Community initiative
Interreg IIIB
(2000-2006) CADSES

Međunarodni znanstveno-stručni skup

DVORCI I LJETNIKOVCI

KULTURNO NASLIJEĐE KAO POKRETAČ GOSPODARSKOG RAZVOJA

Varaždin, 2006.

International conference

MANORS AND VILLAS

CULTURAL HERITAGE AS A GENERATOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Varaždin, 2006

villas
stately homes and castles

villas
stately homes
and castles

compatible use
valorisation and
creative
management

Zbornik radova

Conference proceedings

Af

Community initiative
Interreg IIIB
(2000-2006) CADSES

villas
stately homes and castles

villas
stately homes
and castles

compatible use
valorisation and
creative
management

Međunarodni znanstveno-stručni skup

DVORCI I LJETNIKOVCI

KULTURNO NASLIJEĐE KAO POKRETAČ GOSPODARSKOG RAZVOJA

Varaždin, 13. - 14. listopada 2006.

International conference

MANORS AND VILLAS

CULTURAL HERITAGE AS A GENERATOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Varaždin, October 13 - 14, 2006

Zbornik radova

Conference proceedings

Af

Nakladnik | Publisher

Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
HR-10000 Zagreb, Kačićeva 26
www.arhitekt.hr

Za nakladnika | For the Publisher

Prof. Ivan Crnković
Dekan fakulteta | Dean of the Faculty

Glavni urednik i redaktor tekstova
Editor-in-Chief

Prof.dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci

Izvršni urednik | Managing Editor

Nikša Božić

Recenzenti | Reviewers

Dr.sc. Bojana Bojanić Obad Šćitaroci
Akademik Igor Fisković
Prof.dr.sc. Nada Grujić
Prof.arch. Raffaella Lioce

Lektura | Croatian Language Editor

Mirjana Ostoja, prof.

Prijevod sažetaka | Translation of abstracts

Zdenka Ivkovčić
Jasminka Škrlec

Grafička priprema, tisak i uvez
Layout, Print and Binding

Denona d.o.o., Zagreb
www.denona.hr

Publikacija

DVORCI I LJETNIKOVCI
Kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvoja
Zbornik radova

Publication

MANORS AND VILLAS
Cultural Heritage as a Generator of Economic Development
Conference proceedings

Knjiga je objavljena u sklopu znanstvenoistraživačkog projekta 0054029 „Urbanističko i perivojno nasljeđe Hrvatske kao dio europske kulture" (glavni istraživač: prof.dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci). Istraživanje je financiralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.
The book is published as part of the research project 0054029 „Urbanistic and garden heritage of Croatia as a part of European culture" (main researcher: prof. Mladen Obad Šćitaroci). The research is funded by the Ministry of Science, Education and Sport of the Republic of Croatia.

Knjigu je za objavu prihvatilo Povjerenstvo za nakladničku djelatnost Arhitektonskog fakulteta na sjednici od 3. listopada 2006.
The publication was accepted by the Publishing Council of the Faculty of Architecture, University of Zagreb on October 3, 2006

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 728.8(4):338>(063)

MEĐUNARODNI znanstveno-stručni skup Dvorci i ljetnikovci, (2006 ; Varaždin)
Međunarodni znanstveno-stručni skup Dvorci i ljetnikovci, Varaždin, 2006. : kulturno nasljeđe kao pokretač gospodarskog razvoja : zbornik radova = International conference Manors and villas : cultural heritage as a generator of economic development : conference proceedings / <prijevod sažetaka Zdenka Ivkovčić, Jasminka Škrlec ; glavni urednik Mladen Obad Šćitaroci>. - Zagreb : Arhitektonski fakultet, 2006.
- (Acta architectonica. Znanstvene monografije ; 6)

Tekst na hrv. i engl. jeziku. - Summaries.

ISBN 953-6229-49-8

I. Graditeljska baština -- Hrvatska -- Ekonomsko gledište -- Zbornik

300929048

ACTA ARCHITECTONICA

Edicija | Edition

Znanstvene monografije 6
Scientific monography 6

Međunarodni znanstveno-stručni skup

DVORCI I LJETNIKOVCI
Kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvoja

Varaždin, 13.-14. listopada 2006.

International conference

MANORS AND VILLAS
Cultural Heritage as a Generator of Economic Development

Varaždin, October 13-14, 2006

Organizatori skupa | Conference organizers

Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
University of Zagreb, Faculty of Architecture

Fond za regionalni razvoj Republike Hrvatske
Fund for Regional Development of the Republic of Croatia

Zagrebačka županija
Zagreb County

Krapinsko-zagorska županija
Krapina – Zagorje County

Varaždinska županija
Varaždin County

Požeško-slavonska županija
Požega – Slavonia County

Koprivničko-križevačka županija
Koprivnica – Križevci County

U suradnji s | In collaboration with

Dvor Trakošćan
Trakošćan Castle

Odsjek za europske integracije Varaždinske županije
Varaždin County – Department for European Integration

Pokrovitelj | Sponsored by

Akademija tehničkih znanosti Hrvatske
Croatian Academy of Engineering

Znanstveno-stručni skup organiziran je u okviru međunarodnog INTERREG IIIB CADSES projekta
The conference is organized within the framework of the international INTERREG IIIB CADSES project

villas
stately homes and castles

Villas, stately homes and castles: Compatible use, valorisation and creative management

Znanstveni odbor | Scientific committee

Prof.dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci, Zagreb
Akademik Vladimir Marković, Zagreb
Akademik Igor Fiskovic, Zagreb
Prof.dr.sc. Nada Grujić, Zagreb
Prof.dr.sc. Lenko Pleština, Zagreb
Prof. Paolo Rosato, Trieste
Dr.sc. Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Zagreb
Mr.sc. Biserka Bilušić Dumbović, Zagreb

Organizacijski odbor
Organizational committee

Silvija Ladić, dipl.polit.
Adam Pintarić, dipl.ing.arh.
Nikša Božić, dipl.ing.arh.
Damir Krajnik, dipl.ing.arh.
Vedran Ivanković, dipl.ing.arh.
Ksenija Andreić, dipl.oec.

Sadržaj | Contents

8	**Nikša Božić**	Proslov	Foreword
10	**Mladen Obad Šćitaroci**	Uvod Dvorci kao pokretači gospodarskog razvoja	Introduction Manors and Villas as a generators of economic development

Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje
Contemporary use and creative management

17	**Raffaella Lioce, Silvia Galli**	Villas: iskustva suradnje i partnerstva za poboljšanje europskog kulturnog naslijeđa	Villas: the cooperation and partnership experience for the European cultural heritage improvement
25	**Fausta Bressani**	Villas: kakav oblik promjena za kombinirani pristup razvoju i poboljšanju kulturnih dobara	Villas: what kind of changes for the combined politics development to enhance cultural assets
29	**Costantino Toniolo**	Regionalni institut za vile Veneta: uloga u očuvanju vila na institucionalnoj razini	Regional Institute for the Villas of Veneto (IRVV): its role in the preservation of villas at an institutional level
35	**Roberta Galli, Sara Scrimieri**	Povijesni kontekst i postojeće stanje vila u Venetu	The Veneto villas historical context and the current state
47	**Ehrenfried Machalka**	Steirische Burgenverein – udruga za zaštitu dvoraca, burgova i ruševina u Štajerskoj	Steirische Burgenverein – a society for the preservation of castles, mansions and ruins in Austrian Styria
53	**Peter Alan Roe**	Komercijalne strategije za kulturno-povijesno naslijeđe	Commercial strategies for cultural and heritage sites
59	**Peter Alan Roe**	Kulturno naslijeđe i perivojni turizam	Cultural heritage and gardens tourism
65	**Amelia Tomašević**	Europski dvorci kao ekskluzivna hotelska ponuda	European manors as an exclusive tourist offer
71	**Vlasta Klarić**	Zajednica kulturnoga turizma Hrvatske – izazov okrenut posjetiteljima	Croatian Union of cultural tourism – a challenge directed to visitors
77	**Adam Pintarić**	Trakošćan – baština kao turistički resurs	Trakošćan – heritage as a tourist resource
87	**Mario Beusan**	Prostorna koncepcija i oblikovanje novoga stalnog postava muzeja *Dvor Trakošćan*	Spatial concept and design of the new permanent display at the Trakošćan Castle museum

97	**Zvjezdana Budor-Klarić**	Kulturni centar grada Dugog sela u zgradi grofova Drašković	Cultural centre of the town of Dugo Selo in the former Drašković building
103	**Roberto di Giulio, Theo Zaffagnini, Silvia Brunoro, Maddalena Coccagna, Danila Longo, Emanuele Piaia**	Promotivne aktivnosti i strategije za prenamjenu i valorizaciju ruralnih građevina	promotion activities and strategies for reuse and valorisation of rural buildings
113	**Gennaro Postiglione, Eleonora Lupo**	Ruralno naslijeđe i održivi turizam: Humac na otoku Hvaru	Rural heritage and sustainable tourism: Humac village on island of Hvar in Croatia
123	**Jasenka Bertol-Vrček, Zoran Veršić, Iva Muraj**	Revitalizacija i adaptacija dvoraca i ljetnikovaca sa stajališta toplinske zaštite	Revitalisation and improvement of manors and villas regarding the issues of thermal insulation
131	**Alan Frkanec**	Ušteda energije i poboljšanje klime kod starih građevina primjenom kalcij-silikatne ploče	Energy savings and improvement of climatic conditions in old buildings by the use of calcium-silicat slabs

Kriteriji vrjednovanja, očuvanja i obnove
Valorisation, preservation and reconstruction criteria

143	**Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci**	Kriteriji vrjednovanja dvoraca Odabir najvrjednijih hrvatskih dvoraca	Criteria for valorisation of manors Selection of the most valuable Croatian manors
159	**Paolo Rosato, Lucia Rotaris**	Održiva prenamjena povijesnih građevina u sklopu projekta Villas	The sustainable reuse of historical buildings of Villas project
171	**Raffaella Lioce**	Prostorni i gospodarski razvoj na primjeru unaprjeđenja venecijanskih vila	The spatial and economic development through the enhancement of the villas of Veneto
179	**Emilio Natarelli, Giuseppantonio Vincelli, Carla Mastantuono, Gianluca di Giorgio**	Zaštita i obnova: suprotnost ili komplementarnost? – dva primjera iz talijanske provincije Campobasso	Preservation and restoration: opposition or complementary? – two explanatory cases in the Province of Campobasso in Italy
191	**Biserka Dumbović-Bilušić, Nikolina Vrekalo**	Kulturni krajolik Velikog Tabora – prepoznavanje, vrjednovanje i zaštita	Cultural landscape of Veliki Tabor – identification, valorisation and preservation

Evidencija i mreže dvoraca
Registers and castles networks

209	**Zofia Mavar**	Prilog evidenciji, istraživanju i obradi dvoraca, kurija i ljetnikovaca u Hrvatskoj	Evidence, research and elaboration of manors, curias and villas in Croatia
221	**Nada Jačmenica Zubić, Martina Križanić, Branka Križanić**	Evidencija i zaštita kurija, dvoraca i ljetnikovaca u Hrvatskoj	Register and protection of curias, manors and villas in Croatia
229	**Božidar Jaković**	Web stranice u službi promocije dvoraca	Web pages as a tool for promotion of manors and castles
241	**Damir Krajnik, Vedran Ivanković, Lea Petrović, Nikša Božić**	Analiza prometne dostupnosti dvoraca Hrvatskoga zagorja	Analysis of accessibility of manors in the Hrvatsko Zagorje region
251	**Krunoslav Šmit**	Uloga dvoraca u održivom razvoju urbane regije Osijeka	The role of manors in sustainable development of Osijek urban region
261	**Borka Milković, Lada Turato, Irma Huić**	Frankopanski kašteli – prilog inventarizaciji, istraživanju i kreativnom promišljanju	Frankopan castles – addendum to inventory, research and creative thinking

271	**Mirna Bojić, Sanja Kopjar**	Upravljanje zaštićenim spomenicima parkovne arhitekture na području Varaždinske županije	Management of registered monuments of garden arhitecture in Varaždin County
281	**Mirko Jandrić**	Srednjovjekovni feudalni gradovi-dvorci u Pounju	Medieval feudal castles of the area along the Una river
285	**Koraljka Vahtar-Jurković**	Nekad perivoji vila – danas javni gradski perivoji Opatije	Once villas gardens – today public parks of Opatija
295	**Stamatina Malikouti**	Korištenje i upravljanje kulturnim naslijeđem u urbanom kontekstu: objedinjavanje arheoloških lokaliteta Atene	Use and management of the cultural heritage in the urban context: the unification of the archaeological sites in Athens
303	**Rositsa Todorova Ilieva, Beatrice Valle**	Prenamjena i valorizacija kao sveobuhvatna strategija razvoja – primjer kulturnoga središta *Insieme Groane*	Re-use and valorisation as a large scale development strategy – the case of the *Insieme Groane* cultural pole
317	**Zvjezdana Klarić**	Lipicanci – plemenito kulturno naslijeđe Hrvatske	Lipizzaner horses – cultural heritage of Croatia

Istraživanje | Research

321	**Nada Grujić, Egon Lokošek, Matko Vetma**	Obnova Kneževa dvora na Lopudu	Renewal of the Rector's palace in Lopud (Dubrovnik)
331	**Maja Nodari, Zehra Laznibat**	Sklop ljetnikovca Rubrizius-Galjuf--Doršner na Pilama u Dubrovniku	Complex of the Rubrizius-Galjuf-Doršner summer house on Pile in Dubrovnik
343	**Katja Marasović, Ivo Vojnović**	Istraživanje i prijedlog obnove kule Cipico u Kaštel Novome	Research and renewal proposal of the Cipico castle in Kaštel Novi
351	**Darja Radović-Mahečić**	Ljetnikovci i vile između dva svjetska rata – i avangarda i tradicija	Villas and summer houses between two World Wars – both an avangarde and tradition
363	**Dragan Damjanović**	Klasicistička obnova dvorca Odeschalchi u Iloku po projektima arhitekta Karla Rösnera iz 1839. godine	Renewal of the Odeschalchi manor in Ilok in a Classicist style based on the drawings by Karlo Rösner from 1839
373	**Andrej Žmegač, Marijana Vojtić**	Principovac – područna zgrada iločkoga vlastelinstva	Principovac – satellite building of the Ilok manor
381	**Eduard Kušen**	Lokacija i temelji Staroga grada Ivanca kao gospodarsko dobro	Location and foundings of the Old Town of Ivanec as an economic asset
391	**Valentina Šerbec, Novela Rimay Ferenčak, Margita Malnar**	Stambeno-gospodarski sklop kurije Keglević u Topolovcu postojeće stanje, današnja namjena i prijedlog mogućega načina korištenja	Keglević manor complex in Topolovac (Sisak) present state, contemporary use and proposal for possible future use
401	**Zdravko Šabarić**	Utvrda Stari grad Đurđevac i legenda o picokima	The Old town of Đurđevac and the Picok legend
415	**Ratko Vučetić**	Prilog razvoju i tipologiji kurija u kontinentalnoj Hrvatskoj	Addendum to development and typology of curias in continental Croatia
425	**Neva Grgičević-Mihalić**	Zapažanja s putovanja po dvorcima varaždinskoga kraja	Observations from the tour of castles of the varaždin region
437		Biografije	Biographies

Proslov

Nikša Božić, dipl.ing.arh.
tajnik hrvatskog dijela projekta *Villas*

Drugi znanstveno-stručni skup pod nazivom Dvorci i ljetnikovci – kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvoja ostvaren je u sklopu međunarodnog projekta *Villas, stately homes and castles – compatible use, valorisation and creative management*, 2004.-2006.) i u sklopu znanstvenoistraživačkog projekta Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (*Urbanističko i perivojno nasljeđe Hrvatske kao dio europske kulture*).

Skup organiziraju hrvatski sudionici projekta *Villas* (Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fond za regionalni razvoj Republike Hrvatske, Zagrebačka županija, Krapinsko-zagorska županija, Varaždinska županija, Požeško-slavonska županija i Koprivničko-križevačka županija) u suradnji s Dvorom Trakošćan i s Odsjekom za europske integracije Varaždinske županije. Skup se održava pod pokroviteljstvom Akademije tehničkih znanosti Hrvatske.

Međunarodni projekt *Villas, stately homes and castles – compatible use, valorisation and creative management* (skraćeni naziv Villas) odvija se u sklopu programa Interreg, prihvaćen je u prosincu 2003. godine, i traje do kraja 2006. godine. Interreg je inicijativa Europske unije kojom se promiče prekogranična, transnacionalna i međuregionalna suradnja. Cilj je jačanje gospodarske i socijalne kohezije europskog prostora kroz promicanje skladnog razvoja čitavog europskog kontinenta. Unutar Interreg IIIb programa utvrđeno je jedanaest zemljopisnih područja, a Republika Hrvatska sudjeluje u Cadses području (Central European, Adriatic, Danubian, South-Eastern Space) koje obuhvaća zemlje članice EU i zemlje nečlanice EU, među kojima je i Hrvatska. Prvovažne teme Interreg IIIb programa odnose se na promicanje prostornog razvoja, učinkovit i održiv prometni sustav i razvoj informacijskog društva, upravljanje prirodnim i kulturnim naslijeđem, te zaštita okoliša, upravljanje resursima i sprječavanje rizika.

Projekt Villas financiran je kroz program Interreg za dio koji se provodi u zemljama članicama EU dok zemlje nečlanice (kao što je Hrvatska) sudjeluju *in kind*, što podrazumijeva da same osiguravaju novac za provedbu projekta. Stoga hrvatski dio projekta financiraju hrvatski sudionici – Fond za regionalni razvoj Republike Hrvatske, županije (Zagrebačka, Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Požeško-slavonska i Koprivničko-križevačka) te Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

U projektu *Villas* aktivno djeluje 16 sudionika (institucija): sedam iz Italije, jedan iz Austrije, jedan iz Grčke i sedam iz Hrvatske. Glavni nositelj projekta (*lead partner*) jest *Regione Veneto – Direzione cultura* (Italija). Ostali talijanski sudionici projekta jesu: *Istituto Regionale Ville Venete* (IRVV), *Provincia di Campobasso*, *Università di Ferrara – Dipartimento di Architettura*, *Università di Trieste – Dipartimento di Ingegneria Civile*, *Istituto di Beni culturali – Regione Emilia Romagna* i *Regione Umbria*. Austrijski partner u projektu jest Ured za prostorno planiranje i razvoj pokrajine Koruške iz Klagenfurta (*Amt der Kärntner Landesregierung*, *Abt. 20 – Landesplanung*), a grčki je partner Gradska uprava Krfa.

Glavni cilj projekta jest unaprjeđenje kulturnog naslijeđa u funkciji razvoja regije na način da se osigura zaštita, opstanak i promidžba u skladu s održivim razvojem, primjenjujući zajedničke metodologije i definirajući združene strategije koje s jedne strane uključuju prostorno planiranje, a s druge održive metode obnove.

Projekt *Villas* ostvaruje se kroz šest projektnih tema (*work packages*), koje koordiniraju različite institucije: 1) projekt-management; 2) analiza zakonodavnog, povijesnog, konzervatorskog i gospodarskog konteksta; 3) sistematizacija prikupljenih podataka i ocjena rezultata obnove; 4) ocjena modela za primjenu i razvoj; 5) transnacionalni plan i pilot-projekti za vrjednovanje kulturnoga naslijeđa i 6) razvoj teritorijalnoga partnerstva kroz „mrežu" i pilot-projekte.

Ovaj drugi po redu znanstveno-stručni skup što ga organiziraju hrvatski partneri u projektu Villas doprinos je cijelom projektu. Zajedno s nacionalnom internetskom stranicom posvećenom dvorcima ovaj skup doprinosi razvoju lani potaknute mreže partnerstva i foruma za razmjenu iskustava i ideja o problematici prenamjene dvoraca i ostalih povijesnih građevina.

Foreword

Nikša Božić, Dipl.Eng.Arch.
secretary of the Croatian part of the *Villas* project

The second international conference Manors and Villas – Cultural Heritage as a Generator of Economic Development is taking part within the framework of the international project *Villas, stately homes and castles – compatible use, valorisation and creative management*, 2004-2006, and within the framework of the scientific research project *Urbanistic and Garden Heritage of Croatia as a Part of European Culture* of the Faculty of Architecture of the University of Zagreb.

Organizers of the conference are Croatian partners in the Villas project (Faculty of Architecture of the University of Zagreb, Fund for Regional Development of the Republic of Croatia, Zagreb County, Krapina – Zagorje County, Varaždin County, Požega – Slavonia County and Koprivnica – Križevci County) in cooperation with the Trakošćan Castle and the Department for European Integration of the Varaždin County. The conference is supported by the Croatian Academy of Technical Sciences.

The international project *Villas, stately homes and castles – compatible use, valorisation and creative management* (short name Villas) as part of the Interreg program was accepted in December 2003 and will run until the end of 2006. Interreg is an EU initiative to promote cross-border, transnational and international cooperation. The overall aim is to strengthen economic and social cohesion by encouraging harmonious and balanced development of the European territory. Interreg IIIb identifies 11 geographical regions and Croatia participates in the Cadses region (Central European, Adriatic, Danubian, and South-Eastern Space) that includes both EU member states and non-member states, among the later ones also Croatia. Primary objectives of the Interreg IIIb program are related to the promotion of spatial development, promotion of efficient and sustainable transportation systems and development of the information society, promotion and management of natural and cultural heritage, environment protection, resource management and risk prevention.

The *Villas* project has received funding from the Interreg program for the activities of EU member states, whereas non-member states contribute *in kind* meaning that they are using their own resources. Croatian projects are financed by Croatian participants – Fund for Regional Development of the Republic of Croatia, counties (Zagreb County, Krapina–Zagorje County, Varaždin County, Požega–Slavonia County and Koprivnica–Križevci County) and the Faculty of Architecture of the University of Zagreb.

There are 16 active participants (institutions) in *the Villas project*: seven from Italy, one from Austria, one from Greece and seven from Croatia. The lead partner is *Regione Veneto – Direzione cultura*. Other Italian participants are: *Istituto Regionale Ville Venete* (IRVV), *Provincia di Campobasso, Università di Ferrara – Dipartimento di Architettura*, *Università di Trieste – Dipartimento di Ingegneria Civile*, *Istituto di Beni culturali – Regione Emilia Romagna* and *Regione Umbria*. The Austrian partner in the project is Office of the *Government of Carinthia, Department 20 – Spatial Planning and Development* from Klagenfurt, whereas the Greek partner is the *Municipality of Corfu*.

The main project objective is the Promotion of cultural heritage as a regional development asset ensuring cultural heritage protection, survival and promotion in line with sustainable development ideas, using common methodologies, defining integrated strategies, which range from land planning to sustainable restoration techniques.

The *Villas* project is being implemented as six work packages coordinated by different institutions: 1) project management; 2) analysis of the legal, historical, conservation and economic context; 3) systematic data collection and evaluation of renovation results; 4) evaluation of models for implementation and development; 5) transnational plan and pilot projects for cultural heritage valorization and 6) development of territorial partnership through „networking" and pilot projects.

This second international conference organized by Croatian partners of the Villas project contributes to the project in whole. Together with the national web page for castles and manors the conference contributes to the partnership network and creates an open forum for the exchange of experience and ideas concerned with the reuse of manors and other historic buildings.

Uvod

Dvorci kao pokretači gospodarskog razvoja

Prof.dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci
voditelj hrvatskog dijela *Projekta Villas*,
glavni istraživač znanstvenoistraživačkog projekta *Urbanističko i perivojno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture*

Ovogodišnji, drugi po redu međunarodni znanstveno-stručni skup o dvorcima i ljetnikovcima odvija se pod okriljem teze o kulturnom naslijeđu kao pokretaču gospodarskoga razvoja. Tijekom trogodišnjeg rada na projektu Villas bilo je to temeljno polazište s ciljem da dvorce ne promatramo statičnim naslijeđem u koje treba samo i stalno ulagati, već kao kulturno dobro koje donosi gospodarski napredak i razvoj kraja u kojemu se te građevine nalaze. To je jedino rješenje ako želimo koliko-toliko očuvati to brojno, tipološki raznoliko i u javnosti uvijek popularno kulturno naslijeđe.

Glavno je pitanje kako oživiti s novim namjenama brojne hrvatske dvorce, utvrđene dvorce (burgove, plemićke gradove), kurije, vile i ljetnikovce razasute diljem Hrvatske – na kopnu i uz more, na brjegovima i u nizinama, dobroga i lošega građevnog stanja, od Baranje i Slavonije preko Hrvatskoga zagorja do Dubrovnika. Državna evidencija i formalna zaštita nisu problem dvoraca nikada mogle riješiti. Dvorci su formalno zaštićeni kao kulturna dobra, ali im u većini slučajeva nije podaren novi život. Prije šest desetljeća prekinut je kontinuitet života dvoraca i život ljudi u tim dvorcima. Uništen je interijer, pokućstvo je razneseno, vlasnici su bili istjerani. Onda su se preostale građevne ljuske od dvoraca pragmatično koristile – kao škole, bolnice i ubožnice, socijalni stanovi, skladišta, sušionice mesa ili pilićarnici. Potrošili smo ih, ostavili i zaboravili. Više ih nitko ne želi jer su ostale prazne i uništene građevine bez duše. Ulaganja su golema i u pravilu neisplativa, a konzervatorska ograničenja brojna i nepredvidiva. Čini se da većini tih građevina nema pomoći. Je li uistinu jedini izlaz da ih prepustimo tihom umiranju i nestajanju?

Organizirati međunarodni skup, okupiti sedamdesetak autora s 44 izlaganja, govori u prilog tezi da dvorcima treba dati novi život, da im treba omogućiti mijene i prilagodbe suvremenom korištenju, da oni moraju postati pokretači gospodarskoga razvoja kako bi se održali i bili održivi. Iz priopćenja ovoga skupa proizlazi apel i upozorba mjerodavnim državnim institucijama da je krajnje vrijeme za akcijski plan obnove hrvatskih dvoraca – SOS za dvorce!

Znanstveno-stručni skup ne može vratiti život dvorcima, ali može potaknuti rješavanje problema i ponuditi moguća rješenja. Zato vjerujemo da će dva međunarodna skupa održana tijekom odvijanja projekta Villas (u Zagrebu 2005. i u Varaždinu 2006.) pokrenuti i revitalizaciju hrvatskih dvoraca.

Na znanstveno-stručnom skupu održanom u Zagrebu pod naslovom Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima potaknuto je pitanje revitalizacije dvoraca, utvrđenih dvoraca (zamkova, burgova, plemićkih gradova, feudalnih gradova), kurija, vila i ljetnikovaca s namjerom da se spriječi njihovo daljnje propadanje, pa i nestajanje. Na ozbiljnost teme suvremenoga korištenja hrvatskih dvoraca ukazuje i spoznaja da je približno polovica tih građevina u Hrvatskoj bez namjene ili bez trajne namjene pa im prijeti daljnje propadanje. Budući da se slični problemi pojavljuju i u srednjoeuropsko-jadranskim regijama, tema suvremenoga korištenja dvoraca aktualna je europska tema koja se istražuje u Interreg IIIb Cadses projektu Villas.

Polazišta za znanstveno-stručni skup 2006. godine temelje se na zaključcima skupa iz 2005.* koji ukazuju ponajprije na potrebu sustavne evidencije po pojedinim regijama i županijama, nužnost vrjednovanja i kategorizacije, interdisciplinarnoga pristupa, korištenje europskih iskustava te potrebu kreiranja nacionalne strategije revitalizacije dvoraca.

Cilj je znanstveno-stručnog skupa pokrenuti sustavnu skrb o hrvatskim dvorcima kreirajući jasnu strategiju njihove obnove, korištenja i prilagodbe suvremenim zahtjevima, a uvažavajući njihove vrijednosti i postavljajući jasne kriterije za njihovu zaštitu i obnovu, kao i moguće suvremene graditeljske prilagodbe. Dvorci ne smiju biti samo spomenici proteklih vremena i svjedoci iščezle feudalne i plemićke kulture nego i aktivni čimbenici suvremenog života te kulturnog, društvenog, gospodarskog i prostornog razvoja lokalne zajednice. Briga o dvorcima ne smije se ni u kojem slučaju svesti samo na njihovu formalnu zaštitu te istraživanja i publiciranje knjiga i znanstveno-stručnih priloga. Nužna je, naime, njihova obnova i uključivanje u suvremeni i aktivni život, osiguravajući tako njihovu održivost i opstanak u budućnosti. Malobrojni su dvorci koje možemo čuvati kao izložbene primjerke, kao spomenike same po sebi. Njihova brojnost i loše građevno stanje u cijeloj Hrvatskoj zahtijeva brzo djelovanje. Ono je moguće ako se okupimo i zajednički postavimo temelje za strategiju neodgodive obnove toga vrijednoga hrvatskog naslijeđa, prepoznatljivog u europskom prostoru. Zato je namjera znanstveno-stručnog skupa okupiti hrvatske i europske znanstvenike i stručnjake, te odgovorne osobe iz državnih tijela i institucija, jedinica lokalne uprave i samouprave, kao i sve zainteresirane za problematiku suvremenoga korištenja, održavanja, obnove, revitalizacije, istraživanja i kreativnoga promišljanja dvoraca, utvrđenih dvoraca, kurija, vila i ljetnikovaca.

Znanstveno-stručni skup tematski je podijeljen u četiri grupe s ukupno 44 rada, pristiglih iz Hrvatske (29 priopćenja), Italije (10 priopćenja), Velike Britanije (2 priopćenja), Austrije (1 priopćenje), Grčke (1 priopćenje) te Bosne i Hercegovine (1 priopćenje). Ova priopćenja potpisuje 74 autora (48 iz Hrvatske, 22 iz Italije i po jedan iz Austrije, Grčke, Velike Britanije te Bosne i Hercegovine.

Prva je tema posvećena suvremenom korištenju i kreativnom upravljanju dvoraca s namjerom da se predstave prihvatljivi oblici prenamjene dvoraca, kurija, vila i ljetnikovaca, pri čemu se razmatraju s gledišta očuvanja spomeničkoga naslijeđa i gospodarske održivosti. Četrnaest radova obrađuju primjere u Italiji, Austriji, Velikoj Britaniji i Hrvatskoj. Dragocjena su britanska iskustva u kreiranju komercijalne strategije za kulturno-povijesno naslijeđe, posebice za perivojni turizam. Za nas bi poticajan mogao biti rad koji prikazuje djelovanje nevladine i neprofitne udruge *Stei-*

rische Burgenverein za zaštitu dvoraca, utvrđenih dvoraca (burgova) i ruševina u Štajerskoj. U ozračju naših nastojanja za utemeljenjem Centra za dvorce važna su 50-godišnja iskustva venecijanskoga Instituta za vile (*Istituto Regionale Ville Venete*), kao i prikaz aktualnoga stanja venecijanskih vila.

Druga se tema bavi pitanjima kriterija vrjednovanja, očuvanja i obnove dvoraca. Postavljanje uvjeta za suvremeno korištenje nije moguće bez jasnih kriterija vrjednovanja i izdvajanja najvrjednijih dvoraca – od nacionalne važnosti i europske prepoznatljivosti. Njihova obnova nije moguća bez jasnog određenja što se štiti (to je temeljni fenomen) i gdje su prihvatljive granice mogućih suvremenih graditeljskih zahvata. Pet se radova bavi ovom temom – od općih teorijskih analiza ekonomske održivosti povijesnih građevina i općih kriterija za vrjednovanje dvoraca do konkretnih talijanskih i hrvatskih primjera. Za stručnu raspravu bit će poticajan rad „Zaštita i obnova – suprotnost ili komplementarnost", što je uvijek bila aktualna, ali redovito i provokativna tema.

Treća je tema posvećena evidencijama i mreži dvoraca. Osuvremenjena evidencija postojećega stanja polazište je za svaku aktivnost, posebice za istraživanje, vrjednovanje i pronalaženje naručitelja koji će novim ulaganjima dati ovim građevinama novi život. Trinaest radova pripada ovoj tematskoj grupi – od prometno-turističkih mreža dostupnosti, regionalnih, županijskih i gradskih mreža dvoraca do konkretnih primjera turističke i kulturološke promocije dvoraca.

Četvrta tema donosi istraživanja dvoraca, utvrđenih dvoraca, kurija, vila i ljetnikovaca na cijelom teritoriju Hrvatske. Istraživanje postojećega stanja i arhivske građe, ponajprije s kulturno-povijesnog i arhitektonsko-pejsažnog gledišta, polazište je za valorizaciju građevine i građevno-perivojnoga sklopa kao kulturnoga dobra te za uvjete zaštite, obnove i građevne prilagodbe suvremenoj namjeni. Deset radova donosi novija istraživanja hrvatskih primjera među kojima su i vrlo vrijedni i dobro poznati primjeri dvoraca sjeverne Hrvatske i ljetnikovaca na dubrovačkom području.

Zaključci i preporuke prikazani u 16 točaka* na prošlogodišnjem znanstveno-stručnom skupu održanom u Zagrebu ostaju i nadalje trajni program s ciljem revitalizacije dvoraca u Hrvatskoj. Ovogodišnja priopćenja slijede ili su potvrda tih 16 strateških točaka za očuvanje hrvatskih dvoraca i njihovo suvremeno korištenje. Završetak projekta VILLAS ne smije značiti i kraj svim aktivnostima pokrenutim za revitalizaciju dvoraca. Konkretne aktivnosti na tragu „16 točaka" značit će nastavak trogodišnjega projekta *Villas,* koji je ambiciozno i s puno entuzijazma po tko zna koji put podsjetio na postojanje zapuštenih dvoraca u Hrvatskoj. Pokrenuli smo brojne pojedince – vlasnike dvoraca i ljetnikovaca, znanstvenike i stručnjake, poduzetnike, zaljubljenike u kulturna dobra, građane – ali i državne institucije, lokalnu upravu i samoupravu. Važan je nastavak i kontinuitet svih potrebnih aktivnosti i nakon završetka projekta *Villas*. Europski projekti imaju za cilj pokrenuti, stvoriti kontakte i mrežu, koju nakon završetka projekta treba nadograđivati.

Ovaj znanstveno-stručni skup, na kojemu će biti predstavljena i web stranica hrvatskih dvoraca u sklopu *Villas* projekta – www.dvorci.hr, predstavlja za nas svojevrstan završetak projekta *Villas*. Iako će njegov službeni završetak biti u prosincu 2006. na završnoj konferenciji u Veneciji – do kada će biti završena i web stranica europskoga *Villas* projekta te predstavljena završna knjiga cjelokupnoga projekta sa sudjelovanjem svih sudionika iz Italije, Austrije, Grčke i Hrvatske – vjerujemo da će odjeci i konkretne aktivnosti trajati još dugo.

Hrvatski sudionici u projektu *Villas* potaknuli su, a Varaždinska je županija u ožujku 2006. predala zahtjev za osnivanje HRVATSKOGA CENTRA ZA DVORCE I LJETNIKOVCE (*Croatian Centre for Castles and Villas*) u sklopu Cards i Phare programa. Prijedlog je pozitivno ocijenjen, ali zbog nedostatka novca nije bilo moguće nastaviti daljnju proceduru. Čekamo novu priliku u sklopu istoga ili nekoga drugog europskog projekta. Osnivanje centra za dvorce bit će jamstvo za bolju budućnost hrvatskih dvoraca.

---

* Zaključci i preporuke skupa o dvorcima održanog u Zagrebu 2005. godine:

1. Za cijelu Hrvatsku, po pojedinim županijama, napraviti sustavnu evidenciju dvoraca, kurija, zamkova, vila i ljetnikovaca - utvrditi njihov broj, građevno stanje, način korištenja i druge važne podatke.
2. Provesti vrjednovanje i kategorizaciju na državnoj razini, što će omogućiti usporedbu s europskim sličnim primjerima, te postavljanje objektivnih kriterija za njihovu zaštitu, obnovu, revitalizaciju i prenamjenu.
3. Na državnoj razini kreirati nacionalnu strategiju obnove i revitalizacije dvoraca i sličnih građevina.
4. Poticati pronalaženje suvremenih namjena za napuštene dvorce te dopustiti njihovu prilagodbu suvremenim funkcionalnim, oblikovnim i gospodarskim zahtjevima, uz nužno usklađivanje sa spomeničkim svojstvima pojedinih građevina.
5. Uskladiti zakone i propise koji se primjenjuju u obnovi graditeljskoga naslijeđa da bi se spriječilo preklapanje kompetencija pojedinih državnih institucija i jasno odredila hijerarhija primjene pojedinih propisa.
6. Prihode od spomeničke rente ciljano i prema unaprijed postavljenom programu usmjeriti na obnovu i revitalizaciju dvoraca jer oni kao kulturna dobra poprimaju i dimenziju društvene vrijednosti koju koriste i drugi, a ne samo vlasnici.
7. Dopunom zakona i propisa uvesti porezne olakšice za ulaganja u obnovu dvoraca, uz uvjet poštivanja svih konzervatorskih odredbi, a postotak olakšice mogao bi biti proporcionalan spomeničkoj kategoriji građevine.
8. Afirmirati suradnju i partnerski odnos Države i vlasnika dvoraca u provedbi zajedničkog programa revitalizacije.
9. Uspostaviti sustav upravljanja dvorcima jer samo zaštita ne će dati željene učinke.
10. Troškovi obnove dvoraca moraju biti pravilno raspoređeni na sve one koji izravno ili posredno imaju koristi od kulturnoga naslijeđa.
11. Obnova i revitalizacija dvoraca je interdisciplinarni problem koji trebaju koordinirano rješavati stručnjaci različitih struka.
12. Iako se dinamika života dvorca tijekom stoljeća mijenjala i prilagođavala njegovu građevnu strukturu potrebama vlasnika, nužno je poštivati i obrnuti odnos koji polazi od činjenice da kapacitet svake povijesne građevine velikim dijelom određuje moguću suvremenu namjenu.
13. Po uzoru na slične institucije u Europi utemeljiti institut ili centar za istraživanje, praćenje obnove i revitalizacije dvoraca, utvrđenih dvoraca (zamkova, burgova, plemićkih gradova), kurija, ljetnikovaca i vila.
14. Pod pokroviteljstvom i u suradnji s Ministarstvom turizma, Ministarstvom kulture, Hrvatskom turističkom zajednicom i županijskim turističkim zajednicama pokrenuti marketinški osmišljen nacionalni projekt sponzoriranih obnova i revitalizacija najvrjednijih dvoraca i ljetnikovaca u Hrvatskoj, te pokrenuti marketinški osmišljene projekte kulturnih putova dvoraca i ljetnikovaca.
15. Poticati uključivanje dvoraca, kurija, vila i ljetnikovaca u turističku ponudu, posebice u hotelsko-ugostiteljskoj djelatnosti visoke razine usluge.
16. Sudjelovanjem u različitim europskim projektima pripremiti se za korištenje europskih pristupnih fondova.

Introduction

Manors and Villas as a generators of economic development

Prof. Mladen Obad Šćitaroci, PhD
head of the Croatian part of the *Villas project*,
main researcher of the project *Urbanistic and garden heritage of Croatia as a part of European culture*

This year's 2nd International Conference on Manors and Villas is taking place under the thesis on cultural heritage as a generator of economic development. That was the basic postulate during the three years of the villas project, with the goal to stop regarding manors and villas as static heritage constantly requiring new investments, and instead consider them to be cultural monuments which bring economic growth and development to the area in which they are situated. That is the only solution if we wish to preserve this numerous, typologically diverse cultural heritage popular with the public.

The main problem is reviving numerous manors, castles (burgs), curias, villas and summer houses situated throughout Croatia – on the continent and along the coast, in the hills and valleys, in good condition and bad, from the Baranja and Slavonija regions to the Hrvatsko Zagorje region and Dubrovnik area. State registry and formal protection of manors have never been able to solve that problem. The manors are formally under protection as cultural monuments, but in most cases that has not revived them. The continuity of life in manors has been stopped six decades ago. The interiors have been devastated, the furniture taken out, and the owners evicted. What was left of the manor constructions was used pragmatically – as schools, hospitals and orphanages, social housing settlements, storage facilities or chicken coops. We have used them, left them and forgotten them. Now, nobody wants them because they are just empty and devastated buildings with no soul. Investments needed to revive them are extraordinarily high and profitability is usually low, while conservation restrictions are numerous and unpredictable. It seems that most of those buildings are destined to disappear. Is our only course of action to leave them to perish quietly?

Organizing an international conference and gathering 74 authors with 44 presentations supports the thesis that manors should be revived, that they should be allowed to change and adapt to contemporary use, that they should become generators of economic development in order to survive and become sustainable. This conference sends an appeal and a notice to the appropriate state institutions that it is high time for creation of an action plan for the renewal of the Croatian manors – SOS for manors!

Conference cannot revive manors, but it can prompt problem-solving and offer possible solutions. Therefore, we believe the two international conferences held during the run of the villas project (in Zagreb in 2005, and Varaždin in 2006) will launch the revitalisation of Croatian manors.

The 2005 Zagreb conference titled contemporary use and creative management of manors, castles, curias and villas prompted the issue of revitalisation of manors, castles (burgs, feudal settlements), curias, villas and summer houses with the aim to prevent their further deterioration and disappearance. Nearly half of these buildings in Croatia are without use or permanent use and are in danger of further decay, which additionally emphasizes the importance of the subject of contemporary use of manors. As Central European and Adriatic regions face similar problems, there is no doubt that contemporary use of manors and villas is not an issue limited to one region, but a common European problem, investigated in the Interreg IIIb Cadses Villas project.

Postulates for the 2006 conference are based upon the conclusions of the 2005 conference, which point out the need for systematic inventory of manors by region and county, the necessity of valorisation and categorisation, interdisciplinary approach, the use of european experiences and a defined national manor revitalisation strategy.

This conference's aim is to initiate systematic care for croatian manors by creating a clear strategy for their renovation, use and adaptation to contemporary demands, while taking into account their value and setting clear criteria for their protection and renovation, as well as possible contemporary adaptation. Manors should not simply be monuments for the past or witnesses to the feudal and patrician culture, but active members of contemporary life and cultural, social, economic and spatial development of the local community. The care of manors should in no way be reduced solely to their formal protection, research and publication of books and scientific papers. It is vital they be renewed and incorporated into contemporary life, thus ensuring their sustainability and future survival. Only a handful of manors can be retained as exhibit pieces, as monuments per se. Large number and poor condition of Croatian manors calls for immediate action. That will be possible if we join forces and set the foundations for the strategy of immediate renovation of this valuable Croatian heritage, recognizable in the wider, European context. The goal of the conference will, therefore, be to gather Croatian and European experts, responsible persons from state institutions, the local government and all other parties interested in issues of contemporary use, maintenance, renovation, revitalisation, research and creative use of manors, castles, curias, villas and summer houses.

The conference is divided into four thematic groups with a total of 44 papers from Croatia (29 papers), Italy (10), Great Britain (2), Austria (1), Greece (1), and Bosnia and Herzegovina (1). These papers are the work of 74 authors (48 from Croatia, 22 from Italy, and one each from Austria, Greece, Great Britain, and Bosnia and Herzegovina).

The first topic is dedicated to the contemporary use and creative management of manors with the intention of introducing acceptable re-uses of manors, castles, curias, villas and summer houses, which are examined from the standpoint of preservation of monument heritage and economic sustainability. Fourteen papers are examining examples in Italy, Austria, Great Britain and Croatia. British experience in creating a commercial strategy for cultural-historical heritage, especially landscape tourism, is invaluable. A good incentive for us could be the paper demonstrating the performance of non-government non-profit organization for protection of manors, castles (burgs) and ruins in Steiermark County in Austria *Steirische Burgenverein*. Considering our efforts in founding a Center for Manors, especially valuable are more than 50 years of expe-

rience of the Venetian Villas Institute (*Instituto Regionale Ville Venete*) and the overview of the current state of Venetian villas.

The second topic deals with the criteria for valorisation, preservation and renovation of manors. It is not possible to define the criteria for contemporary use without first defining clear valorisation criteria and selecting out the most valuable manors, i.e. those of national significance and European importance. Their renovation is not possible without a clear definition of what is being protected (the fundamental phenomenon) and what the acceptable boundaries of contemporary adaptation are. Five papers deal with this topic – from general theoretical analyses of economic sustainability of historical buildings and general criteria for valorization of manors, to the specific Italian and Croatian examples. The paper titled „Protection and renovation – opposition or complementarity", which is always a current and provocative subject, will undoubtedly stir up discussion.

The third topic is dedicated to manor inventories and networks. An up-to-date inventory of the current condition of manors is a starting point for any activity, especially research, valorisation and detection of investors who would bestow new life into these buildings. Thirteen papers belong to this thematic group – from transportation-tourist networks of accessibility, regional, county and city networks of manors, to the specific examples of tourist and cultural promotion of manors.

The fourth topic deals with the research of manors, castles, curias, villas and summer houses on the entire territory of Croatia. Examination of the existing state and the archive material, especially from the cultural-historic and architectural-landscape perspective, represents the starting point for valorisation of a certain building or a building-landscape complex as a cultural monument as well as conditions of preservation, renovation and adaptation for contemporary use. Ten papers provide the newest research of the Croatian examples, among which are very valuable and well-known manors of northern Croatia and Dubrovnik area summer houses.

Conclusions and recommendations presented in 16 points* at last year's Zagreb conference remain the current program with the goal of manor revitalisation in Croatia. This year's papers follow or endorse those 16 strategic points for preservation of Croatian manors and their contemporary use. The end of the VILLAS project cannot also be the end of all activities for the revitalisation of manors. Specific activities stemming from the „16 points" will denote the continuation of the three-year long VILLAS project, which has ambitiously and enthusiastically reminded us about the existence of derelict manors in Croatia. Numerous individuals have been animated – manor and summer house owners, scientists and experts, entrepreneurs, cultural monuments devotees and citizens, but also state institutions, local government and self-government. Also of vital importance is the continuation and continuity of all necessary activities following the end of the VILLAS project. The goal of the European projects is to create a network of contacts, which should be upgraded after the end of the project.

This conference, which will also launch the Web page of Croatian manors taking part in the VILLAS project – www.dvorci.hr – represents an ending to the project. Although its official ending is scheduled for December of 2006 at the final conference in Venice, when the Web page of the European VILLAS project will be finished and presented, along with the final almanac of the entire project, with the participation of all attendees from Italy, Austria, Greece and Croatia – we believe the response and resulting activities will last for a long time.

Based on the proposal by the Croatian participants in the VILLAS project, the Varaždin County has, in March of 2006, submitted a request for founding of the CROATIAN CENTER FOR CASTLES AND VILLAS as part of the CARDS program. The proposal received positive evaluations, but further progress was made impossible due to lack of funds. We are awaiting a new opportunity within this, or another European project. The founding of the Centre for castles and villas will be a guarantee of a better future for the Croatian manors.

---

* Conclusions and recommendations of the 2005 Zagreb Villas conference:

1. To conduct a systematic inventory of manors, curiae, castles, villas and summer houses for each county – to establish their exact number, current physical state of each building, ways of use and other important data;
2. Valorization (categorization) on the state level to enable comparison with similar examples from Europe and to establish objective criteria for protection, renovation, revitalization and reuse;
3. To develop a national strategy for renovating and revitalizing manors and other historic buildings;
4. To stimulate contemporary uses of abandoned manors and allow adaptation to modern functional, formative and economic demands with respect for each building's monument properties;
5. To harmonize legislation and regulations governing the reconstruction of building heritage in order to prevent the overlap of jurisdiction between different state institutions and to clearly define regulation hierarchy specifying which regulations supercede if there is a conflict.
6. Monies accumulated from the collection of monument fees should be, according to a pre-established program, directed toward reconstruction and revitalization of manors because manors as cultural monuments are used also by the society and not only by their owners;
7. To amend existing law and introduce tax relief for investments into reconstruction of manors under the condition of full compliance with all conservation requirements; the percentage of tax relief could be proportional to the monument category of the building;
8. To affirm cooperation and partnership between the government and manor owners in implementation of revitalization programs;
9. To create the system of management with manors because good results cannot be achieved by protection only;
10. Costs for reconstruction of manors should be shared among all those who benefit (directly or indirectly) from the cultural heritage;
11. Reconstruction and revitalisation of manors is an interdisciplinary problem where experts from different fields should work together;
12. Although the dynamics of life demanded changes and adjustments of the buildings itself to the needs of its owners it is important to respect the reversed relationship that starts with the fact that contemporary use is always determined by the capacity of each historic building;
13. Following similar examples in Europe, to establish an institute or a research center for investigation and monitoring of the reconstruction and revitalization of manors, curiae, castles, summer houses and villas;
14. Under the auspices of and in cooperation with the Ministry of Culture, Ministry of Tourism, Croatian National Tourist Board and county tourist boards, to launch a well-thought out national project of sponsored renovations and revitalizations for the most valuable manors and summer houses as well as to launch culture tourist routes or castle routes.
15. To stimulate the inclusion of manors, curiae, castles, villas and summer houses into the tourist offer, especially in the high-class hotel-catering service industry;
16. To prepare for using EU accession funds by participating in various European projects.

Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje

Contemporary use and creative management

Raffaella Lioce, Silvia Galli

Villas: the cooperation and partnership experience for the European cultural heritage improvement

Villas: iskustva suradnje i partnerstva za poboljšanje europskog kulturnog naslijeđa

Pristupajući Projektu Villas s drugačijeg stajališta od onog predstavljenog u knjizi prve konferencije, donosimo pravo stanje stvari vezano uz implementaciju projekta na transnacionalnom nivou.

Analizirajući prve ostvarene rezultate, ocjenjujemo vrijednost iskustva suradnje na Projektu Villas, ukazujemo na pozitivne i negativne aspekte te dajemo pregled različitih transnacionalnih iskustava.

Ovaj rad se bavi najvažnijim rezultatima Projekta Villas prikazujući faze rada na projektu te sljedeće aspekte:

- metodologija rada na projektu s osvrtom na povezanost radnih tema i projektnih faza
- najvažniji ostvareni rezultati
- razlozi za razvijanje zajedničkog evaluacijskog modela te pobuda za uspostavu jedinstvene baze podataka i web GIS sustava kao korisnog alata za pohranu i razmjenu podataka i rezultata;
- Iskustvo operativnog pilot projekta za definiranje dobrih upravljačkih strategija za prihvatljive i održive nove namjene (prenamjene);
- koordinirani transnacionalni plan, sastavljen od strategija i mjera za razvoj novih kulturnih projekata te za proširenje znanja o dvorcima, kurijama i ljetnikovcima i unaprjeđenje upravljanja istim.

Considering the villas project from a different point of view from the one presented in the first conference proceedings book, we present the real status of project implementation at a trans-national level.

Analysing the first results obtained by the Villas Project Partners, we evaluate and consider the experience of cooperation developed under the Villas project, pointing out the positive and critical aspects and the lesson learnt according to the trans-national experiences.

- The paper discusses the main outputs and results of the Villas project describing works phases and the following aspects:
- project methodology exploring links between work packages and Project phases
- main outputs obtained
- the reason of finding out a shared evaluation tool and the will to build a common database and a common Web GIS useful to contain and to share data and results;
- the experience of the operative pilot project to define good management tools for compatible and sustainable new uses;
- the coordinated trans-national plan, structured in strategies and measures for developing new cultural projects and to improve villas stately homes and castles knowledge and management.

Villas, održivost projekta
kulturno naslijeđe
suradnja
prihvatljiva ekonomska namjena

Villas, project sustainability
cultural heritage
cooperation
economic compatible use

Arch. Raffaella Lioce
soc. TEA s.r.l.,
Via Ugo Foscolo 10, 35131, Padova, Italia
www.teanet.it
Tel. +39 049 8752 658
Fax +39 049 663 620
rlioce@teanet.it

Ing. Silvia Galli
soc. TEA s.r.l.,
Via Ugo Foscolo 10, 35131, Padova, Italia
www.teanet.it
Tel. +39 049 8752 658
Fax +39 049 663 620
sgalli@teanet.it

The VILLAS project, promoted by the Veneto Region and co funded by the European Commision under the Interreg IIIB Cadses programme, aims to enhance the cultural heritage through the elaboration of a common management framework and an innovative evaluation model, able to assess the sustainability of historic homes compatible use.

To present the Villas project, Veneto Region selected the project partners considering common needs and similar problems in terms of historic homes protection and enhancement. The area covered by the project includes, beyond to Venetian Villas, Emilia Romagna's villas and manor houses, Umbria's villas and castles, Molise's manor houses and rural settlements, Corfù's stately homes, Carinthian castles and Croatian manor houses and castles.

Following the Interreg IIIB Cadses scope, Villas faced the complexity of spatial development to focus on the interrelations and interdependencies between different sectors, such as culture, planning, tourism, governance and local economic development. Villas, in accordance with European spatial development policy (ESDP) issues, provides an added value to spatial development approach.

By considering that cultural heritage, preserved and managed in an appropriate way, could play a decisive role in spatial planning and believing that a great part of the European historic heritage, to be preserved and sustained, needs new form of uses, different from the ones they were built for, the Villas project scope has been defined.

The project aimed to improve and to revitalize the aesthetic and economic aspects of architectural heritage, by creating an evaluation model and defining a compatible re-use strategy tool, according to the planning criteria and spatial policies of the CADSES area – an area where there is a great diversity of protected historic buildings.

The Villas strategic objective is the Promotion of cultural heritage as a regional development asset, in order to

1. improve the effectiveness of resource allocation policies for the renewal and valorization of cultural heritage in the Cadses area, through the classification of potential evaluated economic uses;
2. Increase the number of investments in the field of cultural heritage and to attract businesses, encouraging the development of new Public Private Partnerships (PPP).
3. Create the preconditions for the development of sustainable cultural heritage tourism, by increasing the level of knowledge, upgrading and reviving spaces and sites and through the creation of a new network, to spread cultural life in the EU.

Villas implementation: results and the partnership experience

The project procedure has been divided in thematic Work Packages and distributed among the partners according to the common objectives and their specific instances.

Table 1: Work packages (WP)

WP	Title and description of the Work Package	Responsible	PP participating	Main outputs
1	Diffusion and project management	PP1 LP Veneto Region Culture Office	All Partners	– Web site – Conferences – Decisional committee work shops – Final CD publication – Planning documents
2	General analysis of the contexts (normative, historic, conservative and economic aspects)	PP3 Province of Campobasso	All Partners	– Comparative regulatory chart – Analysis of exemplary cases of reuse – Historical contexts description
3	Systematic data collection and evaluation results restitution	PP4 University of Ferrara – Department of Architecture	All Partners	– Common method for data collection – Data base – GIS maps
4	Evaluation model implementation and development	PP5 University of Trieste – Department of Civil Engineering	All Partners	– Literature review – Analysis matrix – Matrix implementation – Value functions – Sets of alternatives
5	Transnational plan and projects (pilot actions) for cultural heritage valorisation	PP2 IRVV – Regional Institute of Villas of the Veneto	All Partners	– Transnational plan – Normative hypothesys – 8 pilot projects
6	Development of territorial partnership through networks and pilot actions	PP8 Office of the Government of Carinthia – Department 20 – Spatial Planning and Development – Austria	All Partners	– Stakeholders networks – Management guide – Tourist guides – Pilot interventions

The planning activities and preliminary works, for the trans-national partnership set up, started in 2001, when Regional Institute of Veneto Villas, in accordance with Veneto Region, drew up the project idea. A lot of preparatory workshops have been organized in order to define the application form and to share the scope of the project. The partnership developed from the 2002 and evolved positively during all the project implementation period, also when it was necessary to manage some project crisis.

Through intense debate moments and constructive sharing workshops, Villas partners experienced the cooperation to promote a new way to look at our cultural heritage; a very complex challenge is now open: the villas network would continue after the project period to create and to develop the villas strategy to enhance cultural heritage.

Villas partners participated actively in all the Work Pacages in order to achieve the project aims. Activities, coordinated by the WP responsible and by the LP project manager (CTO), started with a start-up meeting in march 2004, when all experts involved shared the project scope and scheduled the program.

After three intensive years of works, it is now possible to look at the project describing the main phases and results achieved by the VILLAS Group.

Definitely there have been four phases, plus a management and a promotional work packages.

The main phases are:

1. recognition and cognitive phase (WP2, WP4)
2. development of theoretical evaluation models and data collection (WP3, WP4)
3. assessment of data and elaboration of some operative projects (study cases) (WP4, WP5)
4. evaluation results analysis and definition of a common „Valorisation Plan" to single out strategies and measures as follow up activities (WP3, Wp4, Wp5)

Project timeline

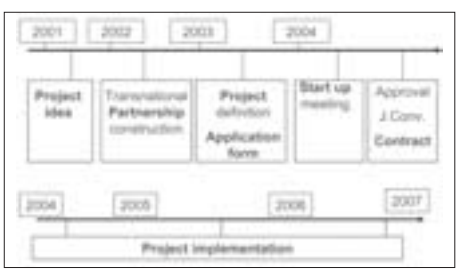

Villas conferences in Venice and Zagreb

The first part of project activities (first phase) has been dedicated:

- to share different research areas information;
- to bench mark exemplary cases of historic homes reuse;
- to analyse and to compare different normative systems

These activities allowed partners to upgrade the knowledge level both in terms of different legislative approaches and in terms of historical contexts development.

The normative systems analysis have been carried out comparing cultural legislation at an European level (see the European convention of landscape) and at a national one (see the Italian codex of cultural goods and landscapes), but most of all it was the regional regulation which has been deeply investigated, because the most influence in terms of buildings use derives from some regional and local normatives (such us spatial and planning regulations, tourism laws, finance possibilities, ...).

Among the different systems compared, there are some point of interest from different important perspectives:

- The Veneto system, where the constitution of the Regional Veneto Villas Institute (R. L. 63/1979) has guaranteed villas refurbishment interventions (L.233/1991),[1] through subsidized loans and contributions in capital amount;
- The Umbria system, where after the earthquake, it was possible to improve farmhouses and historical houses recovery by defining the „Handbook for post-seismic building restoration and reconstruction". This handbook organically gathers usefully advices for interventions planning, pointing out manifold experiences and providing punctual indications for buildings reparation without recourse to general invasive methodologies. Among the handbook goals, there is the will to spread historic homes restoration culture with a great respect of architectural and cultural values. The handbook presents a lot of study cases and best practices underlining the following principle „...for what is possible, the structural restoration doesn't have to guarantee the original balanced condition which, with seismic prevention has to be considered the final goal;
- The Emilia Romagna system, where a regional law (R.L. 16/2002) disciplines the historical building refurbishment, the landscape protection and the architectural quality; moreover this system defines, according to another regional law (LR 32/1995), the concept of the historical itineraries furthering the valorisation interventions together with the tourist promotion. In both cases contributions and financings are foreseen in order to promote cultural assets enhancement;
- The Greek system where, according to the historical centre of Corfù, a particular law (Ministerial Decision GGF 183B/ 16-3-1967GGF: Government Gazette Fascicle) states the site „as historical monument and site, of a special natural beauty and architectural and historical value; relevant is also the management plan of the old town of Corfù, elaborated by the old town office – 2005, with the aim of protecting and enhancing cultural identity, increasing a sound understanding of the concept and the values of the site. The plan would also support the local community in terms of economic vitality;
- The Austrian and Carinthian system, where there are no allocation of rights and duties concerning the conservation of ancient monuments, even if the public property are under protection – ex lege – the instruments to refer to, when the aim is the refurbishment of ancient buildings, is the local development schemes and the land

1 See IRVV (Regional Institute of Veneto Villas)'s paper in this publication.

use plan, where castles and stately homes have no special status while they are decided to be extraordinary;

- The Molise system, where there is a great attention to regulation in the field of farm tourism, rural areas development and rural tourism improvement. This approach has direct and different effects in terms of farm architectonic heritage enhancement;
- The Croatian system, where historic homes and cultural goods are protected under the central Law on the Protection and Preservation of Cultural Goods (1999) as well as under a number of sub-legal acts. Generally the Croatian laws set a good model for documenting cultural goods and compiling a database for the needs of registering in the Register of Cultural Goods, reservation studies for municipal and urban plans, for technical and preservation documentation for building permits and construction works. The Law promotes cultural tourism development and it promotes both cultural heritage as the element of national identity and the protection of landscape, of historic urban centres and rural regions.

More or less, all VILLAS Partners pointed out some common questions, such as difficulties to define a shared strategy really coordinated between competent ministries, regions, counties and owners to develop a sustainable use of historic dwellings and to preserve the landscape.

This is not the right place to discuss the further details concerning the normative and the restriction and fiscal systems and to go into details describing the VILLAS different contexts, we leave a more accurate analysis to the WP2 publication,[2] just to report some general questions.

The contexts analysis underlined a great wonderful cultural heritage that lies on the European and partner's territory, often situated out of the urban centres in good preserved landscaped contexts.[3]

If on one hand the localisation in those fringe areas is one of the reasons our cultural heritage abandonment in the recent past, now it represents an opportunity for a sustainable development of those areas and cultural goods.

The actual demand of areas characterized by a great landscaped appeal and quality and the need of new „containers" with an architectonical value, are growing whether for the tourist scope and also for economic different uses. There are a lot of cases of historical buildings used as a residence, as a company representative site and there are many of the historic dwellings and villas used for cultural activities, such as libraries, museum centres, archives and research institutes.

In such perspective, enhancement actions and compatible restoration of those architectonic-landscaped complexes must be stimulated, while public financial supports should be oriented to those projects that are sustainable and able to assure a good management plan and positive financial indexes.

From the results of the first phase, the Villas project moved to the second phase: the evaluation models construction and data collection.

First of all, it has been necessary to define the appraisal aims and to clear the evaluation demand on the basis of partners interests and of VILLAS scope:

- It is possible, through an economic approach, to express a judgment on the vocational use of historical dwellings?
- It is possible to define an appraisal instrument able to make the judgment on project sustainability mainly objective?

Villas workshops

2 The publication is available in the proceedings by the PP and WP2 PP coordinator (pp3 Province of Campobasso). It is useful to remember that the object of our research are the Molise and Emilia Romagna farm patrimony, the Veneto Villas, the historical buildings of Corfù, the Emiliane Villas, the Carinthia castles, the Umbria stronghold and the northern Croatia castles and manor houses.

3 It's relevant to underline that the villas and historical houses contest in general, is less preserved in plain than in mountain contest, where the morphology has facilitated the conservation of their environmental characters. In plain, and in particular in the areas characterised by activities for the economic development and where the physical and morphologic barrier are smaller, the landscape results damaged by the industrial and building system aggressions. However, fortunately the contexts of the excellent historic houses placed in plain, result in good state of conservation, and in a prestigious environmental contest, probably due to the restriction system.

Therefore twofold is the expressed evaluation demand, one related to the beginning of the decisional process and one „ in itinere" with the planning process, and two are the evaluation models elaborated:

- one structured to orient the buildings use choices, according both to architectonic typologies and characteristics, and to localisation and economy
- the other one, in order to asses the sustainability of a re-use project.[4]

It is important in fact, considering different territorial scenarios and economic-social contexts, various buildings typologies and different state of conservation, to estimate and to comprise which could be the most compatible form of economic use for historic dwellings and to evaluate if the related project is sustainable.

The work group, coordinated in this phase by the University of Trieste and characterized by elevated interdisciplinary nature, has defined the theoretical model and structured an analysis matrix, made up of a lot of attributes and indicators (more then 250 data for each study case).

In order to fill in the villas database, partners realized many inspections, while a lot of owners participated actively to the assessment process answering to the villas questionnaire; PP tried to establish a positive and constructive dialogue with the owners, in order to understand the reasons that induced the owners to move to certain use choices.

During this project phase, partners globally analysed more than the 1000 historic homes and buildings. With the awareness that the value of an information on cultural asset increases, if duly reported to its own landscape and territorial context, partners elaborated and produced digital cartography. The web GIS, where is possible to find more then 2000 historic homes, has been developed by the University of Ferrara, Faculty of Architecture and now it is available on line (through different accessibility levels), with the aim to share with the stakeholders the data collected and the related research results.

Once the database has been completed, as well as the analysis matrix and web gis, the partners have begun the third phase of the project: assessment of the data, implementation of the evaluation models and pilot projects.

Considering that the information had been collected via personal interviews involving the owners of the buildings, *„the results obtained by the analysis of their answers, especially those related to the factors influencing the current and the alternative use of the building, should be interpreted as representing the owners point of view, which do not necessarily overlap with the potential investors one"*.

„The relationships among the variables characterizing the surveyed buildings and use and maintenance state have been investigated using a Random Utility Model (RUM). RUM approach is based on the hypothesis that a rational individual, having to choose among a set of alternatives, will point to the one which will produce his maximum utility. That is, when the owner of a building has to choose which kind of use to implement in its property, or the maintenance level to be preserved over time, he will do this comparing the pros and cons of each possible alternative, and he will choose the one able to maximize his level of satisfaction.[5]

This kind of investigation helps the Villas Group to better understand the reality they deal with, while the implementation of „vocationally model" suggested some potential compatible uses. Following this directions Partners started to elaborate the pilot

4 See Paolo Rosato paper in this publication.

5 See Lucia rotaries Villas Paper *„una valutazione econometrica dei fattori che influenzano il riuso dei manufatti storici"* in Villas WP4 publication.

Strategic objective	Measures	Actions
1 NETWORKING AND PROMOTION	VILLAS COM (Villas communication actions)	Promotional Publication High level Events and conferences, Web communication and networking
	VILLAS TRAIN (Villas training actions)	Training for – cultural operators and actors – tourism operators – owners – managing companies
	VILLAS NET (Network, association and PPP)	Program agreements National association development and European association constitution PPP and management foundations
2 STUDY AND RESEARCH	2.1 VILLAS BASE (Villas actions to improve knowledge)	Improving knowledge through Cataloguing Georeference (weg GIS)
	2.2 VILLAS CUBE (Cultural BUilding Evaluation)	Territorial economic analysis and evaluation of planning policy sustainability
	2.3 VILLAS PRO (Villas pilot projects development)	Operative projects – feasibility studies in order to recover and to increase the cultural heritage and architectonical goods Enhancement projects for territorial systems and thematic routes
3 REGULATION AND TERRITORIAL	VILLAS REG (Regulation)	Regulations in order to value the cultural and artistic buildings changeability (regulations system revision, according to the normative level)
	3.2 VILLAS FIN (Public financial support)	Co-founding normative in order to orient the resources using the villas project evaluation tools
	VILLAS LAND (Villas landscape)	Provide the landscape planning depending on the artistic buildings preservation, such as villas, castles and farmhouses
4 INVESTIMENT SRATEGY	4.1 VILLAS RES (Villas real estate)	Promote investments in the field of cultural heritage conservation
	4.2 VILLAS ORG (Villas organizations)	Constitution of public and private management foundations
	4.3 VILLAS TABLE (Real estate meetings)	Organize meetings between owners, potential financers and managers and institutions.
5 CULTURAL TOURISM	5.1 VILLAS TOUR (Villas tourism)	Define and promote cultural routes using the right communication instruments
	5.2 VILLAS DMP (Destination management company)	Networking between tourist operators (training meetings and work shops) to improve cultural tourism services and developing new „destination management company”

project in order to verify technical and cultural compatibility of the new use, but also the economic sustainability of the investment.

We know that to restore an historic dwelling is quite expensive and requires a lot of time; for this reason the Villas technical groups think that It is necessary to analyse the technical, the landscaped and the economic impact of a project before starting with the engineering works.

The VILLAS pilot projects, beyond representing a sort of best practise for analogous project, have been elaborated by the PP in order to test and to optimize the appraisal models.[6]

Currently more then 10 pilot projects are under way and for this reason we are not able to describe them with more details in this paper.[7]

The typologies of the pilot projects[8] are different from context to context, because the selection criteria adopted by the partners necessarily derive both from the context peculiarities and from evaluation results, beyond the Villas general goals.

The project experience evidenced how is absolutely important to conjugate architectonic-cultural aspects with economic-managerial issues. In fact considering high re-

6 See the report of Valentina Zanatta and Mila Dalla Valle (PP5-University of Trieste) in Villas WP4 publication

7 Pilot projects phase will end in October 2006 and the main results will be presented during the villas final conference in Venice (11-12 december 2006)

8 For a deeper knowledge on WP5 pilot project, see wp5 final publication and villas general publication available contacting project partners

covery and maintenance costs on one hand, and insufficient financial resources on the other, it is necessary developing professional abilities, able to elaborate projects with high level of complexity in terms of technical and management aspects.

Moreover, it is how much never opportune to start networking actions to make the owners meet with investors and institutions and to stimulate the development of PPP (Private Public Partnership) able to sustain and manage heritage enhancement.

The fourth and final phase is dedicated to the „enhancement villas plan" definition. This plan structures and proposes strategies and measures, which all Project partners consider quite important to improve the historic dwellings value. The base of this final Villas document is the work done by the partners during these tree project years. It is a sort of declaration of intent that the villas partners would assume as engagement for future actions implementation.

The plan called „VILLAS FOR" identifies five strategic objectives with specific measures and actions, as synthesized in the table below.[9]

The positive cooperation experience characterized these three years, incentives villas partners to develop the partnership and the network in order to promote cultural asset values and of historic homes potentiality.

There are many themes that Villas partners consider important for a positive cultural asset's enhancement and which they would prosecute in an interregional cooperation ambit.

And if from a certain point of view, the VILLAS PROJECT ends on the basis of this intentions declared by the partners, from another one, the VILLAS experience leads to new enhancement occasions for cultural heritage, through the development of new conservation projects and innovative researches, through management plans and marketing actions and through the promotion of a new awareness of the cultural assets value.

9 It's useful to specify that at the current state the Valorisation Plan VILLAS FOR is under definition, and for this reason the table here presented contains only a preliminary and not definitive strategies and measures version

Fausta Bressani

Villas: what kind of changes for the combined politics development to enhance cultural assets

Villas: kakav oblik promjena za kombinirani pristup razvoju i poboljšanju kulturnih dobara

Regija Veneto od 2003. godine razvija GIS multimedijalni katalog kulturne baštine te tako prikupljene informacije objavljuje i distribuira putem web portala institucija koje se bave katalogizacijom, nadzorom i standardizacijom podataka kao što su muzeji, fondacije i uprave pri ministarstvima.

Katalog je zamišljen tek kao prvi, uvodni korak u zaštiti kulturne baštine. Zahvaljujući suvremenim instrumentima za distribuciju informacija, katalog predstavlja nov način planiranja i upravljanja regionalnim prirodnim i kulturnim naslijeđem. Dokumenti vezani uz kulturnu baštinu danas nisu zanimljivi samo znanstvenicima i stručnjacima koji zbog prirode svog posla trebaju što podrobnije informacije; lakoća s kojom se može doći do nekog podatka zahvaljujući novim tehnologijama omogućuje i običnim ljudima da i oni pribavljaju informacije koje su im potrebne za zadovoljenje njihovih potreba.

Upravo iz tog razloga Regija Veneto koristi sve postojeće operativne strategije kako bi povećala vrijednost svog kulturnog naslijeđa i osigurala prikladnu razmjenu informacija o njemu. Projekt je realiziran tijekom 2003., 2004. i 2005. godine kroz slijedeće faze: GIS multimedijalno katalogiziranje, web portal kulturne baštine Regije Veneto i web portal međuregionalnog kulturnog naslijeđa.

Regija Veneto će, zahvaljujući projektu *Villas*, vrlo skoro isprobati mogućnost korištenja web portala i informacija iz kataloga za kreiranje kulturnih turističkih ruta: virtualne turističke rute osmišljene na temelju kataloških formi projekta Villas i GIS informacijskog sustava. Ovakve rute bi se dodatno mogle obogaćivati informacijama o krajobrazu koje su sastavni dio originalne baze podataka.

Nadamo se da će ovi napori da se pokrene važan nacionalni projekt suradnje pronaći stalno mjesto u nekom budućem međunarodnom projektu čija bi svrha bila uspostavljanje međunarodnog web portala za iskorištavanje naše dragocjene kulturne baštine.

Since 2003 the Veneto Region is developing a *Cultural Heritage Gis Multimedia Catalogue* together with the publishing and diffusion of its information. The spread out is supported by mean of an Internet Portal, directed by the institutions with specific aims in data cataloguing, inspection and standardization, such as museums, foundations and ministerial directions.

Catalogue functions were meant to be only introductory to protections. Owing to this up-to-date instruments of information diffusion, nowadays they represent a new way of territorial, environmental and cultural heritage planning and government. Today, cultural heritage documents not only arise the interest of scientists and specialists who need to obtain detailed knowledge because of their job. The easiness of reaching information, due to the new technologies, makes it possible that information themselves can be used by common people for their different purposes.

Reflecting upon these arguments, the Veneto Region has adopted every possible operating strategy in order to increase the value of its own cultural heritage and to supply an appropriate diffusion of its information. Since 2003 and during 2004 to 2005, the project has been achieved in progressive stages: GIS multimedia cataloguing, Venetia Region Cultural Heritage Internet Portal and Inter-Regional Cultural Heritage Internet Portal.

In a short while, the „Villas Project" will enable the Veneto Region to test the opportunity of using Internet Portal and catalogue information as an instrument to create cultural tourist routes: a virtual tourist route made upon the „Villas Project" cataloguing forms supplied with GIS information. The courses can be enriched by further information about the landscape context consisting of the original database.

We hope that such efforts in creating an important national co-operation project will find their consistent and final placing in a future international joint-work taken up to create an International Internet Portal for the exploitation of our precious and magnificent cultural heritage.

regija Veneto
GIS multimedijalni katalog
projekt Villas
kulturni turizam

Veneto region
GIS multimedia catalogue
Villas project
Cultural tourism

Dott.ssa Fausta Bressani
Regione Veneto – Direzione Cultura
– Servizi Beni Culturali
Palazzo Sceriman, Cannaregio 168,
30121 Venezia, Italia
www.regione.veneto.it
Fax +39 041 2792 697
E-mail: fausta.bressani@regione.veneto.it

A statement expresses efficaciously my intentions about this project: „*The cognitive function is not only basic, but even* indivisible. *It doesn't put up with any shattering, omission and separation, neither for the composite angles of the cultural heritage's consequence, nor for the plurality of institutions. Every cataloguing activity, and catalogues itself, assumes a unitary context and system too (...)*". This quotation, taken from the report drawn up by the Conference of Italian Regions' Presidents in 2004 (as a comment to the new „Cultural Heritages' Code"), is referred obviously to the Italian situation, but, on a larger scale, it fits logically to the European co-operation case.

The quoted document concerns the cataloguing activities that are introductory to any intervention of cultural heritages' defence and exploitation. The reason of this reference is that it's impossible to imagine any cognitive function without the widest national and international co-operation, such as in the Villas Project occurs. This co-operation has to be achieved even in a so specific field application as cataloguing, which has obviously its own rules and instruments between different countries.

Beyond differences, using all newly developed technologies, nowadays it's possible to carry out a common platform for dialogue and information sharing. And everybody hopes that this could be the common ground where the international co-operation can grow and develop, in order to warrant the right exploitation to cultural heritage.

As to this subject, the Veneto Region since 2003 pursues, as its own aim, the development of a Cultural Heritage Gis Multimedia Catalogue together with the publishing and diffusion of its information. The spread out is supported by mean of and Internet Portal, directed by the institutions with specific aims in data cataloguing, inspection and standardization, such as Museums, Foundations and Ministerial Directions.

Catalogue functions were meant to be only introductory to protections. Owing to this up to date instruments of information diffusion, nowadays they represent a new way of territorial, environmental and cultural heritage planning and government.

Nowadays, cultural heritage documents not only arise the interest of scientists and specialists who need to obtain detailed knowledge because of their job. The easiness of reaching information, due to the new technologies, makes possible that information themselves can be used by common people for their purpose, such as tourists to create personal routes and visiting, by this way, places and countries apart from conventional travel routes.

For example, let's think about the great and relevant cultural heritage consisting in the „Venetian Villas". We are talking about a measureless value heritage, which unfortunately hasn't yet been turned into account under any circumstance, neither cultural nor economic or tourist.

Reflecting upon these arguments, the Veneto Region has adopted every possible operating strategy in order to increase the value of its own cultural heritage and to supply an appropriate diffusion of its information.

In order to reach our targets and to give the best visibility to the information we possess, the Veneto Region used every existing legislative instrument.

Since 2003 and during 2004 to 2005, the project has been achieved in progressive stages:

- GIS multimedia cataloguing;
- Venetia Region Cultural Heritage Internet Portal;
- Inter-Regional Cultural Heritage Internet Portal.

The establishment of an Inter-Regional Cultural Heritage Internet Portal is the last important stage. Every Institution (currently we are involved with Emilia-Romagna and Liguria Regions) shares with the users every available information, let them joining in a common catalogue, which collect separate regional database information. Native data stand at single Region's disposal: they have the institutional aim of collecting, inspecting, managing and protecting them.

The Inter-Regional Portal experience, as an instrument of increasing Cultural Heritage information shearing and co-operation, is one of our primary goals, and in the „Villas Project" too.

Beyond the chance to find out an infallible method to point out the cheap way to re-use the historic architectural heritage (villas for Veneto Region, but also castles, historic buildings, ancient farm-houses and so on for other partners), we consider that what really matters in this sensitive area is to rely on a wide and authoritative information net.

In a short while, the „Villas Project" will enable the Veneto Region to test the opportunity of using Internet Portal and catalogue information as an instrument to create cultural tourist routes. In this way the „Villas Project" seems to be a real training for new experiences.

The Veneto Region will add to the traditional and efficient paper brochures even a new way of creating wide circulation of information on cultural heritage: a virtual tourist route made upon the „Villas Project" cataloguing forms supplied with GIS information. Moreover, the courses can be enriched by further information about the landscape context consisting of the original database.

We hope that such efforts in creating an important national co-operation project will find their consistent and final placing in a future international joint-work taken up to create an International Internet Portal for the exploitation of our precious and magnificent cultural heritage.

Costantino Toniolo

Regional Institute for the Villas of Veneto (IRVV): its role in the preservation of villas at an institutional level

Regionalni institut za vile Veneta: uloga u očuvanju vila na institucionalnoj razini

Regionalni institut za vile Veneta je javna ustanova te kao takva djeluje u skladu s regionalnim programskim ciljevima i smjernicama koje donosi Vijeće regije Veneto, odnosno Vijeće neovisne regije Friuli Venezia Giulia vezano uz intervencije u graditeljsku baštinu te regije.

Svrha Instituta je da u suradnji s vlasnicima vila ili u njihovo ime osigura konsolidaciju, promiče obnovu i pronalazi najbolju namjenu za vile obuhvaćene odredbama Zakona br. 1089 donesenog 1. lipnja 1939. godine (22. siječnja 2004. taj je zakon stavljen van snage, a zamijenio ga je Pravni dekret br. 42 Kodeksa o kulturnoj i krajobraznoj imovini).

U skladu s Regionalnim zakonom br. 63, Institut je obvezan trošiti glavninu sredstva koja su mu dana na raspolaganje za ostvarenje institucionalnih ciljeva na način da odobrava donacije za hipoteke za obnovu vila, donacije za neosigurane kredite, planiranje vlastitih restauratorskih radova, te za troškove izvlaštenja i kupnju venecijanskih vila u ime Regije Veneto.

Potreba za osiguranjem adekvatne potpore velikom broju vila primorala je Insitut da zatraži još veća novčana sredstva. Ministarstvo za kulturno naslijeđe pozitivno se očitovalo o zahtjevu Insituta i 23. srpnja 1991. godine odobrilo veliku donaciju pod brojem 23 za konsolidaciju, renoviranje, izvanredno održavanje i podizanje nivoa kategorije venecijanskih vila i pripadajućih perivoja u regijama Veneto i Firuili Venezia Gulia obuhvaćenih Zakonom br. 1089 od 1. lipnja 1939.

Tijekom više od dva desetljeća djelovanja na očuvanju i zaštiti vila, Regionalni institut za vile Veneta je unatoč golemim troškovima i ograničenim sredstvima financirao obnovu vile Pojana u Pojana Maggiore (Vicenza), vile Badoere u Fratta Polesineu (Rovigo), vile Farsetti u Santa Maria di Sala (Venecija), vile Manin u Passariano di Codroipu (Udine) kao i mnogih drugih vila.

The Institute's aim, with a public legal status, is to function in accordance with the regional programming aims and policies established by the Council of the Veneto Region, along with the Council of the independent Friuli Venezia Giulia Region as far as any intervention made in this region on heritage buildings.

The Institute purpose is to ensure, with the owner or in place of the owner, consolidation, restoration, promotion and best use of the villas which were subject to the provisions made by law n.1089 dated 01 June 1939 (norm now replaced by the Legislative Decree n.42 dated 22 January 2004 of the Code for Cultural and Landscape assets)

The funds available to the Institute, in accordance with the Regional Law n.63 should be utilised mainly to fulfil institutional aims via grants for mortgages for the restoration of the Villas, grants for funds without security, definition of in-house restoration works and expropriation and acquisition of Venetian Villas on behalf of the Veneto Region.

The need to ensure adequate support to the greatest number of villas has led the Institute to request greater funding. This request was approved through an extraordinary grant given by the Ministry for Cultural Heritage dated 23 July 1991 n.23 for the consolidation, restoration, extraordinary maintenance and upgrading of the Venetian Villas and surrounds in the Veneto and Friuli Venezia Giulia Region which comply with the law n.1089 dated 01 June 1939.

In over twenty years of work done by the Regional Institute of Veneto Villas to sustain villas conservation and preservation, the Institute has funded, with many expenses and limited spending, the restoration of villas such as Pojana at Pojana Maggiore (Vicenza), Villa „Badoere" in Fratta Polesine (Rovigo), Villa Farsetti in Santa Maria di Sala (Venezia) and Villa Manin at Passariano di Codroipo (Udine) as well as many others.

Opseg djelovanja IRVV
Institucionalne aktivnosti
novčane potpore za obnovu
rezultati zaštite i obnove

scope of the IRVV
institutional activities
financial contributions for renewal
results of protection and renewal

Costantino Toniolo,
Istituto Regionale Ville Venete
Piazza San Marco 63, Venezia, Italia
www.irvv.net
Tel. +39 041 523 5606
Fax +39 041 522 5219
E-mail: segreteria@irvv.net

The Venetian Villas of which a census has been taken for national heritage listing up to now are approximately 4000. All of the villas are sizeable buildings. They are made up of parts such as: „barchesse", oratories, gardens, cottages and house important decorations: frescoes, stuccoes and stonework.

Contributions from private organisations weren't sufficient to guarantee the conservation of this heritage. Due to this reason and due to a push from an informed public opinion, the „*Ente per le Ville Venete*" (Agency for the Venetian Villas) was established formally with Law n.243 on 6th March 1958. The Agency was established as a consortium between the government and local agencies, which also included the provincial tourist agencies. The government delegated specific protection tasks to the agency, these were both economic (mortgages and funds) and pertinent to the agencies' authority such as expropriation and safeguard as heritage superintendents were among the agencies' Board of Directors.

At the end of 1978, when the agency's term ended, the agency has intervened on 425 villas in a decisive manner, and over 18 thousand million lire had been spent in investments.

At the end of the agency's term, the Veneto Region felt the importance of a specific autonomous public intervention in the sensitive field of heritage buildings, and together with the Friuli Venezia Giulia Region, created a similar agency which was to continue working with everyone's approval.

The Regional Law n.63 dated 24th August 1978 established, according to article n.50 of the Statute of the Veneto Region, the „*Istituto Regionale per le Ville Venete*" (I.R.V.V.) (Regional Institute for the Venetian Villas). This Institute, with a public legal status, was to function in accordance with the regional programming aims and policies established by the Council of the Veneto Region, along with the Council of the independent Friuli Venezia Giulia Region as far as any intervention made in this region on heritage buildings.

The aim of the Institute, which was established by the founding law, was to ensure, with the owner or in place of the owner, consolidation, restoration promotion and best use of the Villas which were subject to the provisions made by law n.1089 dated 01 June 1939 (norm now replaced by the Legislative Decree n.42 dated 22 January 2004 of the Code for Cultural and Landscape assets).

The funds available to the Institute, in accordance with the Regional Law n.63 should have been utilised mainly to fulfil institutional aims via:

1. grants for mortgages for the restoration of the Villas;
2. grants for funds without security;
3. definition of in-house restoration works;
4. expropriation and acquisition of Venetian Villas on behalf of the Veneto Region.

Activities of the Regional Institute for the Venetian Villas 1979-2005

The twenty-year action of the Institute, that is represented below, has allowed the rebirth of some villas, such as the beautiful Villa Pojana, at Pojana Maggiore (VI), the „Badoera" at Fratta Polesine (RO), the Farsetti at S. Maria di Sala (VE) and the Villa Manin at Passariano di Codroipo and many others.

PROVINCE	Villas	Executed works amount	Allowed mortgages	Allowed contributes	Straight interventions
BELLUNO	30	4.036.547	1.884.725,00	202.810,00	
PADOVA	262	38.846.653,84	20.761.057,00	2.368.340,00	2.278.310,00
ROVIGO	33	6.035.970,16	4.211.880,00	239.484,00	
TREVISO	282	53.700.494,57	29.011.177,95	2.926.630,84	
UDINE e PN	70	5.992.635	3.580.184,00	4.164,00	
VENEZIA	1731	36.141.666,67	16.910.244,00	1.438.100,00	4.271.706,30
VERONA	234	45.638.456,79	21.559.565,00	1.980.779,00	
VICENZA	186	43.456.291,67	18.002.300,00	2.564.877,00	3.151.724,46
TOTAL €.	**1269**	**229.812.168,70**	**115.921.132,95**	**11.725.184,84**	**9.701.740,76**

Up to now the I.R.V.V. (including the work done by the Agency) has granted mortgages which have funded the restorations of 1,621 Venetian Villas for a grand total of €106.403.998,19 has paid €10.732.661,62 in funds; has done in-house work worth €7.759.786,57 and has carried out work which adds up to €231.808.748,55.

In over twenty years of work done by the IRVV to sustain conservation and help increase value, as seen in the aforementioned numbers, the Institute has funded, with many expenses and limited spending, the restoration of villas such as Pojana at Pojana Maggiore (Vicenza), Villa „Badoere" in Fratta Polesine (Rovigo), Villa Farsetti in Santa Maria di Sala (Venezia) and Villa Manin at Passariano di Codroipo (Udine) as well as many others.

Data collected at the beginning of the 1990s showed that of the almost 4,000 villas listed, approximately half required considerable work.

The need to ensure adequate support to the greatest number of villas has led the Institute to request greater funding. This request was approved through an extraordinary grant given by the Ministry for Cultural Heritage dated 23 July 1991 n.23 for the consolidation, restoration, extraordinary maintenance and upgrading of the Venetian Villas and surrounds in the Veneto and Friuli Venezia Giulia Region which comply with the law n.1089 dated 01 June 1939.

The funds enabled to the I.R.V.V. for the 1991-1992-1993 and 1994, for an amount of 55 billion lire, has allowed an extraordinary improvement of the activities related to the funds granting, but also of the complementary activities such as the villas cataloguing and the organization of shows, conferences and meetings.

These funds enabled the I.R.V.V. to buy and restore some Venetian Villas on behalf of the Veneto Region [Villa Venier Contarini at Mira (Venice), Villa Contarini (Foresterie Vecchie Wing) at Piazzola sul Brenta (Padua) and all of Villa Capra at S. Maria di Camisano (Vicenza)] and moreover these funds have allowed the restoration of Villa Pojana at Pojana Maggiore (VI).

As well as these projects were developed in house for:

– properties which belong to the Veneto Region such as: the difficult restoration of Villa Poiana at Poiana Maggiore (Vicenza), safety work at Villa Contarini Paccagnella at Piazzola sul Brenta (Padua),

– privately owned villas (establishing an agreement with the Government Heritage Office (Soprintendenza per i Beni Architettonici e per il Paesaggio del Veneto) 1. Villa del Verme in Agugliaro (Vicenza) after an agreement with the Veneto Region and the Municipality of Agugliaro) and 2. Reinforcement, restoration and functional upgrading of the „Foresterie Vecchie" of the Villa Contarini at Piazzola sul Brenta (Padua).

Recently law n.233 dated 1991 has been granted more public funding via law n.264 dated 8 November 2002, law n.289 dated 27 December 2002 and law n.291 dated 16 October 2003.

The I.R.V.V. has also been involved in cataloguing the Venetian Villas as well as promotion with exhibitions, conferences, concerts and publications.

Three recent turning points of the Institute should be highlighted.

The first is legal and has to do with the modifications made to article 2 of the Regional Law n.63 dated 1979. This law also lists research among the Institute's aims, which are namely, reinforcement, restoration, promotion and best use of the Venetian Villas. This establishes knowledge as a primary means in conservation as well as recognition and the subsequent heritage listing.

The I.R.V.V. has funded a book collection among which are the following titles:

– *Ville Venete. Catalogo ed Atlante*; (Venetian Villas. Catalogue and Atlas)
– *Ville Venete. Decreti di Vincolo e Relazioni storico-artistiche*; (Venetian Villas. Norms and Historic-Artistic Studies)
– *Ville Venete. La Provincia di Rovigo*; (Venetian Villas. Province of Rovigo)
– *Ville Venete. La Provincia di Treviso*; (Venetian Villas. Province of Treviso)
– *Ville Venete. La Provincia di Padova*; (Venetian Villas. Province of Padua)
– *Ville Venete. La Provincia di Verona*; (Venetian Villas. Province of Verona)
– *Ville Venete. La provincia di Belluno*; (Venetian Villas. Province of Belluno)
– *Ville Venete. La Provincia di Venezia*; (Venetian Villas. Province of Venice) soon to be published
– *Ville Venete. La Provincia di Vicenza*, (Venetian Villas. Province of Vicenza) soon to be published
– *Ville Venete. Il Friuli – Venezia Giulia*, (Venetian Villas. The Friuli Venezia Giulia Region)
– First volume of the series „*Civiltà delle Ville Venete*" (Civilisation of the Venetian Villas) – Allemandi & C. editors, volume 1: „*Vincenzo Scamozzi: intorno alle Ville*" (Vincenzo Scamozzi: about the Villas).

Other publications include:

– *Venetian Villas. The bibliography*
– *Villa Carli – a Villa which breathes*
– *Villas of the Brenta: two surveys compared 1750-2000*
– *Andrea Palladio – Catalogue and Atlas*
– *Praise and comfort of the suburban villas of Vincenzo Scamozzi*
– *Listed Heritage Buildings: protection and safeguard in Europe and Italy.*

Soon to be published:

– *Venetian Villas. Uses of economic importance.*

The Institute has made a film on the Venetian Villas „The temples of the Sun and the Moon" directed by Elisabetta Sgarbi. In collaboration with the Veneto Region and the International Architectural Research Centre „Andrea Palladio" of Vicenza, the Institute has made a set of three CD-ROM „*Andrea Palladio – Palladian Tours*".

The second significant point is administrative. A new public notification (2003/2005) establishes new funds, especially regarding mortgages which have interest rates equal to 50% of the official tax rate and at the same time grants unsecured funds for up to 15% of the mortgage. Tax-free mortgages and unsecured funds up to 20% of the mortgage are granted to Oratories included in heritage listings and for the restoration of decorations, paintings and sculptures in Villas.

For the villas designed by: D. Da Venezia, P. Lugato, G.M. Falconetto, J. Sansovino, M. Sanmichieli, A. Palladio, A. Da Valle, D. Varotari, G. Romano, Andrea Moroni, V. Scamozzi, G.D.Scamozzi, B. Longhena, A. Pizzoccaro, C. Borella. O. Bertotti Scamozzi, G. Frigimelica, F. Mattoni, G. Massari, F.M. Preti, A. Tirali, L. Trezza, A. Pompei, G. Jappelli; the I.R.V.V. has decided to grant tax free mortgages as well as 15% of the grant being unsecured.

The conservation and valorisation policy has found, by IRVV's explicit will, a point of synergic cooperation with the sign of the agreement between the Veneto Region, the IRVV, the Associazione Ville d'Italia (Italian Villas Association), Associazione Dimore Storiche Italiane (Italian Stately Homes Association). This agreement commits the involved subjects in:

- Improving the Veneto Villas knowledge
- Promoting the restoration, re-use ant recovery activities, together with the conservation of the environment that surrounds the villas
- Promoting and enhance the fruition activities together with the cultural and tourist initiatives
- Promoting activities related to the study, research and documentation in order to give effective supports to the valorisation, conservation and management of Veneto Villas.

The third point to be highlighted is the important acknowledgements that the Institute has won in various fields. Among these are:

1. The prize given by the panel of the „Europa Nostra Awards" in 1999 for the restoration of Villa Pojana (Vicenza). *For the careful and technically praiseworthy restoration of an important historic building which will have a use in line with it's historic and cultural importance*
2. The „Communication Award" awarded by the panel of the Showroom of the Venetian Cultural Heritage Office in December 1999, for the publication of the volumes „Venetian Villas – Catalogue and Atlas of the Veneto Region" and „Venetian Villas – Norms and historic-artistic research".

Among the latest highpoints, considering all the awards received, it must be said that the Institute itself has established a „Venetian Villa Award". A biennial prize, awarded to both private and public bodies, which, in various fields have committed themselves and resources for the safeguard, study and research of the Venetian Villas.

The fourth edition will be held in October 2004. There is also a „Venetian Villas and Schools" competition for children in compulsory schooling in the Veneto and Friuli Venezia Giulia region in order to promote awareness among teenagers of the great heritage represented by the Venetian Villas.

Roberta Galli, Sara Scrimieri

The Veneto villas historical context and the current state

Povijesni kontekst i postojeće stanje vila u Venetu

Ovaj rad bavi se glavnim fazama razvoja koncepta vila Veneta, kao što su:
- Podrijetlo i razvoj vila kroz stoljeća,
- Povijesne i stilističke promjene koje su utjecale na modifikaciju namjena vila i njihovu specifičnu prirodu,
- Analiza pitanja vezanih uz očuvanje vila u Venetu kao što su pitanja vezana uz ekologiju ili pak funkcionalna pitanja,
- Analiza i prikaz nekoliko ponajboljih primjera prenamjene u različitim pokrajinama i kontekstima,
- Proučavanje dvojakog aspekta ograničenja vezano uz očuvanje kulturnog naslijeđa te problema vezanih uz troškove održavanja i upravljanja vilama,
- Analiza problema vezanih uz privatno vlasništvo i usitnjavanje posjeda,
- Promicanje pristupa prostornog razvoja i aktivnosti usmjerenih prema društvenoj i ekonomskoj koheziji,
- Evaluacija prihvatljive strategije prenamjene,
- Analiza postojećeg nepovjerenja vlasnika vila prema mogućnostima čvršćeg povezivanja s tvrtkama i razvijanje partnerstva radi smanjivanja troškova te veće efikasnosti u upravljanju i održavanju.

podrijetlo vila
razvoj vila
vile Veneta
prenamjena
kompatibilnost

This statement deals and outlines the main steps of the development of the Veneto villas concept, such as:
- The villas origin and their development through the centuries,
- The historical and stylistic changes that have modified the villa's uses and its particular nature,
- The analysis of Veneto villa's issues connected to the preservation, such as the issues connected to the environmental contest and the ones related to the functional one,
- Analysis and description of some of the most exemplary cases of re-use in different provinces and contests,
- Examination of the double aspect of the restriction related to the cultural heritage preservation and of some problems of maintenance and management costs,
- Analysis of some problems related to the private property and to the breaking up of an estate,
- Promotions of the spatial development approaches and actions for social and economic cohesion,
- Evaluation of a compatible re-use strategy tool,
- Analysing the proof reason of already existing mistrust of the owners in front of the possibility to tighten alliances with economic company and developing partnership to reduce cost and improve the efficiency of management and maintenance.

villas origin
villas development
villas of Veneto
re-uses
compatibility

Arch. Roberta Galli
TEA engineering s.r.l.
Via Ugo Foscolo 10, 35131 Padova, Italia
www.teanet.it
Tel. +39 049 8752 658
Fax +39 049 663 620
E-mail: rlioce@teanet.it

Sara Scrimieri
TEA engineering s.r.l.
Via Ugo Foscolo 10, 35131 Padova, Italia
www.teanet.it
Tel. +39 049 8752 658
Fax +39 049 663 620
E-mail: info@teanet.it

The Villas origin and their development through the centuries

Venice: the Serenissima from the control over the sea to the hinterland

The change of the Venetian Republic's expansionist policy is due to the Cambrai battle which happened at the beginning of 16th sec.; so in this little French town a new league was founded between the king of France, the emperor of Austria and the Pope on the 10th of December 1508.

The aim of this alliance was to plan a battle against the Turks and to take the fields conquered by the Venetian Republic back. The French troops began the anti-Venetian battle on the 1st of April 1509. The French prevailed over the Venetian Republic in the first part of the battle, but in the second one the Pope left the alliance and took part to the Venetian one. So the battle course was changed. Also the English king was scared about the French force and decided to take part of the Venetian league; in this way the French troops were forced to leave the Italian territory. The peace treaty, fixed on the 19th of November 1512, ruled that the Austrian emperor had to leave to the Pope Modena and Reggio Emilia, and the Pope had to support the Habsburg's requests to Venetian detriment in return.

Venetians reoccupied all the hinterland estates of Veneto and capitalizing on the French withdrawing, they began to plan a lot of interventions concerning the boundary wall fortification.

The Villas and the history

The typological arrangement of the Veneto villas and its localization on the mainland date back to the period between the 14th and the 15th sec, when the Serenessima begins its conquest of mainland and forced its territorial identity in this territory, promoting a series of transformations concerning social and economic/administrative aspects and moreover also concerning the environmental retraining and reclaiming the Veneto territory.

The villas serve as support for the reclamation interventions and also for the landscape reorganization; subsequently these houses become the residence of the farming management and so the landlord's residence.

The most of these interventions are made for rendering independent the Venetian-Adriatic market from the Oriental one; for this reason the Serenissima makes a big investment on the cereal and agricultural market. Because of this rich and productive scenario the Venetian lords are interested in investing their wealth in purchasing farms and estates, founding real villas systems.

It is absolutely interesting pointing out that the same feel that inspired the Veneto lords, it's possible to find it also in the fourteenth-century paintings of Giambellino, Bastiani, Basaiti and Cima, who used to represent landscape characterised by small green hills, trees and small clear lakes aroused by the always raising research of peace and kindness, that was also the line guide of the Giorgione and Tiziano representations.

In the 14th Century Francesco Petrarca anticipates events using, for the soil management, a house built in accordance with the artistic characteristics of his time.

Villa Foscari-Malcontenta, Gambarare di Mira (Venezia), autor: A. Palladio

Villas and landscape typological evolution

In the 15th Century the first Veneto villas built on Veneto territory followed the gothic style such as the arcade at the ground floor and the portico at the first floor. During the 16th Century the villas evolve and enrich themselve with indoor and outdoor frescos, decorated raftered ceiling, moreover the hall begins the pivot of the whole building; while there's the necessity to put in connection the building splendour with the landscape.

In that environmental and social-and cultural context, the Veneto villa is planned basing on some the core necessities:

- Respecting defined canons of functionality and the harmony of the building,
- Be easy to reach;
- Connect the complex splendour with the natural and planned landscape.

The villa in the most of cases is a house functional from the soil management point of view as from the summer residence point of view; in this way besides offering all the commodities and opportunities to which the lords can't renounce, the villa doesn't present only the aesthetic characteristics that shows splendour and magnificent suited to the lords own class, but it allows the lords to give hospitality to their guests in a state place located in an prestigious environmental context out of the urban chaos.

The whole complex lies on a chosen land according to the air and soil salubrity and how the site is reachable, but some times there were reclamation interventions; moreover it's necessary the water presence for the soil maintenance and also for the fountains and the ponds that enriched the gardens.

In that way the Veneto villa, stately from an architectural point of view, refined in the decorations and enriched with the statues, is placed in a convenient environmental context. So, we can see appearing, the tee-lined avenues, the garden, the internal one and, in most of cases, the property masked from the big vegetation.

Even if the villas lie in different context, in plains, in fluvial, on the hills or on mountains, the connection between the building and the landscape is always based on the excellence, some times also exploiting the natural site vocationally, such as the presence of rivers, trees, natural screens, otherwise building an artificial natural contest using the villa's open spaces planning.

The external spaces are planned strictly, and they denounce their function with an harmonious composition that we can call architectonic, and absolutely necessary in order to communicate with the villa's stately that is planned according to simple an functional solutions, such as according to a logic and symmetric concept.

In the original villa's concept we can find some core elements, such as the symmetry of the main building's front „the villa", the building's tripartition that reflects the in-

Villa Almerico Capra – La Rotonda, Vicenza, autor: A. Palladio

ternal functional division, in the middle of the main front the main door to which corresponds to the window with three lights on first floor, that gives light to the big central saloon, while on the side there're the windows light the wings.

The Veneto villa's thematic, as the conservation and preservation, doesn't concern only with the prestigious architectonic complex, but also with its environmental context and historical value cause evidence of our social memory handed down through the villa's statues, stuccos, decorations and gardens.

Palladio and „La Rotonda"

It is useful, before outlining the Palladian concepts, to sketch out concisely the „Ville Venete" historic and artistic evolution.

Most of the experts, according to a typological, functional and stylistic logic, subdivide the villas development in four fundamental periods:

1. from the second half of 14th C. to the begging of 16th C.
2. Renaissance
3. post-palladian
4. 18th Century
5. 19th Century

In the first period the villa was used by the owner as a site where to seek lost serenity; in the second one, around 1400, the villa became the seat of the property management. During the renaissance period the market expansion fostered development of new architectures, but also caused the birth of new requirements due to the agricultural market; in the third period the villa raised the role of the real lord residence. The lord was used to exploit the sumptuous halls and the magnificence of the big gardens. During the 19th C. the magnificence and the villa's creative fanciful ambitions grew faint, and the lord did not use the villa as a place of recreation anymore, but he tried to find retreat in his villa. During these four periods we can catch the differences in the architectonic styles, and these are due to the historic context in which the building was built and had its transformations.

Taking a look at „La Rotonda", we can catch the apotheosis of integration between the architecture and the landscape; the villa shows oneself on the landscape in the same way from the four sides. Andrea Palladio renovates radically the previous architects experiences, and moreover he tackles his creations always with new solutions; we have to underline that his creations have the origins in the classical mould. He integrates the necessity to manage agricultural activities with the lord's possibility to enjoy all his wealth.

After the Palladian experience, his genius is reinterpreted by one of his disciple, Vincenzo Scamozzi, who turns the previous characteristics to a new static academicism that softens the Palladian classicism. Around the end of 17th C., the Palladian genius was stopped and a new villa's concept is point out from another Palladian disciple, Baldassarre Longhena. He conceives a new artistic spirit called Barocco, which draws up a more fluent and more delicate shapes. During the 18th C. the architecture rediscovers the classical mould and there was a revival of the traditional Palladian concepts in the works of Muttoni, Pompei, Preti, Bertotti, Scamozzi, Miazzi, and others.

Examination of the double aspect of the restriction related to the cultural heritage preservation and of some problems of maintenance and management costs

Villa Camerini Contarini,
Piazzola sul Brenta (Padova)

The cultural asset concept has changed over the centuries. In the early 1800s the view of the whole artistic patrimony is influenced by the romantic concept of the time; the decline of a cultural asset is seen as a handmade that comes to an end, but it's seen in the ruin's perspective, that found its sublime position in the natural contest that heightens its features.

In Italy this poetic vision was abandoned at the beginning of 1900, and exactly in 1909, were adopted the first legislative regulations in order to preserve the national artistic patrimony, successively in 1939 we can assist to the first forms in the preservation of the assets of an artistic or historical interest; moreover in this occasion it's started to speak about the „environmental beauties".

Only in 1998, with the legislative decree n. 112, the regulations in terms of cultural assets is expressed introducing a new cultural asset's definition that provided for the extension of the traditional definition and it includes also others kind of cultural assets:" that made up the historical, artistic, monumental, ethnic and anthropologic, book and archival patrimony, and the others that constitute a real proof of the civilisation value".

In this sign of description of the normative history of the cultural assets, it's useful and necessary to underline the big change that began between the 1800 and the 1900; a change that was due and necessary because of the big amount of cultural assets on the Italian territory and how it has contributed to the growth of large debate on the different thematic in terms of cultural assets

All considered the cultural assets regulation, besides identifying and defining the cultural asset, has introduced core themes such as the preservation and conservation, also facing the restriction problem. The restriction is necessary and desirable in order to guarantee the asset conservation and preservation; it contains some aspects that can restrict its effectiveness.

Speaking about the patrimony purpose of this study, in absence of large contributes needed for the expensive villa's maintenance or of the possibility of modify the use destination according to a sustainable plan from the economic and preservation point of view, it may happen that the cultural asset fallen in disuse is abandoned to its own natural decline.

Now it's clear that a cultural asset might be preserved and restored only when we are in a position to do, and *condition sine qua non* is the economic aspect.

The historical building can survive only with a use destination, and first of all an economic one, that has to be compatible with the asset's characteristics and has to guarantee its maintenance.

There are some buildings that for their intrinsic value become cultural monuments, and it's desirable that the community provides for the their maintenance, because their existence coincides with their function of historical and cultural character.

When we try to analyse if a building has or has not the possibility of being changed, and if the entity of the transformation is sustainable or not for the asset and moreover what is the transformation level, we begin to leave the simple consideration of the conservation plan, and we start considering the sustainability and the vocationality

Villa Camerini Contarini,
Piazzola sul Brenta (Padova)

of an intervention. In this way the cultural asset begins to be considered not only for its own typological aspects, but also according to its own damage level, and moreover according to the transformations that have interested it and the restoration chance that can avoid the building damage.

The ruin charm, so precious for the gentlemen of 1800, transferred to architectonic discipline takes significant damage that can be traduced in the loss of that historical-cultural-environmental value peculiar to the „Veneto villa".

Analysis of some of the problems related to the private property and to the breaking up of an estate

Through the centuries, the life style, the use and vocationality of the territory together with the architectonic handmade have changed.

There are few excellent cases that were able to preserve their own original aspect, and we have to underline that this change happened more devastating during the XX Century.

Nevertheless, that change is a phenomenon that has interested all the centuries, and also before the Veneto villas birth. The fact that has influenced negatively on the Veneto villas development and preservation, is the Serenissima fall in 1797. The impoverishment and the disinterest about the villas system increase in that period, and a big depauperation of the agrarian market had a great relevance until the end of the First World war. Moreover, it's useful to remember that a lot of villas were used as military command seat or hospital; and for this reason there were a lot of building damaged and defaced that have lost their own artistic and cultural value.

In the particular case of „Veneto Villas", the issues connected to the preservation and the evaluation is multiple, but we can group them in two categories:

– issues connected to the environmental context,
– issues connected to the functional context.

Analysing how the cities expanded in the modern age, we can verify that there have been an indiscriminate landscape use and looking to the overbuilding related to the not yet built area, called virgin. So instead of recovering the landscape's part fall in disuse, and always more damaged, the modern logic has strongly provided for an intense territory use because the new requests of building new roads and railway lines relevant on the environmental impact became always more pressing.

At the same time the settlement and infrastructural demand was dominant on the cultural asset's requirement, because the culture and the comprehension of the artistic patrimony was not so deep-rooted.

As a consequence of this policy nowadays some villas are in their preserved, others in altered context.

The communications roads have not always been a damage for the villas system, so in certain examples, the villa has succeeded in their own preservation, cause the near roads has contributed to their maintenance facilitating their accessible character.

There are some cases where the building has lost one of its core elements, or even its territory; and they have suffered the abandon shame and they were drawing to an end.

Sometimes it happens to cover some roads and to chance upon buildings that, in their original context, reveal their belonging to the „Ville Venete system", but result-

ing divided by the construction of some roads, from the landscape property, they have lost their premise.

Another kind of problems concerns the functional aspect and they begin from the changes due to the today different life style from the original one.

The Veneto villas were born as the owner residence and in order to guarantee the land management, nowadays, there are a lot of cases where there is the necessity of finding a new sustainable use for the whole architectural complex or a part of it.

Nowadays there are few owners that use the villa as their own permanent residence, and also it's difficult to be able to use and maintain the whole complex; in the most of the cases the owners or the managers try to find alternative uses that sometimes refer to the original one.

One of the reasons is economics, because the buildings have been built in a period when there weren't particular taxes, moreover the labour and the materials cost was very different and better then the present; for that reason it was possible to build such a big and beautiful complexes.

The transformation logic, that often is necessary in order to use the asset in the right way, is not always in agreement with the conservation one. In some cases there are not problems according to the difficulties related to the approval obtainment of the relevant boards, such as the superintendence, the local administrations, firemen; but there are some difficulties concerning the breaking up of an estate or the problems in raising funds for the asset transformation and for its maintenance.

In case of the breaking up of an estate we incur into new different owners who sometimes could not have the same economic capacities; and other times they could have not the same wish and management capacities, or they don't agree with each others in the management plan and they are not able to plan new compatible use.

The change in the company structure of a building complex compels the new owner to research a new different reason for existence, 'cause if there was not the aim for which the building has been built, we need to find the best solution that according to the logic, would be able to let the asset revive through an economic sustainable system.

Evaluation of a compatible re-use strategy tool

With respect to what was said before and to the more then 4000 Veneto villas to preserve and to revive, we absolutely need to find a point of contact between the new requirements coming from the new actual economical set-up and the matter of conservation and restoration. The new and traditional techniques, as in the choice of materials, are called to attend to the cultural, traditional and historical requirements and to the relative regulations, in order to activate a plan methodology effective from the conservation, functionality and fruition point of view.

In order to get the same common and reasonable conclusions we have to share the basic knowledge in history, art and construction technology.

In order to intervene more correctly it's not sufficient to stop and think only if a villa's complex is a work of a well-know author or not, or the building period but we have to comprehend the kind and the entity of its transformation that have interested the asset, the conservation state, the context in which is located and which is the use destination that could guarantee its conservation.

Usually when we speak about Veneto villas, we refer to assets category born to be economic activities set, so their exploitation is absolutely legal.

In consideration of the investments entity and the interventions complexity, the possible strategy for the villas valorisation may be realised through public, private or joint legal alliance.

Analysis and description of some of the most exemplary cases of re-use in different provinces and contexts

Accompanying the themes faced in this sign relating to the re-use of the Veneto villas, you can find below a brief characterisation of some exemplary cases localised in different provinces and contexts in Veneto. These cases underline the variety of the uses that suit to different situation and economic capacity.

Villa Sandi, Cassis – Crocetta del Montello (Tv)

The Sandi family of Bulluno birth, commissioned the villa to the architect Polegato in 1622. During the XIX sec. the Cassis family of Hungarian origin bought the complex in order to establish their summer residence.

During the First World War, the villa was used as a seat of a military command, and than it 'was a military hospital. Through the years period of abandon and military occupation interested the building, until the end on the 1970s, when the villa was bought from the Polegato, who established wine company.

The entire complex is protected by the ex L.1089/1939 D. 1962/01/22. Through its own resources and with the benefits of o rate loans, promoted by the Regional Institute of Villas of the Veneto, the family has carried out the renovation of the entire villa complex (except one of the wings). Today the villa is conceptually returned to the original idea, which is the residence and farm function, even if the hall has been used for business events and meetings and one wing has become owner's residence.

The villa is opened to the public with an average attendance of 6000-7000 visitors a year. Visitors come first of all to visit the cellars and with the occasion they visit the villa.

Castel Brando – Cison di Valmarino (Tv)

The Brandolini castle was built in 1200; it was a military fortress, then in the 1500 began its own development. During the First World War the building was invaded from the Austrians and so used as a military hospital, in that occasion the family abandoned the castle and went to the Solighetto villa.

The Brandolini sold their property in 1959 to the Salesian priests and across the end of 1900 the complex was bought from a finance company.

The entire complex is protected by the ex L.364/1909; ex L.1089/1939 D. 1929/03/07; D. 1984/11/22. 1998-2002. The complex has been restored and brought back to the original structure through big restoration and transformation interventions that have also caused a great change for the structure and plan placing and adjustment in accordance with the specific law. The castle has been rehabilitated and used as hotel, beauty centre, restaurants, congress centre, and theatres. The park has been reclaimed and different routes and paths allowing the visit have been realized. Restora-

tion works have also bettered the way to reach the castle: a cable railway had been realized and four new lifts are under construction.

Villa Malfatti Rina – Cittadella (Pd)

The villa was built over an old site, on a domus romana, but the complex can be ascribed to 1440, and it was a property of Dalla Scala family, whose only evidence is the tower.

The entire building became a property of the Vicenza Mastini family around 1750, in the first year of the '900 the Malfatti family bought the villa and successively it was bought from Antonio Isolato. After the dead of the daughter Rina, the villa was dedicated to her, as we can see from the name.

The complex is protected by the ex L. 364/1909, L. 778/1922, D.1934/07/21, L. 1089/1939; and it was a public property since 1930, and it was used as a school „Casa della G.I.L."

After, the villa fell in disuse and for a lot of years it was used as a storehouse. During 1999-2003 the Villa was restored and used as a public library, an historical archive and a multipurpose room. Villa Malfatti Rina restoration was possible thanks to the loans of the municipal administration and of the Regione Veneto – Cultural Department.

Castello del Catajo – Battaglia Terme (Pd)

The castle was built in XVI C. according to the will of the Obizzi family; during the XVII-XVIII C. a lot of widening and fortification interventions continued until the XVIII C., when the property was bought from the Estensi and successively from the Austrian archdukes.

At the end of the First World War, the complex was bought from the family that also nowadays owns the property.

The villa is protected by the ex L. 1089/1939 and actually is a private joint venture; the complex is open to the visitors and occasionally it's used for meetings, shows and conferences.

Villa Caldogno – Caldogno (Vi)

The Palladian villa was commissioned from the Caldogno family in 1546, during the years a lot of widening and enrichment interventions interested the whole complex, until 1913, when the property was bought from the Nordera family, and through the years it was changed into a child institute, and successively, during the Second World War the complex became a military hospital.

The villa, protected by the ex L.1089/1939, D.1981/02/13, in 1986 was purchased by the Municipal district from Caldogno by Sacchetto, Zanetti e Nordera Family. About ten years after the purchase, the Municipal district began a radical renovation, also structural, as the building was in precarious conditions. Between 1995 and 2003 villa Caldogno had been restored thanks to a strong public will and thanks to the synergetic cooperation between public and private subjects (State, Region, Municipal District, Pubblic offices and private corporations). Actually, municipal library at the ground floor of the hall, meetings and public events organized at the first floor; annexes: the wing is the office of the „alpini" group, art groups, youth groups etc.

Villa Godi Malinverni – Lugo di Vicenza (Vi)

Villa Godi is considered the first Palladio's work, and it was commissioned from the Vicenza family Godi.

Successively, by the end of the XVII C. a lot of widening and enrichment interventions were made and across the 1950 a big conservative action was planned.

The villa is protected by ex L. 1089/1939, D. 1963/02/22, and actually the owner have decided to use the left barchessa as permanent residence, while the main building is used for meetings and conferences, and it's open to the visitors.

Villa Pojana – Pojana Maggiore (Vi)

The Palladian villa was commissioned from the Vicenza Cavalier Bonifacio Pojana, and during the centuries the villa was subject to the major interventions of structure widening and enrichment.

The Veneto Villas Institute bought the property in 1959 and made a consistent conservative action until the beginning of the XXI C. the complex is protected by the ex L. 1089/1939 D. 1960/01/26. Today the building is used for conferences, cultural events and it's also open for the visitors.

Villa Piovene – Orgiano (Vi)

The complex was built around the 1710, and was commissioned to Francesco Muttoni from the important Fracanzan family; successively the villa was bought from the Orgian family in 1877.

Nowadays, the villa is always Piovene Orgian's, they invested a lot on some preservation and promotion interventions and moreover they made a big restoration and consolidation works on the whole complex.

The villa is protected by the ex L. 1089/1939, D 1960/01/26. now the villa has found its right destination use, so the right barchessa is used as a museum while the main building is used for meetings, conferences and events.

Villa „La Badoera" – Fratta Polesine (Ro)

The villa was built in 1500, was commissioned to Francesco Badoer, based on a Palladian plan, from the Badoer family. Later, the complex was bought from the Mocenigo, who made a big intervention in terms of restoration and widening of the structures; successively the Dal Vecchio family bought the property and at the end the Rovigo Province Administration bought the villa and began to intervene with a big restoration and consolidation interventions

The villa is protected by the ex L. 1089/1939.

The Administration promoted, together with the Veneto Villas Institute, a great works of restoration and consolidation that was able to revive the villa and its own original splendour.

Today the villa is open to the visitors and it is also used for conferences, meeting and cultural-artistic events.

Villa Pindemonte – Isola della Scala (Vr)

The villa was built in 1742 from Alessandro Pompei, and in 1880 Giovanni Pindemonte made a great reconstruction intervention on the old church of the complex.

The entire complex is protected from the ex L. 1089/1939 D. 1952/06/13, ex L. 1497/1939 D. 1982/10/18. The villa is located in an agricultural zone in the south Verona plain, and its buildings standing far from the main street conserved their own eighteenth-century characteristics.

The villa's state is good and the complex continues to maintain its original use, precisely nowadays the villa is the seat of an agricultural firm, Aziende Agricole del Vò.

Villa Pindemonte – Roverchiara (Vr)

The villa has the typical Verona eighteenth-century characteristics; during the '800, the property passed from the Pindemonte family to the Brenzoni one. Across the 1920, the complex was interested from a big restoration the intervention that included the whole decoration together with the flooring.

The villa is protected by the ex L. 1089/1939, and today the complex is the Roverchiara Municipality seat and it also contains a museum dedicated to the nineteenth-century poet Lionello Fiumi, who lived in villa around the beginning of the 1900.

Villa Pisani, detta „Nazionale" – Stra

The whole complex has a great interesting history of its constructions and development through the centuries. Probably it was built in 1500 but its structure was changed by Alvise Pisani, Venezia Attorney, and after, around the 1719, the complex was destroyed in order to change the buildings into a more luxury ones. During the XVIII sec., the villa lived its best prestigious and splendours period, and it was also subject to big widening interventions.

At the beginning of the XIX C. the whole complex was interested by accommodation and re-arrangement interventions. On the occasion of the passage from the Veneto to the Habsburg State, the villa became the Viceré Ranieri residence; while with the annexation the complex became a state property, and was declared a national monument.

Through the years the villa changed a lot of uses, and in 1911, it contained the Idrotecniques Research Institute of the Padova University, until 1947, when it was decided to give the villa's management to the Soprontendeces, who, during these years, had guarantee systematic restoration works. The whole complex is protected by the x L. 1089/1939 D.1945/02/15-1987/11/20.

Today the villa is opened to the visitors and it contains cultural and artistic events and congress.

Villa Rocca – Dolo (Ve)

The villa was built in 1884 for the lord Giulio Rocca, and it's located in the prestigious „Riviera del Brenta", where it continues to esercitate its own accommodation capacity.

The villa is protected by the L.1497/1939. During the XX sec. it was interested by great restoration and widening.

Today the villa is Bressani's and contains one of the most famous hotels of the „Riviera del Brenta", and it is used for conferences, meetings and events. We can say that the villa has kept the same use destination, developing its own accommodation value and exploiting the tourist opportunities of the contest.

Villa Buzzati – Belluno (Bl)

The whole complex is protected by the ex L. 1089/1939 D.1963/12/14, it was built across the XVII sec., and between the 1738 and 1811 the property passed from the Lena family to the Buzzati Traverso one. The villa and its annexes were interested by restoration and enrichment interventions in the second half of 1800.

Actually the main building and the old cattleshed are used as permanent residence, while the annexes are often rented to families. In the complex there's a small manage system for the soil farming, together with a B&B, managed by the Buzzati's daughter, located in the right part of the main building; so two activities connected with the original villa's use destination.

Ehrenfried Machalka

Steirische Burgenverein – a society for the preservation of castles, mansions and ruins in Austrian Styria

Steirische Burgenverein – udruga za zaštitu dvoraca, burgova i ruševina u Štajerskoj

Glavna zadaća udruge Steirische Burgenverein jest pomaganje vlastima u zaštiti dvoraca, burgova i ruševina od propadanja te osvješćivanje ljudi o vrijednosti tih spomenika i poticanje njihova istraživanja.

Kako bi ostvarila svoju zadaću, udruga je definirala sljedeće aktivnosti:
– strukturalne aktivnosti
– javne aktivnosti
– znanstvene aktivnosti
– društvene aktivnosti unutar samog društva i povezivanje s lokalnim ograncima
– ekonomske aktivnosti.

Ove su aktivnosti potanko opisane i trebale bi motivirati ljude iz drugih pokrajina da se povedu za štajerskim primjerom.

Kao praktičan primjer u radu su opisani revitalizacija i očuvanje Alt Kainacha, zapuštenoga dvorca koji je do 1966. bio osuđen na propadanje. Tada njegovim vlasnikom postaje udruga Steirische Burgenverein koja unatoč skromnim financijskim sredstvima, ali zahvaljujući razrađenoj dugoročnoj strategiji, uspješno obnavlja dvorac – ostavljajući budućim generacijama u baštinu i ovo kulturno blago. Tijekom izlaganja bit će prikazani još neki primjeri uspješne revitalizacije dvoraca, burgova i ruševina različitih veličina i stanja propadanja, koji govore u prilog uspješnom djelovanju te udruge.

The main task of the Steirische Burgenverein society is to help the government to prevent castles mansions and ruins from becoming deteriorated, make people aware of the value of these monuments and to promote research on these objects.

To support these tasks the society sets activity:
– structural activity
– public activity
– scientific activity
– social activity inside the society and networking with local sub societies
– economical activity.

These activities are described in detail and should motivate people in other territories to do the same.

As a practical example the revitalisation and preservation work at Alt-Kainach is described. It is a mansion which was condemned 1966 to be deteriorated. The Steirische Burgenverein took over the ownership of this desolate building and without a lot of money, but long time strategy it was possible to renovate and rescue that cultural heritage for the following generations. In the lecture further examples will be shown of successful revitalisation of castles, mansions and ruins at various sizes and structural conditions which demonstrate the successful work of this society.

PRIVATNA INICIJATIVA
SMANJENJE DRŽAVNIH TROŠKOVA
JAVNO-PRIVATNO UDRUŽIVANJE
OSVJEŠĆIVANJE JAVNOSTI
TURISTIĆKA ATRAKCIJA

PRIVATE INITIATIVE
REDUCING GOVERNMENT COSTS
PPP Public Private Partnership
PUBLIC AWARENESS
TOURIST ATTRACTION

Dr. Ehrenfried Machalka
Steirischer Burgenverein
Postbox 61, 8054 Graz, Austria
www.steirischer-burgenverein.at
Tel. +43 664 210 79 43
E-mail: ehrenfried.machalka@aon.at

In 1948 Styria was still under British occupation and the Styrian government had to solve tremendous problems to provide the population with food and rebuild the damages of the war.

In these times there was too little money available to restore the rich heritage of castles, mansions and ruins in Styria. Some of them were also damaged during and after the war.

As there was practically no money available for these „not needed" monuments the cultural minister of Styria of that time, Dr. Udo Illig, looked for support by a public-private-partnership (the nowadays very modern PPP) and founded together with other like minded people the „Steirische Burgenverein", StBV, (Styrian Castle Preserving Society).

Dr. Illig and his co-workers focussed the society for 3 main tasks:

1. to prevent structural and historic valuable castles, mansions and ruins from becoming deteriorated;
2. to make people aware of the value of these monuments;
3. to promote the research on these objects.

To put the ideas into practice the society promoted:

– to set up a site office at the monument, which needs restoration;
– the establishment of local sub societies near to the monument, with the task to preserve the building;
– promotion work for the history and the importance of the castles and mansions in Styria;
– publishing of the „Burgenkundliche Mitteilungen", a scientific journal about the castles and mansions in Styria.

The StBV has lots of activities and covers aside the three main tasks also the activity to keep the society going. Let me have a closer look to all these activities in detail:

1. Structural activity,
2. Public activity,
3. Scientific activity,
4. Social activity inside the society and networking with the local sub societies,
5. Economical activity to afford the further work to restore the building and open it for tourist events.

Structural Activity

Set up of a site office at the object, which needs restoration, to start up the practical works. Advise and help for all structural, construction and static tasks. These works

are mostly carried out at buildings which do not belong the StBV, but also the restoration of its own mansion Alt-Kainach is a typical example what can be done by a public-private-partnership (PPP).

The first experiences came from the restoration activities on the ruin Gösting in Graz, which belonged to count Attems, where already 1924 a Castle Restoring Society was established and where in the third decade of twentieth century the tower was rebuild and the roof of the pallas was redone. Many members of the Gösting society became new members of the StBV, too.

The first working presence was at the ruin of the Frauenburg at Unzmarkt.

The knowledge of this group of building engineers and architects was offered to private castle owners as well as to local preventing societies.

Public Activity

Being active in Styria according to the 3 main tasks of the StBV in general, particularly finding like-minded people for:

- establishing local sub societies, which are at the moment: Ehrenfels, Gösting Schachenstein, Lichtenegg, Hohenwang, Krems, Ligist, Deutschlandsberg, Gallenstein, Pflindsberg, Wolkenstein, Steinschloß, Dürnstein and Eppenstein;
- working in the board of directors of the StBV;
- recruiting new members;
- recruiting donations;
- networking with the Styrian government and other governmental institutions;
- installing a website with information about the actual events at our or our partner's objects.

For the future there are additional activities planned for:

- working with young people and schools;
- working with EUREGIO, which led already to cooperation with similar preserving institutions in East Slovenia (Stajerska), Carinthia and maybe Friuli.

Scientific Activity

The StBV issues regularly a scientific journal called „Burgenkundliche Mitteilungen" in which historians, architects, structural specialists and others report:

- about the newest scientific developments regarding the reconstruction of historic valuable buildings;
- about latest historical researches on one object;
- newest methods from the National Trust;
- other actual news for the members and specialists.

The StBV issued a map of Styria containing most of the existing castles, mansions and ruins and acts as co-worker on the cultural map of Austria.

The StBV collects models of the Styrian castles and exhibits them in its „Museum of Castle knowledge" in his own mansion Alt-Kainach.

A lot of other activities in this direction, as an important library, a collection of post cards, of stamps and a lot of further things.

Social Activity inside the StBV and Networking with the local Sub Societies

All activity to keep the society going, book keeping activity for accounts and for filing the members with the actual address. Organising the yearly general meeting of StBV members.

Organising a yearly program for the society with evening lectures, one or several excursions to visit objects in Styria or abroad.

Running the mansion Alt-Kainach, maintaining the Museum of castle knowledge, which is open from May to October every year, organising several cultural events and exhibitions in cooperation with the cultural program of the town Bärnbach.

A very important task is the application of donations at the Styrian government for all the rebuilding activity by all societies carried out during one year according to regulations of the National Trust. These are mostly safety works on ruins to prevent the walls from collapsing or destructions as well as repairing the roof of the castles and mansions or equip ruins with an emergency roof. Here the StBV together with all its sub societies could persuade the Styrian government that the castle/mansion/ruin owner has an average of preserving expenses of minimum EURO 50.000 per year and needs a donation from the government. As the donation varies each year, it is issued according to the advises and settlement of account of the StBV, so the Styrian government saves money at its civil servants, as they do not need an individual for handling the donation issue on a fair basis.

Economical Activity to bear the further costs for preserving the objects and open the castles/mansions/ruins for tourism events

This is a new task that comes from the activities inside the European Union. It is a big issue to preserve all these historic valuable buildings for future generations and the goal is to run them mostly under PPP. The European Union started first projects, well known under „Villas" or „Transromanica" and shows their ways how to revitalise and to „revive" these historic buildings. Here networking is very important and the construction of StBV together with its local sub-societies is very suitable for the new management of tourism, culture and preservation of the castles, mansions and ruins.

We are sure that in the future there will be a lot more „medieval activity" in form of events as reinactment of an historic documented siege, battle, jurisdiction, marriage, historic festival and others. The castles will be revived by colourful suits, dresses and uniforms and decorated by colourful flags and paintings.

There will be attention necessary not to mix up the costumes and the technique with the reinacted event, avoiding that knights dressed in Renaissance fashion carry out a medieval reinactment. But it also will allow running several different events from different centuries on one place. Here it gets immediately evident that it will be necessary to run the object as an enterprise or integrate it into a network in which others care for the event.

Here the owners are encouraged to open their objects to the public and run them as a tourist company. The income of that business venture should allow all preserving activities over the time.

It will be necessary that several of such objects act together as a regional group and form tourist or other programs, which will be offered to a more global audience than it

Alt-Kainach 1966, before taken over by Steirischer Burgenverein (StBV)

Alt – Kainach's view today

Museum of Castle Knowledge with Styrian castle models in several rooms

is done at the moment. Each region can work out local specialities and integrate them in a larger network. We have good examples in this direction in the „Villas" and „Transromanica" EU projects, which show that the Steirische Burgenverein (STBV) and his local sub societies have organised the right modern structure to fulfil the tasks for the future.

We are interested for future co-operations with any European organisation.

Alt-Kainach, an example of successful preservation work of Steirische Burgenverein

The mansion Alt-Kainach is located in the town Bärnbach in West-Styria. It is a huge, rectangular building, with 3 levels and a high gable roof. The west and south side is strengthened by two corner towers that are followed by arcades. The gate tower is at the east side. On the ground floor a chapel of St. Florian is integrated. The mansion got its present form in the year 1548 by Freiherrn Helferich von Kainach, a member of a noble family, which dates back to 1138.

During the religious wars in the seventeenth century the count Ehrenreich of Kainach was forced to leave Styria as being a Protestant. The mansion had in the following times lots of owners until 1880 the Graz-Köflacher Eisenbahn and Bergbaugesellschaft bought that building and installed flats for the miners in it. That use, mainly the period of WWII, with its leak of burning material brought that building into such a bad condition that the owner applied officially for demolition of the building. Austria's National Trust (Denkmalamt) refused that application and after some negotiations Alt-Kainach was donated to the StBV with the injunction to revitalise it. As you can see in the picture the northern wall of the mansion was supported by a wooden framework. To restore this first the framework of the roof had to be repaired and after that the whole roof. In further small steps, always according to the little budget of the society, a flat with central heating was build for a castellan steward and the whole building was connected to town central water and drain system.

Lots of these works were carried out voluntarily by members of the board of management and other helpers of the StBV. Then the windows and the facades had to be renewed. After 2 years the building was rescued and safe of collapse. This was also the start for establishing the Museum of Castle Knowledge (see picture 2) inside the mansion. It is the only museum of that kind in the German speaking area and contains also a photo documentation of Styrian castles, mansions and ruins. Later on the chapel was restored and then the other parts of the building.

Nowadays the mansion Alt-Kainach shares the cultural life of the town Bärnbach and is bearing exhibitions, concerts and is open for special weddings or other events. We the members of the StBV are proud of our mansion and like to come there for meetings and events when ever possible.

This is only one example of the StBV success. Further stories can be told of the successful rescue of ruins, like Ehrenfels, Gösting, Schachenstein, Krems, Gallenstein, Dürnstein, Eppenstein and Steinschloß where the local sub societies are acting with support and guidance from the StBV. We are pleased to encourage other regions to similar activities. Do not hesitate to contact us!

Peter Alan Roe

Commercial strategies for cultural and heritage sites

Komercijalne strategije za kulturno-povijesno naslijeđe

Izgradnji novih ili obnovi postojećih spomenika kulturne i graditeljske baštine često se pristupa bez razrade poslovnoga plana za održivo gospodarenje tim građevinama jednom kada prestane dotok redovitih financijskih potpora.

Uspješni planovi gospodarenja temelje se na prihodima od posjetitelja. Mnogi lokaliteti, međutim, ne uspijevaju privući dovoljan broj posjetitelja. Još je više onih koji ne uspijevaju iskoristiti dobru posjećenost za ostvarivanje što većih prihoda.

Takvi lokaliteti opstaju jedino uz redovite dotacije ili bivaju zatvoreni. Ovaj rad istražuje uspješne komercijalne strategije za takve spomenike kulturne i graditeljske baštine.

Velikom broju posjetitelja „razgledanje" parka ili vrta važno koliko i razgledanje „dvorca ili vile". Kombinacijom tih dvaju elemenata stvara se izrazito privlačna „turistička atrakcija".

Uspješna strategija zahtijeva dobro planiranje. Planiranje je od ključne važnosti tijekom izgradnje ili obnove lokaliteta. Unatoč tomu, na njega se često zaboravi. Cjelokupna pozornost usmjerava se na izgradnju/obnovu objekta, a zanemaruje se infrastruktura za posjetitelje i s njome povezane komercijalne mogućnosti.

Ovaj rad prikazuje kako osigurati sve potrebne popratne sadržaje da bi se privukao što veći broj posjetitelja i ostvarili što veći prihodi. Osobita se pozornost poklanja prilasku lokalitetu, parkiranju, naplati ulaznica, ugostiteljskim sadržajima i organizaciji raznovrsnih događanja.

U radu se ukazuje na čimbenike koji utječu na iskustvo „posjeta" i pridonose „kulturnomu" dojmu i edukacijskoj vrijednosti za posjetitelja: drugim riječima, kvalitativnom dojmu nekoga lokaliteta pridonose praktični i funkcionalni aspekti koji su ujedno i izvori zarade.

Rad se osvrće i na načine kojima se mogu ostvariti maksimalni prihodi (i privući maksimalan broj posjetitelja) tijekom cijele godine. Navedeni su neki primjeri dobroga i lošega poslovanja iz Ujedinjenog Kraljevstva i ostatka Europe.

The creation of new, or the renovation of old cultural and heritage sites is often done without a sustainable business plan for their continued use without ongoing financial support.

For such a successful business plan, revenue streams have to be created based on visitors. However many fail to attract sufficient visitors. *Even more fail to capitalize on those visitors to maximize potential revenues.*

The result is that such sites either need ongoing subsidy or have to close. The paper explores successful commercial strategies for such cultural and heritage sites.

It should also be noted that for many visitors, the garden „visit" is as important as that of the „manor or villa". The two together can be a very powerful „attraction".

The successful strategy needs careful planning. *Such planning is essential at the time of the construction or renovation. Yet it is often forgotten.* All the attention is usually on the (important) cultural construction/renovation with no attention to the overall visitor infrastructure, and the associated commercial opportunities.

The paper describes ways of addressing all the visitor elements and maximizing the number of potential visitors and their associated commercial revenues. Particular attention is paid to access, car parking, ticketing, catering, retail and events.

It also shows how often such factors add to the value of the „Visit", and also to the „cultural" impact and education for the visitor: ie the qualitative mission of the site is assisted by the practical and functional and revenue earning aspects of the site.

Ways to maximize revenues (and visitors) throughout the year are also shown. Examples of good and bad practice are given, in the UK and Europe.

poslovni plan
poslovanje s građanstvom
ugostiteljstvo
infrastruktura
iskustva posjetitelja

Business plan
Retail
Catering
Infra-structure
Visitor experience

Peter Alan Roe
ARA Associates Limited
Bankside, North Piddle, Worcs WR7 4PS,
United Kingdom
Tel. +44 777 333 2443
E-mail: araassociates@dsl.pipex.com

The creation of new, or the renovation of old cultural and heritage sites is often done without a sustainable business plan for their continued use without ongoing financial support. Yet often only the initial capital funding is available.

The result is that, despite substantial capital funding, future revenue streams do not match costs. The desired level of visitors has not been achieved. And in extreme cases sites have closed. Other sites have struggled with substantial financial difficulties, often resulting in a dumbing down of the visitor experience and a reduction in the quality of the heritage site and its ongoing maintenance.

So why aren't such business plans created?

Often it is the case that either the owners of the business site, or the architects and designers are not well versed in commercial strategies and have not had to survive in the commercial world.

This was the reason I founded ARA Associates in 2005 to assist in the marketing, business and commercial strategies for cultural, heritage and garden to generate viable strategies.

Architects often create a wonderful building, or a garden, but in practical visitor terms these do not fulfil the needed expectations. Prizes are won for great buildings but rarely for toilets, ticket offices, welcome centres, shops, restaurants and car parks – components that will not „make" a visit exceptional but which can ruin a visit.

However there is also a perception that 'commerce' is a dirty word and should not be associated with the qualitative aspects of a cultural and heritage site.

My background, as well as finance, includes art history and garden design. It is very possible for the commercial and financial objectives to complement and be parallel to those of the heritage site.

Qualitative and quantitative objectives

A clear example is in the Royal Horticultural Society (the RHS) where I was Commercial Director for over 5 years. The quantitative objective was to raise funds to be re-invested in the RHS.

My qualitative objectives were

- to assist in the RHS mission and its purpose
- to add to the member and visitor experience,
- to develop the RHS brand and
- to exploit the RHS assets.

Indeed the quantitative objectives and the qualitative objectives were totally compatible.

However good the cultural and heritage experience, the visitor needs all the other aspects of the visit to match that excellence. They expect a full range of facilities and services. Indeed spending money is the best way a visitor can confirm that they like what you offer, and they will come again.

Also at the RHS we were able to achieve major financial success in parallel with qualitative success. The Garden Centre at Wisley, for example, was within the top 10 judged independently within the whole of the UK. In 2004 the Wisley Gift Shop was voted the UK Gift Shop of the Year.

Commercial factors

So what are the financial and commercial factors associated with a sustainable business plan for a garden, a heritage site or a cultural centre?

Often substantial sources of funding are available for the capital cost, from local through to national and international level. However the running costs cannot be so supported (unless a deliberate decision is taken from particular sources to support that activity as part of its local original or regional branding or tourism).

The running costs therefore have to be funded from entry, from shops, plant centres, catering, events and other facilities. The question is whether that is adequate. To maximise these the fundamental principles are those of

- attracting visitors, ie how many people you get through the door, and
- the conversion of those visitors to spend as much money as possible.

However many cultural and heritage sites also have substantial assets which can be used or exploited, while in no way detracting from their excellence.

Attracting visitors

Branding and marketing has been dealt with in another paper.

At a detailed level it is essential to attract as many people as possible, and to do that to understand who visits, and their reasons. Also, those who don't come, and why?

Understand what is special about your particular site and then market and deliver on those expectations.

Also create reasons to come. Indeed, in planning or restoring sites, plan so that there can be interest for as many months as possible.

You can also create events and festivals and other reasons to come. Indeed these can not only generate additional revenue for the site, but also within a network create regional branding and substantial regional tourism.

It is also important to attract as many different types of people as possible (compatible with the branding), without dumbing down the experience, and this does include children and families who are often neglected.

Visitor infrastructure

Then make sure that the practical aspects of actually finding, arriving and parking at the site, are in place.

First impressions deliver the excitement. What is the first thing that the visitor sees? Does it create the image that you want, and the excitement that the visitor wants?

Does the visitor infrastructure match the excellence of the site and the expectations of the visitors. It is so easy for people to get it wrong.

People want to feel relaxed and at ease. To understand where they are, and to have facilities around them. Simple things like toilets – after a long journey that is what you want!

Then perhaps to have a coffee and plan the visit. A benefit to the visitor and an opportunity to generate revenue.

Converting visitors

Having attracted the visitors, convert them. The coffee opportunity above is such a „conversion" – to make visitors into buyers.

For every Euro of entry you should also take at least one Euro from the shop, plant centre, catering or other outlets. However often this is not the reality and there is a shortfall.

You must understand how many visitors convert to become customers, ie buy something in the shop, restaurant or whatever (this is called 'penetration'), and then know the spend per head of those customers when they are buying.

It is amazing how much difference this can make!

Let me take catering for example. Major attractions achieve often less than 20% penetration. The result is a spend per visitor of between 1 and 2 Euros, excluding tax, at best. At the RHS our penetration is nearer 100%, and in some cases it exceeds 100%, with an average spend per visitor of 7 Euros.

Let us look at retail (shops and so on). Again penetration and spend can be extremely low.

For example a major art gallery in the UK only achieved 0.2 of a Euro per visitor from its retail. This was an extreme case, but others often fail to deliver.

However at the RHS in Wisley we have a spend per visitor of 19 Euros from the retail activities – with an average spend per customer of almost 30 Euros and 66% of visitors buying (not bad when the average visitors are couples).

So with 19 Euros from retail and 7 Euros from the Catering activities, we have a total of 26 Euros against an admission price of around 10 Euros (ie our target ratio of 100% was actually nearer 300%).

Commercial principles

The way we did it was by applying basic commercial principles of

- customer flow,
- product selection,
- merchandising,
- layout,
- display,
- service
- local identity,

and running it as a proper commercial operation.

Attention to detail is critical and there is no simple formula – each site and set of visitors are different.

Assets

And finally, exploit the assets. Understand how you can use your assets, both during the day for visitors, outside of visitor hours and during the whole year. And realise what assets you have. Many do not even see them, even though they are there.

Architects and designers neglect them as not the focus of the „grand plan"

At the RHS we use our catering facilities for events in the evening. These can indeed be supportive of the overall mission, so they can be lectures, they can be part of specialist tours, connoisseur evenings, or on particular aspects of culture and heritage.

Buildings can also be used for fairs, shows, and exhibitions.

Often ancillary buildings, outbuildings and so on can be used to advantage, can be readily converted without substantial cost into shops and restaurants. In so doing they maintain the tradition of the overall visit.

Other buildings may be suitable for example for holiday rentals. TV and film companies can also find such sites attractive as filming locations.

Conclusions

In planning a new or restoring a cultural or heritage site it is essential to have a clear business strategy. This should include plans to maximise visitors in line with the nature of the heritage site and its practical capacity – all part of the various levels of marketing and branding.

Then make sure that all the practical aspects of a visit are delivered – and match the overall excellence of the location. Too often they are ignored – and they spoil the visit and undermine the branding and the experience.

Then maximise revenues through converting these visitors, revenues and to provide facilities for the customers. In so doing you are not only generating revenues but adding to the visit, improving the visit, making it special and achieving qualitative objectives too.

Now these „other" aspects are expected by visitors. Without them, you will disappoint them and lose out to the competition.

Architects, designers and planners are good at the parts that win prizes. But such investment is wasted if the sites have to close due to inadequate ongoing funds, or the visitor experience is spoiled by the lack of infrastructure or thought for their total needs.

Authorities are good at specifying requirements for new buildings, or renovating old buildings, but

- don't understand the functionality needed,
- they don't understand the commercial activities,
- they don't specify what is required, and
- they can't afford to employ full time professionals.

The conclusion is that often the new site or the renovated site is successful in qualitative terms but fails to deliver in terms of the visitor experience per number of visitors, or on a sustainable financial model.

Often however, commercial success reinforces the qualitative aspects of the cultural or heritage site. But in many cases the cultural or heritage site can be dumbed down or the experience weakened by poor infrastructure and poor commercial operations.

But with good planning and an appropriate commercial and professional approach this need not be the case. The cultural or heritage site can succeed on its qualitative mission as well as financially and commercially – to everyone's benefit.

Peter Alan Roe

Cultural heritage and gardens tourism

Kulturno naslijeđe i perivojni turizam

Izgradnji novih ili obnovi postojećih spomenika kulturne i graditeljske baštine često se pristupa bez razrade plana održivoga gospodarenja tim građevinama onda kad prestane dotok redovitih financijskih potpora.

Uspješni planovi gospodarenja temelje se na prihodima od posjetitelja. Posjetitelji kao izvor prihoda sastavni su dio modernoga kulturnog turizma. Ovaj rad istražuje stvaranje *branda* spomenika kulturne i graditeljske baštine ali i regija u kojima se nalaze.

Važno je napomenuti kako je velikom broju posjetitelja „razgledanje" perivoja/vrta važno koliko i razgledanje dvorca ili vile. Tamo gdje postoji mogućnost kombiniranja tih dvaju elemenata, dobiva se izrazito privlačna „turistička atrakcija".

Određuju se vrijednosti *branda* koje pridonose njegovu uspješnom marketingu. Navode se primjeri. Dobitne i gubitne vrijednosti određuju se na osnovi nekoliko različitih čimbenika.

Ključni čimbenici turizma temeljenog na kulturnom i graditeljskom naslijeđu uspoređuju se s modernim trendovima u turizmu. Navode se najjače strane takvog turizma, s posebnim naglaskom na društvene, kulturne i povijesne vrijednosti.

Za procjenu marketinške snage nekoga lokaliteta, grupe lokaliteta ili cijele regije/zemlje razvijen je koncept *branding map*.

Predlažu se načini za ojačavanje maretinške snage i navode primjeri s ciljem da se i takvi lokaliteti uspješno plasiraju na turističko tržište.

The creation of new, or the renovation of old cultural and heritage sites is often done without a sustainable business plan for their continued use without ongoing financial support.

For such a successful business plan, revenue streams have to be created based on visitors. Such visitors are part of modern cultural tourism. The paper explores the branding of heritage and cultural sites, and their regions.

It should also be noted that for many visitors, the garden „visit" is as important as that of the „manor or villa". Where the two are combined a very powerful „attraction" can be created.

Brand values are identified which are important for their successful marketing. Examples are given. The probable winners and losers are identified, based on various dimensions.

Key elements in heritage tourism are matched to modern trends in tourism. The particular strengths of heritage tourism are given, with particular reference to social, cultural and historical values.

The concept of a branding map is developed to assess the power of a site, collection of sites or a region/country.

Ways of building this strength are suggested, with examples, so that they can be successfully marketed.

turizam
stvaranje *branda*
vrijednost *branda*
trendovi
marketing

Tourism
Branding
Brand values
Trends
Marketing

Peter Alan Roe
ARA Associates Limited
Bankside, North Piddle, Worcs WR7 4PS,
United Kingdom
Tel. +44 777 333 2443
E-mail: araassociates@dsl.pipex.com

The Royal Horticultural Society (the RHS) is the UK's leading gardening charity as well as the world's largest gardening organisation. It has 4 gardens in the UK with 1.1 million visitors, as well as its world famous flower shows, in particular at Chelsea, Hampton Court and Tatton. The RHS is also a centre of excellence for science and education.

The RHS mission is to inspire, inform and to educate, and as well as 1.1 million visitors it has 365,000 members worldwide.

Of its funding only 10% is external through donations, grants and legacies. There is little EU, Government or local financial support. This means that its funding is largely internal, from its visitors, from its members, from its shows and its commercial activities.

Hence it is part of tourism – local tourism, national tourism, and international tourism.

(nb It should also be noted that the UK is the world's leader in gardens and gardens related tourism)

Tourism – brands and brand values

It is essential, when positioning a tourist site, whether it be cultural, heritage or gardens, to have a clear identity as to the brand and the brand values. For example the brand values of the RHS are excellence, authority, independence and knowledge. It links those core values, those brand values, with local identity.

It is that local identity, together with consistent branding that is fundamental to cultural, heritage and gardens tourism. Indeed cultural and heritage sites enable the combination of brand values with local identity – to create a „positioning" that is unique and special.

A brand represents ideas, expectations and promises. It creates emotions, beliefs and behaviour. It is a shorthand symbol of perception.

Tourism – appeal

Tourism is very much now a function of emotional response and fashion and it is important to identify where individual sites or locations, regions or countries fit within this. The winners are those that have a strong emotional pull and are fashionable, ie. it is the place to be seen and there is an emotional link with the visitor.

Traditionally such places have been the tourist „capitals" or „destinations" of the world, and have appeared to squeeze out new entrants.

However opportunities exist where one of these two factors is (or could be strong). It is therefore very important in any branding to identify how to increase the emotional pull or the fashionable pull.

Emotional pull is hard to create. However for cultural and heritage sites, it may be lying latent – due to history and cultural associations. The secret is how to identify this and bring it out.

To be fashionable is easier to create (but is more easily lost). This can be done through particular sites, positioning, particular promotions and advertising, and other related events.

Many cities are creating major architectural sites to create the modern feel and appeal (eg Bilbao and its art gallery).

Other cities use Arts events or even the Olympics to be appear modern and fashionable. Others can achieve it through the media (eg New Zealand with its many films that are shot there).

One tends to think that brands need a major budget to create their status; their fashionable or emotional pull. However we are in an age where visitors can more easily reach new sites (often cheaply through low cost airlines), and even mature people are willing to try new places and experiences.

Also the typical „maturity" curve enables new entrants into that market. Just as with products, brands and tourism the appeal changes over time.

At the start, a new tourist site can develop its reputation and create an appeal and a visitor audience. If successful it is „on the map" i.e. it is recognised by its target segment as a place to visit.

But the risk is that it becomes familiar, and tired – no longer fashionable. This is more so in the modern rapidly changing world. So such sites have to refresh themselves to stay appealing (especially if their main appeal was based on fashion!).

This therefore creates opportunities either for other sites to take over.

The secret of success is to tap into a fashionable image but to release to that audience a latent emotional pull – that is more enduring. Culture can create that enduring appeal!

Tourism – brand values

It is important therefore that the brand values, and the way that a site is promoted, strengthen the emotional or fashionable pull. However they must be

- credible,
- relevant,
- appealing or exciting, and
- durable.

They cannot just be a marketing idea – they have to relate to actuality and ALL elements need to be consistent with the brand values.

When combined together they make a rich and powerful appeal. And add to these a local appeal, a local identity, then it becomes unique and special.

Tourism – trends and values

Gardens, heritage and cultural sites appeal to modern trends in tourism. They have social values, cultural and historical values, and yet can still be contemporary (ie not

old-fashioned).They can also be fashionable by being new, or recently discovered, or waiting to be discovered.

They also have positive perceived values. They are

– attractive,
– enjoyable,
– healthy, sustainable,
– linked to the environment,
– relaxing and
– peaceful.

Hence they have positive values, which can be aligned with the desired branding for the place, the town, the region or the country.

They also match trends in tourism; trends towards

– short holidays,
– themed holidays,
– „edutainment" and
– event tourism.

There is also a trend towards flexibility and the ability of people to put together their own tourist packages, – through the Internet and the availability of cheap flights etc. – to create their own holidays. This also allows them to explore new countries, new cities, and new regions.

This is particularly so with an ageing population, which has more time, has more money but also is looking with discernment for holidays that give a broader range of satisfaction.

Tourism – Marketing and delivery

Cultural tourism has positive brand values that

– are attractive to the modern tourist, and
– help brand a region, a place or a country.

They are also compatible and match modern trends in tourism. Such tourism can also link with other attractions, whether it is cities, parks, countryside, houses, castles, gastronomy, events, art, theatre, music, food and wine.

However the tourist sites need to be developed and then marketed with clear branding and clear brand values. Not just aspirations, but that will deliver the expectations that will be created.

And in any marketing or communication, the customer will be the final arbiter – not the provider (which is why it is often difficult for the place, or country to see itself objectively enough to do this!).

So the sites must deliver on the promise perceived through the marketing message. And that message must present the brand and not just a collection of „features", consolidated in a brochure or on a web site. Everything must be consistent with the branding, and the brand values – even if it means cutting out those that don't!

And a network of sites will only be as strong as the weakest link. But for the tourist the „links" will include, as well as the sites themselves:

– Travel arrangements,
– The people and the welcome,
– Accommodation,
– Food and wine,
– Tourist facilities and infrastructure;
– Prices and value for money,
– Amongst many others

many of which are ignored in favour of the „sexy" or „obvious" aspects of investment.

Tourism – Critical mass

Travel is now seen as experience and cultural sites, heritage sites and gardens can deliver that experience.

However to be powerful you need a critical mass – to appeal to the visitors or to differentiate you from the competition. That critical mass can either be at a local level, town level, city level, regional level or national level – and in so doing will define the „tourist destination".

That appeal can either be the result of an individual attraction or a multiplicity of attractions, a geographic location or a larger geography.

For a single centre or place has critical mass in its own right, it must be high impact. Such an example is Bilbao and its modern art gallery – a successful but a risky option (all eggs in one basket).

A less risky option is to link multiple sites; examples can be garden routes, wine routes, cultural routes, which together create sufficient critical mass. However it is important that those components do fit together.

They have to have a clear identity. The risk is that by linking together many sites they create a confused identity, and do not fit an overall branding.

However a network can be very strong if formed objectively, and with clear (and ruthless) values. It can also link in with other „subject" areas that heritage naturally links to.

So it is very important that when constructing cultural heritage and gardens tourism to identify that critical mass, and whether it is to be achieved by an individual site or by a collectivity of sites – in one area or across a larger geographic area.

However they must be consistent and compatible with the overall marketing, and with a unified appeal to the target market.

Which begs the question as to who the target market is, how to reach then, and how to appeal to them?

Conclusions

So in conclusion, trends in tourism create opportunities for new countries, new regions, new cities and new sites to appeal to the modern tourist. By having clear core brand values, plus local identity, these can be made extremely appealing and successful, and special.

However, to reach critical mass, the investment in either individual sites or networks of sites must be sufficient to make the trip worthwhile. All elements, which would

contribute to this overall experience, must be compatible and mutually supportive, without any weak links.

This applies to all elements, both in terms of the sites themselves (including the infra-structure), local accommodation, food, wine, transport and associated infrastructure, and in particular the people themselves who must represent those brand values and support the tourist identity.

Given those, cultural, heritage and gardens tourism can be successfully branded, and marketed, resulting in positive branding for the region and increased visitors and revenues.

Amelia Tomašević

Europski dvorci kao ekskluzivna hotelska ponuda

European manors as an exclusive tourist offer

Europa je već gotovo prije jednoga stoljeća prepoznala potencijale dvoraca, kurija, ljetnikovaca i samostana kao turističke smještajne ponude, i to radi pružanja dodatne dimenzije doživljaja korisnika, ali i radi očuvanja kulturno-povijesnoga naslijeđa, odnosno sprječavanja propadanja pojedinih građevina. Europske zemlje – od Španjolske, koja je stvorila poseban hotelski lanac, do Njemačke, Francuske i Engleske – pokazale su da je moguće harmonično i uravnoteženo pomiriti različite namjene – ugostiteljski i muzejski koncept, te izbjeći devastiranje naslijeđa prilagođavanjem starih zdanja potrebama modernoga vremena i očekivanjima klijenata. Pritom treba istaknuti kako nije neophodno da se tako uređeni hoteli kategoriziraju kao luksuzni, premda je većina namijenjena ekskluzivnoj klijenteli. Ciljajući na određeni tržišni segment, neki su dvorci-hoteli objedinili svoje marketinške napore i u posebnoj asocijaciji koja zastupa njihove interese te nudi njihove usluge putem vlastitoga sustava prodaje.

Almost a century ago, Europe has recognized the potential of manors, curias, villas and monasteries as tourist accommodations with the purpose of providing an additional dimension to the visitors' experience, as well as preservation of cultural historical heritage and prevention of deterioration of individual buildings.

European countries – from Spain which created a special hotel chain, to Germany, France and England – have demonstrated that it is quite possible to balance and reconcile different uses: catering/hospitality and museum concept, and avoid devastation of heritage through adjustment of old buildings to the needs and requirements of contemporary use and the clients' expectations. It is important to emphasize that it is not necessary to categorize these hotels as luxury, although most are intended to serve the exclusive clientele. Aiming at a specific commercial segment, some manors-hotels have united their marketing efforts in a special association representing their interests and offering their services through their own sales system.

dvorci-hoteli
ekskluzivni turizam

manors-hotels
exclusive tourism

Mr.sc. Amelia Tomašević
Turistička zajednica Grada Zagreba
Kaptol 5, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
Tel. +385 (0)1 4898 500
Fax +385 (0)1 4814 340
E-mail: a.tomasevic@zagreb-touristinfo.hr

Povijest razvoja turizma, ugostiteljstva i hotelijerstva

Povijest turizma, ugostiteljstva i hotelijerstva u širem smislu počinje u razdoblju prvih civilizacija koje su razvijajući trgovinu razvile i potrebu kretanja, odnosno noćenja izvan domicilnog obitavališta. Teško je smatrati prva svratišta zadovoljavajućim smještajem s današnjega stajališta, no ne može im se odreći svrha i značenje koje obilježavaju smještajne zgrade, a to je pružanje gostima usluge noćenja.

Nedavna arheološka iskapanja u sjevernoj Grčkoj potvrdila su nalazište hotela koji je bio namijenjen vojskovođama Rimskoga Carstva prije 1800 godina. Arheolog Dimitris Pantermalis otkrio je nalazište na obroncima Olimpa, oko 70 km južno od Soluna, a radi se o luksuznom svratištu s pet jednokrevetnih soba, prostranom trokrevetnom sobom, velikim unutarnjim dvorištem i žrtvenikom.[1] Smatra se da su Grci i Rimljani bili prvi koji su putovali iz zadovoljstva. Rimljani su poznati po gradnji cesta koje su omogućavale putovanja i do 100 km u jednom danu uz mijenjanje zaprege na usputnim postajama. Prva je važna prometnica Via Appia koje je gradnja počela 312 godine prije naše ere. Do 200. godine naše ere Rimljani imaju mrežu cesta koje povezuju cijelo carstvo, s postajama svakih 25 do 50 kilometara, a istodobno je ustanovljena široka mreža gostionica i taverni u cijelome carstvu.

Ceste su omogućile razmjerno sigurna i brza putovanja, a uz uvođenje jedinstvene valute (rimskih kovanica) i latinskoga (pored grčkog kao jezika trgovine) kao jezika administracije – izgradnja cesta jedno je od najvećih dostignuća Rimskoga Carstva.

Pojavljuje se gradnja posebnih kuća u prirodi (vila), najčešće uz termalne izvore gdje su se odmarali robovlasnici. Rimljani su gradili toplice čak u Engleskoj. Dobra su svratišta bila rezervirana za vojno i državno osoblje, a građevine otvorene za pučanstvo bili su loše kvalitete i viši ih je građanski sloj izbjegavao. Hrana koja se pripremala u patricijskim kućama u doba staroga Rima bila je veoma dobra, no ono što se nudilo u tavernama nije bilo ništa osobito. U Pompejima je pronađeno nekoliko restorana koji svojim osnovnim dizajnom i identičnom, vrlo jednostavnom i ograničenom, ponudom podsjećaju na današnje restorane brze prehrane. Stoga se starim Rimljanima može pripisati izum restoranskoga lanca. Na Hvaru su pronađeni ostatci iz antičkoga doba brojnih gospodarskih imanja, tzv. „villae rusticae" koje su ugošćivale bogate Rimljane.

Padom Rimskoga Carstva nestaju karakteristike hedonističkoga života. Stanovnici se bave poljodjelstvom i hrane se kod kuće onim što su sami uzgojili. Trguje se veoma malo, srednje klase gotovo da više nema. Ne putuje se više ni iz zadovoljstva ni zbog posla, već uglavnom zbog hodočašća. U doba feudalizma Katolička crkva, koja jača svoju političku i duhovnu poziciju u Europi, preuzima funkciju pružanja usluga smještaja i hrane putnicima. Katolici putuju u svetišta diljem Europe, Rim i Svetu Zemlju.

Početkom 14. stoljeća putovanja postaju manje rizična. Sve veća znanja o navigaciji, otkriće magnetskoga kompasa, te pomorske i kopnene mape pojačavaju sigurnost

1 http://mymail.ehotelier.com

na putu. Oživljava se trgovina i stvaraju uvjeti za razvoj srednje klase, a putnici još uvijek odsjedaju uglavnom u samostanima (besplatno). Crkva, međutim, potiče otvaranje gostionica za sve one putnike koji su mogli platiti svoj boravak. Te su gostionice pružale skroman smještaj, često je to bio jedan jedini veliki krevet u kojem je moglo spavati 5-6 osoba. Spavalo se u odjeći u kojoj se i putovalo. Te su gostionice nudile i hranu, ali samo za putnike koji su tu i noćili. Gostioničari uskoro počinju smatrati samostane nelojalnom konkurencijom. Gostionice u Engleskoj pružale su i određenu zabavu svojim gostima: kockanje, bilijar, borbu pijetlova i sl.

U razvoju hotelijerstva ima i povijesnih prijelomnih trenutaka vezanih za političke promjene u pojedinim zemljama – kao što je bila odluka Henrika VIII. da podijeli crkvenu zemlju svojim sljedbenicima, ili utjecaj Francuske revolucije na razvoj restorana.

U doba renesanse (14.-16. stoljeće) dogodile su se određene ključne promjene koje su imale utjecaj na razvoj hotelijerstva:

1. U Engleskoj kralj Henrik VIII. (1491.-1547.) zatvara samostane (1539.) i dijeli njihovu zemlju svojim pristašama koji su omogućili ujedinjenje Engleske pod jedinstvenom, snažnom vladavinom. Slijedom toga samostani više nisu mogli osiguravati smještaj putnicima. Osiromašena Crkva nije mogla i dalje biti nositeljem besplatnoga smještaja jer je ostala bez izvora prihoda sa svojih pašnjaka i oranica. Ulogu samostana preuzimaju u potpunosti gostionice, taverne i svratišta.

2. Ceste još iz razdoblja staroga Rima nisu održavane i propadaju jer je odgovornost za održavanje prebačena na vlasnike zemlje kojima su te ceste prolazile, a oni su smatrali da to i nije njihova obveza, pa samim time ni prioritet. Takvo stanje ipak se polako mijenja, a to ima utjecaj i na razvoj ugostiteljstva. U razdoblju od 1600. do 1800. godine obnavljaju se i grade ceste, što omogućava povezivanje gradova. Razvojem prometnica i kočija razvija se i tip gostionica u kojima su se mijenjali konji. Kočija postaje glavno prijevozno sredstvo, a određeni se standardi uspostavljaju u trenutku kada se pošta počinje prevoziti kočijama umjesto na konjima, kako je to do tada bio običaj.

3. Opći gospodarski i društveni uvjeti znatno su poboljšani.

Plemstvo se, međutim, ne uklapa u takav koncept smještaja. Za svoje potrebe grade ljetnikovce, a kada putuju, odsjedaju kod prijateljskih plemićkih obitelji ili kod onih s kojima su rodbinski povezani. Renesansu i šesnaesto stoljeće obilježava i pojava putovanja radi stjecanja znanja i naobrazbe. U Engleskoj vojvoda od Devonshirea oko 1760. godine koristi prvi put riječ „hotel" da bi označio smještajnu građevinu u Londonu.[2]

Povezanost specifičnih građevina (dvoraca) u hotelske sustave

Tijekom stoljeća dvorci koji su mijenjali vlasnike, vlasnici koji su gubili financijsku snagu i neovisnost, društvene i političke promjene koje su nastale, potreba da se očuva od propadanja nacionalno blago, potreba da se generira prihod – sve su to činjenice koje su uvjetovale da su mnogi dvorci doživjeli prenamjenu i otvorili se prema novoj funkciji – hotelskoga smještaja. Pritom se ekskluzivnost ne odnosi na kategoriju od pet zvjezdica, već na samu ponudu. Slijedom novoga koncepta ukazala se i potreba da se takav novi profil hotela, okrenut prema specifičnoj klijenteli, ujedini u organizirani sustav prodaje i promocije.

2 Angelo, R.; Vladimir, A. (1994.), *An Introduction to Hospitality Today*, Educational Institute of the American Hotel&Motel Association, Michigan, str. xxvii

Hoteli-dvorci nalaze se danas u nekoliko prestižnih asocijacija: *The Charming Hotels i Abitare la Storia* iz Italije, *Schlosshotels & Herrenhäuser* iz Salzburga, , iz Njemačke, iz Grčke, *Ireland's Blue Book* iz Irske, iz Norveške, i iz Portugala, , i *Paradores* iz Španjolske, iz Švedske, iz Švicarske, *Grand Heritage Hotels, Castle Hotels,* i iz Velike Britanije, *Relais & Chateaux* sa sjedištem u Parizu. Pojedini hoteli članovi su asocijacija *The Leading Hotels of the World, Small Luxury Hotels*, *Premier Hotels & Resorts* iz New Yorka, *Preferred Hotels & Resorts*, *Summit* i ostalih hotelskih sustava. Analiza članova ovih asocijacija pokazuje da se radi o razmjerno malim građevinama, uglavnom visoke kategorije, koji prodaju dodanu vrijednost, a to je upravo doživljaj boravka u povijesnome hotelu odnosno dvorcu. Interijer slijedi razdoblje izgradnje, stil, gdje je god to moguće, ali ne uvijek s antikvitetima. Prosječna objavljena cijena analiziranih članica iznosi visokih 250 € za jednokrevetnu sobu.

Francuska je zemlja dvoraca i palača u kojoj su mnogi vlasnici odlučili iz raznih razloga (potreba da se održavaju ili jednostavno promjena načina života) pretvoriti ih u hotele. U Europi danas ima najveći broj dvoraca-hotela. Neki se dvorci nalaze uz vinograde i predstavljaju posebnu ponudu vezanu za proizvodnju vina, kao npr Château Grand-Barrail (slika...) u St. Emilionu, na bordoškoj „Rive Droite", iz 19. stoljeća, ili Château de Bagnols (slika ...) iz 13. stoljeća koji je smješten u jugoistočnoj Francuskoj, blizu Lyona u domovini *beaujolaisa*. Obnovljen je u potpunosti, s 20 soba s antiknim namještajem i smatra se najljepšim francuskim dvorcem-hotelom. Godine 2003. predan je na upravljanje hotelskoj kompaniji *Rocco Forte*.

Fère-en-Tardenois (slika ...), u provinciji Champagne, koji je Robert de Dreux, unuk Louisa VI., kralja Francuske, sagradio kao utvrdu između 1206. i 1260. godine. Tijekom stoljeća mijenjao je vlasnike prema političkim promjenama, što je utjecalo na izgled zgrade i interijer koji je devastiran u znatnoj mjeri. Danas je u ruševinama, a pokraj njega nalazi se dvorac iz 16. stoljeća Hostellerie du Château u kojem je smješten hotel. Dvorac Fère rekonstruiran je 1863., a pretvoren je u hotel 1956. godine.

Villa Eugenie, Biarritz (slika ...) carska je rezidencija, sagrađena 1855. godine za Eugeniju de Montijo, suprugu Napoleona III. Stil u kojem je građena sinonim je razdoblja Drugoga Carstva. Kraljevski par redovito je odsjedao u rezidenciji, sve do pada Drugoga Carstva. Godine 1870. Banque Parisienne pretvara vilu u kasino, a 1883. godine u luksuzni Hotel du Palais. Europska aristokracija smatra hotel jednim od svojih omiljenih odredišta u Europi sve do Drugoga svjetskog rata, a nakon 1950. godine hotel se obnavlja[3] i danas je jedan od najelegantnijih hotela Francuske.

Potrebu da se aristokraciji pruži mogućnost odsjedanja u adekvatnim prostorima prepoznao je krajem 19. stoljeća Švicarac César Ritz, utemeljitelj luksuznoga hotelijerstva. Njegova je vizija bila – pružiti plemstvu ugođaj njegova doma. U tome je uspio, stvorivši pojam elitnoga, aristokratskog ugostiteljstva, za koji su bili potrebni i odgovarajući prostori. Nakon što je godinama bio direktor raznih hotela od Francuske do Engleske (*Hotel Savoy* u Londonu), početkom 20. stoljeća u Parizu kupuje palaču iz 18. stoljeća, koja je pripadala Vojvodi od Lauzana i preuređuje ju postupno u najluksuzniji hotel toga doba u Europi. Početni kapital dobio je od vinara Marniera u znak zahvalnosti što mu je sugerirao da svoje izvanredno piće nazove „Le Grand Marnier". Ritz izjavljuje: „Želim hotel u kojem će plemići poželjeti živjeti".[4] Kupuje još jednu palaču i natkrivenim prolazom spaja dvije zgrade, a u tom prolazu otvara trgovine – Hotel Ritz prvi je hotel na svijetu koji nudi i mogućnost kupovine.

Portugal ima posebnu ponudu: Pousadas de Portugal[5] je lanac od više od 40 ekskluzivnih hotela (od 30 soba), smještenih u Portugalu, Brazilu i na Azorima. Dijele se u

3 Tomašević, A. (2000./01.), *Kraljica ljetovališta*, Jet set magazine, XII, br. 52, str. 44

4 Chastonay, A. (1997.), *César Ritz, Life and Work*, César Ritz Foundation Niederwalrd / Hotelconsult „César Ritz" Colleges, Brig, str 39

5 www.pousadas.pt

četiri podgrupe: *Historic Pousadas*, *Historic Design Pousadas*, *Nature Pousadas* i *Charm Pousadas*. Svaka *pousada* predstavlja povijest i običaje regije u kojoj se nalazi, a uključuje pomno rekonstruirane dvorce, palače, samostane i ladanjske kuće. Cilj je očuvanje nacionalne arhitektonske baštine. Godine 2003. kompanija *Pestana Hotels & Resorts* kupuje značajan udio u *Pousadas de Portugal* u vlasništvu države i preuzima vođenje hotelskoga lanca kojemu ASTA (*The American Society of Travel Agents*) dodjeljuje nagradu za hotelsku grupaciju koja je uložila napore za očuvanje okoliša i kulturnoga naslijeđa za turističke namjene. Kompanija je u 2004. godini objavila prihod od dva milijuna eura i zatražila od države proširenje koncesije za nove građevine. Prosječna zauzetost hotela je 55%.

Neki od najljepših *pousadas* jesu: Pousada de Óbidos (slika ...) prva je *pousada* rekonstruirana 1940. godine kao hotel unutar srednjovjekovnih zidina koje okružuju gradić Óbidos u Portugalu. Hotel Pousada de Estremoz, Reinha Santa Isabel (slika ...) s 32 sobe, u dvorcu iz 14. stoljeća koji je sagradio kralj Dinis I. od Portugala za svoju ženu, kraljicu Svetu Isabel. Dvorana u kojoj je kraljica Sveta Isabel umrla danas je pretvorena u kapelicu. Kraljevska lovišta na 5000 hektara nalaze se u neposrednoj blizini i unutar povijesne zone, koja je prema UNESCO-u svjetsko kulturno naslijeđe, Castelinho de São Sebastião iz 16. stoljeća.

Španjolska ima sličan koncept koji je, međutim, još uvijek u potpunosti u državnom vlasništvu. Paradores[6] u Španjolskoj obuhvaćaju srednjovjekovne dvorce, arapske utvrde, samostane, palače i stare ljetnikovce od povijesnoga značenja. Godine 1910. država je imenovala markiza de la Vega Inclán da promovira turističku industriju. Sljedeće godine Vega Inclán stvara Kraljevski turistički odbor, a jedan je od ciljeva otvaranje turističkih tržišta u udaljenim ruralnim krajevima gdje nije bilo industrije. Godine 1926. počinje rekonstrukcija prvoga *paradora* u planinama Gredos. Kompaniju je definirao ukazom Kralj Alfonso XIII. 1928. godine kako bi uspostavio infrastrukturu i mrežu smještajnih građevina te očuvao okoliš. I danas je u vlasništvu države i broji 90 građevina, ima 4100 zaposlenika i prihod od 318 milijuna dolara (2004. godine).[7] Projekt je preživio španjolski građanski rat, a za vladavina Francisca Franca doživljava procvat i nagao rast pa se smatra jednim od rijetkih postignuća Frankova režima.

Jedan od izuzetno zanimljivih *paradoresa* jest srednjovjekovni dvorac Sigüenza (slika ...) u Guadalajari, smješten u arapskoj utvrdi sagrađenoj na rimskim temeljima, a izgrađen 1123. godine. Koristio se kao rezidencija za kraljeve, biskupe i kardinale. Parador de Cardona, Barcelona (slika ...) nalazi se na brežuljku na ostatcima utvrde iz 9. stoljeća. Parador de Jaén (slika ...) smješten je u dvorcu (nastalom iz arapske tvrđave iz 13. stoljeća) koji predstavlja andaluzijsku renesansu.

Engleska je puna dvoraca koji su pretvoreni u hotele. Amberley Castle[8] je primjer dvorca koji je davno sagrađen. Postoje naznake da je to bilo u 12. stoljeću, a tek nedavno postao je hotel, tj. 1988. godine kada su ga kupili *Cummings*. Hotel ima samo 19 soba, vrhunsku uslugu, golf-igralište i dva restorana.

Cliveden[9] (slika ...) je hotel koji je nastao u privatnoj rezidenciji i danas je jedini hotel koji je i službena državna rezidencija. Drugi grof od Buckinghama sagradio je prvi put zgradu još 1666. godine kao lovačku kuću u kojoj je mogao ugošćivati prijatelje i ljubavnice. Svaki britanski monarh ovdje je odsjedao, a kraljica Viktorija teško je prihvatila informaciju da je William Waldorf Astor, najbogatiji Amerikanac, 1893. godine kupio kuću.

6 www.spainparador.com
7 www.parador.es
8 www.amberleycastle.co.uk/
9 www.clivedenhouse.co.uk

Njemačka nudi više 100 dvoraca-hotela, od kojih se mnogi nalaze uz Rajnu pa se programi upotpunjuju s krstarenjima po rijeci. Jedan je od najistaknutijih Burg Schellenberg koji datira još iz 1222. godine, a jedan od najzanimljivijih iz novijega doba – Schlosshotel Berlin, smješten je u Palači Pannvitz, a kojega je interijer dizajnirao Karl Lagerfeld.

Italija nudi velik broj dvoraca, ali samo desetak-dvadesetak dvoraca-hotela, od kojih su neki nekadašnje kraljevske rezidencije i srednjovjekovni dvorci, osobito u Toskani i oko Rima.

Zaključak

U europskim zemljama prepoznata je potreba da se građevine od povijesnoga i kulturnoga značenja, koje predstavljaju nacionalno naslijeđe, očuvaju od propadanja. U nekim slučajevima radilo se o dvorcima, negdje o tvrđavama ili samostanima. S tim ciljem pristupilo se rekonstrukciji u funkciju hotela kako bi se sačuvali identitet te povijesni i kulturni elementi, a istodobno dalo nov život i izvor kontinuiranoga prihoda. Pokazalo se da je moguće harmonično i uravnoteženo pomiriti različite namjene – ugostiteljski i muzejski koncept, te izbjeći devastiranje graditeljskoga i kulturnoga naslijeđa prilagođavanjem starih zdanja potrebama modernoga vremena i očekivanjima klijenata.

Naručitelji su negdje bili vlasnici, a negdje država (u nekim su zemljama takvi uspješni sustavi zatim privatizirani, kao npr. u Portugalu). Za sve je karakteristična državna kontrola i suradnja s relevantnim institucijama, koja je spriječila moguću devastaciju i omogućila provedbu rekonstrukcije na zadovoljavajući način, i to prema postojećim propisima i namjerama. Pritom se preobrazba takve građevine u ugostiteljski objekt nije smatrala blasfemičnom.

Zato se preporučuje je da se na odgovarajućim razinama razmotri mogućnost primjene sličnog koncepta u Hrvatskoj, uz donošenje adekvatne zakonske regulative. Današnja ponuda (Dvorac Bežanec) nije dovoljna.

Literatura

1. Angelo, R., Vladimir, A. (1994.), *An Introduction to Hospitality Today*, Educational Institute of the American Hotel&Motel Association, Michigan.
2. Chastonay, A. (1997.), *César Ritz, Life and Work*, César Ritz Foundation Niederwalrd / Hotelconsult „César Ritz" Colleges, Brig.
3. Dittmer, P., *Dimensions of the Hospitality Industry*, John Wiley & Sons, Inc., New York.
4. Gathje, C. (2000.), *At the Plaza, An Illustrated History of the World's Most Famous Hotel,* St. Martin's Press, New York.
5. Handy, C. (1985.), *Understanding Organizations*, Penguin, London, 1985. prema Janicijević, N. (1997): *Organizaciona kultura*, Ulixes, Novi Sad i Ekonomski fakultet, Beograd.
6. Rutherford, D.(1995.), *Hotel Management and Operations*, Van Nostrand Reinhold, New York.
7. Tomašević, A. (2001), *Kraljica ljetovališta*, Jet set magazine, XII 2000/I 2001, br. 52.

Web stranice

http://mymail.ehotelier.com
www.spainparador.com
www.parador.es
www.amberleycastle.co.uk/
www.clivedenhouse.co.uk
www.pousadas.pt

Vlasta Klarić

Zajednica kulturnoga turizma Hrvatske – izazov okrenut posjetiteljima

Croatian Union of cultural tourism – a challenge directed to visitors

Povijesna zdanja – dvorci, ljetnikovci, kurije ili vile – danas svoju funkcionalnost nalaze i u sklopu kvalitetne turističke ponude pa mogu zadovoljiti i najzahtjevnije turističke posjetitelje. Naravno, na razini države potreban nam je plan njihova turističkog umrežavanja, pregled planiranih prenamjena, perspektiva razvoja, oslonjena na kompatibilnost unutar pojedinih lokalnih, regionalnih i većih teritorijalnih cjelina. S obzirom da postoje linije poveznice – kako tematske, sadržajne, pa i neke druge – nužno ih je istaknuti u sklopu ponude razvoja kulturnoga turizma. Potrebno je ujedno definirati kako ćemo se oduprijeti, i s kakvom ponudom, uvijek izazovnom porivu za kopiranjem. Suvremeni posjetitelji ovakvih sadržaja izuzetno su zahtjevni, traže originalnost i kreativnost u pristupu. Upravo zato graditeljsko naslijeđe Hrvatske svojom raznolikošću predstavlja izuzetan resurs. Kao sudionike kulturno-turističkoga proizvoda ne smije se nikako zanemariti ni turistički sektor – turoperatore i turističke agente koji su ključni u formuliranju umrežene ponude neke destinacije.

Svaki od naših objekata graditeljske baštine odiše ljepotom i duhom svoga doba i ozračje toga povijesnog vremena donosi nam u nasljeđe. Na nama je da osmislimo i povežemo različite sadržaje povijesnih građevina kako bismo njihovu vrijednost otvorili javnosti i osvijestili potpunu vrijednost hrvatskoga kulturnog krajolika.

Historic buildings – manors, summer houses, curias or villas – today find their functionality in the quality tourist offer and are able to satisfy even the most demanding visitors. On the state level, of course, we need a plan for the creation of a tourist network, an overview of the planned reuse, and a development perspective based on the compatibility within individual local, regional and larger territorial units. Considering the existing connections – thematic, in content and other – it is necessary to emphasize them within the offer for the development of cultural tourism. It is also vital to define ways and offer which would enable us to resist the always tempting impetus for copying someone else. Contemporary visitors of such facilities are extremely demanding, looking for originality and creativity. That is also the reason why Croatian construction heritage in all its diversity represents an exceptional resource.

The tourist sector – tourist agents and transportation companies, which are key factors in formulating an offer network for a certain destination – should also not be neglected as a participant in the creation of a cultural-tourist product.

Each of our objects of construction heritage is filled with beauty and the spirit of its time, and brings us the feel of its historic period. It is up to us to come up with and tie together all of the various content of historic buildings in order to present their value to the public and create awareness of the full value of the Croatian cultural landscape.

kulturna raznolikost
kulturno-turistički proizvod
umrežavanje
očuvanje baštine
javnost baštine

cultural diversity
cultural-tourist product
networking
heritage preservation
public heritage

Mr.sc. Vlasta Klarić
Hrvatska gospodarska komora – Sektor za turizam
Rooseveltov trg 2, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.hgk.hr
Tel. +385 (0)1 4561 605
Fax +385 (0)1 4828 499
E-mail: vklaric@hgk.hr

Definicija kulturnoga turizma posljednjih se godina značajno mijenjala i širila. U svomu najširem značenju kulturni se turizam odnosi na „sve vidove putovanja, izvan mjesta stalnog boravka, motivirane potpuno ili samo djelomice zanimanjem za povijesnu, umjetničku, znanstvenu, tradicijsku ili suvremenu baštinu neke zajednice, regije, grupe ili ustanove", pri čemu posjetitelji dobivaju uvid u nov i drukčiji način materijalnoga i duhovnoga življenja. Upravo to novo iskustvo razlog je uspjeha te vrste turizma.[1]

Tome u prilog govore i ostali trendovi u turizmu, o kojima su izlagali Matthias Horx,[2] ali i Eulogio Bordas koji spominje današnje društvo potrošača kao „*Dream Society*". Pritom je zapadnoeuropski posjetitelj-turist posebno osjetljiv potrošač. Predmet interesa zahtjevnih turističkih posjetitelja jest doživljaj ukupne destinacije, iskustvo društvenoga i kulturnoga krajolika, kontekstuirana povijest. Nije zanemariva ni čežnja za okusom avanture, opasnosti, uzbuđenja, eksperimentiranja s virtualnim.

Kultura doživljaja, koju je još 1970. godine najavio A. Toffler,[3] u punom je zamahu. Nadogradnja i sve češće nadomjestak pasivnomu hedonističkom ugođaju jesu emocijama bogati sadržaji. Novi kreativni turistički menadžeri, tzv. „kreatori doživljaja", svakodnevno se susreću s izazovom kako provocirati, zaokupiti i potaknuti emocije posjetitelja.

„Turistička industrija danas se bavi novom razinom zadovoljavanja ljudskih potreba, pa kulturno-turistički proizvod (KTP) ima ne samo materijalna, već i naglašeno psihološka obilježja. Turistički stručnjaci se u visoko konkurentnom okruženju okreću 'kreativnim industrijama', pa tako i kulturnoj industriji, kako bi posjetiteljima pružili ne samo sigurno i kvalitetno materijalno okruženje, već i bogat, neponovljiv, duhovno intrigantan i osvježavajući, emocionalni doživljaj i zabavu – '*emotainment*'".[4]

Slijedom navedenih novih izazova u turističkoj industriji krajem 2004. godine osnovana je *Zajednica kulturnoga turizma* pri Sektoru za turizam Hrvatske gospodarske komore (HGK). Premda je inicijativu za osnivanje Zajednice kulturnoga turizma pokrenulo Vijeće hotelijera HGK – Komore Zagreb, 2000. godine – u suradnji s Hrvatskim muzejskim društvom – Zajednica je osnovana tek kada je tu inicijativu potvrdila i grupacija putničkih agencija, odnosno kada je – Strategijom razvoja kulturnoga turizma – Hrvatska gospodarska komora definirana kao prostor za intersektorsku suradnju.

Unutar Zajednice kulturnoga turizma osmišljen je program za osnivanje nekoliko grupacija, od kojih su u tijeku 2005. godine osnovane: Grupacija putničkih agencija koje se bave kulturnim turizmom, Grupacija baštinskih institucija, Grupacija arheološkog turizma i Grupacija za interpretaciju baštine, okupljajući oko 200-tinjak turističkih subjekata i baštinskih institucija. U sklopu Zajednice osmišljeno je i buduće osnivanje Grupacije baštinskih ugostiteljskih objekata, Grupacije smještajnih objekata u povijesnim i tradicijskim zdanjima, Grupacije povijesnih kongresnih dvorana i prostora te Grupacije manifestacijskoga turizma.

Grupacija smještajnih objekata u povijesnim i tradicijskim zdanjima trebala bi obuhvatiti povijesne hotele, art-hotele, hotele u povijesnim jezgrama, hotele s dopun-

1 Lee, J.; Williams, P. (1999.)
2 Horx, M. (2005.)
3 Toffler, A. (1970.), str. 219-238
4 Klarić, V. (2004.)

skom ponudom kulturnih događanja, smještajne sadržaje u spomenicima kulture, smještajne građevine na kulturnim rutama i u tradicijskim ruralnim zdanjima. Grupacija povijesnih kongresnih dvorana i prostora okupljat će zasad 40-ak prijavljenih muzejskih, galerijskih, samostanskih, kazališnih i drugih baštinskih institucija i prostora. Grupaciju manifestacijskoga turizma činit će organizatori kulturno-turističkih manifestacija i sl.

Funkcija Zajednice ostvaruje se kroz osnovne zadatke djelovanja Hrvatske gospodarske komore, od kojih su najvažniji:

- evidentiranje i umrežavanje kulturno-turističkih sadržaja
- interesno okupljanje i stvaranje partnerstava
- poslovno informiranje
- javno isticanje primjera kvalitetne prakse
- zajednički javni nastup
- uspostava kriterija kvalitete
- edukacija i inovacija znanja kadrova u turističkom gospodarstvu i baštinskom sektoru
- sudjelovanje u predstavljanju proizvoda (prema jedinstvenosti – „USP").

Istodobno se putem djelovanja Poslovnoga kluba kulturnoga turizma provodi:

- identifikacija postojećih kvalitetnih kulturno-turističkih proizvoda
- prezentacija navedenih postojećih kulturno-turističkih proizvoda distributivnoj mreži
- utvrđivanje kriterija kvalitete za evaluaciju kulturno-turističkih proizvoda
- edukacija za razvoj novih prepoznatljivih kulturno-turističkih proizvoda putem pozitivnih primjera
- edukacija za zaštitu i održivost naslijeđa.

Posebno mjesto unutar Zajednice kulturnoga turizma imaju povijesni prostori – dvorci, utvrde, vile i ljetnikovci. Prostor graditeljskoga naslijeđa u turizmu prepoznajemo kao prostor aktivnoga i pasivnoga korištenja, odnosno prostor prikaza (izložbeni, muzejski, pozadinski, scenografski) ili prostor življenja (smještaj, ugostiteljstvo). U turističkom smislu, te prostore prepoznajemo u nekoliko potencijalnih funkcija, gdje oni mogu služiti kao:

- ugostiteljski objekti
- smještajni objekti
- izložbeni i muzejski prostori
- posjetiteljski centri
- kongresni prostori, tj. prostori za skupove, seminare i događanja
- prostori u kojima ili oko kojih se odvijaju manifestacije „oživljene povijesti"
- prostori namijenjeni specijalnim prilikama i proslavama.

U kojoj se god funkciji našli, navedeni prostori dio su turističke destinacije – nužno u sprezi i djelovanju sa svim ostalim sadržajima destinacije, namijenjeni posjetiteljima odnosno domaćim i stranim korisnicima.

Kako bi navedeni prostori u cijelosti poprimili svoju funkciju kulturno-turističkoga proizvoda, odnosno transformirali se iz resursa u kategoriju proizvoda, morat će zadovoljiti osnovne kategorije atraktivnosti – pozitivnog imidža, odgovarajuće cijene i pristupačnosti za posjetitelje u fizičkom i interpretativnom smislu.

Premda Državni zavod za statistiku prati posjet takvim zdanjima, koja su otvorena za javnost u manjem opsegu, nepoznat nam je mogući budući potencijal toga tržišta. Europska iskustva govore nam o tržišnim nišama unutar kojih korištenje povijesnih zdanja ima posebnu privlačnost. Tu svakako ulaze kongresni turizam, *touring*, „*city breaks*" turizam (kratki odmor u gradu), edukativni turizam, aktivni turizam (jahanje, biciklizam, šetnje...), pa čak i segmenti poslovnoga turizma, lovnog, ribolovnog i mnogih drugih. Ta je vrsta ponude namijenjena novom, zahtjevnijem korisniku.

S obzirom na to da sveobuhvatnog istraživanja o potencijalnim posjetiteljima ovakvih povijesnih prostora nema, zasad se možemo osloniti na opće trendove u turizmu, koji potvrđuju opravdanost turističkoga korištenja dvoraca, ljetnikovaca, vila i sl. – uzimajući u cijelosti u obzir sve mehanizme zaštite integriteta kulturno-povijesnoga naslijeđa.

Zadovoljstvo gosta uključuje elemente subjektivnosti u percepciji kvalitete. Prema svom karakteru korisnici imaju različite zahtjeve i očekivanja. Osviješteni i kvalitetni marketing orijentira se na ta obilježja i nastoji identificirati korisnike prema različitim tipovima i stupnjevima zahtjeva. Nekoliko je ipak općih prepoznatljivih trendova u ponašanju korisnika prepoznatih u svijetu:

- sve veći broj educiranih, sofisticiranih korisnika
- naglašeni individualizam
- multikulturalizam
- otpor lažnom marketingu
- zahtjevnost – određena velikim izborom i konkurentnošću destinacija
- težnja za autentičnošću – izvornošću proizvoda
- vremenski tjesnac
- etički konzumerizam i volontiranje – sklonost da se konzumiranjem lokalnih proizvoda potiče opstanak zajednice (volontiranje u obnovi npr. Kineskoga zida u organizaciji National Geographica).

Matthias Horx napominje da živimo u doba novoga poimanja odmora, koji sada ne uključuje samo brigu o fizičkom stanju tijela i oporavku, te definira razvoj od „wellnessa, preko selfnessa do mindnessa i ultra doživljaja", što podrazumijeva strogo strukturiranu mrežu usklađenih ponuđenih doživljaja.

Korisnik traži proizvod uklopljen (uronjen) u ukupnu definiranu ponudu destinacije. Kako bi se to postiglo, nužno je „mapiranje" turističkoga krajolika koje podrazumijeva umrežavanje više uslužnih djelatnosti, javnih kulturnih institucija i servisa namijenjenih posjetiteljima, te uklapanje u slične regionalne i međunarodne projekte. „Mapiranje" podrazumijeva okrenutost posjetitelju, re-sintetiziranje ukupne kulturno-turističke ponude i re-konfiguraciju korisničkoga prostora, te pritom:

- pomaže određivanju teritorijalnih odnosa
- pomaže određivanju tematskih odnosa
- definira potencijalne *klastere*
- pomaže stvaranju turističkoga *mixa*
- pomaže u određivanju pristupa
- definira mjesta za posebnu zaštitu.

Kada govorimo o dostupnosti, kulturni krajolik (i svi sadržaji unutar njega) namijenjen posjetiteljima, odnosno turističkoj svrsi, mora zadovoljiti osnovne uslužne potrebe. Korisnik traži ne samo fizički pristupačan proizvod (dvorac, palaču, vilu) već i

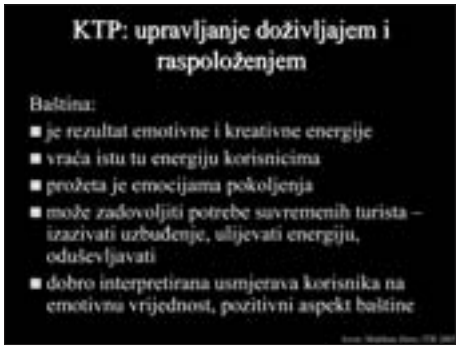

proizvod koji mu je spoznajno zanimljiv i privlačan. Odlučujuću ulogu pritom ima interpretacija. U osmišljavanju svakoga kulturnoga (turističkog) proizvoda – bilo da se radi o spomeniku koji se koristi u ugostiteljske, smještajne ili muzejske svrhe – interpretacija predstavlja posebno zahtjevan korak, ali i dodanu vrijednost samoj građevini povijesnoga graditeljskog naslijeđa. Tko je živio u nekom prostoru, kako ga je stvorio, oplemenio i obilježio svojim postojanjem – to zanima svakoga posjetitelja. Istražiti i javnosti predstaviti upravo one podatke koji svjedoče o kulturnoj specifičnosti nekoga spomenika, o posebnosti i privlačnosti regije – vještina je koja se sve više cijeni i afirmira. Kvalitetna interpretacija omogućuje prepoznavanje i vrjednovanje kulturne raznolikosti odnosno pravilno valoriziranje kulturnoga naslijeđa u očima javnosti. Kvalitetna interpretacija podiže svijest o potrebi očuvanja naslijeđa, donosi novu vrijednost „kulturno-turističkom proizvodu", produbljuje turistički doživljaj i omogućava kulturno-turističkom proizvodu novo pozicioniranje na turističkom tržištu. Sve to traži kreativan i multidisciplinarni pristup.

Kvalitetna interpretacija može pomoći:

- da se preusmjeri naglasak s europskih megaatrakcija na mreže manje poznatih kulturnih krajolika
- jačanju teritorijalnog identiteta
- promociji i održivom korištenju građevina graditeljskoga naslijeđa.

Metode i načini interpretacije definiraju se ovisno o potencijalnim ciljnim grupama kojima je namijenjena. Različiti će se sadržaji ponuditi različitim kategorijama gostiju: kongresnim gostima, obiteljima s djecom, edukativnim grupama predškolskog uzrasta, studentima ili *team-building* grupama. Upravo tip gostiju odredit će hoće li u ponudi biti šetnja kroz povijesne perivoje i parkove uz kušanje vina, ili pak biciklistička staza definirana renesansnim ili baroknim dvorcima i utvrdama.

Naravno, postoje i neka opća obilježja posjetitelja graditeljskoga naslijeđa. Prema brojnim objavljenim studijama (npr. VisitScotland, ICOMOS i dr.) poznato je da današnji posjetitelji povijesnih turističkih atrakcija:

- smatraju posjet povijesnim lokalitetima (dvorcima) vrijednim odmorom/utroškom vremena
- imaju više obrazovanje, odnosno prethodna znanja o sličnim lokalitetima
- smatraju da dragocjeno vrijeme s obitelji provode na kvalitetan način
- smatraju to izazovnom i kvalitetnom zabavom
- žele aktivno sudjelovati u novim iskustvima
- smatraju to osobnim zadovoljstvom i načinom jačanja samopoštovanja

– smatraju to načinom da saznaju nešto novo i korisno
– privučeni su specijalnim programima, tematskim izložbama
– zanima ih dublji uvid u određena dobro protumačena područja.

Većinu tih zahtjeva zadovoljili su projekti predstavljeni u *Poslovnom klubu kulturnoga turizma* koji je pokrenut na poticaj Vijeća Zajednice kulturnoga turizma Hrvatske gospodarske komore. Tako su predstavljeni „Vlastelinski sajam" u Dubovcu i „Viteški turnir" u organizaciji Muzeja Hrvatskoga zagorja kao uspješni projekti oživljene povijesti.

Svaki od naših objekata graditeljske baštine odiše ljepotom i duhom svoga doba i ozračje toga povijesnog vremena donosi nam u naslijeđe. Na nama je da osmislimo i povežemo različite sadržaje povijesnih građevina kako bismo njihovu vrijednost otvorili javnosti i osvijestili potpunu vrijednost hrvatskoga kulturnog krajolika.

LITERATURA

1 HORX, M. (2005.), izlaganje na International Tourismus Borse, (ITB) Berlin
2 KLARIĆ, V. (2004.), *Specifični vidovi kulturnog turizma*, AKM Zbornik, Zagreb
3 LEE, J.; WILLIAMS, P. (1999.), *Strategic Directions for Culture and Heritage Tourism in British Columbia*. Ministry of Small Business, Tourism and Culture & Tourism British Columbia
4 TOFFLER, A. (1970.), *Future Shock*, Bantam Books, str. 219-238

Adam Pintarić

Trakošćan – baština kao turistički resurs

Trakošćan – heritage as a tourist resource

U dokumentu „Strateški marketinški plan turizma", koji je za potrebe Varaždinske županije izradio Institut za turizam iz Zagreba, Trakošćan je predviđen kao Projekt – destinacija s 5 zvjezdica. Temelj je toga resursa kulturna i prirodna baština.

Posljednji vlasnici dvorca i okolnoga prostora prije nacionalizacije bili su Draškovići. Sukladno definiciji baštine, Draškovići su cijeli ovaj prostor tretirali imanjem i prema njemu se ponašali s „pažnjom dobroga domaćina", dakle vlasnika.

U cilju gospodarskog probitka sadili su šume, izgradnjom brane stvorili su umjetno jezero u kojem su uzgajali ribe, preuređenjem utvrde u rezidenciju stvorili su uvjete za stanovanje i boravak, a prema nekim podatcima iznajmljivali su dijelove dvorca gostima – dakle bavili su se i turizmom.

Drugim riječima, bez ikakvih formalnih usmjerenja ili ograničenja, već u pretprošlom stoljeću postojala je sinteza interesa o kojima danas govorimo iz jednostavnog razloga što je to normalan i prirodan odnos. Iskorištavanjem imanja u gospodarske svrhe od strane Draškovića u 19. stoljeću bio je uvjet njihova opstanka, kao što je danas korištenje baštine s istom svrhom uvjet opstanka države ili lokalne zajednice jer je to njezino imanje, a vlasniku je imanje temeljni resurs razvoja.

Prenamjenom dvorca u Muzej 1954. godine stvoren je temeljni komplement turističke ponude u Trakošćanu. Za cjelovito vrjednovanje resursa baštine nužno je osigurati suvislu skrb o ukupnosti prostora stvaranjem formalnopravnih okvira, kao što su: proglašenje Zakona o zaštićenom području – Parka prirode, izrada prostornih i detaljnijih urbanističkih planova temeljem kojih posebnim Projektom operacionalizacije realizacije turističke destinacije s 5 zvjezdica ustrojiti nositelje, mehanizme i poticaje – sve to radi pokretanja gospodarskoga razvoja temeljenog na glavnom resursu – dvorcu Trakošćan.

Strategic Tourism Marketing Plan, a document drawn by the Institute for Tourism in Zagreb for the County of Varaždin envisages Trakošćan castle as a five-star destination. The basis of that resource is its cultural and natural heritage.

The last owners of the castle and the surrounding land, prior to nationalization, were counts Drašković. They considered the whole area as an estate and treated it with „the care and attention of a good host", i.e. an owner.

With economic interests in mind, they planted a forest, created an artificial lake for farming fish by constructing a dam, reconstructed the fortress turning it into a residential complex to be used for leisure, and, according to some sources, also rented some parts of it to guests – therefore, they were engaged in tourism activities.

In other words, without any formal guidelines or restrictions, a synthesis of interests that we speak about today was present already in the 19th century for the simple reason that such a relationship is normal and natural. Using the estate to make profits was a way counts Drašković secured survival for themselves in the 19th century, just as its use today is a mode of survival for the state or local community for the simple reason that property is the primary development resource of every owner.

When, in 1954, the castle was turned into a museum, a fundamental complement to tourism offer in Trakošćan was laid. Comprehensive valorization of this resource, however, will not be possible until proper care of the entire estate is ensured through formal and legal frameworks, such as: passing the Law on the Protected Area – Nature Park, drawing physical plans and detailed urban plans followed by a special Project for realization of a five-star tourist destination which will establish project bearers, mechanisms and incentives, all with an aim to fuel economic development relying on Trakošćan Castle as the main resource.

dvorac Trakošćan
park prirode
turistička destinacija
zakonska regulativa

Trakošćan castle
nature park
tourist destination
legislative regulations

Adam Pintarić, dipl.ing.arh.
Dvor Trakošćan, 42 254 Trakošćan,
Hrvatska / Croatia
www.trakoscan.hr
Tel. +385 (0)42 796 281
Fax +385 (0)42 796 420
E-mail: dvor@trakoscan.hr

Podalje od većih naseljenih mjesta, u brežuljkastom kraju između Ravne Gore, Macelja i Strahinjčice, na visokom čunjastom brežuljku s perivojem usred park-šume, smješten je Trakošćan. Sam je dvorac značajan kulturno-povijesni spomenik, danas muzej s originalnim inventarom i sa svojim prirodnim pejsažnim ambijentom u koji je uklopljen čini jedinstvenu, nedjeljivu cjelinu od nacionalnog značenja.

Dvorac Trakošćan, prvotno manja srednjovjekovna feudalna utvrda-burg nastala u 14. stoljeću, često je mijenjalo vlasnike, sve do 1569. godine kada prelazi u ruke feudalne obitelji Drašković i ostaje u njezinu vlasništvu do 1945. godine. Od 1953. godine dvorac je uređen kao spomeničko-muzejska ustanova feudalnog ambijenta s očuvanim starim inventarom od kraja 15. do kraja 19. stoljeća, vezanim za višestoljetno postojanje građevine i prošlost obitelji Drašković.

Današnji dvorac sadrži u sebi arhitektonske elemente gotičke arhitekture 14. stoljeća, renesanse i baroka 16.-18. stoljeća, te neogotike iz sredine 19. stoljeća, kada je u doba romantizma ruševan srednjovjekovni grad podmaršal Juraj VI. Drašković temeljito obnovio, proširio i pretvorio u udoban i raskošan dvorac. Tada je osim dvorca uređen i perivoj koji obuhvaća prostor brežuljka na kojem se nalazi dvorac, podnožje s gospodarskim zgradama i prostor oko umjetnoga jezera.

Na uzvisini u perivoju nalazi se dvorska kapela sv. Ivana, sagrađena u 17. stoljeću, a obnovljena je u duhu neogotike istodobno s obnovom dvorca.

Trakošćan – koji obuhvaća tri cjeline: dvorac, perivoj uz dvorac i park-šumu – u svojoj ukupnoj površini od 450 ha, kao kompozicijska, povijesna i prirodna cjelina, zaštićen je još 1961. godine temeljem Zakona o zaštiti prirode (rješenje broj: 151/4., 1961.) i upisan u Registar zaštićenih objekata prirode u kategoriji park-šume.

Temeljem ovoga obrazloženja Ministarstvo kulture, pozivajući se na članak 120. stavak 3. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara te Pravilnika o Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske, donosi 9. travnja 2003. godine konačno Rješenje o zaštiti:

„Nakon provedenog ispitivanja i usklađivanja s odredbama Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara utvrđuje se da Dvorac Drašković s perivojem u Trakošćanu, na k.č. 8575, k.o. Trakošćan, zemljišno-knjižni uložak broj 6, zaštićen kao spomenik kulture rješenjima Konzervatorskog zavoda u Zagrebu broj: 1256/55 i broj: 01-375/1-1961 te Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu broj: 02-76/563-1969 i upisan u Registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu pod registarskim brojem RZG-563, ima svojstvo kulturnog dobra". U nastavku Rješenja određene su i katastarske granice zaštićenoga kulturnog dobra, sve na površini od 87 ha.

U naravi to je prostor koji se sastoji od građevina arhitekture: dvorca, dvije gospodarske građevine podno dvorca, dvorske kapele sv. Ivana i vrtlarske kuće – ukupna neto

površina tih građevina iznosi 4402 m^2. Ostatak kulturnoga dobra u naravi je jezero, perivoj oko dvorca i park-šuma, sve na površini od 87 ha, kao dio ukupno zaštićenog područja park-šume od 450 ha. Ukupno je to područje pod upravom muzejske ustanove Dvor Trakošćan.

Povijest dvorca i ustanove

Povijest Trakošćana počinje s podatcima o prvoj maloj utvrdi na uzvisini u 14. stoljeću, koja tijekom vremena trpi razne dogradnje i vlasnike. Od značajnijih poznati su grofovi Celjski iz prve polovice 15. stoljeća. U drugoj polovici 16. stoljeća u posjed Trakošćana dolazi obitelj Drašković i njime gospodari sve do kraja Drugoga svjetskog rata. Draškovići ga koriste sukladno njegovoj osnovnoj namjeni – kao fortifikacijsku građevinu – sve do polovice 19. stoljeća. Slabljenjem ratnih opasnosti dvorac gubi obrambeni karakter i obitelj Drašković odlučuje ga preurediti u rezidencijalnu građevinu, te ga temeljito rekonstruira u stilu neogotike. Te zahvate – kako po građevnim radovima, tako i po namjeni – s punim pravom – možemo označiti kao njegovu prvu prenamjenu. Istodobno s rekonstrukcijom dvorca Draškovići rade i na revitalizaciji Trakošćana.

U cilju gospodarskog probitka oni sade šume, pregradnjom doline stvaraju umjetno jezero u kojem uzgajaju ribe te uređuju perivoj. Prema cijelom prostoru ponašaju se s pažnjom dobroga domaćina – vlasnika. Dakle, bez ikakvih formalnih ograničenja ili usmjerenja radi vlastitoga probitka naslijeđeno su imanje oplemenjivali i obogaćivali do razine nužne za samoodržanje, ispravno valorizirajuci resurse kojima su raspolagali. Taj resurs, prema Anićevu Rječniku hrvatskoga jezika, bio je i ostao baština.[1]

Draškovići napuštaju Trakošćan tijekom Drugoga svjetskog rata. Nakon rata vlasnikom dvorca i ukupnoga imanja postaje Republika Hrvatska. Neposredno nakon rata prostor dvorca i okoliša koristi se za razne namjene, sukladno vremenu.

O tome je pisao prvi ravnatelj Dvora Trakošćan prof. Vilim Leskošek: „Nakon oslobođenja Trakošćan postaje općenarodna imovina, osjetljivo oštećen u Drugom svjetskom ratu, pa ga tadašnji Konzervatorski zavod kao organ za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Hrvatskoj, kao značajan kulturno-povijesni objekt evidentira za uređenje".

U to se doba javlja nekoliko upotrebnih prijedloga uređenja Trakošćana, no oni se ne usvajaju zbog velikih investicija. Stoga Konzervatorski zavod privremeno povjerava dvor na čuvanje tadašnjem ugostiteljskom poduzeću, koje adaptacijom gospodarskih zgrada iz 18. stoljeća otvara podno dvorca 1947. godine svoj pogon. Ugostiteljsko poduzeće doskora na svoju ruku koristi zadnji kat dvora za smještaj gostiju, uz upotrebu oštećenoga povijesnog inventara, a ostale oštećene prostorije s kronološkom zbirkom oštećenoga raznovrsnog inventara prikazuje uz naplatu kao muzej. Takvo stanje traje otprilike nekoliko godina. U međuvremenu Konzervatorski zavod traži izlaz iz te kritične situacije pa se obraća *Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu NRH*, glede uređenja Trakošćana kao spomenika kulture.

U kolovozu 1952. godine u Trakošćanu obavlja očevid kombinirano povjerenstvo s predstavnicima Konzervatorskog zavoda i Varaždinskog muzeja, pa se tom prilikom sastavlja i popis inventara dvora. Po obavljenom poslu komisija šalje izvještaj *Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu NRH* i prijedlog za uređenjeTrakošćana, a također se sa situacijom, kao i planom rada, upoznaje tadašnji narodni zastupnik Ivica Gretić i Narodni odbor Kotara Ivanec. Nakon obavljenog očevida na Trakošćanu *Konzervator-*

Dvorac prije obnove polovicom 19. st.

Dvorac nakon obnove u 19. st.

Dvorac Trakošćan danas

1 Pod pojmom baština Anić navodi sljedeća značenja: 1. imanje koje je naslijeđeno, baštinjeno, očevina, djedovina; 2. a) dobro imanje, b) njiva, livada; c) zavičaj, postojbina; 3. ukupnost iz prošlosti sačuvanih i njegovanih kulturnih dobara.

Kulturno dobro Trakošćan

Trakošćan i njegova okolica

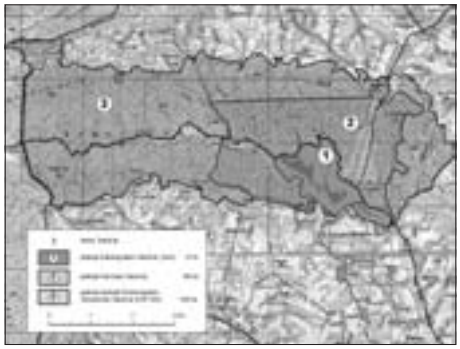

ski zavod NRH zabranjuje daljnju upotrebu dvora za ugostiteljske svrhe, kao i muzejsko propagiranje oštećenog objekta.

Narodni zastupnik Ivica Gretić založio se za uređenje dvorca kod *Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NRH*, Privrednog savjeta i lokalnih vlasti za uređenje Trakošćana. Krajem 1952. godine Privredni savjet daje dotaciju Ugostiteljskom poduzeću za izgradnju nove brane na jezeru, a posebno milijun tadašnjih dinara za hitne popravke dvora. Konzervatorski zavod imenuje za Trakošćan posebnog konzervatora u Zagrebu i svoga povjerenika sa stalnim boravkom u Trakošćanu te sa zadatkom vođenja radova i organizacije buduće muzejske ustanove.

Tako se nakon izvjesnih teškoća krajem 1952. godine započelo s popravcima Trakošćana. I 1. siječnja 1953. godine *Narodni odbor Kotara Ivanec* imenuje Dvor Trakošćan samostalnom ustanovom sa svojim proračunom. S osnutkom ustanove pristupa se razradi statuta, određuju se zemljišne površine i mjerodavnost nove uprave, a razrađuju se i planovi uređenja. Konzervatorsku koncepciju Trakošćana preuzima konzervator za Trakošćan, tadašnja ravnateljica Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu prof. Zdenka Munk, dok upravu ustanove, vođenje radova i restauriranje preuzima tadašnji upravitelj Vilim Leskošek. Odlukom suda i provođenjem u zemljišne knjige uprava Dvora dobiva na upravljanje najuži dio parkovne šume, jezero, zgrade dvora, kapelicu, zgrade podno dvora (ugostiteljski pogon), te zemljišne površine do rječice Bednje, a 1955. godine proglašavaju se zaštićenim gorenavedene površine sa zgradama i inventarom dvora u cjelini kao spomenik kulture.

Početkom 1953. godine započinju prvi veći radovi na stručnom uređenju Trakošćana, a usporedno s radovima razvija se i ustanova sa svojim potrebama. Golem opseg radova na uređenju nije mogao odmah zahvatiti čitav sklop dvorca, pa se pristupilo etapnom uređivanju u granicama proračunske mogućnosti. Polovicom 1954. godine završeni su radovi na uređenju prizemlja te je 19. lipnja 1954. otvoren prvi dio trakošćanskog muzeja za javnost – s osam izložbenih prostorija.

Perspektive ustanove

Organizacija ustanove i prvi radovi na uređenju muzeja izvedeni su na principima suvremene muzeologije. Na tim će se principima i nadalje razvijati rad ustanove. Kod stvaranja ustanove i prvih radova uređenja uprava Dvora savjetovala se s našim istaknutim stručnjacima muzeolozima.

Po svome značenju Trakošćan pripada među vrlo rijetke primjere, koji s okolnim pejsažem, arhitekturom i inventarom čini logičnu nedjeljivu cjelinu od 16. pa sve do kraja

Gospodarske zgrade prije obnove

Prizemna gospodarska zgrada nakon obnove

Upravna zgrada – obnovljena stara zgrada

19. stoljeća, naglašavajući jače posljednje razdoblje romantike kada je ruševna utvrda bila u duhu neogotike obnovljena u dvorac.

Taj raspon od nekoliko stoljeća daje i glavne smjernice rada ustanove u budućnosti. Čitav sklop dvorca u skoroj budućnosti bit će uređen vlastitim inventarom, što je rijetkost kod naših muzeja i spomenika kulture, a tumačit će kulturno-povijesno zbivanje razdoblja feudalizma sjeverozapadne Hrvatske.

Zahvaljujući kronologiji odnosno činjenici da je već 1953. godine osnovana ustanova kojoj je temeljni cilj bilo očuvanje baštine, ideja pune valorizacije te baštine i u gospodarske, tj. turističke svrhe bila je prisutna kontinuirano, te se s vremena na vrijeme, sukladno ukupnim mijenama u društvu, zatomljivala ili potencirala.

Konačna obnova

Nakon početnoga zamaha u obnovi, temeljem činjenice da se osnivačem ustanove smatrala tadašnja Općina Ivanec sa skromnim financijskim mogućnostima, početkom 1980-ih godina spomenički sklop Trakošćan građevinski je u sve jadnijem stanju koje prerasta u dramatično nakon potresa 1982. godine.

Tada se urušavaju dijelovi dvorca, katna gospodarska građevina pred potpunim je urušavanjem, a ni prizemna nije u boljem stanju.

Osnivač ustanove, ondašnja Općina Ivanec, u situaciji kada tradicionalni gospodarski subjekti daju sve lošije rezultate, sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća vidi konačnu priliku za gospodarski probitak kroz poticanje razvoja turizma, te se pravilno ponovno ističe nužnom obnova kulturnoga naslijeđa, posebno spomeničkog sklopa Trakošćan, u cilju stvaranja temeljnog resursa turističke ponude širega prostora.

Zajedno sa stručnim ustanovama na razini tadašnje Republike prilazi se temeljitoj stručnoj obradi radi hitne sanacije šteta od potresa na dvorcu, gdje se urušio dio drugoga kata i krovište, a zatim rekonstrukciji, s privođenjem konačnoj namjeni građevina podno dvorca. Do kraja 1980-ih godina građevine podno dvorca potpuno su obnovljene s predviđenim sadržajima: preseljena je kompletna uprava iz dvorca, zajedno s radionicama; osiguran je prostor za suvenirnicu i restoran, a izgrađeni su i prostori galerije za povremene izložbe.

Ovim je zahvatima stvorena pretpostavka za cjelovito sagledavanje prostornih mogućnosti središnje građevine kulturnoga dobra – dvorca – u cilju njegove pune povijesne valorizacije, te privođenje konačnoj namjeni u njegovoj ukupnosti, sukladno ciljevima koji su bili uvjetovani zahtjevima konzervatorske, povijesne i muzeološke struke, kao i trendovima koji su bili na obzorju – što bolja turistička valorizacija.

Polukružni bedem prije obnove

Zapadna kula za vrijeme obnove

Zapadna kula nakon obnove

Južna terasa

Julijanina soba

Viteška dvorana

Obnovu, privođenje namjeni odnosno prenamjenu, dodatno su otežavale sljedeće činjenice:

– građevina je bila statički potpuno nestabilna i prvi malo jači potres mogao ju je uništiti (to je uvjetovalo djelomičan zahvat na statičkoj sanaciji);
– zbog ubrzanog propadanja od „zuba vremena" bilo je potrebno također hitno intervenirati na sanaciji krovova i riješiti odvodnju oborinskih voda;
– ukupna slika dvorca zbog derutne fasade nije odgovarala predodžbi koju smo željeli afirmirati, pa je stoga obnovljena i fasada;
– od instalacija postojala je jedino električna i djelomično telefonska, i to u posve trošnom stanju opasnom po sigurnost građevine, stoga je tome posvećena posebna pozornost i prišlo se temeljitoj rekonstrukciji instalacija te uvođenju novih.

Tom su prigodom izvedene kompletne nove instalacije električne energije, s novim energetskim priključkom i trafostanicom, telefonske instalacije, protupožarne instalacije, protuprovalne instalacije, te instalacije vodovoda i kanalizacije.

Ovim zahvatima, izvođenim 1990-ih godina, stvorene su temeljne pretpostavke za konačnu obnovu arhitekture interijera, inventara, te privođenje konačnoj namjeni.

Svi su ovi zahvati rađeni u uvjetima ograničenih financijskih sredstava i ratnih opasnosti. Važno je istaknuti da je muzej sve to vrijeme bio otvoren za posjetitelje, osim pojedinih prostorija u kojima su se odvijali značajniji građevni zahvati.

Za ostvarenje cilja definitivne obnove i privođenja konačnoj namjeni bila je nužna ponovna valorizacija građe s gledišta povijesne struke – posebno muzeološke, pa je ugovorena suradnja s *Muzejom za umjetnost i obrt* – kućom koje je suradnja bila presudna kod uspostave prvoga postava. Rezultat je te suradnje Muzeološka koncepcija stalnoga postava Dvora Trakošćan, koju potpisuje prof. Vladimir Maleković.

Po obavljenoj recenziji dr.sc. Žarke Vujić i prof. Jelene Borošak-Marjanović *Hrvatsko muzejsko vijeće* izdaje suglasnost 1. kolovoza 2002. godine.

Hodnik drugog kata

Neorenesansna soba

U provedbi nove muzeološke prezentacije, posebice u obradi građe, ukazala se potreba angažirati što više stručnjaka iz raznih područja, te je ugovorena suradnja s Hrvatskim povijesnim muzejom. Rezultat je toga ugovora aktivno angažiranje različitih stručnjaka – za oružje (Dora Bošković, Janko Jeličić), za slikarstvo (Marina Bregovac-Pisk), za kamenu plastiku (Lada Prister), za namještaj (Vanja Brdar), za opću povijest i zastave (Jelena Borošak-Marjanović).

Restauratorska i konzervatorska istraživanja izradili su stručnjaci iz *Hrvatskoga restauratorskog zavoda* Ivan Srša i Blanda Matica. Za izradu tehničke dokumentacije i likovnog postava angažiran je profesor arhitekt Mario Beusan. Od strane Dvora Trakošćan aktivno se u definiranje rješenja uključuju kustosi Ivan Mravlinčić i Siniša Krznar, te ravnatelj Adam Pintarić.

Rezultat suradnje tima navedenih stručnjaka jest dokument Izmjene i dopune muzeološke koncepcije stalnoga postava Dvora Trakošćan, koju zbog smrti autora koncepcije prof. Vladimira Malekovića potpisuje jedan od recenzenata prof. Jelena Borošak-Marjanović. Hrvatsko muzejsko vijeće pozitivno ocjenjuje ovako izmijenjenu muzeološku koncepciju 17. listopada 2004. godine.

Konačna inačica nove muzeološke koncepcije ima za cilj prezentaciju života hrvatskoga plemstva – konkretno naslijeđa obitelji Drašković, posljednjeg vlasnika dvorca – učiniti cjelovitom, tako da su angažirani gotovo svi prostori dvorca – od reprezentativnih stambenih do tehnoloških (kuhinja). Prezentacija se od početnih osam prostorija iz 1954. godine povisila na sada ukupno 34 prostorije, u ukupnoj neto površini od 1457 m^2. Potpunim uređenjem vanjski su prostori, u površini od 750 m^2, također u prezentaciji.

Ustrojen je kružni tok kretanja posjetitelja, tako da nema sudaranja. Također su osigurani prostori za prodaju suvenira i manja caffe-slastičarnica s terasom.

Predviđa se završetak stalnoga postava do kraja 2006. godine.

Godišnji broj posjetitelja muzeja

1953. – 2.000
1954. – 7.000
1955. – 11.558
1969. – 24.000
1971. – 40.000
1989. – 70.000
2000. – 52.000
2001. – 58.852
2002. – 58.231
2003. – 64.417
2004. – 56.591
2005. – 61.935

Prihod ustanove ostvaren od prodaje karata i ostalih tržnih djelatnosti (šumski proizvodi, suveniri, najam prostora za suvenirnicu i restoran, razne manifestacije, najam jezera za ribolov i plovidbu):

2001. – 897.283 kn
2002. – 945.671 kn
2003. – 915.997 kn
2004. – 1.061.314 kn
2005. – 1.131.426 kn

Pogled na dvorac s jezera

Rezultati obnove i prijepori

Svi ovi napori na očuvanju, obnovi i prezentaciji kulturnoga dobra Trakošćana – od organizacijskih, stručnih, do promidžbenih – rezultiraju sve većim brojem posjetitelja u kategoriji dvoraca-muzeja, najvećem u državi.

Glavni korisnik resursa dvorca Trakošćan i Trakošćana u cjelini u gospodarskom segmentu jest Hotel „Coning". Dvor Trakošćan i Hotel „Coning", usprkos dobrim međusobnim odnosima i suradnji temeljenoj na zajedničkim interesima, nemaju zajedničke programe, a osobito ne dugoročne. Svaki u svome segmentu individualnim naporima kreativno radi na razvijanju vlastite djelatnosti, ali veliki dio aktivnosti slijedom pozitivnih propisa ne mogu se provoditi autonomno.

Niz je ograničenja koja otežavaju poslovanje i djelatnosti Dvora Trakošćana.

Ograničenje zakonske regulative

Skrb o spomeničkoj cjelini dvorca Trakošćan temeljem Zakona o muzejima vodi muzejska ustanova Dvor Trakošćan. Osim dvorca i pripadajućih građevina, ustanova u svome vlasništvu ima i perivoj površine oko 5 ha, jezero površine 17 ha i park-šumu površine oko 87 ha. Muzejska ustanova s minimalnim je brojem stručnih ljudi, prema Zakonu o muzejima, u mogućnosti skrbiti se samo za taj segment – dakle prezentaciju muzejske građe. Djelatnosti skrbi o park-šumi i jezeru reguliraju Zakon o zaštiti prirode, Zakon o šumama i Zakon o slatkovodnom ribarstvu, za što ustanova nije stručno kompetentna, niti to slijedom navedenih zakona i odrednica koje iz njih proizlaze može trajno raditi.

Vlasnička ograničenja

Trenutno je u Trakošćanu zaštićeni dio prirode površine 450 ha i u kategoriji je park-šume. Vlasnička je struktura slijedeća: pod upravom Dvora Trakošćan, dakle državne ustanove, jest oko 20% površine, u vlasništvu trgovačkih društava oko 5%, u vlasništvu privatnih osoba također oko 5%, te u vlasništvu Hrvatskih šuma preostale površine od oko 70%. Dakle, struktura vlasništva i nije loša, ali prostori koji mogu pretendirati za turističke aktivnosti izvan su državne kontrole.

Prostorno-planska ograničenja

Prema strategiji prostornog razvitka Republike Hrvatske i na temelju izrađenoga Prostornog plana Varaždinske županije, širi prostor Trakošćana predložen je za kategoriju zaštite – Park prirode Hrvatsko zagorje, koji bi obuhvaćao puno širi prostor

od trenutno važeće zaštićene cjeline park-šume. Tu kategoriju zaštite prema Zakonu o zaštiti prirode uređuje posebnim zakonom Sabor Republike Hrvatske. Iz te bi činjenice slijedio čitav niz obveza, kao što je izrada prostornoga plana područja parka i niže detaljnije razine planiranja. Kako zakon nije donesen, slijedi da niti ima kategorije zaštite, niti obveze prostornog planiranja na temelju činjenice o zaštiti.

Prema Zakonu o prostornom uređenju obveza je jedinica lokalne samouprave da izrade i donesu prostorne planove općina/gradova. Slijedom te obveze, Općina Bednja izradila je Prostorni plan Općine Bednja. No, područje Trakošćana, koje je u kategoriji park-šume, za koju je kategoriju prema Zakonu o zaštiti prirode propisan režim zabrane planiranja bilo kakvih aktivnosti koje nisu u funkciji očuvanja šuma, pa bi ga slijedom toga trebalo izuzeti od planiranja bilo kakvih aktivnosti, pa i u funkciji turizma.

Zaključna razmatranja

Zračni snimak dvorca početkom 21. stoljeća

Dvorac Trakošćan sa svim svojim atributima kulturne baštine – od simbola magnatskoga života muzeja, te zajedno s perivojem i jezerom najromantičnijeg prostora Hrvatskoga zagorja – definitivno je turistički resurs. U dokumentu „Strateški marketinški plan turizma", koji je za potrebe Varaždinske županije izradio Institut za turizam iz Zagreba, Trakošćan je zbog specifičnosti resursa predviđen kao projekt – destinacija s 5 zvjezdica sa sljedećim obrazloženjem: „Malo je lokaliteta u Hrvatskoj koji se uslijed sretnog spoja cijelog niza faktora – specifičnost resursa i njegova izuzetna atraktivnost, očuvanost, prezentabilnost i turistička opremljenost atrakcije, atraktivnost i očuvanost šireg okoliša, raspoloživost prostora, lokacija u odnosu na glavne prometne tokove, dostupnost u odnosu na glavna emitivna tržišta – mogu razviti u vrhunske turističke destinacije. Trakošćan je jedan od takvih lokaliteta".

Naslijeđe je bez sumnje temeljni komplement turističke ponude Trakošćana. Kako naslijeđe nije samo dvorac i građevine podno njega, već poglavito ukupan prostor – kako ovaj koji ima, tako i onaj koji nema službenu razinu zaštite – za punu valorizaciju te destinacije nuždan je čitav niz aktivnosti, vođenih i usmjeravanih s najviše, dakle državne razine, i to ponajviše zbog temeljne činjenice da se radi o kulturnoj baštini integralnoga karaktera, prirode i povijesne cjeline bez konkurencije na prostoru Hrvatske.

Slijedom toga nužno je sljedeće:

1. Stvoriti formalno-pravni okvir za skrb u cjelini prostora donošenjem Zakona o zaštićenom području – Park prirode, koja kategorija jedino trpi razvoj turističkoga gospodarstva;
2. Temeljem istoga izraditi nužne prostorne i detaljnije urbanističke planove kao podlogu za kvalitetnu skrb kako o prirodi, tako i o prostornim resursima;
3. Na temelju tih dokumenata, posebnim Projektom razvoja turizma utvrditi nositelje, poticajne mehanizme, razgraničiti organizacijski prostore i aktivnosti zajedničkih, odnosno državnih sadržaja, od onih u području privatnog interesa;
4. Hitno uvesti red u poštivanje trenutnih zakona i propisa od korištenja mehanizma prvokupa nekretnina (Zakon o zaštiti prirode), zabrane bespravne gradnje (Zakon o prostornom uređenju), reviziju dodjele lovišta (Zakon o lovu), kao i reviziju privatizacije poljodjelskoga zemljišta.

Provedbom ovih i ostalih mjera koje će iz njih proizaći prostor Parka prirode Trakošćan može postati „sjeverna vrata" Hrvatske, koji će na dostojan kulturni način prezentirati Hrvatsku i osigurati nuždan gospodarski napredak širem okruženju.

Do pokretanja predloženih aktivnosti, ili usporedno s njima, Dvor Trakošćan kao ustanova u državnom vlasništvu radit će na obnovi kulturnoga dobra kojim upravlja, što znači da će se nakon definiranja ponude dvorca i građevina u podnožju ulagati napori na revitalizaciji jezera, perivoja i park-šume. Završetak toga procesa, koji može trajati 3-5 godina, stvara pretpostavku za organizirani prihvat i registraciju gostiju – posjetitelja na ulazu u kulturno dobro.

Vjerujem da će uz određenu marketinšku djelatnost, dovršenje izgradnje autoceste Zagreb-Macelj i otvaranje čvora Trakošćan sadašnji registrirani broj posjetitelja od 60.000 registracijom i naplatom na ulazu u kulturno dobro u podnožju narasti do 200.000 godišnje.

Taj broj posjetitelja, prema procjenama, može osigurati prihod od četiri milijuna kuna godišnje, što bi trebalo biti dostatno za pokriće svih troškova – od hladnoga pogona ustanove do minimalnoga investicijskog održavanja. Sadašnji troškovi „hladnoga pogona" iznose 2.700.000 kuna godišnje.

Mario Beusan

Prostorna koncepcija i oblikovanje novoga stalnog postava muzeja *Dvor Trakošćan*

Spatial concept and design of the new permanent display at the Trakošćan Castle museum

Priopćenje sadrži objašnjenje koncepcije novoga stalnog postava muzeja *Dvor Trakošćan* i tumačenje prednosti novog ustrojstva takve prezentacijske linije kojom je omogućen kružni tok posjetitelja i temeljitije prezentiranje arhitektonskih značajki dvora.

Prenamjenom triju prostorija u reprezentativnom 1. katu (pomoćni prostori) i aktiviranjem stubišta u središnjoj kuli ostvaren je kružni tok, ali i uključivanje još tri nova izložbena prostora. Ovdje je prezentirana povijest obitelji, vlastelinstva i dvora, te svjetlopisi Jurja i Karla Draškovića unutar zasebne muzeološke teme (sudionici razvoja fotografije u Hrvatskoj). Uz grofovsku spavaonicu obnovljen je intiman oratorij s pripadnim inventarom, također kao novi dio postava. Na razini visokoga prizemlja otvorena su tri nova izložbena prostora pa je sada prvi put u cijelosti postavljena glasovita trakošćanska zbirka oružja s artefaktima u vremenskom rasponu od 15. do 20. stoljeća. Na razini niskoga prizemlja prezentirana je dvorska kuhinja i restauriran zidani štednjak sa središnjom pozicijom i podnim dimovodnim kanalom (adaptacija iz 1917. godine).

Priopćenje donosi i opise oblikovanja i rješavanja problema ovoga vrlo složenog muzejskog postava. Riječ je o postavu reprezentativnih stambenih ambijenata s očuvanim izvornim inventarom, uz uključivanje brojnih sitnih uporabnih obiteljskih predmeta, a koji su dosad uglavnom bili u muzejskom spremištu. Kustosi su zagrebačkih muzeja prema svojim specijalnostima obradili sve izložene muzejske predmete, a stručnjaci iz službe zaštite proveli su relevantna istraživanja unutarnjega prostora i njegove opreme. Ti su elaborati bili temeljni materijal u radu na oblikovanju novoga postava.

The paper contains an explanation of the new permanent display concept at the Trakoscan Castle Museum and the interpretation of the advantages of the new organization of the presentation line which enables the visitors to circle around and thus experience a more thorough presentation of the castle's architectural features. The reuse of the three rooms on the representative first floor (auxiliary space) and the activation of the staircase in the middle tower, as well as the inclusion of three new display rooms, created a circular course. In this space, the history of the family, estate and the castle is presented, in addition to the photographs of Juraj and Karl Draskovic within a separate museum theme (they were part of the evolution of photography in Croatia). Next to the counts' bedroom, an intimate oratory with its inventory has been refurbished, also as part of the new display. On the upper ground floor, three new display spaces were opened, which enabled the first ever full set-up of the famous Trakoscan arms collection with the artifacts dating from the 15th up to the 20th century. On the lower ground floor level, exhibited is the castle kitchen and the renovated stone stove in the central position, with its floor smoke pipe (adapted in 1917).

The paper also contains descriptions of formatting and solving problems of this very complex museum display. It is a display of representative housing ambiences with the preserved original inventory and numerous family objects, which have so far been kept in the museum storage. All of the exhibited objects have been processed by the Zagreb museums curators, in accordance with their specialty, and relevant research of the inner space and its equipment has been conducted by the preservation experts. These surveys were used as the base material for the formation of the new display.

dvor Trakošćan
feudalna arhitektura
grofovi Drašković
Hrvatsko zagorje
muzejski postav

Trakoscan Castle
feudal architecture
counts Draskovic
Croatian Zagorje
museum display

Prof.mr.sc. Mario Beusan, dipl.ing.arh.
Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet
Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.arhitekt.hr
Tel. +385 (0)1 4639 315
Fax +385 (0)1 4828 079

Autor muzeološke koncepcije:
prof. Vladimir Malekovic
Autor dopune muzeološke koncepcije:
prof. Jelena Borovšak-Marjanović
Autor postava:
izv.prof.mr.sc. Mario Beusan, dipl.ing.arh.

Unutar brojnih spomenika zagorske feudalne arhitekture Trakošćan pripada malobrojnim primjerima srednjovjekovnih gradova koji su se očuvali zahvaljujući pregradnji u dvorac, dok su ostali zagorski burgovi danas u ruševnom stanju i većim dijelom u arheološkom sloju. Stoga Trakošćan, isto kao i Veliki Tabor, u klasifikaciji zagorskih dvoraca pripada maloj skupini burg-dvorova. Sredinom 19. stoljeća podmaršal Juraj VI. grof Drašković i njegova supruga Sofija rođ. Baillet-Latour započinju obnovu sada već posve zapuštenoga Trakošćana.

To je doba romantičarske obnove europskih dvoraca, posebice u Njemačkoj i Austriji. Dvor je obnovljen u neogotičkom stilu, uz snažno naglašavanje njegova fortifikacijskog značenja i uz prilagodbu njegovoj branič-kuli kvadratne osnove, valjkastim kulama iz 16. stoljeća, te stambenom i gospodarskom korpusu iz 17. i 18. stoljeća. Tako nastaje današnji izgled Trakošćana koji odgovara duhu historicističke vizije srednjovjekovnoga dvora. Istodobno, provedeno je i uređenje interijera reprezentativnoga stambenog prostora prvoga kata u neogotičkom stilu. U oblikovanju namještaja nalazimo stilska obilježja neogotike, neorenesanse i neobaroka.

Prema projektu Franza Risiga iz 1858. godine oblikovan je perivoj. On je tipičan primjer romantičarskoga perivoja iz sredine 19. stoljeća. Istodobno nastaje umjetno jezero kao neizostavan dio romantičarske perivojne zamisli.

Nije poznato tko je i kada izgradio Trakošćan, no prema dvjema sačuvanim pločama s klesanim romboidnim ukrasom možemo pretpostaviti da je nastao u 13. stoljeću, i to kao manja nadzorna utvrda. U popisu župa iz 1334. godine spominje se *Ecclesia de Tracustian*, a tek sredinom 14. stoljeća u statutima arhiđakona Ivana Goričkoga spominje se prvi put vlastelinstvo Trakošćan. Spomen srednjovjekovnoga grada Trakošćana nalazimo u listini izdanoj 27. siječnja 1339. godine kojom kralj Sigismund Luksemburški daruje svome tastu Hermanu grofu Celjskom Zagorsku kneževinu s pripadajućim gradovima i posjedima.

Draškovići ulaze u posjed Trakošćana darovnicom kralja Maksimilijana II. Habsburškoga iz 1569. godine. Obitelj Drašković drži Trakošćan tijekom četiri stoljeća, sve do 1944. godine, kada posljednji vlasnik Ivan X. grof Drašković s obitelji napušta Hrvatsku i odlazi u Austriju.

Dvor je dočekao kraj Drugoga svjetskog rata neoštećen i s većinom inventara, zatim je ubrzo provedena nacionalizacija. Godine 1953. Trakošćan je s perivojem, jezerom i park-šumom proglašen spomenikom kulture. Iste je godine osnovan u dvoru muzej sa stalnim postavom. Danas je Trakošćan u vlasništvu Republike Hrvatske.

Prvi stalni postav muzeja izveden je 1954. godine prema muzeološkoj koncepciji profesorice Zdenke Munk, ravnateljice Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, kao atraktivan prikaz stambenog ambijenta visokoga hrvatskog plemstva. Već je tada Trakošćan postao jedan od najposjećenijih hrvatskih muzeja, kao što je to i danas.

Katastarska karta iz 1858. g.

Fotografija, snimio: Ivan Standl

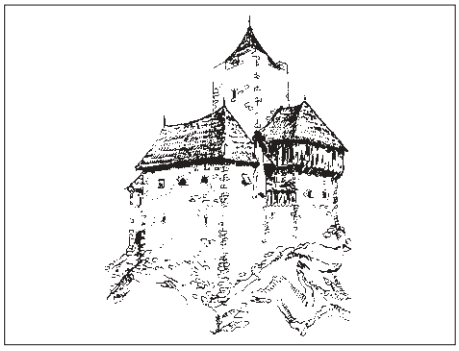

Izgled Trakošćana u najranije doba, idealna rekonstrukcija: Z. Balog

Kamena ploča s romboidnim ukrasom

Brončana alka na ulaznim vratima u zapadnu kulu

Prikaz Trakošćana na maloj genealogiji

Posljednjih deset godina ravnatelj muzeja Dvor Trakošćan, arhitekt Adam Pintarić, proveo je – zajedno sa službom zaštite spomenika kulture iz Varaždina i drugim stručnim suradnicima – niz sanacijskih i restauratorskih zahvata na dvoru i u perivoju.

Stručne pripreme za muzejski postav

Godine 2002. prof. Vladimir Maleković, ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, izradio je muzeološku koncepciju novoga stalnog postava. Prema njegovoj zamisli prezentacijski program obuhvaća cjelokupan dvorski sklop. U prvome je planu prezentacija izvornih arhitektonskih i ambijentalnih spomeničkih vrijednosti dvora i njegova okružja, te izvornih interijerskih vrijednosti reprezentativnoga stambenog prostora grofova Draškovića i njihova porodičnog inventara, uz dodatak nekoliko novih, vrlo atraktivnih muzeoloških tema. One su mahom vezane za suvremeno kulturološko iščitavanje povijesnih podataka, odnosno za sadržajno unaprjeđivanje prezentacijskoga sustava, ojačanog specifičnim atraktivnim popularizacijskim čimbenicima.

Shematski prikaz kretanja posjetitelja dvorcem

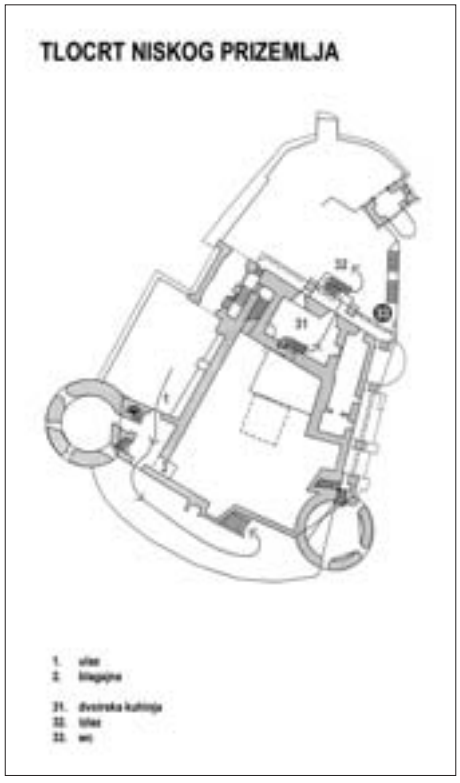

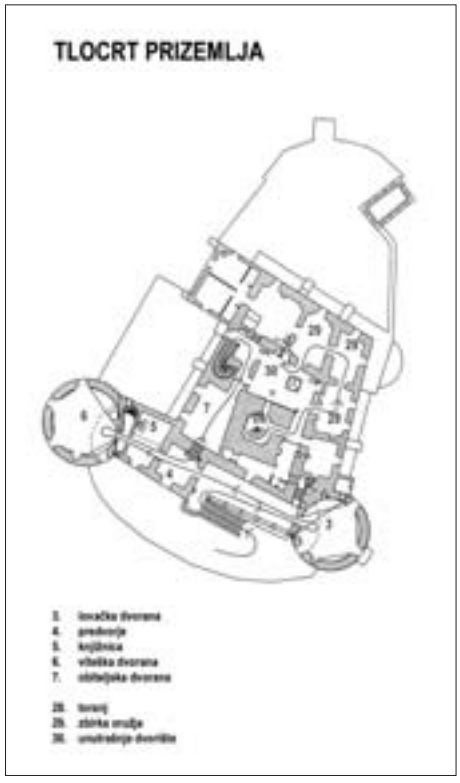

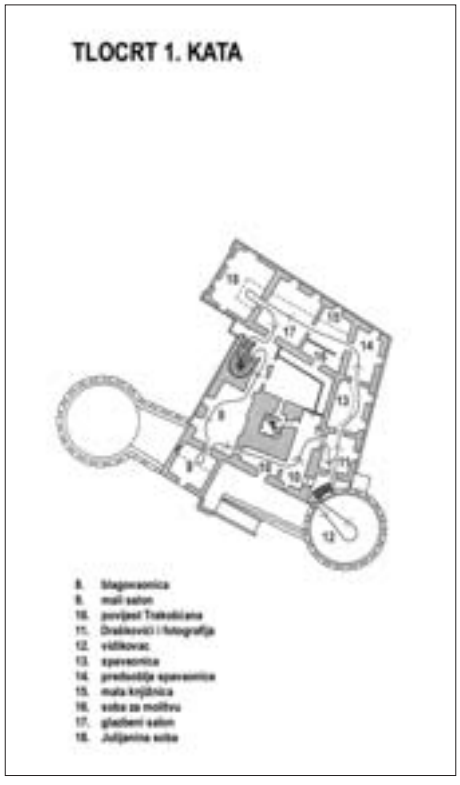

Nove muzeološke teme postavljene su u novouređenim izložbenim prostorima u dvoru, u kojima su bila obična spremišta. Tako su sada za publiku dostupne: četiri svođene prostorije na razini visokoga prizemlja, dvorska kuhinja na razini niskoga prizemlja i tri prostorije na prvome katu (između blagovaonice i grofovske spavaonice), u kojima se prije nalazio stan bivšega ravnatelja pa je to sprječavalo uspostavu kružnoga toka publike, te oratorij uz malu biblioteku.

Izvedbom novoga stubišta u četverokutnoj središnjoj kuli i aktiviranjem spomenutih prostorija postavljena je nova prostorna organizacija koja omogućava kružni tok posjetitelja. S obzirom na velik broj posjetitelja, ponajprije školskih grupa, znatno je olakšana protočnost posjetitelja, nesmetano funkcioniranje pojedinačnih grupa s vodičima i, to je posebno važno, osigurano je ispravno kretanje duž detaljno razrađene nove prezentacijske linije.

Oblikovanju novoga stalnog postava prethodila je obnova interijera temeljem dviju studija. Tako je viši konzervator Blanda Matica 2001. godine izradila opsežnu studiju dvorskog interijera, a prof. Ivan Srša proveo je detaljna konzervatorsko-restauratorska istraživanja bojanih i slikanih slojeva na zidovima prostorija visokoga prizemlja, te prvoga i drugoga kata. Prema njegovoj studiji izvedena je koloristička obrada zidova i restauracija zidnog oslika oplate u lovačkoj dvorani, oslika dvorskoga stubišta i predvorja, a na prvomu katu stropa oratorija, te slikanih tapeta u spavaonici i predvorju spavaonice. Osim toga, predviđena je restauracija tapeta u glazbenom salonu i maloj knjižnici. U baroknoj sobi na drugomu katu prezentirani su otkriveni fragmenti zidnog oslika iz 17. stoljeća, gdje se tada nalazila dvorska kapela.

U prostorijama drugoga kata obložene su špalete vratnih otvora s uklađenim opšavom od pune hrastovine prema postojećem izvornom uzorku. Iz četiri krajnje prostorije uklonjen je recentni parket i postavljen daščani pod od ariša.

Nakon ekspertnoga pregleda iznimno vrijednih vojnih zastava iz 18. i 17. stoljeća koje su bile ovješene u viteškoj dvorani, prof. Jelena Borovšak-Marjanović iz Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu zatražila je njihovu hitnu restauraciju. To je učinjeno i, prema njezinu savjetu, dvije velike zastave na podlozi od organdija sada su izložene pod staklom u posebno oblikovanim izložbenim kutijama. Jedna se nalazi na drugomu katu uz portrete časnika vojske Kazimira Draškovića, a druga je na prvomu katu uz muzeološku temu povijesti obitelji Draković.

Prema stručnim uputama kustosice Vanje Brdar iz Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu restauriran je namještaj u viteškoj i lovačkoj dvorani, te namještaj za bidermajerski i neorenesansni ambijent na drugomu katu, za salon u visokom prizemlju i dvorsku kuhinju u niskom prizemlju (namještaj iz fundusa koji nije bio izlagan). Restauracija namještaja nastavlja se prema postavljenoj prioritetnoj listi.

Slike i grafike iz dosadašnjega postava i iz muzejskoga fundusa obradila je prof. Marina Bregovac-Pisk iz Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu. Ona je izradila prioritetnu listu restauracija slika, grafika i izvornih okvira, prema kojoj će se sljedećih godina obavljati restauriranje. Restaurirano je jedno veliko ovalno, vrlo vrijedno, zrcalo s kraja 17.stoljeća, urešeno kvalitetnim oslikom s motivima cvijeća i anđela (iz fundusa muzeja i dosad nije bilo izlagano). Zrcalo je postavljeno u baroknoj sobi uz namještaj iz 17. i 18. stoljeća.

Staklo, porculan, keramiku i metal obradili su kustosi iz Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu pa su tako izloženi brojni uporabni i uresni interijerski predmeti koji dosad nisu bili izlagani. Ti su predmeti osobito važni elementi u osmišljavanju ambijenata

Mala genealogija obitelji Drašković, 18. st.

izloženih stilskih cjelina, odnosno u nastojanju da se što potpunije prezentira kultura života visokoga plemstva u Hrvatskoj unutar određenoga stilskog horizonta.

Zamisao postava izložbe

Projektom oblikovanja novoga stalnog postava obuhvaćena su preslojavanja i značajna dopunjavanja iz fundusa uglavnom pokretnoga dijela dvorskog inventara s ciljem stilskoga i sadržajnoga grupiranja, te interpoliranje novih muzeoloških tema u novootvorenim prostorima koji dosad nisu bili pristupni za javnost. Nedvojbeno, tim je postupkom obogaćen cjelokupan prezentacijski sadržaj muzeja i omogućeno je bolje razumijevanje izložene muzejske građe.

Prezentacijska koncepcija temeljena je na usporednom tumačenju Trakošćana kao spomenika feudalne graditeljske baštine u rasponu od njegove fortifikacijske do rezidencijalne funkcije (objašnjavanje cjelokupnoga sklopa njegovih spomeničkih vrijednosti) i na pokazivanju dvorskog interijera i obiteljskog inventara grofova Drašković (muzejski artefakti – tumačenje stila života). Upravo je time bilo usmjeravano cjelokupno oblikovanje novoga stalnog postava.

Prezentacijska linija započinje u ulaznoj kuli iz 16. stoljeća na razini niskoga prizemlja, gdje se nalazi prodaja ulaznica i polukružna dvorana za muzejsko uvođenje (elektronski *info-punkt* za pojedinačne posjetitelje). Uz izlaz, kroz rešetkasta vrata na vrhu stuba koje vode u podrumsku prostoriju pruža se pogled u dvorsku tamnicu (inscenacija – sužanj u okovima).

Posjetitelji iz kule izlaze na velik južni plato s pogledom na jezero i perivoj. Ovdje vodič započinje iznositi osnovne informacije o cjelokupnom dvorskom sklopu, o arhitektonskom razvoju dvora i o obitelji Drašković.

Zatim se stubama uspinje na razinu visokoga prizemlja te ulazi u trijem s lovačkim trofejima i u lovačku dvoranu, onda preko predvorja u knjižnicu s malom arheološkom zbirkom (sporadični nalazi iz okolice dvora) i konačno u vitešku dvoranu (reprezentativan prostor za svečane prijame). U predvorju, uza stube za dvoranu obiteljskih portreta nalazila se velika genealogija iz 17. stoljeća. Ona će se vratiti na svoje staro mjesto nakon restauracije (trenutno se nalazi u Državnom arhivu u Zagrebu). U dvorani obiteljskih portreta (kontrafe od 16. do 18. stoljeća) izložena je mala genealogija iz 18. stoljeća.

Dvorskim stubama uspinje se u reprezentativne stambene prostorije prvoga kata te ulazi u blagovaonicu i goblenski salon (slikane zidne tapete s pastoralnim scenama iz galantnoga stoljeća). Iz blagovaonice kroz mala se vrata ulazi u tri nove izložbene prostorije. U prvoj su prezentirane ove muzeološke teme: *Povijest velikaške obitelji Drašković* i *Draškovići hrvatski banovi*. Ovdje je izložena rijetka kolekcija kositrenih, keramičkih i staklenih pehara s grbovima Draškovića (17. do 19. stoljeće).

U drugoj prostoriji slijede teme: *Trakošćansko vlastelinstvo*, *Trakošćan i njegovi gospodari – od feudalne utvrde do dvorca u duhu europskog romantizma*, *Draškovići – austrijski carski i kraljevski dvorski časnici u 18. stoljeću*, te *Ugledni članovi obitelji Drašković u 19. stoljeću – Janko Drašković*. Autorica navedenih muzeoloških tema jest prof. Jelena Borovšak-Marjanović iz Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu.

Treća je prostorija posvećena muzeološkoj temi pod nazivom *Svjetlopisi Jurja i Karla Draškovića (1853.-1899.)* autorice prof. Marije Tonković iz Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. Ovdje je predviđen malen predah za posjetitelje, odnosno izlazak na terasu iznad istočne kule, odakle se pružaju atraktivni pogledi na jezero i perivoj.

Dvorana obiteljskih portreta

Povijest obitelji Drašković

Oratorij

Nakon toga ulazi se u grofovsku spavaću sobu, njeno predvorje, malu knjižnicu uz koju se nalazi oratorij (soba za molitvu prije spavanja – novi dio stalnoga postava) s restauriranim stropnim oslikom, te u velik glazbeni salon i sobu slikarice Julijane Drašković rođ. Erdödy.

Interijeri dvorana u visokom prizemlju i na prvom katu pripadaju repertoaru elegantnih rezidencijalnih ambijenata u duhu historicizma, koji su gotovo u potpunosti očuvani glede svoje izvornosti. Neostilska obilježja interijerske opreme i namještaja protežu se na slike, kao i na izložene sitne uporabne i uresne predmete s kojima tvore stilski jasnu interijersku cjelinu.

Suprotno tomu, na drugom katu dvora slijedi niz prostorija opremljenih izvornim inventarom grofova Drašković u vremenskom rasponu od 16. do 19. stoljeća. Inventar je prezentiran kao kronološki niz stilski definiranih ambijentalnih cjelina: barokna soba (njemački barok, Luj XIII. i Luj XIV.), rokoko salon (Luj XV.), rokoko spavaća soba (Luj XV.), soba sa zidnim slikanim tekstilom (prikaz postrojbi Josipa Kazimira Draškovića iz 18. stoljeća), časnička soba (portreti 18. stoljeća časnika Kazimirove vojske iz Sedmogodišnjeg rata, u kojem se on posebno istaknuo), klasicistički ambijent (namještaj, detalji i portreti pripadnika obitelji Drašković iz doba klasicizma), bidermajerski ambijent (namještaj, detalji i portreti iz istoga stilskog razdoblja), neorenesansni ambijent (dio neorenesansne blagovaonice koja je bila vjenčani dar Julijani Erdödy, detalji i portreti iz toga doba).

Svjetlopisi Karla Draškovića

Navedeni stilski ambijenti dopunjeni su brojnim uporabnim i uresnim predmetima iz fundusa muzeja koji dosad nisu bili izlagani. Za prozore tih soba oblikovane su stilski odgovarajuće replike draperija i zavjesa. S obzirom na to da su očuvana samo dva stilska lustera u baroknoj i rokoko sobi, za ostale prostorije rasvjeta je riješena dobavom antiknih lustera. Oni su osobito važan interijerski detalj u stvaranju odgovarajućega stilskog ambijentalnog ugođaja.

Sljedeća velika prostorija je dvorska galerija. Tu je izložen poznati ciklus *Četiri kontinenta* najboljega bidermajerskog slikara u Hrvatskoj – Mihaela Stroya, i druge slike

Barokna soba

Klasicistički ambijent

galerijskoga formata. U posljednjoj dvorani drugoga kata skupljeni su svi dječji portreti članova obitelji Drašković (od 16. do 18. stoljeća). Tako je sada u cijelosti pokazana ova raritetna trakošćanska zbirka.

Posjetitelji se stubama u kuli spuštaju na razinu visokoga prizemlja pa iz unutarnjega dvorišta s bunarom ulaze u novi stalni postav glasovite trakošćanske zbirke oružja. Zbirka je prvi put predstavljena u cijelosti u tri novouređene prostorije. Ona sadrži vrijedne primjerke hladnog i vatrenog oružja te zaštitne opreme, koji pripadaju vremenskom rasponu od 15. do 20. stoljeća.

Osobito je zanimljiva, a u nas prava rijetkost, *Zbirka Schiavona* (mačevi garde venecijanskih duždeva). Hladno oružje i opremu obradila je prof. Dora Bošković, a vatreno oružje Janko Jelčić, oboje iz Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu. Za postav oružja oblikovani su posebni izložbeni elementi s ugrađenim izvorima rasvjete i slikovno-tekstualni posteri kojima se uglavnom pojašnjava uporabnost pojedinih izloženih predmeta. Slikovnim posterima velikoga formata simulirani su ratni prizori uz izložene grupe oružja. Grafički dizajn potpisuje dizajnerica Sanja Bachrach-Krištofić. Zbirka sadrži puške kukače, mužare i topove koji zasigurno pripadaju izvornom obrambenom sustavu Trakošćana iz 15. i 16.stoljeća.

Posebno se ističu dva mača dvoručnjaka, njemačke proizvodnje, iz 16. stoljeća. Kacige i dijelovi oklopa vjerojatno su ostatci izvorne momčadske opreme trakošćanske posade iz 17. stoljeća. Brojna je skupina raznovrsnog oružja na motki, koje je služilo u ratu ili kao statusna oznaka nositelja. Topovi s grbom obitelji Drašković upućuju na njihovo sudjelovanje u borbama protiv Napoleona. Skupina lovačkih pušaka pripada inventaru lovačke opreme grofova Draškovića.

Neorenesansna blagovaonica

Kamenim servisnim stubama spušta se na razinu niskoga prizemlja u dvorsku kuhinju. Središnje mjesto zauzima restauriran zidani štednjak, s podnim dijelom dimovodnoga kanala iz 1919. godine, a u kutu je i krušna peć. U kuhinji je izloženo posuđe i sitan kuhinjski inventar.

Uz kuhinju, u uskoj svođenoj prostoriji oblikovan je prostor za osvježenje publike (caffe-slastičarnica), s polukružnom terasom za sjedenje.

Stubama u hodniku ispred kuhinje silazi se na razinu ulaznoga dvorišta, i tu završava obilazak muzeja *Dvor Trakošćan*.

Prikaz vojnih glazbenika na slikanom tekstilu

Bidermajerski ambijent

Zaštitna bojna oprema, 16./17. st.

Oblikovanjem novoga stalnog postava nastojalo se obogatiti izložbeni sadržaj, učiniti ga zanimljivim i informativnijim, istaknuti njegove osebujne i raritetne dijelove, kao i predmete od visoke umjetničke, povijesne i kulturne vrijednosti. Prateći pomoćni muzejski elementi (predmetne legende, oznake kretanja, zaštitni sustavi) rješavani su na što je moguće diskretniji način, tako da oni ne remete doživljaj izložbenih stilskih cjelina i ambijenata.

Posebna je pozornost posvećena ispravnom čuvanju i odgovarajućoj zaštiti izloženih muzejskih predmeta. Iako su brojni izlošci restaurirani, kao i dijelovi izvorne interijerske opreme, još je preostao dobar dio njih koji će ići sustavno, prema utvrđenim prioritetnim listama, na restauraciju. Još valja pripomenuti da je rad na ostvarenju novoga stalnog postava bio tako organiziran da muzej nije bio ni jedan jedini dan zatvoren. U određenim fazama bili su nedostupni samo neki dijelovi izložbenoga prostora.

Zaključak

Trakošćan je oduvijek bio atraktivno mjesto za posjetitelje, o čemu svjedoči i sačuvana knjiga pohodnika dvora. U njoj nalazimo imena gotovo svih uglednika druge polovice 19. stoljeća. Uspostavom njegove muzejske funkcije to se intenziviralo, pa je Trakošćan kao muzej, ali i kao izletište, postao važno žarište u hrvatskoj turističkoj ponudi. On je najbolji primjer za proučavanje mogućnosti razvoja i unaprjeđenja hrvatskoga kontinentalnog kulturnog turizma, koji treba temeljiti na brojnim spomenicima zagorske feudalne arhitekture. To podrazumijeva pomno istraživanje odgovarajućih modusa njihova uključivanja u tijekove suvremenoga života, uz uvjet da sačuvaju svoja spomenička svojstva i da ih – dobro odabranom novom namjenom – čak i unaprijede. Kako je riječ o brojnim i iznimno vrijednim spomenicima, uglavnom u posve zapuštenom stanju, njihovo uključivanje u razvoj specifičnoga zagorskog kulturnog turizma moguće je samo unutar zajedničkog sagledavanja problema i utvrđivanja jedinstvene strategije, dakako – na nacionalnoj razini. Neophodno je usklađivanje zajedničkoga razvojnog interesa i pojedinačnih privatnih čimbenika.

Literatura

1. Adamček, J. (1972.), *Trakošćansko vlastelinstvo*, „Kaj", broj 11, Zagreb
2. Adamček, J. (1980.), *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od 15. do kraja 17. stoljeca*, Zagreb
3. Aleksić, N. (1975.), *Stanje i ugroženost dvoraca i kurija u sjevernoj Hrvatskoj*, „Arhitektura", broj 154, Zagreb
4. Balog, Z. (1988.), *Građevinski razvoj Trakošćana*, „Kaj", broj 1-2, Zagreb
5. Balog, Z. (1992.), *Istraživanje najstarije povijesti tvrđave Trakošćan – prije dolaska Draškovića*, „Kaj", broj 5-6, Zagreb
6. Balog, Z. (1993.), *Kapelica Svetog Križa-Svetog Ivana u trakošćanskom perivoju*, „Kaj", broj 5-6, Zagreb
7. Balog, Z. (1995.), *Trakošćan i Klenovnik – dvije rezidencije Draškovića*, „Kaj", broj 1-2, Zagreb
8. Bedić, M. (2002.), *Velikaška obitelj Draškovici Trakošćanski – Draskovich de Trakostijan*, „Kaj", broj 4, Zagreb
9. Belošević Gornjostubički, S. (1926.), *Županija Varaždinska i slobodni kraljevski grad Varaždin*, Zagreb
10. Beusan, M. (1988.), *Prilog istraživanju dvoraca i kurija Hrvatskoga zagorja – efikasnija zaštita i turizam*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
11. Butorac, J. (1984.), *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, „Starine JAZU", broj 59, Zagreb
12. Jambrečak, D. (1871.), *Grad Trakošćan*, „Vienac", broj 19, Zagreb
13. Klaić, V. (1904.), *Povijest Hrvata III*, Zagreb
14. Krčelić, B. A. (1952.), *Annuae ili historija*, Zagreb
15. Kruhek, M. (1972.), *Posjedi, gradovi i dvorci obitelji Drašković*, „Kaj", broj 11, Zagreb
16. Kukuljević Sakcinski, I. (1886.), *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb
17. Leskošek, V. (1978.), *Trakošćan*, Kaj III – Naši krajevi, Zagreb
18. Obad Ščitaroci, M. (1993.), *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja, Zagreb*
19. Srša, I. (2003.), *Dvor Trakošćan u 19. stoljecu – prilozi za povijest graditeljskih obnova i opremanje interijera*, „Kaj", broj 4-5, Zagreb
20. Szabo, G. (1939.), *Kroz Hrvatsko zagorje*, Zagreb, 1939.
21. Szabo, G. (1919.), *Spomenici kotara Ivanec*, Zagreb
22. Tonković, M. (1985.), *Juraj i Karlo Draškovic*, katalog izložbe, MUO, Zagreb
23. Zmajić, B. (1972.), *Postanak i razvitak roda Draškovic*, „Kaj", broj 11, Zagreb

Zvjezdana Budor-Klarić

Kulturni centar grada Dugog sela u zgradi grofova Drašković

Cultural centre of the town of Dugo Selo in the former Drašković building

Grad Dugo Selo, Turistička zajednica grada Dugog Sela i Pučko otvoreno učilište Dugo Selo pokrenuli su projekt prenamjene bivše zgrade Doma zdravlja (spomenik kulture III. kategorije, izvorni vlasnici grofovi Drašković) u Kulturni centar grada Dugog Sela. Povijest grada Dugog Sela obilježili su templari i ivanovci u 13. i 14. stoljeću, a od 16. do 19. stoljeća brojne plemićke obitelji, od kojih su posljednji feudalni gospodari bili grofovi Drašković koji su i nakon ukidanja feudalnih odnosa živjeli u Dugom Selu, sve do kraja Drugoga svjetskog rata, kada su se preselili u Švicarsku gdje njihovi potomci žive i danas.

U Dugom Selu ostavili su četiri zgrade, građene istim stilom, koje danas imaju javno-stambenu namjenu. U jednoj od četiriju zgrada planira se uređenje Kulturnog centra grada Dugog Sela, i to prema najnovijim europskim trendovima i standardima.

S obzirom da Dugo Selo nema muzej, da mnoga djeca iz Dugog Sela pohađaju glazbenu školu u Sesvetama i da grad još uvijek nema gradsku galeriju, ovaj projekt udovoljio bi javnim potrebama u kulturi grada Dugog Sela. Naime, Kulturni centar grada Dugog Sela obuhvaćao bi muzej, gradsku vijećnicu, gradsku galeriju, glazbenu školu, prodaju suvenira i gradsku kavanu. Centar bi bio središnja točka kulturnoga turizma grada (uvjet za formiranje kulturno-turističkog proizvoda) – kako za posjetitelje, tako i za građane Dugog Sela.

The town of Dugo Selo, the Dugo Selo Tourist Board and the Open University Dugo Selo started the project of reuse of the former Health Clinic (cultural monument of the 3rd category, original owners the counts Draskovic) into a Cultural Center of the town of Dugo Selo. The history of Dugo Selo was marked by the Templars and Ivanovci in the 13th and 14th century. From the 16th to the 19th century, numerous patrician families lived in Dugo Selo even after the feudal society was abolished, with the last being counts Draskovic, who lived there until the end of the World War II, when they moved to Switzerland, where their descendants live even today.

They left behind four buildings in Dugo Selo, all built in identical style, which are utilized today as public-residential spaces. The Dugo Selo Cultural Center is planned to be built in one of the four buildings, in accordance with the newest European trends and standards.

Considering the fact that the town of Dugo Selo does not have a museum or a town gallery, and that many Dugo Selo children attend music school in Sesvete, this project would satisfy the Dugo Selo cultural needs. The Dugo Selo Cultural Center would include a museum, town hall, music school, souvenir shop and a town café. The Center would serve as a focal point for the town's cultural tourism (prerequisite for the formation of the cultural-tourist product), for visitors as well as the Dugo Selo inhabitants.

KULTURNI CENTAR
SPOMENIK KULTURE
KULTURNO-TURISTIČKI PROIZVOD
KULTURNI TURIZAM

CULTURAL CENTER
CULTURAL MONUMENT
CULTURAL-TOURIST PRODUCT
CULTURAL TOURISM

Zvjezdana Budor-Klarić, dipl.oec.
Grad Dugo Selo
Josipa Zorića 1, 10 370 Dugo Selo,
Hrvatska / Croatia
www.dugoselo.hr
Tel. +385 (0)1 2751 404
Fax +385 (0)1 2751 405
E-mail: tzdugoselo@tzzz.hr

Grad Dugo Selo nalazi se u Zagrebačkoj županiji, 25 km istočno od grada Zagreba. Njegovu povijest obilježili su templari, iz doba kojih potječe prvi povijesni zapis o zemlji sv. Martina – darovnica kralja Andrije II. iz 1209. godine kojom on daruje „terra sancti Martini" (zemlja sv. Martina) crkveno-viteškom redu templara, pa će tako Dugoselci 2009. godine obilježiti 800 godina od prvog spomena dugoselskog područja. Područje današnjega Dugog Sela bilo je tijekom povijesti vezano za Božjakovinu (susjedno naselje općine Brckovljani) i s njom je činilo jedinstvenu gospoštiju.

Crkveno-viteški red templara posjedovao je Božjakovinu 103 godine. Red je osnovan u Palestini 1119. godine, a njegovi su članovi bili plemići koji su polagali poseban redovnički zavjet. Red se još na Istoku obogatio i postao snažna feudalna organizacija. Templari ili hramovci pojavili su se u Hrvatskoj 1169. godine. Glavno njihovo središte za Hrvatsku i Ugarsku nalazilo se u Vrani, te se čitava njihova organizacija prozvala Vranski priorat. Uživali su posebnu naklonost ugarskih kraljeva Emerika i Andrije II., koji su im darovali goleme posjede.

Arheološka istraživanja koja se provode posljednje tri godine na Martin Bregu u Dugom Selu ukazuju da je na mjestu stare crkve na Martin Bregu postojala još starija crkva iz templarskog doba, pa je najvjerojatnije na tome području bio templarski *domus*. Najznačajniji arheološki nalazi u Dugom Selu (rezultati arheoloških istraživanja iz 2004. i 2005. godine) jesu:

- Nadgrobna ploča s urezanim štitom i mačem koja potječe iz kraja 13. stoljeća. Uobičajeno je za takve nadgrobne ploče da su imale urezan križ, a na ovoj je motiv mača koji asocira na viteške redove koji su se mačem „borili za Krista";
- Slavonski banovac – srebrni novac, banski ili zagrebački *denar*, dobro sačuvani primjerak najljepšega hrvatskog srednjovjekovnog novca i među najljepšim i tehnološki najsavršenijim novcima slavenskih naroda. Na poleđini novca prikazana je kuna u trku. Slavonski banovci počeli su se kovati nedugo nakon mongolskoga pustošenja, vjerojatno oko 1250. godine, isprva u Pakracu, a od 1260. godine u Zagrebu. Kovali su se od srebra sve do posljednje četvrtine 14. stoljeća, iako su i poslije bili u uporabi. Naš je primjerak bio iskovan za vladanja kralja Karla I. Roberta i bana Stjepana IV. Babonića, dakle između 1310. i 1316. godine;
- 107 grobova i 507 vrećica nalaza (gumbi, kopče, pribadače, ukrasi za glavu, potkove za čizme, karičica sa S petljom – najstariji srednjovjekovni nalaz na Martin Bregu, privjesci, perlice, keramika i dr.).

Sudbinu templarskog reda i njihovih posjeda odredili su početkom 14. stoljeća događaji u Francuskoj. Templari su, naime, stekli golema imanja u svim europskim zemljama. Razvili su i velike novčarske poslove. Njihovi dužnici bili su i mnogi vladari, među njima i francuski kralja Filip IV. Lijepi (1285.-1314.). Filip IV. uspio je prenijeti sjedište

Obnovljena zgrada obitelji Draškovića (danas zgrada Suda)

Zgrada obitelji Draškovića – budući kulturni centar

Zgrada obitelji Draškovića – budući kulturni centar

papa u Avignon (1308.) i podrediti pape svome utjecaju. Da bi se riješio svojih dugova prema templarima, uhitio je 1307. njihove vođe i optužio ih za različite zločine – herezu i crnu magiju. Nakon procesa avinjonski je papa Klement V. 1312. godine objavio ukidanje templarskog reda, s time da se njegovi posjedi u svim državama predaju drugomu crkveno-viteškom redu – ivanovcima ili hospitalcima.

Red ivanovaca osnovan je 1120. godine uz gostinjac sv. Ivana u Jeruzalemu. U hrvatskim se zemljama taj red proširio u drugoj polovici 12. stoljeća. I u tome su redu bili samo plemići. Živjeli su bogato i raskalašeno. Nakon raspuštanja templara 1312. godine ivanovci su u Hrvatskoj preuzeli sve posjede, a među njima i vlastelinstvo sv. Martina (Božjakovinu). Njihov je poglavar preuzeo i titulu vranskog priora te postao jedan od najmoćnijih feudalaca u tadašnjoj Hrvatskoj.

O posjedima sv. Martina u 14. i prvoj polovici 15. stoljeća sačuvani su vrlo oskudni podatci. Ivanovci su preuzeli i templarski samostan na vlastelinstvu (*Domus de Sancto Martini*).

Od 16. do 19. stoljeća na području Dugoga Sela vladaju različite plemićke obitelji. U 16. stoljeću posjed Sela bio je podijeljen na Gornja Sela, u posjedu plemićke obitelji Isačić, i na Donja Sela u posjedu Matije pl. Ščitarocija i njegovih nasljednika. U 18. stoljeću kao posjednici u Dugom Selu spominju se plemići Bužan, Juraj pl. Petković, Josip pl. Raffay i Ivan pl. Zdenčaj. Donja i Gornja Sela postala su u prvoj polovici 18. stoljeća jedinstveno naselje i otada dolazi pod imenom Dugo Selo.

Godine 1685. kralj Leopold I. prodao je vlastelinstvo grofovima Draškoviću. Draškovići su 163 godine bili feudalni gospodari, sve do ukidanja feudalnih odnosa 1848. godine. No i nakon feudalne revolucije zadržali su svoje posjede pa su živjeli u Dugom Selu sve do kraja Drugoga svjetskog rata, kada se grof Ivan Drašković preselio u Švicarsku, gdje je i umro, a i danas mu tamo žive kćeri Olga i Marija.

Kulturni centar grada Dugog Sela u zgradi grofova Drašković

U Dugom Selu grofovi Drašković posjedovali su nekoliko kuća. Najznačajnija je kurija u dugoselskom glavnom perivoju i monumentalne građevine – današnja zgrada Suda, zgrada „Vodoprivrede" i zgrada bivšega Doma zdravlja (trenutno u postupku prenamjene).

Vlasnik bivše zgrade Doma zdravlja jest Zagrebačka županija, koja je zgradu predala u zakup gradu Dugom Selu za kulturne namjene na 20 godina. Kako se Dugom Selu bliži 800. obljetnica, Gradsko je poglavarstvo, s institucijama zaduženim za kulturu i turizam u Dugom Selu (Pučko otvoreno učilište Dugo Selo i Turistička zajednica

Obnovljena zgrada obitelji Drašković
(danas zgrada Vodoprivrede)

Dugog Sela), odlučilo napraviti iskorak u smislu razvoja kulturnog turizma koji bi na primjeren način vrjednovao bogato povijesno i kulturno nasljeđe grada Dugog Sela.

Da bi se omogućio razvoj kulturnog turizma u Dugom Selu, potrebno je razviti turističku infrastrukturu (to je i jedan od prioriteta EU), tj. napraviti kulturni centar za posjetitelje koji će biti prihvatno središte za turiste, a u kojemu bi se prikazala povijest grada Dugog Sela na poseban, suvremen način, koristeći suvremene tehnologije i stručno osposobljeno osoblje – sve usklađeno sa standardima EU i suvremenim svjetskim trendovima. Zato je za pomoć u osmišljavanju cijelog projekta zadužena i jedna ugledna europska dizajnerska grupa koja iza sebe ima niz uspješnih rješenja u Europi i Aziji.

Kako bi EU podržala projekt i osigurala financijsku potporu za provedbu projekta, grad Dugo Selo zatražio je sve potrebne suglasnosti vezane za spomeničku zgradu grofova Drašković. Kulturni centar grada Dugog Sela sadržavao bi sljedeće sadržaje:

1. Muzej i centar za posjetitelje

Muzej u kojem bi se povijest prikazala na suvremen, interaktivan način, primjeren svim dobnim i obrazovnim strukturama posjetitelja, koristeći sve postojeće medije i tehnologije. U muzeju, tj. centru za posjetitelje, povijest bi se prezentirala kroz priču, filmski prikaz i zvukove, a sve te multimedijalne efekte pokreće sam posjetitelj (interaktivan pristup posjetitelju).

2. Gradska galerija

Nalazila bi se u potkrovlju zgrade. Njezin središnji prostor koristio bi se i kao gradska vijećnica, te kao koncertni prostor za dugoselsku Glazbenu školu.

3. Caffe – suvenirnica

Prema zapadnoeuropskom modelu, radi gospodarske učinkovitosti, tj. sljubljivanja ekonomije i kulture s konačnim ciljem dugoročne održivosti projekta, Gradsko poglavarstvo grada Dugog Sela želi na ovom projektu uspostaviti javno-privatno partnerstvo, odnosno ustupit će dio zgrade privatnim poduzetnicima na korištenje, ali pod uvjetima koji će proizići iz stručnih analiza i studija. To znači da će, primjerice, suvenirnicu moći voditi poduzetnik, ali će svi suveniri biti osmišljeni strategijom razvoja kulturnog turizma, kao i marketinškom strategijom – temeljenom na analizi tržišta regije. Iscrpnim istraživanjima potencijalne turističke potražnje i konkurencije stvorit će se osnovne odrednice za novi kulturno-turistički proizvod u Zagrebačkoj županiji.

Kurija obitelji Drašković (danas stambene namjene)

Detalj iz perivoja uz kuriju Drašković

Zaključak

Cilj je ovog projekta ostvariti prvi centar za posjetitelje u Zagrebačkoj županiji, koji će postati žarište razvoja kulturnog turizma grada i regije. Ciljevi projekta, kao i mjere kojima se ostvaruju pojedine faze projekta, potpuno su u skladu s Nacionalnom strategijom razvoja kulturnog turizma. Zbog svega navedenog projekt je dobio potporu Hrvatske turističke zajednice – Ureda za kulturni turizam i kulturnog vijeća Zagrebačke županije. Zahtjev za potporu predan je i Ministarstvu mora, turizma, prometa i razvitka Republike Hrvatske koje bi trebalo oformiti stručni tim za razvoj projekta i njegovu pripremu za financiranje putem fondova Europske unije. Projekt je uključen i u međunarodni projekt za uvođenje inovativnih marketinških strategija za razvoj gradskih i prigradskih regija (*Modus project*), u kojem sudjeluju gradovi iz dvanaest europskih zemalja. U tome smislu zatražena je potpora Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija kako bi taj međunarodni projekt podržao hrvatski koordinator za EU program – *Interreg Adriatic New Neighborhood Programm,* dobivena je preliminarna podrška.

S obzirom na sve poduzeto, uključujući maksimalan financijski angažman lokalne uprave grada Dugog Sela koja je u svome proračunu za 2006. godinu osigurala financijska sredstva za izradu projektne dokumentacije za projekt, nadamo se potpunom ostvarenju projekta u 2009. godini, kada ćemo obilježiti 800 godina od prvoga spomena grada. U pripremi i provedbi projekta bit će uključeni lokalni, regionalni i međunarodni stručnjaci i znanstvenici.

Aktivno sudjelujemo u znanstveno-stručnim skupovima kako bismo u fazi razvoja projekta prikupili što više aktualnih informacija o suvremenim trendovima te smjeru kretanja znanstvene misli na tome području. Nadamo se da ćemo kroz rasprave doći do novih, poboljšanih spoznaja okrenutim prema budućnosti i kvaliteti.

Literatura

1. Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci, B. (1998.), *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka*, Zagreb, Ščitaroci
2. ** (1981.), *Po dragome kraju – Dugoselsko područje*, Zagreb
3. ** (2006.), *Zrno vjere*, list dugoselskih župa
4. ** (2003.), *Strategija razvoja kulturnog turizma Republike Hrvatske*, Institut za turizam, Zagreb
5. ** *Strateški plan gospodarskoga razvoja Grada Dugog Sela*

Roberto di Giulio, Theo Zaffagnini, Silvia Brunoro, Maddalena Coccagna, Danila Longo, Emanuele Piaia

PROMOTION ACTIVITIES AND STRATEGIES FOR REUSE AND VALORISATION OF RURAL BUILDINGS

Promotivne aktivnosti i strategije za prenamjenu i valorizaciju ruralnih građevina

Ovaj rad predstavlja aktivnosti europskog projekta Villas (Interreg IIIB Cadses 2000.--2006.). Sastoji se od poboljšanja revitalizacije estetskih i ekonomskih aspekata arhitektonskog naslijeđa stvaranjem evaluacijskog modela i definiranjem odgovarajućega strateškog alata za prenamjenu u skladu s planiranim kriterijima i održivom politikom CADSES područja.

Glavni cilj europskih zemalja koje sudjeluju u istraživanju jest predstavljanje zajedničkih smjernica za očuvanje njihova građevnog naslijeđa i razvoj kulturno-turističkih aktivnosti. Istraživanje u prvom redu nastoji valorizirati zgrade koje se koriste na neodgovarajući način ili su u stanju propadanja. Istraživanje će dugoročno povećati poznavanje ovih zgrada, priskrbiti nove investicije i osigurati razvoj kulturnoga turizma, te pozitivno djelovati na regionalne zajednice.

Naša istraživačka skupina na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta Ferrara proučavala je ruralne zgrade Emilia Romagna (ponajprije one smještene u nizinama između Bologne i Ferrare) koje nisu dovoljno valorizirane. Očuvanje ovoga naslijeđa može se postići putem ekonomske prenamjene i definiranja integriranih strategija – od planiranja uporabe zemljišta do održivih metoda revitalizacije.

Postupak analize odabranih zgrada podijeljen je u nekoliko faza: analiza fotografija, kompilacija deskriptivnog testa, analiza nacionalnih i međunarodnih propisa te pravnih instrumenata za ruralne zgrade, proučavanje nacrta, arhitektonsko i tehnološko nadgledanje.

Ovaj rad opisuje ponajprije najbolje oblike prenamjene (s obzirom na veličinu, kvalitetu i povijesnu tipologiju), analizirane sa stajališta očuvanja ruralnoga naslijeđa i ekonomske održivosti.

This paper presents the activity of the EU Villas project (Interreg IIIB Cadses 2000-2006). It consists of the improvement and revitalisation of aesthetic and economic aspects of architectural heritage, by creating an evaluation model and defining a compatible strategic tool for re-using, according to the planning criteria and sustainable policies of the CADSES area.

The main aim of the European countries, which take part in the research project, is to delineate common guidelines to preserve their building heritage and their development cultural-tourism activities. In particular, the research aims to valorise the buildings that are used in an improper way or are in a complete state of degradation. Whereas, in the long term, with the research project will increase of knowledge of these buildings, bringing new economic investments and a development of cultural tourism. They will gain also a positive effect on the regional communities.

Our research group at the University of Ferrara, Department of Architecture, have studied Emilia Romagna rural buildings (in detail the lowlands between Bologna and Ferrara), which are not sufficiently valorised. The preservation of this heritage can be achieved through economic re-uses and the definition of integrated strategies from land planning to sustainable refurbishment techniques.

The analysis procedure of selected buildings is divided in steps: photographic analysis, compilation of a descriptive test, culling of the national and international regulations and juridical instrument on the rural buildings, study of the design drawings, architectural and technological survey.

In particular this paper describes important best practices of re-use (for size, quality and historical typology), analysed from the point of view of preserving rural heritage and economic sustainability.

NASLIJEĐE RURALNIH ZGRADA
ODRŽIVI TURIZAM
OČUVANJE NASLIJEĐA
NAJBOLJI OBLICI PRENAMJENE
PROCEDURA PROJEKTA

RURAL BUILDINGS HERITAGE
SUSTAINABLE TOURISM
PRESERVATION HERITAGE
BEST PRACTICES OF RE-USE
PROJECT PROCEDURE

University of Ferrara – Department of Architecture
Via Quartieri 8, 44100 Ferrara, Italy
www.unife.it

Prof. Roberto Di Giulio
Tel. +39 0532 293627, Fax + 39 0532 293627
E-mail: dgr@unife.it

Prof. Theo Zaffagnini
Tel. +39 0532 293633, Fax +39 0532 293634
E-mail: theo.zaffagnini@unife.it

Arch. Silvia Brunoro, PhD
Tel. +39 0532 293633, Fax + 39 0532 293627
E-mail: brnslv@unife.it

Arch. Maddalena Coccagna
Tel. +39 0532 293647
E-mail: maddalena.coccagna@unife.it

Arch. Danila Longo, PhD
Tel. +39 0532 293633, Fax +39 0532 293627
E-mail: danila.longo@unife.it

Arch. Emanuele Piaia
Tel. +39 0532 293633
E-mail: emanuele.piaia@unife.it

The Villas project

The VILLAS' project focuses on the need to preserve and upgrade the cultural heritage of the CADSES area, an area that contains a wealth of protected buildings.

The main aim of the project consists of improving and revitalising the aesthetic and economic aspects of architectural heritage, which is one of the most relevant components of historical identity, both from a national and European point of view. This will be made possible by creating an evaluation model and developing a compatible re-use strategy tool, in keeping with the planning criteria and spatial policies of the area. The relative planning must also be compatible with the common needs and problems of the target regions. The promotion of cultural heritage as a regional development asset is oriented to ensure cultural heritage protection, survival and promotion, in line with sustainable development ideas, using common methodologies and defining integrated strategies, which range from land planning to sustainable restoration techniques. This will be achieved through the classification of potential evaluated economic uses, the identification of new types of legal restrictions, the upgrading of juridical instruments and establishment of common management methods, in order to improve the effectiveness of resource allocation policies for the renewal and valorisation of cultural heritage architecture.

When preserved and managed in an appropriate way, cultural heritage can play a decisive role in spatial development. Heritage buildings form an integrated system that characterises the landscape and remain in our collective memory. The landscape is the aesthetic expression of the environment. Therefore, historical buildings provide material evidence of civilisation in their spatial and temporal context. The small number of historical buildings in good condition are underused and not efficiently valorised, while the remaining majority is now in an advanced state of disrepair. These problems mainly derive from lack of promotion, abandonment and scarce resources. Most of the buildings are not effectively used. Changes in lifestyle, the fragmentation of landholdings and portioning have led to a lack of private funds for conservation, while public funds are often restricted to other areas. Their preservation can entail sustainable development issues and framework.

Sixteen partners are involved in this project, each of which focuses on the cultural heritage particular to its landscape: Veneto villas (Veneto Region and Regional Institute of Villas of the Veneto), Emilia Romagna rural homes (University of Ferrara Department of Architecture), Emilia Romagna villas (IBACN – Institute of Cultural Heritage of the Emilia Romagna Region), industrial buildings, rural and walled towns, stately villas and castles (Province of Campobasso), Umbria rocche (Umbria Region), castles and walled cities from the Middle Ages to the Baroque period (Government of Carinthia – Austria), Corfu listed buildings (Municipality of Corfu), Croatia castles

(Fund for regional development of the Republic of Croatia, University of Zagreb – Faculty of Architecture, County of Zagreb, County of Krapina-Zagorje, County of Varaždin, County of Požega-Slavonia, County of Koprivnica-Križevci). The overall trend of neglect has motivated the partners to develop a sound compatible method that, through the recognition of common traits, will be able to ensure the development, further use and integration of their heritage with current needs. The project will follow on from the analysis of the regulatory, economic and historic context and also the definition of a common data collection methodology. This methodology will derive from a comparison with current methods, but above all from the collection of the necessary data for the construction of the analysis matrix and for setting up the evaluation model, as well as for the definition of the buildings on which the promotional network will be based. Once the method has been defined, partners will then add their own data to the database on the web site, allowing for a general exchange of information. The data collected will be placed on GIS and a number of thematic analysis maps will be produced. At this point we will know which of the heritage buildings are abandoned and which are in good condition, but are in fact underused. An evaluation and operational stage will follow for the first building category, while a valorisation and promotional network will be created for the second.

The University of Ferrara research group analyses the historical heritage represented by the scattered settlements in the rural landscape of Emilia Romagna, especially the area between Bologna and Ferrara. This historical heritage is distributed uniformly throughout the Pianura Padana and is characterised by various types of aggregation in relation to location, materials and use.

The regional authority is aware of the problems linked to the regeneration of the area's heritage. The provincial councillors for agriculture and area planning and the Region of Emilia Romagna have worked together over recent years in order to analyse the visual impact of agricultural and service buildings and come up with methodological tools that can be used by businesses and municipal administrations for the promotion and valorisation of the rural area through its agricultural worth, preserving its natural aspects and landscape.

The main aims of the research are the analysis of the morphological, typological and technological features and the definition of the criteria for evaluating the buildings' suitability for transformation. Moreover, additional research objectives include the creation of an analytical model for the evaluation of the preservation quality, the evaluation – for uniform areas – of the quality of the market demand and of the local requirements, the definition of a refurbishment method so as to allow for the quick interpretation of usage and economical potential, and the definition of the peculiar parameters of the quality/versatility of the building. In the long term, the project is expected to have a positive effect on the regional communities and economy through

A site in the district of Ferrara

boosting awareness, cultural tourism, investment possibilities and the amelioration of juridical instruments on a national and European level in a wider sense. Management policies of historical buildings can be reviewed both in theory and practice and the conservation of heritage buildings can be aided through certain forms of economic re-use. Therefore, new types of legal restrictions can be defined and different levels of intended use can be identified. The new forms of economic use must respect the historical and artistic characteristics, and should be sustainable and economically efficient. This can be made possible both by obtaining financial funds for building maintenance, and by providing economic benefits to the surrounding area, while maintaining the historical and architectural features of the historic buildings.

Environmental and economic sustainability of the re-use

The historic rural building heritage located between Bologna and Ferrara, which does not differ greatly from that which dots the entire Emilia Romagna plain, is characterised by relatively homogeneous settlements which have now been clearly encoded.[1] Generally speaking, they differ in terms of the presence or lack of physical boundaries around the plots belonging to the individual buildings and their outbuildings, groups of buildings of similar dimensions for different uses or building blocks for combined use (residential/productive).

In confirming the existence of three types of agricultural sites in line with the above criteria (open site, closed site and juxtaposed elements), the census carried out as part of the Villas research highlighted a clearly articulated state of preservation through the study of 85 sample cases. The extreme cases see, on the one hand, sites in a state of complete abandonment and, on the other, correctly restored settlements that have once again become productive from an economic point of view thanks to suitable operations on both the building and its surroundings.

The current research aims to investigate and, if possible, draw up an efficient reference model regarding the re-use of these constructions, so as to both safeguard the historical, productive and constructive characteristics of an entire homogeneous rural area, and so as to be a tool for the initial economic evaluation of the operation feasibility and future profitability of the same, based on analogous cases seen to be examples of best practice.

In the light of literature on rural building preservation, and especially following the analysis of many cases (in literature and on the field), it appears that there is no real strategic rule for re-use. A number of planning criteria borrowed from the study of the context and the market opportunities are what ensure a good result in economic terms and as regards the safeguarding of the building and the site as a whole.

Technical problems

Rural building is comprised of a relatively limited number of repeated typological models (with variants and stylistic variables that represent local construction methods in territorially and politically homogeneous areas) and a *genius loci* construction art, which entails the use of construction materials that are easy to find in the immediate.[2] It is also characterised by the development of planning and construction models able to make the most of the climatic conditions of the area, with the development of unwritten rules that are extremely effective as regards the orientation, the distribution of the rooms and the natural hygrothermal control of the constructions.

1 Massaretti (1990), Gaiani (1995)

2 Zaffagnini (1995)

From a purely technological point of view, the restoration plan does not therefore involve major technical problems as regards the practical restoration in keeping with the original technical solutions, or for its eco-sustainable execution. The most significant work regards the wooden roofing and floor structures, which are almost always the most deteriorated due to the use of „poor" woods in the original building, such as the almost systematic use of poplar (*populus alba*) for beams, square section beams, floors, etc. Foundations represent another delicate technical aspect. They are often absent or very shallow, with slight increases in the thickness of the walls just below ground level. They may require extensive and major shoring operations in order to comply with current regulations.[3] Lastly, there are a number of different techniques regarding wall conservation, including specific conservation and restoration techniques (plaster restoration, shaving or *sagramatura*). They generally involve layered internal solutions, marked by the integration of the existing vertical external closure with thermal insulation and brickwork casing so as to ensure less heat dispersion, which would be impossible with the existing walls.

The operation is made more complex by the close relationship between the intended use of the newly restored building and the building type.

Intended use and economic sustainability

The effectiveness or the coherence of the restoration project and the new intended uses of rural buildings is an essential part of compliance with the typological and construction connotations of the existing building. The first parameter to be considered when assessing the suitability – including financial – for restoration of a rural building (or group of buildings) lies in the initial examination of the dimensions and volume of the building in relation to the suggested new use. Every intended use entails not just minimum and inescapable dimensional requirements, but also specific structural needs due to hygiene and local building requirements, as well as the infrastructures needed to cater for the new use.

It is therefore important to draw up some good planning rules for application to all the study cases, even before creating an economic evaluation model to indicate the building's potential for restoration. These rules should regard the identification of the parameters that cannot be changed (materials, building systems, the aggregative or expansive logic of the buildings, etc.) and specific dimensional and/or regulatory characteristics relative to the various intended uses.

Therefore, after having identified around a dozen different uses of the surveyed agricultural sites amongst the eighty plus settlements analysed, an initial site evaluation model was developed that considers the aforementioned aspects, proposing keys for interpreting the potential for restoration on the basis of the key characteristics that the restored buildings must possess, the facilities they must provide and the external areas (pertaining and agricultural land) to be provided. When possible, this should be achieved through the indication of the potential uses and/or methods for promoting or funding the operation (on the basis of the analysed experiences) and the definition of the main current regulations relevant to the case in hand.

The typological analysis of a typical site will explain or rule out possibilities for expansion, in keeping with the original type.

The technological analysis of the current condition will be assessed, and an indication will be made of the technical solutions for preservation or replacement (depending on the case in hand and requirements).[4]

3 Zaffagnini (1995), Zaffagnini (1997a), Boeri (2002)

4 Boeri (2002), Zaffagnini (2002)

Buildings of a rural site

The dimensional analysis (of the buildings and their land) will give a suggestion of the relevance or unsuitability of the suggested operation, on the basis of the minimum dimensional standards provided for by the alternative intended forms of re-use.

Analysis and survey of rural sites

Problems linked to the restoration of rural buildings comprise one of the main areas for discussion in terms of town and area planning in the region of Emilia Romagna.

There are still many rural buildings that have been abandoned by their traditional users and need to be re-used so as to prevent their rapid deterioration and progressive disappearance.

This subject has led to further study of the complex and related factors in play, together with the survey of rural sites in the Ferrara and Bologna areas, selected on the basis of their typological, architectural and technological characteristics, their accessibility and current use and identifying them on the basis of criteria that make it possible to check the technical and economic feasibility of a new operation on the existing building.

The buildings involved in the analysis make up an integrated local system and represent a cultural and historic heritage that contributes to the definition of the historical identity of the area they belong to, bearing witness to the civilisation of the context in which they stand. Some of them have been badly restored, some are out of use and abandoned, whilst others are now being used for purposes other than their original intended use.

They mainly comprise farms, agritourism, nature parks and educational farm sites. The four functions are often all present within the same complex.

The project aims to draw up a complete picture relative to:

- potential use of the analysed complexes;
- different types of building sites present in the area in question;
- technological aspects (with reference to the conservation of original technology and the existence of recent or not-so-recent operations);
- state of preservation;
- owners' interest in investing;
- technical planning opportunities and alternative operations.

All the rural buildings surveyed have specific economic potential for re-use and can be subjected to compatible re-use, political and economic planning strategies, targeted at the economic, architectural and cultural re-evaluation of the property itself.

The main aspects assessed during the rural heritage survey phases include: the operation methods used, those targeted at the restoration of a modest, non-monumental building of high environmental standing; the analysis of the room types and their modifications; the evolution of regulations and planning control systems and how these have influenced the owners' decisions.

The building components, the structural systems, the technology, the construction solutions and any maintenance, restoration and regeneration techniques adopted in the rural buildings were analysed, whilst reports relative to the landscape/environmental, economic and infrastructure context were also examined.

The analysis of the manufactured articles was based on an on site survey, accompanied by documentary, historical/archive and photographic investigations, direct observation of the state of preservation and questionnaires filled in by the owners. The analysis investigations took place gradually, on the basis of the need to establish the potential for the recovery and regeneration of the complex, in order to check the compatibility of the current use, evaluate alternatives, and consider the suitability of the operation techniques used or necessary for use on the building or part thereof. For every complex, a record was made of the main generators and construction techniques for the types of rural buildings analysis, evaluating the compatibility of the changes or additions made in relation to these and the analysis of the surrounding conditions and the suitability of the operation techniques used and the intended uses identified in relation to the nature and construction characteristics of the buildings in question.

The analysis phases included:

- the recording of the architectural characteristics specific to the building, that is to say the identification of any noteworthy characteristics in the buildings, important for establishing the restoration plan approach. A well-informed operation, targeted at valorising the property, must begin with the recognition of the architectural types and characteristics, the identification of characterising elements, original parts and additions;
- the evaluation of the operation techniques used for the preservation of the architectural components, their transformation and practical adaptation for new uses;
- the evaluation of the compatibility of the spatial and distribution solutions in relation to the current use or proposed alternatives. The idea is that the adopted solutions or those to be adopted respect the morphological and structural characteristic, that is to say that they are based on the rural morphological examples;[5]
- the economic evaluation of the operation, that is to say the analysis of the relations between the technical and economic components in the present condition and the forecast use for an initial feasibility assessment;
- the evaluation of regulations and legislation that allow for the preservation of existing architectural heritage of historic value and that permit the re-use of buildings and their economic valorisation, whilst preserving the main architectural and typological characteristics, guaranteeing the quality of the operations and allowing re-use for compatible activities;
- the influence of environmental factors and nearby situations on the potential to valorise the property.

On the basis of the on site investigations and the assessments designed to identify a protection strategy that entails the sustainability of the operation, the research activities are concentrating on the following steps:

- analysis of the morphological, typological and technological characteristics;
- definition of criteria for evaluating the building's suitability for transformation;
- creation of an analytical model for the evaluation of the preservation / maintenance quality;
- evaluation – by homogeneous area – of the quality of the market demand and local requirements;
- definition of a method for directing the owner of the property to be restored towards a rapid interpretation of the property's use and economic potential;
- definition of objective and distinctive quality/versatility parameters relative to the building.

5 Boeri (2002)

An example of Best Practice: Le Pradine farm – Nature Reserve

Le Pradine farm is an example of a complex that has achieved the re-use sustainability objective. It takes its name from an old map dating back to the 19th century and is located in Mirabello, 15 km from Ferrara city centre.

The entire complex is located in a larger area known as „Oasi Boscosa", covering a surface area of 450 hectares.

The farm was founded in 1992 and is built around the central body of the Tenuta Sassa. It began operating a series of agricultural activities (animal husbandry, wine production, fruit growing), together with an agritourism and an educational farm located in a series of smaller sites, supporting the main architectural nucleus. Every site is a model of the local architectural heritage and therefore the owner operated in keeping with the traditional typology and techniques.

The sites in the complex, observed and studied in depth during the research, preserve similar typological and architectural features. They are „open" sites, comprised of two main bodies such as the farmhouse and the hay barn/stables. They always have outbuildings such as cottages, woodsheds and ovens. The rural buildings are essentially made of brick and wood, materials that were readily available in the area.[6]

All the sites currently being renovated due to a change of use are in an excellent state of preservation, thanks to the owner's continuous attention to carrying out small ordinary maintenance work.

The history of the buildings and rural properties still present on the farm today, which date back to the early 19th century and housed farmers and their families, provide a cultural picture of the characteristics of agricultural buildings of the time. The passion and entrepreneurial spirit of the owners have led to the creation of a rare example of conservation of a typical Ferrara countryside environment.

The fascinating history of this area, the current use that respects the local flora and fauna, and the re-use and maintenance of the various rural sites, using technology in keeping with that used in the past, have made this complex stand out amongst the many were examined and studied as part of the Villas project.

The criteria that led to the identification of Le Pradine as an example of best practice can be summed up as follows:

- the typological, architectural and technological interest of the sites making up the complex;
- the low environmental impact of the production systems adopted;
- the importance of the complex in the area;
- the articulation of the complex and the several of different uses therein;
- the communicative ability and interest of the owner in re-launching his holding and contributing to the research;
- the hospitality possibilities offered to users;
- the good infrastructure;
- the procedures followed to obtain funding;
- the compatibility of the current use with the building that houses it and the surrounding land;
- the economic compatibility of the operation (on the basis of the analysis of costs/profits).

6 Zaffagnini (1995)

The desire to boost profits is certainly behind the entrepreneurial spirit that led the owner to invest in the farm and valorise the architectural complex and surrounding land. However, the owner also demonstrated a certain awareness of the rural environment. The secondary objectives that arose after the decision to invest, comprise: the desire to boost the city/country relationship, to promote interest in and awareness of the environment and farming, to promote awareness of farm produce on a regional level and to make the public more aware of environmental problems (through the nature reserve).

The objectives have been achieved so well that there has been an increase in profits, accompanied by the preservation of the architectural quality and environmental valorisation of the complex, through the creation of paths and tracks through the reserve, and crop growing compatible with the intended use and location.

The interest demonstrated by the owner in the research is linked to his desire to invest in future projects, so as to be able to cope with the high degree of competition in the area. These projects include: the organisation of educational activities within the complex; the creation of a museum of peasant culture; the protection of the quality of the offer through controlling the activities and proposing medium/long-term projects; the improvement of initiative coordination within the structure; further diversification of the offer, through the proposal of cultural initiatives (museum of peasant art) and new economic activities (wine cellar with wine and vinegar sales); the involvement of a diverse range of users (increasing the involvement of schools by organising courses); charging a fee for visits to the nature reserve, thus increasing profits.

The productive building

Bibliography

1. Boeri, A. (2002) *Tecnologie per il recupero dell'edilizia rurale*, Minerva Edizioni: S. Giorgio di Piano (Bo), Italia, pagg. 333
2. Gaiani, A. (1995) *Caratteri tipologici e morfologici degli insediamenti rurali nella pianura emiliana*, in Costruire in Laterizio, n.47 settembre-ottobre 1995, Di Baio Editore SpA: Milano, Italia, pagg. 332-343
3. Massaretti, P.G. (1990) *Insediamento rurale e ambiente della pianura deltizia*, in AA.VV. Il Parco del delta del Po. Studi e immagini, Spazio Libri Editori: Ferrara, Italia, pagg. 174-199
4. Zaffagnini, T. (1995) *Un tipo edilizio da salvare: la stalla-fienile della pianura bolognese*, in Costruire in Laterizio, n.47 settembre-ottobre 1995, Di Baio Editore SpA: Milano, Italia, pagg. 344-350
5. Zaffagnini, T. (1997a) *I materiali e le tecniche costruttive*, in Zaffagnini, M. (a cura di), *Le case della grande pianura*, Alinea Editrice: Firenze, Italia, pagg. 235-282
6. Zaffagnini, M. (1997b) *Le case della grande pianura*, Alinea Editrice: Firenze, Italia, pagg. 287
7. Zaffagnini, T. (2002) *La valutazione esigenziale negli interventi di recupero dell'edilizia rurale, Cap. II.8,* in Boeri, A. (a cura di), *Tecnologie per il recupero dell'edilizia rurale*, Minerva Edizioni: S. Giorgio di Piano (Bo), Italia, pagg. 107-113

Gennaro Postiglione, Eleonora Lupo

Rural heritage and sustainable tourism: Humac village on island of Hvar in Croatia

Ruralno naslijeđe i održivi turizam: Humac na otoku Hvaru

U ovome je radu prikazan istraživački projekt koji u sklopu svoje didaktičke radionice provodi Arhitektonski fakultet politehničkog sveučilišta u Milanu, a kojega je predmet istraživanja hvarsko selo Humac. Ovo osam stoljeća staro seoce, koje je danas naseljeno samo ljeti, reprezentativan je primjer ruralnoga života i naseljavanja prostora, a predstavlja vrijednu kulturnu baštinu Hrvatske. Danas pola godine zjapi prazno, te mu je potreban strateški i sustavni plan ponovnog otkrivanja i valorizacije radi opstanka i održavanja.

Svrha je ovog istraživanja razviti takve strategije i sustave koji bi ljudima pomogli da shvate koliku kulturnu vrijednost selo i okolna priroda imaju za lokalni identitet i povijest te tako potpomoći procese očuvanja specifičnih elemenata (prirodno okruženje, arhitekturu i rukotvorine), kao i iznaći održivu prenamjenu i načine kako bi lokalna zajednica i posjetitelji mogli ponovno prisvojiti selo.

Rad će pokazati istraživačke metode primijenjene u analizi i predstavljanju lokaliteta, nadalje arhitektonske tipologije i suodnos prema prirodnom kontekstu, kao snažan pristup poimanju i definiranju opipljivih i neopipljivih vrijednosti te stvarne mogućnosti za usredotočenje i jačanje aktivnosti usmjerenih k oživljavanju sela.

Ovaj proces ponovnog otkrivanja nekoga lokaliteta od strane bivših stanovnika iznjedrio je pristup koji se većim dijelom temelji na strateškom i funkcionalnom programu prenamjene i iskorištavanja postojećih građevina u sadašnjem stanju, a manje na obnovi. Mogućnost da se selo prenamijeni – u skladu s njegovim korijenima i identitetom – u privremeno selo-laboratorij u kojemu bi se održavale radionice i seminari proizlazi iz novoga koncepta kulturnog i održivog turizma, a bit će implementirana uz očuvanje postojećeg stanja i minimalne preinake. U radu će također biti prikazani neki praktični primjeri iz kojih je vidljiva usklađenost zahvata u prostoru s *genius loci* lokaliteta, kao i proces koji pomaže transformaciju i učinkovitost aktivnosti za lokalni razvoj.

A research project presented in this paper is currently undergoing, within a didactic workshop of the Faculty of Architecture of Milano Politecnico, focused on the rural village of Humac, in the island of Hvar, Croatia. This ancient and small seasonal village, that is a meaningful form of Croatian cultural patrimony due to its representativeness of the rural culture of living and inhabit the territory, is today semi-abandoned, and needs a strategic and synergic system of rediscovering, divulgation and valorisation, useful to its own preservation and maintenance too.

The objective of the study is to develop strategies and systems to enable people to understand and socialize the cultural value of the village and the surrounding landscape for the local identity and history, in order to facilitate processes of preservation of the site elements (natural context, architecture and artefacts) and to project a sustainable re-use and re-appropriation of the place by local community and visitors.

The paper will show, as a paradigmatic example to transfer in other contexts with similar characteristics, the explorative methods applied in the analysis and representation of the site, the architecture typologies and their relations with the natural context, as a powerful experience-led approach of comprehension and definition of the intangible and tangible values and the real opportunities to focus on and strengthen for a reviving action.

The opportunity to re-use the village as a temporary village-laboratory – according its own roots and identity – for workshops and seminars is led from a new concept of cultural and sustainable tourism and will be developed preserving the existing conditions and projecting minimal adaptations. Some practical examples will be provided to demonstrate the coherence of the intervention with the site „genius loci" and the process that is needed to support the transformation and the effectiveness of the actions for the local development.

Ruralno naslijeđe
Kulturni pejsaž
Održivi turizam
Proces ponovnog otkrivanja
Privremeno selo-laboratorij

rural heritage
cultural landscape
sustainable tourism
re-discovering process
temporary village-laboratory

Prof. Gennaro Postiglione
Politecnico di Milano – Dipartimento di progettazione architettonica
Via Golgi 39, 20131 Milano, Italia
www.meamnet.polimi.it
Tel. +39 02 23995534
Fax +39 02 23995005
E-mail: gennaro.postiglione@polimi.it

Eleonora Lupo
Politecnico di Milano – Dipartimento di industrial design, arte, comunicazione, moda
Via Durando 38/A, 20158 Milano, Italia
www.polimi.it
Tel. +39 02 347 5203344
Fax +39 02 23997274
E-mail: eleonora.lupo@polimi.it

Cultural landscape and rural heritage

Landscape can be considered the cultural identity of a territory. In fact, each physical transformation of a territory, caused by new social instances, produces a modification of its identity and of the system of self-representing. The landscape, as cognitive and cultural system of representation of a territory, is the medium to understand and to reveal more quickly the possibilities that are inherent in the characteristics of places.

Moving in a heritage context, this ability becomes even more important: a local community (like the one settled down in the village of Humac) uses the territorial context to settle down languages, common experiences and identity, and to facilitate the knowledge sharing between the people who is building the meaning of the place. In fact, if the man permanent inhabitation builds the significance of a places and establishes his primary belongings defining the name, the language, the alimentary and garments habits, the religious and political context, it is the landscape that makes sense of single portions of world, fixing relations, functions and orientations.

This capacity to coherently understand and socialize the cultural values of a place, makes the landscape a privileged place to investigate looking for opportunities of transformations and valorisation of the local identity and history. Placed in a panoramic position in the centre of the island of Hvar, the ancient and small seasonal village of Humac, today semi-abandoned, has been singled out as a typical Croatian rural culture of living and inhabit the territory, and therefore a meaningful form of cultural landscape patrimony, that needs a strategic and synergic system of rediscovering, divulgation and valorisation.

A descriptive methodology of valorisation

Corresponding to the theories of the *descriptive geography* (Dematteis, 1995), a metaphorical mediation of the physical and spatial meanings of the places has been adopted, and a descriptive approach has been used as methodology of work. A project is descriptive if is directed to generate models of transformation that represent possibilities inherent a specific context: talking about the territory as heritage, „the concept of vision is tight related to the one of vocation" (Mollica, 2006). In this case in fact, this approach is addressed to facilitate conscious processes of re-discovering and re-appropriation of the place by the local community and the visitors, in order to find out the real opportunities to focus on and strengthen to project a reviving action and a sustainable re-use.

Consequently, the actions of analysing, describing and representing the site, the architecture typologies and their relations with the natural context, are considered as a

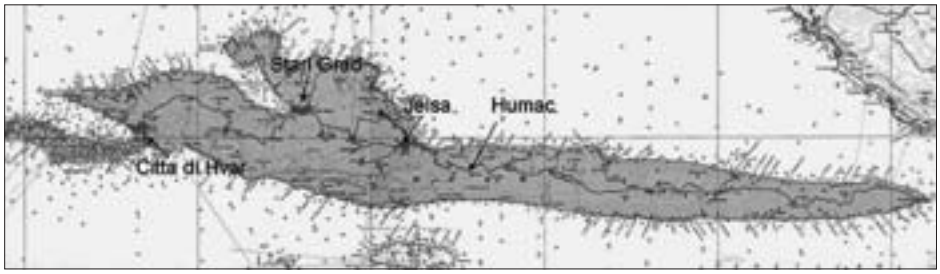

Map of the island of Hvar

Humac village

powerful experience-led approach, necessary for the comprehension and definition of the already existing and exploitable intangible and tangible values of the village.

In this process, the descriptions, using conceptual categories that over pass the traditional ones of the cartography, became maps of the experience of the space, produced by subjective practices, like the exploration.[1]

These descriptions try to represent routes and relations of the places through the narrative structure typical of a text and may enable a more contemporary and dynamic concept of Cultural Heritage, where the valorisation actions are directed to allow an active culture fruition and experience by individuals.

A direct experience of reading and representing Humac heritage

„Every meaningful activity can generate text: painting, composing music, filming, etc..[...] If the theory of the text tends to abolish the separation between the different art disciplines it is because their artworks are not anymore considered as simple 'messages' [...] but as perpetual products, statements, which the subject keep on debating on: this subject is certainly the one of the author, but also the one of the reader. Therefore the theory of the text provokes the valorisation of a new epistemological item: the reading [...]. The theory infinitely widens the freedom of the read-

1 Hodology (from the Greek word *hodos*, way, route) is the word used by Jackson to define the „lived space" of the environment where man is located, in opposition with the geometric one rationally measurable (J.B.Jackson, 1994).

Humac landscape

ing, and, more than this, strongly underlines the (proficient) equality of writing and reading [...], – where – true reading is when the reader is the one who wants to write".[2]

The theory of the text of Roland Barthes assumes the act of reading as an interpretation and re-writing of the sense of the text operated by the reader. Borrowing this model and applying it to the comprehension of the territory, it means to adopt an active process of knowledge enabling the production of a new significance of the place.

„Considering the territory as a text, it means, before all, to look for its *oppositions*. Texts are complex structures carrying excesses of sense and they can produce memory only through difference (Deridda, 1971), using their skill of combining systems of expressive opposition to create contents" [3]

A text has a meaning because some of its characteristics are agreed as different. In fact, the „indistinct" reduce a text as object without sense. The textual reading instead, as observation praxis able to interpret and signify different elements, allows representing the specific aspects of a place in a model suitable of interventions.

Explorative sketching

The application of the textual reading method in the Humac context has led to develop exploration and survey exercises like walks, sketches, photo reports, and to activities of interpretation of the data in order to rebuild sequences, rhythms, repetitions and to specify a territorial syntax.

According to Giuseppe Dematteis, the territorial syntax can be usually explained by *conceptual metaphors*, useful to express the complex situations in which the territorial elements are located in the reality. One of the metaphors is the use of the concept of *layers*, to distinguish the stratifications that lay down in a territory and are melted by the time: for instance the landscape and the territory inhabited by men. Others rules of a spatial syntax that refers to aggregative systems can be adopted, according to Paola Viganò (1999) like the *puzzle* system, that organises elements corresponding to a stated plan, and to a project, or the *dominoes*, that like the game, works with the approach of the elements margins with the others.

A spontaneous process of shaping of the territory by continuous modifications can be described, with this system, according to Paola Berenstein Jaques (2001) starting from *fragments* that aggregate with others in form of *labyrinth* and *rhizome,* developing a specific and particular structure. In this sense the ancient rural village of Humac responds to a cultural complexity different from the one of a formal and planned city, but owns a specific aesthetic.

Syntactic maps represents this information as the cultural elements of the process of rediscovering and valorisation of the site, providing two different forms of communication: a descriptive form, textual and iconic, of the context features, and a narrative one, more focused on the production of new significance of those characteristics, like the creation and the staging of the imaginary of the place in a tourist perspective.

The process of exploration and reading of Humac produced various analytic representations of the place and clarified the cultural and social values of the architecture and the manufactured elements of the village in relation with the surrounding landscape that would have been considered as the essential factors of the *genius loci* and basic bonds for the exploitation projects.

The significance produces by these representation is basically direct (physical and spatial) or mediate (relations), depending on the kind of information included:

2 R. Barthes, Teoria del testo, in Scritti, Einaudi, Torino 1998, pp. 240-241.

3 Volli, U., *La schiuma metropolitana o il senso dell'indistinzione*, in Bonomi, A., Abruzzese, A. (a cura di), *La città infinita*, Bruno Mondadori, Milano, 2004

1. *enumerative* if is related to the physical location of single things at different scales;
2. *syntactic*, if is related to the relationships among the categories of objects, like relations, configurations, patterns. This level selects and arranges the information of the previous one;
3. *symbolic*, if makes explicit and culturally legitimate the whole sense of the representation, assigning objective meaning to abstract forms and transforming the space as container for real facts.

Some examples will show these different qualities and scales of observation analysed in the site. The surveys related to the landscape privileged an evocative and narrative language, as shown by the sketches and the maps.

Landscape sketch (axonometry)

At the urbane scale, the representations try to find out the syntax of the place collocating in different layers all the elements of the village: the buildings still existing (dividing them by the number of the floors), the ruins, the empty areas, the courts and the public spaces, the pathways.

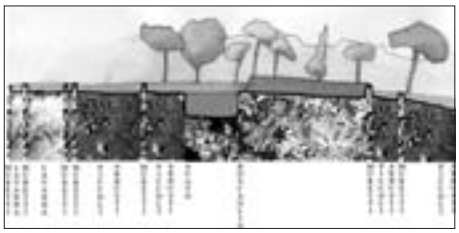

Landsacape sketch (section)

At a more detailed scale one single building is described using the conventional drawings.

A functional typology according to the identity of the place

Humac Village, like many others rural villages, was destined to be occupied only seasonally, during the time connected with the cultivating activities: olive trees, and more recently, lavender. For this reason the building typologies and the structure of the village present characteristics that are more simple that the ones typical of a permanent inhabited rural architecture. It is missing an idea of urban shape and the village is more or less the „petrifying" of a nomadic camp: the settling choices are guided by contingent opportunities and correspond to the character of temporary inhabitation of these places.

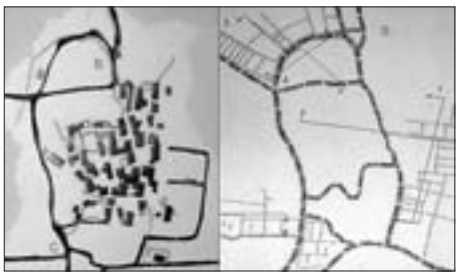

Sketch maps of the village

The village in fact derives its historical and cultural identity from these peculiarities, and the research of a new functional typology has been developed according to the same elements, in order to guarantee an ideal continuity between past heritage and future uses.

This precise introductive statement of the project specifies our cultural and methodological approach directed to the sustainable recovery and transformation of the Rural Heritage (dismissed, abandoned or not fully active).

Refusing the theory and the technique aimed exclusively to stylistic questions (the maintenance of the *status quo*) or economic ones (the maximum commercial exploi-

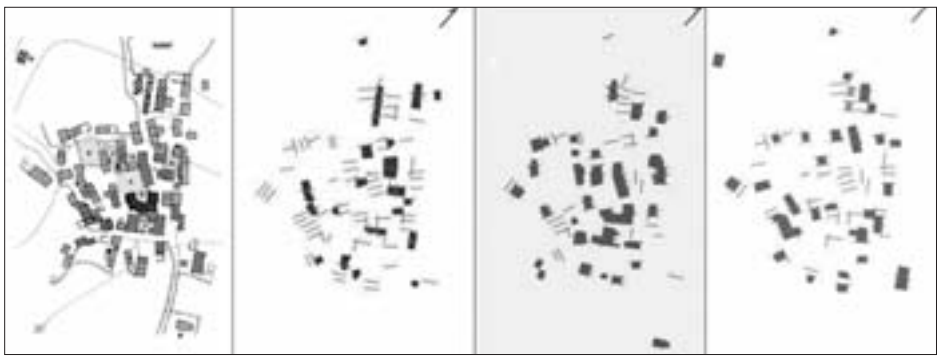

Typologies of elements

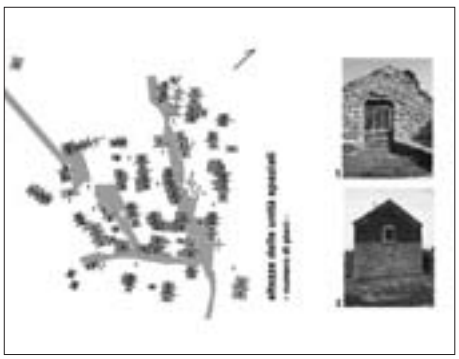

Floors of the building

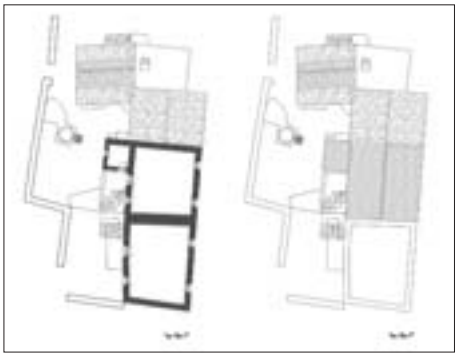

Detail of a building (plans)

Detail of a building (view)

Model of the village

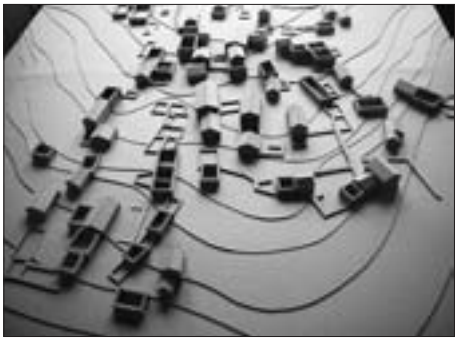

tation), the project developed for the village of Humac is based on the awareness that the knowledge of the places, its history and manufactured elements (a knowledge as it is before showed not only philological but also phenomenological), should lead to a project able to interpret the identity and interrogate the memory of the site. That is a project capable to propose new uses respecting the cultural continuity.

Corresponding to this approach, the possibilities of reuse have been selected within activities characterised by temporary presences, substituting the seasonal use with another one. The village is transformed in an International Information and Education Centre; a place where private companies, public institutions can arrange intensive meetings or workshops, for short times, far away from the stress of the contemporary city. This use will fulfil the calendar of the activities for the whole year, but with different groups of individuals for each period, allowing people to experience the seasonal memory of the place.

The morphological aspects and the master plan for the intervention

The morphological fragmentation of the village, arranged in independent units in different state of maintenance (there are preserved building as well as ruins), the presence in the site of a system of dry-stone walls (that suggests a sort of matrix of the settling down), and the availability of further enlargements (as in the history of the village), constituted the elements of negotiation of the project and delimitated four areas in the site.

Expecting a maximum amount of 100 contemporary presences (that correspond with the measurement of the disposability offered by the existent buildings), the project was developed undergoing the following guidelines:

1. the residences for the guests are located in the buildings actually still integral;
2. the organisers residences are located in new buildings places in the western area of the village, individuated by a slight slope and low dry-stone walls;
3. the halls for the meetings and the workshops are foreseen as independent new buildings aside the unroofed existent ones; these *voids* are used to provide the necessary services for the working rooms;
4. reading halls, common living rooms and kitchens are located in the same voids, but with the condition to keep free at least a part of the existent situation, saving the hybrid nature of „interior area under the sky";
5. beside the kitchens are located the dining rooms, projected like further enlargements of the buildings, in order to increase with new structures the density of the edification;
6. all the volumes of the voids that are not used for different scopes, are destined to become gardens and equipped relax areas, enabling the experience „to be inside being open air";
7. finally in a more isolated context, in the eastern part of the village, close to some evocative traces, the place for a multi purpose hall (exhibitions, parties etc.) has been chosen.

As stated before, the intervention is based upon simple remarks derived by the context knowledge gained by the reading practice.

The recovery interventions of the integral buildings and the voids have been projected privileging the respect of the existent situation and the necessity to distinguish the new structures from the old ones by materials and aspect. The new struc-

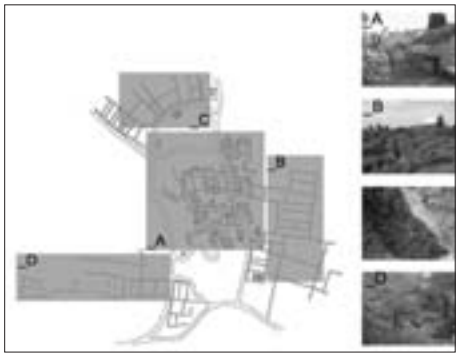

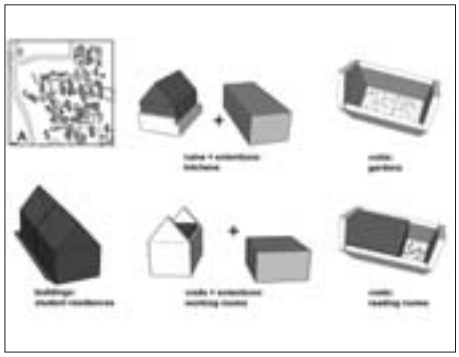

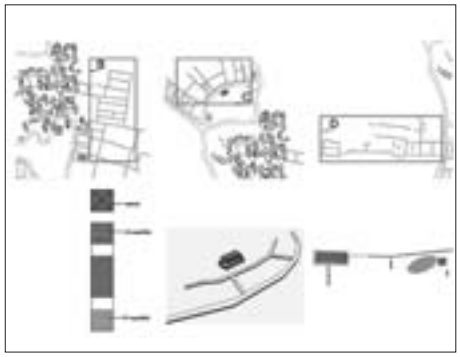

Areas of project

Masterplan area A

Masterplan areas B,C,D

tures are autonomous in perimeter and roof and „inserted" in the old ones, to maintain the actual visual impact. The new roofs projected for the voids are pitch shaped, to be similar to the others. Not all the voids have been closed by the roof: many of them have been reused keeping the perceptive relations of a *hortus conclusus*, a closed garden or a room under the sky. These places satisfy the ambiguous situation of entering in a space that maintains the memory of the previous building without any covering. To underline this perceptive relation, all the voids not used as new buildings, are projected as relax areas in the village: entering in these places we are introduced in a sort of Eden garden, delimitated by the perimeter in dry stone, the luxurious vegetation and the coloured sky.

The ruins, semi destroyed buildings pointed out by few stones, are projected with the same approach: in this way the interventions on the ruins rebuild the empty areas with the same typologies of the village. For the new building instead, the use of the pitch roof resulted impossible, and it has been chosen to insert these new constructions trying to locate them simulating the natural process of stratification of the village, and creating a debate in order to make more actual the old structures.

The organisers residences, have been considered as a natural expansion of the village, according with its making: they are integrated in the landscape and with the system of dry stones walls, and define a new building typology, more horizontal and close to the ground.

Finally, the multi purpose space has been conceived as the only occasion for an autonomous architectonic element, but it still operates a negotiation with the presence of a meaningful walkable wall. With the same concept is characterised the Church of the village, the only structure with a different functional destination, that is far away, located at the margins of the village.

Project (model)

Project (plan)

Project (view)

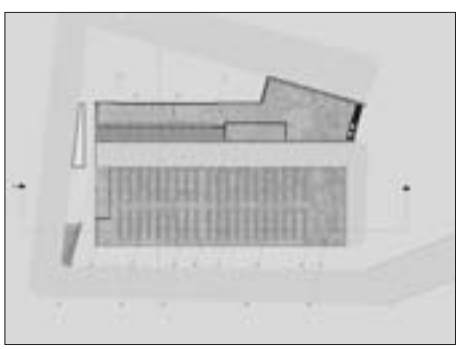

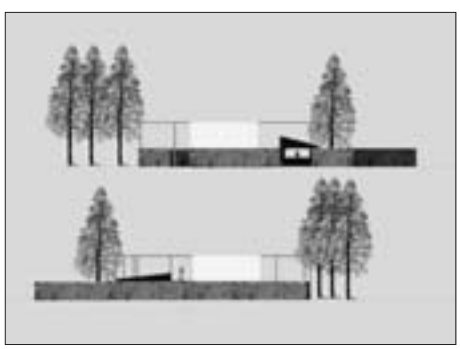

A cultural project of sustainable tourism and development

Always more frequently, small and big enterprises, educational institution like schools and Universities, organise moments of training that last from few days to weeks, that is a time never too much long in order to make them not difficult. Whether they would be training courses or intense workshops or international and national meetings, the organisers, following the indications of psychologists or sociologists and experts of educations, have preferred places far away from the quotidian life of the guests.

The necessity of changing scenery and context, together with the intuition of the intense and evocative impact supplied by places full of history and culture, have decreed the fortune of sites that were outside of the tourist routes. These places have become the highlights of a global tourist system, and have been equipped to guest in the best conditions similar meetings. The increasing of the communication and transportation systems, especially by water or by plane, helped those places to free themselves from other heavy systems like the roads and the railways. Secluded and wild localities have suddenly become little but essential knots of the global system that involves the whole world. In the same way, the small village of Humac, located in as isolated place in the island of Hvar, will lose its marginal condition and become one of the possible destinations of this cultural tourism. Different tourism, directed not to escape from the stress of the work and urban life but to find better and stimulating contexts in order to improve the creativity and effectiveness of the same work.

In this vision, the development of some infrastructures, still missing in the island, but under discussion within the public institutions, like a national airport, will connect Humac with the global relations net. The island is moreover easily reachable by the sea, from the main harbours of Italy, Greece, Croatia and Turkey. This position in the barycentre of the Adriatic sea will transform the island in destination of new important commercial flows. In this case, however, persons and their intelligences and culture will travel, and not products, improving the awareness of the strategic importance of Cultural Heritage within the Soft Economy, based on knowledge, innovation, creativity and quality: „an economy that connects social cohesion and competitiveness, and able to learn from communities and territories" (Cianciullo, Realacci, 2005).

As an international crossroad, Humac will provide its International Information and Education Centre, and the adequate hospitality infrastructures, attracting groups from all over the world. The process will get the points of improving cultural heritage fruition providing the tools, infrastructures and services, and increasing an innovative competitiveness in the global system based on relations and cultural differences preservation (Trimarchi, 2005; Semprini, 2005).

This ancient village in fact could offer the opportunity of a different nomadic life, more conscious and well educated than the one that shaped its existence. A „chic nomadic life", according to the famous architecture critic Banahm, able to change the future of this rural Heritage in the middle of the Adriatic sea, on the top of the ridge dividing the island of Hvar.

Bibliography

1. Barthes, R. (1998) *Teoria del testo*, in *Scritti*, Einaudi, Torino
2. Berenstein, J.P. (2003) *Estetica da ginga*, Casa da palavra, Rio de Janeiro
3. Bojanić Obad Šćitaroci, B. (1997.), *Tradicijsko graditeljstvo otoka Hvara – naselja i arhitektura središnjeg dijela otoka*, Epoha / Šćitaroci, Zagreb
4. Careri, F. (2006), *Walkscapes*, Einaudi, Milano
5. Dematteis, G. (1995), *Progetto implicito*, Franco Angeli
6. Jackson, A.B. (1994) *A Sense of Places, a Sense of Time*, Yale University Press, New Haven
7. Leon, P., Trimarchi, M., (2005) *Economia della cultura: l'anello mancante* in *Operazione „Qualità Italia"* in *Reset*, 87, (Gennaio-Febbraio 2005): 16-19
8. Mango, A. in Cabibbo, P. (a cura di), *Lo spazio e le sue rappresentazioni: stati, modelli, passaggi*, Ed. Scientifiche Italiane
9. Mollica, S. (a cura di) (2005), *2004-2013, dieci anni, un programma possibile per lo sviluppo locale*, Franco Angeli
10. Semprini A. (2005) *Azioni su due piani, per il breve e lungo periodo in Operazione „Qualità Italia"* in Reset, 87, (Gennaio-Febbraio 2005): 9-11
11. Turri E. (1990) *Semiologia del paesaggio*, Longanesi, Milano
12. Turri, E. (1998) *Il paesaggio come teatro: dal territorio vissuto al territorio rappresentato*, Venezia, Marseilles
13. Viganò P. (1999) *La città elementae*, Skirà, 1999

Jasenka Bertol-Vrček, Zoran Veršić, Iva Muraj

Revitalizacija i adaptacija dvoraca i ljetnikovaca sa stajališta toplinske zaštite

Revitalisation and improvement of manors and villas regarding the issues of thermal insulation

Revitalizacija i adaptacija dvoraca i ljetnikovaca zahtijeva sagledavanje ovih građevina, njihovih prostora i konstrukcija sa stajališta današnjih potreba i zahtjeva. Zahtjevi korisnika glede uvjeta boravka u unutarnjim prostorima nameću prostorima, a time i pregradama koje ih dijele od vanjskih i susjednih prostora, veće zahtjeve negoli je to bilo u trenutku nastanka građevina. Jedan je od zahtjeva i osiguranje dovoljne toplinske zaštite pregrada kako bi se spriječile štetne posljedice po samu građevinu te kako bi se osigurale ugodnost i kvaliteta boravka u unutarnjim prostorima prema današnjim uvjetima, uz utrošak što manje količine energije. Ovi su zahtjevi definirani u normama i propisima koje treba uvažavati prilikom sanacija i adaptacija.

Dvorci i ljetnikovci izgrađeni su od prirodnih materijala (kamen, cigla, drvo), ovisno o lokaciji i prilikama na terenu, i to u doba kada je problem toplinske zaštite i problem uštede energije kakav danas poznajemo bio nepoznat. Revitalizacijom i adaptacijom prostora za današnje potrebe mijenja se način korištenja i zagrijavanja prostora, te se nameću novi uvjeti mikroklime prostora (temperatura i vlažnost zraka), kao i normativni zahtjevi današnjice.

Problem toplinske zaštite treba promatrati kroz ukupnost zahtjeva svih disciplina uključenih u rad na adaptaciji i revitalizaciji dvoraca i ljetnikovaca kako zadovoljavanje ovih zahtjeva ne bi imalo negativne posljedice na izvornost građevine i njenu opstojnost kao spomenika kulture.

Revitalization and adaptation of manors and villas requires examination of these buildings, their space and constructions from the standpoint of today's needs and requests. Demands by the owners regarding the residential requirements in the interior space impose larger constraints on space, and consequently the partitions dividing it from the exterior and neighboring space, than were present at the moment the buildings were erected. One of the demands is providing enough thermal insulation of the partitions in order to prevent adverse effects on the building itself and insure comfort in the interior space according to today's norms, with as much energy conservation as possible. These demands have been defined through the norms and regulations which need to be followed during recovery and adaptation.

Manors and villas have been built using natural materials (stone, brick, wood), depending on the location and the conditions in the field, in the time when the problem of thermal insulation and energy conservation, as we know it today, was nonexistent. Through revitalization and adaptation of space for today's needs, the use of space and the way it is heated has changed, thus imposing new microclimate criteria (temperature and air humidity), as well as normative demands of modern living.

The problem of thermal insulation needs to be regarded through the totality of demands of all disciplines involved in manors and villas adaptation and revitalization, so that fulfillment of these demands wouldn't have negative consequences on the authenticity of the building or its status as a cultural monument.

građevna sanacija
toplinska zaštita zgrada
ušteda energije
koeficijent prolaza topline
kondenzacija
građevne štete

building recovery
thermal insulation of buildings
energy conservation
thermal transmittance
condensation
building damages

Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet,
Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.arhitekt.hr

Prof.dr.sc. Jasenka Bertol-Vrček, dipl.ing.arh.
Tel. +385 (0)1 4639 222
Fax +385 (0)1 4828 079
E-mail: jasenka.bertol.vrcek@arhitekt.hr

Mr.sc. Zoran Veršić, dipl.ing.arh.
Tel. +385 (0)1 4639 222
Fax +385 (0)1 4828 079
E-mail: zoran.versic@arhitekt.hr

Mr.sc. Iva Muraj, dipl.ing.arh.
Tel. +385 (0)1 4639 222
Fax +385 (0)1 4828 079
E-mail: iva.muraj@arhitekt.hr

Revitalizacija dvoraca i ljetnikovaca, kao posebnog segmenta graditeljskog nasljeđa, temelji se na njihovu uključivanju u tijekove današnjeg života kao osnovnog preduvjeta za njihovo očuvanje i redovito održavanje. Pritom se najčešće ne radi o produženju i nastavku njihove prvobitne namjene, već o potrebi za adaptacijom kao posljedicom promjene načina života i neprilagođenosti za današnju namjenu. Važan je cilj pronaći način i metodu koja će omogućiti korisnicima da unesu u građevinu elemente i uvjete današnjeg načina života a da pritom izvorna građevina ne izgubi svoju povijesnu vrijednost.

Uvođenjem novih sadržaja nameće se potreba za sagledavanjem građevine i njenih dijelova i sa stajališta toplinske zaštite i uštede energije. Osiguranjem dovoljne toplinske zaštite pregrada sprječavamo nastajanje štetnih posljedica po samu građevinu, osiguravamo ugodnost i kvalitetu boravka u prostorima građevine, i to sve uz utrošak što manje količine energije.

Nedovoljna toplinska zaštita

Dvorci i ljetnikovci sagrađeni su prirodnim materijalima (kamen, cigla, drvo), ovisno o lokaciji i prilikama na terenu, i to u doba kada je problem toplinske zaštite i problem uštede energije kakav danas poznajemo bio nepoznat. Revitalizacijom i adaptacijom prostora za današnje potrebe mijenja se način korištenja i zagrijavanja prostora, te se nameću novi uvjeti mikroklime prostora (temperatura i vlažnost zraka), kao i normativni zahtjevi današnjice.

Sa stanovišta toplinske zaštite i uštede energije kod adaptacije i revitalizacije dvoraca i ljetnikovaca susrećemo se s vanjskim pregradama i pregradama prema negrijanom prostoru koje su nedovoljno toplinski izolirane. Sastav tih pregrada zadovoljavao je nekadašnji način korištenja prostora i uvjete života. Promjena namjene te današnji način i standard života nameću ovim pregradama nove zahtjeve. Većina prostora građevine bila je bez grijanja ili minimalno zagrijavana, a i način zagrijavanja prostora razlikovao se od današnjeg. Današnji način korištenja prostora ne poznaje negrijane boravišne prostore građevine. Temperatura zraka današnjih prostora je najčešće +18°C ili više. Zagrijavanjem prostora namećemo novi zahtjev postojećim pregradama. One dobivaju ulogu pregrada kod kojih postoji temperaturna razlika i do 40°C. Razlika u temperaturi i vlažnosti unutarnjeg i vanjskog zraka utječe i na presjek same pregrade. Pregrada je izložena, gledano sa stajališta toplinske zaštite, toku topline, ali i difuziji vodene pare. Pri prolazu topline i difuziji vodene pare moguća je pojava određenih oštećenja koja se pojavljuju kao posljedica novog režima u korištenju prostora.

Nedovoljna toplinska izolacija dovodi do povećanih toplinskih gubitaka zimi, hladnih obodnih konstrukcija, oštećenja nastalih kondenzacijom (vlagom), te pregrijavanja

prostora ljeti. To za posljedicu ima mogućnost oštećenja konstrukcije, te neudoban i nezdrav boravak u tim prostorima. Zagrijavanje takvih prostora zahtijeva veću količinu energije, što dovodi do povećanja cijene korištenja prostora, a time i do većeg zagađenja okoliša.

U početku rada na obnovi i revitalizaciji potrebno je, uz ostale potrebne radove i aktivnosti, analizirati sve postojeće građevne dijelove i elemente građevine: vanjske zidove, zidove prema negrijanom prostoru, podove na tlu, stropove prema negrijanom prostoru, stropove iznad negrijanog prostora, stropove iznad otvorenog prostora, krovove, prozore i vrata.

Za navedene pregrade potrebno je odrediti koeficijente prolaza topline te pretpostaviti moguće pojave šteta kao rezultat promjene mikroklimatskih uvjeta u prostorima građevine (temperatura i vlaga zraka), odnosno promjena načina korištenja i zagrijavanja prostora. Za postojeće pregrade građevina, kao i za elemente ugrađene u otvore (prozori i vrata), potrebno je predložiti moguci način poboljšanja toplinsko-izolacijske moći, uz analizu problema i štete koji mogu nastati kao rezultat tog poboljšanja.

Prilikom određivanja nove namjene trebamo biti svjesni činjenice do kojih problema može dovesti odluka o neprimjerenoj namjeni s obzirom na toplinsku zaštitu. Česte su odluke da se stari dvorci i ljetnikovci prenamjenjuju u prostore izrazito zahtjevnih mikroklimatskih uvjeta (izložbeni prostori, muzeji, depoi za umjetnine i sl.). U tim slučajevima osiguranje zahtjevnih mikroklimatskih uvjeta nameće povećane zahtjeve pregradama koje je potrebno dodatno toplinski izolirati kako bi se izbjegle građevne štete nakon sanacije.

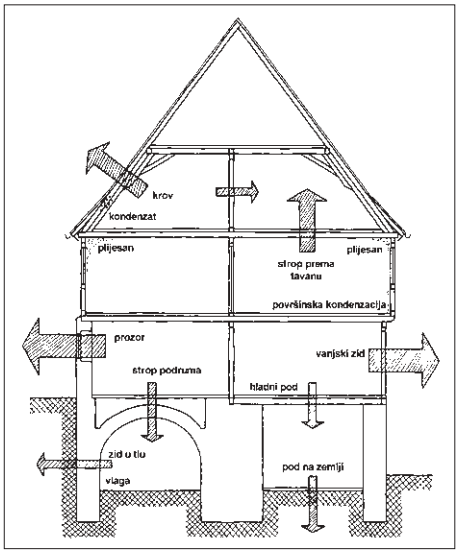

Slika 1. Glavni gubitci zgrade i posljedice
(Izvor: Rau O., Braune U., 1997: 291)

Toplinska zaštita i vlaga

Toplinska zaštita usko je povezana sa zaštitom od vlage jer pojava vlage može biti posljedica nedovoljne ili nepravilno izvedene toplinske zaštite. Sadržaj vlage može imati znatan utjecaj na smanjenje toplinsko-izolacijske vrijednosti pregrade.

Nedovoljna ili loša toplinska izolacija vanjskih obodnih konstrukcija često za rezultat ima neugodnu pothlađenost unutarnjih površina vanjskih pregrada i pregrada prema negrijanom prostoru, a s time i povezanu kondenzaciju i stvaranje plijesni na unutarnjim površinama, odnosno nastajanje vlage u presjeku pregrade. Oba ova problema mogu biti razlog smanjenja higijenskog i zdravstvenog standarda boravka u tim prostorima. Iz ovih razloga, pri promatranju toplinsko-izolacijskih obilježja pregrada moramo voditi računa i o problemu vlage.

Oštećenja na građevini, te loše stanje materijala i konstrukcija, imaju izravan utjecaj na toplinsko-izolacijska obilježja pojedinih pregrada i građevine u cjelini. Vlaga u pregradama, te oštećeni prozori i vrata samo su neki od problema koji su u direktnoj vezi s toplinskom zaštitom građevine.

Slika 2. Zimska kondenzacija
(Izvor: Arendt C., 1993: 77)

Kondenzacija

Kondenzacija je čest uzrok građevnih šteta.[1] Tanji zidovi od opeke, kao i kameni zidovi, loši su toplinski izolatori i jako provode toplinu, što utječe na pojavu kondenzacije u zimskim mjesecima prilikom zagrijavanja unutarnjih prostora (zimska kondenzacija). Zidovi izrazito velike mase ostaju hladni i u toplijim ljetnim mjesecima, što također dovodi do pojave kondenzacije (ljetna kondenzacija).

Kondenzaciji pogoduju i ostali uzroci koji mogu sniziti temperaturu vanjskih pregrada, kao što su sjeverna strana, glavni smjer vjetra, divergencija temperature u vanj-

1 „Često nije lako odlučiti i odrediti kako voda pristupa materijalu zidanih konstrukcija. Kondenziranje se primjerice često nedovoljno uzima u obzir, jer se vlaga pripisuje kapilarnosti kad se pojavljuje u donjim zonama zidova ili pak prodiranju kiše kad se pojavljuje na stropovima i svodovima. Posljedice pogrešne ocjene često su pogubne. Kao opće pravilo može se uzeti da je u slučaju hladnog, kompaktnog i niskoporoznog materijala mudro najprije osumnjičiti kondenziranje, dok se obrnuto stanovište može zauzeti kod poroznijeg materijala. Treba provesti točna ispitivanja temperature i vlage što je češće moguće." (Feilden B. M., 1981:39)

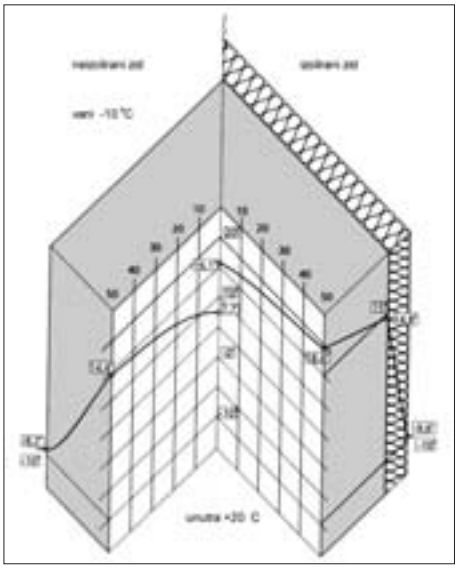

Slika 3. Temperaturne krivulje vanjskog zida uz ugao. Lijevo: zid od opeke debljine 30 cm (λ=0,70 W/mK). Desno: zid od opeke s toplinskom izolacijom debljine 10 cm (λ=0,04 W/mK)
(Izvor: Veršić Z., 2001: 59)

Slika 4. Građevna šteta – plijesan nakon ugradnje novih prozora i centralnoga grijanja
(Izvor: Arendt C., 1993: 81)

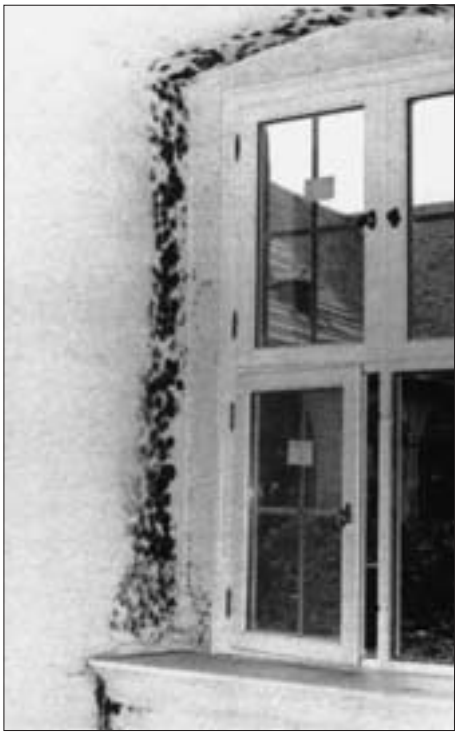

skim kutovima (unutarnja površina kuta znatno je manja od vanjske površine koja predaje temperaturu).

Opasnost od kondenzacije povećava se zbog neuobičajenog korištenja ili nepoštivanja građevno-fizikalnih zakonitosti kod adaptacija i sanacija.

Da bi se izbjegla pojava kondenzacije, unutar presjeka pregrade ili na njenoj površini, treba smanjiti ili spriječiti uzroke, odnosno potrebno je: smanjiti vlažnost zraka u prostoriji, povisiti temperaturu građevne konstrukcije i spriječiti prolaz vodene pare kroz konstrukciju.

Za sprječavanje ovih uzroka potrebno je iskustvo i točna analiza postojećeg stanja. Za pojavu i količinu kondenzacije značajna je vlaga i temperatura. Te dvije vrijednosti određene su nizom drugih čimbenika, prije svega grijanjem, vanjskom temperaturom, toplinskom izolacijom, provjetravanjem, korištenjem prostora, apsorpcijom pregrada prostorije i difuzijom vodene pare. Vlažnost zraka određena je korištenjem i prozračivanjem prostorije, pri čemu i grijanje ima odlučujuću ulogu. Način grijanja, zajedno s toplinskom provodljivošću pregrada, određuje površinsku temperaturu pregrada.

Plijesan

Za pojavu plijesni na unutarnjoj plohi vanjske konstrukcije potrebni su za to povoljni uvjeti, npr. povećana vlažnost unutarnje plohe konstrukcije kroz duže vrijeme ili kratkotrajna površinska kondenzacija i zadržavanje vlage na unutarnjoj površini vanjske pregrade. Pojava plijesni spada u lakše oštećenje jer ne zahvaća građevnu konstrukciju, ali je izuzetno neugodna za korisnike prostora. Česti su slučajevi da se plijesan pojavljuje nakon sanacije i modernizacije zgrade. Pojavu plijesni uzrokuje povećanje vlažnosti zraka i/ili smanjenje površinske temperature na kojoj se plijesan pojavila. Ove dvije veličine određene su nizom drugih čimbenika, prije svega grijanjem, vanjskom temperaturom, toplinskom izolacijom, prozračivanjem, korištenjem, apsorpcijom vlage svih pregrada prostorije i difuzijom vodene pare. Pogrešno je usmjeriti razlog za pojavu kondenzacije samo na grijanje, korištenje ili toplinsku izolaciju. Kuća, prostor i korisnik usko su povezana cjelina, te da bi se izbjegle štete, treba razjasniti međusobno djelovanje svih čimbenika.

Vlažnost zraka određena je korištenjem i prozračivanjem prostora. Zgrada treba služiti svojim korisnicima, no ima ponašanja i navika koje normalni prostor na duže vrijeme ne može podnijeti. Iz tog razloga treba obratiti pozornost na uvjete zraka u prostoriji zimi. Vanjska zimska temperatura sadrži malu količinu vlage, tako da svako prozračivanje prostora može smanjiti vlažnost zraka u prostoriji. Povremeno jače otvaranje prozora djelotvornije je i manje rasipa energiju od stalno pritvorenog prozora. Stalno prozračivanje prostora može se ostvariti i prozorima s ugrađenim otvorima za prozračivanje.

Grijanje

Na vlažnost zraka bitno utječe i grijanje. Teoretski, u prostoriji koja je potpuno nepropusna, kod temperatura zraka uobičajenih za život, promjena temperature za 1°K dovodi do promjene relativne vlage od otprilike 5%. Pri povećanju temperature zraka smanjuje se vlažnost i obrnuto. Iz toga proizlazi da do pojave plijesni lakše dolazi kod nižih temperatura zraka u prostoriji.

Saniranje grijanja kojim se zamjenjuje stari način grijanja pećima – novim, centralnim grijanjem pomoću radijatora, također pridonosi stvaranju plijesni. Peć je zbog polo-

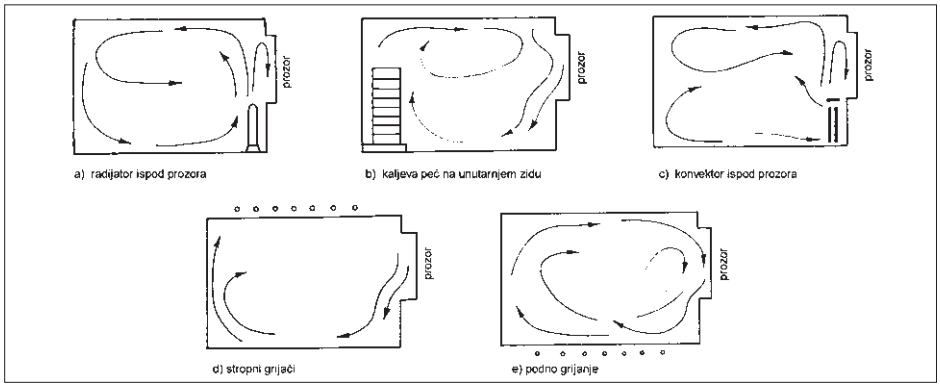

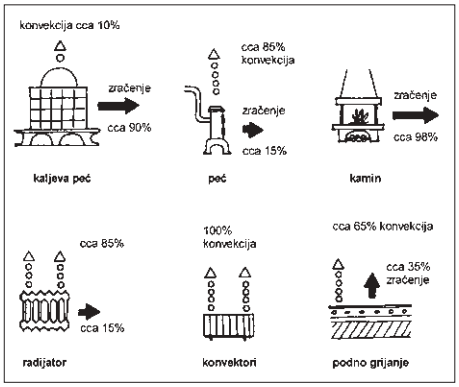

žaja dimnjaka uglavnom stajala na unutarnjem zidu i imala je znatno višu površinsku temperaturu. To znači da je njezino isijavanje (zračenje) topline bilo znatno više nego radijatora. To je zračenje moglo nesmetano zagrijavati ugrožena područja vanjskih zidova.

Druga je prednost ta što je peć trebala za sagorijevanje kisik, odnosno zrak iz prostorije. Tijekom sagorijevanja u prostoriji se stvarao podtlak koji je utjecao na povećanje izmjene zraka i uvlačenje suhoga zimskog vanjskog zraka. Kada peć nije gorjela, djelomična cirkulacija zraka bila je i kroz dimnjak.

Sanacija prozora i vrata, kao i uvođenje novih sustava grijanja, daju prednost nastanku nove štete – plijesni.

Novi sustavi grijanja koriste niže temperature zagrijavanja, što uvjetuje velike ogrjevne površine, te se vrlo često izvodi kao podno grijanje, a u novije vrijeme i zidno grijanje. Što je niža temperatura ogrjevnog tijela (radijatora) ili grijane površine, manji je i udio zračenja topline koja može dosegnuti kritična mjesta u prostoriji. Za izbjegavanje plijesni nakon sanacije pozornost se mora obratiti na dovoljno zagrijavanje prostorije, ali i na vrstu predaje topline i površinsku temperaturu ogrjevnog tijela ili grijane površine. Gotovo svim uobičajenim sustavima grijanja, s malim iznimkama, svojstven je odgovarajuće visok udio predaje topline konvekcijom (gibanje zraka transportira toplinu).

Prema uvriježenom pravilu radijator ispod prozora preuzima hladni zrak koji ulazi te ga uz vanjski zid transportira prema gore, gdje struji po stropu i unutrašnjem zidu i ponovno teče natrag preko poda. Zrak u toj svojoj cirkulaciji (kruženju) izostavlja kutove prostorije. Iz tog razloga kutovi ostaju slabije zagrijani nego prije. Problem je to veći što je radijator dublje u niši ili ako je iznad njega izvedena prozorska klupčica koja ometa cirkulaciju zraka.

Slika 5. Strujanje zraka u zatvorenoj prostoriji ovisno o izvoru topline
(Izvor: Eichler F., 1968: 32)

Slika 6. Odnos predaje topline zračenjem i konvekcijom različitih sustava grijanja
(Izvor: Rau O., Braune U., 1997: 46)

Slika 7. Shematski prikaz strujanja toplog zraka radijatora smještenog ispod prozora i prekrivenog unutarnjom prozorskom klupčicom
(Izvor: Arendt C., 1993: 83)

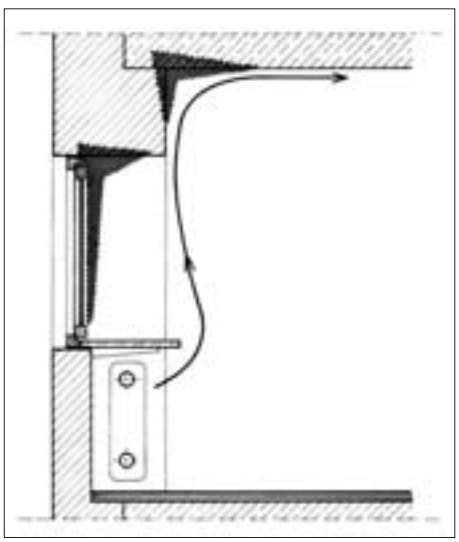

Toplinska izolacija

Sama toplinska izolacija također određuje površinsku temperaturu pregrada. Odlučujuće za raspodjelu temperature u pregradi, a time i stvaranje odnosno izbjegavanje područja ugroženih vlagom, jest položaj toplinske izolacije. Vanjska toplinska izolacija može se uglavnom ocijeniti kao bolje rješenje. Osim bolje izolacije toplinskih mostova vanjska toplinska izolacija ima i prednosti očuvanja sposobnosti akumulacije pregrade. Kod kontinuiranoga dnevnog korištenja prostora vanjski zidovi postižu željeni efekt akumulacije koji omogućava češća kraća provjetravanja prostora prema

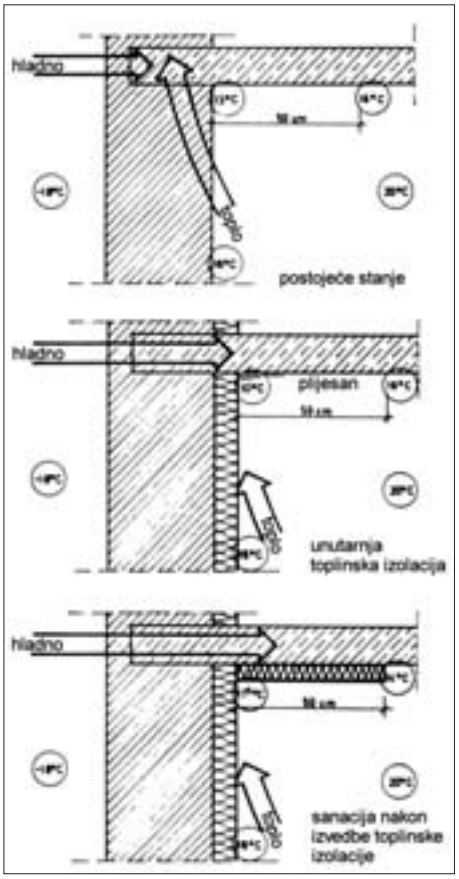

Slika 8. Shematski prikaz promjene temperature unutarnje površine pregrade ovisno o načinu postave unutarnje toplinske izolacije (Izvor: Arendt C., 1993: 83)

potrebi a da se zrak u prostoriji, a prije svega površinska temperatura vanjskog zida, ne snize do kritičnog područja. Naravno da je situacija drukčija u prostorima koji se koriste povremeno ili samo dio dana. U tim prostorima toplinska izolacija postavljena iznutra osigurava brzo zagrijavanje prostora bez pojave vlaženja na nekoj od prehladnih površina pregrada.

Unutarnja toplinska izolacija uglavnom rezultira stvaranjem plijesni. Iznutra postavljena toplinska izolacija brine se da kroza zid prolazi manja količina topline, no upravo ista ta izolacija onemogućava bolje zagrijavanje kritičnoga građevnog dijela (spojevi pregrada – kutovi). Pojava plijesni to je jača što je djelotvornija toplinska izolacija. Da bi se izbjegli ovi problemi, trebalo bi toplinski izolirati i dio ostalih pregrada (unutarnje zidove i strop) koje se spajaju s vanjskim zidom.

Sorpcija vlage

Vrlo često podcijenjeno značenje, ali u stvarnosti vrlo odlučujuće, ima i sorpcija vlage odnosno sposobnost pregrada, ali i opreme u prostoriji (namještaj, obloge...) da preuzmu dio vlage kod povećane vlažnosti zraka u prostoriji, te je kod ponovnog pada vlažnosti predaju zraku u prostoriji.[2]

Ukoliko su prostorije u kojima se proizvodi više vlage (kuhinja i kupaonica) potpuno opločene keramičkim pločicama, ako su stropovi premazani jakim disperzijskim premazima koji zaustavljaju paru, te ukoliko ti prostori sadrže moderan namještaj zaštićen plastificiranim pločama, povećana vlaga u prostoru kondenzirat će se na pregradama i opremi jer ti elementi, odnosno njihove površine, neće moći prihvatiti (apsorbirati) vlagu. Samim time vlaga iz ovog prostora imat će i jači utjecaj na susjedne prostore koji će najvjerojatnije imati i nešto nižu temperaturu zraka, te će i u tim prostorima doći do neželjenih posljedica.

Oprema prostorije

Želja za modernom opremom prostora, kao i navike korisnika prostora starih građevina, mogu posredno prouzročiti negativne posljedice i pojavu šteta koje su u uskoj vezi s toplinskom zaštitom, odnosno s njom povezanom kondenzacijom vodene pare. Današnji namještaji od modernih materijala, te njihov raspored u prostoru, često imaju za posljedicu neravnomjerno zagrijavanje unutarnjih dijelova prostora, što može dovesti do pojave vlage i plijesni. Za pojavu kondenzacije, a time i plijesni, ulogu ima i raspored odnosno položaj opreme u prostoru. Raspored opreme u prostoriji može onemogućiti ravnomjerno zagrijavanje dijelova prostorije. Zavjese koje stoje ispred prozora i ovješene su na vodilici ispod stropa omogućavaju strujanje zraka između prozora i zavjese. Namještaj s nogicama, odmaknut od zida i koji ne seže do stropa, omogućava bolju cirkulaciju zraka a time i zagrijavanje zida uz koji se nalazi.

Nizanje namještaja duž cijele površine zida onemogućava pravilnu cirkulaciju zraka i time pogoduje pojavi plijesni. Drveni namještaj, zidovi ožbukani produžnom žbukom s bojom na bazi vapna, presvlake i tepisi od pamuka, vune i svile pokazuju veću sposobnost upijanja vlage od današnjih, uglavnom sintetskih materijala koje koristimo u opremanju interijera.

Sanacija građevno-konstruktivnih elemenata nalaže potrebu ispitivanja ovdje nabrojenih čimbenika koji mogu rezultirati pojavom površinske kondenzacije.

Uza sve ovdje nabrojeno, možemo zaključiti da kao projektanti ne možemo utjecati na dva čimbenika odgovorna za pojavu kondenzacije i plijesni, a to su vanjska tempe-

2 Unutarnja površina zida (žbuka) upija tanak vodeni sloj koji nije vidljiv, ali su vidljive posljedice. Orošavanje plohe više puta podloga su za razvoj plijesni i gljivica, i to osobito u kutovima zidova, te na spojevima zidova i stropova, gdje je slabije strujanje zraka. Neželjeno orošavanje pojavit će se najprije u prostorijama s većom relativnom vlagom.

ratura i korištenje prostora. Korisnik prostora može svojim aktivnostima i navikama boravka u prostoru utjecati na pojavu kondenzacije i plijesni. Iz toga razloga korisnika prostora treba upozoriti i upoznati s činjenicama koje mogu dovesti do kondenzacije.

Poboljšanje toplinsko-izolacijskih svojstava pregrada

Određenim poboljšanjima toplinsko-izolacijskih obilježja pregrada moguće je postići zadovoljavajuće vrijednosti koeficijenata prolaza topline i ukloniti mogućnost pojave neželjenog kondenzata. Osim poboljšanja toplinsko-izolacijskih karakteristika pregrada moguće su i ostale tehničke mjere kojima se sprječavaju štete pri nedovoljnoj toplinskoj izolaciji pregrada i opasnosti pojave neželjene kondenzacije (na primjer sustavi dodatnog zagrijavanja površina i spojeva pregrada na kojima postoji opasnost pojave kondenzata). Ove mjere osiguravaju građevinu i njene dijelove od pojave šteta, ali ne pridonose uštedi energije. Zahtjevu uštede energije prema današnjim normama i propisima u većini je slučajeva nemoguće udovoljiti. Kod građevina koje su pod određenim stupnjem zaštite moguće je postići poboljšanje toplinsko-izolacijskih karakteristika pojedinih pregrada. Izolacija podova na tlu, izolacija stropova prema negrijanim tavanskim prostorima, izolacija stropova iznad negrijanih i otvorenih prostora, te izolacija krova omogućava nam nadoknađivanje količine topline izgubljene kroz nedovoljno izolirane elemente, gdje bi, po normama dostatna, toplinska izolacija uništila izvornost same građevine. Poboljšanje elemenata ugrađenih u otvore (vrata i prozore), kao i poboljšanje toplinskih obilježja samog ostakljenja, također pridonose ukupnoj izoliranosti građevine. Sve vanjske pregrade građevine i pregrade prema negrijanim dijelovima treba provjeriti pri pretpostavljenim uvjetima korištenja prostora kako bi se izbjegla mogućnost njihova oštećenja. Zahtjev uštede energije i određivanje maksimalno dopuštenih gubitaka topline građevina pod zaštitom trebao bi biti ublažen u odnosu na zahtjeve koji se postavljaju normama na nove zgrade.

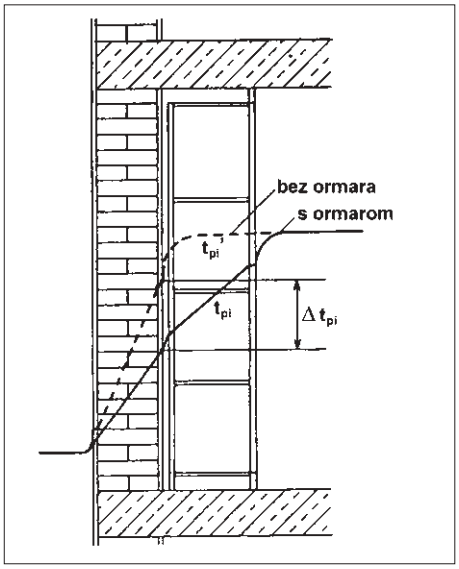

Slika 9. Temperaturna krivulja vanjskog zida sa i bez ormara ispred unutarnje površine zida (Izvor: Fischer H. M., Jenisch R., Klopfer H., Freymuth H., Richter E., Petzold K., 1997: 441)

Zaključak

Pri adaptaciji i revitalizaciji dvoraca i ljetnikovaca sa stajališta toplinske zaštite i uštede energije pozornost treba biti posvećena zaštiti građevnih elemenata i pregrada od mogućih oštećenja, kao i osiguranju prostora građevine koji će pružati ugodan i zdrav boravak.

Analiza i projekt toplinske zaštite i uštede energije jest segment u ukupnosti radova pri adaptaciji i revitalizaciji koji ne smije biti zanemaren. Ispunjavanje zahtjeva ovog područja sanacije treba proizaći iz interdisciplinarnog pristupa. Kod građevina pod zaštitom potpuno rješenje problema i zadovoljavanje svih današnjih zahtjeva gotovo je nemoguće postići bez negativnih posljedica na izvornost same građevine. Izrada toplinsko-difuznog proračuna trebala bi biti obveza za sve građevine na kojima se predviđaju radovi na adaptaciji i sanaciji. Ova provjera treba biti izvršena radi očuvanja građevine i njenih pregrada od oštećenja do kojih može doći pri promjeni uvjeta korištenja prostora.

Segment uštede energije ne smije biti zanemaren, ali ne bi trebao biti odlučujući. Ugradnjom toplinsko-izolacijskih slojeva u većim debljinama na samo pojedinim pregradama moguće je znatnije umanjiti toplinske gubitke tih pregrada, a time i ukupne transmisijske gubitke topline građevine u odnosu na izvorno izvedeno stanje, i to bez opasnosti narušavanja izgleda građevine.

Očuvanje izvornog izgleda dvoraca i ljetnikovaca, njihova konstruktivnog sklopa, kao i primijenjenih materijala, trebalo bi prevladati nad zahtjevom uštede energije, uz ispunjavanje zahtjeva da korištenje prostora i time uvjetovane mikroklimatske karakteristike prostora ne dovedu do nastanka građevnih šteta i do negativnih utjecaja na kvalitetu mikroklime prostora.

Literatura

1. Arendt, C. (1993.), *Altbausanierung*, Deutsche Verlag Anstalt GmbH, Stuttgart
2. Eichler, F. (1968.), *Bauphysikalische Entwurfslehre 1*, Berechungsgrundlagen,VEB Verlag für Bauwesen, Berlin
3. Feilden, B. M. (1982.), *Conservation of Historic Buildings*, Butterworth & Co Ltd, London
4. Fischer, H. M.; Jenisch, R.; Klopfer, H.; Freymuth, H.; Richter, E.; Petzold, K. (1997.), *Lehrbuch der Bauphysik: Schall, Wärme, Feuchte, Licht, Brand, Klima*, B. G. Teubner, Stuttgart
5. Gösele, K.; Schüle, W. (1985.), *Schall, Wärme, Feuchte: Grundlagen, Erfahrungen und praktische Hinweise für den Hochbau*, Bauverlag GmbH, Wiesbaden, Berlin
6. Rau, O.; Braune, U. (1997.), *Der Altbau*, Verlagsanstalt Alexander Koch GmbH, Leinfelden – Echterdingen
7. Veršić, Z. (2001.), *Metode sanacije starih građevina i građevina pod zaštitom sa stanovišta zahtjeva toplinske zaštite i uštede energije*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb

Alan Frkanec

Ušteda energije i poboljšanje klime kod starih građevina primjenom kalcij-silikatne ploče

Energy savings and improvement of climatic conditions in old buildings by the use of calcium-silicat slabs

Na štete prouzročene vlagom i plijesni u stambenim, poslovnim ili javnim prostorijama nailazimo sve češće. U većini slučajeva, što je pokazala i praksa, oštećenja od vlage i plijesni posljedica su kondenzirane vlage. Vlaga i plijesni – koje mogu biti štetne ne samo za građevnu supstancu nego i za zdravlje – mogu se izbjeći primjenom priznatih tehnologija u praksi odnosno kombinacijom djelotvorne toplinske izolacije i regulacijom vlage. Primjenom kalcij-silikatnih ploča višak vlage zraka u prostorijama više se ne kondenzira na površini zida, nego tu vlagu preuzimaju pore iz ploča (oko 90% vol.), koje ju onda ravnomjerno rasporede u sebi. Čim se klima u prostorijama normalizira, kalcij-silikatne ploče postupno i polagano oslobađaju suvišnu vlagu i time reguliraju stambenu klimu. Površina kalcij-silikatnih ploča ostaje čitavo vrijeme površinski relativno suha, a time i bez plijesni.

Kalcij-silikatna ploča je mineralni proizvod sastavljen od vapna, kremenog pijeska i vode, dakle od prirodnih sirovina, što je ekološki vrlo prihvatljivo. One nisu zapaljive i ne gore (klasa A1 negoriva). U slučaju požara nude dodatnu zaštitu. Nadalje, odličan su toplinski (λ 0,056 W/mK) i zvučni izolator (R_w – 27 dB). Paropropusne su (μ 6) pa se primjenjuju za regulaciju klime protiv stvaranja plijesni u stanu, poslovnom ili javnom prostoru. Vrlo su prikladne i za izolaciju građevina od drvene rešetkaste konstrukcije u kombinaciji s opekom ili kamenom. Koriste se za regulaciju stambene klime ili za održavanje specijalne klime u podrumskim ili tavanskim prostorijama, crkvama, školama, ustanovama, bolnicama, arhivima, muzejima, računalnim centrima, bazenima, kupaonicama i drugdje. Odlikuju se ekološkom i ekonomskom prihvatljivosti te jednostavnom ugradnjom. Uz prednosti trajnog otklanjanja gljivica i plijesni, regulacije vlage i poboljšanja zvučne izolacije – ne ostvaruje se samo znatno poboljšanje stambene klime nego, prije svega, i osjetna ušteda potrošnje energije u vrlo kratkom roku.

The damage caused by humidity and mould in residential, business or public buildings is becoming a common occurence. In most cases, as practice has demonstrated, humidity and mould damage is caused by condensed moisture. Humidity and mould – which can be hazardous not only to building substances but also to human health – can be avoided through the use of certain technologies, like the combination of effective thermal insulation and humidity regulation. Through the use of calcium-silicate slabs, the excess air humidity in rooms no longer condenses on the wall surface, but is instead absorbed by the slab pores (cca. 90% of volume) and evenly spread out in the slabs. As soon as the climate in the room is normalized again, the calcium-silicate slabs gradually and slowly release the excess humidity and thus regulate the microclimate. The surface of the calcium-silicate slabs stays relatively dry throughout the entire process, which prevents the creation of mould.

The calcium-silicate slab is a purely mineral product, consisting of whitewash, flint sand and water, i.e. entirely natural substances, which is ecologically sane. The substances are not flamable and do not burn (class A1 of non-burn materials). In case of fire, they offer additional protection. The slabs are an excellent thermal (λ 0,056 W/mK) and acoustic insulator (R_w – 27 dB) and yield steam (μ 6). They are used for regulating the climate in order to prevent mould in residential, business or public buildings. They are also highly appropriate for insulation of buildings constructed from wood gridiron constructions in combination with brick or stone. Calcium-silicate slabs are ecologically and economically acceptable, and are easy to mount. Beside the advantage of permanently removing fungi and mould, regulating humidity and improving acoustic insulation, they not only improve the residential climate, but also save large amounts of energy in a very short time-period.

OBNOVA STARIH ZGRADA
KALCIJ-SILIKATNA PLOČA

RENOVATION OF OLD BUILDINGS
CALCIUM-SILICATE SLABS

Alan Frkanec
Vidikovac d.o.o.
Branimirova 47, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.vidikovac.com
Tel. +385 (0)99 4633 733
Fax +43 (0)1 3021 290
E-mail: alan.frkanec@vidikovac.com

Često se traže rješenja kod problematike sanacije starih građevina koje se nalaze pod zaštitom kao kulturno dobro i kod njihova stalnog održavanja. Zadanom specifičnosti samih građevina i njihova zatečenog stanja prelazimo granice dosadašnjih načina izvođenja, odabira i primjene materijala. Posebice kod sanacije, renoviranja ili promjene namjene potrebno je građevinu tako prilagoditi da se povijesni karakteristični izgled bitno ne mijenja. Jedan takav primjer jest unutrašnja izolacija primjenom specijalnih ploča.

Uzroci rošenja i stvaranja plijesni u prostorijama

Uzroci rošenja i stvaranja plijesni u prostorijama mogu se naći u planiranju i projektiranju, kao i u čimbenicima koji se tek naknadno pojavljuju. Prebrza gradnja, koja je često povezana s ugrađenim materijalima koji u sebi sadrže vlagu, ne omogućuje dovoljno sušenje građevine. Neizvedena vanjska žbuka ili neizvedena odnosno nedovoljna toplinska izolacija vanjskih dijelova građevine isto je tako štetno kao i unutarnja toplinska izolacija koja ne propušta vlagu, ili npr. samo jedan premaz vodonepropusne boje. Ta se problematika dodatno pojačava kod vlaženja izvana i kod neprikladne unutarnje izolacije. Isto vrijedi i pri ugradnji novih prozora kod nedovoljne vanjske izolacije i nedovoljnog provjetravanja. Ne smije se omalovažiti utjecaj namjene. Stvara se, naime, visoka vlažnost zraka u zatvorenom prostoru kuhanjem (posebno tekućim plinom), pranjem, sušenjem, tuširanjem, zalijevanjem cvijeća i hidrokulturom, akvarijima, raznim parilicama, pa također i samim prisustvom osoba ili kućnih ljubimaca. Nedovoljno grijanje kod niskih vanjskih temperatura, visoka relativna vlažnost zraka i loša vanjska izolacija pogoršava situaciju, kao i pogrešno provjetravanje.

Na štete prouzročene kondenzacijom vlage u unutarnjim prostorijama nailazimo sve češće. Posljedica je česta pojava plijesni, a u najlakšem slučaju vidi se slijeganje prašine na tim mjestima. To sve dovodi do toga da se teško pronalazi pravi uzrok i krivnja. Ne radi se tu samo o neukusnim grješkama u ljepoti izgleda, nego doista o ugrožavanju zdravlja osoba koje borave u takvom okruženju. Moguće je da to izazove alergije, tegobe dišnih organa i razne infekcije.

Tablica 1.: Čimbenici koji utječu na nastajanje plijesni

Zrak u prostoriji: – temperatura zraka u prostoriji – vlaga zraka u prostoriji – izmjena zraka, strujanje zraka.
Građevni materijal: – toplinska provodljivost – temperatura površine zida – količina vlage – svojstvo akumulacije vlage – toplinska izolacija – svojstvo difuzije.

Radi se o jednostavnom fizikalnom procesu koji dovodi do šteta prouzročenih vlagom i plijesni. Topli zrak može primiti više vlage (vodene pare) nego hladni zrak. Ohladi li se topli i vlažni zrak, on ne može više držati toliko vodene pare u sebi. Tako nastaju prozirne, tekuće kapljice vode. Taj nam je proces poznat u prirodi kao maglenje ili rošenje. U unutarnjim prostorijama nailazimo na isti proces kao kada topli, parom zasićeni zrak dođe na hladnu površinu zida ili stropa. Tada se voda kondenzira na površini zida. Hladne zidne površine nastaju i kod vlažnoga zida, nedovoljne toplinske izolacije ili toplinskih mostova u samoj konstrukciji, kao i kod nedovoljnoga grijanja.

Tablica 2.: Životni uvjeti za plijesan

Utjecaj	Optimalni uvjeti	Ekstremni uvjeti
vlaga zraka	od 90 %	od 70 %
pH vrijednost	4,5 do 6,5 = lagano kiselo	2 do 8 = vrlo kiselo do lagano alkalno
temperatura	20 °C do 30 °C	0 °C do 45 °C
kisik		vrlo mala količina zadovoljava
svjetlo	nije potrebno	

U uobičajenom unutarnjem boravišnom prostoru (veličine 50-100 m^3) nastane tijekom dana 10-15 litara vodene pare. To je dnevno predana količina vodene pare zraku u prostorijama. Ukoliko vlažnost zraka dosegne vrijednost iznad 50%, onda se ta suvišna vlaga mora nekako zbrinuti, npr. provjetravanjem. Boravišne prostorije trebalo bi svaka dva sata provjetriti. Osim toga, provjetravanje je samo onda razumno ako je vlaga vanjskoga zraka manja nego u boravišnim prostorijama. Vlagu primaju i upijajući materijali u određenom omjeru poput žbuke, drvenine, zavjesa ili tepiha, pa je poslije postupno predaju nazad u sobni zrak. Vlaga koja se redovito stvara ipak negativno utječe na materijale i namještaj. Čak i kod dobre vanjske izolacije, kondenzirana voda odnosno kondenzat stvara se iza ormara, ugradbenih elemenata ili teških zavjesa, budući da se zid na tim mjestima ne zagrijava. Kutovi u prostorijama, prozorska okna i špalete prozora najviše se i najbrže hlade, pa se tu prije svega pojavljuje kondenzat i plijesan. Hladna područja zidova nastaju opet zbog vlažnih zidova i nedovoljne toplinske izolacije. Plijesan najviše voli podloge od organskoga materijala, kao što su npr. tapete, drvo, koža ili tekstil.

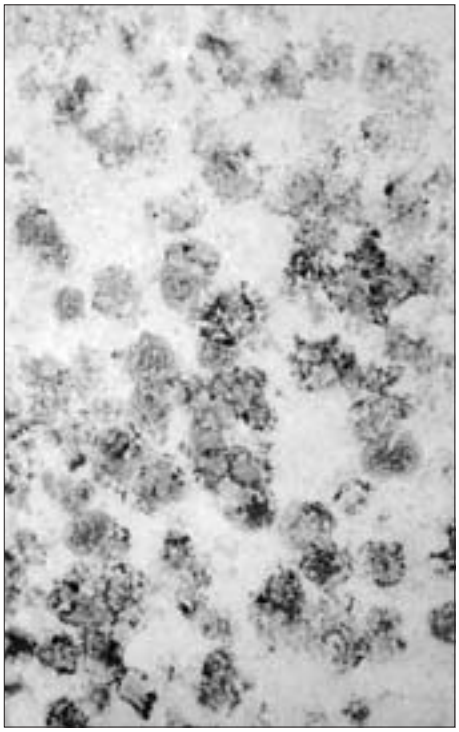

Plijesan

Želja za postizanje sve veće odnosno bolje toplinske izolacije i sve veće uštede energije donosi sa sobom i raznovrsne opasnosti. Da se takvim zahtjevima za toplinsku izolaciju udovolji, građevine se vrlo često moraju „obući u zimsku jaknu", na način da više ne mogu pravilno „disati". Najčešće se vodi briga samo o toplinskoj izolaciji, a drugi se bitni čimbenici posve zanemare. Kod toplinske izolacije s materijalima koje nemaju svojstvo upijanja dolazi do povećanja vlage u zraku u boravišnim prostorijama, a to se odražava u povećanom nastajanju plijesni. Boravak u takvim prostorijama prouzrokuje, dokazano, i povećanje dišnih tegoba.

Sličnu situaciju nalazimo i u prostorijama koje se kratkotrajno, ali intenzivno koriste, kao što su npr. crkve. Osobito kod betonske gradnje vidljivi su prijelazi materijala i fuga iznutra. Tu se nalaze toplinski mostovi i mjesta na kojima se pojavljuje vlaga i skuplja prljavština. Ponovno bojenje tih površina, nažalost, ne donosi željeno poboljšanje.

Pojava kondenzata na hladnom zidu

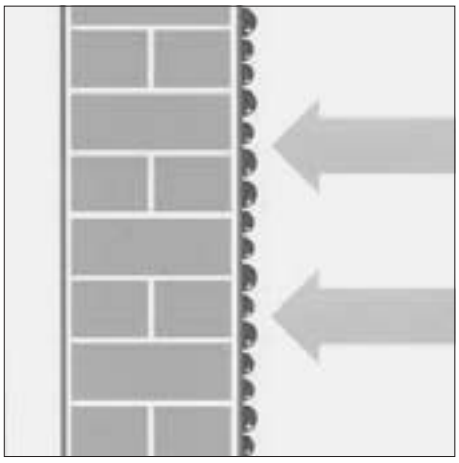

Toplinska izolacija

Po pravilu, toplinska se izolacija stavlja izvana. To donosi nedvojbene prednosti oko građevne fizike. Kod naknadne vanjske toplinske izolacije moguće je istodobno obnoviti pročelje, ili se mogu istodobno izvršiti druge radnje, kao što su pranje, obnavljanje, žbukanje ili bojenje.

Toplinska se izolacija radi iznutra u slučaju kada se pročelje mora očuvati u prvobitnom izgledu (zaštićena građevina – kulturno dobro), ili se vanjska toplinska izolacija ne može ugraditi zbog tehničkih ili pravnih razloga. Vanjska toplinska izolacija često je vrlo skupa. Prednosti unutarnje toplinske izolacije dolaze također do izražaja kada se pojedine prostorije moderniziraju jedna nakon druge. Osim toga, ta se mjera može

primijeniti neovisno o vanjskim vremenskim prilikama. Unutarnju toplinsku izolaciju jednostavnije je ugraditi i ona je povoljnija od vanjske toplinske izolacije.

Mogućnosti regulacije klime

U prirodi sve teži da se uspostavi ravnoteža. Tako toplina uvijek teče od toplije strane prema hladnijoj. Vodena para struji uvijek od višega prema nižem parcijalnom pritisku. To vrijedi i za vanjske zidove. Vodena para može prolaziti samo kroz porozne građevne dijelove i materijale. Vanjski zidovi moraju imati određena svojstva što se tiče difuzije, upijanja kapilarne aktivnosti i isparavanja. Samo tako mogu djelovati kao toplinski izolator i regulator vlage.

Da bi se spriječilo nastajanje kondenzata na unutarnjoj površini vanjskoga zida, mora se zadovoljiti minimalna toplinska zaštita. Sve obračunske metode ne jamče dobivanje povjerljivih vrijednosti akumuliranja vlage u građevnim materijalima, zato treba paziti da se primjenjuju samo oni računalni odnosno simulacijski programi koji uvažavaju i mehanizme prijenosa vlage.

Štete od kondenzata na zidu i stropu mogu se izbjeći primjenom pravilne kombinacije toplinske izolacije i regulacije vlage. Po pravilu stavlja se toplinska izolacija s vanjske strane građevine. Međutim, to često nije izvedivo, posebice u slučajevima kada se radi o građevinama koje se tretiraju kao uknjiženi spomenici kulture, a na kojima se zaštićeni vanjski izgled ne smije mijenjati. Budući da se poticajni čimbenici nalaze u unutrašnjem prostoru, trebalo bi se tamo naći i rješenje. Grijanje i prozračivanje kao jedino rješenje postaje preskupo i ne može se uvijek dosljedno ni provesti.

Ta se zadaća može riješiti pomoću ploča koje imaju odgovarajuća svojstva upijanja i regulacije vlage. To su takozvane „klimatske ploče" koje izjednačavaju razlike u temperaturi i vlazi. Višak vlage zraka u prostorijama više se ne kondenzira na površini zida, nego tu vlagu preuzimaju pore iz ploča koje ju onda ravnomjerno rasporede. Čim se klima u prostorijama povoljnije uravnoteži, klimatske ploče postupno i polagano oslobađaju suvišnu vlagu u zrak prostorije. Površina klimatskih ploča ostaje čitavo vrijeme relativno suha, a time trajno i bez plijesni. Takve ploče mogu preuzeti tri puta više vode nego što iznosi njihova masa, i to a da ne nabubre niti promijene svoj oblik. Osim toga, sprječava se visoka pH-vrijednost što se nalazi u alkalnom području naseljavanja mikroorganizma na površini.

Klimatska ploča regulira vlagu.

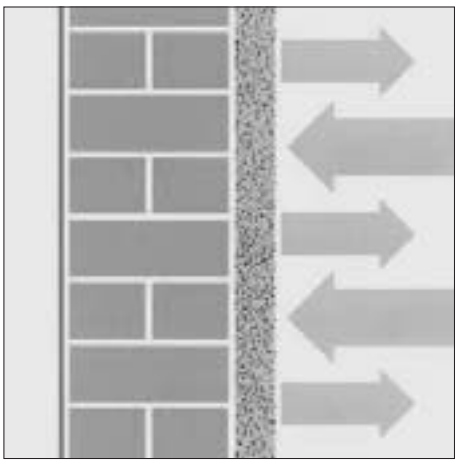

Klimatske ploče

Funkcionalne „klimatske ploče" sastoje se od mineralnoga materijala. Proizvode se od vapna, kremenoga pijeska i vode, dakle od prirodnih sirovina, što je ekološka prednost. Tehnologija je slična izradi kvarcnoga kamena. Kvarcni je kamen, za razliku, težak i kompaktan, a klimatske ploče imaju posve drukčija svojstva. Pri procesu sazrijevanja višak se vode gubi te ostavlja za sobom čitav sustav pora i kapilara, što utječe na malu gustoću i visoku „aktivnost". Volumen pora iznosi oko 90% u materijalu. Te pore osiguravaju toplinsku izolaciju i visoku moć upijanja. U pločama nema nikakvih sastojaka koji su štetni za zdravlje, poput vlakana ili drugih štetnih primjesa. U slučaju požara nude dodatnu zaštitu jer nisu zapaljive i ne gore. Dodatna je prednost jednostavan i brz način obrade, kao i kod same ugradnje. Ne radi se o posve novom izumu, jer je prošlo gotovo punih trideset godina otkako su se prvi put građevine uspješno izolirale ovakvim sustavom.

Tablica 3.: Tehnički podatci za klimatske ploče od kalcij-silikata

veličina ploče	100 x 75	cm
debljina ploče	3 i 5	cm
gustoća suhe ploče	290	kg/m^3
poroznost	oko 90	volumena %
kapilarno upijanje vode	oko 270	mase %
	oko 26	kg/m^2
koeficijent upijanja vode	71	$kg/m^2h^{½}$
upijanje vodene pare	>30	mase %
	oko 1,5	kg/m^2
koeficijent upijanja vodene pare	48	$x10^{-3}kg/m^2h^{½}$
pH vrijednost	11 do 12	–
toplinska vodljivost λ	0,056	W/mK
čvrstoća pri savijanju	0,6	N/mm^2
tlačna čvrstoća	1,5	N/mm^2
μ vrijednost	6	–
ponašanje u požaru DIN 4102	klasa A1 negoriva	–
vrijednost zvučne izolacije R_w	27	dB

Prednosti

Klimatske su ploče čisto mineralni proizvod i zato su otporne na vremenske prilike i štetočine. Tretiraju se kao dugotrajan proizvod. Proizvodni postupak i prirodni sastav materijala naglašavaju ekološku prihvatljivost. Relativno visoka tlačna čvrstoća omogućuje primjenu i kod mehanički tretiranih područja (stubišta, ulazi). Iz same strukture materijala klimatskih ploča proizlaze svojstva dobroga zvučnog izolatora. Klimatske ploče ne gore. Nisu zapaljive, ne kapaju niti se tope kod visokih temperatura. Građevini nude dodatnu zaštitu u slučaju požara. Povrh toga u slučaju požara ne nastaju nikakve opasne tvari tijekom izgaranja materijala.

Danas je poželjno misliti na buduće zbrinjavanje građevnoga materijala već pri projektiranju. Klimatske ploče tu nisu problematične. One posjeduju pozitivnu energetsku i ekološku bilancu. Ispitivanja neovisnih instituta dokazala su mogućnosti recikliranja bez teškoća i bezbrižnoga deponiranja.

Primjena

Za izvođača veoma je bitno da se čitav sustav primjenjuje jednostavnim rukovanjem, bez teškoća. Klimatske se ploče grundiraju sa svih strana kako bi se spriječilo da ljepilo i masa za izravnavanje ne pregori. Tekućina za grundiranje ne mora se osušiti; već se može odmah dalje prerađivati. Specijalnim ljepilom postavlja se na zidne i stropne površine. Samo u ekstremnim slučajevima koriste se usidrenja pomoću plastičnog učvršćivača ili čavla za žbuke. Nakon toga ploče se površinski izravnaju. Postavljenje armirajuće mrežice nije potrebno u unutarnjem prostoru. Treba obratiti pozornost da svi sljedeći slojevi (završna ili dekorativna žbuka, boja) ne ometaju slobodnu difuziju vodene pare (paropropusnost) i time samu funkcionalnost klimatske ploče. Svaka pojedina komponenta sustava mora biti međusobno točno usklađena od strane proizvođača materijala.

Područja primjene

Klimatske su se ploče pokazale vrlo dobrim i kod drugih primjena. Posebno valja izdvojiti i napomenuti područje suhe gradnje, te popravak i izolaciju građevina od drvene rešetkaste konstrukcije s opekom ili kamenom.

Vanjski izgled pročelja

Kod suhe gradnje montiraju se klimatske ploče pomoću laganih montažnih okvira kao samostojeći pregradni zidovi. Služe i za unutarnju toplinsku izolaciju i kod sanacije građevina od drvene rešetkaste konstrukcije s opekom ili kamenom. Pritom treba paziti da se ploče postave preko čitave površine, odnosno preko drvene konstrukcije i ispunjenoga međuprostora. Po pravilu montiraju se mehanički, pomoću vijaka, u ispunjeni međuprostor drvene konstrukcije, tj. u opeku ili kamen (ne u drvo). Pričvršćenje može se izvesti i lijepljenjem specijalnim mortom. U svakom slučaju, pričvršćenje treba izvesti po mogućnosti sa što manje praznoga prostora. Po potrebi, zid se mora izravnati (vapnenom žbukom) tako da se izbjegne konvekcija zraka. Unutarnji slojevi ne smiju biti difuzijski previše zatvoreni. Svojstvo slobodne difuzije mora biti osigurano prema unutrašnjem prostoru.

Ukoliko se traži učinkovita regulacija kondenzirajuće vlage, moguće je čak i u crkvenim građevinama ili građevinama koje su iznimno izložene isparavanju izvesti tu regulaciju pomoću klimatskih ploča, i to na opće zadovoljstvo korisnika.

Primjeri izolacije

Unutarnja izolacija stare stambeno-poslovne zgrade (Heilbronn, Njemačka)

Kod sanacije zaštićene građevine iz 19. stoljeća, koja se odlikuje vrlo zahtjevnim i veoma pomno izrađenim pročeljem od prirodnoga kamena, trebalo je, između ostalog, ostvariti i poboljšanje čitave izolacije građevine. Vanjska izolacija nije došla u obzir.

Prvobitno je ovdje bilo planirano ugraditi gips-kartonske kompozitne ploče. Pomoću prikladnih računalnih programa moglo se dokazati da je to upitno i više nego problematično. Izračun prikazuje konstantno akumuliranje vlage i povećanje ukupnoga postotka vode u razdoblju za sljedećih pet godina. To povećanje vode može negativno utjecati ne samo na građevnu supstancu nego i na čitavu toplinsku izolaciju zida. Međutim, kod primjene klimatskih ploča na bazi kalcij-silikata dolazi do smanjenja ukupnoga postotka vode. Time je omogućeno da se više vode može isparavati nego što upija čitava konstrukcija. To je bio razlog za odabir klimatskih ploča kao prikladnoga materijala za unutarnju izolaciju. Građevina je namijenjena za stambeni i poslovni prostor.

Ovom se mjerom postigla ne samo zdrava boravišna klima u prostorijama nego se tako ostvarila i vrlo bitna ušteda energije od oko 41%, što je ovdje bilo od posebnoga značenja.

Unutarnja izolacija crkve (Ravensburg, Njemačka)

U crkvi izgrađenoj 1962. godine bila je izvršena potpuna obnova unutarnjega prostora krajem 2000. i početkom 2001. godine. Na zidovima su bila vidljiva područja reški u zidu, a razlog tome bili su toplinski mostovi i taloženje prašine. Bojenje čak u više navrata nije pomoglo.

Prvobitno je bilo planirano prekriti zidove gips-kartonskim pločama. Arhitekti su se odlučili za postavljanje klimatskih ploča na vanjske zidove. Postojeći drveni strop trebao se izmijeniti u novi sustav koji reducira refleksiju zvuka. Iz proračuna fizike zgrade proizašla je potreba postavljanja klimatske ploče na većem dijelu stropa.

Ispitivanja su pokazala da su na zidani zid, odnosno na čelične nosače, bile postavljene 2 cm debele drvene kompozitne lagane ploče, a na njih se nanosila oko 2 cm debe-

la vapnena žbuka. Površina je bila zaglađena (zrno < 2 mm) i obojena disperzijskom bojom. U žbuci su bile primijećene ravne pukotine koje su najčešće bile na mjestima iznad čeličnih nosača. Boja je dobro prianjala. Jedan zid crkve bio je gotovo čitav ostakljen, a na drugom su bile obješene slike prizora Križnoga puta, oslikanih na drvenim pločama debljine od oko 2 cm.

Prvi sastanak i razgovor na samome mjestu bio je vođen između stručnjaka proizvođača i arhitekta u proljeće 2000. godine. Izvedbena rješenja za detalje postignuta su u međusobnom dogovoru. Primjera radi, kako da se slike integriraju u oblogu klimatskih ploča ili kako izvesti završetak i prijelaze na ostakljenom zidu.

Na osnovi ispitivanja i promatranja na terenu predložio se sljedeći način izvedbe i postavljanja materijala –

Vanjski zidovi:

– očistiti površine zidova
– ploče izrezati po mjeri i „grundirati"
– ljepilo nanijeti nazupčenim „gleterom"
– ploče postaviti jednu do druge
– postaviti „tiple"
– ploče „zagletati" po čitavoj površini i umetnuti mrežicu za pojačanje
– nanijeti tanak sloj strukturne završne žbuke (plemenite žbuke)
– obojiti odgovarajućom bojom.

Pregradni zidovi:

– očistiti površine zidova
– nanijeti sredstvo za povećanje prionjivosti (veza staro-novo)
– nanijeti tanak sloj strukturne završne žbuke (plemenite žbuke)
– obojiti bojom.

Strop:

– postaviti pričvrsne letvice za izradu nosive drvene konstrukcije
– ploče učvrstiti vijcima za drvenu konstrukciju
– ploče „zagletati" po čitavoj površini i umetnuti mrežicu za pojačanje
– nanijeti tanak sloj strukturne završne žbuke (plemenite žbuke)
– obojiti odgovarajućom bojom.

Nadalje, savjetovalo se da se slike prizora Križnoga puta ostave direktno na postojećoj žbuci. Zatim bi se uokolo postavile klimatske ploče. Kod takve izvedbe slike bi bile udubljene u zidu za oko 1 cm u novoj zidnoj oblozi. Zaštita bridova ploče nije bila potrebna jer slike nisu na dohvat osoba.

Ispod prozora nalazio se isprva jedan žlijeb koji je skupljao vodeni kondenzat s ostakljenih prozora. Taj je žlijeb u svome prednjem dijelu ravno uklopljen u klimatske ploče koje su tu dobile zaštitni brid.

Izvedba radova bila je u jesen 2000. godine. Radovi su uspješno obavljeni. Na zidovima se više ne pojavljuju potamnjela mjesta, a na prozorima se kondenzira vrlo malo vode. Akustika se znatno popravila. Čitav unutarnji prostor crkve doima se puno svjetliji i ugodniji.

Crkva u Ravensburgu

početak rada i ispunjavanje šupljina

prozorsko okno prije i poslije izvođenja radova

Unutarnja izolacija podrumskih prostorija iz 17. stoljeća (Hemmingen, Njemačka)

U proljeće 2003. godine započela je sanacija i restauracija jedne stare seoske kuće iz 17. stoljeća. Posebno je velik izazov bila sanacija odnosno obnova podruma. Trodijelni, u lukovima izvedeni podrum trebalo je preurediti u takozvanu „wellness" oazu. Međutim, čak u najtoplijem dijelu ljeta temperatura površine podrumskog zida nije se mogla popeti iznad 14°C. Time je ovaj podrum bio predestiniran da se kod korištenja „whirlpoola" ili saune čak dođe do samih granica pravila građevinske fizike. A to bi značilo da bi kondenzacija vode na zidovima i stropu bila programirana.

Kod prvog obilaska u ožujku 2003. ustanovljena je tek neznatno mala koncentracija soli u čitavom podrumu. Brzo je bilo svima jasno da tim nebitno malim opterećenjem solju sanaciju nije nužno izvesti sanacijskom žbukom. A čak da se ona i izvede, ne može se ni jednom uobičajenom sanacijskom žbukom riješiti problematika vrlo visoke vlage u zraku i time prouzrokovana kondenzacija na površinama. Tražilo se razumno i ostvarivo rješenje. Prijedlog za sanaciju čitavog podruma kalcij-silikatnim pločama bio je vrlo dobro prihvaćen.

U stražnjem dijelu podruma ispunile su se udubine (djelomično do 20 cm) sa segmentima kalcij-silikatne ploče. Za zaobljeni strop izrezale su se ploče u trake koje su onda postavljene i dodatno pričvršćene tiplama za ploče. Ugradila se dodatno i mrežica za pojačanje na zaobljenim dijelovima stropa i zida.

Kalcij-silikatnom pločom ostvarila se relativno suha površina zida i stropa čitavog podruma, čak i kod permanentnoga difuzijskog strujanja vodene pare kroza zid. Problematika visoke vlažnosti zraka u „wellness" podrumu time je riješena, kao i stvaranje kondenzata ljeti (to je problem gotovo svakog podruma). Prekomjerna vlaga u zraku

oblaganje klimatskim pločama

prostor za tuširanje tijekom i nakon izvođenja radova

ne kondenzira se kod uporabe „whirlpoola" ili saune na površinama zida, nego nju kalcij-silikatne ploče odmah upijaju i zadržavaju. Kada se nakon jednog „wellness" poslijepodneva klima u podrumu normalizira, ploče tada otpuštaju skupljenu vlagu natrag u zrak.

Zaključak

Promišljenom i prikladnom primjenom kalcij-silikatnih ploča za unutarnju izolaciju kod zaštićenih starih građevina moguće je poboljšati klimu u prostorijama, kao i znatno uštedjeti energiju. To ne potvrđuju samo teoretska razmišljanja nego i brojne uspješne primjene u praksi.

Izvod iz liste zaštićenih povijesnih i sakralnih građevina saniranih primjenom klimatskih, kalcij-silikatnih ploča

- filharmonija, St. Petersburg, Rusija
- crkva „Adventa", Vedbaek, Danska
- građevina „Alpenland", Schottwien, Austrija
- osnovna škola, Krakaudorf, Austrija
- kat. crkva „Tempel Kolegiata", Leczyca, Poljska
- dvorac, Wroclaw, Poljska
- vila „Reding", Leudelange, Luksemburg
- vila „Rupp", Tarchamps, Luksemburg
- „Unique"-zračna luka, Zürich, Švicarska
- kat. crkva „St. Paulus", Enzweihingen, Njemačka
- crkva „St. Peter und Paul", Schwäbisch-Gmünd, Njemačka
- povijesni podrum, Stuttgart-Vaihingen, Njemačka
- povijesna viječnica, Jagsthausen, Njemačka
- ministarstvo unutarnjih poslova, Stuttgart, Njemačka
- katedrala, Rottenburg, Njemačka
- samostan „St. Marienstern", Panschschwitz, Njemačka

Literatura

1. Kollmann, H. (2004.), *Feuchtigkeitsregulierend: Innendämmung eines denkmalgeschützten Gebäudes in Heilbronn*, Malerblatt 11/2004; news; str.10
2. Kollmann, H. (2005.), *Kellersanierung: Feuchte unter Kontrolle*, Ausbau + Fassade 01/2005; str. 32-33
3. Kollmann, H. (2005.),*Platten gegen feuchtes Klima*, Bauen & Renovieren 05-06/2005; str. 54
4. Frkanec, A. (2004.), *Tehnologija moderne sanacije građevina: problemi s pojavom vlage i plijesni – isključeni ?!,* Stambeni vjesnik 4/2004, godina 1, str. 20-21
5. Maruszyk, L.E. (2005.), *Prima Klima in der Wellness-Oase*, „Mappe" 06/2005; Marktgerecht; Fakten; str. 52
6. WTA (Wissenschaftlich-Technische Arbeitsgemeinschaft für Bauwerkserhaltung und Denkmalpflege eingetragener Verein): *WTA Merkblatt E-8-5-00/D*

Kriteriji vrjednovanja, očuvanja i obnove

Valorisation, preservation and reconstruction criteria

villas
stately homes and castles

Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci

Kriteriji vrjednovanja dvoraca
Odabir najvrjednijih hrvatskih dvoraca

Criteria for valorisation of manors
Selection of the most valuable Croatian manors

Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara i *Pravilnik o registru kulturnih dobara Republike Hrvatske* ne predviđaju podrobnije vrjednovanje kulturnih dobara unutar zakonom određene tri temeljne liste – *Liste zaštićenih kulturnih dobara*, *Liste kulturnih dobara nacionalnog značenja* i *Liste preventivno zaštićenih dobara*. *Uputa za vrjednovanje kulturnih dobara* iz 2004. godine donosi osnovne kriterije vrjednovanja, ali oni se u pravilu koriste za ocjenu pojedinoga kulturnog dobra od slučaja do slučaja. Međutim, nije provedeno sustavno i stručno usporedbeno vrjednovanje dvoraca u cilju utvrđivanja najvrjednijih primjera. U stvarnosti se nerijetko događa da su najvrjedniji dvorci prazni ili nemaju prihvatljivu namjenu pa propadaju, a oni manje vrijedni se obnavljaju. Zbog nepostojanja jasnih vrijednosnih kategorija, neprilagodljivi konzervatorski uvjeti nerijetko na posredan način odbijaju ulaganja u prenamjenu i obnovu. Gotovo je pravilo da se državni novac raspoređuje na velik broj spomeničkih građevina, pa se s razmjerno malim novcem ne mogu obaviti ni nužni popravci, a kamoli provesti cjelovita obnova.

Cilj priopćenja jest ukazati na nužnost sustavnog i cjelovitog vrjednovanja dvoraca kako bismo pridonijeli rješavanju problema propadanja najvrjednijih dvorskih cjelina. Sustav vrjednovanja bio bi polazište za utvrđivanje dopustivih zahvata prilikom obnove i možebitne pregradnje/dogradnje dvoraca u funkciji revitalizacije i suvremenoga održivog korištenja. Osim arhitektonsko-građevnih, kulturno-povijesnih i prostorno-ambijentalnih kriterija vrjednovanja nužno je uvažavati i kriterije potencijalnoga turističkog korištenja, te kriterije ekonomske opravdanosti ulaganja. Usporedbenim vrjednovanjem dvoraca i uspostavom vrijednosne liste omogućila bi se djelotvornija obnova. Državna skrb bila bi usmjerena na najvrjednija kulturna dobra, a za ona bi se manje vrijedna, uz prilagođene konzervatorske uvjete, lakše pronašli zainteresirani ulagači u obnovu i prenamjenu.

Legislation on protection and preservation of cultural monuments and the *Statue on the registry of cultural monuments of the Republic of Croatia* do not stipulate detailed valorization of cultural monuments within the tree basic lists as defined by Law – the *Protected cultural monuments list*, the *Cultural monuments of national significance list* and the *Preventively protected monuments list*. *The directive for valorization of cultural monuments* from 2004 sets basic criteria of valorization, but they are usually used for the evaluation of individual cultural monuments on a case by case basis. However, there has been no systematic and comparable valorization of manors with the goal of establishing the list of most significant examples. Oftentimes the most valuable manors sit empty or have no acceptable utlization and are left to decay, while those less valuable are being renewed. Due to lack of clear categorization, rigid conservation requirements often indirectly reject investments into reuse and renovation. It is almost a rule that state funds are being dispersed on a large number buildings, and they are insufficient for even the urgent repairs, let alone complete renewal.

The aim of this paper is to point out the necessity of systematic and integral valorization of manors with the goal of stoping the degradataion of the most valuable manor complexes. The system of valorization would serve as a starting point for identification of permissible interventions during renovation and possible upgrade of the manor in the service of revitalization and contemporary sustainable use. Apart from the architectural-construction, cultural-historical and spatial-ambiance criteria of valorization, it is also necessary to respect the criteria for potential tourist use, as well as the criteria of the economic justification of investment. The comparative valorization of manors and setting up of a value list would enable a more efficient renovation. State care would be focused on the most valuable cultural monuments, and those less valuable would find investors in their renovation and reuse more easily with better adjusted conservation requirements.

dvorac, zamak, burg, kurija, vila
graditeljsko naslijeđe
obnova i zaštita kulturnoga naslijeđa
suvremeno korištenje povijesnih građevina
vrjednovanje kulturnih dobara

manor, castle, burg, curia, villa
construction heritage
renovation and preservation of cultural heritage
contemporary use of historical buildings
valorization of cultural monuments

Prof.dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci, dipl.ing.arh.
Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
Tel. + 385 (0)1 4639 265, 2430 992
Fax + 385 (0)1 2430 992, 4639 265
E-mail: mladen.scitaroci-obad@zg.t-com.hr

Dr.sc. Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, dipl.ing.arh.
„Šćitaroci" d.o.o.
Srebrnjak 9, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.scitaroci.hr
Tel. + 385 (0)1 2431 553
Fax + 385 (0)1 2431 553
E-mail: scitaroci@zg.t-com.hr, scitaroci@scitaroci.hr

Usprkos zakonskoj zaštiti dvorci i nadalje propadaju, čak i više nego prije kada smo bili skloni optuživati društveno-politički sustav kao jedinoga krivca za tužnu sudbinu hrvatskih dvoraca, utvrđenih dvoraca (zamkova, burgova, plemićkih gradova, srednjovjekovnih feudalnih gradova), kurija, vila i ljetnikovaca. Iako će statistika pokazati državna ulaganja u hrvatske dvorce, stvarnost je porazna. Država najviše ulaže u malobrojne dvorce-muzeje, a ono malo novca koliko je na raspolaganju za obnovu kulturnoga naslijeđa (posebice dvoraca) raspoređuje se na brojne građevine – u pravilu za manje zahvate održavanja ili nužnih popravaka. Takve „vatrogasne" mjere potpuno su nedjelotvorne, često dovode do improvizacija i neprofesionalne obnove, a rezultati su nerijetko kontraproduktivni. Zato ne treba čuditi da je trećina dvoraca u Hrvatskoj bez namjene, a da je polovica dvoraca u vrlo lošem građevnom stanju.

Takvo stanje posljedica je i državne nebrige i nezainteresiranosti za dvorce. Začuđuje takav odnos prema hrvatskim dvorcima kada znamo da su upravo dvorci u mnogim europskim zemljama jedna od glavnih turističkih atrakcija i znatan izvor prihoda. Osim rijetkih iznimaka (primjerice Trakošćan), hrvatski dvorci ne donose prihode, već imaju velike rashode i stvaraju gubitke koji dugoročno nisu održivi. Zato je nužna državna strategija za obnovu i revitalizaciju dvoraca kako bi se barem najvrjednije građevine obnovile, pronašla prihvatljiva i održiva namjena te se osiguralo njihovo trajno financiranje. Preduvjet strategije revitalizacije dvoraca bez dvojbe jest sustavno vrjednovanje, koje će omogućiti određivanje prioriteta i najvrjednijih primjera, te utvrđivanje dvoraca za obnovu iz državnih sredstava. Za ostale bi dvorce, a takvi su u većini, trebalo razraditi prihvatljive vlasničke i financijski održive modele revitalizacije i prenamjene. Malobrojni su dvorci u privatnom vlasništvu. Za mnoge još uvijek nije raščišćen formalno-pravni status. Često je vlasništvo mješovito (privatno-državno), nerijetko nejasno (u postupku povrata nekadašnjim vlasnicima ili njihovim nasljednicima), katkada u sudskim postupcima radi utvrđivanja vlasništva i sl.

Cilj je ovoga priopćenja ukazati na nužnost sustavnoga stručnog i znanstveno utemeljenog vrjednovanja dvoraca, utvrđenih dvoraca (burgova, zamkova, plemićkih gradova), kurija, vila i ljetnikovaca s namjerom utvrđivanja što objektivnijih kriterija za njihovu obnovu i revitalizaciju. Priopćenje je nastavak istraživanja objavljenih u prošlogodišnjem zborniku radova,[1] te je u skladu s europskim projektom Villas.[2] Istražuju se kriteriji za sustavno vrjednovanje dvoraca, pri čemu se polazi od prostorno-pejsažnih, arhitektonsko-građevnih i kulturno-povijesnih kriterija, a uzimaju se u obzir i novi kriteriji – poglavito oni s gledišta turističkoga korištenja i ekonomske održivosti.

U Hrvatskoj je posljednji put sustavno vrjednovanje dvoraca napravljeno prije 40 godina – krajem 1960-ih godina, pod vodstvom dr.sc. Anđele Horvat i objavljeno je u studiji *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske – stanje i mogućnosti njihova uključivanja u*

1 Obad Šćitaroci, M.; Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2005.), *Dva tisućljeća dvoraca, vila i zamkova na tlu Hrvatske /The two millenia-long tradition of manors, villas and castles in Croatia*, u: *Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima /Contemporary use and creative management of manors, castles and villas*, Zagreb, 2005., str. 17-38 (zbornik radova/conference proceedins), međunarodni projekt „Villas, stately homes and castles: compatible use, valorisation and creative management" _ Interreg IIIB Cadses; Zagreb, 10.11.2005.; Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet; ISBN 953-6229-40-4

2 Interreg IIIB-Cadses (2000.-2006.): Villas, stately homes and castles – compatible use, valorisation and creative management; www.villas-eu.org, www.dvorci.hr

suvremeni život.[3] Prema postavljenim kriterijima svi su dvorci i kurije svrstani u pet vrijednosnih kategorija – od međunarodnog do lokalnog i ambijentalnog značenja.[4] Iako je od tada prošlo gotovo pola stoljeća, tijekom kojih se mnogo toga promijenilo (od stanja dvoraca do kriterija vrjednovanja) ta se kategorizacija i danas neslužbeno koristi jer druga nije učinjena. Nema nikakve dvojbe da je nužno napraviti novo vrjednovanje u skladu s današnjim spoznajama i današnjim mjerilima ocjenjivanja spomeničkih vrijednosti. Ovo priopćenje nema namjeru ponuditi cjelovito vrjednovanje dvoraca, već postaviti polazišta za utvrđivanje sveobuhvatnih kriterija za ocjenjivanje. Zato treba ovo priopćenje shvatiti kao poticaj za izradu interdisciplinarne i znanstveno-stručne studije o vrijednostima hrvatskih dvoraca, što će omogućiti njihovu djelotvorniju obnovu i revitalizaciju.

Trakošćan

Zakonsko polazište vrjednovanja dvoraca

Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/1999., 151/2003., 157/2003.) te *Pravilnikom o registru kulturnih dobara Republike Hrvatske* (NN 59/2000., 37/2001.) vrjednovanje se svodi na svrstavanje kulturnih dobara na tri liste: *Lista zaštićenih kulturnih dobara*, *Lista kulturnih dobara nacionalnog značenja* i *Lista preventivno zaštićenih dobara*.

Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara spominje ili se poziva na vrjednovanje, ali ne donosi kriterije za vrjednovanje, što ukazuje na potrebu izrade posebnih uvjeta vrjednovanja za svaku skupinu kulturnih dobara, pa tako i za dvorce. Svojstvo kulturnoga dobra utvrđuje Ministarstvo kulture rješenjem na temelju stručnoga vrjednovanja (članak 12.). Postupak vrjednovanja kulturnih dobara od najvećeg značenja za Republiku Hrvatsku (koja se upisuju u *Listu kulturnih dobara nacionalnog značenja*) obavlja posebno stručno povjerenstvo od pet članova, koje imenuje ministar kulture iz reda istaknutih stručnjaka za kulturnu baštinu (članak 13.). Sva se kulturna dobra, pa tako i dvorci, upisuju u Registar kulturnih dobara (javna knjiga koju vodi Ministarstvo kulture), a on se sastoji od tri liste: *Liste zaštićenih kulturnih dobara*, *Liste kulturnih dobara nacionalnog značenja* i *Liste preventivno zaštićenih dobara* (članak 14.). Kulturna dobra koja nisu u Registru Ministarstva kulture imaju status lokalnog značenja i njih zaštićenim može proglasiti lokalna uprava i samouprava – županija, Grad Zagreb, grad ili općina (članak 17.).

Lista zaštićenih kulturnih dobara (izvod iz *Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske*, NN 151/2002.) donosi samo popis građevina po županijama, gradovima i općinama, ne navodeći vrijednosne kategorije. Vođenje Registra kulturnih dobara podrobnije utvrđuje *Pravilnik o registru kulturnih dobara Republike Hrvatske* (NN 59/2000.). On donosi odrednice koje se odnose na kulturna dobra od nacionalnog i lokalnog značenja (članci 1. i 2.), na svojstva kulturnoga dobra (članak 3. i 4.) i na preventivno zaštićena kulturna dobra, zaštićena kulturna dobra i kulturna dobra od nacionalnog značenja (članak 8.).

Iz ovih zakonodavnih okvira proizlazi postojanje dviju vrijednosnih kategorija zaštićenih kulturnih dobara – kulturna dobra od nacionalnog značenja i kulturna dobra od lokalnog značenja. Proglašenje zaštite prve grupe provodi Država (dakle Ministarstvo kulture), a zaštita druge grupe u nadležnosti je lokalne uprave i samouprave, uz prethodnu suglasnost nadležnoga Ministarstva. Budući da ne postoji vrijednosna gradacija spomeničkoga značenja, na istoj se razini zaštite nalazi primjerice dvorac-zamak Veliki Tabor (jedinstveni primjer u Hrvatskoj) i dvorac Jakovlje (jedan od brojnih dvoraca 19. stoljeća). U formalno-pravnom smislu nema razlike između kulturnih dobara svjetskoga značenja (primjerice kulturna dobra pod zaštitom UNESCO-a),

3 Horvat, Anđela; Habunek-Moravac, Štefica; Aleksić, Nada (1970.), *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske – stanje i mogucnosti njihova uključivanja u suvremeni život*, Zagreb, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SRH

4 U studiji *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske* (1970.) dvorci su prema spomeničkoj vrijednosti svrstani u pet kategorija: međunarodnog značenja (0.), jugoslavenskog (1.), nacionalnog (2.), regionalnog (3.), lokalnog (4.) i ambijentalnog značenja (5.). Ova je kategorizacija prihvaćena još 1967. godine.

kulturnih dobara najviše nacionalne vrijednosti i kulturnih dobara prosječne nacionalne vrijednosti. Sva se ta kulturna dobra nalaze na *Listi zaštićenih kulturnih dobara*, pri čemu se ona najvrjednija stavljaju još i na *Listu kulturnih dobara nacionalnog značenja*. Unutar pojedinih lista ne postoji gradacija, koju je služba zaštite u Hrvatskoj primjenjivala ranijih desetljeća. Tako je još 1967. godine bila prihvaćena kategorizacija dvoraca prema kojoj su svi dvorci bili svrstani u pet vrijednosnih grupa.[5] Ovisno o vrijednosnoj kategoriji bili su dopušteni građevni zahvati i promjena namjene.

Uputa za vrjednovanje kulturnih dobara predloženih za upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske (2004.)[6] donosi kriterije vrjednovanja kulturnih dobara razvrstanih u četiri grupe: 1. svojstvo,[7] 2. značaj i funkcija,[8] 3. vrijeme nastanka[9] i 4. posebni kriteriji[10] (specifični za pojedine vrste kulturnih dobara, kao što je graditeljsko naslijeđe). Međutim, na temelju tih kriterija kulturna dobra iste vrste (primjerice dvorci) ne razvrstavaju se u vrijednosne grupe kako bismo utvrdili za određenu vrstu kulturnih dobara različite razine značenja – primjerice: međunarodnog, nacionalnog, regionalnog ili lokalnog značenja.

Navedena analiza zakona i propisa iz područja zaštite kulturnih dobara upućuje na zaključak da se u zaštiti i očuvanju kulturnih dobara ne propisuje niti primjenjuje vrjednovanje na način utvrđivanja vrijednosnih kategorija unutar iste vrste kulturnih dobara. To znači da ne utvrđujemo dvorce prema vrijednosnim razinama, pa ne znamo koji su nam dvorci europske (ili srednjoeuropske) vrijednosti, koji su vrijedni primjeri na najvišoj nacionalnoj razini, a koji su dvorci vrijedni na lokalnoj razini (na razini županija, gradova i općina). Kada se postave takvi kriteriji vrjednovanja, bit će moguće utvrditi razvidnu strategiju zaštite, obnove i revitalizacije dvoraca. Time će se smanjiti pojedinačni pristupi obnovi i revitalizaciji, koji najčešće ne dovode do zadovoljavajućeg rezultata, što potvrđuje aktualno stanje dvoraca u Hrvatskoj.

Kriteriji vrjednovanja dvoraca

Postupak vrjednovanja kulturnih dobara, pa tako i dvoraca, zahtijeva znanstveni postupak i dobru stručnu pripremu baze podataka. To je posao koji prelazi okvire jednoga priopćenja na znanstveno-stručnom skupu, kao što je ovaj. Zato je cilj ovoga rada postaviti polazišta i početne kriterije, koje valja nadograditi te interdisciplinarno i sveobuhvatno sagledati kako bi se došlo do zaključaka koji bi mogli biti obvezujući.

Istraživanjem kriterija vrjednovanja dvoraca i sličnih građevina, poglavito s gledišta gospodarske održivosti i ekonomske opravdanosti, bavi se i projekt *Villas*.[11] Iako će projekt *Villas* u konačnom obliku postaviti razrađene kriterije, ponajprije s gledišta primjerene i prihvatljive održive namjene, u istraživačkom postupku postavljeno je osam polaznih kriterija: 1. obilježja mjesta,[12] 2. tipologija i izvorna obilježja građevine,[13] 3. vlasništvo građevine,[14] 4. postojeća i prijašnja namjena,[15] 5. prijedlog nove namjene, 6. građevno stanje građevine, 7. ekonomska isplativost aktualnog korištenja građevine i 8. obilježja moguće nove namjene u odnosu na postojeće korištenje građevine. Ovi su kriteriji ponajprije usmjereni na iznalaženje nove namjene koja će osigurati budući život građevine odabirom gospodarski održive namjene. Ti su kriteriji od presudne važnosti za opstanak dvoraca i vila, ali nisu nam dostatni pokazatelji za njihovo vrjednovanje. Samo se u kriteriju označenom pod brojem 2. (tipologija i izvorna obilježja građevine) sagledavaju arhitektonska i kulturno-povijesna obilježja.

Kriteriji za vrjednovanje dvoraca i sličnih građevina temeljem hrvatskoga zakonodavsta i prakse službe zaštite kulturne baštine razmotreni su u prethodnom poglavlju. Postavljeni su brojni kriteriji na temelju kojih se provodi vrjednovanje (vidjeti bilješke

5 Kategorizacija dvoraca iz 1967. godine temeljena je na sljedećim kriterijima:
U nultu (0) kategoriju uvršteni su spomenici koji imaju najveću kulturno-umjetničku, povijesnu i znanstvenu vrijednost prepoznatljivu na europskoj/svjetskoj razini.
U prvu (1.) kategoriju određeni su spomenici unikatnoga, reprezentativnog i razvojno istaknutog značenja s kulturno-umjetničkoga, povijesnog i znanstvenog gledišta a na području cijele tadašnje države, što bi se danas moglo odrediti za područje jugoistočne Europe (Balkana).
U drugu (2.) kategoriju smješteni su spomenici unikatnoga, reprezentativnog i razvojnoga istaknutog značenja s kulturno-umjetničkim, povijesnim i znanstvenim vrijednostima na području Hrvatske (moguće je uvrstiti preinačene građevine koje su sačuvale veći dio izvornih obilježja i sadržaja).
Za nultu, prvu i drugu kategoriju nije bitno aktualno građevno stanje (što znači da se i ruševini može dodijeliti nulta kategorija).
U treću (3.) kategoriju uvrštavaju se spomenici od važnosti za neku regiju, a posjeduju određenu umjetničku, povijesnu i znanstvenu vrijednost, te su postali prepoznatljiva tema krajolika.
U četvrtu (4.) kategoriju uvršteni su spomenici prosječne ili manje kulturno-umjetničke, povijesne i znanstvene vrijednosti, važni za uže lokalno područje (ovdje se ubrajaju i spomenici koji bi po svojoj vrijednosti pripadali višoj kategoriji, ali je njihova izvornost u velikoj mjeri narušena ili je sačuvana u detaljima).
U petu (5.) kategoriju smješteni su primjeri graditeljstva koji imaju minimalne kulturno-umjetničke, povijesne i znanstvene vrijednosti, ali koji, povezani u cjelinu, pridonose vrijednosti nekog ambijenta.

6 *Uputa za vrjednovanje kulturnih dobara predloženih za upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske*, Ministarstvo kulture RH, klasa: 612-08/04-01-06/03, urbroj: 532-10-1/8(JB)-5, Zagreb, 21.05.2004.

7 Prema *Uputi*, svojstvo kulturnoga dobra ocjenjuje se u odnosu na njegovu izvornost, rijetkost, reprezentativnost, raznolikost, cjelovitost, te ambijentalnu i estetsko-umjetničku vrijednost. Izvornost podrazumijeva postojanje izvornih (primarnih) elemenata građevine i okoliša. Rijetkost pretpostavlja unikatne i malobrojne primjerke ili elemente građevina i njena okruženja. Reprezentativnost je određena jedinstvenošću u svojoj vrsti, ograničenošću na određeno područje ili vrijeme, te tipičnošću ili specifičnošću oblika. Raznolikost je izražena bogatstvom struktura, oblika, procesa i sadržaja. Cjelovitost je izražena u sačuvanim funkcijama i oblicima kulturnoga dobra. Ambijentalna, odnosno pejsažna vrijednost izražena je stupnjem atraktivnosti i općeg utjecaja određenoga kulturnog dobra na čovjekovu okolinu. Estetsko-umjetnička vrijednost izražena je prisutnošću općeprihvaćenih umjetničkih odnosno estetskih obilježja.

8 Prema *Uputi*, značaj i funkcija kulturnoga dobra ocjenjuje se u odnosu na njegovo znanstveno, kulturno ili odgojno-obrazovno značenje, a iskazu-

7.-10.), ali nije uspostavljen vrijednosni sustav koji omogućuje usporedbu i utvrđivanje vrijednosnih kategorija.

Za ovo istraživanje valja postaviti kriterije za vrjednovanje dvoraca koji će dati početne rezultate, ali koji su na tragu sveobuhvatnoga vrjednovanja što će moći odrediti najvrjednije hrvatske dvorce. Postavljanje kriterija polazi od hrvatskoga zakonodavstva (posebice od *Upute za vrjednovanje kulturnih dobara* iz 2004. godine), a u obzir uzima međunarodna istraživanja u sklopu projekta *Villas* i dugogodišnje iskustvo autorâ ovoga rada na istraživanju hrvatskih dvoraca. Valja očekivati da će se u daljnjim razradama izoštravati kriteriji vrjednovanja te povećavati broj i obuhvat kriterija.

Kriteriji vrjednovanja moraju obuhvatiti dvorce s različitih gledišta – ponajprije s konzervatorskog, kulturno-povijesnog, arhitektonsko-graditeljskog i prostorno-ambijentalnog, ali također i s turističkog,[16] ekonomskog i imovinsko-pravnog gledišta. Zbog svih kriterija treba dati cjelovitost sagledavanja dvoraca kao prostorno-građevne i kulturno-povijesne cjeline. Prva grupa kriterija odredit će glavnu mjeru vrjednovanja, dok će druga grupa biti presudna za određivanje prihvatljive i održive namjene.

A) Konzervatorski kriteriji ocjene dvoraca

1. Izvornost dvorca (stupanj očuvanosti zgrade dvorca u povijesnom/izvornom obliku – izvornost arhitektonskog oblikovanja):
   - u cijelosti očuvan dvorac u povijesnom obliku _ (5)
   - restauriran dvorac u skladu s konzervatorskim kriterijima _ (4)
   - većim dijelom očuvan dvorac u povijesnom obliku _ (3)
   - manjim dijelom očuvan dvorac u povijesnom obliku (djelomice novo) _ (2)
   - u cijelosti izmijenjen povijesni oblik dvorca (pretežito ili potpuno novo) _ (1)
   - dvorac ne postoji _ (0).
2. Izvornost gospodarskih zgrada (očuvanost gospodarskih zgrada):
   - u cijelosti sačuvan izvorni izgled gospodarskih zgrada _ (5)
   - restaurirana/e gospodarska/e zgrada/e u skladu s konzervatorskim kriterijima _ (4)
   - većim dijelom očuvane gospodarske zgrade u povijesnom obliku _ (3)
   - manjim dijelom očuvane gospodarske zgrade u povijesnom obliku _ (2)
   - u cijelosti izmijenjen povijesni oblik gospodarskih zgrada _ (1)
   - gospodarske zgrade ne postoje _ (0).
3. Izvornost perivoja (očuvanost perivoja i vrta u povijesnom/izvornom obliku):
   - u cijelosti očuvan perivoj u povijesnom obliku _ (5)
   - restauriran perivoj u skladu s konzervatorskim kriterijima _ (4)
   - većim dijelom očuvan perivoj u povijesnom obliku _ (3)
   - manjim dijelom očuvan perivoj u povijesnom obliku _ (2)
   - u cijelosti izmijenjen povijesni oblik perivoja _ (1)
   - perivoj ne postoji (nije očuvan) _ (0).
4. Očuvanost i vrijednost različitih građevnih razvojnih faza:
   - (trajanje u kontinuitetu: očuvanost izražena stupnjem očuvanosti u odnosu na izvorno stanje)
   - vrlo visoka razina očuvanosti i vrijednosti razvojnih faza dvorca od kasnoga srednjega vijeka do 20. st. _ (5)
   - visoka razina očuvanosti i vrijednosti razvojnih faza dvorca _ (4)
   - prosječna razina očuvanosti i vrijednosti razvojnih faza dvorca _ (3)
   - manja razina očuvanosti i vrijednosti razvojnih faza dvorca _ (2)
   - vrlo mala razina očuvanosti i vrijednosti razvojnih faza dvorca _ (1)
   - nepostojanje podataka o razvojnim fazama dvorca _ (0).

ju se mogućnošću izučavanja, prezentacije, korištenja i njegovanja vrijednosti kulturnoga dobra u mjeri u kojoj se to može ostvariti a da se ne promijene njegova svojstva.

9 Prema *Uputi*, vrijeme nastanka ocjenjuje se osobito s obzirom na starost izraženu vremenom nastanka i trajanja i na očuvanost izraženu stupnjem sačuvanosti u odnosu na izvorno stanje.

10 Prema *Uputi*, posebni kriteriji odnose se na nepokretna kulturna dobra, tj. na graditeljsko nasljeđe. Temeljeći se na osnovnim kriterijima (svojstvo, značenje i funkcija, vrijeme nastanka), vrjednovanje se odnosi na funkciju, oblikovanje, materijale, okruženje, konstrukciju, te kvalitetu izvedbe i obrade detalja. Funkcija (namjena) ocjenjuje se kao: izvorna (nedirnuta), djelomično izvorna te izmijenjena, koja je degradirala strukturu. Oblikovanje se ocjenjuje kao izvorno, djelomice novo, te pretežito ili potpuno novo. Materijali se ocjenjuju kao izvorni, djelomično novi i potpuno zamijenjeni. Okruženje (neposredna okolina, ambijent) ocjenjuje se kao očuvano, djelomično izmijenjeno, potpuno izmijenjeno i devastirano. Konstrukcija se ocjenjuje kao izvorna konstrukcija, djelomično izmijenjena konstrukcija i potpuno izmijenjena (nova) konstrukcija. Kvaliteta izvedbe i obrade detalja ocjenjuje se kao izražena visoka kvaliteta u dobro sačuvanom stanju, dobra kvaliteta u razmjerno dobro sačuvanom stanju i loša kvaliteta (zbog promjena na građevini ilizbog izvorno nekvalitetne izvedbe bez smisla za detalje).

11 Područje gospodarske održivosti i ekonomske opravdanosti suvremenoga korištenja dvoraca i sličnih građevina u projektu Villas koordinira i vodi Sveučilište u Trstu i njegov Odjel za graditeljstvo.

12 Obilježja mjesta sagledavaju se kroz četiri kriterija: zemljopisni položaj (pristupačnost), pejsažna obilježja, gospodarski pokazatelji i urbanistička obilježja.

13 Tipologija i izvorna obilježja građevine sagledavaju se kroz četiri kriterija: obilježja arhitektonske cjeline, kompozicija i dimenzije glavnih elemenata cjeline posjeda, postojanje drugih elemenata cjeline posjeda i arhitektonsko-povijesna obilježja.

14 Vlasništvo građevine sagledava se kroz četiri kriterija: vlasništvo jedne ili više privatnih osoba, vlasništvo privatne tvrtke, javno vlasništvo (u posjedu države, lokalne uprave ili samouprave) i vlasništvo pod teretom (hipotekom).

15 Postojeća i prijašnja namjena sagledava se kroz četiri kriterija: tipologija sadašnje namjene, stupanj sadašnje namjene (korištenja), tipologija prijašnje namjene te važnost kriterija koji su naveli vlasnika da promijeni prijašnju namjenu i odabere novo korištenje.

16 Za određivanje turističkih kriterija važno je uzeti u obzir i sljedeće pokazatelje: atraktivnost pejsažnog ili urbanog ambijenta, atraktivnost izgleda dvorca, turistička zanimljivost namjene u dvorcu, dobra prometna dostupnost dvorca i dr.

Šćrbinec

5. Rijetkost (unikatnost dvorca, arhitektonskih elemenata, gospodarskih zgrada, perivoja i sl.):
   – postojanje vrlo vrijednih unikatnih obilježja u velikoj mjeri _ (5)
   – postojanje unikatnih obilježja u većoj mjeri _ (4)
   – postojanje unikatnih obilježja ujednačene mjere _ (3)
   – postojanje unikatnih obilježja u manjoj mjeri _ (2)
   – postojanje naznaka unikatnih obilježja _ (1)
   – nepostojanje nikakvih unikatnih obilježja _ (0).
6. Postojanje povijesnih izvora važnih za istraživanje i obnovu:
   – postojanje obilnih i vrlo vrijednih izvora za istraživanje i obnovu _ (5)
   – postojanje znatnih izvora za istraživanje i obnovu _ (4)
   – postojanje prosječnih povijesnih izvora za istraživanje i obnovu _ (3)
   – djelomično postojanje povijesnih podataka _ (2)
   – postojanje oskudnih povijesnih podataka _ (1)
   – ne postoje nikakvi pouzdani podatci _ (0).

B) Kulturno-povijesni kriteriji ocjene dvoraca

7. Vrijednost starosti (vrijeme nastanka):
   – vrlo visoka vrijednost starosti (kasnosrednjovjekovni-ranobarokni/renesansni dvorci – do 17. st.) _ (5)
   – visoka vrijednost starosti (barokni dvorci – 18. stoljeće) _ (4)
   – stari dvorci (kasnobarokni/klasicistički dvorci – 18./19. st.) _ (3)
   – dvorci građeni sredinom i u drugoj polovici 19. st._ (2)
   – dvorci izgrađeni početkom 20. stoljeća _ (1)
   – replika dvorca iz kraja 20. i početka 21. stoljeća _ (0).
8. Kulturno-povijesna vrijednost:
   – vrlo visoka kulturno-povijesna vrijednost _ (5)
   – visoka kulturno-povijesna vrijednost _ (4)
   – jače uočljiva kulturno-povijesna vrijednost _ (3)
   – manje uočljiva kulturno-povijesna vrijednost _ (2)
   – vrlo niska kulturno-povijesna vrijednost _ (1)
   – nepostojanje kulturno-povijesnih vrijednosti _ (0).
9. Estetsko-umjetnička vrijednost (stilsko-oblikovne vrijednosti dvorca i/ili cjelokupne dvorskoga sklopa):
   – vrlo visoka estetsko-umjetnička vrijednost prepoznatljiva i na europskoj razini _ (5)
   – vrlo visoka estetsko-umjetnička vrijednost važna na nacionalnoj razini _ (4)
   – jače uočljiva estetsko-umjetnička vrijednost _ (3)
   – manje uočljiva estetsko-umjetnička vrijednost _ (2)
   – vrlo niska estetsko-umjetnička vrijednost _ (1)
   – ne postoje estetsko-umjetničke vrijednosti _ (0).

Valpovo

C) Arhitektonsko-graditeljski kriteriji ocjene dvoraca

10. Postojeće građevno stanje:
   – odlično građevno stanje (redovito održavanje) _ (5)
   – dobro građevno stanje (neredovito održavanje) _ (4)
   – loše građevno stanje _ (3)
   – ruševno stanje _ (2)
   – ruševina bez krova _ (1)
   – dvorac ne postoji _ (0).

11. Građevni materijali:
- u cijelosti očuvani izvorni materijali _ (5)
- većim dijelom očuvani izvorni materijali _ (4)
- podjednaka nazočnost izvornih i novih materijala _ (3)
- manjim dijelom postojanje izvornih materijala _ (2)
- većim dijelom ugrađeni novi materijali _ (1)
- u cijelosti ugrađeni novi građevni materijali (nema izvornih materijala) _ (0).

12. Očuvanost arhitektonskog interijera (građevni dio sa zidnim slikama):
- u cijelosti očuvan izvorni interijer _ (5)
- većim dijelom očuvan izvorni interijer _ (4)
- polovično očuvan izvorni interijer _ (3)
- djelomično očuvan izvorni interijer _ (2)
- očuvano vrlo malo izvornog interijera _ (1)
- potpuno izmijenjen interijer (izvedeni novi zahvati u interijeru) _ (0).

13. Očuvanost pokretnog interijera (namještaj i oprema):
- u cijelosti očuvan izvorni namještaj i oprema _ (5)
- većim dijelom sačuvan izvorni namještaj i oprema _ (4)
- kvalitetan povijesni (stilski) namještaj koji nije pripadao dvorcu _ (3)
- rijetki primjerci izvornog namještaja i opreme _ (2)
- osrednji povijesni (stilski) namještaj koji nije pripadao dvorcu _ (1)
- nema sačuvanoga izvornog namještaja i opreme (sve je novo) _ (0).

D) Prostorno-ambijentalni kriteriji ocjene

14. Očuvanost okolnog ambijenta (pejsažno/urbano okruženje):
- u cijelosti očuvano izvorno pejsažno/urbano okruženje _ (5)
- većim dijelom očuvano kvalitetno pejsažno/urbano okruženje _ (4)
- polovično očuvano kvalitetno pejsažno/urbano okruženje _ (3)
- manjim dijelom očuvano izvorno pejsažno/urbano okruženje _ (2)
- potpuno izmijenjeno okolno okruženje _ (1)
- potpuno devastirano okolno okruženje _ (0).

15. Očuvanost perivoja i vrtova:
- u cijelosti očuvan povijesni perivoj _ (5)
- većim dijelom očuvan povijesni perivoj _ (4)
- polovično očuvan povijesni perivoj _ (3)
- manjim dijelom očuvan povijesni perivoj _ (2)
- perivoj nije očuvan, ali prostor perivoja nije izgrađen _ (1)
- prostor perivoja degradiran je izgradnjom _ (0).

16. Urbanističke osobitosti:
- u izvornom obliku očuvan dvorski sklop u urbanom/pejsažnom ambijentu _ (5)
- dvorski sklop je povijesna cjelina oko koje se razvilo naselje _ (4)
- dvorski sklop je sačuvana cjelina u kvalitetnomu pejsažnom prostoru _ (3)
- dvorski sklop nalazi se u neatraktivnom urbanom/pejsažnom prostoru _ (2)
- dvorski sklop nema kvalitetan odnos prema svome okruženju _ (1)
- okolna izgradnja u cijelosti je degradirala dvorac _ (0).

Varaždin

Veliki Tabor

Čakovec

Dvorci u Gradu Zagrebu (1)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Šestine – dvorac Kulmer	4	1	0	1	1	2	9	0	4	3	7	5	0	0	0	5	4	1	3	8	29

Dvorci Zagrebačke županije (15)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Božjakovina	3	3	3	3	3	3	18	3	5	4	12	3	4	3	2	12	4	4	3	11	53
Donja Zelina/ Sv. Ivan Zelina	5	3	3	4	4	3	22	1	5	3	9	4	5	5	5	19	5	4	5	14	64
Dugo Selo	2	0	2	2	2	2	10	2	3	2	7	3	4	2	0	9	3	3	4	10	36
Gornja Bistra	5	1	3	4	5	5	23	4	5	5	14	3	5	5	2	15	5	4	5	14	66
Gradec	3	0	3	3	3	2	14	3	4	3	10	5	4	3	2	14	4	4	4	12	50
Jakovlje	3	0	2	3	2	3	13	3	3	3	9	3	4	3	0	10	3	1	2	6	38
Janušević/ Zaprešić	4	0	2	3	4	4	17	2	5	4	11	5	3	3	0	11	4	1	3	8	47
Laduć/ Zaprešić	4	3	2	3	2	3	17	2	3	3	8	5	4	4	2	15	4	3	4	11	51
Lovrečina/ Vrbovec	5	3	0	4	4	3	19	5	4	4	13	4	4	3	0	11	5	3	5	13	56
Lužnica/ Zaprešić	5	2	5	4	5	4	25	4	5	4	13	4	5	4	2	15	4	4	4	12	65
Nespeš/ Sv. Ivan Zelina	3	0	2	3	4	2	14	2	3	3	8	4	4	4	0	12	4	3	3	10	44
Novi Dvori Jelačićevi/ Zaprešić	3	5	3	3	3	4	21	3	5	2	10	3	4	2	0	9	5	4	5	14	54
Sveta Helena/ Sv. Ivan Zelina	3	1	2	3	2	4	15	2	3	3	8	2	4	3	0	9	5	3	3	11	43
Štakorovec/ Brckovljani	2	0	1	3	1	1	8	4	2	2	8	5	1	0	0	6	5	1	3	9	31
Vrbovec	4	0	3	3	2	1	13	4	4	3	11	4	3	3	0	10	4	4	4	12	46

Vrijednosna tabela 100 dvoraca/kurija sjeverne Hrvatske

Analiza vrjednovanja hrvatskih dvoraca napravljena je na uzorku od 100 dvoraca navedenih u tabelama. Ona je nastavak istraživanja objavljenih u zborniku radova Villas 2005.,[17] gdje je prikazano korištenje istih 100 dvoraca i kurija sjeverne Hrvatske. Dvorci su svrstani po županijama, a ispituju se i ocjenjuju po 16 kriterija: konzervatorski kriteriji (označeni brojevima 1.-6., a zbroj bodova označen slovom A), kulturno-povijesni kriteriji (označeni brojevima 7.-9., a zbroj bodova označen slovom B), arhitektonsko-graditeljski kriteriji (označeni brojevima 10.-13., a zbroj bodova označen slovom C) i prostorno-ambijentalni kriteriji (označeni brojevima 14.-16., a zbroj bodova označen slovom D). Za svaki kriterij predviđeno je šest vrijednosnih elemenata kojima se ocjenjuje svaki dvorac bodovima od nula do pet (brojevi su navedeni u zagradi za svaki kriterij). Bodovanje je obavljeno u lipnju 2006. i rezultat je trenutačne procjene i ocjene, a podložno je promjenama zbog novih saznanja i istraživanja. Iako će te ocjene u daljnjoj razradi doživjeti promjene, ovisno o podrobnijim istraživanjima svakoga dvorca, ipak se dobiva prva vrijednosna i usporedbena ocjena dvoraca sjeverne Hrvatske, kao što se pokazuje i nedostatci uslijed mogućnosti subjektivne procjene.

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja prikazani u tabeli, a prema postavljenim kriterijima, donose zanimljive podatke koje je moguće interpretirati na razne načine. Rezultati bi zasigurno

17 Vidjeti bilješku 1.

bili drukčiji kada bismo krenuli od drugih kriterija odnosno kada bismo izostavili neke od postavljenih kriterija. Međutim, važno je sve dvorce ocjenjivati i promatrati istodobno i prema istim kriterijima jer ih jedino tako možemo uspoređivati neovisno o njihovoj veličini, starosti ili aktualnoj namjeni, ili pak neopterećeni dosadašnjom percepcijom vrijednosti ili doživljaja pojedinih dvoraca pri čemu je teško u cijelosti izostaviti subjektivan pristup ocjenjivanju.

Dvorci Krapinsko-zagorske županije (29)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Bedekovčina Gornja	3	2	2	4	5	5	21	4	5	4	13	4	4	4	2	14	4	3	4	11	59
Bedekovčina Donja	4	0	2	4	3	2	15	4	3	3	10	5	3	3	0	11	4	1	3	8	44
Belec/Selnica	2	0	3	2	3	3	13	2	3	2	7	3	2	2	0	7	5	4	3	12	39
Bežanec	3	5	2	3	4	3	20	3	4	4	11	5	4	3	1	13	4	3	3	10	54
Bračak	3	0	3	3	2	2	13	2	2	2	6	4	3	2	0	9	4	4	3	11	39
Donja Batina – kurija Jelačić	5	2	3	4	4	2	20	2	4	3	9	3	5	5	5	15	5	4	5	14	58
Dubrava/ Pregrada	3	2	2	3	1	1	12	2	2	2	6	3	4	3	0	10	5	4	3	12	40
Gorica/ Pregrada	5	2	3	5	4	3	22	4	5	4	13	3	5	5	3	13	5	4	5	14	62
Gornja Stubica	4	1	3	5	5	5	23	4	5	5	14	5	4	5	2	15	4	4	5	13	65
Gredice	4	0	0	1	1	4	10	0	5	1	6	4	0	0	0	4	3	1	2	10	30
Jakovlje	3	0	2	3	2	3	13	3	3	3	9	3	4	3	0	10	3	1	2	6	38
Klokovec/Krapinske Toplice	1	0	1	1	0	2	5	0	0	1	1	5	1	0	0	6	4	1	3	8	20
Lobor	3	1	2	4	4	4	18	5	5	4	14	3	4	4	0	11	4	3	4	11	54
Mali Tabor	3	1	2	3	3	1	13	5	4	3	12	3	4	4	0	11	5	1	4	10	47
Marija Bistrica	5	2	3	4	5	4	23	3	5	4	12	3	5	5	5	18	4	4	3	11	64
Miljana	4	1	2	4	5	5	21	4	5	4	13	5	5	5	3	18	5	3	5	13	65
Mirkovec	3	1	2	3	3	3	15	4	3	3	10	4	3	3	0	10	4	3	4	11	46
Novi Dvori Klanječki/ Cesargradski	2	3	2	2	5	5	19	5	5	4	14	1	5	1	0	7	3	3	4	10	50
Oroslavje Donje	3	3	3	4	4	4	21	4	5	4	13	3	4	3	2	12	3	4	2	9	55
Oroslavje Gornje	0	0	3	3	5	3	14	4	5	4	14	0	0	0	0	0	3	4	2	9	37
Popovec/ Krapina	3	2	3	4	3	3	18	4	3	3	10	4	4	3	0	11	3	3	2	8	47
Poznanovec	3	3	2	3	3	4	18	3	5	3	11	2	4	3	0	9	4	3	5	12	50
Razvor/ Kumrovec	4	2	2	4	3	4	19	4	4	3	11	4	4	4	0	12	4	2	3	9	51
Stubički Golubovec	5	0	5	4	4	5	23	4	5	4	13	4	4	4	2	14	4	5	3	12	62
Sv. Križ Začretje	5	4	2	4	4	4	23	4	5	4	13	3	3	3	3	12	4	3	4	11	59
Ščrbinec	5	3	5	5	5	3	26	5	5	4	14	5	4	5	5	19	5	4	5	14	73
Tuheljske Toplice – kurija Mihanović	2	0	1	2	2	2	9	2	3	2	7	5	2	1	0	8	3	2	2	7	31
Velika Horvatska	2	1	1	2	3	2	11	5	3	3	11	3	4	2	0	9	3	1	4	8	39
Veliki Tabor	5	3	3	5	5	5	26	5	5	5	15	4	5	5	1	15	5	4	5	14	70
Zajezda	3	2	1	4	4	4	18	4	4	4	16	2	4	4	0	10	2	0	2	4	48

Gornja Bistra

Gornja Stubica

Lužnica

Dvorci Varaždinske županije (20)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Bajnski Dvori	2	1	3	3	3	4	16	4	4	3	11	3	2	0	0	5	4	4	3	11	43
Bela I.	3	1	2	4	4	3	17	5	4	3	12	4	4	4	1	13	4	3	3	10	52
Bela II.	3	1	0	4	4	4	16	4	4	3	11	3	3	3	0	9	4	1	3	8	44
Bisag	2	2	0	2	4	4	14	5	5	4	14	1	2	1	0	4	4	1	3	8	40
Jalkovec	2	1	2	2	2	2	11	1	2	2	5	5	3	2	2	12	3	2	3	8	36
Jalžabet	3	2	2	3	3	3	16	4	3	3	10	4	4	3	0	11	3	2	4	9	46
Klenovnik	5	1	3	5	5	5	24	5	5	5	15	4	4	3	2	13	4	4	4	12	64
Ludbreg	4	5	3	4	3	3	22	4	3	3	10	5	3	3	0	11	5	4	5	14	57
Martijanec	3	3	3	4	3	3	19	3	3	3	9	3	3	3	0	9	3	3	4	8	45
Maruševec	5	0	5	5	5	3	23	5	5	3	13	3	5	4	2	14	5	4	5	14	64
Novi Marof	3	1	3	4	3	3	17	4	3	3	10	4	3	3	1	11	2	3	4	9	47
Opeka	2	1	5	4	5	4	21	4	5	4	13	2	4	1	0	7	5	5	5	15	56
Radovečki Križovljan	3	3	3	5	5	3	22	5	4	3	12	2	4	4	0	10	4	4	3	11	55
Šaulovec	3	1	2	3	2	3	14	3	3	3	9	5	1	2	1	9	3	3	3	9	41
Trakošćan	4	4	5	5	5	5	28	5	5	5	15	5	4	5	4	18	5	5	5	15	76
Varaždin – Stari grad	5	3	3	5	5	5	26	5	5	5	15	5	4	4	3	16	5	4	5	14	71
Veliki Bukovec	5	5	5	4	4	3	26	4	4	4	12	4	4	4	2	14	5	4	4	13	65
Vidovec	3	0	3	3	2	3	14	2	2	2	6	3	4	3	0	10	3	3	4	10	40
Vinica Donja	2	0	1	3	2	2	10	4	3	2	9	3	3	2	0	8	3	1	2	6	33
Vinica Gornja	2	0	0	3	3	3	11	4	4	3	11	3	3	2	0	8	3	0	2	5	35

Dvorci Međimurske županije (2)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Cakovec – Stari grad	4	3	3	5	5	4	24	5	5	4	14	4	5	4	2	15	5	5	5	15	68
Pribislavec	3	0	2	4	3	3	15	2	3	3	8	4	4	1	0	9	2	2	2	6	38

Dvorci Sisačko-moslavačke županije – sjeverno od rijeke Save (2)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Kutina	4	0	2	3	1	2	12	3	3	2	8	5	3	2	0	10	2	2	4	8	38
Popovaca	3	3	2	4	2	4	18	4	5	3	12	4	3	3	0	10	4	2	3	9	49

Miljana

Dvorci Koprivničko-križevačke županije (3)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Đurdevac – Stari grad	4	0	5	5	5	4	23	5	5	4	14	5	4	3	0	12	5	4	3	12	61
Gornja Rijeka	3	0	2	3	3	3	14	4	5	3	12	2	4	2	0	8	4	3	4	11	45
Rasinja	3	1	3	3	2	2	14	2	3	2	7	3	3	2	0	8	4	3	3	10	39

Dvorci Bjelovarsko-bilogorske županije (2)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Daruvar	5	0	3	4	5	4	21	4	5	4	13	4	4	4	0	12	3	3	4	10	56
Dioš/ Koncanica	3	1	2	3	2	5	16	1	1	2	4	2	3	3	0	8	4	2	4	10	38

Dvorci Virovitičko-podravske županije (6)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Cabuna/ Suhopolje	3	3	0	3	3	3	15	2	3	3	8	1	4	1	0	6	5	1	3	9	38
Kapela Dvor/ Lukač	3	0	2	3	0	1	9	2	1	1	4	2	4	3	0	9	2	1	2	5	27
Orahovica	4	0	3	3	0	1	11	3	2	1	6	5	3	2	0	10	3	4	4	11	38
Suhopolje	3	1	3	4	3	3	17	3	4	3	10	2	4	3	0	9	5	4	4	13	49
Špišić Bukovica	2	0	0	1	0	1	4	3	1	0	4	5	1	0	0	6	3	1	2	6	20
Virovitica	4	0	3	4	3	4	18	4	5	4	13	4	4	4	2	14	5	4	4	13	58

Dvorci Požeško-slavonske županije (5)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Brestovac	2	0	0	2	1	2	7	2	2	1	5	5	3	1	0	9	4	0	4	8	29
Kaptol	3	0	3	5	5	3	19	5	5	4	14	1	5	1	0	7	5	4	5	14	54
Kutjevo	3	1	3	4	5	3	19	5	5	4	14	4	3	3	0	10	5	4	4	13	56
Pakrac	3	0	0	2	1	1	7	4	3	2	9	4	3	1	0	8	3	1	4	8	32
Trenkovo	3	3	3	4	4	3	20	4	5	4	13	3	4	2	0	9	4	4	4	12	54

Dvorci Brodsko-posavske županije (1)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Cernik	3	0	2	4	4	4	17	5	4	3	12	3	4	3	0	10	4	2	4	10	49

Dvorci Osječko-baranjske županije (11)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Bilje	5	2	3	4	5	4	23	4	5	5	14	3	4	3	0	10	4	4	4	12	59
Bizovac	4	0	1	3	2	1	11	2	2	2	6	5	4	4	2	15	3	2	4	9	41
Ćepin	2	1	1	3	2	2	11	2	3	2	7	4	3	2	0	9	4	3	4	11	38
Darda	3	2	2	3	3	2	15	3	3	3	9	3	4	2	0	9	3	3	4	10	43
Donji Miholjac	4	3	3	4	4	3	21	3	5	4	12	4	5	4	2	15	5	4	4	13	61
Ferićanci	3	1	1	2	1	2	10	2	2	2	6	4	1	0	0	5	4	2	4	10	31
Našice – veliki dvorac	5	2	3	4	4	4	22	3	5	4	12	4	5	4	3	16	4	4	4	12	62
Našice – mali dvorac	3	0	2	4	4	4	17	1	4	4	9	3	4	3	0	10	3	2	3	8	44
Retfala/Osijek	3	2	1	4	4	4	18	3	5	4	12	4	4	2	0	10	3	2	4	9	49
Tenje/Osijek	3	2	1	3	2	2	13	3	3	2	8	4	3	1	0	8	3	1	4	8	37
Valpovo	5	3	5	5	5	4	27	5	5	5	15	4	4	4	2	14	5	5	5	15	71

Dvorci Vukovarsko-srijemske županije (3)

Kriteriji	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*A*	*7*	*8*	*9*	*B*	*10*	*11*	*12*	*13*	*C*	*14*	*15*	*16*	*D*	*Bodovi*
Ilok	5	2	5	5	4	4	25	4	5	4	13	4	4	4	2	14	4	4	4	12	64
Nuštar	3	2	2	4	4	4	19	4	5	4	13	3	4	3	0	10	4	3	4	11	53
Vukovar	5	3	2	4	5	4	23	4	5	4	13	3	4	2	2	11	3	2	4	9	56

Budući da je ocjenjivanje obavljeno prema kriterijima svrstanim u četiri grupe (A, B, C i D), moguće je osim zbirnih bodova koristiti i bodove pojedinih grupa kriterija, pri čemu ih možemo uzimati ili ne uzimati za ocjenjivanje vrijednosti dvoraca. Time će i redoslijed dvoraca biti drukčiji.

Veliki Bukovec

Donja Zelina

Ilok

Dvorci vrjednovani prema konzervatorskim kriterijima

Konzervatorski kriteriji istraženi su kroz šest tema gdje je moguće prikupiti 30 bodova. Najviše je bodova pripalo Trakošćanu (28 bodova) i Valpovu (27 bodova). Slijede dvorci Ščrbinec, Varaždin – Stari grad, Veliki Bukovec i Veliki Tabor sa 26 bodova, te Ilok i Lužnica sa 25 bodova.

Kod ocjenjivanja izvornosti dvoraca (kriterij 1.) njih 20 dobilo je najveći mogući broj bodova (5), pri čemu valja istaknuti da je kriterij bio blag jer je samo pet dvoraca zadržalo izvorni kontinuitet korištenja. To su Dvor Ščrbinec, dvorac Hellenbach u Mariji Bistrici, kurija Jelačić u Donjoj Batini, kurija Domjanić u Donjoj Zelini i dvorac Gorica u Pregradi. Ostalih 15 dvoraca prema kriteriju izvornosti zgrade dvorca sačuvali su barem svoj vanjski izgled i unutrašnjost bez većih arhitektonskih izmjena.

Izvorni izgled gospodarskih zgrada (važnih za cjelinu dvorskoga sklopa, kriterij 2.) sačuvan je u Bežancu, Ludbregu, Novim Dvorima Jelačićevim (Zaprešić) i Velikom Bukovcu. Samo u Ludbregu te su zgrade dobile kvalitetnu suvremenu namjenu, dok su ostali primjeri još uvijek u cjelini neobnovljeni.

Bez većih promjena u odnosu na povijesni izgled (kriterij 3.) najbolje su sačuvani perivoji uz Stari grad u Čakovcu, Iloku, Lužnici, Maruševcu, Opeki, Velikom Bukovcu, Stubičkom Golubovcu, Ščrbincu, Trakošćanu i Valpovu, te izvorni krajolik oko Staroga grada u Đurđevcu i oko Velikoga Tabora.

Prema očuvanosti i vrijednosti različitih građevnih razvojnih faza (kriterij 4.) ocjenjuje se 14 dvoraca najvećom ocjenom (5). Kriteriji za ocjenjivanje bili su razmjerno blagi.

Ocjene za rijetkost (kriterij 5.) odnose se na arhitektonsku vrijednost dvorca ili pojedinih arhitektonskih elemenata, gospodarskih zgrada ili perivoja. Najvišu je ocjenu dobilo 24 dvorca.

Za samo 9 dvoraca ocijenjeno je da su povijesni izvori za istraživanje i obnovu (kriterij 6.) obilniji u odnosu na većinu dvoraca u Hrvatskoj. To ukazuje na velike teškoće kod istraživanja i konzervatorskih zahvata dvoraca.

Dvorci vrjednovani prema kulturno-povijesnim kriterijima

Kulturno-povijesna vrijednost dvoraca ocijenjena je na temelju tri kriterija pa se najviše moglo prikupiti 15 bodova. Klenovnik, Trakošćan, Varaždin – Stari grad i Valpovo četiri su dvorca ocijenjena s 15 bodova.

Klenovnik

Prema vremenu nastanka i vrijednosti starosti (kriterij 7.) najveće su ocjene dobili oni dvorci koji sadrže kasnosrednjovjekovne ili renesansno-ranobarokne dijelove zgrade, što ukazuje na kontinuitet od pet ili više stoljeća. Takvi su primjerice: Bela I., Bisag, Cernik, Čakovec, Đurđevac, Kaptol (Požega), Klenovnik, Kutjevo, Lobor, Lovrečina (Vrbovec), Mali Tabor, Maruševec, Novi Dvori Klanječki/Cesargradski, Radovečki Križovljan, Ščrbinec, Trakošćan, Valpovo, Varaždin – Stari grad, Velika Horvatska i Veliki Tabor.

Procjena kulturno-povijesnih vrijednosti (kriterij 8.) ukazuje na postojanje 43% dvoraca koji se ocjenjuju najvišom ocjenom.

Najviša estetsko-umjetnička vrijednost (kriterij 9. – 5 bodova) ocjenjuje se za dvorce Bilje, Gornja Bistra, Gornja Stubica, Klenovnik, Trakošćan, Valpovo Varaždin – Stari grad i Veliki Tabor. To su dvorci koji posjeduju prepoznatljivost u srednjoeuropskom prostoru.

Dvorci vrjednovani arhitektonsko-graditeljskim kriterijima

Ocjenjivanje aritektonsko-graditeljskih obilježja provedeno je ispitivanjem četiri kriterija. Ocjenjuje se postojeće stanje, izvornost građevnoga materijala i očuvanost interijera. Najviše bodova (18 ili 19) pripalo je dvorcima: Donja Zelina (kurija Domjanić), Donja Batina (kurija Jelačić), Marija Bistrica (dvorac Hellenbach), Miljana, Ščrbinec i Trakošćan.

U vrlo dobrom građevnom stanju (kriterij 10.) nalaze se 23% dvoraca. To su oni dvorci koji imaju trajnu namjenu i redovito se održavaju. Iako je u razmjerno dobrom stanju 33% dvoraca, oni se neredovito održavaju. Analiza pokazuje da je 56% dvoraca u dobrom stanju. Lošega građevnog stanja jest 30% dvoraca, u ruševnom je stanju 13% dvoraca, dok jedan dvorac ne postoji kao građevina, ali je sačuvan perivoj i drugi dijelovi dvorskoga sklopa.

Izvorni arhitektonsko-građevni materijali (kriterij 11.) najbolje su očuvani u 13, a većim dijelom u 50 dvoraca.

Arhitektonski interijer (kriterij 12.) koji se odnosi na građevni dio unutrašnjosti (eventualno sa zidnim slikama) očuvan je gotovo u cijelosti kod 10% dvoraca, a većim dijelom kod 21% dvoraca.

Pokretni interijer (kriterij 13.), što podrazumijeva pokućstvo i interijersku opremu, očuvan je u cijelosti samo kod četiri dvorca – u kuriji Jelačić u Donjoj Batini, kuriji Domjanić u Donjoj Zelini, dvorcu Hellenbach u Mariji Bistrici i Dvoru Ščrbinec.

Marija Bistrica

Dvorci vrjednovani prostorno-ambijentalnim kriterijima

Prostorno-ambijentalno vrjednovanje istraženo je kroz tri teme (očuvanost ambijenta, očuvanost perivoja i urbanističke osobitosti), pri čemu je moguće dobiti najviše 15 bodova. Prostorno-ambijentalne vrijednosti najviše razine (15 bodova) prepoznaju se kod dvoraca Opeka, Trakošćan, Stari grad u Čakovcu i Valpovu. S 14 bodova ocijenjene su prostorno-ambijentalne vrijednosti Donje Zeline (kurija Domjanić), Novih Dvora Jelačićevih (Zapršić), Donje Batine (kurija Jelačić), Gorice (Pregrada), Gornje Bistre, Kaptola, Klenovnika, Maruševca i Ščrbinca.

Za vrijednost dvoraca važna je i očuvanost okolnog ambijenta (kriterij 14.) – neovisno radi li se o pejsažnom ili naseobinskom ambijentu. Kod 29% dvoraca zabilježena su obilježja koja govore o cjelovitom očuvanom ambijentu, te 37 % dvoraca kod kojih su u velikoj mjeri očuvana ambijentalna obilježja. To znači da 66% dvoraca posjeduje vrlo vrijedna ambijentalna obilježja.

Marušевec

Najvrjedniji dvorci sjeverne Hrvatske

Uvažavajući postavljene kriterije, napravljena je redoslijedna lista sto odabranih dvoraca sjeverne Hrvatske (usporediti Vrijednosnu listu). Prvih 19 dvoraca (od 76 do 62 boda) čini petinu ukupnoga broja istraživanih dvoraca i oni zasigurno predstavljaju najvrjednije hrvatske dvorce. Među prvih pet dvoraca uvrstili smo Trakošćan, Ščrbinec, Valpovo, Stari grad u Varaždinu i Veliki Tabor. Među prvih deset, osim tih dvoraca još valja dodati i Stari grad u Čakovcu, dvorac u Gornjoj Bistri, dvorac Oršić u Gornjoj Stubici, Lužnicu pokraj Zapršića i Miljanu. Preostalih deset dvoraca, koji zauzimaju 11.-19. mjesto, jesu: Veliki Bukovec, kurija Domjanić u Donjoj Zelini, Ilok, Kle-

Vrijednosna lista dvoraca po županijama

(brojevi u zagradi označavaju broj bodova prema tabeli)

Dvorci Krapinsko-zagorske županije

1. Šćrbinec (73)
2. Veliki Tabor (70)
3. Gornja Stubica (65)
4. Miljana (65)
5. Marija Bistrica (64)
6. Gorica/Pregrada (62)
7. Stubički Golubovec (62)
8. Donja Batina – kurija Jelačić (61)
9. Bedekovčina Gornja (59)
10. Sveti Križ Začretje (59)
11. Oroslavje Donje (55)
12. Bežanec (54)
13. Lobor (53)
14. Razvor/Kumrovec (51)
15. Novi Dvori Klanječki/Cesargradski (50)
16. Poznanovec (50)
17. Mali Tabor (47)
18. Popovec/Krapina (47)
19. Mirkovec (46)
20. Bedekovčina Donja (44)
21. Zajezda (44)
22. Dubrava/Pregrada (40)
23. Belec/Selnica (39)
24. Bračak (39)
25. Velika Horvatska (39)
26. Oroslavje Gornje (37)
27. Tuheljske Toplice – kurija Mihanović (31)
28. Gredice (30)
29. Klokovec (20)

Dvorci varaždinske županije

1. Trakošćan (76)
2. Varaždin – Stari grad (71)
3. Veliki Bukovec (65)
4. Klenovnik (64)
5. Martijanec (64)
6. Ludbreg (57)
7. Opeka (56)
8. Radovečki Križovljan (55)
9. Bela I. (52)
10. Novi Marof (47)
11. Jalžabet (46)
12. Martijanec (45)
13. Bela II. (44)
14. Bajnski Dvori (43)
15. Šaulovec (41)
16. Bisag (40)
17. Vidovec (40)
18. Jalkovec (36)
19. Vinica Gornja (35)
20. Vinica Donja (33)

Dvorci Zagrebačke županije

1. Gornja Bistra (66)
2. Lužnica/Zaprešić (65)
3. Donja Zelina/Sv. Ivan Zelina (64)
4. Lovrečina/Vrbovec (56)
5. Novi Dvori Jelačićevi/Zaprešić (54)
6. Božjakovina (53)
7. Laduč/Zaprešić (51)
8. Gradec (50)
9. Janušević/Zaprešić (47)
10. Vrbovec (46)
11. Nespeš/Sveti Ivan Zelina (44)
12. Sveta Helena/Sv. Ivan Zelina (43)
13. Jakovlje (38)
14. Dugo Selo (36)
15. Štakorovec/Brckovljani (31)

Dvorci Osječko-baranjske županije

1. Valpovo (71)
2. Našice – veliki dvorac (62)
3. Donji Miholjac (61)
4. Bilje (59)
5. Retfala/Osijek (49)
6. Našice – mali dvorac (44)
7. Darda (43)
8. Bizovac (41)
9. Čepin (38)
10. Tenje/Osijek (37)
11. Feričanci (31)

Dvorci Virovitičko-Podravske županije

1. Virovitica (58)
2. Suhopolje (49)
3. Cabuna/Suhopolje (38)
4. Orahovica (38)
5. Kapela Dvor/Lukač (27)
6. Špišić Bukovica (20)

Dvorci Vukovarsko-srijemske županije

1. Ilok (64)
2. Vukovar (55)
3. Nuštar (53)

Dvorci Koprivničko-križevačke županije

1. Đurđevac – Stari grad (61)
2. Gornja Rijeka (45)
3. Rasinja (39)

Dvorci Požeško-slavonske županije

1. Kutjevo (56)
2. Kaptol (54)
3. Trenkovo (54)
4. Pakrac (32)
5. Brestovac (29)

Dvorci Međimurske županije

1. Čakovec (68)
2. Pribislavec (38)

Dvorci Bjelovarsko-bilogorske županije

1. Daruvar (56)
2. Dioš/Končanica (38)

Dvorci Sisačko-Moslavačke županije (sjeverno od rijeke Save)

1. Popovača (49)
2. Kutina (38)

Dvorci Brodsko-posavske županije

1. Cernik (49)

Vrijednosna lista dvoraca sjeverne Hrvatske

(odabir 100 dvoraca; brojevi u zagradi označavaju broj bodova prema tabeli; najveci broj bodova: 80)

1. Trakošćan (76)
2. Šćrbinec (73)
3. Valpovo (71)
4. Varaždin – Stari grad (71)
5. Veliki Tabor (70)
6. Čakovec – Stari grad (68)
7. Gornja Bistra (66)
8. Gornja Stubica (65)
9. Lužnica/Zaprešic (65)
10. Miljana (65)
11. Veliki Bukovec (65)
12. Donja Zelina/Sv. Ivan Zelina (64)
13. Ilok (64)
14. Klenovnik (64)
15. Marija Bistrica (64)
16. Martijanec (64)
17. Gorica/Pregrada (62)
18. Našice – veliki dvorac (62)
19. Stubički Golubovec (62)
20. Donja Batina – kurija Jelačić (61)
21. Donji Miholjac (61)
22. Đurđevac – Stari grad (61)
23. Bedekovčina Gornja (59)
24. Bilje (59)
25. Sveti Križ Začretje (59)
26. Virovitica (58)
27. Ludbreg (57)
28. Daruvar (56)
29. Kutjevo (56)
30. Lovrečina/Vrbovec (56)
31. Opeka (56)
32. Vukovar (56)
33. Oroslavje Donje (55)
34. Radovečki Križovljan (55)
35. Bežanec (54)
36. Kaptol (54)
37. Lobor (54)
38. Novi Dvori Jelačićevi/Zaprešić (54)
39. Trenkovo (54)
40. Božjakovina (53)
41. Nuštar (53)
42. Bela I. (52)
43. Laduć/Zaprešić (51)
44. Razvor/Kumrovec (51)
45. Gradec (50)
46. Novi Dvori Klanječki/Cesargradski (50)
47. Poznanovec (50)
48. Cernik (49)
49. Popovača (49)
50. Retfala/Osijek (49)
51. Suhopolje (49)
52. Janušević/Zaprešic (47)
53. Mali Tabor (47)
54. Novi Marof (47)
55. Popovec/Krapina (47)
56. Jalžabet (46)
57. Mirkovec (46)
58. Vrbovec (46)
59. Gornja Rijeka (45)
60. Martijanec (45)
61. Bedekovčina Donja (44)
62. Bela II. (44)
63. Našice – mali dvorac (44)
64. Nespeš/Sv. Ivan Zelina (44)
65. Zajezda (44)
66. Bajnski Dvori (43)
67. Darda (43)
68. Sveta Helena/Sv. Ivan Zelina (43)
69. Bizovac (41)
70. Šaulovec (41)
71. Bisag (40)
72. Dubrava/Pregrada (40)
73. Vidovec (40)
74. Belec/Selnica (39)
75. Bračak (39)
76. Rasinja (39)
77. Velika Horvatska (39)
78. Čabuna/Suhopolje (38)
79. Čepin (38)
80. Dioš/Končanica (38)
81. Jakovlje (38)
82. Kutina (38)
83. Orahovica (38)
84. Pribislavec (38)
85. Oroslavje Gornje (37)
86. Tenje/Osijek (37)
87. Dugo Selo (36)
88. Jalkovec (36)
89. Vinica Gornja (35)
90. Vinica Donja (33)
91. Pakrac (32)
92. Feričanci (31)
93. Tuheljske Toplice – kurija Mihanović (31)
94. Štakorovec/Brckovljani (31)
95. Gredice (30)
96. Brestovac (29)
97. Šestine – dvorac Kulmer (29)
98. Kapela Dvor/Lukač (27)
99. Klokovec/Krapinske Toplice (20)
100. Špisic Bukovica (20)

novnik, dvorac Hellenbach u Mariji Bistrici, Maruševec, Gorica pokraj Pregrade, veliki dvorac u Našicama i Stubički Golubovec u Donjoj Stubici.

Od tih najvrjednijih 19 dvoraca sjeverne Hrvatske pet je dvoraca koji trenutačno nemaju trajnu namjenu koja bi u budućnosti mogla osigurati trajno očuvanje i održavanje dvorca i dvorskoga sklopa. To su dvorci u Gornjoj Bistri (u njemu je sasvim neprikladno smještena dječja bolnica), Maruševec (trenutačno je bez namjene), Stubički Golubovec (koristi je udruga „Kajkaviana", a dio dvorca je prodan), Valpovo (dio je obnovljen, a veći je dio bez namjene) i Veliki Bukovec (veći je dio dvorca bez namjene). S obzirom na njihovu vrijednost, veličinu i smještaj u prostoru, ti bi dvorci trebali imati punu državnu potporu – ne samo u vrsnoj konzervatorskoj obnovi nego i u smišljenom iznalaženju namjene koja će osigurati novi život dvoraca, a za gradove i općine u kojima se nalazi značit će jak gospodarski poticaj.

Gorica/Pregrada

Među 19 najvrjednijih hrvatskih dvoraca nekoliko ih je u lošem građevnom stanju i potrebna im je žurna građevna, konzervatorska, pa čak i statička obnova. Takvi su dvorci u Gornjoj Bistri, Velikom Bukovcu, Mariji Bistrici, Maruševcu, Gorici pokraj Pregrade i Stubičkom Golubovcu. Bez veće državne financijske potpore ne će biti moguć njihov novi život.

Istražimo li teritorijalni smještaj najvrjednijih 19 dvoraca, utvrdit ćemo da su među njima 8 dvoraca u Krapinsko-zagorskoj županiji (Ščrbinec, Veliki Tabor, Gornja Bistra, Gornja Stubica, Miljana, Marija Bistrica, Gorica/Pregrada i Stubički Golubovec), 5 dvoraca u Varaždinskoj županiji (Trakošćan, Stari grad u Varaždinu, Veliki Bukovec, Klenovnik i Maruševec), po 2 dvorca u Zagrebačkoj županiji (Lužnica i Donja Zelina) i Osječko-baranjskoj županiji (Valpovo i veliki dvorac u Našicama), te po 1 dvorac u Međimurskoj županiji (Stari grad u Čakovcu) i Vukovarsko-srijemskoj županiji (dvorac u Iloku).

Istraživanje pokazuje da je nužna osnovna tipološka podjela građevina na dvorce i kurije (iako je katkada teško utvrditi razliku) kako bi usporedba bila realnija, a rezultat objektivniji.

Zaključak

Provedeno istraživanje donosi vrijedne spoznaje i rezultate koje bi trebalo iskoristiti za utvrđivanje državne strategije zaštite i revitalizacije dvoraca u Hrvatskoj. Poželjno je ovo istraživanje proširiti na sve dvorce sjeverne Hrvatske, na ljetnikovce na Jadranu i druge slične građevine. Bilo bi vrijedno da Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture, kao i nadležni konzervatorski odjeli, razmotre ovo istraživanje, te da ga dopunama i poboljšanjima razrade za praktičnu primjenu, a da rezultate ugrade u operativne aktivnosti i programe koje Ministarstvo kulture provodi u cilju konzervatorskih radova, posebice u kontekstu raspodjele novca iz spomeničke rente. Cilj bi trebao biti – usmjeriti državni novac na obnovu najvrjednijih dvoraca, a za one manje vrijedne usmjeriti na druge izvore financiranja (lokalna uprava i samouprava, poduzetnici, donatori, europski fondovi i sl.). U uvjetima kada objektivno nije moguće obnoviti, pa ni sačuvati, sva kulturna dobra, takvim pristupom spriječili bismo propadanje i uništavanje barem najvrjednijih kulturnih dobara.

Našice – veliki dvorac

Nužno je napraviti strateški znanstveno-stručni elaborat koji će obuhvatiti sve najvažnije dvorce, kurije, utvrđene dvorce, ljetnikovce i druge slične građevine na cijelokupnom prostoru Hrvatske. Takav izradak valja raditi u funkciji državne strategije revitalizacije dvoraca kao vrijednoga kulturnog naslijeđa i kao neiskorištenoga go-

Stubički Golubovec

spodarskog resursa Hrvatske, vrlo važnoga u razvoju ne samo (kontinentalnog) turizma (sjeverne Hrvatske) nego i gospodarskog razvitka prostora izvan velikih gradova.

Ovo je istraživanje još jedna potvrda nužnosti utemeljenja Centra za dvorce koji bi koordinirao i pripremao potrebne aktivnosti za njihovu obnovu i revitalizaciju, te kreirao sustavno promišljena polazišta za novi život dvoraca, kurija, utvrđenih dvoraca, ljetnikovaca i drugih sličnih građevina. Nedostaju nam znanstveno utemeljeni, te operativni, provodljivi i održivi sustavni modeli obnove i revitalizacije dvoraca i ljetnikovaca u Hrvatskoj. Jedino tako možemo to brojno i vrijedno kulturno-povijesno naslijeđe pretvoriti u dragocijen kulturno-gospodarski resurs Hrvatske. Dok se tako ne shvati problematika dvoraca i ljetnikovaca, Država će ulagati novac u baštinu koja će i nadalje nepovratno propadati i nestajati.

Paolo Rosato, Lucia Rotaris

The sustainable reuse of historical buildings of Villas project

Održiva prenamjena povijesnih građevina u sklopu projekta Villas

Povijesne zgrade jedinstven su i neponovljiv resurs pojedinoga područja. One sjedinjuju društvene, povijesne i kulturne vrijednosti lokalnih zajednica. Ako se napuste, ubrzano propadaju i nemoguće ih je ponovno dovesti u izvorno stanje. Visoki troškovi održavanja danas su golem financijski teret koji se plaća za njihovo očuvanje, a ti su troškovi veći što je područje bogatije naslijeđem. Privatizacija i ekonomska prenamjena povijesnih zgrada često se smatra jednim od mogućih rješenja ovoga problema, ali ekonomska zlouporaba tih zgrada može biti jednako negativna kao i potpuno napuštanje jer može iz temelja promijeniti njihove izvorne povijesne i umjetničke karakteristike, smanjivši – ako ne i potpuno uništivši – njihovu kulturnu vrijednost.

Prvi je cilj ovoga rada opisati status održavanja i ekonomsku prenamjenu određenih povijesnih zgrada analiziranih u sklopu projekta Villas u trima talijanskim područjima: regiji Veneto, provinciji Ferrara i regiji Umbria. Osobita će pozornost biti posvećena:

– kvaliteti konteksta (prirodni resursi, kontekst urbanih sadržaja, očuvanje pejsaža)
– ekonomskom razvoju područja (ponajprije turističkog sektora, te općenito sektora poljoprivrede, industrije i tercijarnih sektora)
– dostupnosti zgrada s najbližih prijevoznih točaka (željeznica, ulaz na autocestu, luka, zračna luka)
– arhitektonskim i strukturnim karakteristikama zgrada (fleksibilnost zgrada gostima i ekonomska aktivnost).

Usto, uporabom određenih ekonometrijskih modela izvršit će se usporedba glavnih karakteristika svakog uzorka, kao i analiza glavnih pokretača procesa odlučivanja o prenamjeni u svakomu području. Na kraju određena će pozornost biti posvećena i odnosu između ekonomskog razvoja područja analiziranih tijekom projekta i ekonomske prenamjene odabranih zgrada.

Historical buildings represent a unique and irreproducible resource of a territory. They embody the social, historical, and cultural values of the local communities. If they are abandoned they rapidly collapse and cannot be restored in their initial shape. Contemporarily, the high costs of their maintenance represent an enormous financial burden to be paid for their preservation, costs which do increase with the stock of heritage. The privatization and the economic reuse of historic buildings has been frequently viewed as one of the possible solutions to this problem, but an economic misuse of these buildings can be as negative as their complete abandonment, as it can radically transform their original historical and artistic characteristics, reducing, if not cancelling, their cultural value.

The first objective of this paper is to describe the maintenance status and the economic reuse of some historic buildings surveyed in the Villas project in three Italian areas: Veneto region, Ferrara province and Umbria region. The attention will be focused on:

– the quality of the context (natural resources, urban context amenities, landscape preservation and beauty);
– the economic development of the area (specifically of the tourist sector, and more in general of the agricultural, industrial and tertiary sectors);
– the accessibility of the buildings from the nearest transport facilities (rail station, highway entrance, harbor, airport);
– the architectural and structural characteristics of the buildings (flexibility of the buildings to host an economic activity).

Furthermore, via some econometric models the main features characterizing each sample will be compared and the main forces driving the reuse decision process within each area will be analyzed. Finally some consideration will be made on the relationship between the economic development of the areas analysed in the project and the economic reuse of the sampled buildings.

projekt Villas
održiva namjena
povijesne građevine
ekonometrijski modeli

Villas project
sustainable use
historical buildings
econometric models

Prof. Paolo Rosato
Università degli Studi di Trieste
Dipartimento di Ingegneria Civile ed Ambientale
Piazzale Europa 1, 34127 Trieste, Italia
www.dic.univ.trieste.it
Tel. + 39 040 5583 582
Fax + 39 040 5583 580
E-mail: rosato@dic.units.it

Prof. Lucia Rotaris
Università degli Studi di Trieste
Dipartimento di Ingegneria Civile ed Ambientale
Piazzale Europa 1, 34127 Trieste, Italia
www.dic.univ.trieste.it
Tel. + 39 040 5587 024
Fax + 39 040 5583 580
E-mail: lucia.rotaris@econ.univ.trieste.it

Historical buildings represent a unique and irreproducible resource characterizing the endowment of a territory as they embody the social, historical, and cultural values of the local communities.[1] They share the conservation problems characterizing many exhaustible and unique public environmental resources. If they are damaged or completely ruined due to abandonment or lack of appropriate conservative interventions, they cannot be restored in their initial shape and are thus irremediably lost. Contemporarily, the high costs of maintenance and restoration represent an enormous financial burden to be paid for their preservation, costs which do increase with the stock of heritage. The privatisation and the economic reuse of historic buildings has been frequently indicated as a possible solution to these problems in alternative to the selection of the „most important and valuable" buildings to be subsidised with public founds and the others to the abandoned. But an economic misuse of these buildings can be as negative as their complete abandonment, as it can radically transform their original historical and artistic characteristics, reducing, if not cancelling, their cultural value. There is a strong demand of both analysis and decision support for the valuation of decisions about uses.

In order to analyse which factors are determining both the maintenance status and the conditions for reuse of historical buildings, a survey has been performed within the Villas project. In this paper we will present the main features of the survey, the characteristics of the sampled buildings, the econometric models used to analyse the collected data, the results obtained via this models, and some preliminary conclusions that it is possible to delineate at this stage of the research programme.

The Survey

Within the Villas project 645 historical buildings have been surveyed:

- 26 in Carinthia (Austria);
- 19 in Croatia;
- 14 in Corfù (Greece);
- 337 in Veneto (Italy);
- 97 in Ferrara (Italy);
- 100 in Umbria (Italy);
- 52 in Molise (Italy).

The information collected for each building concern eight main areas:

1) the characteristics of the place where the building is located: geographical position, accessibility, landscape and environmental characteristics, degree of economic development and urban qualities;

1 Avrami *et al.*, 2000; Mossetto, 1993; Fusco, 1987.

2) the building typology: original architectural features, composition and dimension of its main and secondary elements;
3) the ownership characteristics: private or public, individual or shared, property constraints;
4) the main elements describing the current and the previous use of the building and the importance of the criteria driving the owner's decision making process toward the current use;
5) the characteristics of the alternative use that the ownership would like to implement in the medium-long term and the importance of the criteria driving the owner's decision making process on the feature project;
6) the maintenance status of the building as a whole and of its main elements;
7) the profitability of the economic activity actually hosted in the building;
8) the characteristics of alternative uses of the building that the owners could have realized instead of the one actually implemented.

We have chosen these topics on the base of the previous experiences reported in the literature on cultural heritage valuation (Alberini *et al.*, 2003; Cuccia and Signorello, 2002; de la Torre, 2002; Mazzanti and Montini, 2001; Navrud and Ready, 2002; Fusco and Njkamp, 1989), and on the results of several focus groups performed with some experts dealing with the phenomenon.

The Characteristics of the Sample

In order to identify the elements influencing the characteristics of the activities (residential, cultural, etc.) implemented in the buildings and the maintenance status of the buildings, some econometric models have been used. As econometric models ask for a great number of observations in order to estimate correctly the variable (characteristics of the context and of the building, ownership, etc) influencing a phenomenon (the use or the maintenance status of the building), only three out of the seven areas surveyed in the Villas project could be analysed in this way: historical villas in Veneto region, castles and historical hamlets in Umbria and rural buildings in the province of Ferrara. For this reason we will focus these areas in the following sections on the results.

The landscape of the majority of the surveyed buildings (45%) presents good[2] characteristics, with some exceptions: in the Umbria region, there is the highest percentage of buildings (39%) with excellent landscapes and a fairly high percentage (7%) with moderately or highly ruined landscapes In the Veneto region, 10% of buildings are surrounded by a moderately or highly ruined landscapes. Most of the landscapes are characterized by the presence of rivers, especially in the Umbria region (75%), while woods and under bush areas appear to be relevant only for the Umbria region (42%). The level of the environmental quality appears to be quite good in all the three areas, as only in Veneto the 35% of the buildings are localized in areas affected by pollution (air, soil, water and noise). The presence of other historical buildings close to the object of survey is high both in Umbria and in Ferrara, while it is less relevant for 38% of the building surveyed in Veneto.

The majority (45% and 60%) of the buildings analysed in Ferrara and in Umbria are isolated, while 55% of the buildings located in Veneto are close to a city (urbanized areas).

2 as defined by the European Convention dated 20/10/2000.

The total surface area of the architectural complex is smaller than 1.000 m^2 in most of the Ferrara (80%) and Umbria (62%) case studies, while it is more than 1.000 m^2 in 60% of the buildings localized in Veneto. Only 20% of the Ferrara buildings have a park, while this is a typical feature of the Veneto and Umbria buildings.

The accessibility level is quite good for the majority of the surveyed buildings as, on average, almost 60% and 80%, respectively, are less then 10 km. away from the closest highway entrance and railway station. 90% of the Ferrara buildings belong to single private individuals or institutions, while in Umbria the percentage is 67%, and in Veneto it is 52%. The remaining buildings are equally distributed between private shared ownership and public institutions in all the three areas.

The Econometric Models

The relationships among the variables characterizing the surveyed buildings and use and maintenance state have been investigated using Random Utility Model (RUM). RUM approach is based on the hypothesis that a rational individual, having to choose among a set of alternatives, will point to the one that will produce his maximum utility.[3] That is, when the owner of a building has to choose which kind of use to implement in its property, or the maintenance level to be preserved over time, he will do this comparing the *pros* and *cons* of each possible alternative, and he will choose the one able to maximize his level of satisfaction.

If the owner's preferences are rational, the characteristics of two uses that can be implemented, *a* and *b*, are represented by *X* attributes, and the utility perceived for the implementation of each alternative use is respectively U_a and U_b, then the owner will choose *a* instead of *b* if and only if:

$$U_a > U_b \; \forall \; a \neq b, \; e A \ni a,b \tag{1}$$

While the characteristics of the alternatives driving his choices are evident for the decision maker, it is almost impossible for an external observer to identify and correctly measure all the variables (*X*) influencing his decision process. For this reason the utility function of the decision maker is represented by an expression made by two components, a random (ε_a) and a deterministic ($V_a = \Sigma \beta X_a$) one:

$$U_a = \Sigma \beta X_a + \varepsilon_a \tag{2}$$

As the analyst can measure only the deterministic part of the utility perceived by the owner, he will not be able to predict deterministically the owner's choice on the bases of the characteristics of the two alternative uses,[4] rather he will be able to estimate only the probability (of the decision in favour of *a* rather than in favour of *b*) subject to both the characteristics of *a* and *b* and the characteristics of the random part of the utility function. That is, the probability that the owner will choose *a* instead of *b* is equal to:

$$\Pr(a \mid X, \beta) = \Pr(U_a \geq U_b, A \ni a,b \mid X, \beta) \tag{3}$$

As the theoretical structure of the RUM seems to represent the decision process concerning the historical buildings quite realistically, we decided to use this model in order to estimate which factors systematically influence the choice among different uses to be implemented and between the maintenance levels that can be adopted.

3 for a more detailed description of the discrete choice models refer to Hensher *et al.,* 2000; 1994; Demaris, 1992; Kroes and Sheldon, 1988.

4 It implies that the standard techniques generally used to fit the model (OLS) cannot be used in this context.

The specification and the properties of the model differ accordingly to the probability distribution hypothesized for the random component ε of the utility function (2). If there are reasons to believe that the random components are independent and identically distributed (IID) the probability (3) can be represented by a Binary (if the alternatives to be chose are only 2) or a Multinomial Logit (if the alternatives are more than 2). If the basic hypothesis is that the residuals can be correlated and differently distributed instead, that is, they do not respect the IID property, and are distributed like a multivariate Normal distribution with mean zero, the probability (3) can be represented by a Binary or a Multinomial Probit.

The Multinomial Logit Model

This is probably the most popular model specification among the available discrete choice models. Assuming that the random component of the individual utility function is IID Gumbel distributed, the probability that the individual *q* will choose the alternative *i* is equal to:

$$P_{iq} = \frac{\exp(\beta V_{iq})}{\sum_j \exp(\beta V_{jq})} \qquad (4)$$

The identification of the variables to be included in the deterministic component of the utility function depends: on the availability of data representing the analysed phenomenon, on the correlation characterizing those data, on the theoretical *a priori* hypothesized by the analyst, and on the number of observations collected.

This model has few peculiarities that we had to deal with when we tried to apply it to estimate the factors driving the use and conservation decisions of the buildings surveyed during the Villas project. It is not able to correctly predict the choices made among correlated alternatives, which frequently characterize the uses that can be realized in each building. For each variable it will estimate as many parameters, as the number of alternative uses, minus one (the reference use) that is, if there are many alternative uses that can be implemented in the buildings, the model will require an extremely numerous database in order to produce statistically significant results. Finally, it assumes that the set of alternative uses available to the owners to be individually implemented is the same for all objects in the surveyed sample, which is quite unrealistic.

Besides, we wanted to emphasize one characteristic of the observations to be studied, that is the „ordinal" structure of the choices that could have be done by the owners both in terms of implemented uses, that could have been extremely conservative of the original characteristics of the building (residential activities, cultural activities) or more and more „invasive" (administrative activities, recreational activities, or disuse), and in terms of maintenance level, that could have been good, quite good or poor. (From options extremely conservative towards the original characteristics of the building (residential activities, cultural activities) towards more and more „invasive" (administrative activities, recreational activities, or disuse) uses, and in terms of maintenance level, from good, to quite good or poor conservation state).

For these reasons, instead of using the Multinomial logit, we decided to analyse the choices made using the Ordered Probit Model.

The Ordered Probit Model

This model is based on the hypothesis that the random component of the decision makers (that is the owners of the buildings) is distributed like a multivariate Normal with zero mean and arbitrary covariance matrix, and that the choices made by the decision maker can be ordered on a ranking scale. Under this hypothesis the probability that the owner *q* will chose the alternative use *m* (or that he will guarantee the maintenance level *m*) can be represented by the following expression:

$$\Pr_q = \phi(\mu_m - \Sigma\beta V_q) - \phi(\mu_{m-1} - \Sigma\beta V_q) \quad (5)$$

where μ_m represents the ranking specification of the uses (or of the maintenance levels) that the owner *q* can implement in his building.

This model does not allow us to estimate which are the factors (the variables) influencing the realization of each alternative use (or of each maintenance level), rather it lets us estimate which are the factors driving the decision process towards alternative uses (or maintenance levels) more and more conservative of the original characteristics of the building.

Results

Initially the list of the alternative uses employed to survey the status quo of the buildings was quite long and detailed, as illustrated in table 1.

In order to simplify the analysis of the sample's choices we have re-classified the use typologies into five categories, ranked from the most deteriorating, in terms of conservation of the original features of the building, to the most conservative one: no kind of use, recreational-hosting activities (hotels, bed and breakfast, restaurant, pub, etc.), administrative activities (banks or insurance companies' head quarters, city hall, etc.), cultural activities (art exhibitions, foundations, etc.) and residential activities.

The three case studies present homogeneous frequencies relatively to the non use situation, which characterizes 15% of the buildings surveyed in the Ferrara province and

Table 1. Use typologies of the surveyed buildings

1	No kind of use	10	Permanent residential house	19	Restaurant
2	Hotel	11	Bed and breakfast	20	Museum
3	Pub	12	School/college	21	Library
4	Art exhibition	13	Lodge / club	22	Health centre/surgery/hospital
5	Foundation / research workshop	14	City hall	23	Kindergarten
6	Sport/fitness centre	15	House for hold people	24	Shops/shopping centre/retail
7	Farm	16	Storehouse	25	Barracks
8	Office district/laboratories	17	Social voluntary activity	26	Other (specify)
9	Visiting open days	18	Desultory residential house		

Table 2. Use typologies frequencies characterizing each case study

Area	Use typologies				
	None	Recreational-hosting	Administrative	Cultural	Residential
Ferrara	15%	27%	0%	0%	57%
Umbria	15%	9%	0%	7%	69%
Veneto	10%	32%	14%	13%	32%
Total	12%	25%	7%	8%	47%

Table 3. Ideological – cultural *a priori* rated by the owners of the buildings

Cost of the realized project compared to the cost of the alternative ones
Expected profitability of the realized destination
Availability of loans / financial support / fiscal special terms
Public accessibility of the villa / castle / etc.
Economic development of the area where the villa / castle / etc. is located
Cultural development of the area where the villa / castle / etc. is located
Conservation of the original architectural features of the villa / castle / etc.
Conservation of the original use of the villa / castle / etc.
Availability of professional consulting assistance
Difficulties obtaining the required administrative authorizations
Chance of being part of a network of activities (local, national or international)

Table 4. Influence of the ideological – cultural *a priori* on the use typology chosen by the owners

Area	Change of the probability of choosing each use typology				
	None	Recreational-hosting	Administrative	Cultural	Residential
Veneto					
Loan availability	–3%	–5%	–1%	1%	8%
Original use maintenance	–7%	–11%	–2%	2%	18%
Umbria					
Original use maintenance	–1%	–1%			2%
Network externalities	4%	1%		1%	–6%
Ferrara					
Local economic development	4%	3%			–7%

in the Umbria region and 10% of the buildings surveyed in the Veneto region (Tab. 2). For what concerns the recreational-hosting activities, instead, the results are more diversified. This type of use is much more frequent in Veneto (32%) and in the Ferrara province (27%) than in Umbria (9%), the administrative activities, marginally characterizing only the Veneto region (14%), the cultural activities, marginally present only in Veneto (13%) and in Umbria (7%), and the residential activities, typically hosted in the buildings surveyed in Umbria (69%) and in the Ferrara province (57%) but much less frequently implemented in the buildings surveyed in Veneto (32%).

In order to identify the factors determining the choices made by the owners of the buildings we estimated individual ordered probit models per (for?) each case study.[5] It was not possible to estimate the whole sample in a single model because the characteristics of the ownership, of the buildings themselves, and of the territory in the three case studies are so different that it would have been misleading to aggregate all the collected observations and to treat them as homogeneous ones.

We started testing which of the ideological – cultural *a priori* characterizing the ownership were significantly influencing the implementation of the current use. These judgements were expressed by the rating of the criteria driving the owner's decision-making process towards the current use as stated during the interview. The criteria rated by the interviewed using a four level scale (none, low, medium, high) are listed in table 3.

In table 4 we report the influence that an increase of the importance given by the owners to the driving criteria on the probability to choose each of the five use typologies.

As summarized in the table, the ownership attitudes driving the choice process in the three Italian areas are quite different. While in Veneto the maintenance of the original

5 All the models reported in this paper are statistically significant, with a probability of erroneously refuting the hypothesis that none of the estimated parameters are different from zero smaller than 10%.

Table 5. Influence of the characteristics of the context, of the building and of the owners on the use typology implemented in the building

Area	Probability change of choosing each use typology			
	None	Recreational-hosting	Cultural	Residential
Veneto				
Environmental quality	–5%	–7%	1%	11%
Airport proximity	1%	1%		–2%
Building maintenance level	–4%	–5%	1%	9%
Umbria				
Building maintenance level	–12%	–7%	–5%	24%
Environmental quality	–13%	–8%	–5%	26%
Ferrara				
Landscape quality	–1%	–22%		32%
Restoration constraints	–4%	–75%		79%
Park	4%	72%		–76%
Highway proximity	1%	6%		–7%

use of the building and the availability of loans to be invested in the realization of the restoration project seem to play the dominant role, in Umbria, besides the maintenance of the original use of the building, the possibility of developing network externalities via the institution of a local association represents a significant factor driving the ownership decision, and in the Ferrara context the level of local economic development systematically influences the decision process.

Specifically, in Veneto an increase of the importance perceived for the „loan availability" criteria stimulates the owners to invest in more conservative uses, typically the residential activities, rather than in less conservative ones, that is in recreational-hosting activities, or in the minimum maintenance level needed to allow the postponement of the investment decision. An increase of the importance perceived for the „original use maintenance", instead, increases the probability of choosing the residential activities, rather than the recreational ones, and reduces the probability of delaying the investment.

In Umbria the perspective is quite different, because as the importance perceived for the „network externalities" increases, the probability of implementing less invasive uses, specifically the residential activities, decreases, while the probability of postponing the investment in the future increases.

Finally, in the Ferrara context, the increasing importance perceived for the local economic development stimulates the ownership to invest in recreational-hosting activities or to postpone the investment decision, and reduces the probability of restoring the original residential activities.

We have tested, which characteristics of the context, of the building and of the owners had systematically influenced the decision process. The results we have obtained show the heterogeneity of the mechanisms underlying the choices concerning this kind of buildings, as in Veneto and in Umbria environmental quality of the surroundings, as well as characteristics, and maintenance status of the building appear to drive the decision process, while in the Ferrara area the driving factors seem to be, besides the environmental quality of the surroundings, the presence of a park and the existence of legal constraints limiting the restoration activities of the building. In table 5 we report the influence that an increase of the factors listed in the left column produces over the probability of choosing the use typologies listed in the first row.

Both in Veneto and in Umbria the environmental quality of the area surrounding the building and the maintenance status of the building increase the probability of in-

Table 6. Perceived and objective factors influencing the decision making process on the use typology to be implemented in the building

Area	Probability change of choosing each use typology			
	None	Recreational-hosting	Cultural	Residential
Veneto				
Maintenance level	–2%	–7%	–1%	10%
Maintenance of the original use	–4%	–12%	–2%	18%
Umbria				
Maintenance level	–11%	–9%	–7%	27%
Network externalities	4%	3%	3%	–10%
Environmental quality	–11%	–9%	–7%	27%
Maintenance of the original use	–1%	–1%	–1%	2%

Table 7. Factors influencing the maintenance level of the building

Area	Maintenance level		
	Low	Medium	High
Veneto			
Tourism activities hosted in the surroundings	–3%	–6%	9%
No. of detached elements of the complex	–10%	–17%	27%
Park	–9%	–15%	24%
Umbria			
Residential activity	–3%	–11%	14%
Environmental quality	5%	20%	–26%
Airport proximity	0%	2%	–2%
Ferrara			
Residential activity	–3%	–11%	14%
Accessibility level	–9%	–33%	42%
Environmental quality	–3%	–12%	15%
Landscape quality	2%	7%	–9%

vesting in residential activities, while in the Ferrara area, besides the importance of the landscape quality positively influencing the probability of investing in residential activities, the presence of restoration constraints seems to penalize the investments in recreational-hosting activities, while the presence of a park area appears to affect those activities in a positive manner.

In order to test if the ideological *a priori* of the ownership is equally important as a driving force in their decision process as the context and the building characteristics we estimated the ordered probit model using both sets of factors. While for the Ferrara area the importance of the ideological criteria disappears when introduced into the model together with the other factors, in Veneto the maintenance level of the building and the importance of preserving its original use seem to determine the ownership choice, while in Umbria, besides the maintenance level of the building and the importance of preserving its original use, the importance perceived for the network externalities and the environmental quality of the context where the building is located, appear to influence the process (tab. 6).

Both in Veneto and in Umbria the probability of investing in conservative activities, specifically the residential activities, is positively influenced by the fact that owners perceive the importance of the preservation of the original use of the building and the maintenance status of the building, whereas in Umbria this choice is positively correlated to the environmental quality of the surroundings and it is negatively influenced by the importance perceived by the owners for the possibility of joining some local positive network externalities.

Finally we have analysed which factors are systematically related to the maintenance status of the building. While in Umbria and in the Ferrara area, besides some characteristics of the context and of the building itself, the conservation level of the implemented uses appears to influence the maintenance status of the building, in Umbria this factor does not seem to be statistically significant. We report the results of our analysis in table 7.

Both in Umbria and in the Ferrara area the implementation of less intrusive activities, typically the residential ones, tend to be systematically related to high maintenance level of the building as well as the environmental quality and good accessibility, positively correlated to a medium or high level of maintenance. In Veneto, instead, the buildings characterized by high maintenance levels are those localized in areas with higher tourist vocation, and those presenting higher flexibility levels, represented be the presence of a park and by a greater number of elements of the architectural complex.

Conclusions

In the preceding paragraphs we have presented the first results of a survey on the driving forces of use and maintenance of historical buildings in three case studies of the Villas project. Obviously, (at the present point it is not yet possible) it is impossible to delineate definitive conclusion on the issues analysed. The samples are quite small compared with variability of the real situation and further analyses are needed.

In any case it is possible to outline some preliminary considerations.

First of all, the case studies present homogeneous frequencies relatively to the non-use situation, which characterize the 10-15% of the buildings surveyed. The owners show a significant tendency to maintain the original use of the building even if in the last decades, there has been a progressive lost of functional linkages between these historical buildings and the surrounding economic tissue. This tendency is more evident in the Veneto were the architectural value of the villas is higher than the one of buildings surveyed in Umbria and Ferrara. If the buildings appear more flexible (as in the Umbria case study), besides the maintenance of the original use of the building, the possibility of developing network externalities via the institution of a local association represents a significant factor driving the ownership decision to implement recreational-hosting activities. In the rural buildings (Ferrara) the ownership is very sensible to the local economic development that stimulates to invest in recreational-hosting activities or to postpone the investment decision, and reduces the probability of restoring the original residential use.

The decision process seems to be systematically influenced by the characteristics of the context and of the building. In Veneto and in Umbria a higher quality of the surrounding environment and a higher maintenance status of the building increases the probability of investing in residential activities, while in the Ferrara area, besides the landscape quality and restoration constraints positively influencing the residential use, the presence of a park area appears to affect positively the implementation of recreational-hosting activities.

Finally the survey shows a significant correlation between the high maintenance levels and the location in tourist areas and the flexibility of the architectural complex.

These first results outline useful indications for the evaluation of the vocation of the buildings to host „sustainable" economic reuses and for the design of appropriate support policies which will have to take into account the specific characteristics of the building itself as well as of the physical and socio-economic surroundings /framework.

Bibliography

1. Alberini, A., Riganti, P., Longo, A. (2003) *Can people value the aesthetic and use service of urban sites? Evidence from a survey of Belfast residents*, Journal of Cultural Economics 27, 193-213.
2. Avrami, E., Mason, R., de la Torre, M. (2000) *Values and Heritage Conservation*, Research Report, The Getty Conservation Institute, Los Angeles.
3. Cuccia, T., Signorello, G. (2002) *Methods for Measuring the Demand for the Arts and Heritage: Theoretical Issues,* in Rizzo, I., Towse, R. (eds), *Heritage Conservation in Sicily. Some Policy Issues*, Edward Elgar Publishing.
4. de la Torre, M. (2002) *Assessing the Values of Cultural Heritage*, Research Report, The Getty Conservation Institute, Los Angeles.
5. Demaris, A. (1992) *Logit Modelling, Quantitative Applications in the Social Sciences (86)*, Sage University Paper, SAGE Publication Inc.
6. Fusco Girard, L. (1987) *Risorse architettoniche e culturali: valutazioni e strategie di conservazione. Una analisi introduttiva.* Franco Angeli, Milano
7. Fusco Girard, L., Njkamp, P. (1989) *Le valutazioni per lo sviluppo sostenibile della città e del territorio*, in Fusco Girard, L., Njkamp, P. (eds) *Conservazione e sviluppo: la valutazione nella pianificazione fisica*, Franco Angeli, Milano.
8. Hensher, D., Swait, J., Louviere, J. (2000) *Stated Choice Methods*, Cambridge University Press, Cambridge.
9. Mazzanti, M., Montini, A. (2001) *Valutazione economica multi-attributo mediante esperimenti di scelta. Aspetti metodologici e strumenti di analisi econometrica*, Proceedings of XIII Conference, Società Italiana di Economia Pubblica, 5-6 October 2001, Pavia.
10. Mossetto, G. (1993) *Aesthetics and Economics*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, The Netherlands.
11. Navrud S., Ready, R. (eds) (2002) *Valuing Cultural Heritage Applying Environmental Valuation Techniques to Historic Buildings*, Monuments and Artifacts, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK.

Raffaella Lioce

The spatial and economic development through the enhancement of the villas of Veneto

Prostorni i gospodarski razvoj na primjeru unaprjeđenja venecijanskih vila

regionalni institut za vile Veneta
aktivnosti – Združeni marketing
promidžba projekata
vile Veneta

regional Institute of Veneto Villas
activities – Joint marketing
projects promotion
Veneto Villas

Danas kada dinamika promidžbe i marketinga na regionalnom nivou postaje sve kompleksnija i sofisticiranija, ovaj rad donosi pregled aktivnosti Regionalnog instituta za vile Veneta vezanih uz marketing i teritorijalnu strategiju za sustav venecijanskih vila, nastalih u suradnji Regije Veneto i Instituta.

Nova, inovativna internetska stranica www.villevenete.net predstavit će tematske itinerere i svim posjetiteljima ponuditi brojne usluge. Stranica predstavlja veliki izazov jer treba iznaći što konkurentniju promidžbenu strategiju na međunarodnom nivou, no ujedno nudi i mogućnost za konkretno povezivanje javnog i privatnog sektora kroz kvalitetnu razmjenu informacija i usluga te suradnju radi smanjenja troškova i povećanja učinkovitosti upravljanja.

Vila Contarini iz Piazzola sul Brenta – u regionalnom vlasništvu nalazi se od 2005. godine. Ova će vila imati važnu ulogu u unaprjeđenju strategije za baštinu vila Veneta općenito. Očekuje se javno-privatno udruživanje s ciljem unaprjeđenja učinkovitosti generalnog plana.

Sljedeća u nizu združenih marketinških strategija je uspostava nacionalne udruge koja treba ojačati sustav vila na nacionalnom i europskom nivou. Godine 2004. osnovano je Talijansko udruženje vila, a jedan od osnivača bio je i Regionalni institut za vile Veneta. Udruženje ima nacionalni karakter, a glavni cilj mu je pružanje pomoći u očuvanju, unaprjeđenju i promidžbi homogenih sustava kulturne imovine rasprostranjene širom zemlje, uključujući i krajobraznu kulturnu baštinu. Da bi ostvarilo taj cilj, Udruženje će se povezati sa stručnim privatnim i javnim tijelima, te domaćim i međunarodnim udruženjima sličnog karaktera; udruženje će također promicati proučavanja i gotova istraživanja te organizirati međunarodna kulturna događanja s ciljem da nacionalne i lokalne institucije usmjere svoju pažnju na pitanja zaštite i unaprjeđenja.

In the present context, in which the regional dynamics of promotion and marketing became always more complex and delicate, this paper presents and describes the activities of the Regional Institute of Veneto Villas (IRVV) in terms of marketing and territorial strategy for the Veneto villa's system, developed by the Veneto Region and the IRVV.

A new innovative website www.villevenete.net will present thematic itineraries and offer many services to the visitor. This web portal represents both a great challenge for a more competitive promotion strategy at an international level and an important chance for the development of a concrete public and private networking able to create a very good exchange of information and services and an high level of cooperation to reduce cost and improve the effectiveness of management.

Villa Contarini in Piazzola sul Brenta – this villa became a regional property in the 2005. This important villa will play an important role in the enhancement strategy for Venetian villas heritage in general. A PPP for a management foundation is expected to be created in order to improve the general plan with effectiveness.

Another joint marketing strategy is the constitution of national association able to give more force to the villas system at a national and European level. The Italian Villas Association was established in 2004, the Venetian Institute being one of the founders. The Association has national character and the general aims are to support the conservation, the enhancement and the promotion of homogenous systems of Cultural Assets diffused on the territory and their landscaped contexts. For achieving this aim, the Association will establish relationships with competent private and publics bodies and with analogous national and international associations; the association will promote studies and finalized researches and organize cultural trans-national events with the aim to place to the attention of the national and communitarian institutions the relating topics of conservation and enhancement.

Arch. Raffaella Lioce,
TEA engineering s.r.l.,
Via Ugo Foscolo 10, 35131 Padova, Italia
www.teanet.it
Tel. +39 049 8752 658
Fax +39 049 663 620
E-mail: rlioce@teanet.it

The Veneto Villas,[1] more then 4000, lied on the whole regional territory, and risen in the period of the Serenissima Republic, might represent a new challenge for an economic and cultural renaissance.

Venetian Villas, commissioned by the Venetian lords – who from the beginning of the 1400, when they turned their interests towards Veneto mainland, enhancing the Venetian plain through both land reclamation investments and spatial government actions – are nowadays on one side suffering the expensive management costs and on the other side Venetian villas represent one of the keys for a new economic and spatial development.

After many years of Veneto Villas Regional Institute's activities and thank to the lovely care of some enlightened owners, Venetian Villas are quite good preserved, even if there are some cases of abandoned villas, in advanced state of decay and with a lot of conservation problems.

Analysing the results of some research programmes managed and elaborated by the Institute, such as VILLAS, we have a view of the Venetian villas distributed homogenously all over the regional territory and used in a different way regarding the original ones. Even if the today use could seem similar to the original one, (residential house or agricultural company) we can assert that the way to live in is quite different from the historic one.

About the 5% of the villas are public properties and appointed for cultural and institutional scope (such as library, museums, historical archives, administration office), while the most of them are private (90% private property, 5% belonged to the Church and Associations).

The VILLAS survey, has underlined that the villas which have found a modern economic dimension, are the ones with different kind of uses inside.

Those villas, with a multi-business model of management, such as tourist, recreational and cultural use, are the more or less the 50% of the investigated sample.[2]

In particular Venetian Villas with a tourist-recreational destination are the 34%, the ones with a cultural general use are the 16%, the ones with a residential destination are 31%; other villas used for directional scope are the l'11% and the remaining 8% are without any kind of use.

When we try to find the connections between the context, the accessibility and the typologies of use, we have to point out how the villas with a tourist and recreational use are localised in prestigious landscaped contexts, while villas used for executive, cultural and institutional scope (offices) are often situated in urban areas independently from the landscape quality.

1 Treviso's province: 768 villas (22%); – Vicenza's province: 656 villas (19%); – Padova's province: 628 villas (18%); – Verona's province: 555 villas (16%) – Venezia's province: 542 villas (16%) – Belluno's province: 190 villas (5%) – Rovigo's province: 138 villas (4%)

2 The statistics have been elaborated on the basis of the villas surveys (a database of 300 villas-more or less)

In any case, to define an enhancement policy of such great cultural heritage, as is the case of the Veneto Villas, it is opportune paying attention to the landscape quality upgrading.

If on one side, It's quite difficult making some hypotheses of cultural and tourist uses for villas not situated in prestigious and valuable landscaped context, on the other side it's absolutely necessary to define new economic and compatible uses, different from the more typical and common tourist ones, for those villas situated in areas characterized by a low landscaped value.

So if it is opportune and desirable starting with some preservation policy of the landscape, it's absolutely necessary to help those interventions able to improve new economic and sustainable uses, because, only through a constant utilization, the preservation and conservation of cultural goods and of architectonic heritage could be achieve and the Venetian Villas preserved and enhanced.

The awareness of the need to individuate a balanced point between the demands of conservation, of enhancement and of economic sustainability induced the Regional Institute of Veneto Villas to promote the VILLAS project and to develop the dialogue between owners, institutions and experts.

At present it's necessary to consider the villas and the cultural heritage in general, as a spatial and economic asset with a deep potentiality for increasing area's development.

In that perspective, it's necessary to exceed the existing dichotomy between the public and private interests and it is really important developing the PPP[3] in order to optimise the binomial „culture and economy" and to combine public values and private interests stimulating the deep „entrepreneurial Venetian culture".

Historically Venetian villas represented a management model able to improve public cultural values in private ambit, so that in the origin Venetian villas had been built for evolving the governance of the areas and for developing the agricultural use of the mainland. Inside those architectural complexes, it was possible to combine art and economy: the monumental aspects represented the class prestige, while the farm facilities were located in the rural annexes. Venetian villas were agricultural centres and at the same time „*luogo di raffinata cultura secondo il modello poliedrico del nobile e del borghese dell'epoca*"..[4]

As the matter of the fact, today as yesterday, even if with different aims, Venetian villas represent not only historical and cultural values, but also real and concrete economic market value connected to the different villas sustainable use.

So not only tourist and accommodation destinations, but also – considering both the area and the spatial-economic context where the villa is situated and its artistic and cultural value, it is necessary to determinate the villa's vocationality. Moreover villas need and deserve a new competitive role inside the dynamics of the spatial and economic development.

In such a context, characterised by an excellent spatial diffusion of villas, often designed by important architects such as Palladio and Scamozzi, the local government have to face a new challenge and to deal with the cultural heritage enhancement and preservation.

Some joint actions and economic analysis are requested to underline the Veneto straightness and weakness point, and to start an economic re-evaluation process of the common cultural values.

Villas of the Veneto region

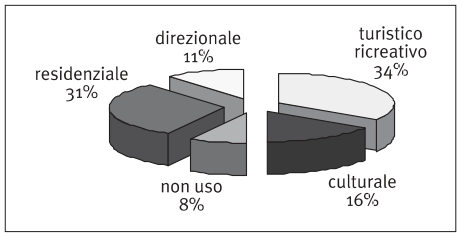

Current use of Villas in the Veneto region

3 public and private partnership

4 Cfr Forte, 2002. „Place of refined culture according to the lord or the bourgeois model of the time"

Two are the principal systems to be revised to guarantee the cultural heritage conservation and upgrading:

– The restriction system
– The cultural tourist

First, it's necessary to think to a policy of the monumental and environmental restriction in a positive sense and not in a compelling one: so a positive approach is preferable because of the possibility to point out to what is better to do instead the simple specification of what is forbidden. The restrictions should not invalidate the transformation, which is nowadays necessary to avoid the villa's abandon risk, and so its consequent decline.

Actually the „soprintendenza" is more sensible to the transformation themes, but they need an evaluation framework and some objective criterions to assess the sustainability of reuse projects.

From this instance and from this kind of modern sensibility, the *VILLAS, STATELY HOMES AND CASTLES: compatible use valorisation and creative management* project arose, under the EU framework INTERREG III B CADSES.

VILLAS technical group (TG) elaborated an analytic DATABASE sufficiently complete to monitor and to describe Venetian villas reality and current state. Successively the villas TG, involving a multidisciplinary panel of experts, elaborated and defined two evaluation models: one able to indicate the villas reuse vocationality, and the other able to assess the reuse project sustainability.[5]

These models, experimented during the VILLAS research, could be, in a second moment, adopted by Institutions and PA who would adapted to assess their cultural heritage enhancement programme. For this aim, the villas models could be declined and revised following the public Institutions final goals in order to improve the authorisation process and bettering the resources allocations

Moreover that evaluation instruments will be exported in order to revise the IRVV financing law, through which the Regional Institute helps and supplies the villas owners interventions, improving projects sustainable not only from an artistic point of view, but also from an economic-management one in accordance with a modern multi-business model of economic use.

This kind of multifunctional use derives from the necessity to restore Venetian villas respecting all the historic and artistic characteristics, but also to live at historic homes coherently with a modern lifestyle and most of all from the need to look at this cultural heritage as an economic good where some business activities could be implemented to help the owners in supporting the high maintenance costs.

Besides the gradual overcoming of the compelling conception of restrictions, in favour of positive and favourable ones, it's necessary to consider our cultural heritage in general, and villas in particular, as assets to be enhanced with a coherent development of cultural tourism.

Tourist can visit many villas, they can also stay in for spending holiday times and practice sports such as golf, horse riding etc; in some of the Venetian villas is possible to have a lunch, to taste typical agricultural products; others villas are rented for events, weddings and conferences.

It turns out how much never necessary to develop co-ordinated policies oriented both to the enhancement of the villas as a cultural tourist asset and to the protection

5 evaluation models have been developed by the PP5 TG (university of Trieste – engineering faculty) and coordinated by Prof. Paolo Rosato by construction – see P. Rosato proceedings in this publication and in Villas documents

of the historical dwellings also through new „compatible economic re-use", but oriented to improve the territorial network between owners, institutions and other subjects, operating which as an tourist operators

It is in such perspective that the so-called VIVEN OPEN NET project is developing. This initiative have been promoted by the Veneto Region, co financed by the European community according to the in the Innovative Actions Regional Programme, and it is managed by the Veneto Villas Institute. The project scope is the construction and the promotion of a New Territorial Tourist Product: the Venetian Villas.

VIVEN OPEN NET would design, develop and to experience a dynamics platform model for the Web management of the regional cultural offer, starting from the villas. And if on one side there will be a new important web site for villas promotion, on the other the IRVV with some institutional project partners (CISA PALLADIO; SVILUPPO ITALIA VENETO; FONDAZIONE MAZZOTTI; IUAV Architecture University of Venice) promotes the public private networking with the aim to guarantee the future web management and the increasing of Veneto tourism quality.

Therefore VIVEN OPEN NET actively involves villas owners, local administrations and tourist operators, in particular those who works for tourism incoming.

As first strategic marketing action VIVEN partners defined new brand with a communicative pay-off. In other words a sort of slogan has been elaborated to characterize not only the initiative scope, but also to spread to the great public one tourist destination under construction: „le VILLE VENETE."

Therefore the brand adopted is *„VILLEVENETE.NET: eredità di Venezia, emozioni da vivere"*, which has been translated in English as follows „VILLEVENETE.NET: Venetian heritage, live the legend".

This brand could seem simple, but surely on one hand it is immediately usable to register a web dominion and on the other it encloses the deep spirit and the final goal of the project: the will to build and develop a network finalized to promote an original tourist products addressed to a cultural and leisure tourism.

In a Veneto Region, which was the main important Italian tourist region (in terms of arrivals and presences) and now it feels the effects of the competition of others regions, as well as others international tourist destination (such as Croatia, Red See), some kind of cross coordinated actions between Institutions, owners and private operators are really needed to characterize the local tourism. A sort of market repositioning actions must be faced in terms is of communication and promotion and of re-qualification of the product.

Public administrations can work to improve the promotion of the Veneto destination, in general terms, but strategic will be the convinced participation of private operators.

Being sure of the necessity to adopt a convergence logic between TOP DOWN and BOTTON UP actions for the happened one of actions of territorial marketing, the NETWORK, word sometimes overworked in these years, is, definitive, the only concrete strategy to be pursued and followed in order to achieve the successful of any territorial marketing approach.

Therefore public subjects can supply the common and innovated instruments for a strategic communication, while the private operators, enjoying the scale benefits deriving from a common promotion policy, should improve the system offering qualitatively increasing tourist services.

Logo of the villevenete.net brand

Moreover if the Region and the Institute build a web site to promote villas, give adequate media communication and define cultural itineraries and tourist routes, owners or villas managers, when entering the villevenete network, could adopt the brand and communicate own tourist offer through the web, but at the same time they must believe in the project and invest for the development of the cultural tourism in Veneto, guarantying a qualitative level of the tourist villas offer. Also the tourist operators should collaborate with the local government in order to define minimums requirement within which developing a marketing common plan, which becomes business for private and which produces positive benefits on the entire social and economic context interested involved.

The complexity of the tourist product in general and that one of the Venetian villas in particular, derives from the composition of the offer that is made of territorial attractions and from tourist services and the various shapes of request to satisfy. A Sector logic must be exceeded in favour of systemic and territorial approach, because it is from this point of view that some competitive advantages can raise.

The „spatial enterprise-TERRITORY" will involve public administration to favour the understanding between operators and to organize very important events and high level of manifestations to increase the VENETO appeal.

The computer science technologies are able to facilitate and help the organizational processes of the single tourist companies and to improve the communication with potential tourists.

Viven Open Net project represents the will of the regional administration to equip itself of a modern destination management system (DMS). This typology of systems helps local tourist organizations, which will benefit of the know-how exchanges and e-marketing system.

Cultural, artistic and landscaped heritage has become a real influent component for the spatial development, whether in terms of tourist attraction, or in terms of territorial marketing. The cultural heritage enhancement represents today one part of the development engine: if properly managed, cultural goods could become able to generate new investments and so new jobs. Planning, developing and testing a new dynamic instrument (a web platform) to connect and manage on line the cultural Venetian villas heritage and the cultural-economic initiatives organized in the surrounding, in full with modern incoming organization services, is an important challenge which needs the support of many interested and convinced people and Institutions. Those subjects should assure their contribution in terms of knowledge and experiences showing how much they are aware of the important role that a „mueso diffuso" would have in society

More then a conservation site and then a testimony of our past and history, Villas heritage should be seen as a great network or an integrated system where it is possible to promote and develop a complete knowledge process.

Tourists of tomorrow, while entering one of the Venetian villas, wont feel as an alone opera and as a spectacular view, but they should feel involved in that experience as an active part of the enhancement process.

In the new web site „villevenete.net" villas will be presented as a part of a greater history and inserted in its own landscape, while promoted through itineraries and thematic paths.

Tours between villas, operas and architectures could make tourist feel the connection among them and their own contest, enlarging the possible interests horizon to the environmental aspects and places where big historical events took place and where famous persons lived.[6]

The territorial marketing action launched by the Veneto Region and the Regional Institute of Veneto Villas goes over the multimedia approach and, through the enhancement of one the most important villa, would be a concrete example of cultural policy.

Villa Camerini Contarini in Piazzola sul Brenta (Padova), owned by the Region from the year 2005, represents both a challenge and a great opportunity for the PA. The strategic vision of this monumental villa would consider this complex as the centre of the promotional tourist policy for Venetian villas, and a DIGITAL MEDIA POINT showing the most important Veneto's Villas will be realized inside one of the annexes.

Villa Camerini Contarini, Piazzola sul Brenta (Padova)

The Veneto Villas Institute, conscious of the network importance, promoted and sustained the Italian Villas Association development. Thanks to cooperation between institutions but most of all thanks to the will of three historic organizations (such as Veneto's Villas Regional Institute, Vesuvius Villas Institute and the Tuscolane Villas Regional Institute) the *Italian Villas Association* was constituted. This association puts together the principal historical building Italian associations.[7]

The aim of this association is to compare policies and methods for heritage preservation and enhancement and moreover to promote, in the national and international context the main themes related to cultural heritage conservation.

As stated in the association charter, partners work to „*sustain the preservation, the enhancement and the promotion of cultural goods homogeneous systems situated all over the national territory and to improve their landscaped values*".

For this aim achievement the Italian Villas Association:

- *develop the relationships in the Public and Private contest;*
- *collaborate with similar national and international association, and in particular with the European ones with some common aims, in order to improve the knowledge exchange on the normative system and on the reciprocal conservation experiences;*
- *Promote studies, research, cataloguing and publications in order to improve the knowledge and the diffusion of the territorial cultural systems;*
- *Plan cultural events, art expositions and conferences in order to get the attention of the national and European institutions on the cultural system valorisation and promotion"*

European projects, villas enhancement initiatives and refurbishment investments, together with the constitution of a national association, are important strategic actions for a concrete spatial and economic development of the all Veneto Resources.

6 From the working project VIVEN OPEN NET

7 besides the foudring partners of italian villas assocations we have:'Associazione Ville Venete, Associazione Dimore Storiche Italiane, Associazione Claudia Augusta, Associazione Castelli e Ville Aperte in Lombardia, Associazione Ville e Palazzi Lucchesi, Castelli del Ducato di Parma e Piacenza, Museo del Paesaggio, la Federazione Associazioni Culturali Napoletane, Associazione Castella, Rocche e Castelli dell'Emilia Romagna, Associazione Napoletana per i Monumenti e il Paesaggio, Associazione per lo Studio e la Tutela dei Giardini Storici, Istituto Italiano dei Castelli, A.N.T.A.R.E.S., Associazione Amici delle Ville Vesuviane.

Emilio Natarelli, Giuseppantonio Vincelli, Carla Mastantuono, Gianluca di Giorgio

Preservation and restoration: opposition or complementary? – two explanatory cases in the Province of Campobasso in Italy

Zaštita i obnova: suprotnost ili komplementarnost? – dva primjera iz talijanske provincije Campobasso

Dobra politika očuvanja zahtijeva snažnu metodologiju (ideologiju očuvanja) koja uključuje politički i kulturni aspekt. Restauracija, sa svojim ideološkim i operativnim dualizmom s očuvanjem, može se prepoznati i kao instrument očuvanja naslijeđa. Inače bi trebala biti neka vrsta homologacije Ruskinovoj filozofiji koja navodi nepovredivost baštine kao primitivno i originalno, ali i raspadajuće stanje – romantičnu izložbu povijesne vrijednosti koja mora biti uništena da bi postala poviješću. Upravo zbog toga ne vjerujemo da se prema problemima poput ovoga treba odnositi s apsolutnom ideologijskom strogošću, nametući apsurdnu dualističku dogmu i neprimjerena pravila, pogotovo u usporedbi s raznolikošću analiziranoga konteksta i tipologija.

Svrha obnove, u najširem smislu riječi, prije svega znači interpretaciju povijesne konstrukcije i pridavanje njene stvarne vrijednosti da bi se mogle analizirati sve njene figurativne, tipološke, statičke i uporabne komponente, čak i dijakronijskom analizom koja omogućuje naglašavanje skrivenih ili izgubljenih vrijednosti, kako bi se konstrukciji, ako je to moguće, vratila njena izgubljena *aura*.

Analiza slučaja Altilia, poljoprivrednoga naselja iz 18. stoljeća – izgrađenog na rimskom amfiteatru, a otkrivenog tek u 20. stoljeću – upućuje na metodologije očuvanja i simbolički je primjer zaštite i poboljšanja radi očuvanja kroz definiciju nove namjene kao muzeja, omogućivši očuvanje tipologija, formi i tehnologija prastaroga naselja. Posljednji aspekt – aspekt restauracije uvođenjem arhitektonskog i funkcionalnog *quid novi* – predstavljen je obnovom napola srušene crkve u S. Giovanniju u općini Galdo, koja je obnovljena kako bi se ostvarila nova funkcija gradske vijećnice uvođenjem posebne čelične i staklene strukture posve različite od originalne funkcije, tipologije i konteksta.

A good preservation policy requires a strong methodology (*ideology of preservation*), involving both the political aspect and the cultural one. Restoration, in its ideological and operative dualism with preservation, could also be recognised as an instrument for heritage preservation. Otherwise, it should be a kind of homologation to Ruskin philosophy, stating the heritage intouchability as the primitive and original – but also dissolving – state: a romantic exhibition of an historical value that has to be destroyed just by history. For this reason, we do not believe that matters like these have to be treated with an absolute ideological severity, imposing an absurd Manichaeism and inopportune rules, especially in comparison with the variety of the analysed contexts and typologies.

The purpose of recovering, meant in its widest interpretation, is, first of all, interpreting a historical construction giving it its proper value, in order to analyse it in all its figurative, typological, static, usage components, even through a diachronical reading allowing the highlighting of hidden or lost values, to give back the construction, as it is possible, its lost *aura*. The case-study of Altilia, eighteenth-century agricultural settlement risen on a Roman amphitheatre disclosed only later in the twentieth century, refers to the preservation methodologies and represents an emblematic sample of protection and conservative enhancement through the definition of a new kind of use, as museum, allowing to keep safe typologies, forms and technologies of the ancient settlement. The latter aspect, that of restoration through the introduction of an architectonical and functional *quid novi*, is represented by the recovery of a half-tumbledown church in S.Giovanni in Galdo Municipality area, that has been regenerated, in order to fulfil the new function of town hall, by the insertion of a special structure of steel and glass totally different from the original function, typology and context.

zaštita
obnova
Saepinum – Altilia
San Giovanni in Galdo

preservation
restoration
Saepinum – Altilia
San Giovanni in Galdo

Arch. Emilio Natarelli
Professional architect – Studio „Modulor".
Via Mons. Bologna 12, Campobasso, Italia
Tel. +39 0874 94588
Fax +39 0874 94588
E-mail: e.natarelli@tuttopmi.it

Arch. Giuseppantonio Vincelli
Professional architect
Via Giovanni XXIII 16, Casacalenda (Campobasso), Italia
Tel. +39 0874 841 971
Fax +39 0874 841 971
E-mail: gvincelli@everyday.com

Carla Mastrantuono
Freelance Cultural Heritage Expert
Via Ugo Foscolo 6, Campobasso, Italia
Tel. +39 0874 92394
Fax +39 1782 753 169
E-mail: carla.mastantuono@tiscali.it

Gianluca di Giorgio
Freelance Cultural Heritage Expert
Via Mons. Bologna 14, Campobasso, Italia
Tel. +39 0874 91233
E-mail: scilla128@lycos.it

There is a large debate about the correct heritage preservation methodology, especially in Italy, that, however, up to now has not been able to produce any effective solutions to gain the fixed targets.

The opposition between *preservation*, as keeping unmodified the *status quo ante*, and *restoration*, as making some changes passing from the *status quo ante* (the known reality) to *status quo post* (reality as we can image and re-create it) seems in our case totally misleading, since there is not any archaeological element – as e. g. ruins – that, due to its intrinsic historical and aesthetical components, should be kept in its original conditions.

So, for all the examined cases, it is necessary to carry out improving and adjustment actions, and, only for some specific cases, characterised by high architectonic and aesthetical qualities, the operations should preserve the heritage as far as possible as it is, even through restoring methodologies.

The opposition between preservation and restoration is both a theoretical and ideological matter and a concrete and practical one, regarding the relationship between the actual problem and its solutions. A good preservation policy requires a strong methodology, involving both the political aspect and the cultural one.

Restoration, in its lexical, ideological and operative dualism with preservation, could also be recognised as an instrument, as many others, for heritage preservation. Otherwise, it should be a kind of homologation to Ruskin philosophy, stating the heritage intouchability as the primitive and original – but also dissolving – state: a romantic exhibition of an historical value that has to be destroyed just by history.

For this reason, we do not believe that matters like these have to be treated with an absolute ideological severity, imposing an absurd Manichaeism and inopportune rules, especially in comparison with the variety of the analysed contexts and typologies.

The dominant methodological notes are based, first of all, on heritage recognisebility, as Brandi states, because they represent clear historic and aesthetic values. From the considered and analysed cases, we can deduce, with sufficient clearness, a setting up that privileges monuments and buildings that show, together, an intrinsic historic value and more or less important aesthetical qualities. So there is the need to identify a working method for the heritage recovering: this method should be a common normative framework, even if only of a guidance kind, for the several institutions involved in the heritage preservation, conservation and enhancement.

Along this way, we can be helped by Riegl's concept about monument preservation: starting from a strictly ideological assumption about apparently conflicting values of monuments – values related to „*the antiquity value*" („coming through its not mod-

ern look")[1] and to „*the novelty value*" (recognised as „the approval of modern art's will [...] to let it regain the novelty of form and colour") – it gets to a plausible and reconcilable *modus vivendi* between the two mentioned values: the value of practical use matches, on the aesthetical side, the value of novelty – „so the worship of the antiquity value has to accept in some measure the value of novelty even if only for recent and functional work".

For this reason we can get a less ideological preservation idea, where novelty has not to be *a priori* and necessarily banished, but can also show itself, on condition that the *aura* of the monument, its peculiarity, expressing unique historic and aesthetical values, is preserved.

Each building – irrespective of its geographical and socio-political contexts, of the ownership, of the author or of its importance – if, due to its universally acknowledged historical and aesthetical features, can reveal worth preserving values, must be the object of specific interventions of protection, through recovering and using operations.

„Historical values": not only the values created by time passing by, but even the tangible and typical expressions that human action impressed on buildings, due to the needs regarding uses, habits and technical features that were shown by an epoch.

„Aesthetical values" are those values that the individual and collective awareness has acknowledged as conceptually worth assigning to an effort that, for this reason, can be defined work of art, even if, in particular historical periods, these values were not acknowledged and attributed.

The need to preserve these values, being only historical or aesthetical, becomes priority for the community, which must reach the aim of a proper recovering, according to proper functional use and aesthetical preservation criteria and through specific economical, cultural and technical interventions. Urban and territorial contexts within which the building or the settlement is located also belong to this universe of values; these contexts must be preserved and recovered in the same way, since they are inseparable units of permanences, when expressions of historical and aesthetical importance

How to operate

The purpose of recovering, meant in its widest interpretation – i.e. conservative and restoring – is, first of all, to interpret a historical construction giving it its proper value, in order to analyse it in all its figurative, typological, static, of building and usage components, even through a diachronical reading allowing the highlighting of hidden or lost values, to give back the construction, as it is possible, its lost *aura*, made of all the above mentioned components.

In the same way, historical, theoretic and practical knowledge, skills and techniques are very important for the recovering interventions; it is especially the practical culture of the master builders that has to be safeguarded and preserved: otherwise there will be certainly a general decadence of the „modus operandi" in the recovering process.

The indissoluble unity between the „knowledge of thinking" and the „knowledge of doing" is typical of the recovering builder's yard: it is now necessary to re-establish this ancient unity that in the post-industrial age has died out between who plans and

1 A. Riegl – *Il Moderno culto dei monumenti , la sua essenza il suo sviluppo* – Vienna 1903

who performs; this unity, once gathered in the same person, is nowadays to recover through the work of many people.

Regarding the recovering of monuments, *restoration* is the general applicative method, *conservation* the particular and single one, *maintenance* represents a kind of operation common to the two both and always applicable and recommendable in the several kinds of recovering.

The main recovering method to apply to any valuable historical building is the scheduled maintenance, that means the continuous protective care of the fabric in order to keep it in its original or restored state. Maintenance does not come up to a possible re-use of the heritage, because specific typological conditions do allow diversified usages.

The scheduled maintenance is the most proper method for the conservative recovering; it this way it is possible to achieve a deep knowledge of the whole fabric and, in so doing, learn and acquire the ancient building techniques, know the building materiality and substantiality that give it also its peculiar form and shape.

Maintenance presupposes with priority the conservation of materials, the intangibility of the static structures, without the introduction of new material – i.e. using in the maintenance operation the same materials previous used in the original fabric –.

In the scheduled maintenance the reconstruction of the *„finishings of sacrifice"* – those finishings that regard the most superficial and most exposed parts of a fabric, especially outside – is very important. Concerning those elements it is necessary to work out specific continuous maintenance strategies, in order to preserve both the existing material features and the chromatic effects. For this reason it is proper to avoid the stripping of the plaster and the disclosure of walls falsely considered as original features, while, on the contrary, it is proper to safeguard stuccos and plasters through scheduled maintenance interventions, using if possible the same materials and the same techniques previously adopted.

Maintenance so includes what in ancient times was done in order to keep the fabric efficient through simple and continuous operations as the replacement of consumed stone elements, the remake of smashed plasters, the repainting of them trying to obtain the same chromatic effect (and this was sometimes one of the most important artistical feature of the whole fabric), the maintenance of the covering elements, of the gutters, of the joineries and of all the other decorative apparatus. Maintenance presupposes the knowledge of the techniques and of the historical building elements, of the materials and of the way to use them, even with a view to a previously wished aesthetical effect: maintenance consists in applying the same techniques and the same materials or, if not possible, similar techniques and materials.

Conservation as „the action to preserve and safeguard the heritage and the related places and contexts in order to maintain them in their original or existing state" represents a particular case of recovering and has to be applied to those heritages that, due to their irreplaceable and intangible historical and aesthetical value, cannot undergo restoring interventions that could endanger their original features. For this reason conservation is incompatible with usages that could change the heritage material and figurative setting. Conservation is the only methodology in case of ruins of a high archaeological, architectonical and landscape value.

In order to warrant the intangibility of a heritage to preserve, only restoration interventions performed with existing techniques and materials are allowed and essen-

tial, always safeguarding the original setting of the fabric. Hidden consolidations even though made with modern and innovative techniques – that could result unrelated to the monument static and to its structural supportability degree – must be avoided as far as possible.

Within a building, a group of buildings or an environmental context it is possible to apply both conservation interventions and restoration interventions, assessing and evaluating which elements must be preserved or restored. The conservation of the original parts of a fabric must be preferred to possible renewal or replenishment actions, even if their cultural significance may change in time and they could be interpreted in a different way in the future.

Keeping a fabric efficient presupposes the planning of continuous maintenance, which has to be performed with the above-mentioned methodologies: mere conservation operations increasing the progressive dilapidation of the monument must be avoided.

The conservative intangibility cannot hinder the heritage usage: it has to be recovered at least with the aim of a documental exhibition. Restoration represents any operation aiming to give back to the artefact, if possible, its shape and materiality, or to restore its use or to introduce new ones, provided that this „quid novi" is respectful of the preserving universally acknowledged principles regarding the values expressed by the object.

Restoration presupposes a set of operations related to culture, taste, technique and handiness that allow a heritage subjected to recovering to express again all its historical and aesthetical values that has already shown in the past time and that, through a compatible use, has to keep on showing.

In the conservation operation sometimes the restoration of only some elements allows the monument usage, even if only with a documental tourist aim. With restoration it is possible the replacement of missing parts on condition that the main aim, the „essence"[2] of restoration, is to give back the fabric its cultural significance for which it has been declared a work of art.

Through the restoration operation, if original materials and techniques cannot be traced, it is necessary to use materials and techniques that are compatible with the fabric structure, choosing the most proper solutions with regard to the culture and the sensibility of the designer. Only if this were not possible it would be necessary to identify modern and innovative techniques comparable with the previous ones.

The heritage use or re-use has to be carefully evaluated with reference to its recovering chances through the fabric restoration or an extraordinary maintenance: re-uses that put at risk the inner fabric values are not allowed. With the aim of a correct recovering through conservation, restoration and maintenance methodologies, it is necessary to distinguish between *rich* and *poor materials*: according to the material typology it is possible to identify the most proper intervention method, always taking into consideration the duration of the recovering and the material and aesthetical value intangibility.

Within restoration it is admissible a *„quid novi"* that allows a better and more compatible heritage usage, together with its safeguard; „quid novi" are also the architectonical replacements made in order to fill the gaps in the fabric: it is up to the sensitiveness of the designer to correctly evaluate the replacement, that can also be a new construction, even made with modern building techniques and modern figures.

2 In the Aristotelian sense of tension to be completely itself and to avoid whatever could get away from itself.

There is not incompatibility between ancient and modern: the architectonical expressions of the two both terms can coexist in the same fabric as the disclosure of a higher shape and form, when properly interpreted and performed. The architectonical replacements are always admissible when the originality and the completeness of the building are irreparably destroyed: the whole construction can be re-built, even if it will result different from the original one, but, at least, it will evoke its past *aura*.

Altilia: an example of archaeological stratification and compatible use

The archaeological area of *Saepinum – Altilia* is situated on the crossing of two important roads: the sheep track Pescasseroli – Candela, once in the past being the route of the flocks during their seasonal moving, and the cross little sheep track, which goes from the Matese mountains to the Adriatic coast.

The town was settled in about the II cent. B. C, but reached the highest degree of magnificence in the imperial Age, when the forum, the basilica, the thermae, probably the theatre and the ring of walls – with 35 sighting towers spaced out 100 feet apart[3] – all were built.

The town of Saepinum-Altilia has undergone several settling phases, the last dating back to XVIII – XIX Century. The superfetation made during that age, re-using materials coming from the archaeological area, allowed the building of Maglieri village and, later, of the rural houses on the summa *cavea* of the theatre; nowadays these buildings play the function of museum, local superintendence's offices, diggings depot and laboratory.

Discovering of these buildings' real function – when they were all running – is very important, since the whole area of Sepino had a deep *latifundium* vocation. They mostly were farmworkers' shelters, warehouse for agricultural products and stables. The investigations carried out in the last years have also allowed to better identify the functions of these rural little houses, basing on their architectonical structure and space division:

1. the buildings destined to fodder storage, to stables and warehouse for agricultural products were made up by a room on the ground floor and a room on the upper level, joined each other by an internal wooden ladder; .

2. the buildings placed on the theatre hemicycle had on the ground floor rooms for fodder storage or stables and, on the upper level, to which they accessed by external stairs, there were two rooms: the kitchen and the bedrooms. .

3. The buildings dating back to the end of XIX and the beginning of the XX century, when the *latifundium* disappeared and estates were divided between many owners, were not built reutilising demolition material, but using material coming from neighbouring quarries of stones. The owners of these buildings, even boring in mind other rural building shape, widened them making isolated buildings, not on a housing estate. They are two-storey buildings, symmetrically divided by three flight stairs; the ground floor was utilized as fodder or animal storage, while the upper floor as home. The floors, not made by wood any longer, were built with steel girders and bricks.

All the buildings have stone squaring for doorways and windows, but, while in the most ancient buildings they were made by square blocks, in the most recent ones there is the round arch.

The allure of *Saepinum – Altilia* comes from the juxtaposition of buildings dating back to so different ages; the utilization of demolition material for eighteen-century build-

3 About 30-35 metres.

Aerial photograph of the sheeptrack Pescasseroli – Candela and of the archaeological area Altilia

Aerial photograph of the museum built on the theatre's *summa cavea*

View of the rural buildings on the old town's *cardo*, nowadays guardhouse of the archaeological area

ings (and also for other kinds of buildings) has been the topic of many debates in the 70's and the 80's when the archaeological area was mostly discovered and there were some scholars who wanted to demolish rural houses leaving only the archaeological buildings, while others wanted to preserve all the buildings, leaving untouched the beauty of Altilia. As it was the latter theory to win the dispute in the 1980s and 1990s, it has been decided to strengthen the walls and to lighten the floors in order to allow a compatible use of these buildings.

Nowadays rural houses situated on the Roman theatre hemicycle work as storages and laboratories on the lower floors, and as showrooms on the upper levels. In order to make easier the passage between one showroom and another, the walls separating those housing estates were demolished. In order to remember the original function that each room played, fireplaces, stoves and basins – if still existing – have been left, so that the tourist can grasp immediately which was the function of that particular showroom in the past.

The ruined floors have been replaced in the first 90's by others made of the same material, but made to bear the weight caused by the new functions. Most of the Maglieri village, representing the biggest rural building nucleus in the archaeological area, has been bought by the Superintendence for the archaeological heritage of Molise.

Rural building built on the archaeological area's *forum*, with external stairs

Tetrapylum of the theatre and rural buildings of the 50's

View of the theatre after the first excavations in the 1950s (see in particular the right *tetrapylum*)

Rural buildings on the theatre's hemicycle – as they are nowadays

Interior of a rural building on the theatre's hemicycle, nowadays a showroom

Interior of a building of the Borghetto Maglieri; the archaeological remains have been exposed to view under a glass cover-floor

Those buildings have been strengthened, preserving the original structural features (except where the carelessness and erogenous agents did not allow it) and replacing broken or ruined elements. The floors, instead, once cleaned and strengthened, have been put *in situ*, not as supporting framework but only as covering structure for cement – brick floors.

External frames, being quite well preserved, have undergone only restoration and strengthening processes.

The clever choice made by the Superintendence for the archaeological heritage of Molise, making no absolute preference for the remains of an ancient civilization to another civilization – the rural one – detriment, has to be considered in a very positive way. In fact it has been the rustic civilization that allowed, in its very particular way, the ancient *Saepinum* to keep living during the centuries using the archaeological excavations even as a quarry to make new buildings, so that we can now enjoy the one and the other at the same time.

Case of restoration/renovation: San Giovanni in Galdo: from a church to a public building[4]

The architectonical intervention made in the town hall of the Municipality of San Giovanni in Galdo – a small village in the province of Campobasso – represents a kind of very definite and clear-cut reply to the many complex questions put by the never-ending – and at times boring – debate between conservation and transformation that has been illustrated before.

In the case of S. Giovanni in Galdo there was the need to widen the town hall, considering in the same time the advisability – both from a technical and an economical point of view – of an old ruined church reuse. It was decided – due not to fear or to the wish to reach a compromise – to blend the two modes of conservation and transformation, synthesizing them in a special search for spatial innovations. This research,

4 The Architecture – events & history – Director Bruno Zevi n°541 November 2000

in the case of some particular rooms such as the council hall, shows a visual and environmental uniqueness that is accentuated by the outside landscape, that forces its way inside and creates a more expanded and temporarily undefined dimension.

The intervention was designed in 1994 and completed in 1998. The Municipal Administration of that period intended to take up the interior of an old church of which only the outside walls, the bell tower and the apse area were still standing, albeit in ruins. The building had been previously subjected to a partial and innovative intervention by the architect Angelo Di Donato. Some of the bearing structures were recovered and upgraded.

The new architectural design focussed on the recovery of the spaces destined to the town hall, integrating them with new spaces. Those new rooms, for secondary functions, have been built *inside* the outside walls of the old ruined church. This positive two-way influence originated an articulated structure that does not follow the usual pattern of functional use and distribution, and hence has allowed the experimentation of original organizational and spatial solutions that obtain singularity and weightlessness from the blend of the old and the new.

The challenge was that of the integration between different building elements and modules generated by different historic and cultural conditions and shaped by different architectonic functions. It allowed us to recover, in the architectural process, the close relationship between *venustas*, *firmitas* and *utilitas* that defines the unquestionable objectives of a design product and is even more justified in interventions conducted on our architectural heritage.

The steel structures with their wide glass panels integrate with the old structure, recovering some elements: fragments of residual outside walls and the apse area, part of which is set aside for the Major's office, and the part under the vault which is destined to the council hall.

These structures define the spaces as a polydimensional element embracing the constructive features, the building techniques, the functional layout, the volumetric design and the multifocal perception.

Old partial view

External view in the context

External view in the context

First and second level

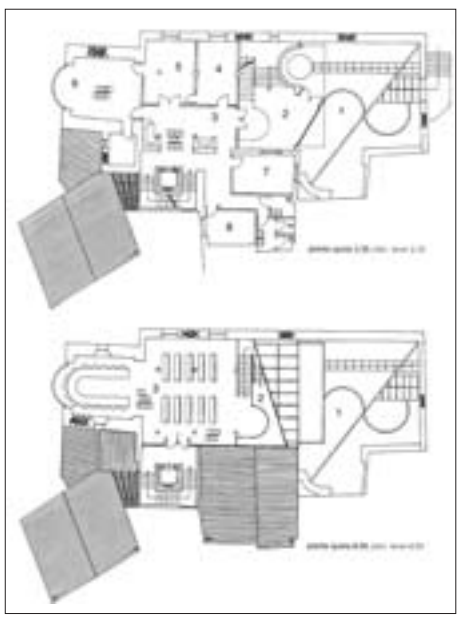

The hall

The hall

Council hall under the old cross-vault

The Bell Tower from the hall

Despite the difficulties encountered in inserting new spaces and volumes in an already well-defined structural, technological and environmental context, the building layout complies with the customer's request.

The building elements propose once again cohesion between different materials that, even if emblematically linked to different historical ages, recover in their common purpose a versatility of use otherwise denied or unexpressed.

In spite of the difficulties in organizing the building site and in managing the low budget (about 400.000 Euro), the plan tried not to jeopardize the context by using light technologies, functional solutions and original methodologies. It also tried to enhance the context itself with a building that does not hide its own existence and appearance, but, on the contrary, energically bring it to the attention of the public through to the use of a typical contemporary design language.

Bibliography

1. Ceglia, V., Muccilli, O. (1989) *La città di Sepino*, in *Tutela – V settimana dei Beni Culturali*, catalogo mostra, a cura di Di Niro A., Ialenti S., Pontarelli N., Vaccaro D., La Rapida Grafedit, Matrice, pp. 137 – 141.
2. Corelli, F. – La Regina, A. (1984) *Abruzzo Molise. Guida archeologica*, Laterza, Bari, pp. 209 – 228.
3. de Benedittis, G., Gaggiott,i M., Mattini Chiari, M. (1993) *Saepinum*, La Tipolitografia Foto Lampo, Campobasso
4. Giovannucci, A. (1982) *Il recupero architettonico di Altilia*, in *Saepinum. Museo documentario dell'Altilia*, a cura di M. Mattini Chiari, Campobasso
5. Muccilli, O. (1994) *Recupero dell'edilizia rurale ad Altilia*, in „Conoscenze. Rivista della Soprintendenza Archeologica e per i Beni Ambientali Architettonici Artistici e Storici del Molise", 7, pp. 60 – 64.
6. Salmon, E.T. (1985) *Il Sannio e i Sanniti*, Torino, Einaudi
7. * (1979) *Abruzzo – Molise*, Milano, Touring Club Italiano
8. * (1979) *Architettura e paesaggio rurale del Molise*, Catalogo mostra (Campobasso, 18/25 febbraio 1979), a cura della Soprintendenza Archeologica e per i Beni Architettonici, Artistici e Storici del Molise, Pietro Laveglia Editore
9. * (1998) *Museo Archeologico di Saepinum – Altilia. Città e Territorio*, a cura della Soprintendenza Archeologica e per i Beni Ambientali Architettonici Artistici e Storici del Molise, Ripalimosani, Arti Grafiche La Regione

Biserka Dumbović-Bilušić, Nikolina Vrekalo

Kulturni krajolik Velikog Tabora – prepoznavanje, vrjednovanje i zaštita

Cultural landscape of Veliki Tabor – identification, valorisation and preservation

Burg-dvorac Veliki Tabor izgrađen je na početku 16. stoljeća kao utvrda na vrhu brijega. Primarni razlog gradnje bila je obrana od Turaka u prostornomu obrambenom sustavu doline rijeke Sutle, na koje se širem području istodobno grade feudalni gradovi (burgovi), također i s druge strane rijeke u Štajerskoj. Bio je središtem vlastelinskoga posjeda obitelji Ratkaj do kraja 18. stoljeća, no nakon toga zbog promjena raznih vlasnika započinje razdoblje njegova propadanja.

Veliki je Tabor dosad bio predmetom niza istraživanja s povijesnog, arhitektonskog, arheološkog i povijesno-umjetničkog gledišta, ali je nedovoljno vrjednovano njegovo ambijentalno i pejsažno značenje.

Rad se bavi istraživanjem prostora egzistencijalno vezanoga uz burg-dvorac Veliki Tabor, posebice njegovim kulturnim krajolikom, a uključuje analize povijesnoga razvoja prostora nekadašnjega vlastelinskog posjeda; prirodnih značajki (reljef, pokrov tla, vode), poljodjelskih kultura i načina korištenja zemlje tijekom povijesnih razdoblja, arhitektonskih oblika i načina gradnje (povijesnih i recentnih). Osim toga, istražuju se perceptivne i vizualne značajke prostora, glavne vizure, komunikacijski tijekovi, estetski doživljaji i osjećaj prostora.

U metodološkom smislu krajolik Velikoga Tabora raščlanjuje se u kontekstu suvremenoga koncepta krajolika, koji se ne zadržava samo na doživljaju i vizualnim dojmovima. Prema definiciji kulturni je krajolik sinteza specifične konfiguracije i topografije, vegetacijskoga pokrova, načina korištenja zemlje, uzorka naselja, povijesnih i kulturnih procesa te aktivnosti. U takvom je sagledavanju krajolik definiran i kao visokoutilitarni, okosnica gospodarskoga života stanovništva i lokalne zajednice.

Krajolik Velikoga Tabora trebalo bi sagledavati prije svega u procesu njegova života, ali istodobno skrbeći o njemu kao uzorku. U njegovu je razvitku od velike važnosti očuvanje identiteta primjenom stručno usvojenih metoda zaštite i održavanja krajolika, te revitalizacijom najkvalitetnije razvojne faze.

The Veliki Tabor burg-manor was erected at the beginning of the 16th century as a fortification on top of a hill. The primary reason for its construction was for defensive purposes against the Turks in the river Sutla valley defensive system. In this wider area, including the other side of the river, in Austria (Steiermark county), feudal settlements (burgs) were being built at the same time. Veliki Tabor was the center of the family Ratkaj patrician estate until the end of the 18th century, after which, due to frequent changes in ownership, begins its deterioration.

Veliki Tabor has been the subject of numerous research from the historical, architectural and historically-aesthetic point of view, but its ambient and landscape significance are insufficiently valorized.

This paper deals with the research of space existentially connected to the Veliki Tabor burg-manor, especially its cultural landscape, including the analyses of the historical development of space of the former patrician estate; its natural features (relief, land cover, water), agricultural cultures and means of land use throughout the historical periods, architectural shapes and manners of construction (historical and recent). Also examined are the perception and visual features of space, the main images, communication flow, aesthetic experiences and the sense of space.

In the methodological sense, the Veliki Tabor landscape is broken down in the context of the contemporary landscape concept, which does not encompass only the experience and visual impressions. According to the definition, the cultural landscape is a synthesis between the specific configuration and topography, vegetation cover, methods of lands use, settlement patterns, historical and cultural processes and activities. In this sense, landscape is defined as highly utilitarian, the framework of the economic life of the population and the local community.

burg-dvorac Veliki Tabor
kulturni krajolik
prepoznavanje krajolika
vrjednovanje krajolika
postupci zaštite krajolika

burg-manor Veliki Tabor
cultural landscape
landscape recognition
landscape valorization
landscape protection procedures

Mr.sc. Biserka Dumbović-Bilušić, dipl.ing.arh.
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu
Mesnička 49, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4851 522
Fax +385 (0)1 4851 519
E-mail: biserka.dumbovic@zg.t-com.hr

Nikolina Vrekalo, dipl.pov.umj.
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu
Mesnička 49, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4851 522
Fax +385 (0)1 4851 519
E-mail: nikolina_vrekalo@yahoo.com

Burg-dvorac Veliki Tabor jest stambeno-obrambeni i gospodarski sklop izgrađen na vrhu vizualno izloženoga platoa brijega, na visini od 342 m/nv, nedaleko od naselja Desinić, u brjegovitu krajoliku Kostelskoga gorja, koje čine Desinićka, Sunčana i Košnička gora. S Velikoga Tabora pružaju se panoramske vizure na položitije i razvedenije brežuljke u dolini potoka Horvatska. Oko Velikoga Tabora, zapadno i istočno prema Vinagori, na južnim osunčanim padinama brjegova, pružaju se u neprekinutom nizu vinogradi. Tradicija vinogradarstva na ovome je području prisutna od srednjega vijeka, a do danas je očuvana u načinu obrade vinograda i pripremanju vina u tradicijskim građevinama – klijetima, građenim od kamena ili drva. Na padinama brjegova, uza seoske putove, smješteni su stari zaseoci u kojima još ima očuvanih i etnološki vrijednih stambenih i gospodarskih građevina iz 19. stoljeća. Na vrhovima susjednih brjegova, okružene vinogradima, izgrađene su kapele sv. Magdalene, sv. Ivana i sv. Margarete, a brojna raskrižja seoskih putova obilježena su karakterističnim pučkim drvenim raspelima i pokloncima. Na burg-dvorac Veliki Tabor i okolno gorje pružaju se vizure iz širega prostora, a najimpresivnija je vizura s juga, iz slikovite doline potoka Horvatske kojom prolazi trasa povijesne ceste.

Osim u kvaliteti i očuvanosti arhitektonskih struktura i oblika, značenje Velikoga Tabora očituje se i u kakvoći pripadajućega pejsažnog okruženja. Vanjski je obrambeni zid, s dvije polukule i snažnom peterokutnom bastionskom kulom, zatvarao zaravnjeni greben na kojemu je smješten Veliki Tabor. Ovaj ograđeni prostor vjerojatno je imao funkciju tabora,[1] tj. zbjega za okolno stanovništvo pred turskim pljačkaškim napadima. Unutrašnji utvrđeni prsten čine četiri polukružne kule i ulaz, a u unutrašnjoj je jezgri smješten trokatni stambeni palas. Središnji dio burga, palas i kule sa zidinama i ulazom, u svojoj je cjelokupnosti ostao gotovo nepromijenjen, determiniran stilskim razdobljem kasne gotike, s manjim renesansno-baroknim preinakama.

Rad se bavi prostornim okruženjem Velikoga Tabora, koji je s burgom povezan funkcionalnim, povijesnim, vlasničkim, društvenim, egzistencijalnim i vizualnim odnosima, a uključuje analize i odnose graditeljskih i naseobinskih struktura u kojemu su nastale. Temelji se na tezi da je arhitektonska struktura nedjeljiva od svojega okruženja, odnosno da je, između ostaloga, i rezultat geomorfoloških i prirodnih datosti. Prirodna i reljefna obilježja lokacije odabrane za gradnju burga u organskom su jedinstvu s graditeljskom strukturom jer su, preoblikujući prirodu, nepoznati graditelji postavili svoje znakove – oblike koji posjeduju vlastitu realnost. Složimo li se s tvrdnjom da prezentacija počinje od načela da su znak i realno ekvivalent,[2] pod pojmom realnosti moramo smatrati cjelokupan egzistencijalni prostor. Prostor Velikoga Tabora, koji se oblikovao pod uvjetima složenih društvenih odnosa uvjetovanih povijesnim okolnostima tijekom nekoliko stoljeća, nije do danas doživio značajnijih promjena. Ima značenje konstante kojom je stvoren osebujan identitet prostornih i graditeljskih struktura, prepoznat kao kulturni krajolik. Krajolik Velikoga Tabora može se smatrati prepoznatljivim uzorkom krajobrazne regije Hrvatskoga zagorja.

1 Samo ime „tabor" vjerojatno potječe od tabora – zbjegova lokalnoga stanovništva pred turskim pljačkaškim pohodima. Ovakve su fortifikacije građene od kraja 15. i u 16. stoljeću na prostoru Hrvatskoga zagorja, Slovenije i u okolici Zagreba. Ondje su to najčešće utvrđene crkve, okružene zidinama i prikovnicama, a poslije su pretvorene u barokne „cinktore".

2 Baudrillard, J. (1968.), *Simulacra and Simulations* (u Selected Writings), Polity Press, str. 170

Cilj rada jest identifikacija (prepoznavanje) šireg prostora dvorca kao kulturnoga krajolika, vrjednovanje njegovih sastavnica, određivanje granica zaštite te naglašavanje značenja izrade plana održavanja i zaštite kojim bi se omogućilo čuvanje vrijednosti u sklopu suvremenoga načina korištenja i gospodarenja prostorom.

Burg-dvorac Veliki Tabor predložen je za listu Svjetske kulturne baštine (UNESCO) zajedno sa svojim prostornim okruženjem – kulturnim krajolikom, budući da predstavlja očuvanu sliku feudalnoga načina života u zaleđu najzapadnije granice turskih osvajanja.

Njegova posebnost proizlazi iz činjenice da na širemu kulturološkom području nema sličnoga očuvanog primjera ove vrste graditeljstva. Naime, u široj regiji postoji niz feudalnih srednjovjekovnih burgova (plemićkih feudalnih gradova) koji su nakon 16. stoljeća napušteni, te dvoraca kasnijeg razdoblja koji nemaju obrambenu funkciju. Svojom arhitektonskom strukturom i njenom organskom povezanošću s krajolikom Veliki Tabor predstavlja cjelovito prostorno-graditeljsko ostvarenje u kontekstu prostora i vremena.

Prostor kao egzistencijalna kategorija

Prostor u širem smislu riječi podrazumijeva materijalni okvir čovjekova života, a teritorij određen granicama (teritorijalnost) definiran je kao ponašanje kojim neki organizam na sebi svojstven način polaže pravo na određenu površinu, braneći je čak i od vlastite vrste. Teritorijalnost tako čini okvir prostora u kojemu se stvari događaju i svojstven joj je oštar osjećaj granica.[3] Teritorij je nužno povezan s čvrsto definiranim strukturama koje tijekom vremena uvjetuju preobrazbu određenoga prostora. Pitanje definiranja prostora kao teritorija i kao jednoga od temeljnih egzistencijalnih problema zasnovano je na stajalištu da je egzistencija prostorna.[4] Egzistencijalni prostor je psihološki koncept u kojemu čovjek stvara i razvija određene obrasce u kontaktu sa svojom okolicom. On je rezultat zajedničkoga djelovanja čovjeka na okolicu (prirodni okvir) i okolice na čovjeka, a nikada ne daje završenu i potpunu sliku. Egzistencijalni je prostor određen konkretnom strukturom vlastite okolice i prirodnim zadanostima (reljefnim, klimatskim, hidrološkim, biološkim), te čovjekovim nastojanjem da je promijeni (antropogeni činitelji; naselja, arhitektura, poljodjelske kulture). Naseobinski i graditeljski oblici te mreža komunikacija konkretiziraju sliku prostora koja, polazeći od postojeće okolice, stvara nove realitete. Odnos čovjeka i njegove okolice (prirodnih sastavnica) jest dvosmjeran proces, stvaran uzajamni zajednički odnos u kojemu se oba entiteta mijenjaju, a stvoreni egzistencijalni prostor jest realni vid i rezultat tog odnosa.[5]

Utjecaj prirodnih sastavnica na uobličenje egzistencijalnoga prostora

Prirodni elementi, kao što su reljef, klima, vode, vrste tla, vegetacija i životinje – prirodne su sastavnice koje su najmanje promjenjive. U odnosu na njih, naselja, građevine i obrađeni poljodjelski prostori (oranice, livade, vinogradi, vrtovi, voćnjaci) posljedica su ljudskih zahvata u prostor pa su vezani za promjenu povijesnih, društvenih, posjedovnih, ali i tehničkih okolnosti. Iako su reljefna morfologija, vode i vegetacijski pokrov u osnovi samo podloga, odnosno fizički ambijent za stvaranje egzistencijalnog i arhitektonskog prostora,[6] oni također imaju svoju izraženu strukturu. Struktura reljefa odredila je površine pogodne za gradnju i razvoj srednovjekovnoga burga-dvorca, a isto tako usmjerila pravce putova i cesta, kao i formiranje područja za zemljoradnju. Po svojim strukturnim i reljefnim osobinama pejsaž je već u sebi

3 Hall, E.T. (1965.), *The Hidden Dimension*, New York, 1. i 2. poglavlje

4 Heidegger, M. (1954.), *Bauen, Wohnen, Denken und Aufsätze II*, Pfulingen, str. 31

5 Schulz, C.N. (1975.), *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Beograd, str. 37

6 Schulz, C.N. (1965.), nav. dj. (bilj. 5.), str. 42

sadržavao potencijalna mjesta pogodna za smještaj kasnosrednjovjekovnoga burga-dvorca: prirodno izdvojeno brdo, vrhove brežuljaka na kojima su zasađeni vinogradi za smještaj kapela[7] i prirodno zaštićena mjesta, s lakom mogućnošću povezivanja s okolicom, značajnim elementima za razvoj naselja. Krajolik sa svojim snažno izraženim strukturnim osobinama i reljefnim oblicima – čovjekovim je zahvatima, gradnjom i kultiviranjem prostora, omogućio prostornu orijentaciju i uspostavljanje čitljivosti.[8] Pejsaž je, dakle, imao funkciju uobličenja kontinuirane podloge specifične egzistencijalne sredine: padine, konture vrhova; promjene u teksturi (vegetaciji) indicirale su i nametnule one površine koje su postale dio tadašnje čovjekove predodžbe o mjestu povoljnom za gradnju burga-dvorca, razvoj naselja, ali i za obrađivanje vinograda i oranica.

Prirodni je pejsaž krčenjem šuma kultiviran u poljodjelske površine, čvrsto glineno tlo postalo je plodno tek nakon oranja plugom i volovskom zapregom. Ager (oranica) je najočitiji svjedok ljudskoga djelovanja na krajolik, koji nije više prirodan, već je antropiziran berbom, ispašom, lovom, zemljoradnjom, ali je i dalje pod presudnim utjecajem čimbenika prirode.[9] On ovisi još više o povijesnom vremenu, promjenama, te složenim odnosima čovjeka i prirode, a jedni i drugi mijenjaju se i međusobno djeluju.

Gradnjom burga-dvorca Velikoga Tabora u prostoru je postavljen znak – ne samo u neposrednom teritoriju strogo utvrđenih granica, već je njegov egzistencijalni prostor proširen i dolinom potoka Horvatska, kao i na padine Desinić gore, s kojih se uspostavljaju međusobni vizualni kontakti. Složimo li se s tvrdnjom da reprezentacija počinje od načela da su znak i realno ekvivalent,[10] pod pojmom realnosti moramo smatrati cjelokupan egzistencijalni prostor. Veliki Tabor ne zahtijeva od promatrača samo aktivnost pogleda, već izaziva živu percepciju povezanu s proteklim događajima, njegovim stanovnicima i načinom života. Prostor distance, odnosno prekida vizure, vizualnog odmaka i zatvaranja kadra postavlja zahtjev za prepoznavanjem onoga što se nalazi između slike i oka koje gleda, a ta se recepcija ne događa trenutno, brzinom pogleda, već u procesu otkrivanja, u sekvencama, povremeno zatvarajući vidno polje.

Kulturni krajolik

Kulturni je krajolik kao entitet, najsloženija struktura, priroda koju je oblikovao čovjek.[11] Prema objašnjenju pojma krajolik obuhvaća prostor koji je u vidnom polju ono što se pruža oku pri pogledu na prirodu nekoga kraja.[12] Krajolik je ukupna vizualna pojavnost koja uključuje topografiju, oblike, stvorene uzorke odnosno slike područja. Krajolik je, međutim, i složena, dinamična struktura koja se mijenja ne samo u svomu povijesnom trajanju već i ciklički mijenom godišnjih doba.

U filozofskom diskursu krajolik se može smatrati konceptom koji obuhvaća više od faktičnoga i ulazi u područje estetskog i osjećaja. Estetsku dimenziju treba shvatiti i kao umjetnički čin, kako bi se uopće moglo približiti vidljivoj formi prirode, a oblikovanje krajolika prepoznato je kao najobuhvatnija umjetnost .[13]

Priroda i čovjek zajedničkim međusobnim djelovanjem oblikuju kulturni krajolik, koji je kao egzistencijalni prostor skup integralnih kulturno-povijesnih, graditeljskih, prirodnih i estetskih vrijednosti, složena struktura opipljivoga i neopipljivoga (materijalnoga i nematerijalnoga) identiteta. Odraz je kulture i vremena koji su ga kreirali, odražava povijesni slijed razvitka i korištenja prostora. Kulturni se krajolik definira i kao topografski određeno područje koje uključuje prirodne i kulturne značajke, a po-

7 Na brdima u neposrednoj blizini Velikoga Tabora, u vinogradima smještene su kapele; na vrhu brda Hum smještena je kapela sv. Magdalene, na brdu Ivanić Košnički nalazi se kapela sv.Ivana, a na brdu Osredek Desinicki stajala je kapela sv. Margarete.

8 Lynch, K. (1974.), *Slika jednog grada*, Beograd, str. 3

9 Crkvenčić, I. (1958.), *Prigorje planinskog niza Ivančice*, Radovi Geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu, str. 41. Prije pretežito šumovit kraj pretvoren je kolonizacijom u krčevinsko područje u kojemu su obradive površine okružene šumama na strmijim padinama. Stvoren je prepoznatljiv poljodjelski krajolik koji je trajao sve do sredine 19. stoljeća, kada se zbog socijalnih i ekonomskih promjena počeo radikalno mijenjati. Tu prvobitnu pejsažnu sliku do sredine 19. stoljeća, kao i današnju koja je razvojem iz nje nastala, možemo razumjeti jedino ako upoznamo posjedovne odnose. Posjedovni odnosi šuma i pašnjaka u feudalno doba najviše su utjecali na izgled poljodjelskoga krajolika.

10 Baudrillard, J. (1968.), *Simulacra and Simulations* (u Selected Writings), Polity Press, str. 170

11 Schulz, C.N. (1982.), *Genius loci*, Stuttgart, str. 40

12 Anić, V. (2004.), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, str. 628

13 Jellicoe, G.S. (1987.), *The Landscape of Man*, Thames and Hudson, London, 1975, dopunjeno izdanje 1987, 1. dio, str. 7

vezan je događanjima i aktivnostima tijekom povijesti, te reprezentira neke povijesne, kulturne ili estetske vrijednosti.[14]

Postoji nekoliko klasifikacija i podjela na tipove kulturnoga krajolika, a osnovna obuhvaća kreirani, spontani i asocijativni krajolik.[15]

Kulturni krajolik Velikoga Tabora tipološki pripada krajobraznoj cjelini Hrvatskog zagorja[16] i u sebi sadrži sve sastavnice prepoznatljivog uzorka pripadajućega tipa krajolika. Iznimnu vrijednost, izuzetnost i posebnost daje mu lokacija burga-dvorca slikovite arhitekture, smještenoga na vrhu izdvojenoga brijega. Prema svojim obilježjima svrstava se u tip spontanoga krajolika, nastalog organskim putem i višestoljetnim djelovanjem društvenoga i gospodarskoga poticaja na svoj prirodni okoliš. Kao kontinuirani krajolik zadržao je temeljnu ulogu i u današnje doba, još uvijek usko povezanu s tradicijskim načinom života. U njemu je prisutan proces razvitka, ali istodobno još i sada pruža sliku svoga povijesnog razvoja, i to kao poljodjelski ručno rađeni krajolik.

Sastavnice kulturnoga krajolika

Krajolik je po svojoj definiciji fizionomija našega materijalnog okruženja,[17] dakle sastavljen od materijalnih (racionalnih) i osjetilnih značajki, te ga ne možemo sagledati racionalnim metodama kao cjelinu, već ga analiziramo kroz njegove sastavnice.

Činitelje (sastavnice) koji sudjeluju u stvaranju i oblikovanju kulturnoga krajolika moguće je podijeliti u osnovne grupe:
- Prirodne sastavnice: geološki sastav i građa, reljef, podneblje, vode, biljni i životinjski svijet;
- Antropogene sastavnice: obilježja naseljavanja prostora (uzorci povijesnih naselja i arhitekture, mreža komunikacija, oprema prostora), osnovno korištenje i prevladavajuće djelatnosti u prostoru (povijesni i suvremeni način obrade i korištenja tla, vinogradi, voćnjaci, oranice), funkcije i značenje prostora tijekom povijesnih razdoblja;
- Fizionomijsko-morfološke (estetske) komponente: mjerilo, proporcije, linije razgraničenja, rubovi, granice, dominante, oblici, boje, vizure, raznolikost;
- Asocijativne komponente: simbolične vrijednosti, kulturna i tradicionalna duhovna obilježja, identitet prostora (povijesne priče i legende, znamenite osobe kulture, umjetnosti, znanosti), motivi slikarstva, glazbe, literature.

Metodološki pristup

U metodološkom smislu, krajolik Velikoga Tabora analizira se u kontekstu suvremenoga koncepta krajolika, koji se ne zadržava samo na doživljaju i vizualnim dojmovima. Budući da krajolik predstavlja sintezu specifične konfiguracije i topografije, vegetacijskoga pokrova, načina korištenja zemlje, uzorka naselja, povijesnih i kulturnih procesa i aktivnosti – u takvom je sagledavanju krajolik definiran ne samo u kontekstu estetskoga i percepcijskoga već i kao visokoutilitarni prostor, okosnica gospodarskoga života stanovništva i lokalne zajednice.

Metodologija zaštite i očuvanja vrijednosti kulturnoga krajolika i njegova održivog uključivanja u gospodarski život temelji se na izradi dokumentacije koja sadrži sljedeće faze:
- identifikacija (prepoznavanje) krajolika
- vrjednovanje krajolika
- ocjena osjetljivosti i ugroženosti krajolika
- izrada plana zaštite (korištenja) krajolika.

14 Fister, P. (1992.), *Prostorna dediščina – nova spomenička vrednota*, „Varstvo spomenikov", Ljubljana, br. 34/1992, str. 31

15 UNESCO, *Operativne smjernice za provedbu konvencije o svjetskoj baštini*, 1994.

16 Iako u Republici Hrvatskoj još uvijek nije izrađena jedinstvena Krajobrazna osnova, postoje sektorske analize i studije koje su teritorij naše zemlje klasificirale prema krajobraznim obilježjima. Metodski pristup sa stanovišta sektorskih analiza objavljen je u: *Krajolik, sadržajna i metodska podloga Krajobrazne osnove Hrvatske*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb, 1999.

17 Bogdanovski, J. (1998.), *Landscape architecture, preservation and modelling selected problems*, Teki Krakowske, Krakow, str. 122

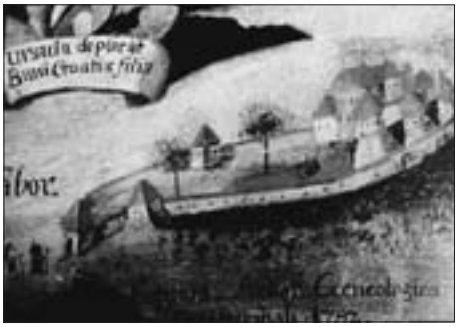

Prikaz burga-dvorca Veliki Tabor iz godine 1787. na rodoslovnom stablu obitelji Ratkaj, Povijesni muzej u Zagrebu, Grafička zbirka

Identifikacija (prepoznavanje) krajolika

Pokušaj otkrivanja značenja iz krajolika omogućava nam kontinuiranu osviještenost o svijetu koji nas okružuje, tražeći da obratimo pozornost na cjelovit vidljivi svijet u svome bogatstvu, raznolikosti, konfuziji i prekrasnoj kompleksnosti.[18] Slijedom navedenoga, krajolik može biti interpretiran na mnogo razina – kao priroda, naseobina, artefakt, sustav, problem, bogatstvo, ideologija, mjesto, estetika itd.

U razvoju metodologije za prepoznavanje (identifikaciju) i dokumentiranje kulturnoga krajolika važno je sagledati krajolik u kontekstu mjesta i vremena, odnosno povijesnih zbivanja i društveno-gospodarskih odnosa. Osim istraživanja i opažanja na terenu, temeljno je istraživanje krajolika kroz analizu arhivske građe, te pisanih i grafičkih izvora.

Dokumentiranje krajolika, osobito onoga nastalog spontanim razvojem, zahtijeva i druge vrste istraživanja, kao npr. usmenu predaju ili arheološka i etnološka istraživanja, kako bi se nadopunili arhivski podatci. Postoji velik opseg načina čitanja i istraživanja krajolika koja pružaju mogućnost širokog pregleda – od analiza grafičke i pisane dokumentacije, starih karata, veduta, grafika i fotografija do zračnih fotografija različitih veličina i razina detalja. Veliku važnost imaju zračne fotografije snimljene s većih visina jer pomažu pri otkrivanju uzoraka polja ili tragova napuštenih komunikacija i naseobina koje su nekad bile dio izvornoga stanja.

Analizom krajolika možemo razumjeti njegovu promjenu tijekom vremena; geneza krajolika može se pratiti usporedbom planova i povijesnih kartografskih prikaza iz raznih razdoblja s planom postojećega stanja. Preklapanjem planova iz raznih povijesnih razdoblja dolazimo do stanja nulte matrice, odnosno njegove najcjelovitije očuvane faze. Razumijevanje krajolika kao kontinuuma tijekom povijesti ključno je u određivanju njegove kulturne i povijesne važnosti.

Prostorni razvoj nekadašnjega vlastelinskog posjeda Veliki Tabor

Veliki Tabor spominje se kao vlastelinstvo u povijesnim dokumentima od 15. stoljeća,[19] a smješten je u neposrednoj blizini naselja Desinić kojega se župna crkva sv. Jurja nalazi u popisu župa iz 1334. godine kao *Ecclesia s Georgii de Zotla*.[20] Vlastelinstvo Veliki Tabor, na području kojega se nalazila župna crkva, bilo je u sastavu poreznoga kotara Zagorje (*Cultellus de Zagorie*)[21] na području Vrbovečke županije. Vlastelinstvo Veliki Tabor dobio je zbog ratnih zasluga u vojsci, boreći se pretežito u hrvatskim krajevima, od bana Ivana Korvina – Pavao Rattkay, kapetan četa, pripadnik mađarske obitelji de Ratkha, koja se u izvorima spominje još 1400. godine.[22] Posjede Veliki Tabor i Jurketinec dobio je 1502. godine, a nešto kasnije (1524. godine) i Mali Tabor, tako da se u ispravama Pavao i njegova braća Benedikt i Ladislav nazivaju *Rattkay de Nagy et Kys Tabor*. Osim Tabora Rattkayi su od kralja 1507. godine dobili i posjed Klenovec, zvan i Vrbovec.[23] Kralj Ferdinand I. dodijelio je Rattkayima barunat 1559. godine, od kralja Rudolfa II. dobili su povelju o obnovljenom plemstvu i plemićkom grbu, a grofovski naslov 1687. godine od kralja Leopolda I. zbog 300-godišnjih vojnih zasluga u obrani Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva i kršćanske zajednice od turske najezde.[24] Dobrim gospodarenjem i ženidbenim vezama s plemićkim i velikaškim obiteljima (Konjski, Zabočki, Drašković, Čikulin, Patačić, Keglević, Erdödy itd.), stekli su brojne posjede i gradove u Hrvatskom zagorju.[25] Ratkayi su, osim svoga senioratskog grada Velikoga Tabora, izgradili i dvorce kao što je Velika Horvatska, koja se kao kurija spominje od 1571. do 1585. (dograđena je kao dvorac 1611. godine). Zatim Miljanu, koje je

18 Birnbaum, C. (1992.), *Protecting Cultural Landscape*, „National Tusthor Historic Preservation", Washington, vol. 7, br. 3/1992.

19 Adamček, J. (1980.), *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine 15. do kraja 17. stoljeća*, Zagreb, str. 84

20 Buturac, J. (1944.), *Popis župa zagrebačke biskupije godine 1334*, Zagreb, str. 44

21 Buturac, J. (1944.), nav. dj. (bilj. 20.), str. 84. U kaptolskom desetinskom kotaru Zagorje desetina se ubirala u novcu prema sporazumu iz 1475. godine. Na velikotaborskom vlastelinstvu kmetovi su davali desetinu vina (gornicu) u sljedećim količinama: godine 1500. broj vinograda 274, desetina vina u vjedrima 1175,5. Na svakoga podložnika koji je dao desetinu žitarica na vlastelinstvu bilo je 2,3 vinograda, a na svaki kup pšenice i raži propisana su 3,5 vedra vina.

22 Gulin, A. (1995.), *Povijest obitelji Rattkay*, Zagreb, str. 11. Pisani izvori govore o obitelji u mjestu Ratkha na rječici Sajo u Gemerskoj, nekada nogradskoj županiji, gdje su posjedovali dobro po kojemu su se prozvali *de Ratkha,* a nakon dužeg vremena i *Rattkay*.

23 Gulin, A. (1995.), nav. dj. (bilj. 22.), str. 14

24 Petković, M. (1993.), *Veliki Tabor baština Ratkaja* u *Ratkaji Velikotaborski*, Zagreb-Veliki Tabor, str. 45

25 Gulin, A. (1985.), *Prilog proučavanju rodoslovlja i važnijih posjeda obitelji Ratkay*, „Kaj" II-III, Zagreb, str. 61-85

Izvod iz karte Jozefinske izmjere civilne Hrvatske Varaždinske županije, 1765-1783., Ratni arhiv u Beču

Izvod iz karte prve katastarske izmjere k.o. Košnica 1860., Hrvatski državni arhiv

Izvod iz reambulirane katastarske karte k.o. Košnica 1894., Općinski sud u Pregradi (gruntovnica)

izgradnja započela između 1579. i 1603. godine, a dovršena sredinom 18. stoljeća, te nešto kasnije kuriju Kraj na Susedgradskom vlastelinstvu.

Vlastelinski posjed Veliki Tabor (*Castrum Nagytabor d. Ratkay*) pripadao je grupi velikih posjeda u Zagorju jer je prema popisu ratnih daća iz 1543. godine zadužena svota iznosila 80 forinta.[26] Veći je od njega bio jedino posjed Kostel u vlasništvu Keglevića (150 forinta) i posjed Krapina (94 forinte). Nešto manji posjedi nalazili su se na padinama Ivanščice: Lobor (63 forinte), Bela (80 forinta) i Oštrc (52 forinte), a svi ostali posjedi (ukupno ih je bilo 50) imali su zaduženja manja od deset forinta. Prema podatcima, na posjedu Veliki i Mali Tabor 1598. godine živjelo je 530 podložnika.[27]

Krajem 16. stoljeća tadašnji vlasnik Velikoga Tabora, Ivan Rattkay, posjedovao je i sela Desinić, Sopot, Sela (danas Zagorska Sela) i Mali Tabor, koji su mu bili značajan izvor prihoda, budući da su od kralja Rudolfa II. 1590. godine dobili povlasticu održavanja sajmova.[28] U ostavinskoj raspravi nakon njegove smrti navode se svi njegovi posjedi i gradovi: Donja Stubica, Susedgrad, Veliki i Mali Tabor, Kraj i još neki manji posjedi. Juraj Ratkay bio je vlasnik i grada Olimje u Štajerskoj.[29]

Sedamnaesto stoljeće donosi neke promjene i u ustrojstvu feudalne privrede. Umjesto selišne poljodjelske proizvodnje prevladavajuće tijekom 16. stoljeća – koja je namirivala potrebe seljačkih zajednica, ali i zahtjeve vlastelina i tržišta – dolazi do proširivanja obradivih alodijalnih površina i aktiviranja poljodjelstva na njima. Velikotaborsko se vlastelinstvo prema opisu iz 1603. godine proširuje u svom alodijalnom dijelu pa uz svoju srednjovjekovnu utvrdu dobiva i nekoliko staja, kuću za konjanike, vinsku prešu, pa čak i zatvor, te kuću uhićenika. Tu se u njegovu sklopu spominju i četiri plemićke kurije: Miljana, Horvatska, Mali Tabor i jedna kurija u izgradnji (Kraj).[30]

Nakon smrti posljednjega Rattkaya 1793. godine Veliki Tabor mijenjao je gospodare. Najprije je bio pod upravom Ugarske komore, zatim ga je od kralja Franje I. dobio grof Thuguth, austrijski ministar vanjskih poslova, a nakon njegove smrti ponovno je bio u vlasti Komore odnosno financijskog erara.[31] Krajem 19. stoljeća posjed Veliki Tabor s gradom kupuju zagrebački trgovci braća Grünwald, u vlasništvu kojih je sve do Prvoga svjetskog rata. U tome je razdoblju došlo do preparcelacije, tako da je posjed rasparceliran i rasprodan seljacima iz okolice. Slikar Oton Iveković 1919. godine kupuje grad i deset hektara zemlje na licitaciji za 100.000 kruna.[32]

Zbog velikih troškova popravka i održavanja staroga grada, Ivekovići su ga prodali u bescjenje Banskoj upravi 1938. godine. Budući da je u Banskoj upravi bilo teškoća s njegovom novom namjenom, Veliki Tabor preuzele su časne sestre Družbe „Kćeri milosrđa" Trećega reda sv. Franje, koje su tamo vodile domaćinsku školu i brigu o djeci koja su u Prvomu svjetskom ratu ostala bez roditelja.

26 Ognjište ili dim predstavljalo je poreznu osnovicu, na koju su svi oporezovani uplaćivali određeni iznos ratne daće. Taj se broj bitno ne razlikuje od broja kmetskih selišta – to znači da je zadužena svota približna broju kmetskih selišta. Zbog borbi s Turcima, u 15. stoljeću uvedena je nova izvanredna daća – ratna daća. Popisi ratnih daća sadrže sve vlastelinske posjede Križevačke, Varaždinske i Zagrebačke županije iz 1543.,1555. i 1601. godine. Izvor: Klaić, V. (1970.), *Povijest Hrvata*, sv. III, prvi dio, Zagreb, str. 34.

27 Buturac, J. (1944.), nav. dj. (bilj. 20.), str. 260

28 Laszowski, E. (1901. i 1902.), *Sajamski privilegij za Desinić, Sopot, Sela i Mali Tabor. god 1590.*, VZA III., Zagreb 1901, 265-266; IV, 1902, 69.

29 Juraj Ratkay, najpoznatiji član obitelji Rattkay, kanonik, vojni propovjednik, povjesničar. U Beču izdaje 1640. godine djelo „Kripozti Ferdinanda II...". Pokopan je u zagrebačkoj katedrali 1666. godine.

30 Adamček, J. (1980.), nav. dj. (bilj. 19.), str. 676

31 Laszowski, E. (1895.), *Porodica Ratkaja*, „Prosvjeta" (list za zabavu, znanost i umjetnost), Zagreb str. 240

32 Maruševski, O. (1978.), *Bilješka o jednom stanovniku Velikog Tabora*, „Kaj" III, Zagreb, str. 3-13

Vizura na krajolik Velikog Tabora, današnje stanje

Nakon Drugoga svjetskog rata Velikim Taborom, kao opće narodnom imovinom, upravljao je Narodni odbor kotara Pregrada, koji ga je ustupio poduzeću „Sljeme" za sušionicu mesa, a potom „Poljoprivrednoj zadruzi Desinić" za skladište. Od daljnjega propadanja Veliki je Tabor spašen 1981. godine kada je u njemu osnovan Zavičajni muzej. Danas je Veliki Tabor u vlasništvu Republike Hrvatske i njime od 1992. godine upravlja ustanova Muzeji Hrvatskoga zagorja. Prostor oko dvorca, koji je nekad bio dio alodijala Velikoga Tabora, uglavnom je zadržao parcelaciju s kraja 19. stoljeća, ali je u recentnom razdoblju na pojedinim parcelama na kojima u prošlosti nikad nije bilo građevina – došlo do nove gradnje. Osobito je nepovoljno stanje na južnoj padini u podnožju dvorca, u nekadašnjim vinogradima, te uz cestu koja iz Desinića vodi prema Miljani i Zagorskim Selima.

Prostorna organizacija i oblikovanje krajolika Velikoga Tabora

Iz povijesnih izvora saznajemo da je vlastelinstvo Veliki Tabor u razdoblju od početka 16. pa do kraja 17. stoljeća bilo jedno od većih na području Zagorja.[33] Teritorij vlastelinstva protezao se na zapadu od rječice Sutle (granicom sa slovenskim zemljama – Štajerskom), na istoku je graničio s Krapinsko-kostelskim vlastelinstvom, dok je na jugu granica s Cesargradskim vlastelinstvom prolazila uz kuriju Velika Horvatska.[34] Gotovo u geometrijskom središtu teritorija vlastelinstva smješten je burg-dvorac, a sjevernije od njega nalazi se dvorac Mali Tabor. Ratkajev dvorac Miljana smješten je na zapadnom rubu u dolini rječice Sutle, dok južnu granicu određuje dvorac Velika Horvatska. Istočno od Velikoga Tabora, u njegovoj neposrednoj blizini, nalazi se naselje Desinić – sjedište crkvene župe od 14. stoljeća, a u 16. se stoljeću dobivanjem prava održavanja sajmova (koje imaju i Zagorska Sela i Sopot) razvija i kao tržni prostor.

Glavna cestovna komunikacija koja je prolazila središnjim dijelom vlastelinstva jest transverzala koja je povezivala Pregradu i Desinić s naseljima u dolini rječice Sutle. Ta

33 Adamček, J. (1980.), nav. dj. (bilj. 19.), str. 689

34 Adamček, J. (1980.), nav. dj. (bilj. 19.), karta, str. 480

Vizura na sjeverne padine Velikog Tabora s naseljem Desinić

se cesta u Desiniću spajala s cestom koja je dolazila s juga dolinom potoka Horvatska, povezivala Tuhelj i naselja u južnome dijelu doline. Sjeverni, brdovitiji dio vlastelinstva nije imao značajnije cestovne veze, izuzev ceste koja je iz Pregrade prolazila prema Rogacu (a nalazila se na teritoriju Krapinsko-kostelskog vlastelinstva).

Na temelju analize kartografskih izvora od kraja 18. do kraja 19. stoljeća[35] može se pratiti izmjena trase te ceste na području uz burg Veliki Tabor. Krajem 18. stoljeća cesta je u odnosu na današnju prolazila bliže Velikom Taboru u jugozapadnom dijelu padine, na prilazu dvorcu. Sredinom 19. stoljeća spušta se na južniju (današnju trasu) kod raskrižja s cestom koja vodi prema Ivaniću Košničkom i kapeli sv. Ivana, a dalje prema zapadu koristi trasu današnjega prilaznog puta prema grupi kuća u podnožju kapele sv. Magdalene. Današnja je cesta dobila svoj konačni oblik na dijelu jugozapadno od dvorca krajem 19. stoljeća, kada se zbog strmine terena polaže s nekoliko serpentina preko tadašnje općinske šume, uz tok potoka. Kontinuitet ostalih cesta također se može slijediti analognim putem; osim tadašnje glavne prometnice[36] i mreža ostalih cesta (putova) bila je prikazana u 18. stoljeću: cesta koja sa sjeverne strane u podnožju brda Velikoga Tabora prolazi prema selima na padinama Desinićke gore, cesta koja vodi prema brdu sv. Magdalene, a na južnom je dijelu cesta koja prolazi prema sv. Ivanu Košničkom.

Analiza dijela karte Jozefinske izmjere Varaždinske županije (1765.-1783. godine)[37] na prostoru oko Velikoga Tabora pokazuje nam prostornu organizaciju i način izgrađenosti toga područja na prilično shematski način, budući da je rađena u mjerilu 1:28.000. Elementi reljefa prikazani su kratkim linijama, tako da različite gustoće linija iscrtavaju reljefno istaknute dijelove: brežuljke i prostore dolina. Od ostalih elemenata topografije prikazani su vodotoci (tokovi potoka), a tamnim točkama prikazane su šumske površine. Velike površine šume zatvarale su sjeverne i istočne padine brežuljka na kojemu je smješten burg-dvorac, dok su južna i zapadna strana padine

35 Analiziraju se: karta Jozefinskoga premjera civilne Hrvatske (1865.-1880.) Varaždinska županija, sekcija 6, karta 1; katastarske izmjere k.o. Košnica i k.o. Desinić, Varaždinska županija iz 1861. godine i reambulirana katastarska karta iz 1884. godine, k.o. Košnica, list 4.

36 Grafičke oznake na navedenim kartografskim prikazima pokazuju da se radi o glavnim i sporednim cestama (putovima). Glavna se cesta po svojoj širini razlikuje od ostalih putova manjega značenja.

37 Navedene karte nalaze se u Ratnom arhivu u Beču.

brijega bile otvorene. S južne strane burga, u dolini rubno zatvorenoj šumom, razdjelnicom dva brijega prolazila je spomenuta cesta iz Desinića prema dolini Sutle. Ceste i putovi prikazani su, s obzirom na njihov rang, linijama različite širine. Burg-dvorac Veliki Tabor, *Schloss Nagy Tabor,* prikazan je u svome shematiziranom obrisu (tlocrtnoj formi), zajedno s kulama i bedemom, kojima je u to doba još bio okružen. Selo Desinić koje se razvilo u podgrađu, kao tržni prostor s pravom održavanja sajmova i kao sjedište župe, povezano je s burgom cestovnom vezom. Na vrhovima okolnih brežuljaka smještene su kapele sv. Magdalene, sv. Margarete i sv. Ivana Košničkog. U neposrednoj blizini burga nije bilo izgradnje, izuzev njegovih alodijalnih zgrada koje su smještene na padini uz prilazni put.

Poznato je da je agrarni pejsaž odraz prirodnih okolnosti, ali i tehničkih i društvenih odnosa. Na izgled poljodjelskoga krajolika najviše su utjecali posjedovni odnosi šuma i pašnjaka u feudalno doba. Na sliku pejsaža utjecala je u velikoj mjeri geometrija parcela, stoga podatci o veličini parcela i kulturama koje se na njima obrađuju – na kartama prve katastarske izmjere katastarske općine Desinić i Košnica[38] – pokazuju da se velike parcele pokrivene šumama nalaze na sjevernim padinama brjegova, a velike livadne površine smještene su u nizinama uz potoke. Na južnoj padini u podnožju burga prostirao se velik vinograd. Hrvatskim je urbarom[39] ozakonjeno pravo kmetova na ispaše i drvarenja u vlastelinskim pašnjacima odnosno šumama, a sve do 19. stoljeća zadržani su posjedovni odnosi koji su vladali još u predfeudalno doba.[40] Može se zaključiti da su poljodjelske površine, koje su stvarane krčenjem šikara i šuma još u predfeudalno doba, zadržane sve do kraja 19. stoljeća. Analiza feudalne rente odnosno naturalne rente tijekom nekoliko stoljeća može nam pobliže ilustrirati izgled pejsaža i sliku života kroz najzastupljenije poljodjelske kulture i uzgajane životinjske vrste. Prevladavajuća kultura bili su vinogradi, zatim oranice sa žitaricama (pšenica, raž, zob, ječam, proso) i pašnjaci za stoku (volovi, krave, junad, telad), a u šumama su se žirom hranile svinje.[41] Osim vinogradarstva struktura seljačke proizvodnje žitarica najbolje se odrazila u očuvanim registrima desetine – glavna kultura bila je proso[42] što je i u 16. stoljeću osnovna žitarica u prehrani seljaka. Pšenica je u opsegu proizvodnje odmah iza prosa, a u 16. stoljeću smatrala se najvrjednijom krušaricom. Na seljačkim se poljima u 16. stoljeću uzgajalo dosta raži i ječma. U drugoj polovici 16. stoljeća na vlastelinstvu Veliki i Mali Tabor zasađivani su brojni novi vinogradi.[43]

Zapadno od prilaznoga puta na padini brda ispod kapele sv. Magdalene, kao i na padinama prema Ivaniću Košničkom, rahlo je raspoređeno nekoliko građevina u obliku osamljenih gospodarstava.

Viši dijelovi južno položenih padina brjegova sv. Magdalene i Velikoga Tabora bili su obrađeni vinogradima, s time da se u podnožju Velikoga Tabora vinograd prostirao na jednoj velikoj parceli u vlasništvu Ratkaja, a poslije Komorske zaklade,[44] dok su vinogradi na području sv. Magdalene pripadali seljacima, a bili su na malim parcelama. U tim su vinogradima stajale i klijeti, a uza seoske putove bilo je smješteno nekoliko zadružnih kuća i gospodarskih zgrada (staja sa sjenicima).[45] Ovaj oblik zauzimanja i organizacije prostora potječe iz ranijega razdoblja kada je osnovni oblik naseljavanja na vlastelinstvu, a koji je i osnovna mjera feudalne rente, bio naseljeni kmetski (seljački) posjed – selište. Selište je u svome sastavu imalo oranice i livade, a u nekim dijelovima čak i manje dijelove šuma i vinograda. Uglavnom se radilo o okupljenom posjedu, tako da su se oko kuće i gospodarskih zgrada nalazile oranice i livade. Na takvim su posjedima mogle živjeti obitelji različitog broja članova koji su bili vlastelinovi podložnici. Veličina selišta varirala je na različitim područjima Hrvatsko-

38 Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Državne geodetske uprave: karte 1. katastarske izmjere k.o. Košnica i k.o.Desinić u Varaždinskoj županiji

39 Vežić, M. (1882.), *Urbar hrvatsko-slavonski*. Zagreb, str. 287, 376, 423. Urbar je dopuštao mogućnost da se neki dijelovi pašnjaka mogu izdvojiti iz vlastelinskih u korist seljaka-korisnika, a preporučuje se da se mogu izdvojiti oni koji se ili vežu na njegovo urbarijalno zemljište ili su mu u blizini. Ti su pašnjaci patentom iz 1853. godine postali vlasništvom seljaka. Za zajedničke pašnjake stanje ostaje nepromijenjeno do 1857. godine, kada je donesen zakon o segregaciji. Tim se zakonom naređuje odcjepljenje pašnjaka i njihovo uređenje kao individualnih posjeda ili – ako su u sklopu novostvorenih zemljišnih zajednica – zadruga. Hrvatski urbar predviđa slučajeve odvojenoga iskorišćivanja šuma, tako da u takvim šumama pravo na drvarenje za ogrjev i građu imaju samo ona gospodarstva koja ih uživaju. Iako su vlasništvo vlastelina, ovako odijeljene šume doista su imale značenje urbarijalnoga zemljišta jer je zakon o segregaciji obuhvatio samo alodijalne šume (u kojima su kmetovi imali pravo drvarenja). Kod neizvlaštenih šuma pravo drvarenja ostalo je nepromijenjeno sve do 1857. godine, kada je zakonom o segregaciji određeno da se iz šuma u kojima su podložnici imali pravo drvarenja odcijepi odgovarajuci dio. Odcijepljene šume smatrale su se zajedničkima (zemljišne zajednice) i u njima su seljaci imali pravo uživanja prema broju ovlaštenih prava, odnosno prema veličini kmetskoga selišta u feudalno doba. Te se seoske zajednice prema naredbi od 1897. godine nisu mogle dijeliti pa su zakonom iz 1947. godine prešle u sklop općenarodne imovine.

40 Crkvenčić, I. (1958.), nav. dj. (bilj. 9.). Područje Hrvatskoga zagorja dijeli se na podgorsku zonu i zonu zaravni odnosno prigorja.

41 Crkvenčić, I. (1958.), nav. dj. (bilj. 9.), str. 51

42 Proso se lako uzgajalo, ima kratko razdoblje vegetacije, a može se sijati na suhom i pjeskovitom tlu. U prehrani stanovništva proso je imalo onu ulogu koju je u novije doba dobio kukuruz, a sličnu prehrambenu ulogu imali su hajdina i sirak.

43 Adamček, J. (1980.), nav. dj. (bilj. 19.), str. 265

44 Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Državne geodetske uprave: karta 1. katastarske izmjere k.o. Košnica, 1861. VŽD. 81/81 br. 56, Županija Varaždinska i zapisnik *Parzellen Protocoll* općine Košnica 1861. Vinogradi su tada, kao i okolne livade,

ga zagorja od 10 do12 jutara oranica i 4-5 kosaca livada. Iz ovih su se oblika naseljavanja poslije razvili zaseoci patronimičkih naziva. Ti su se zaseoci po prostornoj organizaciji sastojali od kuće i gospodarske zgrade (suše) s dvorištem. Uz kuću se pojavljivao pašnjak (pašinec) na kojemu su bila stabla voćaka i vrt.

Osnovno obilježje prostora bila je rahla raspršena izgradnja, okružena vinogradima na višim padinama, a oranicama na najnižim dijelovima. U blizini kapele sv. Magdalene, na posjedu Mije Križmana, nalazila se škola, a osim kapele sv. Magdalene, na raskrižju putova koje vode prema Velikom Taboru smještena je kapela poklonac na općinskome zemljištu.

Ova prostorna organizacija zadržala se sve do kraja 19. stoljeća kada je posjed Veliki Tabor rasparceliran. Velika parcela s vinogradom, voćnjakom, oranicama i livadama u podnožju dvorca podijeljena je u pravilan raster od stotinjak malih parcela koje su rasprodane okolnim seljacima. Preparcelacijom su obuhvaćene i šuma Sedža na sjevernoj padini, kao i šuma Barislovec prema Ivaniću Košničkom.[46]

Asocijativna obilježja i percepcija krajolika Velikoga Tabora u likovnim prikazima

Nadahnuće krajolikom i ljudskim stvaralačkim tragom unutar istoga trajno je prisutno u tematskoj riznici likovnih izričaja. Gotička umjetnost slikarstva afirmirala je, dugo vremena nakon klasičnoga razdoblja, *arhitektonski portret*[47] na kojemu su kao kulisa, uglavnom sakralnim narativnim temama, prikazane vedute gradova u pejsažnom kontekstu. Arhitektonski je portret, ovisno o razdoblju, stilu i slikarskoj tehnici, egzistirao kao zrcalni odraz stvarnoga prostora (realistički slikarski diskurs), romantizirana pejsažna scenografija ili apstrahirani mimetički artefakt.

Svaki od navedenih slikarskih postupaka implicira moduse iščitavanja zadane teme putem likovnih izvora. U slučaju ovom prilikom promišljane teme kulturnoga krajolika Velikoga Tabora, usporedno s korištenjem pisane dokumentacije, potrebno je konzultirati očuvane i poznate likovne izvore koji se referiraju na arhitektonsko-pejsažnu cjelinu burga-dvorca. Metodološki okvir čine tri polazišne pretpostavke: analiza slikovitog i značenjima bremenitog krajolika Velikoga Tabora u pisanim je izvorima gotovo neznatna, dok autori likovnih prikaza percipiraju nedjeljivu cjelinu burga-dvorca i njegova prostornoga konteksta, što pridonosi koherentnom iščitavanju ovoga sloja kulturno-spomeničke vrijednosti. Dodatni parametar homogenosti krajolika s likovnošću jest imanentnost potonjega u entitetu krajolika pod zajedničkim nazivnikom kompozicije, forme, prostora, boje i perceptivnog doživljaja. Treća pretpostavka što potvrđuje prethodne analogije jest sretna okolnost za koju je zaslužan jedan od vlasnika dvorca (od 1919. do 1938. godine) – slikar Oton Iveković, koji je prostorno okruženje stvarne egzistencije proživljavao kao likovnu temu, ostvarujući reverzibilan proces između pejsažnoga slikarstva i slikarske egzistencije.

Prvim likovnim izvorom s temom Velikoga Tabora smatra se rodoslovlje obitelji Ratkaj iz 1782. godine,[48] na kojemu je veduta plemićkoga grada, kao sekundarni motiv,[49] izvedena u desnom donjem kutu slike, ispod dominantnoga kompozicijskog motiva rodoslovnoga stabla s medaljonima članova obitelji. Veduta je na ovom plošnom i linearnom prikazu izvedena u perspektivnoj nespretnosti, ali s jasnom naznakom prostorne konfiguracije i točnog izgleda sklopa dvorca. Blago ukošenim postavom burga-dvorca naznačen je brežuljkasti teren, izoliran od ostaloga pejsaža i uokviren svijetlo plavim koloritom. Unutar obrambenoga zida i ispred glavnog ulaza jasno se raspoznaju tri stabla s krošnjama, dok je teren južne padine pokriven kultiviranom

pašnjaci, oranice, voćnjaci i šume, bili u vlasništvu Komorske zaklade.

45 Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Državne geodetske uprave: karta 1. katastarske izmjere k.o. Košnica, 1861. VŽD. 81/81 br. 56, Županija Varaždinska i zapisnik *Parzellen Protocoll* općine Košnica 1861. Na području sv. Magdalene nalazi se nekoliko osamljenih gospodarstava vlasnika Mije Koštruna, Ivana Koštruna, Gabre Ivankovića, Martina Dečmana, Filipa Pasarića, Martina Križmana i Martina Komerićkoga.

46 Općinski sud u Pregradi, reambulirana karta katastarske izmjere iz 1894. godine, mjerničke radnje po provedenim diobama, potajno razdijeljenih zadruga, obavio je potpisani mjernik.

47 Martindale, A. (1996.), *Gothic art*, Thames and Hudson, London, str. 217. Ambrogio Lorenzetti je na fresci „Alegorija dobre i loše Vlade" (1338.-1340.) u Vijećnici u Sieni izveo portret grada s panoramskim prikazom širega prostora brežuljaka i kultiviranih površina.

48 Ulje na platnu, 190x110 cm, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, inv. br. 8819
Žmegač, A. (1991.), *Veliki Tabor – razvoj i značenje*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 11. Autor ističe da „do sada nisu poznati likovni prikazi grada iz razdoblja prije 1782. godine". U skupini likovnih izvora navodi također nacrte iz 1820. godine za projekt dogradnje ulaznoga dijela grada, fond „Ugarska dvorska komora", katastarski nacrt iz 1861. godine, fotografije Gjure Szabe iz 1911. godine, prve arhitektonske snimke Velikoga Tabora iz 1912. godine, arhitektonsku snimku iz 1969. godine, geodetsku snimku iz 1956., te detaljne karte „specijalke" područja između Pregrade i Sutle (*Rohitsch und Drachenburg* iz 1878. i *Rogatec* iz 1951.).
Ukoliko zaista ne postoji raniji prikaz Velikoga Tabora, razloge je moguće tražiti u izostanku produkcije vedutnoga slikarstva zbog teških društvenih prilika u Hrvatskoj od 1526. godine do druge polovice 17. stoljeća. – Vidi o tome u: Schneider, M. (1977.), *Gradovi i krajevi na slikama i crtežima od 1800. do 1940,* Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, str. 9.

49 Schneider, M. (1977.), *Gradovi i krajevi na slikama i crtežima od 1800. do 1940,* Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, str. 8. Rijetki slikari koji su u razdoblju prije 1800. godine slikali pejsaže i vedute, činili su to koristeći ih kao okvir glavnoj temi.

Kapela sv. Magdalene i tradicijska klijet u Humu Košničkom

Tradicijsko raspelo na cesti prema Ivaniću Desinićkom

površinom, najvjerojatnije vinogradom, kako se to vidi i gotovo stoljeće kasnije – na katastarskoj karti iz 1861. godine,[50] što upućuje (a i kasniji likovni prikazi svjedoče) na kontinuitet održavanja vinogradarske kulture na ovomu području.

Veduta Velikoga Tabora, sjedišta obitelji, integrirana u glavnu temu rodoslovnoga stabla, ima funkciju identifikacijskog elementa društvenog i kulturnog statusa Ratkajevih. Iako vjerodostojno prenošenje na platno zatečene situacije u prostoru pokazuje određeni morfološki verizam, na ovoj veduti iz 18. stoljeća očita je i slikarska sloboda u postupcima idealizacije i imaginacije širega pejsažnog okvira.

Sljedeći poznati likovni izvor s temom Velikoga Tabora potječe iz 1891. godine,[51] više od stoljeća nakon vedute s obiteljskoga stabla, te iz doba novih vlasnika nakon izumiranja loze Ratkajevih 1793. godine. Riječ je crtežu perom i tušem Milana Sunka (1860.-1891.),[52] akademskoga slikara lirski intoniranih krajolika u akvarelu i crteža povijesnih arhitektonskih spomenika.[53] Veliki Tabor na Sunkovoj grafici nije izolirani objekt percepcije ni samodostatan arhitektonski monument, već skladno uklopljeno zdanje u harmoničnom krajoliku, kojega je autentičnu cjelovitost s povijesnom arhitekturom autor vizualno akceptirao.

Riječ je o vjerodostojnom, „fotografskom" portretu širega pejsažnog prostora, obuhvaćenoga s točke drugoga po redu brijega jugoistočno od Tabora. U prvome planu ove široke vizure otkriva se istočna padina susjednoga južnog brijega (prvog ispred dvorca), raščlanjenoga putovima s drvoredima, te pokrivenoga livadama, oranicama i djelomično šumom. U sredini kompozicije, uz put koji prolazi sredinom brijega, kao i na spoju prvog i drugog plana u donjem desnom kutu kompozicije, izvedena je tradicijska kuća koja skromnom tipologijom postaje vrijednim i ravnopravnim sudionikom skladnoga dijaloga veličanstvenoga burga, slikovitoga krajolika i svakodnevnoga življenja. Drugom planu pripada brijeg s dvorcem koji suptilno dominira krajolikom, za koji se na ovom prikazu nameće usporedba s postamentom koji nosi skulpturu, poput svojevrsne prostorne uvertire. S promatračeve točke gledišta burg se uspinje kao vertikala koja mijenja sliku horizonta i uspostavlja snažnu interakciju pejsaža i arhitekture. I dok tlo južne padine oplemenjuju površine vinograda, koje definiraju vizuru i omogućuju vizualni prodor prema burgu, istočna strana padine (desni kut slike) pokrivena je gustom visokom šumom koja ublažava vizualni ponor i onemogućava nefokusiranost na glavnu temu. Treći plan, sjeveroistočno iza vlastelinskoga grada, definiran je brijegom pokrivenim gustom šumom.

Zbog svih navedenih elemenata i prostornih vrijednosti ova grafika može poslužiti kao transparentna poruka modaliteta očuvanja arhitektonsko-pejsažne cjelovitosti Velikoga Tabora, poštujući autentičan sklad prirode, arhitekture i tradicije.

Kvantitetom najplodniji opus s temom Velikoga Tabora ostvario je Oton Iveković, slikar koji je vlasnikom dvorca postao 1919. godine – nošen idealima ljepote i očuvanja spomenika, ali ne bivajući svjestan činjenice teških uvjeta održavanja.[54] Njegovim dolaskom na velikotaborsku scenu, slikarski subjekt i objekt postali su dijelom interaktivnog odnosa u kojemu je doživljaj poprimao jači intenzitet kada se štafelajna tema živjela i akumulirala svakodnevno u slikarskom duhu. Moguće je da se među potencijalnim razlozima kupnje dvorca primarno nalazila upravo slikareva fascinacija krajolikom jer se, prema Olgi Maruševski, „Iveković pojavio kao mogući spasilac, ali ga je možda još više privukao pejsaž što se prostirao oko njegova Grada".[55]

Slikarevo je oko prepoznalo bogatstvo krajolika i njegovu nedjeljivu cjelovitost s arhitektonskim spomenikom koji „sam stoji kao važna markacija širokog prostora kojim dominira".[56] Prepoznao je ishodište i vertikalu organičkoga prostora kojemu su stre-

50 Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Državne geodetske uprave, katastarska karta Košnice, V-20, 4-9-6, 963. Košnica, OR. 1861. 6-1-0., VŽD. 81/81 br. 56 Krunovina Hrvatska, Županija Varaždinska, Porezni ured Klanjec, Občina Košnica 1861., Z.K.IX, Z.K.VIII i zapisnik *Parzellen Protocoll* općine Košnica 1861. godine 56 v, 81 va. Prostor ispod južnih zidina dvorca, površine 149 klaft, zapremali su vinogradi, koji su, kao i okolne livade, pašnjaci, oranice, voćnjaci i šume, bili u vlasništvu Komorske zaklade.

51 *Ratkaji Velikotaborski u hrvatskoj povijesti i kulturi 1502.-1793.*, katalog izložbe, Veliki Tabor, 11. 09.-10.10.1993., Društvo „Veliki Tabor" Desinić, 72. Na izložbi su prikazana likovna djela s temom Velikoga Tabora, od obiteljskoga stabla iz 1782. (kat. 46), crteža perom i tušem Milana Sunka, prije 1891. (kat. 74), akvarela Otona Ivekovica, oko 1920. (kat. 75), ulja na platnu O. Ivekovica (kat. 71), ulja na platnu L. Griesbacha, 1940. (kat. 72), akvarela Josipa Uhlika, negdje iz prve polovice 20. stoljeća, te ulja na platnu s prikazom Velikoga Tabora s jugoistočne strane O. Ivekovića.

mile sve vizualne silnice, ali koji je bio središte pejsažnoga mikrosvijeta s pogledom na „prostranstva što mu ih je oko moglo obuhvatiti s masivnih gradskih kula, daleko prema Štajerskoj, još dalje prema maglenoj dravskoj i mađarskoj ravnici, prema jugu do plavetnila Zagrebačke gore".[57]

Na platnu s portretom jugoistočnoga dijela dvorca,[58] Ivekoviću u prvom planu, do polovice vertikalne kompozicije, oslikava livadu na jugoistočnoj padini, prošaranu kratkim potezima pastelnih boja, vjerojatno proljetnoga cvijeća, s jednim drvetom na komadu obrađene zemlje u lijevom kutu (vjerojatno pripadajućem voćnjaku), te šumom prema sjeveroistočnoj padini. Iako je Ivekovićposljednja dva desetljeća svoga životnoga i slikarskog puta posvetio stvaranju likovnih oda rodnomu zagorskom kraju, zamijenivši velike povijesne teme lirskim pejsažnim motivima, na ovim posljednjima ipak prevladava duh memorije, akumuliran u arhitektonskom spomeniku. Veliki Tabor na Ivekovićevim slikama nije samo percipirani objekt u prostoru, nego likovna sinteza povijesne memorije i sažet vizualni simbol, istaknut kao dominantna vertikala od koje se slikar-promatrač ne udaljava previše, ne želeći je izgubiti u pejsažnim daljinama. Stoga na većini djela dvorac zaprema znatan dio slikarske kompozicije, uronjen u tek uži krajobrazni pojas.

Grafika M. Sunka s motivom krajolika Velikog Tabora 1894., Hrvatski državni arhiv

Cjelovitosti povijesnoga tumačenja i arhitektonsko-umjetničke valorizacije Velikoga Tabora pridonosi promišljanje dvorca u kontekstu njegova širega pejsažnog okruženja, kojega su oblici konačno odredili morfologiju burga-dvorca i njegov vizualni identitet. Arhitektonski spomenik i krajolik dva su jednako vrijedna entiteta kojih prožimanje implicira visoke estetske vrijednosti prostora što bi bio okrnjen bez postojanja jednoga od njih jer „impozantna građevina ovog jedinstvenog burga čini se kao da je određena širokim krajobrazom isto toliko kao što je i okolina određena njegovom pojavom u širokom prostoru".[59]

U promišljanju teme likovnih izvora s motivima Velikoga Tabora i njegova krajolika, odabrana djela (veduta s obiteljskoga stabla, Sunkova grafika i Ivekovićeva ulja), nastala tijekom tri stoljeća, svjedoče o kontinuitetu zanimanja vedutnoga i pejsažnoga slikarstva za bezvremensku ljepotu Velikoga Tabora, naglašenu pitoresknim krajolikom zagorskih brežuljaka. I dok građevina, vremenu unatoč, egzistira kao postojan i mijenama nesklon entitet, simbol povijesne, graditeljske i umjetničke memorije, njezin prostorni okvir u različitim vremenskim prilikama podliježe promjenama oblika i boja, pozivajući na nove interpretacije. Arhitektonsko-pejsažna cjelina je živi organizam unutar kojega se stvaraju pomične slike i drukčiji prostorni odnosi zavodljivih vizura, koji će u nekom božanstvenom trenutku nadahnuća ostati trajno zabilježeni u likovnom mediju – svjedočanstvu budućim tumačima o tadašnjem izgledu prostora.

Vrjednovanje kulturnoga krajolika

Temeljno polazište vrjednovanja kulturnoga krajolika Velikoga Tabora jest u sagledavanju međudjelovanja svih njegovih sastavnica – prirodnih i antropogenih. Pojedinačne vrijednosti u krajoliku (građevine, naselja i ostala kulturno-povijesna obilježja) moguće je zasebno analizirati i svaka je za sebe određena vlastitom vrijednosnom kategorijom. Na ukupnu vrijednost kulturnoga krajolika Velikoga Tabora, osim njegove zasebne arhitektonske i kulturno-povijesne vrijednosti, utječu i ostali graditeljski elementi u okolnom prostoru, kao primjerice niz očuvanih povijesnih etnoloških građevina (stambenih i gospodarskih) koje svjedoče o povijesnom kontinuitetu prostora.

Na temelju prepoznatih vrijednosti izdvajaju se oni dijelovi krajolika koji u sebi sadrže obilježja što ga odvajaju od ostaloga prostora, u kojima je ostvaren jasan međuodnos pojedinih sastavnica, čitljivost i prostorni identitet.

52 Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Grafička zbirka, inv. br. 1716, crtež perom i tušem, 124x175 mm, u paspartuu 276x312 mm. Nema točne datacije ovoga crteža, stoga se doba njegova nastanka smatra razdoblje prije 1891. godine (vjerojatno prethodno desetljeće), kada prerano umire njegov autor.

53 Schneider, M. (1977.), nav. dj. (bilj. 49.), str. 24. Opus pejsažnoga i vedutnoga slikarstva M. Sunka autorica promatra u kontekstu historiografije, povijesti umjetnosti i čuvanja spomenika kulture. Riječ je o značajnom doprinosu ovoga slikarskog žanra u navedenim disciplinama, u službi kojih su ostvarena djela neosporne dokumentarne vrijednosti (I. Kukuljević-Sakcinski, M. Pilar, E. Laszowski, Gj. Szabo, A. Jiroušek i dr.).

54 Maruševski, O. (1978.), nav. dj. (bilj. 32.), str. 6

55 Maruševski, O. (1978.), nav. dj. (bilj. 32.), str. 8

56 Premerl, T. (1978.), *Veliki Tabor – Naša obaveza prema porukama baštine*, „Kaj" III, str.16

57 Maruševski, O., (1978.) nav. dj. (bilj. 32.), str. 8

58 Ulje na platnu, 48,5x33,5 cm, Društvo Veliki Tabor

59 Premerl, T. (1978.), nav. dj. (bilj. 56.), str. 17

Veliki Tabor u krajoliku; snimio: N. Vranić, 1962.; Mininistarstvo Kulture, Uprava za kulturni razvitak, Fototeka

Veliki Tabor u krajoliku; fotografija iz 1895., iz ostavštine Otona Ivekovića, Ministarstvo Kulture, Uprava za kulturni razvitak, Fototeka

Tradicijska kuća u okolici Velikog Tabora

Estetski činitelji i perceptivni doživljaj, osjećaj prostora – najmanje su objektivne kategorije, a temelje se na dojmu koji se događa između krajolika i promatrača, te koji se povezuje sa zavičajnošću i pripadanjem prostoru.

Da bi krajolik zadovoljio kriterije postavljene za njegovim proglašenjem i dobivanjem statusa kulturnoga dobra, moraju biti dokumentirana sva obilježja i kvalitete koje pridonose njegovu integritetu i važnosti. Integritet se može prepoznati kao preživljavanje (očuvanost) fizičkih karakteristika i obilježja krajolika određenoga povijesnog razdoblja. Parametri vrjednovanja integriteta jesu lokacija, raspored, međusobni odnosi, oblikovanje, materijali, vještine i percepcija (osjećaj mjesta).

Ne postoji jedinstvena metodologija istraživanja i vrjednovanja krajolika, već se ona ciljano formira za svaki pojedini slučaj, ovisno o njegovim sastavnicama.[60] Na temelju vrjednovanja pojedinih sastavnica kulturnoga krajolika, a prema stručnim kriterijima očuvanosti povijesnih struktura, određuju se zone zaštite – granice kulturnoga dobra. Pragmatično postavljene granice kulturnoga krajolika koje određuju njegovu zonu zaštite samo su jasno izraženi dijelovi fizičkih struktura: putovi, vrhovi brda, rubovi šume i sl., koji signiraju prostor kadrova slike Velikoga Tabora, doživljene iz najfrekventnijih povijesnih trasa komunikacija. Na rubovima tako određenih granica nalaze se prostorno istaknute građevine – orijentiri u prostoru (kapele, raspela i neke istaknute građevine), kao prostorni međaši na tragu definiranja nekadašnjih teritorijalnih granica posjeda. Da bi izrazila stvarne prostorne i egzistencijalne odnose, u mijeni tijekom povijesnih razdoblja, zona zaštite kulturnoga krajolika Velikoga Tabora trebala bi biti postavljena fluidno, zatvarajući dinamička polja s jačom ili manjom koncentracijom prostornih, arhitektonskih i estetskih kvaliteta.

Postupci zaštite krajolika

Proces koji posjetitelju pruža mogućnost doživljaja krajolika kakav je nekad bio i postojao u određenom povijesnom razdoblju zahtijeva interpretaciju krajolika koja treba biti blisko povezana s integritetom i povijesnim stanjem krajolika te mogućnošću povezivanja njegova današnjeg karaktera s onim koji je definiran u prošlosti.

Tijekom planiranja procesa zaštite važno je osigurati očuvanje postojećih prepoznatih vrijednih obilježja krajolika. Prije bilo kakvih zahvata u krajoliku treba izraditi Plan održavanja i zaštite krajolika ili drugi sličan dokument.

Četiri glavna postupka za zahvate na krajoliku jesu:

– Održavanje, koje je definirano kao čin (proces) primjenjivanja mjera potrebnih za održavanje postojeće forme, integriteta i materijala povijesnih sastavnica krajoli-

60 Council of Europe osnovao je 1991. godine posebno strukovno tijelo *Group of specialists on Heritage landscapes and sites* sa ciljem razvijanja metode zaštite prostorne baštine i nadogradnje dosadašnjim metodama zaštite graditeljskoga nasljeđa. U sklopu djelatnosti UNESCO-a, 1991. godine predlaže se kategorija *cultural landscapes* (kulturni krajolik), te se počinju koristiti metodologije vrjednovanja i uspostava kriterija za upisivanje kulturnih krajolika na listu svjetske baštine: *Global Strategy for a Representative World Heritage List, in relation with the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, UNESCO, Paris, Bureau of the World Heritage Comittee, 1994.

ka. Djelovanje koje uključuje i idejne mjere za zaštitu i stabilizaciju krajolika usmjerava se u prvom redu na stalno održavanje i popravljanje povijesnih materijala, a ne na zamjenu i novu izradu.

– Rehabilitacija je definirana kao čin (proces) koji omogućava kompatibilno korištenje krajolika kroz popravke, alternacije i dodatke tijekom obnavljanja tih obilježja, a koja prenose njegove povijesne i kulturne vrijednosti.
– Restauracija je čin (proces) koji točno ocrtava formu, obilježja i karakter neke od sastavnica krajolika, a pojavljuje se u pojedinom razdoblju radi uklanjanja obilježja od ostalih razdoblja, kao i rekonstrukcije nedostajućih obilježja iz toga restauracijskog razdoblja.
– Rekonstrukcija je čin (proces) ocrtavanja obilježja pomoću novih konstrukcija, forme, obilježja i detalja danas nepostojećih i nepreživljenih obilježja krajolika (građevina, struktura krajolika ili nekih drugih obilježja), kojima je svrha uspostavljanje njegova izgleda u specifičnom povijesnom razdoblju i na izvornoj povijesnoj lokaciji.

Postupak upravljanja i održavanja krajolika mora biti temeljen na širokom opsegu profesionalnih znanja i sa stručnjacima iz područja arhitekture, urbanizma, pejsažne arhitekture, ekologije i održavanja krajolika. Primarni postupak za krajolik jest korištenje stručnih standarda, temeljenih na zaštitno-povijesnom pristupu, kao i odabir prihvatljivoga pristupa i okvira upravljanja. On se mora temeljiti na uvažavanju i prihvaćanju vrijednosti povijesnih osobina krajolika, razini povijesne dokumentacije i stupnju očuvanosti njegovih povijesnih vrijednosti i integriteta; postojećih fizičkih uvjeta, očuvanosti tradicionalnoga načina korištenja prostora i komparabilnosti s predloženim načinom korištenja koji može biti muzejski, znanstveni, turistički, pasivni ili aktivni, javni ili privatni.

Prizor Velikog Tabora s prozora tradicijske kuće

Zaključak

Kulturni je krajolik Velikoga Tabora jedinstvo prirodnih i graditeljskih struktura koje nizom raznolikih prostornih sekvenci predstavlja prepoznatljivu i znakovno snažnu sliku. To je, također, i dinamičan, ručno oblikovan prostor koji u sebi nosi niz vrijednosti, svjedočeći o načinu čovjekova života tijekom nekoliko stoljeća. Krajolik je promjenjiva struktura koja u sebi nosi konstante što ga u globalu čine nepromjenjivim, unatoč promjenama koje se događaju u njegovu trajanju od kasnoga srednjeg vijeka do danas, ali i u mijenama godišnjih doba. Želimo li očuvati prepoznate vrijednosti, prenijeti ih i budućim naraštajima, zadržati sponu prošlosti i budućnosti, sadašnje djelatnosti moraju biti vođene ispravnim načelima. Postoje brojne stručne metode i postupci, primjenom kojih bi se omogućio kvalitetan život krajolika, zajednice i pojedinaca (vlasnika zemlje), sudionika u korištenju i kreiranju prostora, ali je važno uspostaviti konsenzus oko prioriteta i sustava vrijednosti.

Prioritet je izrada Plana održavanja i zaštite krajolika Velikoga Tabora kojim bi se postavili ciljevi i programski okviri budućega života toga iznimnog prostora. Plan zaštite kulturnoga krajolika i odabrani postupci trebaju se zbog svoje složenosti temeljiti na nizu činitelja, a oni uključuju upravljanje i interpretaciju vrijednosti krajolika kao cjeline, u njegovu najvrjednijem razdoblju, integritetu i stanju individualnih obilježja krajolika. Za sve postupke treba pomno razmotriti mogućnosti i uvjete daljnjega života krajolika kroz primarno stajalište prenošenja njegova značenja i vrijednosti za budućnost.

Literatura

1. Adamček, J. (1980.), *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine 15. do kraja 17. stoljeća,* Zagreb
2. Baudrillard, J. (1968.), *Simulacra and Simulations*, „Selected Writings", Polity Press
3. Birnbaum, C. (1992.), *Protecting Cultural Landscape*, „National Tusthor Historic Preservation", Washington, vol 7, br. 3/1992.
4. Bogdanovski, J. (1998.), *Landscape architecture: Preservation and modelling selected problems*, Teki Krakowske, Krakow
5. Buturac, J. (1944.), *Popis župa Zagrebačke biskupije godine 1334*, Zagreb
6. Crkvenčić, I. (1958.), *Prigorje planinskog niza Ivančice*, Radovi Geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
7. Fister, P. (1998.), *Prostorna dediščina – nova spomenička vrednota*, „Varstvo spomenikov", Ljubljana, br. 34/1998.
8. Gulin, A. (1995.), *Povijest obitelji Rattkay*, Zagreb
9. Gulin, A. (1985.), *Prilog proučavanju rodoslovlja i važnijih posjeda obitelji Ratkay*, „Kaj" br. 2-3/1985, Zagreb
10. Hall, E.T. (1965.), *The Hidden Dimension*, New York
11. Heidegger, M. (1954.), *Bauen, Wohnen, Denken und Aufsätze*, II. dio, Pfulingen
12. Jellicoe, G. S. (1987.), *The Landscape of Man*, Thames and Hudson, London 1975, Revised edition 1987.
13. Laszowski, E. (1895.), *Porodica Ratkaja*, „Prosvjeta" (list za zabavu, znanost i umjetnost), Zagreb
14. Laszowski, E. (1901.), *Sajamski privilegij za Desinic, Sopot, Sela i Mali Tabor godine 1590*, VZA III, Zagreb
15. Lynch, K. (1974.), *Slika jednog grada*, Beograd
16. Martindale, A. (1996.), *Gothic Art*, Thames and Hudson, London
17. Maruševski, O. (1978.), *Bilješka o jednom stanovniku Velikog Tabora*, „Kaj", br. 3/1978, str. 3-15
18. Petković, M. (1993.), *Veliki Tabor baština Ratkaja*, u: Ratkaji Velikotaborski, Zagreb-Veliki Tabor
19. Premerl, T. (1978.), *Veliki Tabor – naša obaveza prema porukama baštine*, „Kaj", br. 3/1978, str. 15-21
20. Schneider, M. (1977.), *Gradovi i krajevi na slikama i crtežima od 1800. do 1940,* Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb
21. Schulz, C. N. (1975.), *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Beograd
22. Schulz, C. N. (1982.), *Genius loci*, Stuttgart
23. (1994.) UNESCO, Operativne smjernice za provedbu konvencije o svjetskoj baštini
24. Vežić, M. (1882.), *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb
25. Žmegač, A. (1991.), *Veliki Tabor – razvoj i značenje*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
26. (1993.), *Ratkaji Velikotaborski u hrvatskoj povijesti i kulturi 1502.-1793*, katalog izložbe, Društvo Veliki Tabor, Desinić

Izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb: Grafička i kartografska zbirka, Fond Državne geodetske uprave

Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

Općinski sud u Pregradi

Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Fototeka

Evidencija i mreže dvoraca

Registers and castles networks

villas

stately homes and castles

Zofia Mavar

Prilog evidenciji, istraživanju i obradi dvoraca, kurija i ljetnikovaca u Hrvatskoj

Evidence, research and elaboration of manors, curias and villas in Croatia

Stanje dvoraca, kurija i ljetnikovaca u Hrvatskoj godinama upozorava na potrebu njihove primjerenije stručne obrade i zaštite. Problem je danas osobito aktualan zbog pojave potencijalnih investitora. No, evidencija i pravna zaštita tih građevina u pojedinim područjima Hrvatske prilično je manjkava. Neka su područja razmjerno dobro obrađena, a na nekima je proces evidencije započet tek nedavno. Premda je određen broj tih građevina odavno zaštićen, one su najčešće bez odgovarajuće skrbi i prepuštene propadanju bez obzira na njihovo značenje i vrijednosti. Osobito su zanemarene nekad perivojno uređene površine u njihovu neposrednom okolišu, koji je nerazdvojiv dio njihova povijesnoga identiteta.

Stručna obrada takvih složenih povijesnih cjelina često je u velikom nerazmjeru s njihovom važnošću – ne samo u ukupnom opusu kulturnoga naslijeđa već i s gledišta njihova gospodarskoga potencijala. Razlog su tomu, među ostalim, složenost i dugotrajnost istraživačkoga procesa stručne i znanstvene obrade nužne za valorizaciju. Temelj za utvrđivanje statusa kulturnoga dobra jest povijesna studija, a za otkrivanje povijesnih struktura složenoga povijesnog sklopa važna su arhitektonska i često arheološka istraživanja. To je, uz nužna arhivska istraživanja tek jedan dio stručnih predradnji na obradi povijesne građevine ili sklopa. Stoga je očito da na njihovo vrjednovanje utječu različiti kriteriji uspostavljeni na razini različitih stručnih disciplina što ih valja usuglasiti.

U tom kontekstu priopćenje rezimira stanje dvoraca i kurija na području Karlovačke županije, a također karakterističnih gospodarsko-stambenih (ladanjskih) sklopova na području Konavala. Koriste se rezultati istraživanja koja su proveli stručnjaci Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture nakon Domovinskoga rata, i to za potrebe obnove i razvojnih planova.

The state of manors, curias and villas in Croatia has for years been requiring a more adequate expert cultivation and preservation. This problem is especially noticeable today due to the emergence of potential investors. However, the register and legal protection of those buildings in certain Croatian regions is quite inadequate. Some areas are treated reasonably well, while in some the process of registration has just recently begun. Although a certain number of these buildings have been protected for years, they are most often left without proper care and are further decaying regardless of their significance and value. Particularly neglected are former gardens in their immediate surrounding, which is an inherent part of their historical identity.

Expert cultivation of such complex historical units is often disproportionate to their significance, not only in the total opus of cultural heritage, but also from the standpoint of their economic potential. The reason for this, among others, is the complexity and longevity of the research process necessary for valorization. The basis for establishing the status of a cultural monument is a historical study, while architectural and, often times, archeological research are important for the discovery of historical structures of the complex historical system. Along the necessary archive research, this is just part of the professional prerequisites for the processing of the historical building or set. Therefore, it is clear that different criteria, established on the level of different professional disciplines which need to be conciliated, influence their valorization.

In this context, the paper provides an overview of the state of manors and curias in the Karlovac County, as well as the typical economic-residential (country estate) assemblies in the Konavle region. It uses the results of research conducted by the experts from the Direction for protection of cultural heritage of the Ministry of Culture after the Homeland War, which was undertaken in order to help the reconstruction process and the creation of development plans.

dvorci, kurije i ljetnikovci
Karlovačka županija
valorizacija

manors, curias and villas
Karlovac county
valorisation

Zofia Mavar, dipl. ing. arh.
Ministarstvo kulture,
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Runjaninova 2, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4866 619
Fax +385 (0)1 4866 680
E-mail: zofia.mavar@min-kulture.hr

Na području Hrvatske velik je broj specifičnih povijesnih sklopova izvorno namijenjenih stalnom ili povremenom stanovanju nekoga dostojanstvenika ili imućnijega predstavnika društva, a koji su se u pravilu sastojali od stambene zgrade – rezidencije,[1] gospodarskih zgrada i uređenoga neposrednog, katkad i šireg okoliša. Povijest nekih sklopova seže daleko u prošlost.[2] Nakon gubitka izvorne funkcije većina se njih ne održava i propada bez obzira na njihove povijesne, umjetničke i arhitektonske vrijednosti. Stanje očuvanosti tih sklopova je različito, a tehničko stanje velike većine već je dugi niz godina neprimjereno – na što upozoravaju očevici i stručnjaci. Neke su građevine odavno u ruševnom stanju i time su postale dio arheološke baštine u manjem dijelu istražene, zaštićene i tek iznimno prezentirane. Premda su ruševine (kao elementi materijalne kulture i najopipljiviji svjedoci povijesti područja) sadržajno zanimljive i vrlo slikovite u krajoliku, kod nas se ne uključuju u turističke programe, čak ni u ulozi u pravilu odličnih, specifičnih vidikovaca. Posve je zanemareno da bi i takvi ruševni sklopovi mogli biti privlačni i, uz ostalo, imati važnu ekonomsku funkciju u malim sredinama jer bi otvorili mogućnost novih radnih mjesta.

Neki sklopovi, ili češće pojedine zgrade dvoraca, kurija i ljetnikovaca koje su se očuvale do novijega doba u solidnomu građevnom stanju, dobili su nakon 1945. godine nove funkcije. Nažalost, one najčešće nisu pomno birane. Nekadašnja raskošna povijesna zdanja postaju stambene zgrade za zbrinjavanje beskućnika ili socijalno ugroženih osoba, upravne i gospodarske zgrade poljoprivrednih zadruga (uz ostalo uzgajališta peradi i sušionice mesa!), gospodarski pogoni i skladišta, škole ili đački domovi, domovi staraca i bolesnih osoba, bolnice i sl., što je dovelo do golemih devastacija izvornih građevnih struktura.

Preinake dvoraca, primjerice za muzeje, bile su za neke građevine spasonosne. No, nisu svi dvorci mogli postati muzeji jer su ulaganja u radove privođenja toj funkciji, a poslije i troškovi održavanja, prevelika u odnosu na moguća sredstva iz državnoga proračuna.

Poseban je problem stanje izvornih perivojnih površina, katkad s pripadajućim impozantnim dijelovima nekad pomno oblikovanoga šireg okruženja (krajobrazni perivoji), koje su zajedno s arhitektonskim sklopom dvoraca i kurija činile nerazdvojivu cjelinu. Nezainteresiranost i neznanje doveli su do potpune devastacije smišljeno projektiranih vrtnih i perivojnih kompozicija. Samo u nekim slučajevima sačuvali su se poneki primjeri izvornoga biljnog pokrova. Te su vrtne i parkovne površine pretežito zapuštene, uništavane neodržavanjem, neprimjerenim hortikulturnim uređenjem ili neodgovarajućom namjenom, a mnoge su rasparcelirane i degradirane gradnjom, smještajem dječjih igrališta, športskih terena i sl.

Političke promjene 1990-ih godina otvaraju nove probleme. Malobrojni stručnjaci u službi zaštite, opterećeni administrativnim poslovima, imaju sve manje vremena za

1 Zamak, palača-dvorac, dvor, kurija, ljetnikovac, vila

2 O tome detaljnije: Obad Ščitaroci, Mladen, Bojanić Obad Ščitaroci, Bojana (2005.) *Dva tisućljeća tradicije dvoraca, vila i zamkova na tlu Hrvatske*, u: Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima, zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa, Zagreb, str. 19-22

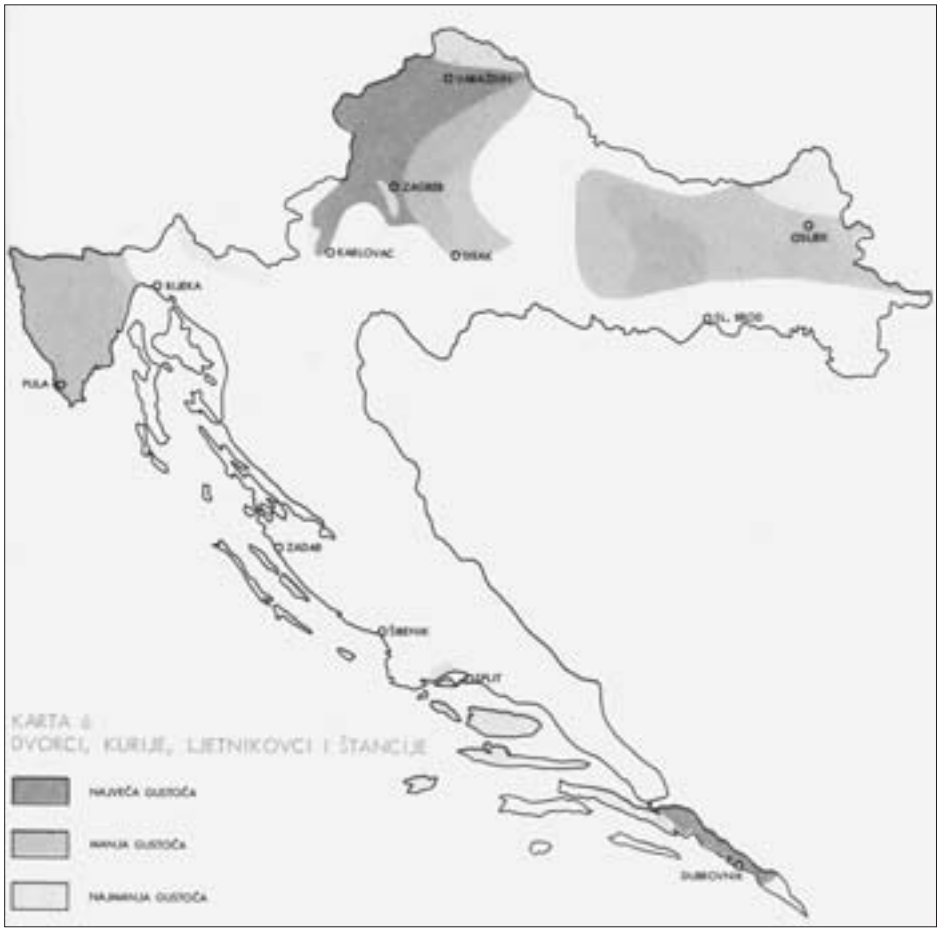

SLIKA 1. KARTA RASPROSTRANJENOSTI DVORACA, KURIJA I LJETNIKOVACA U HRVATSKOJ (PREMA: A. HORVAT, 1971.)

stručne poslove na zaštiti i očuvanju kulturno-povijesnih vrijednosti. U drugom su planu primarni poslovi, tj. istraživanje, evidencija, dokumentiranje i praćenje stanja[3] kao nužna podloga za izradu strategije zaštite, te izdavanje posebnih uvjeta zaštite i prethodnog odobrenja za radove na pojedinim povijesnim sklopovima/građevinama. Osim toga, određenom broju povijesnih građevina, pa tako dvoraca i kurija, neregulirana su ili sporna vlasnička prava, što onemogućuje bilo kakvu investicijsku djelatnost.

STANJE EVIDENCIJE DVORACA, KURIJA I LJETNIKOVACA

Pristupajući evidenciji kulturno-povijesnih vrijednosti, napose pojedinih vrsta, izuzetno je važno odrediti kojim ciljevima ona služi. Pritom treba imati u vidu da ona nije samo prvi korak za otvaranje dosjea, već prije svega polazište za državnu strategiju njihove zaštite i uspostavljanje nužnih programa djelovanja stručnjaka, vlasnika odnosno korisnika.

Takav je pristup danas ne samo opravdan već i nužan. Za pristup valorizaciji integralnih vrijednosti prostora na razini razvojnih planova područja, te revitalizaciji i eventualno modernizaciji pojedinih područja, povijesnih sklopova i građevina, uz evidenciju brojčanoga stanja i rasprostranjenosti – nužna je podloga i dobra evidencija

3 Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, čl. 78. (NN br. 69/1999.)

Tablični prikaz stanja evidencije i pravne zaštite dvoraca i kurija na području Karlovačke županije, stanje 2001. godine

Karlovačka županija	VRIJEME GRADNJE																															UKUPNO			
	više-slojno			13. st.			14. st.			15. st.			16. st.			17. st.			18. st.			18/19. st.			19. st.			19/20. st			20. st.			neutvr-đeno				
	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	R	P	E	E	R	P	E	Ukupno
GRADOVI																																						
Karlovac	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	4	–	–	2	–	1	9	–	–	1	–	–	1	–	–	2	18	–	20
Duga Resa	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ogulin	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	2	3
Ozalj	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	1	1	–	2	–	–	–	–	1	–	1	3	3	5	11
Slunj	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
OPĆINE																																						
Barilović	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	2	2
Bosiljevo	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	3	4
Cetingrad	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	(1)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	(1)		(1)
Draganić	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Generalski Stol	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3
Josipdol	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Krnjak	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lasinja	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	(1)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	(1)	(1)
Netretić	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1	3
Plaški	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Rakovica	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ribnik	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	2
Saborsko	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Tounj	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Vojnić	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Žakanje	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3
Ukupno	3	2	–	1	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	1	–	2	1	1	4	3	–	2 (3)	1	3	11	12 (13)	–	1	–	–	2	–	3	10	24 (25)	21 (22)	55 (57)
Sveukupno	5			1			1			1			1			3			8			3 (4)			26 (27)			1			2			3	10	24 (25)	21 (22)	55 (57)

R – registrirano, P – preventivno zaštićeno, E– evidentirano, * U zagradama su navedene građevine srušene u Domovinskom ratu.

fizičkoga stanja kulturno-povijesnih vrijednosti, koja ukazuje na karakter promjena i devastacija (Slika 1.).

Postojeći podatci kojima raspolaže služba zaštite o dvorcima, kurijama i ljetnikovcima ne nude takvu mogućnost. Sustavna evidencija dvoraca, kurija i ljetnikovaca na čitavom području Hrvatske nikad nije obavljena. Stoga su podatci u velikoj mjeri zastarjeli, manjkavi ili ih uopće nema. Prva evidencija dvoraca i kurija, koju je krajem 1960-ih godina proveo tadašnji Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SRH, obuhvatila je tek područje nadležnosti regionalnih Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu i Osijeku.[4] Brojni stručnjaci, većinom izvan službe zaštite, provode dugi niz godina istraživanja ladanjske arhitekture dubrovačkoga područja,[5] no rezultati su tek dijelom objavljeni. Najviše je raspoloživih podataka o dvorcima Hrvatskoga zagorja, gdje su se u proteklom razdoblju koncentrirala istraživanja većine istraživača.[6] Obrada toga područja, zbog novonastalih uvjeta i pokrenutih privatizacijskih procesa, intenzivira se posebice nakon 1990. godine.

Te se godine, zbog istih razloga, i u tadašnjem Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Republike Hrvatske pokreće revizija postojećih podataka o dvorcima i

4 Horvat, A.; Habunek-Moravac, Š.; Aleksić, N. (1970.), *Dvorci i kurije Sjeverne Hrvatske – stanje i mogućnosti uključivanja u suvremeni život*, Zagreb. Autorice su s brojnim suradnicima obradile 187 sklopova i građevina. Prikupljeni materijal, elaboriran u tri sveska, dostupan je u knjižnici Ministarstva kulture Republike Hrvatske u Zagrebu, Runjaninova 2.

5 Grujić, N. (1991.), *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb, str. 5-7

6 Vidjeti detaljnije: Obad Šćitaroci, M.; Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2005.) *Dva tisućljeća tradicije dvoraca, vila i zamkova na tlu Hrvatske*, u: Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima, zbornik radova Međunarodnoga znanstveno-stručnog skupa, Zagreb, str. 20

kurijama.[7] Polazište za taj rad bio je već prije naveden elaborat iz 1960-ih godina. U sljedećim se godinama rad obavlja smanjenim intenzitetom zbog prilagodbe redovitoga programa rada novim, ratnim uvjetima. U poratnim se godinama rad nastavlja prilikom izrade konzervatorskih podloga za novu generaciju prostorno-planske dokumentacije, kada se nužno pokreće revizija stanja kulturno-povijesnih vrijednosti.

Stanje evidencije dvoraca i kurija na području Karlovačke županije

Reviziji podataka o stanju dvoraca i kurija na području Karlovačke županije pristupili su stručnjaci Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture godine 1999. u sklopu izrade konzervatorske podloge za potrebe Prostornoga plana Karlovačke županije.[8] Tom je prigodom na području Karlovačke županije evidentirano 55 građevina i sklopova dvoraca i kurija, od kojih prema postojećoj klasifikaciji 23 pripada u skupinu plemićkih dvoraca i kurija.[9] Neki su od njih već i ranijih godina nešto detaljnije obrađivani.[10] Sedam se dvoraca u službenim evidencijama svrstava u skupinu *starih, srednjovjekovnih gradova*, koji su kasnije dijelom preinačeni za boravak plemićkih obitelji: dvorci Bosiljevo, Brlog, Dubovac, Novigrad na Dobri, Ogulin, Ozalj i Ribnik. Dvije građevine potječu iz 17. stoljeća: dvorac Prepelić (Vrhovec) i kurija Zrinjski (Karlovac), pet je građevina iz 18. stoljeća (dvorac Zorkovac, plemićka kurija Grdun, kurija Vukasović – Mali Modruš Potok, kurija – Svetičko Hrašće, plemićka kurija Žubrinci), osam iz 19. stoljeća (dvorci Jaškovo, Jurovo,[11] Švarča, Trešćerovac, kaštel Hrnetić, kurija Drašković – Rečica, te kurije u Lipi, Mahičnom), a jedan je dvorac iz 20. stoljeća (dogradnja starijem zdanju u Gornjem Pokuplju). Od navedenih dvoraca devet je pravno zaštićeno, a od plemićkih kurija njih sedam.

Integralni su dio navedenih plemićkih dvoraca i kurija pejsažno uređene površine – perivoji, danas u pravilu zapušteni i degradirani (Jaškovo, Gornje Pokuplje, Švarča, Zorkovac, kaštel Hrnetić, Mali Modruš Potok, Rečica, Hrašće, Žubrinci), a gdjegdje i park-šuma (Bosiljevo, Novigrad, Ozalj, Dubovac). Nažalost, ove površine nemaju status spomenika kulture iako su kao integralna prirodna i kulturno-povijesna vrijednost nerazdvojivi dio njihova kulturnog identiteta i evidentan primjer kulturnoga krajolika.[12] Prema kriterijima nadležne službe za zaštitu prirode neke od navedenih perivojnih površina (vjerojatno one sa sačuvanim biljnim pokrovom) evidentirane su kao spomenici prirode, odnosno spomenici vrtne i parkovne arhitekture. Pod posebnom je zaštitom jedino park-šuma uz dvorac u Bosiljevu.

Svi su plemićki dvorci i kurije smješteni na pomno odabranim mjestima, pretežito u otvorenomu krajoliku. Osobito su privlačni oni smješteni u dolinama Dobre i Kupe, rijeka neodoljive prirodne ljepote.

U prije navedeni broj dvoraca i kurija uključene su građanske i župne kurije,[13] no njihova evidencija još nije konačna. Na prostoru Karlovačke županije dosad je evidentirano 25 župnih kurija koje su najčešće smještene u naseljima, uz župnu crkvu, od čega je 13 pravno zaštićeno (u sklopu s pripadajućim sakralnim građevinama). Najstarija župna kurija potječe iz 17. stoljeća (Lipnik, Općina Ribnik), dok je većina iz 19. stoljeća.

Broj građanskih stambenih kurija u predmetnoj je konzervatorskoj podlozi preuzet iz postojeće evidencije u kojoj se nalazi samo sedam preventivno zaštićenih građevina[14] iz 18., 19. i početka 20. stoljeća. Šest je u zaštićenim povijesnim cjelinama naselja na području Grada Karlovca, a jedna se nalazi u naselju Generalski Stol.

Iz priložene je tabele vidljivo da je najveća gustoća dvoraca i kurija u Karlovačkoj županiji na području administrativnih jedinica Karlovac (20) i Ozalj (11).

7 Godine 1990., u sklopu redovitoga programa rada tadašnjega Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Republike Hrvatske započela je akcija prikupljanja podataka i dokumentacije o namjeni i tehničkom stanju dvoraca i kurija, te njihovu imovinsko-pravnom statusu, radi revizije podataka i izrade konzervatorskih uvjeta za primjerenu uporabu tih građevina. Projekt je vodila konzervatorica Nada Aleksić, dipl.ing.arh., u suradnji s prof. povijesti Katicom Mutak.

8 Konzervatorsku podlogu za Prostorni plan Karlovačke županije izradili su stručnjaci Odjela za prostorno-planske mjere zaštite Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH u suradnji sa stručnjacima Konzervatorskog odjela u Karlovcu. Evidenciju dvoraca i kurija obavila je viša savjetnica-konzervatorica Nada Aleksić, dipl.ing.arh., i nastavila s njihovom daljnjom obradom.

9 Postojeća klasifikacija dvoraca i kurija nije dosljedna, te bez dopunskih analiza otežava razvrstavanje građevina u pojedine točno definirane skupine.

10 Elaborirani materijali evidencije iz 1960-ih godina sadrže podatke za trinaest građevina: devet dvoraca (većina iz skupine stari gradovi) i četiri plemićke kurije. Vidjeti detaljnije: Horvat, A. i dr. (1970.).

11 Očevidom je utvrđeno da su od dvorca u Jurovu ostali tek tragovi, a sačuvan je samo gospodarski dio nekadašnjega sklopa.

12 Jasno raspoznatljiv i uređen, tj. projektiran krajolik koji je nastao namjerom čovjeka s estetskih pobuda – prema definiciji tipova krajolika u paragrafu 39. *Operational guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention,* WHC. 99/2, March, 1999: 9.

13 U stručnoj su terminologiji ravnopravno prisutna dva termina: župni dvor i kurija župnoga dvora.

14 Ovom prigodom nije provedena evidencija kulturno-povijesnih vrijednosti u zaštićenim naseljima koja su predmet druge razine planiranja. Njihovo se stanje obvezatno aktualizira prilikom izrade konzervatorske podloge za Generalni urbanistički plan odnosno Urbanistički plan uređenja.

Slika 2. kaštel Hrnetić

Slika 3. Kaštel Hrnetić, degradacija povijesnoga sklopa gradnjom industrijskoga pogona u neposrednoj blizini
(izvor: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine)

Ocjena zatečenoga stanja

Tijekom terenskoga rada utvrđeno je da plemićki dvorci i kurije imaju sljedeće funkcije:

- administrativnu: Vrhovec;
- kulturnu (muzej): dvorci u Ozlju, Dubovcu (dio), kurija Zrinski u Karlovcu, kaštel u Ogulinu;
- turističko-rekreativnu: Dubovac, Vrhovec;
- zdravstvene i socijalne zaštite: Rečica (prateće građevine), Jaškovo i Trešćerovac;
- gospodarsko/privrednu: u Gornjem Pokuplju i Hrneticu (dio);
- stambenu: Brlog, Švarča, Grdun, Hrnetić, Lipa, Hrašće, Žubrinci, Zorkovac;
- bez namjene: Ribnik, Bosiljevo, Novigrad na Dobri.

Neke su od navedenih funkcija ili sadržaja sasvim neprimjereni pa dodatno pogoršavaju tehničko stanje zgrada, kao i stanje njihova neposrednog okoliša (npr. kaštel Hrnetić i dvorac u Gornjem Pokuplju), ili ih posve devastiraju (stari grad-dvor Brlog) – Slike 2 i 3.

Na temelju utvrđenoga tehničkog stanja plemićkih dvoraca i kurija valja zaključiti da su u odličnom stanju tek dvije netom obnovljene građevine (kurija Zrinski u Karlovcu i kurija u Hrašću Svetičkom). Tu treba istaknuti da je kuriju u Hrašću obnavljao vlasnik vlastitim sredstvima. U dobrom ili razmjerno dobrom[15] stanju je dvanaest građevina (u Bosiljevu, Jaškovu, Jurovu – gospodarske zgrade, Dubovcu, na Švarči u Karlovcu, Novigradu na Dobri, Ozlju, Trešćerovcu, Ribniku, Vrhovcu, Hrneticu, Lipi, Malom Modruškom Potoku. U lošem je stanju pet građevina (u Gornjem Pokuplju, Mahičnom, Rečici, Zorkovcu, Žubrincima), a devastirane su dvije građevine (u Brlogu Ozaljskom i Grdunu), dok su od jedne (Jurovo) ostali tek tragovi. Na tri se građevine upravo provode građevni radovi. Opširniji se konzervatorski radovi odvijaju na dvije lokacije: u Novigradu na Dobri, sredstvima Ministarstva kulture i Karlovačke županije, te privatnim sredstvima u Ribniku. Ovdje valja istaknuti da se iznimno vrijedan dvor u Ribniku obnavlja bez konzervatorskoga nadzora jer vlasnica ne dopušta pristup stručnjacima nadležnoga Konzervatorskog odjela. Ministarstvo kulture, uz participaciju Družbe hrvatskoga zmaja, također financira konzervatorske radove manjeg opsega na dvorcu u Ozlju. Privatnim se sredstvima, bez konzervatorske kontrole, provode radovi manjeg opsega na pratećim zgradama kurije u Žubrincima, a uz suradnju stručnjaka nadležnoga Konzervatorskog odjela u Karlovcu vlasnik priprema obnovu dvorca u Zorkovcu (Slike 4.a i b).[16]

Prilikom izrade konzervatorske podloge terenskim je očevidom utvrđeno da je stanje župnih dvorova razmjerno dobro ili posve loše. Iako se u većini slučajeva radi o građevinama skromnoga arhitektonskog oblikovanja, one su često, u nekim naseljima

15 Paušalna ocjena građevina koje nisu statički ugrožene (nema velikih trajnih deformacija nosive konstrukcije)

16 Pregled tehničkoga stanja građevina aktualiziran je na temelju konzultacija s konzervatoricama Brankom Križanić, dipl.ing.arh., i Tanjom Horvatić, prof.pov.umj., iz Konzervatorskog odjela u Karlovcu.

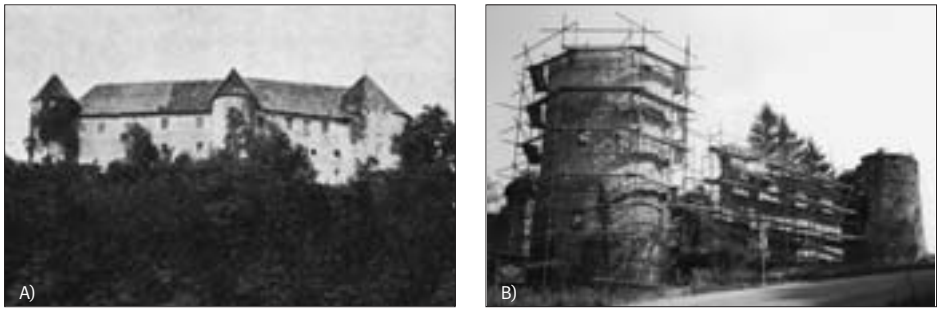

SLIKA 4. STARI GRAD-DVORAC NOVIGRAD NA DOBRI
A) STANJE POTKRAJ 19. ST. (IZVOR: R. LOPAŠIĆ, 1895.),
B) STANJE TIJEKOM KONZERVATORSKIH RADOVA 2000. GODINE

uz župnu crkvu, jedini sačuvani povijesni spomenici pa su već zbog toga vrijedni pozornosti. Neke se zgrade obnavljaju jer je većina njih oštećena ili teško stradala u Domovinskom ratu. Nažalost, pri tim se radovima rijetko konzultira nadležna konzervatorska služba, te se pri obnovi ne respektira povijesna struktura (upitan je način obnove župnih dvorova u Saborskom i Cvitanoviću). Za tri župne kurije zatražena su sredstva Ministarstva kulture (župne kurije u Dubovcu, Hrneticu i Vukmaniću), što podrazumijeva i stručni konzervatorski nadzor. Neke su stare zgrade napuštene ili srušene, a njihove su funkcije preuzele novogradnje koje su često svojim volumenom i arhitektonskim oblikovanjem neprimjerene eksponiranim lokacijama u blizini starih sakralnih objekata (Lasinja, Cerovac; Slika 5.).

Prema općoj ocjeni, stanje građanskih kurija također ne zadovoljava jer su te građevine u pravilu prepuštene brizi osiromašenih vlasnika ili trenutačnih korisnika.

SLIKA 5. CEROVAC – NOVA ZGRADA ŽUPNOGA DVORA SAGRAĐENA UZ NAPUŠTENI STARI DVOR

Stanje valorizacije

Zbog manjkavih evidencija stanja istraženosti i dokumentiranosti, utvrđivanje svojstva kulturnoga dobra i objektivno vrjednovanje dvoraca, kurija i ljetnikovaca veoma je otežano. Slijedom dosadašnje stručne klasifikacije, valorizacijom su obuhvaćene tek neke skupine građevina. Na prostoru Karlovačke županije u najvišu je vrijednosnu kategoriju uvršteno šest starih gradova svrstanih u skupinu dvoraca i kurija (Ozalj, Ribnik, Dubovac, Bosiljevo, Jaškovo i Švarča). Prema ocjeni stručnjaka vrijednost starih gradova-dvoraca Ribnik i Ozalj čak prelazi nacionalne okvire.

Dodatna je vrijednost pretežnoga broja promatranih građevina njihov širi prirodni ili kultivirani okoliš (aleje, voćnjaci, vinogradi, livade, šume, vodotoci, jezera i sl.). Premda ti krajobrazni elementi s povijesnim sklopom čine nerazdvojivu cjelinu, njihova integralna valorizacija nije provedena, što pridonosi ukupnoj devastaciji jedinstvenoga, povijesno određenoga kulturnog krajolika. Jedan je od razloga devastacije zacijelo u tome što je stručna briga o arhitektonsko-perivojnim ansamblima u nadležtvu različitih resora, kojih programi nisu odgovarajuće koordinirani.

STANJE EVIDENCIJE SPECIFIČNIH STAMBENO-GOSPODARSKIH SKLOPOVA NA PODRUČJU KONAVALA

U sklopu revizije podataka o stanju kulturno-povijesnih vrijednosti na područjima zahvaćenim ratom, stručnjaci novoosnovanoga Odjela za prostorno-planske mjere zaštite spomenika kulture – Zavoda za zaštitu spomenika kulture tadašnjega Ministarstva kulture i športa – započeli su 1993. godine s obradom područja na kojima je pokrenuta obnova i izrada planova razvoja. Područje Konavala bilo je jedno od prioritetnih, pa je obrada krenula netom nakon njegova oslobođenja.[17]

17 Prostor Konavala stručno se obrađuje od 1995. godine u sklopu redovitoga programa rada Uprave za zaštitu kulturne baštine – prioritetno za potrebe obnove odabranih građevina, a obrada se nastavlja i proširuje radi zaštite integralnih vrijednosti Konavala u sklopu UNESCO-ova projekta „ Poratna obnova u svjetlu kulturnoga napretka" tijekom Međunarodne ljetne radionice konzervatora i studenata arhitekture, koji rad stručno osmišljava i koordinira autorica ovoga priopćenja.

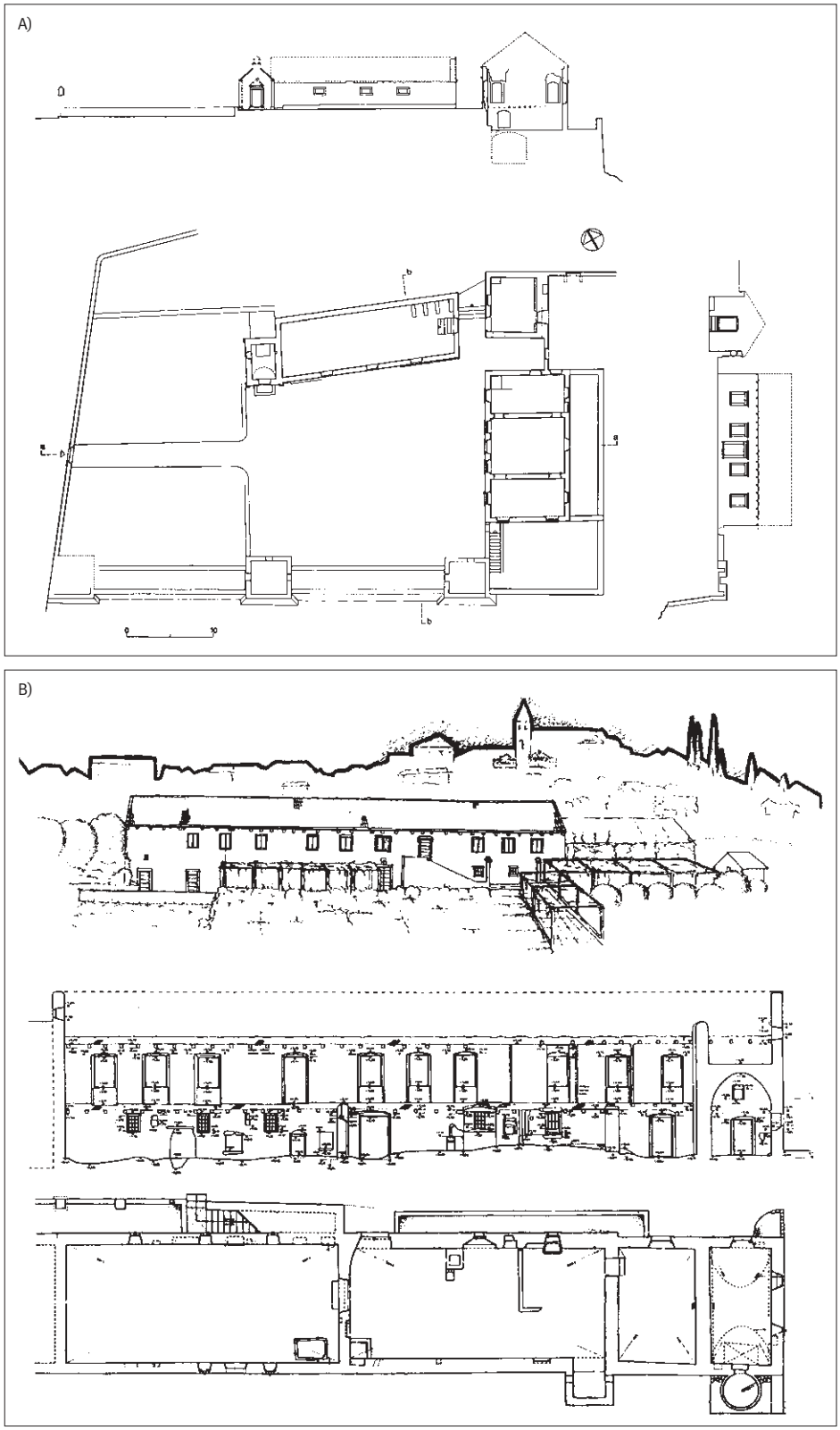

Slika 6. Razlike u organizaciji građevnoga sklopa stranjeva na primjerima: a) „Dikliceva taraca" – Maslješe (izvor: N. Grujić, 1991.), b) „Nuncijata"-Beroje (dokumentacija Ministarstva kulture, 1997.)

Uz prioritetan pregled ratnih šteta pristupilo se dopuni evidencije kulturno-povijesnih vrijednosti toga područja. Rezultati terenskoga rada i kasnije nastavljena istraživanja, uz ostalo, prilog su evidenciji građevina ladanjskoga tipa na dubrovačkom području. Za ovu prigodu odabrana je dosad nedovoljno istražena, specifična vrsta stambeno-gospodarskih cjelina – *stranjeva* kako ih zove stanovništvo Konavala.

Izvorno, *stranj* je gospodarska kuća na posjedu dubrovačkih plemićkih obitelji (Sorgo, Caboga, Ragnina, Ghetaldi, Božidarević, Gozze, Bono) ili uglednih građana,[18] često s vinskim podrumom i krčmom ili mlinom za ulje.[19] Ponekad su to samo „magazini" za skupljanje ljetine. Uz gospodarsku zgradu, katkad su u sklopu *stranja* ladanjska kuća, često i mala kapelica, te vrt – jer su se dubrovački gospodari na posjedu znali i dulje zadržati. Sudeći prema imenima nekadašnjih vlasnika[20] i očuvanim detaljima, *stranjevi* su građeni na dubrovačkom području od srednjega vijeka. Dosad je diljem Konavala evidentirano pedesetak *stranjeva,* za koje se nastavlja prikupljanje i obrada povijesne dokumentacije. U tijeku započetih analiza utvrđeno je da se neki *stranjevi* razlikuju organizacijom stambeno-gospodarskih sadržaja, što se uočava i u dispoziciji sastavnih elemenata sklopa na starim katastarskim kartama. Također je utvrđeno da je arhitektura stambenih zgrada u sklopu *stranja* daleko skromnija od ljetnikovaca građenih u neposrednoj blizini Grada, no na njihovu privlačnost utječe povijesni identitet, potvrđen i nematerijalnim vrijednostima, te lokacija u slikovitom, izvanredno dobro očuvanom krajoliku (Slike 6.a i 6.b).

U tijeku očevida utvrđeno je da je ta vrsta graditeljskoga naslijeđa odavno prostorno i građevno zapuštena i devastirana jer od arhitektonske plastike i kamenoga inventara nije ostalo gotovo ništa. Velik je broj *stranjeva* već desetljećima napušten i stoga danas u ruševnom stanju (npr. „Diklićeva taraca" – Masješe, „Frančesko" – Čilipi, „Caboga" – Miočići), drugi su stradali tijekom Domovinskoga rata i neobnovljeni dalje propadaju (npr. „Nuncijata" – Beroje), a nekima je prenamjenom izmijenjena osnovna organizacija prostora (npr. sklop „Bona de Giovani", danas „Bakić-Korda" u Čilipima). Iznimno su rijetki razmjerno dobro očuvani sklopovi koji se uz određeni trud mogu privesti svrsi (npr. stranj „Ranjina-Capor" u Vignjima; Slika 7.).[21]

Iako većina konavoskih *stranjeva* zbog povijesne i dokumentarne vrijednosti zaslužuje posebnu stručnu pozornost, samo je barokni sklop „Diklićeve tarace" obrađen kao povijesno-kulturna vrijednost od stručnjaka Instituta za povijest umjetnosti iz Zagreba prigodom terenskoga rada nakon potresa 1979. godine Taj je sklop tada i arhitektonski snimljen. Tijekom Radionice u Konavlima 1997. godine, u dogovoru s Općinom Konavle, arhitektonski su snimljeni *stranjevi* „Nuncijata" i „Bakić-Korda" u Čilipima, te „Ranjina-Capor" u zaseoku Vignji (Komaji), a tehnička je dokumentacija pohranjena u Ministarstvu kulture.[22]

Slika 7. Stranj Ranjina – Capor, Vignji (Komaji)

Pristup revitalizaciji i obnovi dvoraca, kurija i ljetnikovaca

Uzimajući u obzir dosadašnja iskustva i opasnosti koje proizlaze iz novih političkih i ekonomskih uvjeta, neupitno je da treba tragati za odgovarajućim modelom suvremene uporabe dvoraca, kurija i ljetnikovaca u skladu s tržišnim gospodarstvom i poštivanjem prava vlasništva s jedne strane, te s konzervatorskim načelima s druge strane. Glavna je zadaća konzervacije, revitalizacije i obnove devastiranih dvoraca, kurija i ljetnikovaca povezivanje ciljeva zaštite s isplativom namjenom, ali ne po cijenu gubitka njihovih spomeničkih vrijednosti.

Prvi koraci za pronalaženje ispravne koncepcije jesu studijski rad i analize na razini razvojnih planova širih područja.

18 Npr. Bernard Zmagna, znameniti latinist i prevoditelj posjedovao je kuću sa stranjem u Grudi u Konavlima. Izvor: Kapetanić, Niko (2000.), *Konavoski epigrafički spomenici*, Zagreb-Dubrovnik, str. 106

19 Miovic-Perić, Vesna (1997.), Na razmeđu, Dubrovnik, str. 48

20 Obitelji Caboga, Bona i Getaldić pripadaju najstarijoj dubrovačkoj vlasteli i na popisu su dubrovačkoga stanovništva još 1336. godine Izvor: Krivošić, S. (1990.), Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti, Dubrovnik, str. 55.

21 Za ovaj su prikaz korišteni podatci Konzervatorske studije zaštite kulturno-povijesnih vrijednosti naselja Čilipi, koju su 1996. godine pod vodstvom autorice izradili stručnjaci Odjela za prostorno-planske mjere zaštite. Studija je naručena od Hrvatske komisije za suradnju s UNESCO-om, a izrađena je u sklopu Projekta Konavle kao pilot-projekt kojega je svrha bila pružiti pri izradi prostorno-planske i tehničke dokumentacije osnovne podatke za učinkovitu zaštitu i očuvanje temeljnih vrijednosti, a time i kulturnoga identiteta prostora.

22 Cjelokupna tehnička dokumentacija dostavljena je na korištenje vlasnicima građevina, Općini Konavle i nadležnomu Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku.

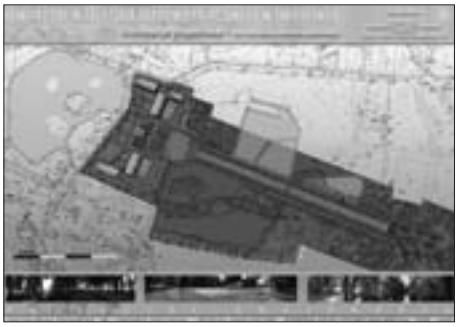

A)

B)

Slika 8.
a) prijedlog revitalizacije arhitektonsko-parkovnoga sklopa,
b) rekonstrukcija palaće u Zwierzyncu (Poljska), diplomski rad K. Serafin i J. Konopacki, Arhitektonski fakultet, Krakow, 2005.

Danas postaje jasno da su problemi vezani za zaštitu kulturnoga naslijeđa neizostavan dio prostorno-planske politike i prakse, te se zbog toga moraju povezati s gospodarstvom, infrastrukturom, kao i uređenjem i razvojem područja za koje se izrađuje prostorno-planska dokumentacija.

Upravo su mnogi primjeri diljem Europe dokaz da pitanje zaštite dvoraca i kurija treba razmatrati u kontekstu širega prostora. Uz stručnu suradnju na izradi planova i njihovu dosljednu realizaciju, te uz sudjelovanje šire zajednice, moguće je sačuvati skladan kulturni krajolik, npr. dolina rijeka Dobre i Kupe, koji može postati najatraktivniji turistički proizvod (primjeri dolina Rajne, Loire i dr.). Osobito je interesantan slučaj krajolika doline Loire, značajnoga za kulturu i povijest Francuske, gdje je zaštiti i ekspoziciji kulturnoga naslijeđa, u kojem posebno mjesto zauzimaju dvorci, podređena čitava gospodarska djelatnost. Odustalo se od industrijalizacije, gradnje luka i agresivne regulacije riječnih obala kako bi se zadržao sklad dominantnoga ruralnog krajolika s istaknutim povijesnim elementima.

Glede zaštite, obnove i uređenja samih građevina dvoraca i kurija za nas može biti poučan i primjer Poljske. Tamo je 1970-ih godina putem javnih glasila pokrenuta široka akcija spašavanja zapuštenih nepokretnih spomenika kulture. Akcija koja je obuhvatila zaštitu, obnovu i uređenje mnogih dvoraca i kurija bila je temeljena na odgovarajućoj stručnoj valorizaciji i programima kojih je ishodište bila prostorno-planska dokumentacija. Tome su u prilog išle i odluke Vlade,[23] na osnovi kojih su nadležna tijela pojedinih vojvodstava (u nas županija) dužne svake godine utvrditi listu spomenika kulture bez namjene ili s neadekvatnom namjenom, te ih uz nužne podatke katalogizirati i objaviti putem javnih glasila radi prijave potencijalnih investitora i budućih korisnika. Nakon adekvatne obrade prijava, samo u jednoj godini (1973./74.) omogućena je obnova 140 povijesnih građevina. Tom su se prigodom u obnovu dvoraca i kurija uključili i neki uvaženi Poljaci (npr. Krzysztof Penderecki)[24] koji su odabrane građevine obnovili svojim sredstvima. Akcija se zbog pozitivnih rezultata nastavlja sve do

23 Poljska je vlada u više navrata donosila odluke presudne za sudbinu spomenika kulture: 1957. *Odluku o investicijama u spomenicima kulture*; 1960. *Odluku o načelima uporabe spomenika kulture;* 1978. godine nama osobito sadržajnu i zanimljivu *Odluku o uporabi nepokretnih spomenika* (Uchwała NR 179 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1978 r. w sprawie wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe, Monitor polski z dnia 22 grudnia 1978 r. Nr. 37, poz. 142.).

24 Krzysztof Penderecki (1933.), glasoviti poljski kompozitor i dirigent, od 1976. vlasnik je dvora iz 19. stoljeća s velikim krajobraznim parkom u selu Lusławice na jugoistoku Poljske.

danas. Nove namjene nekih dvorca i kurija s pripadajućim okolišem preispituju i studenti arhitekture, izrađujući brojna zanimljiva idejna rješenja njihove obnove i uređenja (Slike 8.a i 8.b).[25]

Razmatrajući takve mogućnosti u nas, valja inzistirati na dosljednoj stručnoj suradnji pri izradi prostornih planova i projekata obnove kulturno-povijesnih vrijednosti, te njihovoj provedbi uz podršku šire zajednice.

Pritom valja riješiti osnovnu konzervatorsku dilemu u vezi sa stručnom valorizacijom i stupnjem moguće zaštite, donijeti objektivnu odluku o mogućoj namjeni te odrediti program potrebnih i dopustivih intervencija. Svaki potencijalni investitor morao bi znati razinu dopustivih radova kako bi mogao izraditi investicijski program i procijeniti isplativost.

No, razmjerno brzo određivanje uvjeta adaptacije i dopustivih granica modernizacije bez štete za povijesnu strukturu – u nas nailazi i na mnoge druge probleme. Brojni zapušteni i devastirani sklopovi ne posjeduje osnovnu konzervatorsku dokumentaciju. Osim toga, konzervatorska misao stalno evoluira u smjeru širenja značenja pojma kulturnoga dobra i njegova teritorijalnog određenja, što podrazumijeva povećani opseg rada konzervatora na evidenciji te dodatan studijski i analitički rad. Ministarstvo kulture može sufinancirati iz fondova kojima raspolaže samo radove na građevinama upisanim u Registar kulturnih dobara. Uglavnom je riječ o izboru građevina iznimnoga ili visokoga značenja iz bogatoga naslijeđa kulturne baštine, što ipak nije pravi odraz svih naslijeđenih vrijednosti koje zaslužuju zaštitu iz bogatoga opusa sačuvanog na tlu Hrvatske.

Evidentirano naslijeđe ponekad je vrlo vrijedno, ali dosad zbog različitih razloga nije valorizirano i samo je ponegdje zaštićeno kroz prostorne planove. Tijela lokalne samouprave, koja donose planove i danas odlučuju o sudbini velikoga broja raznovrsnih kulturno-povijesnih vrijednosti na svome području, objektivno nisu spremna preuzeti brigu o njima. Osim nedostatka znanja, zasad ne posjeduju potrebnu pravnu, organizacijsku i financijsku podlogu za upravljanje tim vrijednostima.

Stoga promjena političkoga ustrojstva, tržišno gospodarstvo i skori ulazak Hrvatske u EU traže nova rješenja u zaštiti kulturno-povijesnih vrijednosti, posebice u pravno-organizacijskom području, te veću društvenu aktivnost u procesu razvijanja osjećaja identifikacije lokalnih zajednica s naslijeđem na njihovim područjima.

25 Zanimljivo i vrlo visoko ocijenjeno projektno rješenje obnove i uređenja dvorca u Zwierzyńcu u svome diplomskom radu pod vodstvom prof.dr.sc. Krystyne Pawłowske, ing.arh., ponudili su Katarzyna Serafin i Jacek Konopacki, studenti Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta tehničkih znanosti u Krakowu.

Literatura

1. Grujić, N. (1991.), *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja,* Zagreb
2. Horvat, A.; Habunek-Moravac, Š.; Aleksić, N. (1970.), *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske – stanje i mogućnosti njihova uključivanja u suvremeni život*, elaborat Republičkoga zavoda za zaštitu spomenika Hrvatske, Zagreb
3. Horvat, A. (1971.), *Spomenici kulture SR Hrvatske – njihova rasprostranjenost i opća valorizacija,* Zagreb
4. Kapetanić, N. (2000.), *Konavoski epigrafički spomenici,* Zagreb-Dubrovnik
5. Krivošić, S. (1990.), *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti,* Dubrovnik
6. Mavar, Z.; Božić-Goldstein, G. i suradnici (1996.), *Konzervatorska studija zaštite kulturno-povijesnih vrijednosti naselja Ćilipi,* Zagreb
7. Mavar, Z.; Božić-Goldstein, G. i suradnici (2000.), *Konzervatorska studija za Prostorni plan Karlovačke županije*, Zagreb
8. Mavar, Z.; Mutak, K.; Tusun, M. i suradnici (2001.), *Karlovačka županija, Nepokretna kulturna dobra – popis,* Zagreb-Karlovac
9. Miović-Perić, V. (1997.), *Na razmeđu,* Dubrovnik
10. Obad Šćitaroci, M.; Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2005.), *Dva tisućljeća tradicije dvoraca, vila i zamkova na tlu Hrvatske*, u: Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima, Zbornik radova Međunarodnoga znanstveno-stručnog skupa, Zagreb, str. 17-38
11. *** (1998.), *Bilten Međunarodne radionice studenata arhitekture „Konavle 1997.”*, Ministarstvo kulture, Zagreb

Nada Jačmenica Zubić, Martina Križanić, Branka Križanić

Evidencija i zaštita kurija, dvoraca i ljetnikovaca u Hrvatskoj

Register and protection of curias, manors and villas in Croatia

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske u sklopu svoje redovite djelatnosti provodi upravne, stručne i inspekcijske poslove zaštite i očuvanja kulturnih dobara koje, između ostalog, obuhvaćaju istraživanje, dokumentiranje, klasifikaciju i znanstvenu obradu kulturnih dobara, brigu o njihovu očuvanju, održavanju, obnovi i odgovarajućoj prezentaciji.

Rad na evidenciji kurija, dvoraca i ljetnikovaca može se pratiti od samih početaka konzervatorskih aktivnosti sredinom 19. stoljeća pa sve do današnje *Uprave za zaštitu kulturnih dobara* i *Konzervatorskih odjela* Ministarstva kulture.

Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske istraživani su i dokumentirani u službi zaštite u nekoliko navrata, što je pridonijelo utvrđivanju njihove brojnosti, rasprostranjenosti i pojedinačne vrijednosti. Kao rezultat provedenih istraživanja 1970. godine u tadašnjem *Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture* objavljen je elaborat *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske*, kojim su obuhvaćeni svi zaštićeni dvorci i kurije na području sjeverne Hrvatske.

Rad na evidenciji kontinuirani je proces koji podrazumijeva stalnu dopunu i izmjenu podataka, ovisno o stanju na pojedinim dobrima, kao i o novim saznanjima do kojih se dolazi istraživanjem i revalorizacijom.

Kao jednu od mjera zaštite dvoraca, kurija i ljetnikovaca *Ministarstvo kulture* provodi zaštitne radove na kulturnim dobrima koji se financiraju iz državnoga proračuna, proračuna županija i gradova, te donacijama. Zaštitni se radovi provode *Programom zaštite i očuvanja kulturnih dobara,* za potrebe kojega se svake godine u javnim glasilima objavljuje *Poziv za predlaganje programa javnih potreba u kulturi Republike Hrvatske*. U priopćenju se donose podatci o financijskim ulaganjima države u obnovu dvoraca, kurija i ljetnikovaca za 2002., 2003., 2004. i 2005. godinu. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske u tome je razdoblju izdvojilo za zaštitne radove 36.099.841,00 kn (4.022.423 eura).

As part of its regular activities, the Ministry of Culture of the Republic of Croatia implements administrative, expert and inspection work on protection and preservation of cultural monuments, which, among others, include research, documentation, classification and scientific processing, as well as care for cultural monuments' preservation, maintenance, renovation and appropriate presentation.

The work on the register for curias, manors and villas can be traced from the very beginning of the conservation activities in mid-19th century until today and the Department for protection of cultural monuments and Conservation departments of the Ministry of Culture.

The manors and curias of northern Croatia had been researched and documented in the service of preservation several times, which helped to ascertain their number, distribution and individual value. As a result of the research conducted in 1970 in the former Republic Institute for Protection of Cultural Monuments, a study titled *Manors and Curias of Northern Croatia* was published, and it included all protected manors and curias on the territory of northern Croatia.

The work on records is a continuous process which implies constant amending and changing of data, depending on the situation of each particular monument, as well as new knowledge gained through research and revalorization.

As one of the measures for preservation of manors, curias and villas, the Ministry of Culture implements preservation work on cultural monuments financed by the state, county and city budgets, as well as donations. Preservation work is undertaken as part of the Program for protection and preservation of cultural monuments. Each year, a *Call for proposals of programs for public needs in culture in the Republic of Croatia* is published in newspapers. The announcement brings data on the state's financial investments into renovation of manors, curias and villas for the years 2002, 2003, 2004 and 2005. In this period, the Ministry of the Republic of Croatia has invested EURO 4.022.423 for preservation work.

dvorci, kurije, ljetnikovci
evidencija kulturnih dobara
registar kulturnih dobara
zaštitni radovi na kulturnim dobrima

manors, curias, villas
cultural monuments records
cultural monuments register
preservation work on cultural monuments

Nada Jačmenica-Zubić, dipl.ing.arh.
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Odjel za nepokretnu kulturnu baštinu, Runjaninova 2, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4866 643, 4866 601
Fax +385 (0)1 4866 680
E-mail: nada.jacmenica-zubic@min-kulture.hr

Martina Križanić, dipl. povj. umj.
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Odjel za nepokretnu kulturnu baštinu, Runjaninova 2, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4866 643, 4866 601
Fax +385 (0)1 4866 680
E-mail: martina.krizanic@min-kulture.hr

Branka Križanić, dipl.ing.arh.
Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Karlovcu
Kurelčeva 8, 47000 Karlovac, Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel +385 (0)47 615 226
E-mail: branka.krizanic@ka.t-com.hr

Evidencija

Ministarstvo kulture u sklopu svoje redovite djelatnosti provodi upravne, stručne i inspekcijske poslove zaštite i očuvanja kulturnih dobara, koji, između ostalog, obuhvaćaju istraživanje, dokumentiranje, klasifikaciju i znanstvenu obradu kulturnih dobara, brigu o njihovu očuvanju, održavanju, obnovi i odgovarajućoj prezentaciji.

Rad na evidenciji kurija, dvoraca i ljetnikovaca može se pratiti od samih početaka konzervatorskih aktivnosti sredinom 19. stoljeća, tj. od austrijske *Centralne komisije za istraživanje i održavanje građevnih spomenika, Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Konzervatorskih zavoda*, odnosno *Zavoda za zaštitu spomenika kulture*, pa sve do današnje *Uprave za zaštitu kulturnih dobara* i *Konzervatorskih odjela Ministarstva kulture*.

Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske istraživani su i dokumentirani u službi zaštite u nekoliko navrata, što je pridonijelo utvrđivanju njihove brojnosti, rasprostranjenosti i pojedinačne vrijednosti. Kao rezultat provedenih istraživanja 1970. godine u tadašnjem *Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture* objavljen je elaborat *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske*, kojim su obuhvaćeni svi zaštićeni dvorci i kurije na području sjeverne Hrvatske. Elaborat su izradili dr. Anđela Horvat, znanstvena savjetnica; Štefica Habunek-Moravac, povj. umjetnosti, viša konzervatorica; Nada Aleksić, arhitektica, konzervatorica, sa suradnicima. Fotografije je izradio Nikola Vranić.

Elaboratom je predočena složena problematika zaštite kurija i dvoraca kojih nastanak i postojanje u prostoru dokumentira povijesna zbivanja i društveno-ekonomske odnose razdoblja u kojem su nastali. Istražen je razvoj i tipologija dvoraca i kurija, te je analizom njihove vrijednosti utvrđeno spomeničko značenje. Utvrđeno je stanje sačuvanosti svake pojedine građevine, istraženi uzroci propadanja i predložena odgovarajuća namjena koja bi omogućila gospodarsko korištenje uz maksimalno očuvanje njihovih spomeničkih obilježja. Analizirani su rezultati provedenih mjera zaštite i iznesene načelne smjernice za njihovu djelotvornu zaštitu. Obrađeno je 187 dvoraca i kurija razvrstanih u pet spomeničkih kategorija: 0, I, II, III i IV.

Rad na evidenciji kulturnih dobara kontinuirani je proces koji podrazumijeva stalnu dopunu i izmjenu podataka, ovisno o stanju na pojedinim dobrima, kao i o novim saznanjima do kojih se dolazi istraživanjem i revalorizacijom. Stoga su prije desetak godina u službi zaštite aktualizirani i dopunjeni podatci o stanju i dokumentiranosti dvoraca i kurija sjeverne Hrvatske. Na pripremi elaborata i skupljanju dokumentacije radila je Nada Aleksić, dipl.ing.arh. Obrađeno je 188 dvoraca i kurija, razvrstanih unutar pet kategorija: 0, A°, A, B i C kategorije. Aktualizirani su podatci o dvorcima i kurijama iz ranijeg elaborata te dopunjeni podatcima o njihovu pravnom statusu, infrastrukturi, a iznesene su i načelne konzervatorske smjernice te vrlo opsežan popis postojeće dokumentacije.

Uprava za zaštitu kulturnih dobara Ministarstva kulture radi na aktualizaciji svih dosad skupljenih i obrađenih podataka o dvorcima i kurijama sjeverne Hrvatske, koje namjerava publicirati kako bi s tim dijelom kulturnoga naslijeđa, kao i problematikom njegove zaštite i obnove, bila upoznata šira javnost.

Uprava za zaštitu kulturnih dobara i Konzervatorski odjeli nedovoljno su, nažalost, ekipirani, pa to, uz nedostatak financijskih sredstava – kako za zaštitne radove, tako i za istražne radove i evidenciju – usporava rad na prikupljanju i obradi podataka.

Isječak iz elaborata *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske*, 1970.

Registar

Evidencijom i pravnom zaštitom Ministarstva kulture obuhvaćeno je 4374 kulturnih dobara na području Republike Hrvatske, koja su upisana u *Registar kulturnih dobara* – sastavljen od *Liste kulturnih dobara nacionalnog značenja, Liste zaštićenih kulturnih dobara i Liste preventivno zaštićenih kulturnih dobara*. Registar se vodi kao javna knjiga, a kako bi njeni podatci bili dostupni najširoj javnosti, Ministarstvo kulture započelo je prošle godine objavljivanje građe, te je objavljen prvi svezak Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske koji obuhvaća područje Varaždinske i Međimurske županije.

Revizijom Registra kulturna dobra nisu kategorizirana, već su upisana na različite liste s obzirom na stupanj obrađenosti. Nakon dovršetka revizije Registra, koja je u tijeku, pristupit će se izradi kriterija za odabir objekata za upis na *Listu kulturnih dobara od nacionalne važnosti*.

Dvorci, kurije i ljetnikovci za koje je valorizacijom utvrđeno svojstvo kulturnoga dobra upisani su u Registar pa su time pravno zaštićeni. Sve radnje na njima stoga podliježu *Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* (NN 69/99,151/03,157/03), a brigu za provođenje zakonskih odrednica provodi *Uprava za zaštitu kulturnih dobara*. Posebne uvjete građenja i prethodna odobrenja, kao i nadzor nad izvođenjem radova na kulturnim dobrima, izdaju i provode *Konzervatorski odjeli*.

Zaštitni radovi

Sva kulturna dobra, pa samim time također kurije, dvorci i ljetnikovci, od posebnog su interesa za Republiku Hrvatsku, a skrb i organizaciju njihove zaštite i očuvanja provodi *Ministarstvo kulture*. U tu svrhu Ministarstvo kulture objavljuje svake godine u javnim glasilima *Poziv za predlaganje programa javnih potreba u kulturi Republike Hrvatske*. Temeljem dostavljenih prijedloga programa kulturnih djelatnosti, poslova, akcija i manifestacija u kulturi izrađuje se *Program javnih potreba u kulturi RH*, kojega je sastavni dio *Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara*.

Dvorce, kurije i ljetnikovce kojima je nužna obnova mogu njihovi vlasnici i korisnici – s predloženim programima zaštite – prijaviti za dodjelu sredstava iz *Programa*. Zahtjev za uvrštenje kulturnoga dobra u *Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara* mogu dostaviti vlasnici i nositelji prava, te drugi imatelji kulturnoga dobra – općine, gradovi i županije, a po službenoj dužnosti program može predložiti nadležno tijelo – Konzervatorski odjel, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Glavni konzervator i ostale javne ustanove u kulturi koje obavljaju poslove u svezi s njihovim očuvanjem i zaštitom. Svaki program zaštite treba biti potvrđen od strane nadležnoga konzervatorskog odjela.

Financiranje zaštite i očuvanja kulturnih dobara provodi se sredstvima iz državnoga proračuna, uz sufinanciranje sredstvima iz proračuna županija i gradova, sredstvima vlasnika i iz ostalih izvora.

Prihvaćanje i donošenje *Programa zaštite i očuvanja kulturnih dobara* provodi se s obzirom na sljedeće kriterije:

I. Pravni status

- registrirano kulturno dobro
- preventivno zaštićeno kulturno dobro
- nepokretno kulturno dobro koje se nalazi u registriranoj ili preventivno zaštićenoj povijesnoj cjelini
- kulturno dobro za koje je pokrenut postupak upisa u registar;

II. Stanje

- ugrožena kulturna dobra na kojima su nužne hitne intervencije radi očuvanja od daljnjega propadanja;

III. Vrijednost kulturnoga dobra

IV. Namjena

- kulturna dobra izvorne namjene
- kulturna dobra koja se privode novoj, primjerenoj namjeni
- kulturna dobra koja su napuštena ili bez namjene uvrštavaju se u program za radove hitnih intervencija ili radi primjerene prezentacije visokovrijednih kulturnih dobara;

V. Vrste radova

- kulturna dobra na kojima se nastavljaju ili završavaju ranije započeti radovi
- kulturna dobra za koje postoje izrađeni cjeloviti programi zaštite i očuvanja
- izrada osnovne tehničke dokumentacije kulturnoga dobra
- završetak radova i prezentacija kulturnoga dobra;

VI. Lokacija

- kulturna dobra koja se nalaze na prostorima od posebne državne skrbi, na otocima ili na područjima gdje još nije sanirana ratna šteta;

VII. Osigurano sufinanciranje

- kulturna dobra za koja vlasnik, nositelj prava, općina, grad ili županija gdje se kulturno dobro nalazi, osigurava i iz drugih izvora sredstva nužna za uređenje, održavanje i očuvanje;

VIII. Verifikacija programa

- program mora biti podržan od nadležnoga Konzervatorskog odjela, Uprave za zaštitu kulturnih dobara ili Glavnoga konzervatora.

Za zaštitne radove na kurijama, dvorcima i ljetnikovcima izdvojeno je od 2002. do 2005. godine ukupno 36.099.841,00 kuna. Popis građevina obuhvaćenih tabelom je nepotpun, budući da u sklopu projekta *Dvorci i ljetnikovci* nije napravljen popis svih zgrada koje obuhvaća zadana tema.

Financiranje obnove dvoraca, kurija i ljetnikovaca 2002.-2005. godine

Red. br.	Županija	Dvorac, kurija, ljetnikovac	2002. (u kunama)	2003. (u kunama)	2004. (u kunama)	2005. (u kunama)	Ukupno (u kunama/eurima)
1.	Bjelovarsko-bilogorska	Daruvar: Dvorac Jankovic	–	–	350.000,00	260.000,00	610.000,00 kn (83.560 eura)
2.	Dubrovačko-neretvanska	Dubrovnik: Ljetnikovac Restić, Rožat	–	42.273,00	93.000,00	150.000,00	285.273,00 kn (39.078 eura)
		Zaton (Dubrovnik): Ljetnikovac Zamanja	–	–	100.000,00	–	100.000,00 kn (13.698 eura)
3.	Istarska	Kršan: Kaštel	–	4.000,00	100.000,00	–	104.000,00 kn (14.246 eura)
4.	Karlovačka	Novigrad na Dobri: Stari grad „Novigrad”	400.000,00	400.000,00	300.000,00	300.000,00	1.400.000,00 kn (191.780 eura)
		Barilović: Stari grad Barilović	150.000,00	200.000,00	180.000,00	700.000,00	1.230.000,00 kn (168.493 eura)
		Ozalj: Stari grad Ozalj	40.000,00	280.000,00	–	150.000,00	470.000,00 kn (64.383 eura)
5.	Koprivničko-križevačka	Đurđevac: Stari grad Đurđevac	–	–	30.000,00	50.000,00	80.000,00 kn (10.958 eura)
6.	Krapinsko-zagorska	Gornja Stubica: Dvorac Oršić	–	–	350.000,00	–	350.000,00 kn (47.945 eura)
		Hum Košnički: Dvor Veliki Tabor	1.000.000,00	800.000,00	1.560.000,00	1.000.000,00	4.360.000,00 kn (59.726 eura)
		Klenovec Humski: Plemički grad Vrbovec	–	–	50.000,00	60.000,00	110.000,00 kn (15.068 eura)
		Zlatar: Kurija Keglević	–	305.181,00	180.000,00	–	485.181,00 kn (66.463 eura)
7.	Ličko-senjska	Brinje: Stari grad Sokolac	200.000,00	500.000,00	951.000,00	300.000,00	1.951.000,00 kn (267.260 eura)
8.	Međimurska	Čakovec: Stari grad Zrinskih u Čakovcu	130.000,00	370.000,00	1.900.000,00	1.500.000,00	3.900.000,00 kn (534.246 eura)
9.	Osječko-baranjska	Darda: Dvorac Esterhazy	80.000,00		121.000,00	121.000,00	322.000,00 kn (44.109 eura)
		Našice: Novi dvor Pejačevića			200.000,00	200.000,00	400.000,00 kn (54.794 eura)
		Osijek: Dvorac Pejačević	500.000,00	500.000,00	1.400.000,00	200.000,00	2.600.000,00 kn (356.164 eura)
		Valpovo: Dvor Norman-Prandau	522.356,00	221.925,00	50.000,00	200.000,00	994.281,00 kn (136.203 eura)
10.	Požeško-slavonska	Pakrac: Sklop Janković – Mali dvor	100.000,00	600.000,00	547.540,00	400.000,00	1.647.540,00 kn (225.690 eura)
11.	Primorsko-goranska	Grobnik (Čavle): Kaštel s naseljem	500.000,00	400.000,00	250.000,00	250.000,00	1.400.000,00 kn (191.780 eura)
12.	Sisačko-moslavačka	–	–	–	–	–	–
13.	Splitsko-dalmatinska	Kaštel Stari: Kaštel obitelji Cega	200.000,00	87.717,00	3.415,00		291.132,00 kn (39.881 eura)
		Split: Kaštelet Meštrović			200.000,00	68.000,00	268.000,00 kn (36.712 eura)
		Splitska: Kaštel Cerineo		109.989,00	60.000,00		169.989,00 kn (23.286 eura)
		Stari Grad: Tvrdalj Hektorovića s ribnjakom			100.000,00	200.000,00	300.000,00 kn (41.095 eura)
		Škrip: Kaštel Cerineo	100.000,00		10.000,00	200.000,00	310.000,00 kn (42.465 eura)
14.	Šibensko-kninska	Primošten: Jurlinovi dvori, Burni – Draga			50.000,00	50.000,00	100.000,00 kn (13.698 eura)
15.	Varaždinska	Ludbreg: Dvorac Batthyany	300.000,00	200.000,00	100.000,00		600.000,00 kn (82.191 eura)
		Martijanec: Dvorac	500.000,00	500.000,00	100.000,00		1.100.000,00 kn (150.684 eura)
		Vinica: Dvorac Opeka, Marčan			240.000,00		240.000,00 kn (32.876 eura)

Red. br.	Županija	Dvorac, kurija, ljetnikovac	2002. (u kunama)	2003. (u kunama)	2004. (u kunama)	2005. (u kunama)	Ukupno (u kunama/eurima)
16.	Virovitičko-podravska	Virovitica: Dvor Pejaćević			150.000,00	150.000,00	300.000,00 kn (41.095 eura)
17.	Vukovarsko-srijemska	Ilok: Dvor knezova iločkih i Odescalchi	254.450,00	256.182,00	1.200.000,00		1.710.632,00 kn (234.333 eura)
		Vukovar: Dvorac Eltz – Zgrada Velikoga dvora	832.000,00	192.280,00	193.000,00		1.217.280,00 kn (166.750 eura)
18.	Zadarska	Sukošan: Ljetnikovac Valaressa		100.000,00	100.000,00		200.000,00 kn (27.397 eura)
19.	Zagrebačka	Brdovec: Dvorac Lužnica	155.000,00	260.000,00	150.000,00	200.000,00	765.000,00 kn (104.794 eura)
		Donja Lomnica: Kurija Bedeković		99.533,00	100.000,00		199.533,00 kn (27.333 eura)
		Donja Zelina: Kurija Domjanić			30.000,00		30.000,00 kn (4.109 eura)
		Gornja Bistra: Dvorac Oršić		500.000,00	300.000,00	300.000,00	1.100.000,00 kn (150.684 eura)
		Jastrebarsko: Žitnica		100.000,00	37.000,00	200.000,00	337.000,00 kn (46.164 eura)
		Lukavec (Velika Gorica): Stari grad Lukavec		150.000,00	300.000,00	100.000,00	550.000,00 kn (75.342 eura)
		Zaprešić: Dvorac Novi Dvori Zaprešički		400.000,00	150.000,00	150.000,00	700.000,00 kn (95.890 eura)
							36.099.841,00 kn (4.022.423 euro)

Sredstva iz Državnoga proračuna Republike Hrvatske ograničena su i nedostatna za sve potrebne zahvate na mnogobrojnim kulturnim dobrima, pa tako u i ovom, iako iznimno vrijednom, dijelu kulturnoga naslijeđa, kao što su dvorci, kurije i ljetnikovci. Ratne prilike i stanje u gospodarstvu negativno se odrazilo i na financiranje zaštite kulturnih dobara. U okviru ograničenih financijskih sredstava služba zaštite prisiljena je često provoditi samo najnužnije zaštitne mjere, primjerice – izmjene dotrajalih krovišta, sanacije statički ugroženih konstrukcija i druge žurne građevne zahvate. Zbog ograničenih sredstava koja se mogu osigurati za zaštitne radove u jednoj godini, njihova obnova izvodi se nerijetko po etapama tijekom nekoliko godina, kao što se može vidjeti iz primjera u nastavku.

Valpovo: dvorac Norman-Prandau

Srednjovjekovni je grad tipa „Wasserburga" tijekom stoljeća barokiziran i preuređen u barokno-klasicistički dvorac obitelji Norman-Prandau. Zaštitni se radovi izvode u kontinuitetu dugi niz godina. Od 2002. do 2005. godine izrađena je projektna dokumentacija istočnoga krila i kapele, obnovljeno je istočno krilo dvorca, izvedeni su ra-

Valpovo, dvorac Normann-Prandau

Stanje Novigrada na Dobri krajem 19. st.

Stanje Novigrada prije početka radova

Radovi na rekonstrukciji Novigrada

Rekonstruirana jugoistočna kula Novigrada

dovi sanacije krovišta iznad istočnoga krila, obnovljeno je glavno pročelje i završeni su radovi obnove kapele.

Novigrad na Dobri: kaštel-dvorac

Kaštel nepravilnoga peterokuta s kružnim kulama iz 15. stoljeća više je puta prilagođavan raznim namjenama, a stradao je i u Drugomu svjetskom ratu, nakon kojega su preostale samo ruševine.

Kratka kronologija obnove dvorca od 1998. do 2006. godine:[1]

- 1998. početak radova na čišćenju grada od raslinja
- 1999. snimanje i istraživanje za projekt obnove, početak radova na jugozapadnoj kuli
- 2000. izrađen projekt obnove i rekonstrukcije, radovi na jugozapadnoj kuli i južnom zidu
- 2002. nastavak radova na jugozapadnoj kuli i južnom zidu
- 2001. nastavak radova na jugozapadnoj kuli i južnom pročelju, početak radova na zapadnom zidu – uz istraživanja, snimanja i izradu projektne dokumentacije
- 2002. radovi na jugozapadnoj kuli, zapadnom zidu, pripreme za radove na sjevernoj kuli
- 2003. radovi na krovu jugozapadne kule, izrada vanjskih drvenih stuba, uređenje vidikovca, sanacija kontrafora kapelice, radovi na jugoistočnoj kuli, istraživanja i arhitektonska snimanja
- 2004. nastavak radova na jugoistočnoj kuli, kapelici, sjevernoj kuli, arheološka istraživanja u dvorištu, arhitektonsko snimanje, projekt krovišta jugoistočne kule, konzervatorska istraživanja
- 2005. radovi na krovu jugoistočne kule, dijelu istočnog zida, završetak zapadnog zida, arhitektonsko snimanje i istraživanje
- 2006. nastavak radova na istočnom zidu, arhitektonsko snimanje, konzervatorska istraživanja.

1 Nadležna konzervatorica za Novigrad jest Branka Križanić, d.i.a.

Obnovu je potaknulo Društvo prijatelja Novigrada na Dobri „Frankopan". U tijeku radova izvršen je prijenos vlasništva na Općinu Netretić. Konzervatorski odjel u Karlovcu proveo je konzervatorska i arhivska istraživanja, obavio je konzervatorski nadzor, izrađivao fotodokumentaciju i obavljao koordinaciju između svih subjekata u procesu obnove. Rekonstrukcija staroga grada Novigrada primjer je izvrsne i konstruktivne suradnje između nadležnoga konzervatorskog odjela, Općine, društva „Frankopan" i izvođača radova.

Božidar Jaković

Web stranice u službi promocije dvoraca

Web pages as a tool for promotion of manors and castles

Kao izrazito turistička zemlja, Republika Hrvatska posjeduje velik prirodni i kulturni turistički potencijal. Kada govorimo o kulturnom potencijalu, svakako treba spomenuti dvorce – kulturno naslijeđe koje Hrvatska nedovoljno koristi u turističkoj ponudi. Internet je vrlo važan promocijski kanal u suvremenom društvu pa se može primijeniti i u promociji dvoraca. Na početku rada nalazi se kratak osvrt na osnove elektroničkoga poslovanja. Glavnina rada odnosi se na istraživanje koliko i kako hrvatski dvorci koriste internet za svoju promociju. Analizirane su web stranice pojedinih dvoraca u Republici Hrvatskoj unutar pet županija sa sljedećim aspektima: komunikacija s posjetiteljima, marketinške aktivnosti prije prodaje, *on-line* prodaja i podrška nakon posjeta. Rezultati analize pokazuju da hrvatski dvorci nedovoljno koriste sve mogućnosti interneta kao vrlo moćnoga promocijskog sredstva. Samo 9% hrvatskih dvoraca ima vlastite web stranice, i to uglavnom oni dvorci koji imaju poslovnu namjenu.

U završnome dijelu dani su konkretni prijedlozi kako bi trebale izgledati web stranice pojedinoga dvorca i koje bi elemente takve web stranice trebale sadržavati. Posao izrade web stranica treba prepustiti tvrtkama koje su specijalizirane za takve poslove, a što se sadržajnoga dijela tiče – taj posao moraju odraditi stručnjaci koji su dovoljno proučili povijesna, arhitektonska i stilska obilježja pojedinih dvoraca, da ne bi došlo do toga da se objavljuju informacije koje iskrivljuju poimanje dvoraca ili, još lošije, stvaraju iskrivljenu povijest. Nekoliko je riječi posvećeno promociji dvoraca u inozemstvu i odnosu Hrvatske prema ostalim zemljama. Iako je u ovome radu potvrđeno da situacija nije baš najbolja, u Hrvatskoj zasigurno ima dovoljno inovatora i vizionara koji će pomoću suvremenih tehnologija i raznih inovacija pomoći u promociji i očuvanju dvoraca.

As a distinctly tourist country, the Republic of Croatia possesses a large natural and cultural tourist potential. Regarding the cultural potential, we should certainly mention manors and castles – Croatia's cultural heritage which is insufficiently used in its tourist offer. Internet is a very important promotional tool in the contemporary society and it can also be used in the promotion of manors and castles.

At the beginning of the paper is a short overview of the basis of electronic dealings. The main part relates to the research of the use of Internet for the promotion of Croatian manors and castles. Web pages of individual manors in five Croatian counties were analyzed, according to the following aspects: communication with visitors, marketing activities before sales, on-line sales and support after visits. Analysis results show that Croatian manors and castles do not use all of the possibilities the Internet provides as a very powerful promotional tool. Only 9 percent of Croatian manors and castles have their own Web page, and most of those are manors with business utilization.

The final part of the paper gives specific propositions for the appearance of individual manors' Web pages and the elements such Web pages should include. The task of Web page construction should be left to companies specialized for such activities, while the content should be determined by the experts who are well familiar with historical, architectural and stylistic features of individual manors and castles, as to prevent the publishing of information that distorts the image of manors and castles, or even worse, creates distorted history. A small part of the paper is devoted to the promotion of manors and castles abroad, and the way Croatia compares to other countries. Although this work confirms that the situation is not very good, Croatia certainly has enough innovators and visionaries who could help the promotion and preservation of manors and castles through modern technologies and innovations.

Dvorac
web stranice
Internet
promocija dvoraca
analiza web-a

manor
Web pages
Internet
promotion of manors
Web analysis

Božidar Jaković, dipl.oecc.
Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet
Trg J. F. Kennedyja 6, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.efzg.hr
Tel. +385 (0)1 2383 220
Fax +385 (0)1 2335 633
E-mail: bozidar009@gmail.com, bjakovic@efzg.hr

Kao izrazito turistička zemlja, Republika Hrvatska posjeduje velik prirodni i kulturni turistički potencijal. Kada govorimo o kulturnom potencijalu, svakako treba spomenuti dvorce – kulturno naslijeđe koje Hrvatska nedovoljno koristi u turističkoj ponudi.

Dvorac je sjedište vlastelinskoga posjeda i ladanjsko prebivalište plemstava i aristokracije. Osim glavne zgrade, dvorac čine i gospodarske zgrade, perivoj, korisni vrtovi, voćnjaci i okolni gajevi. Tradicija izgradnje dvoraca, vila i ljetnikovaca, kao i zamkova, na tlu Hrvatske duga je dva tisućljeća (Obad Šćitaroci; Obad Šćitaroci Bojanić, 2005.).

Dvorci su u prošlosti uvjetovali gušće naseljavanje svoje okolice, a osim ladanjske, koja im je bila osnovna namjena, služili su i u gospodarske svrhe (Marković, 1975.). Zašto onda i danas ne bi to kulturno blago neizrecive vrijednosti, koje smo naslijedili i o kojem se nedovoljno brinemo, služilo razvoju gospodarstva Hrvatske, i to kroz jednu vrlo važnu gospodarsku djelatnost kao što je turizam?

Turizam je vrlo važna uslužna djelatnost – kako u svijetu, tako i kod nas. Prema preliminarnim podatcima WTO-a u 2004. godini bilo je 760 milijuna međunarodnih turističkih dolazaka. Nakon tri godine stagnacije ostvaren je porast turističkoga prometa za 10% u odnosu na prethodnu godinu. Broj turističkih dolazaka u Europi iznosio je 414 milijuna, odnosno 55% ukupnih međunarodnih turističkih dolazaka. Hrvatska je jedna od rijetkih zemalja koja je, s obzirom na globalne tržišne okolnosti, zabilježila porast turističkoga prometa (Hrvatska gospodarska komora, 2005.).

Današnji turist traži nove izazove i nova znanja tijekom svojih putovanja, pa tako sve više na važnosti dobiva kulturni turizam. Razvoju tog oblika turizma posvetila se i Hrvatska.

Cilj je rada utvrditi u kojoj se mjeri elektroničko poslovanje primjenjuje u turističkoj djelatnosti u Hrvatskoj – posebno u sklopu kulturnoga turizma – na primjeru dvoraca, pri čemu će se analizirati njihove web stranice.

U radu će se ispitati sljedeće hipoteze: 1.) Većina dvoraca u Hrvatskoj nema web stranice; 2.) Razlog zašto dvorci nemaju vlastite web stranice jest to što dvorci u Hrvatskoj nemaju poslovnu namjenu.

Slično je istraživanje rađeno na primjeru hotela u Republici Hrvatskoj u sklopu izrade diplomskoga rada (Jaković, 2004.) i jednoga znanstvenog rada (Pejić-Bach, Jaković, Šimičević, 2005.). Predmet ovoga rada ograničen je samo na sadržaj web stranica hrvatskih dvoraca.

Nakon uvoda, u drugome dijelu rada opisuju se osnove elektroničkoga poslovanja, te se ističe teoretski okvir za ovo istraživanje. U trećem dijelu rada objašnjava se metodika istraživanja, dok se rezultati istraživanja prikazuju u četvrtome dijelu rada. Pre-

poruke za uspješne Web stranice sadržane su u petom dijelu rada; u šestom je dijelu ukratko prikazana situacija s Web stranicama dvoraca u svijetu, a posljednji dio rada sadrži zaključna razmatranja.

ELEKTRONIČKO POSLOVANJE

Živimo u doba interneta. Osim što je neiscrpan izvor informacija, internet je i sredstvo s pomoću kojeg možemo obavljati poslovne djelatnosti, pa tako možemo zaključiti da živimo u doba elektroničkoga poslovanja.

Elektroničko je poslovanje (engl. *e-Business*) suvremeni oblik organizacije poslovanja, koji podrazumijeva intenzivnu primjenu informatičke i, posebice, internetske tehnologije pri obavljanju ključnih ili bitnih poslovnih aktivnosti (Panian, 2002.).

Elektroničko poslovanje ne samo da je poslovanje današnjice već je i poslovanje budućnosti, a njegov je koncept primjenjiv u gotovo svim poduzetničkim djelatnostima, pa tako i u turističkoj djelatnosti. O tome se počelo pisati već 1997. godine (Hanna et al.).

Internet pruža mnoge prednosti za kupca turističkih usluga, u ovom slučaju posjetitelja dvorca:

1. Pregledom web stranica dvoraca moguće je pojedince potaknuti na posjet pojedinom dvorcu.
2. Sve posebne usluge koje dvorci nude mogu se prezentirati pomoću njihovih web stranica.
3. Vrlo je dobro navesti i cijene usluga, te uz njih i određene popuste, pa na taj način privući moguće posjetitelje dvorca.
4. Putovanje treba dobro unaprijed organizirati, pri čemu su posebno važne rezervacije smještaja. Trebalo bi omogućiti i organizaciju smještaja unutar samoga dvorca ili u njegovoj blizini, ako ta mogućnost ne postoji unutar samoga dvorca.
5. Bitno je osigurati što veću posjećenost dvorca, a to se svakako može postići posebnim ponudama, kao što su „usluge u posljednji trenutak" (engl. *last minute*) po nižim cijenama, pri čemu valja voditi brigu o ekonomskoj isplativosti od strane upravitelja dvorca. Time će se popuniti kapaciteti i zaraditi više nego da ostanu neiskorišteni.

Internet će, uza sve ove prednosti, svakako zauzeti primarno mjesto što se tiče organiziranja i kupovine turističkih usluga u budućnosti, a taj trend svakako treba slijediti i maksimalno iskoristiti jer će se to svakako pozitivno odraziti na održivost dvoraca. Dokaz su tome i mnogi uspješni primjeri web stranica dvoraca u inozemstvu, ali i malobrojni primjeri u Hrvatskoj.

Web stranice su hipermedijski dokumenti na webu, u obliku u kojem se pojavljuju na zaslonu korisničkoga računala. Svako web mjesto sastoji se od najmanje jedne do neograničeno velikoga broja web stranica – obično organiziranih hijerarhijski, tako da tvore stablastu strukturu. Web stranica na vrhu takve strukture, koja predstavlja korijen stabla, naziva se glavnom stranicom (engl. *home page*), a svakoj web stranici dodijeljen je jedinstveni URL odnosno, popularno zvana, web adresa stranice (Informatički enciklopedijski rječnik, 2005.).

Kao što je arhitektonska građevina dvorca u stvarnome svijetu, tako su i web stranice dvoraca njihov identitet u virtualnom svijetu – svijetu Interneta. Web stranice imaju

Slika 1. Marketinške i komercijalne aktivnosti na webu

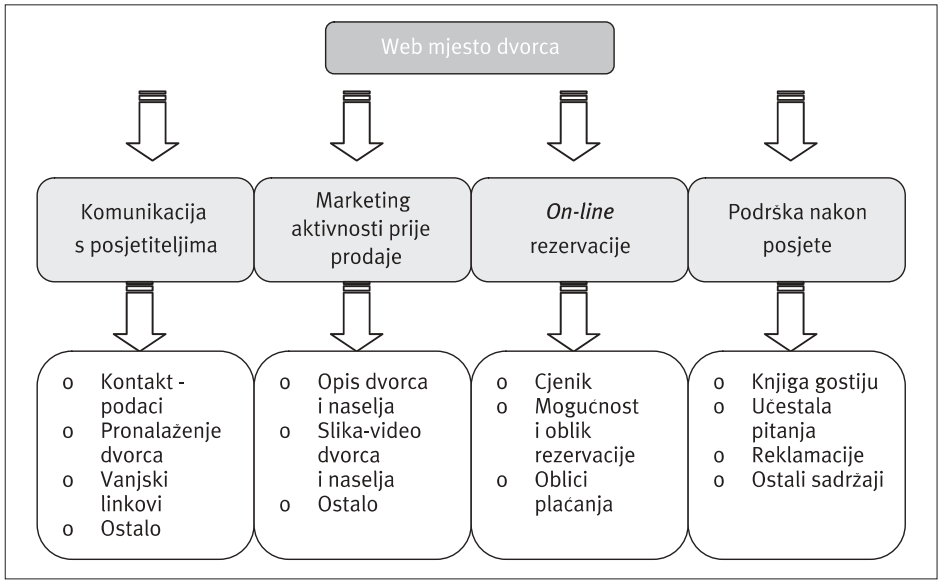

važnu ulogu u elektroničkom poslovanju jer putem njih turisti dobivaju osnovne informacije o dvorcima te stvaraju određenu percepciju i svoje stajalište o njima, koji se kasnije očituje kroz odluku hoće li ili neće posjetiti određeni dvorac. Sve se to odražava na ekonomsku isplativost poslovanja dvoraca i mogućnost samoodrživoga razvoja dvorca.

Kvaliteta web stranica posebno je važna za kupca, ali i za svakoga posjetitelja web stranica. Loše uređene web stranice jesu poput loše uređenog izloga trgovine, u koju će malo koji kupac poželjeti ući. Ako dvorac nema web stranice, mnogi ljudi neće saznati da taj dvorac uopće postoji i neće ga ni posjetiti, no ukoliko postoje, ali su loše uređene, one mogu odbiti moguće posjetitelje dvorca. S druge strane, lijepo dizajnirane web stranice, s puno zanimljivog i korisnog sadržaja, privući će posjetitelje dvorca.

Marketinške i komercijalne aktivnosti ponuđene na web stranicama dvorca imaju značajan utjecaj na njegov komercijalni uspjeh. Bosilj-Vukšić (1999.) navela je osnovne skupine poslovnih aktivnosti na web stranicama: komunikacija s klijentima, odnosno posjetiteljima dvoraca, marketinška podrška kupcu prije prodaje, pri čemu se misli na prodaju usluga dvoraca odnosno prodaju na webu, i podrška kupcu nakon prodaje usluge, a model poduzeća prikazan u navedenome radu razrađen je za potrebe web stranica dvoraca.

Funkcije kao što su kontakt podatci, pronalaženje dvorca i veze s drugim web stranicama osiguravaju vezu između potencijalnih posjetitelja i upravitelja dvoraca. Marketinške aktivnosti prije prodaje uključuju opis dvorca i naselja, slike dvorca, a ostale aktivnosti obuhvaćaju videomaterijale, posebne ponude, vijesti i mogućnost primanja *newslettera*[1] kojim se posjetitelj redovito obavještava o posebnim ponudama i novostima vezanim za dvorac. *On-line* rezervacije podrazumijevaju mogućnost rezerviranja smještaja unutar dvorca ili u njegovoj blizini putem weba, pri čemu se često navodi cjenik i oblici plaćanja. Funkcije poput knjige gostiju, učestalih pitanja, reklamacija i ostalih sadržaja podrška su kupcu nakon posjeta dvorcu.

1 Elektronički bilten, elektroničko cirkularno pismo (engl. *newsletter*). Popularan oblik komuniciranja u skupinama putem Interneta. Publikacija, najčešće izvješće ili otvoreno pismo, kojom se skupini korisnika dostavljaju neformalne, aktualne ili povjerljive informacije o temi za koju su zainteresirani. (Informatički enciklopedijski rječnik, 2005.)

METODIKA ISTRAŽIVANJA

Kao temelj za izradu ovoga rada i provođenje cjelokupnog istraživanja poslužio je popis dvoraca iz knjiga *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja* (Obad Šćitaroci, 1991.) te *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka* (Obad Šćitaroci, Bojanić Obad Šćitaroci, 1998.). Glavnina podataka prikupljena je sa stranica promatranih dvoraca, a prikupljeni su u razdoblju od 1. travnja 2006., kada je započelo istraživanje, pa sve do zaključno 10. svibnja 2006. godine.

Valjalo je razviti odgovarajuću metodiku klasifikacije, računalnoga pohranjivanja (memoriranja) i kasnije usporedbe prikupljenih podataka.

Pri testiranju hipoteza rada koristit će se standardni statistički instrumentarij. Ovdje je potrebno ukazati i na nedostatke istraživanja. Prvo, analizirane su samo one web stranice koje su pronađene pretragom putem web tražilice Google (www.google.com), budući da ne postoji ni jedna baza s popisom web stranica dvoraca. Moguće je da postoji još koja web stranica, ali je tražilica nije pronašla, što dokazuje vrlo lošu kvalitetu njihove izrade. Ovim istraživanjem obuhvaćeni su samo sadržaji koji se nude na web stranicama dvoraca, pri čemu nije analizirana njihova kvaliteta.

Budući da je ovo istraživanje rađeno putem Interneta i da nema postojeće baze web stranica dvoraca u Hrvatskoj, pojavio se jedan problem. Naime, kada se u neku web tražilicu upiše neki pojam dobije se velik broj nestrukturiranih informacija upitne kvalitete, pa je bilo potrebno odrediti koje će se web stranice promatrati. U obzir su uzete web stranice dvoraca koje se izravno vežu za neki dvorac i prvenstvena im je namjena prezentacija dotičnih dvoraca. U obzir nisu uzete neke web stranice koje samo jedan svoj mali dio posvećuju pojedinom dvorcu, kao što su npr. web stranice turističkih zajednica, općina, gradova i sl., osim ako unutar njih ne postoji nekoliko, a najmanje dvije, zasebnih web stranica posvećenih određenom dvorcu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Za potrebe ovog istraživanja uzet je uzorak od 74 dvorca iz pet županija – Zagrebačke, Krapinsko-zagorske, Varaždinske, Koprivničko-križevačke i Požeško-slavonske (Slika 1.). U uzorku se nalaze dvorci koji su i danas na području tih županija, ali ima i nekoliko onih koji su tijekom povijesti nestali, a njihov je trag ostao u malobrojnim zapisima ili fotografijama.

Iz Slike 2. vidi se da je iz nekih županija promatrano puno više dvoraca, odnosno većina je dvoraca iz Hrvatskoga zagorja. Razlog je tome što je na tom području najveća gustoća dvoraca u Hrvatskoj (Obad Šćitaroci, Bojanić Obad Šćitaroci, 2005.).

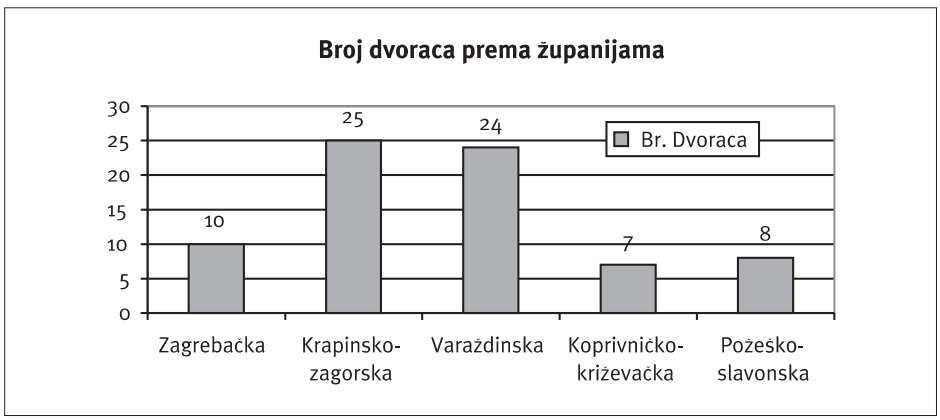

SLIKA 2. ISTRAŽIVANI DVORCI PREMA ŽUPANIJAMA

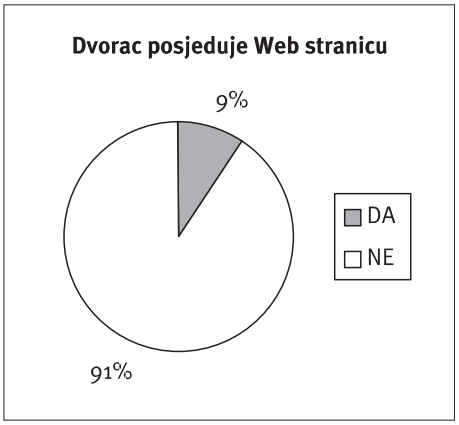

Slika 3. Dvorci koji imaju vlastitu Web stranicu

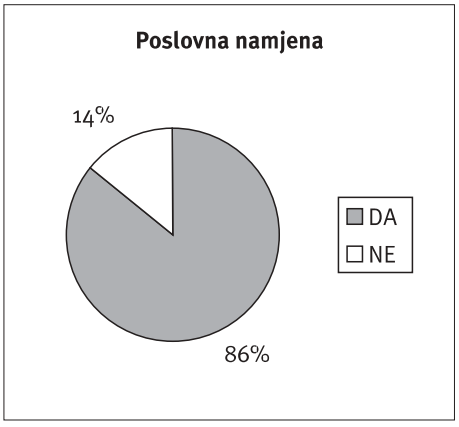

Slika 4. Dvorci koji imaju Web stranice i poslovna namjena

Slika 5. Dvorci koji nemaju Web stranice i poslovna namjena

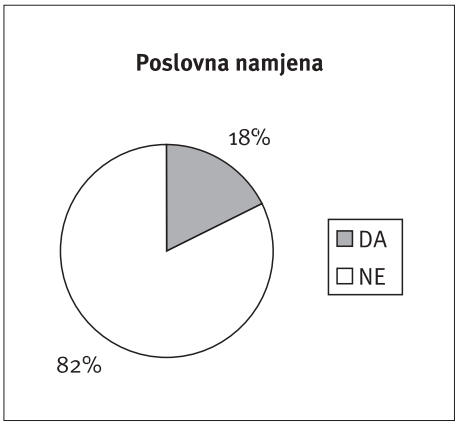

Na Slici 3. iščitava se jedan vrlo tužan i poražavajući podatak, a to je da samo 9% dvoraca ima vlastite web stranice. U uzorku od 74 dvorca samo njih 7 ima vlastite web stranice, odnosno 9%, a 91% njih ne slijedi suvremene tehnološke i s njima povezane poslovne trendove, što je vrlo zabrinjavajuće. Time je potvrđena prva hipoteza da većina dvoraca nema vlastite web stranice.

Druga hipoteza odnosila se na povezanost poslovne namjene dvorca i web stranica. Pod poslovnom namjenom podrazumijeva se dvorac koji služi u obavljanju određene gospodarske djelatnosti, kao što su npr. hotel, ugostiteljska ponuda, muzej i sl.

Većina dvoraca, ili čak njih 86%, koja ima web stranicu ima poslovnu namjenu. Među onim dvorcima koji nemaju web stranice, čak njih 82% nema poslovnu namjenu.

Obad Ščitaroci i Bojanić Obad Ščitaroci (2005.) došli su u svojem istraživanju do zaključka da 10% dvoraca ima poslovnu namjenu. Nadalje, čak 32% dvoraca prema njihovu istraživanju nema nikakvu namjenu, 37% dvoraca ima nezadovoljavajuću namjenu, ili ne postoji ideja moguće namjene koja će sačuvati dvorac. Očito je da za mnoge dvorce treba što prije pronaći prihvatljivu namjenu, a tada će zasigurno biti bolja zastupljenost dvoraca i na Internetu.

Dvorci kojih su web stranice analizirane navedeni su u tablici 1.

Tablica 1. Dvorci i njihove Web stranice

Naziv dvorca	Podnaziv dvorca	web adresa
Lužnica		www.luznica.com
Bežanec	Dvorac Ottenfels	www.bezanec.hr
Gredice	Dvorac Gjalski	www.dvorac-gjalski.hr
Veliki Tabor	Dvorac Ratkaj	www.veliki-tabor.hr
Sveti Križ Zacretje	Dvorac Vranyczany-Dobrinovic	www.zacretje.com
Marušević	Dvorac Vragovic-Patacic-Schlippenbach	www.dvorac-marusevec.hr
Trakošcan	Dvorac Draškovic	www.trakoscan.hr

U radu se nadalje analiziraju sljedeći aspekti web stranica hrvatskih dvoraca:

- komunikacija s posjetiteljima
- marketinške aktivnosti prije prodaje
- *on-line* prodaja
- podrška nakon posjete.

Kontakt podatci (telefon, telefaks i e-mail) dobro su zastupljeni na web stranicama hrvatskih dvoraca. Vrlo je važno pronaći pravi put do dvorca. Dvorce koji se nalaze u središtu nekoga grada ili uz neku znamenitost nije teško pronaći. Ipak, vrlo je korisno kada se vidi na karti najbolji put do dvorca, što posebno koristi stranim turistima koji ne poznaju mjesta u Hrvatskoj. Više 85% dvoraca ima neku zemljopisnu kartu. Neki imaju čak i nekoliko karata. Nažalost, samo 29% dvoraca ima opis kako doći do njih, a upravo takvi opisi mogu turistima veoma pomoći u pronalaženju dvorca.

Još jedan porazan podatak jest udaljenosti dvorca, koje su označene na web stranicama samo jednoga dvorca, a turiste itekako zanima koliko vremena i kilometara trebaju proći do željenoga dvorca. Posebne dodatke i *linkove* na druge web stranice ima nešto manje od 30% dvoraca, a na taj bi način dvorci mogli provoditi međusobnu promociju.

Najviše web stranica izrađeno je na jednom jeziku, ali i na četiri jezika, što je vrlo pohvalno, a 14% dvoraca ima web stranice izrađene na 5 i više jezika. Sve su Web

Tablica 2. Komunikacija s kupcima

Oblici komunikacije s kupcima	Udio dvoraca koji ima navedeni element na web stranicama
Podatci za kontakt	
telefon	57,14%
telefaks	42,86%
E-mail	85,71%
adresa	71,43%
Pronalaženje dvorca:	
karta položaja dvorca	85,71%
opis dolaska do dvorca	28,57%
udaljenosti dvorca	14,29%
Ostalo:	
vanjski *linkovi*	28,57%
posebni dodatci	28,57%

Tablica 3. Strani jezici na Web stranicama dvoraca

Strani jezici	Udio dvoraca s korištenim jezicima na web stranicama
Korišteni jezici:	
hrvatski	100,00%
engleski	71,43%
njemački	57,14%
talijanski	14,29%
ostali	42,86%
Broj jezika:	
1	28,57%
2	14,29%
3	14,29%
4	28,57%
5 i više	14,29%

stranice izrađene barem na hrvatskom jeziku, a više od dvije trećine dvoraca ima web stranice na stranim jezicima kako bi privukle strane posjetitelje.

Zatim je istraživano koje marketinške aktivnosti prije prodaje dvorci prikazuju na svojim web stranicama, pri čemu su uključeni opis dvorca i naselja, slike dvorca, njegove unutrašnjosti i sadržaja koje nude, te videomaterijali, posebne ponude, vijesti i mogućnost primanja *newslettera*.

Tablica 4. sadrži podatke o udjelu dvoraca koji imaju odabrane marketinške aktivnosti prije prodaje na svojim web stranicama. Sve web stranice imaju opis dvorca, dok opis naselja u kojem se dvorac nalazi ima samo 14% web stranica. To baš nije pohvalno jer dvorci ne pomažu dovoljno u promociji mjesta u kojem se nalaze.

Često čujemo da jedna slika vrijedi više nego tisuću riječi. Ljudi posebno vole slike i nikakav opis ne može zamijeniti sliku. Web stranice sa slikama puno su atraktivnije od tekstualnih. Sve web stranice imaju slike dvoraca, njihove unutrašnjosti i slike sadržaja koje nude. Većina dvoraca posjeduje i čitave fotoalbume, zatim panoramske slike, a neke i slike tlocrta soba.

Videosadržaj nije pronađen ni na jednoj Web stranici. Razlog su tome, vjerojatno, spore internetske veze u našoj zemlji, ali u budućnosti trebat će staviti puno više tak-

Tablica 4. Marketinške aktivnosti prije prodaje

Oblici marketinških aktivnosti prije prodaje	Udio dvoraca koji ima navedeni element na web stranicama
Opis dvorca i naselja:	
opis dvorca	100,00%
opis naselja	14,29%
Slike i videosadržaji:	
slike dvorca	100,00%
slike sadržaja koje nude	100,00%
slike unutrašnjosti dvorca	100,00%
videofilmovi	0,00%
Ostalo:	
posebne ponude	42,86%
vijesti	71,43%
newsletter	0,00%

Tablica 5. *On-line* rezervacije

Elementi on-line rezervacije	Udio dvoraca koji imaju on-line rezervacije na web stranicama
Cjenik:	
cjenik u eurima	0,00%
cjenik u kunama	42,86%
Mogućnosti i oblik rezervacije:	
mogućnost rezervacije	14,29%
E-mail	0,00%
obrazac	14,29%
Computerized Reservation System (CRS)[2]	0,00%
Oblici plaćanja:	
kartice	14,29%

2 Hotelski kompjutorski rezervacijski sustav

Tablica 6. Aktivnosti nakon prodaje

Oblici aktivnosti nakon prodaje	Udio dvoraca koji imaju aktivnosti nakon prodaje na Web stranicama
knjiga gostiju	28,57%
ostali sadržaji	28,57%

vih sadržaja jer će razvojem tehnologije i sami posjetitelji tražiti ponajprije takve sadržaje.

Posebnih ponuda ima samo na 43% web stranice, što je poražavajuće jer dvorci time nude svoje „glavne proizvode", odnosno svoje usluge. Dvorci bi trebali više nuditi svoje usluge i zanimljivim sadržajima privući što veći broj posjetitelja.

Vijesti objavljuje čak 71% dvoraca, što je zadovoljavajuće, jedino što je upitna njihova ažurnost, a zanimljive vijesti o raznim događanjima vezanim za dvorac mogu također poslužiti kao izvrstan promidžbeni materijal i privući posjetitelje.

Newsletter ne nudi ni jedan dvorac. *Newsletter* je e-mail poruka koja se šalje zainteresiranim pojedincima, a može sadržavati razne informacije o dvorcu, njegovoj ponudi i sadržajima koje nudi, što je daleko najdjelotvornija direktna promidžba koja stvara stalni krug posjetitelja koji se iz godine u godinu vraćaju u dvorac. Svojim bi ponudama dvorci mogli putem *newslettera* privući i one posjetitelje koji nisu namjeravali posjetiti baš taj dvorac. Ovu manjkavost kod web stranica dvoraca – jer ne koriste jeftino i vrlo moćno promidžbeno sredstvo – treba što prije izmijeniti.

Posjetitelje posebno zanima cijena smještaja i usluga koje nude dvorci. Svi cjenici dvoraca izraženi su u kunama i može ih se pronaći na 43% web stranica.

Mogućnost rezervacije smještaja putem weba nudi 14% dvoraca, i to putem formulara kojima se zaprimaju neke osnovne informacije i onda, najčešće u roku od 24 sata, kontaktiraju zainteresiranoga posjetitelja i potvrde mu rezervaciju. Rezervacija smještaja putem web stranica pomoću rezervacijskog sustava – gdje posjetitelj odmah vidi je li smještaj slobodan u željenom trenutku i gdje može odmah platiti svoj smještaj – nema.

Kartice kao sredstvo plaćanja primaju u 14% dvoraca. Vjerojatno je taj postotak i veći, ali takav oblik plaćanja nije naveden na web stranicama.

Knjigu gostiju ima nešto manje od 30% dvoraca, a ona može biti vrlo korisna. Ukoliko su dojmovi dobri, nema bolje promidžbe za dvorac jer zadovoljno mišljenje posjetitelja daleko je korisnije od neke skupe promidžbene aktivnosti. S druge strane, negativni dojmovi mogu poslužiti upraviteljima dvorca kao besplatni putokaz na čemu treba poraditi i što ispraviti te poboljšati da stekne bolju sliku u očima javnosti. Isti se postotak odnosi na ostale sadržaje, kao što su elektroničke razglednice, pozadinske slike i sl. Samo 29% web stranica nudi mogućnost vlastite promidžbe putem elektroničkih razglednica. Igre vezane za promociju dvoraca nudi samo jedna Web stranica.

Više je od polovice web stranica statično, izrađeno u HTML. Dinamične web stranice, programirane u PHP ili ASP tehnologiji, nalazimo na trećini web stranica, a Flash elemente koristi 43% web stranica dvoraca. Čak 71% ima hrvatsku .hr domenu, a ostali imaju komercijalnu domenu *com*.

Preporuke za uspješne Web stranice dvorca

Web stranice mogu se smatrati uspješnim ukoliko predstave dvorac u najboljem svjetlu svim potencijalnim posjetiteljima, te ih privuku i time povećaju komercijalni uspjeh dvorca.

Što sve takve web stranice moraju sadržavati? Navest ćemo preporuke za uspješne web stranice dvorca na temelju rezultata istraživanja:

- Web stranice obvezatno moraju imati informativne sadržaje o dvorcu, njegovoj povijesti, uslugama i sadržajima koje nudi, a poželjni su i neki dodatni sadržaji o naselju u kojem se dvorac nalazi te događanjima i posebnostima.
- Važne su i informacije koje će gostima pomoći u pronalaženju dvorca. Karta je nezaobilazna, a poželjno je navesti i udaljenosti dvorca od mjesta važnih za posjetitelje, kao što su kolodvori, trgovine i drugi sadržaji, ali i udaljenosti od drugih naselja – za orijentaciju posjetiteljima.
- Web stranice moraju biti izrađene na barem jednom svjetskom jeziku, poželjno je da ih bude što više, a svakako na jezicima ciljne skupine posjetitelja – posebice ako se želi privući posjetitelje koji nisu iz Hrvatske i u Hrvatsku dolaze na odmor, poslovno putovanje, ili su samo na proputovanju.
- Uz suvremeni dizajn koji najbolje dočarava pojedini dvorac, s obzirom na njegov smještaj i posebnosti, posjetiteljima treba pružiti što više multimedijalnih sadržaja (slike, videomaterijali, glazba i sl.). Takvi sadržaji daju potencijalnim posjetiteljima najbolji uvid o dvorcu, a s razvojem brzih veza s Internetom, sve će se više tražiti.
- Web stranice također treba oglašavati, i to u turističkim zajednicama, turističkim agencijama, na drugim web stranicama i sl. Kao vrlo moćno promidžbeno sredstvo direktne promocije može se koristiti mogućnost slanja *newslettera*.
- Upravitelji dvoraca trebali bi poraditi na tome da ponude što više posebnih ponuda, kreirajući tako vlastite turističke proizvode i kombinirajući vlastite sadržaje sa sadržajima koje nude drugi turistički djelatnici, jer će tako povećati korištenje vlastitih. Tu se ponajprije misli na sadržaje koji se nalaze u okolici dvorca.
- Nadalje, treba se povezati i s ostalim dvorcima te kreirati tzv. turističke ture razgledavanja dvoraca i sve to ponuditi na Internetu radi privlačenja posjetitelja drugih, obližnjih dvoraca.
- Uspješna web mjesta dvoraca koji nude mogućnost smještaja unutar dvorca trebala bi posjedovati rezervacijski sustav koji omogućuje rezervaciju smještaja i dodatnih sadržaja u svakom trenutku, a pruža i bolji uvid u popunjenost kapaciteta. Rezervacijski sustav pridonosi i boljoj reputaciji dvorca, te smanjuje troškove poslovne djelatnosti dvorca.
- I na kraju, najvažnije je da web stranice budu redovito održavane i da nude relevantne i uvijek svježe informacije.

Loše uređene web stranice jesu poput osrednje uređenog izloga prodavaonice koji samo odbija posjetitelje. Posao izrade web stranica treba prepustiti tvrtkama koje su specijalizirane za takve poslove. Softverske kuće koje se bave dizajnom web stranica obično nude i njihovo tehničko održavanje, marketinške agencije neka rade promociju hotela u skladu s marketinškom strategijom koja se unaprijed definira, a što se sadržajnoga dijela web stranica tiče, taj posao moraju odraditi stručnjaci koji su dovoljno proučili povijesna, arhitektonska i stilska obilježja pojedinih dvoraca, kako ne bi došlo do toga da se objavljuju informacije koje iskrivljuju poimanje dvoraca ili, još lošije, stvaraju iskrivljenu povijest.

I na kraju, ostaje pitanje: kako privući posjetitelje na web stranice dvoraca? Web stranice moraju biti dobro smještene na poznatim svjetskim tražilicama kao npr. Google, Yahoo, MSN i sl. Na svim promidžbenim materijalima dvorca treba istaknuti web adresu. Treba se oglašavati na raznim internetskim portalima, posebice onima veza-

Tablica 7. Broj Web stranica dvoraca prema zemljama

Zemlja	Castles.org	Castlesontheweb.com
Austrija	53	14
Belgija	29	8
Češka	17	7
Engleska	221	50
Finska	21	6
Francuska	121	65
Njemačka	159	53
Grčka	3	2
Mađarska	9	5
Irska	39	8
Italija	50	35
Japan	11	5
Nizozemska	33	38
Poljska	76	8
Portugal	11	4
Rumunjska	10	5
Rusija	1	1
Škotska	404	28
Slovačka	27	5
Slovenija	1	17
Španjolska	63	18
Švedska	42	2
Švicarska	18	25
Sirija	6	2
Ukrajina	36	7
Wales	320	102
Hrvatska	1	3

nim za turizam, a postoje i mnoga web mjesta koja se bave oglašavanjem i promocijom. Preporučljivo je povezati se sa što više ostalih dvoraca i razmjenjivati poveznice (engl. *linkove)*.

Kao primjer dobrih web stranica valja izdvojiti web stranice dvoraca: Lužnica, Bežanec, Gredice i Trakošćan. Oni su shvatili važnost web stranica u promociji dvoraca i uspješno prate svjetske trendove na tome području.

Web stranice dvoraca u svijetu

Provedeno je malo istraživanje o zastupljenosti dvoraca u svijetu na Internetu. Promatrane su dvije web stranice Castles.org i CastlesOnTheWeb.com, koje su kao svojevrsni web direktoriji svjetskih dvoraca. CastlesOnTheWeb.com zamišljen je kao web direktorij svih dvoraca koji imaju vlastite web stranice. Iako ima manju bazu na svjetskim tražilicima, upravo je to web mjesto pri samom vrhu ponuđenih rezultata na upit o dvorcima. Iz tablice je vidljivo da su najzastupljeniji dvorci na području Velike Britanije, Francuske i Njemačke.

Castles.org trenutno posjeduje najveću bazu o web stranicama dvoraca u svijetu. Taj je projekt započeo 1995. godine i otada prikupljaju informacije o raznim dvorcima diljem svijeta. I tu su najzastupljenije web stranice dvoraca iz zemalja na području Velike Britanije (Wales, Engleska i Škotska), Njemačke i Francuske.

Pregledavajući web stranice dvoraca u inozemstvu, može se pronaći uistinu izvrsnih primjera koji mogu poslužiti kao dobar primjer kojim trebaju krenuti i naši upravitelji dvoraca. Doista je puno dvoraca koji koriste puni potencijal Interneta u službi promocije dvoraca i uspješno privlače posjetitelje, ali ima i puno web stranica koje su tehnički i dizajnerski zastarjele. Mnogi su dvorci pratili tehnološki trend, napravili web stranice, ali su ih prestali održavati pa ih je „pregazilo vrijeme". Iako neke informacije ne zastarijevaju, zapuštenost web stranica stvara negativan učinak na posjetitelje, te treba voditi brigu o tome da se takva grješka ne dogodi i našim dvorcima. Web stranice treba kontinuirano održavati, kao i same dvorce.

Osim pojedinačnih web stranica dvoraca, postoje i svojevrsni portali posvećeni tematici o dvorcima odnosno web stranice posvećene dvorcima određene regije ili nekog udruženja. Na njima se mogu pronaći informacije o raznim dvorcima, koje je moguće i uspoređivati. Obratimo li pozornost na zastupljenost web stranica hrvatskih dvoraca, vidjet ćemo vrlo poraznu statistiku jer samo 1 odnosno 3 web stranice predstavljaju hrvatske dvorce u svijetu. Zato to moramo što prije ispraviti.

Zaključak

Provedeno je istraživanje o web stranicama hrvatskih dvoraca kako bi se utvrdlo u kojoj mjeri dvorci koriste web stranice u službi promocije, pri čemu su analizirane njihove web stranice.

Istraživanje je potvrdilo točnost početnih hipoteza rada. Pokazalo se da, nažalost, većina hrvatskih dvoraca nema web stranice, te da je razlog tome što dvorci nemaju neku poslovnu namjenu.

Iako je u ovom radu potvrđeno da situacija nije baš najbolja, u Hrvatskoj zasigurno ima dovoljno inovatora i vizionara koji će pomoću suvremenih tehnologija i raznih inovacija pomoći u promociji i očuvanju dvoraca.

Literatura

1. Bosilj-Vukšić, V., Pejić-Bach, M. (1999.), ***WWW mjesta poduzeca i banaka u Hrvatskoj***, „Ekonomski pregled", vol. 50, br. 7-8, str. 804-816
2. Hanna, J.R.P.; Millar, R.J. (1997.), ***Promoting tourism on The Internet***, „Tourism Management", vol. 18, br. 7, str. 469-470
3. Jaković, B. (2004.), ***Web potencijal visokokategoriziranih hotela u Republici Hrvatskoj***, diplomski rad, Zagreb, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
4. Marković, V. (1975.), ***Barokni dvorci Hrvatskog zagorja***, Zagreb, „Kajkavsko spravišće"
5. Obad Ščitaroci, M. (1991.), ***Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja***, Zagreb, „Školska knjiga"
6. Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci, B. (1998.), ***Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka***, Zagreb, „Ščitaroci"
7. Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci, B. (2005.), ***Dva tisućljeća tradicije dvoraca, vila i zamkova na tlu Hrvatske***, u: Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima / Contemporary use and creative management of manors, castles and villas; Obad Ščitaroci, Mladen; Božić, Nikša (ur.), Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
8. Panian, Ž. (2000.), ***Bogatstvo Interneta***, Zagreb, „Strijelac"
9. Panian, Ž. (2002.), ***Izazovi elektroničkog poslovanja***, Zagreb, „Narodne novine"
10. Pejić-Bach, M., Jaković, B., Šimićević, V. (2005.), ***Statistical analysis of the Websites of high category hotels in Croatia***, „Acta Turistica", Zagreb, br. 17/2005., str. 130-155, UDC/UDK 338.48:061.23
11. *** Hrvatska gospodarska komora (2005.), *Sektor za turizam – Stanje u gospodarstvu*. Dostupno na: http://www.hgk.hr/
12. *** *Informatički enciklopedijski rječnik* (2005.), Jutarnji list, urednik: Željko Panian

Damir Krajnik, Vedran Ivanković, Lea Petrović, Nikša Božić

Analiza prometne dostupnosti dvoraca Hrvatskoga zagorja

Analysis of accessibility of manors in the Hrvatsko Zagorje region

Ovaj rad nastavak je prošlogodišnjega priopćenja na skupu „Villas" u Zagrebu koje se bavilo mogućim turističkim itinerarima koji bi uključivali dvorce šire zagrebačke regije. Osnovno je polazište rada da je jedan od najvažnijih preduvjeta za aktiviranje dvoraca u turističke svrhe njihova prometna dostupnost.

U radu je analizirana prometna dostupnost odabranih dvoraca Hrvatskoga zagorja. Istražene su mogućnosti ostvarenja jednodnevnih individualnih izleta iz Zagreba korištenjem isključivo javnih prometnih sredstava kao i sustav oznaka za posjetitelje koji posjećuju dvorce osobnim automobilom.

Iz rezultata istraživanja vidljivo je da je sustav označavanja dvoraca dosljedno proveden jedino u Zagrebačkoj županiji, dok su mali broj oznaka za dvorce u Krapinsko-zagorskoj i Varaždinskoj županiji uglavnom postavili sami vlasnici. Korištenjem vlaka kao jedinog prijevoznog sredstva moguć je posjet vrlo malom broju dvoraca, dok se kombiniranjem vlaka s lokalnim autobusnim linijama i taksijem može doći do većega broja istraživanih lokaliteta, no ostaju činjenice da vozni redovi vlakova i autobusa nisu usklađeni, te da ne postoji mogućnost korištenja bicikla u kombinaciji s vlakom. Mogućnost dolaska autobusom do dvoraca na istraživanom je prostoru dobra, ali za turiste je danas velik problem prilagođenost gotovo svih linija lokalnom stanovništvu, koja se odčitava u vremenima polazaka i neusklađenosti pojedinih linija, nedostatnim informacijama te nepostojanju sustava informiranja putnika. Ponude turističkih agencija ne uključuju obilaske dvoraca po unaprijed određenim programima.

Istraživanje je pokazalo da postojeće stanje dostupnosti dvoraca nije zadovoljavajuće, ali da bi se osmišljenim intervencijama (koje ne zahtijevaju značajna financijska sredstva) situacija u tome smislu razmjerno lako mogla popraviti.

This paper is an extention of last year's work on possible tourist itinieries, which would include manors of the wider Zagreb region. The main starting point of the paper is that traffic accessibility is one of the most important prerequisites for activation of manors for tourist purposes.

The paper analyses the traffic accessibility of chosen manors in the Hrvatsko Zagorje region. Examined are the possibilities for realization of one-day individual excursions from Zagreb through the sole use of public transportation, as well as the system of markers for visitors who will be using cars to visit the manors.

The research results indicate that the system of markers for manors was consistently carried out only in the Zagreb County, while very few markers for manors in Krapina-Zagorje and Varazdin County were set up by the manor owners themselves. Very few manors can be reached only by train, but many more of the examined sites can be reached using the train and the local bus lines or taxi. However, the fact remains that train and bus timetables are not coordinated, and that there is no possibility for the use of bicycle in combination with the train. The possibility of reaching the manors by bus is quite good in this region, but the fact that almost all the bus lines are adjusted to the needs of the local population – as can be observed in the departure times and no coordination between certain lines, insufficient information on the Internet and the non-existance of a information system for passangers – presents a large problems for tourists today. Tourist agencies' offers do not include a visit to the manors at previously established times and programs.

This analysis demonstrated that the existing manor accessibility is not satisfactory, but that well-planned interventions (which do not require significant financial backing) could relatively easily rectify the situation.

dvorci
Hrvatsko zagorje
kulturni turizam
prometna dostupnost

manors
Hrvatsko zagorje region
cultural tourism
traffic accessibility

Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.arhitekt.hr

Damir Krajnik, dipl.ing.arh.
Tel. +385 (0)1 4639 383
Fax +385 (0)1 4639 265
E-mail: damir.krajnik@arhitekt.hr

Vedran Ivanković, dipl.ing.arh.
Tel. +385 (0)1 4639 383
Fax +385 (0)1 4639 265
E-mail: vedrani_arh@yahoo.com

Lea Petrović, dipl.ing.arh.
Tel. +385 (0)1 4639 383
Fax +385 (0)1 4639 265
E-mail:lea.petrovic@arhitekt.hr

Nikša Božić, dipl.ing.arh.
Tel. +385 (0)1 4639 180
Fax +385 (0)1 4639 265
E-mail: niksa.bozic@arhitekt.hr

U priopćenju *Dvorci sjeverozapadne Hrvatske – mogući turistički itinerari*[1] ukazano je na problem slabe iskorištenosti dvoraca sjeverozapadne Hrvatske u smislu ponude kulturnog turizma. Iako imaju velik potencijal za razvijanje mreže ponude kulturnoga turizma u obliku tematskih kulturnih ruta, dvorci sjeverozapadne Hrvatske nemaju ni približno turističkoi značenje kao dvorci nekih drugih europskih država, gdje su dvorci prepoznatljiva turistička atrakcija. Jedan od glavnih razloga za ovakvo stanje jest činjenica da dvorci sjeverozapadne Hrvatske predstavljaju pojedinačne točke u prostoru, koje su kao dio kulturno-turističke ponude neumrežene i neorganizirane, najčešće skrivene i teško dostupne zainteresiranim posjetiteljima.

Osmišljavanjem mreže dvoraca uključenih u turističke itinerare može se postići nov element turističke ponude cjelokupne regije zasnovan na pojedinačnim prepoznatljivim elementima lokalnog identiteta.[2] Za osmišljavanje takve mreže jedan je od prvih koraka poboljšanje dostupnosti pojedinih lokaliteta.

Polazišta

U svome članku *Are you a tourist or a traveller?*[3] britanska novinarka Dea Birkett predviđa da u skoroj budućnosti neće više postojati turisti u klasičnom obliku, kakve poznajemo danas. Njih će zamijeniti *avanturisti, terenski istraživači, exploraholici, volonteri* te oni koje ćemo jednostavno nazivati *putnicima*.[4] Umjesto na odmor, oni će ići na putovanje kako bi sudjelovali u *kulturnim ekspedicijama, projektima, mini istraživanjima* i *misijama.* Iako su predviđanja autorice naglašeno karikirana, ona dobro upućuju na trenutačne procese *re-brandinga* klasičnoga turista, kojega poznajemo iz razdoblja masivnoga turizma, paket-aranžmana i *čarter* letova. Prema podatcima iz 2001. godine, od ukupnoga broja turističkih putovanja u Europi samo ih se 52% odnosilo na „tradicionalna" turistička putovanja koja obuhvaćaju odmor, razonodu i slobodno vrijeme,[5] a razvoj turizma ide u smjeru još većega smanjenja ovoga broja.

Profil današnjega *novog turista*[6] obilježavaju neovisnost, iskustvo, orijentacija na tehnologiju, zahtjevnost u očekivanjima, veća aktivnost i zainteresiranost za lokalnu kulturu, te osjetljivost za očuvanje okoliša, socijalna osjetljivost i činjenica da ide na više kraćih odmora tijekom godine. Ovo dovodi do promjena u ponašanju koje se, između ostaloga, očituje u dominaciji individualnih nad organiziranim putovanjima, osobnim *itinerarima*, direktnim rezervacijama putem interneta, te općenito samostalnoga kreiranja programa i organiziranja turističkog posjeta.[7] Razlike u ponašanju možda ponajbolje ilustrira način na koji prijevoznici prate ove promjene, gdje niskotarifni letovi sve više potiskuju tradicionalne turističke čarter-letove koji su obilježili razdoblje masovnoga turizma, omogućavajući *novom turistu* traženu fleksibilnost uz povoljnu cijenu.

Upravo je ovaj *novi turist* – koji sam organizira svoje putovanje od izbora teme putovanja do razrade putnog itinerera te rezervacija prijevoza i smještaja – bio polazište

1 Božić, Ivankovic, Krajnik (2005.)

2 Bojanić Obad Šćitaroci i dr. (2002.)

3 The Guardian, 24. kolovoza 2002.

4 Članak Dee Birkett dio je opširnijeg eseja koji je objavljen u zborniku „Ethical Tourism: Who Benefits" (2002.).

5 Cabrini (2003.b)

6 Cabrini (2005.)

7 Cabrini (2003.a)

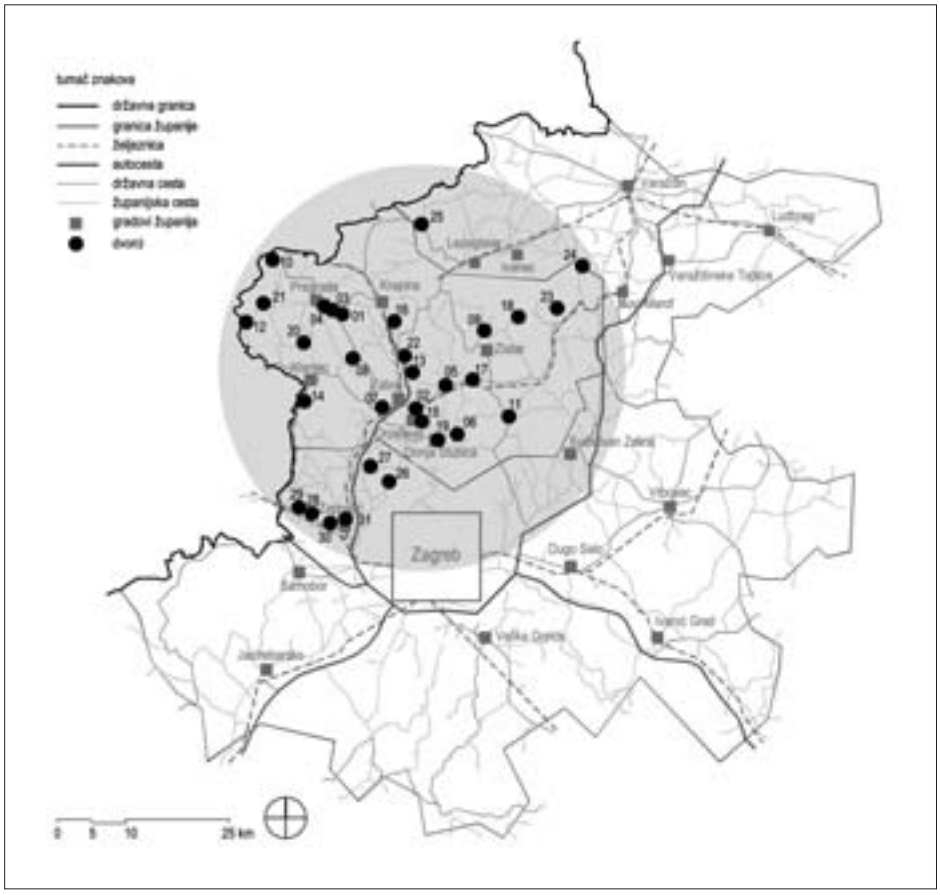

Slika 1. Područje istraživanja

Krapinsko-zagorska županija: 1. Bežanec, 2. Bračak, 3. Dubrava, 4. Gorica, 5. Gornja Bedekovčina, 6. Gornja Stubica, 7. Gredice, 8. Klokovec, 9. Loborgrad, 10. Mali Tabor, 11. Marija Bistrica, 12. Miljana, 13. Mirkovec, 14. Novi Dvori Klanjećki, 15. Oroslavje Donje, 16. Popovec, 17. Poznanovec, 18. Selnica-Belec, 19. Stubićki Golubovec, 20. Velika Horvatska, 21. Veliki Tabor, 22. Začretje, 23. Zajezda; **Varaždinska županija:** 24. Bela, 25. Trakošćan, 26. Gornja Bistra; **Zagrebačka županija:** 27. Jakovlje, 28. Januševec, 29. Laduč, 30. Lužnica, 31. Novi Dvori Zaprešicki

za ovo istraživanje. Iako većina dvoraca u Hrvatskom zagorju još nije prilagođena za turističke posjete niti umrežena u osmišljene kulturne rute, smatrali smo kako nije nemoguće, u doba sve većeg jačanja kulturnoga turizma, zamisliti imaginarnoga *novog turista* (*exploraholica* na *kulturnoj ekspediciji*) koji će sletjeti u zagrebačku zračnu luku (jednim od jeftinih letova) i, ponukan uspješnom promocijom hrvatskih dvoraca u knjigama i drugim medijima, imati samo jedan cilj svoga posjeta – obići ih što više. I to prema vlastitom programu i u vlastitoj organizaciji prijevoza.

Područje istraživanja

Istraživanje je provedeno na prostoru sjeverozapadne Hrvatske u radijusu od oko 50 km od Zagreba, koji obuhvaća dvorce u Krapinsko-zagorskoj, Varaždinskoj i Zagrebačkoj županiji (Slika 1.). Upravo se unutar ovoga područja nalazi najveća koncentracija dvoraca u Hrvatskoj, a prostor je premrežen prometnicama, pa bi to trebalo omogućiti razmjerno jednostavnu organizaciju zamišljene *kulturne ekspedicije*.

Područje istraživanja određeno je s pretpostavkom da je grad Zagreb polazna točka za obilazak dvoraca, budući da je regionalno središte i raskrižje različite vrste prometa (zračna luka, autobusni i željeznički kolodvor, križanje europskih smjerova cestovnoga prometa). Radijus od otprilike 50 km odabran je zato što bi trebao, u normalnim uvjetima prometne povezanosti, omogućiti laku organizaciju jednodnevnih ili kratkih vikend-izleta.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je utvrditi dostupnost pojednih dvoraca sjeverozapadne Hrvatske za individualne turističke obilaske. Pritom je analizirana dostupnost svih dvoraca na promatranom području, iako je velik broj onih koji danas nisu otvoreni javnosti.[8] Pitanje dostupnosti analizirano je sa stajališta mogućnosti jednostavnoga dolaska do dvorca (to je pretpostavka umreženosti u sustav ponude kulturnoga turizma), ne uzimajući u obzir pristupačnost, tj. mogućnost posjeta ili obilaska dvorca.

U kontekstu istraživanja mogućnosti individualnih posjeta analizirana je dostupnost pojedinih dvoraca individualnim oblicima prijevoza (automobil, bicikl), javnim prijevozom (vlak, autobus, taksi), te u obliku organiziranih putovanja (programi turističkih agencija). Istraživanjem bi se trebala utvrditi dostupnost pojedinoga dvorca za svaki od tipova posjeta te pokazati međusobne sličnosti i razlike među pojedinim primjerima i pojedinim dijelovima istraživanoga prostora.

Metoda istraživanja

Istraživanje je provedeno u dva dijela. U prvom je dijelu provedeno terensko istraživanje s ciljem utvrđivanja dostupnosti pojedinoga dvorca automobilom. Iako do svih dvoraca postoji mogućnost dolaska automobilom, ovdje je analizirano postojanje jasnog sustava oznaka i putokaza: oznake na izlazu s autoceste, oznake na županijskim odnosno lokalnim cestama i oznake u neposrednoj blizini dvorca. Osim toga, analizirano je i postojanje uređenoga parkirališta u neposrednoj blizini dvorca. Dodatno je analizirano postoje li označene biciklističke odnosno pješačke rute koje prolaze u neposrednoj blizini dvorca. Za dostupnost sredstvima javnoga prijevoza analizirano je postojanje autobusnoga i željezničkoga kolodvora odnosno postaje u neposrednoj blizini pojedinoga dvorca. Kao granična udaljenost za pješačenje od postaje javnoga prijevoza do dvorca uzeta je udaljenost od 1000 metara.

U drugom dijelu istraživanja analizirana je mreža autobusnih i željezničkih linija na istraživanom prostoru s ciljem određivanja dostupnosti dvoraca za individualne posjetitelje sredstvima javnoga prijevoza, a istražena je i današnja ponuda organiziranih obilazaka dvoraca od strane turističkih agencija. Do ovih podataka došlo se analizom autobusnih i željezničkih voznih redova[9] te pretraživanjem ponude turističkih agencija.

Rezultati istraživanja

Dostupnost dvoraca automobilom

Za dostupnost dvoraca automobilom u kontekstu samostalno organiziranih turističkih obilazaka i tematskih kulturnih ruta nije toliko bitno samo fizičko postojanje ceste do dvorca (to postoji u svim analiziranim primjerima), već je bitan sustav oznaka koji omogućava lako snalaženje u prostoru i jednostavan dolazak do traženoga dvorca.

Pri istraživanju dostupnosti dvoraca automobilom istražene su tri grupe podataka:

a) postojanje oznaka za dvorac[10] na najbližem izlazu s autoceste

b) postojanje oznaka za dvorac na županijskoj ili lokalnoj cesti

c) postojanje organiziranoga parkirališta u neposrednoj blizini dvorca.

Od 23 analizirana dvorca u Krapinsko-zagorskoj županiji na izlazu s autoceste[11] označena su samo 3 dvorca, dok na lokalnim i županijskim cestama postoje oznake za 6 dvoraca. Organizirano parkiralište u neposrednoj blizini dvorca postoji kod 13 dvoraca.

8 Nažalost, pojedine se namjene (stanovanje, zdravstvene i javne institucije) kod nas i dalje promatraju kao nepremostivo ograničenje za turističke posjete dvorcima. Ne postoji sustav organiziranih obilazaka ni sustav kontroliranih posjeta (otvorenost za posjet u određeno vrijeme – primjerice jednom na tjedan). Tako većina promatranih dvoraca, premda je dostupna prometnim sredstvima, ostaje zatvorena za posjete.

9 Podatci *online* redova vožnje Hrvatskih željeznica (www.hznet.hr), Autobusnoga kolodvora Zagreb (www.akz.hr), Zagrebačkoga električnog tramvaja (www.zet.hr) i vozni redovi dobiveni od ovih autobusnih prijevoznika: *Presečki Grupa*, *Meštrovic prijevoz*, *Vrelej*, *Croatiatrans Zlatar* i *Autobusni promet Varaždin*.

10 Europske oznake za lokalitete kulturnoga nasljeđa (smeđe ploče s grafičkim simbolom i imenom lokaliteta).

11 Autocesta Zagreb-Macelj.

Od 2 analizirana dvorca u Varaždinskoj županiji na izlazu s autoceste[12] označen je samo 1 dvorac, a na lokalnim i županijskim cestama postoji također oznaka samo za 1 dvorac. Organizirano parkiralište u neposrednoj blizini dvorca također postoji samo kod jednoga dvorca (u sva tri slučaja radi se o dvorcu Trakošćan).

Od 6 analiziranih dvoraca u Zagrebačkoj županiji na izlazu s autoceste[13] označeno je 5 dvoraca, a na lokalnim i županijskim cestama također postoje oznake za 5 dvoraca, od ukupnoga broja analiziranih dvoraca u županiji. Organizirano parkiralište u neposrednoj blizini postoji kod 3 analizirana dvorca.

Od ukupno 31 analiziranoga dvorca u sve tri županije (Tabela 1.) na izlazu s autoceste postoje oznake za samo 9 dvoraca (odnosno za njih 30%), dok na lokalnim (LC) i županijskim cestama (ŽC) postoje oznake za 12 dvoraca, odnosno za 39% od ukupnoga broja analiziranih dvoraca u županiji. Organizirano parkiralište u neposrednoj blizini dvorca postoji kod 17 dvoraca, to jest kod 58% od ukupnoga broja analiziranih dvoraca u županiji.

Iz gore navedenih rezultata vidljivo je da je najveći postotak dvoraca označen u Zagrebačkoj županiji, gdje je dosljedno proveden sustav označavanja dvoraca putokazima smeđe boje koji vozača vode od izlaska s autoceste do prilaza dvorcima. Oznake za dvorce u Krapinsko-zagorskoj županiji (Gredice, Veliki Tabor i Bežanec) i Varaždinskoj županiji (Trakošćan) najvećim su dijelom postavili sami vlasnici odnosno korisnici dvoraca, a nisu sustavno označavani.

Postojanje sustava cestovnih oznaka jedna je od prvih pretpostavki za stvaranje mreže dvoraca uključenih u kulturne rute. Kako pokazuje primjer iz Zagrebačke županije, za njihovo postavljanje nije potrebno da se nužno osigura i mogućnost posjeta pojedinim dvorcima,[14] ali samo postojanje sustava oznaka pomak je prema stvaranju mreže kulturne ponude otvorene za zainteresirane posjetitelje-istraživače koji stvaraju svoje vlastite programe.

Dostupnost dvoraca vlakom i biciklom

Za individualnoga turista je od velike važnosti postojanje dobro organiziranoga sustava javnoga prijevoza na području koje želi posjetiti. Korištenjem sustava javnoga prijevoza mogu se ostvariti individualno osmišljeni *itinerari* uz najniže troškove. Zbog svoje pouzdanosti, brzine, niske cijene i ekološke prihvatljivosti željeznica je danas u europskim zemljama jedan od najčešće korištenih oblika prijevoza za putovanja do 500 kilometara. Osim toga, ona je jedini sustav javnoga prijevoza kod nas koji je uključen u europske i svjetske jedinstvene tarifne sustave,[15] a to je vrlo važno za mlade i individualne posjetitelje.

Razmjerna krutost i ograničenja koja proizlaze iz željezničkoga sustava u Europi danas se rješavaju koordiniranjem polazaka vlakova s (puno fleksibilnijim) autobusnim polascima s terminalnih točaka. Istodobno ekološka osviještenost korisnika i poticanje korištenja održivih oblika prijevoza dovodi do sve većega korištenja željeznice u kombinaciji s biciklističkim prijevozom. Bicikli se danas mogu bez većih teškoća prevoziti u većini regionalnih vlakova na europskim željeznicama, a na većim kolodvorima postoje uredi za iznajmljivanje bicikala pa ih to u kombinaciji s uređenim biciklističkim stazama čini vrlo prihvatljivim oblikom prijevoza za ovaj tip turističkih obilazaka.

Pri istraživanju dostupnosti dvoraca sjeverozapadne Hrvatske vlakom istražene su dvije grupe podataka:

Tablica 1. Dostupnost dvoraca automobilom

	Oznaka na izlazu s autoceste	Oznaka na ŽC / LC*	Uređeno parkiralište za posjetitelje
Krapinsko-zagorska županija			
BEŽANEC	+	+	+
BRAĆAK	-	-	+
DUBRAVA	-	-	-
GORICA	-	-	-
GORNJA BEDEKOVČINA	-	-	-
GORNJA STUBICA	-	+	+
GREDICE	+	+	+
KLOKOVEC	-	-	-
LOBORGRAD	-	-	+
MALI TABOR	-	-	+
MARIJA BISTRICA	-	-	-
MILJANA	-	-	+
MIRKOVEC	-	-	+
NOVI DVORI KLANJEČKI	-	-	-
OROSLAVJE DONJE	-	+	+
POPOVEC	-	-	-
POZNANOVEC	-	-	-
SELNICA-BELEC	-	-	+
STUBIČKI GOLUBOVEC	-	+	+
VELIKA HORVATSKA	-	-	-
VELIKI TABOR	+	+	+
ZAČRETJE	-	-	+
ZAJEZDA	-	-	-
Varaždinska županija			
BELA	-	-	-
TRAKOŠĆAN	+	+	+
Zagrebačka županija			
GORNJA BISTRA	+	+	+
JAKOVLJE	-	-	+
JANUŠEVEC	+	+	-
LADUČ	+	+	-
LUŽNICA	+	+	-
NOVI DVORI ZAPREŠIĆKI	+	+	+

* ŽC – županijska cesta, LC – lokalna cesta

12 Autocesta Zagreb-Macelj

13 Autocesta Zagreb-Macelj

14 Primjerice, ni jedan od dvoraca u dolini Save – Lužnica, Laduč i Janušević – nema organiziranu mogućnost obilaska dvorca bez prethodne najave.

15 Zato se može pretpostaviti i određeni broj posjetitelja s *InterRail, EuroRail* ili *EuroDomino* kartama, koje korisnicima omogućuju besplatni prijevoz željeznicom u nekoliko različitih europskih zemalja u određenom razdoblju.

Tablica 2. Dostupnost dvoraca vlakom

	kolodvor / postaja	parova vlakova dnevno
Krapinsko-zagorska županija		
BEŽANEC	-	-
BRAČAK	Hum Lug	13
DUBRAVA	-	-
GORICA	-	-
GORNJA BEDEKOVČINA	Bedekovćina	13
GORNJA STUBICA	-	-
GREDICE	-	-
KLOKOVEC	-	-
LOBORGRAD	-	-
MALI TABOR	-	-
MARIJA BISTRICA	-	-
MILJANA	-	-
MIRKOVEC	-	-
NOVI DVORI KLANJEČKI	-	-
OROSLAVJE DONJE	-	-
POPOVEC	Velika Ves	16
POZNANOVEC	Poznanovec	13
SELNICA-BELEC	-	-
STUBIČKI GOLUBOVEC	Gornja Stubica	9
VELIKA HORVATSKA	-	-
VELIKI TABOR	-	-
ZAČRETJE	-	-
ZAJEZDA	-	-
Varaždinska županija		
BELA	-	-
TRAKOŠĆAN	-	-
Zagrebačka županija		
GORNJA BISTRA	-	-
JAKOVLJE	-	-
JANUŠEVEC	Brdovec	57
LADUČ	-	-
LUŽNICA	-	-
NOVI DVORI ZAPREŠIĆKI	Novi Dvori	13

a) postojanje željezničkoga kolodvora odnosno postaje u neposrednoj blizini dvorca (do 1000 metara) i broj parova vlakova koji dnevno povezuju Zagreb s analiziranim mjestom;

b) postojanje uređene i označene biciklističke staze u neposrednoj blizini željezničkoga kolodvora odnosno staze koja vodi neposredno do dvorca.

Željeznički kolodvor odnosno postaja u radijusu od 1000 metara (to omogućuje neposredan posjet dvorcu korištenjem samo vlaka kao prijevoznoga sredstva) nalazi se u blizini pet dvoraca u Krapinsko-zagorskoj županiji (od ukupno analiziranih 23), ali ni jedan od analiziranih dvoraca Varaždinske županije, te samo dva dvorca Zagrebačke županije (od šest analiziranih) imaju u blizini kolodvor.

Dakle, od ukupno 31 analiziranoga dvorca u tri županije korištenjem vlaka kao jedinoga prijevoznog sredstva moguć je posjet samo do njih 7 (24 % – Tabela 2.).

Potrebno je naglasiti da se u kombinaciji s lokalnim autobusnim linijama koje polaze sa stajališta pokraj većih željezničkih postaja i korištenjem taksija može doći do znatno većega broja dvoraca. Nažalost, redovi vožnje autobusnih linija nisu usklađeni s voznim redovima vlakova, pa ova kombinacija zahtijeva puno više vremena nego korištenje izravnih autobusnih linija iz Zagreba.[16] Tako kao jedina dodatna opcija ostaje korištenje taksija s nekoga od većih željezničkih kolodvora.[17]

Puno je poraznija činjenica da na promatranomu području ne postoji mogućnost korištenja bicikala u kombinaciji s vlakom. Ni Hrvatske željeznice ni lokalne uprave još nisu prepoznale mogućnosti i prednosti obilaska dvoraca (ali i ostalih znamenitosti Hrvatskoga zagorja) biciklom u kombinaciji s vlakom. Osim što ni na jednom kolodvoru u promatranome području nema mogućnosti iznajmljivanja bicikla, Hrvatske željeznice još ne pružaju uslugu prijevoza bicikla na regionalnim i lokalnim vlakovima, premda je to sastavni dio ponude svih željeznica u razvijenim europskim zemljama.[18]

Jedina uređena biciklistička staza na promatranomu području povezuje Tuhelj s dvorcem Veliki Tabor, ali nema ostvarenu vezu na sustav prijevoza željeznicom. Zagorska razvojna agencija (ZARA) nedavno je prijavila projekt *Županijska biciklistička staza,* kojega je cilj izgradnja sustava biciklističkih staza kojima bi se zagorske biciklističke staze povezale s onima u Zagrebu i susjednoj Sloveniji. Kombinacija *bicikl + vlak* logična je ne samo zbog ekoloških prednosti već i zbog toga što vlak jedini omogućuje prijevoz bicikala do određenih točaka otkuda se može krenuti u istraživanje prostora. Fizičko povezivanje biciklističkih staza u Hrvatskom zagorju s onima u Zagrebu teško da će biti zanimljivo većem broju potencijalnih biciklista budući da se jednostavno radi o prevelikim udaljenostima za ovakav oblik prijevoza.

Dostupnost dvoraca autobusom

U situaciji kada je željeznički prijevoz slabo razvijen i organiziran, posjetiteljima koji su orijentirani jedino na korištenje javnoga prijevoza preostaje korištenje fleksibilnijeg i bržeg sustava autobusnog prijevoza.

Pri istraživanju dostupnosti dvoraca autobusom analizirano je postojanje autobusnoga kolodvora odnosno postaje s direktnom autobusnom vezom iz Zagreba u neposrednoj blizini dvorca (do 1000 metara).

Od 23 analizirana dvorca u Krapinsko-zagorskoj županiji, njih 20 ima autobusne veze iz Zagreba te autobusni kolodvor odnosno postaju u radijusu od 1000 metara od dvorca. Dva analizirana dvorca iz Varaždinske županije nemaju direktne autobusne veze iz Zagreba. Kada se analiziraju autobusne veze do dvoraca, najbolja je situacija s

16 Iako nije bilo predmet istraživanja, i vrijeme trajanja putovanja znatno utječe na odluku o izboru prijevoza. Željeznička pruga na promatranomu je području, s izuzetkom odvojka od Zaprešića prema Savskom Marofu, u lošem tehničkom stanju i brzine prometovanja vlakova kreću se između 20 i 40 km/h.

17 Taksi stajališta postoje na željezničkim kolodvorima u Zaprešiću, Zaboku, Bedekovčini i Zlatar Bistrici.

18 Na Hrvatskim željeznicama bicikl je moguće prevesti samo kao paketnu pošiljku koja se šalje odvojeno, koja putuje odvojenim vagonima (to podrazumijeva slanje bicikla dan ili dva prije iz polaznoga kolodvora), te koja podliježe posebnim tarifama. Sve to ovaj oblik prijevoza čini nepoželjnim.

dvorcima Zagrebačke županije budući da se oni nalaze u prigradskom području Grada Zagreba pa imaju i češće polaske autobusa na lokalnim linijama do Zagreba.

Od ukupno 31 analiziranoga dvorca u tri županije, do njih 26 (84%) može se doći linijama iz Zagreba. Ovdje su uračunate direktne (međugradske) linije s autobusnoga kolodvora u Zagrebu, lokalne linije prigradskih autobusa s terminala u Črnomercu i moguće veze s presjedanjima na autobusnim kolodvorima u Zaprešiću i Zaboku.

Iako se iz navedenoga može zaključiti da su autobusne veze do dvoraca dobre, treba napomenuti da se radi o linijama koje su prilagođene lokalnim stanovnicima. Vozni redovi za linije koje kreću s autobusnoga kolodvora u Zagrebu te lokalne linije ZET-a i *Meštrović prijevoza* dostupne su na internetu,[19] dok ostali prijevoznici, iako čine gustu mrežu autobusnih linija, nemaju informacije o polascima dostupne na internetu.[20]

Sustav informiranja putnika – tabele s ucrtanim trasama linija, oznake na postajama s označenim polascima i sustav najave postaja u vozilima – ne postoji, tako da korištenje autobusnih linija nije nimalo lako nekomu tko se njima služi prvi put. Isto tako, autobusna stajališta uz lokalne ceste često su neoznačena, a nigdje ne postoje putokazi za pješake koji bi ih uputili od autobusnoga stajališta do dvorca (ili karta okolice s ucrtanim dvorcima, što bi bila dodatna mogućnost informiranja potencijalnih posjetitelja).

Organizirani obilasci dvoraca u programima turističkih agencija

U uvjetima slabe prometne povezanosti i činjenice da je posjet većini dvoraca potrebno najaviti i dogovoriti s vlasnicima ili korisnicima, dodatnu mogućnost posjeta dvorcima Hrvatskog zagorja mogle bi pružati turističke agencije nuđenjem osmišljenih programa obilazaka pojedinih dvoraca. Međutim, ovdje je analiza dala porazne rezultate, ako imamo na umu individualnog posjetitelja koji bi poželio provjeriti koje mu se mogućnosti obilazaka nude u hrvatskim turističkim agencijama.

Ni jedna od analiziranih agencija[21] nema osmišljene turističke obilaske dvoraca u unaprijed određenom terminu i po unaprijed određenim programima. Sve kontaktirane turističke agencije[22] posluju na način da nude mogućnost organiziranja posebno kreiranih programa posjeta dvorcima za organizirane grupe i ti se programi prilagođavaju ovisno o vrsti grupe i njenim zahtjevima, a minimalni broj osoba definira turistička agencija.

Dok su ovakvi programi primjereni za školske ili danas popularne *team-building* izlete, oni nisu prilagođeni današnjim turistima koji se odlučuju na izlet u posljednjem trenutku, i to u manjoj grupi ili individualno. Nedostatak osmišljenih programa rezultira i nedostatkom potražnje pa se sve vrti u začaranom krugu, pri čemu hrvatski dvorci ostaju točke u krajoliku pokraj kojih se prolazi na osmišljenim putovanjima do dvoraca Bavarske, Češke ili Loire (koje većina agencija ima u svojim ponudama).

Zaključak

Dobra prometna dostupnost jedan je od prvih preduvjeta za stvaranje organizirane mreže dvoraca koji bi bili uključeni u osmišljene kulturne rute, te bi time doprinijeli cjelovitu razvoju turističke ponude istraživanoga prostora. Kao što za umrežavanje dvoraca ne treba čekati obnovu i prilagođenost turističkim posjetima svih dvoraca, tako i za poboljšanje njihove prometne dostupnosti ne treba čekati realizaciju *kulturnih ruta* sa svim sadržajima – od turističkih vodiča do sadržaja za posjetitelje. Bolja će prometna dostupnost, a samim time i veći broj posjetitelja omogućiti bolje osmišljavanje novih ideja turističke ponude i njihovo lakše ostvarenje.

Tablica 3. Dostupnost dvoraca autobusom

	Linija autobusa dnevno
Krapinsko-zagorska županija	
BEŽANEC	12
BRAĆAK	7
DUBRAVA	13
GORICA	13
GORNJA BEDEKOVČINA	6
GORNJA STUBICA	4
GREDICE	21
KLOKOVEC	12
LOBORGRAD	2
MALI TABOR	5
MARIJA BISTRICA	19
MILJANA	6
MIRKOVEC	3
NOVI DVORI KLANJEČKI	11
OROSLAVJE DONJE	5
POPOVEC	7
POZNANOVEC	-
SELNICA-BELEC	-
STUBIČKI GOLUBOVEC	4
VELIKA HORVATSKA	13
VELIKI TABOR	8
ZAČRETJE	3
ZAJEZDA	-
Varaždinska županija	
BELA	-
TRAKOŠĆAN	-
Zagrebačka županija	
GORNJA BISTRA	47
JAKOVLJE	8
JANUŠEVEC	31
LADUČ	31
LUŽNICA	31
NOVI DVORI ZAPREŠIĆKI	121

19 www.akz.hr, www.zet.hr, www.mpz.hr

20 Kvalitetan pomak predstavljaju nedavno postavljeni objedinjeni vozni redovi autobusa na području Krapinsko-zagorske županije (www.kr-zag-zupanija.hr).

21 Analizirani su podatci lokalnih agencija dostupnih na internetu putem internetskih tražilica i internetske stranice krovne udruge hrvatskih putničkih agencija UHPA (www.uhpa.hr).

22 (T-Tours d.o.o., Varaždin; Adriatours d.o.o., Čakovec; Poseidon d.o.o., Čakovec; Kontakt Tours, Zagreb; Ibus d.o.o., Zagreb; As Turist, Sisak; Adriatica.net; Rta d.o.o., Zagreb)

Slika 2. Oznake za dvorce Zagrebačke županije

Slika 3. Oznaka za dvor Veliki Tabor

Dobra prometna dostupnost pretpostavljala bi postojanje ujednačenog sustava oznaka za vozače – od oznaka na izlazima s autoceste do oznaka skretanja s lokalnih cesta. Za individualne posjetitelje važno bi bilo postojanje jasnih veza javnoga prijevoza, a to uključuje bolju koordinaciju redova vožnje međugradskih veza s lokalnim vezama, sustav informiranja putnika s jasno označenim voznim redovima, rutama lokalnih autobusa i oznakama pojedinih stajališta.

Velika gustoća dvoraca na malomu prostoru Hrvatskoga zagorja gotovo je idealna za stvaranje izletničkih staza – kako pješačkih tako i biciklističkih – koje bi s terminalnih prometnih točaka (veći željeznički i autobusni kolodvori) vodile krajolikom Hrvatskoga zagorja i povezivale turistički atraktivne točke u umreženi sustav. Nadogradnja ove mreže stvaranje je sustava informiranja posjetitelja (putokazi, orijentacijske mape) i pratećih sadržaja (informativni centri, iznajmljivanje bicikla, ponuda restorana, seoskih gospodarstava na rutama, mogućnosti noćenja i sl.).

Danas je dostupnost dvoraca Hrvatskoga zagorja takva da je, unatoč gustoj mreži lokalnih cesta, posjetitelju osobnim automobilom moguće jednostavno locirati samo trećinu dvoraca budući da za ostale ne postoje nikakve oznake ni putokazi. Nikakvih putokaza nema za one posjetitelje koji bi se, unatoč sporosti vlakova i rijetkim polascima, odlučili obići neke od dvoraca vlakom. Obilasci dvoraca biciklom ili pješice pripadaju kategoriji istraživačkih avantura jer je bicikle nemoguće transportirati do pojedinih terminalnih točaka u Zagorju, a uređene biciklističke i pješačke staze još su u fazi planiranja. Konačno, obilazak dvoraca lokalnim autobusima pretpostavlja istraživanje konfuzne mreže autobusnih linija i voznih redova brojnih autobusnih prijevoznika koji nisu umreženi u jedinstveni informacijski ili tarifni sustav. Najjednostavnija pitanja – koji autobus vozi kamo i kada? – ne mogu se u pravilu dobiti na terminalnim točkama ili duž trase linije, te tako autobusi najčešće ostaju neprilagođeni korisnicima koji ih žele koristiti prvi put. Ostaju lokalne turističke agencije koje nemaju programe za zainteresirane posjetitelje, ukoliko se ne radi o većoj grupi koja može popuniti turistički autobus pa je mogućnost individualnih polazaka ili polazaka manjih grupa zainteresiranih turista krajnje upitan.

Istraživanje dostupnosti dvoraca pokazalo je da postojeće stanje dostupnosti, a samim time i iskorištenosti dvoraca u sklopu turističke ponude (kako Hrvatskoga zagorja, tako i Hrvatske u cjelini), nije zadovoljavajuće. Mišljenja smo da bi intervencijama koje ne zahtijevaju velika financijska sredstva (poput sustavnoga postavljanja oznaka za građevine kulturnoga naslijeđa, uređivanja biciklističkih staza ili usklađivanja redova vožnje), ali ipak zahtijevaju osmišljene i sustavne akcije ne samo pojedinaca već i lokalne zajednice, županija i države, te boljom promičbom dvoraca – mogla situacija u tome smislu značajno popraviti, te bi dvorci mogli doista postati jedan od prvovrijednih elemenata ponude hrvatskoga turizma 21. stoljeća.

Literatura

1. Birkett, D. (2002.) *Are you a Tourist or a Traveller?,* The Guardian, 24. kolovoza 2002., Guardian Online: http://travel.guardian.co.uk/print/0,,4487415-1007746,00.html
2. Bojanić Obad Ščitaroci, B., Obad Ščitaroci, M., Božić, N., Krajnik, D. (2002.), *Perivojno naslijeđe sjeverozapadne Hrvatske u funkciji turističkog i kulturnog razvoja,* Stvaralački potencijali u funkciji društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja sjeverozapadne Hrvatske (zbornik radova, ur. Mohorovičić, A., Stipetić, V.), Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
3. Božic, N.; Krajnik, D.; Ivanković, V. (2005.), *Dvorci sjeverozapadne Hrvatske – moguci turistički itinerari*, Međunarodni znanstveno-stručni skup „Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima", Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, Zagreb
4. Cabrini, L. (2003.a), *Global and European Tourism Trends*, Conference on the Development of Spa Tourism Industry, Druskininkai, Litva; http://www.world-tourism.org/regional/europe/PDF/SPEECHES/2003/Lithuania%20(June%202003).pdf
5. Cabrini, L. (2003.b), *International Tourism Perspectives*, 40th Meeting of UNWTO's Regional Commission for Europe, Attard, Malta: http://www.world-tourism.org/regional/europe/PDF/SPEECHES/2003/Malta%20(May%202003).pdf
6. Cabrini, L. (2005.), *Tourism in the World – A vision for the future,* 2nd Congress of Tourism, Estoril, Portugal; http://www.world-tourism.org/regional/europe/PDF/2005/portugal/cabrini_portugal.pdf
7. Obad Ščitaroci, M. (1993.), *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja*, Školska knjiga, Zagreb
8. Obad Ščitaroci, M.; Bojanić Obad Ščitaroci, B. (1998.), *Dvorci i perivoji u Slavoniji – Od Zagreba do Iloka,* Ščitaroci d.o.o., Zagreb
9. * (2002.), *Ethical Tourism: Who Benefits? (Debating Matters S.)*, Hodder Arnold H&S, London

Krunoslav Šmit

Uloga dvoraca u održivom razvoju urbane regije Osijeka

The role of manors in sustainable development of Osijek urban region

U osječkom su području smješteni brojni dvorci koji danas nemaju aktivnu ulogu u razvoju regije. Očuvanje dvoraca nastoji se osigurati planiranjem razvoja u skladu s principima održivosti. Međutim, dosad nije vrjednovana postojeća usklađenost razvoja i korištenja dvoraca s principima održivoga razvoja regije. Cilj je istraživanja ocijeniti obilježja održivoga razvoja urbane regije Osijeka i pokazati ulogu dvoraca u njezinu razvoju.

Korištene su sljedeće metode u istraživanju:

1. Izrada strukturalno-funkcijskoga modela ustroja regije kojim se prikazuju njezina strukturalna i funkcijska obilježja. Urbana regija prikazuje se modelom.

2. Ocjena usklađenosti ustroja istraživane regije s regijom idealno ustrojenom prema načelima održivoga razvoja. Ocjenjuju se odstupanja obilježja istraživanoga od idealnoga modela regije. Iskazuje se A-KOOR – apsolutni koeficijent obilježja održivoga razvoja.

3. Ocjena usklađenosti istraživane regije s usporedivim regijama iz prostornoga okruženja. Ocjenjuju se odstupanja obilježja istraživanoga od realnoga modela regije. Iskazuje se R-KOOR – relativni koeficijent obilježja održivoga razvoja.

4. Ocjena obilježja održivoga razvoja regije. Valorizacija strukturalno-funkcijskoga ustroja sastoji se od apsolutne i relativne valorizacije regije. Iskazuje se KOOR – koeficijent obilježja održivoga razvoja.

Rezultati istraživanja prikazuju obilježja dvoraca i ocjenu strukturalno-funkcijskoga ustrojstva urbane regije Osijeka (Hrvatska) i njoj usporedivih regija Maribora (Slovenija), Graza (Austrija), Győra (Mađarska) i Čeških Budejovica (Češka).

Uloga dvoraca u razvoju urbane regije Osijeka nije aktivna. Obilježja ustrojstva tek su 60 % usklađena s principima održivoga razvoja, no to je čak za 20% više od regija u sličnom okruženju.

Numerous manors, which have no active role in the development of the region today, are situated in the Osijek region. Preservation of manors is being ensured through the development plans in accordance with the principles of sustainability.

The following methods were used in the researched:

1. Creation of a structural-functional model of the organization of the region, which depicts its structural and functional features. The urban region is being depicted with a model.

2. The evaluation of compatibility of the organization of the examined region with the ideally organized region according to the principles of sustainable development. Evaluated is divergence of features of the examined from the ideal model of the region. A-KOOR – the absolute coefficient of sustainable development features – is expressed.

3. The evaluation of compatibility of the examined region with the comparable regions from the spatial environment. Evaluated is divergence of features of the examined from the realistic model of the region. R-KOOR – relative coefficient of sustainable development features – is expressed.

4. The evaluation of features of sustainable development of the region. The valorization of structural-functional organization consists of absolute and relative valorization of the region. KOOR – coefficient of sustainable development features is expressed.

The research result cites manor features and an evaluation of structural-functional organization of the urban region of Osijek (Croatia) and comparable regions of Maribor (Slovenia), Graz (Austria), Győr (Hungary), and Ceske Budejovice (Czech Republic).

Manors do not play an active role in the development of the Osijek urban region. Organization features are only 60% compatible with the principles of sustainable development, but even that is 20% better than in the regions in similar environments.

dvorci
održivi razvoj
Osijek
strukturalno-funkcijski ustroj
urbana regija

manors
sustainable development
Osijek
structural-functional organization
urban region

Dr.sc. Krunoslav Šmit, dipl.ing.arh.
Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.arhitekt.hr
Tel. +385 (0)1 4639 180
Fax +385 (0)1 4639 284
E-mail: krunoslav.smit@arhitekt.hr

Osijek je središte regije smještene na krajnjem istočnom dijelu Hrvatske, uz obalu rijeke Drave, osam kilometara od njezina ušća u Dunav. Neprekinuti razvoj urbane aglomeraicije Osijeka i njoj pripadajuće regije počinje nakon oslobađanja od Turaka i priključenja dijela Slavonije i Srijema Hrvatskoj, tj. Austrijskom Carstvu 1699. godine, kada se u Vojnoj krajini osniva grad – utvrđenje Osijek (Tvrđa).

U istraživanju se proučava modelska regija u kojoj se nalaze dvorci u Donjem Miholjcu, Valpovu, Bizovcu, Jelengradu, Čepinu, Retfali, Dardi, Bilju, Tenju, Aljmašu i Erdutu.

Održivi razvoj

Očuvanje kulturnoga naslijeđa nastoji se osigurati planiranjem razvoja u skladu s principima održivosti. To je ugrađeno u zakonske norme koje reguliraju prostorne i urbanističke planove.[1]

Principi su održivoga razvoja u obliku deklaracije postavljeni u strateškom dokumentu Organizacije ujedinjenih naroda nazvanim Agenda 21.[2] U njoj se predlaže čitav niz međusobno usklađenih akcija koje će razvoj učiniti gospodarski, društveno i ekološki održivim. Održivi razvitak, promoviran Agendom 21, temelji se na usklađenosti gospodarskoga rasta s korištenjem prirodnih ekosustava i resursa s druge strane. Standard života čovječanstva teži se prilagoditi mogućnostima prirodnoga okoliša bez iscrpljivanja resursa – oni ostaju neizmijenjene kakvoće i stupnja iskoristivosti zbog budućih generacija.[3]

Agendom 21 definiraju se načela, tj. principi održivosti odnosno principi održivoga razvoja: okoliša, budućnosti, kvalitete života, pravičnosti, opreznosti i sveobuhvatnoga razmišljanja.[4] Načela se mogu podijeliti u šest tematskih grupa.

1. Fizička „izdržljivost" okoliša mjerilo je za određivanje mogućnosti korištenja prirodnih resursa i intenziteta ljudske djelatnosti – želi se osigurati očuvanost okoliša u stanju u kojem će i dalje moći podržavati ljudski život.
2. Budućim naraštajima želi se osigurati mogućnost da namiruju svoje potrebe.
3. Kvaliteta života želi se osigurati, uz materijalne, i društvenim, kulturnim, moralnim i duhovnim vrijednostima.
4. Želi se osigurati pravedna raspodjela bogatstva, povoljnih prilika i odgovornosti među državama, ali i među različitim društvenim skupinama unutar pojedine države. Žele se zaštititi potrebe i prava siromašnih i ljudi koji se iz bilo kojeg razloga nalaze u lošijem položaju.
5. Zaštita od negativnog utjecaja postupaka ili razvoja događaja na okoliš želi se osigurati opreznošću kojom se izbjegava pogrješka.
6. Rješenje složenoga problema održivosti želi se osigurati uključivanjem svih čimbenika koji utječu na problem u proces njegova rješavanja.

1 U zakonskim dokumentima koji reguliraju područje prostornoga planiranja i urbanizma navodi se da se prostor planira u skladu s principima održivoga razvoja. Planovi se izrađuju na osnovi Zakona o prostornom uređenju (Narodne novine 30/94 i 68/98), temeljem Pravilnika o sadržaju, mjerilima kartografskih prikaza, obveznim prostornim pokazateljima i standardu elaborata prostornih planova (Narodne novine 106/98.) i temeljem drugih relevantnih zakona i propisa.

2 Plan djelovanja na rješavanju problema razvoja i okoliša za 21. stoljeće donesen je na *Earth Summitu* – konferenciji Ujedinjenih naroda o okolišu i razvoju koja je održana 1992. godine u Rio de Janeiru.

3 U istraživanju samoodrživosti gradova uz prikaz Agende 21 tei principa koji prikazuju odnos grada i okoliša iznosi se i geneza cjelokupnoga razmišljanja o održivom razvoju. O tome pogledati u knjizi: Leitmann, J. (1999.), *Sustaining cities – Environmental planning and management in urban design*, McGraw-Hill, 28-43.

4 Postavke Agende 21 predmet su brojnih analiza i istraživanja iz područja održivoga razvoja. Primjerice u istraživanju okvira djelovanja i protokola kojima se ostvaruje održivi urbani razvoj iznešen je prikaz 15 principa održivosti. Detaljnije pogledati u: Curwell, S.; Deakin, M.; Symes, M. (2006.), *Sustainable Urban Development*, Volume 1: Framework and Protocols for Environmental Assessment; Routledge, 23.

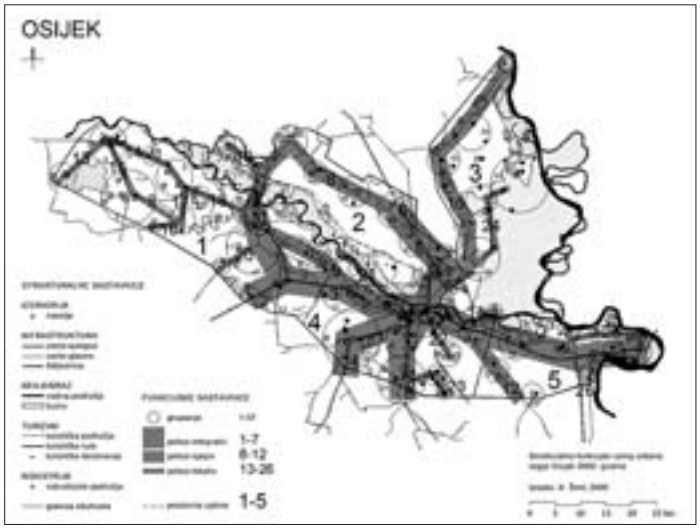

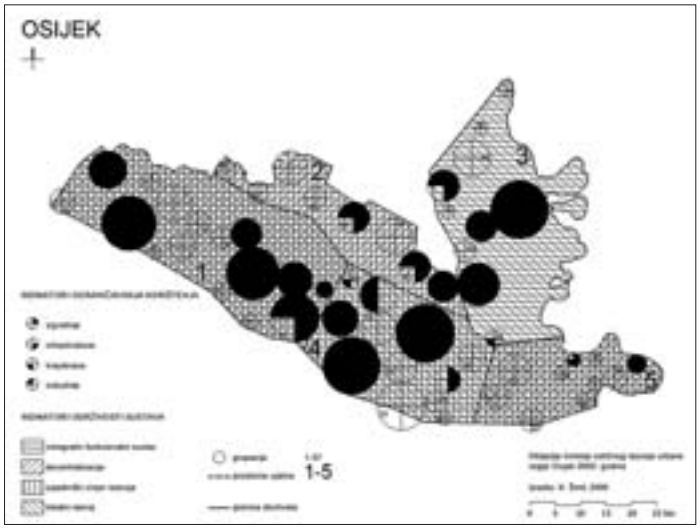

Strukturalno-funkcijski ustroj urbane regije Osijeka 2002. godine

Obilježja činitelja održivoga razvoja urbane regije Osijeka 2002. godine

Međutim, dosad nije vrjednovana postojeća usklađenost razvoja i korištenja dvoraca s principima održivoga razvoja regije.

Hipoteza i cilj istraživanja

Ocjena obilježja održivoga razvoja urbane regije Osijeka istražuje se postavom dviju hipoteza. Ciljevi istraživanja ostvaruju se dokazivanjem tih hipoteza.

Hipoteza 1. – Prikaz i valorizacija ustroja urbane regije Osijeka omogućava se izradom strukturalno-funkcijskoga modela.[5]

Cilj 1. – Izraditi i ocijeniti strukturalno-funkcijski model ustroja urbane regije Osijeka.

Hipoteza 2. – Moguće je uspostaviti metodu valorizacije koja pokazuje ulogu kulturnoga naslijeđa u održivome razvoju regije.

Cilj 2. – Primjenom te metode pokazati ulogu dvoraca kao pokretača gospodarskoga razvoja.

Metode istraživanja

Uspostavljaju se i primjenjuju dvije metode:

1. metoda izrade strukturalno-funkcijskoga modela ustroja regije i
2. metoda valorizacije obilježja ustroja regije.

Metoda izrade strukturalno-funkcijskoga modela ustroja regije

Metoda izrade strukturalno-funkcijskoga modela ustroja regije sastoji se od:

– izrade strukturalnoga i
– funkcijskoga modela ustroja.

A) Izrada strukturalnoga modela ustroja

Model ustroja urbane regije sastoji se od strukturalnih sastavnica: izgradnje, infrastrukture, krajobraza, turizma i industrije. Za potrebe izrade modela prikupljaju se

5 Ukoliko se strukturalno-funkcijska obilježja regije konceptaliziraju, svest će se na oblik prikaza koji se može ugraditi u model. Primjerice, za analizu regije nije nužno prikazati svaku pojedinu zgradu u regiji, u model je moguće ugraditi i simbol naselja koji konceptualizira prikaz svih zgrada u naselju. No, konceptualizirano projektiranje modela treba omogućiti analizu ustrojstva regije. Istražuju se urbanistička obilježja elemenata prostornog ustroja regije. Oblikovanjem modela trebaju se omogućiti one analize regije koje rezultiraju iskazom ocjena takvih strukturalno-funkcijskih obilježja regije. Pretpostavka je da je izrada takvoga modela ostvariva.

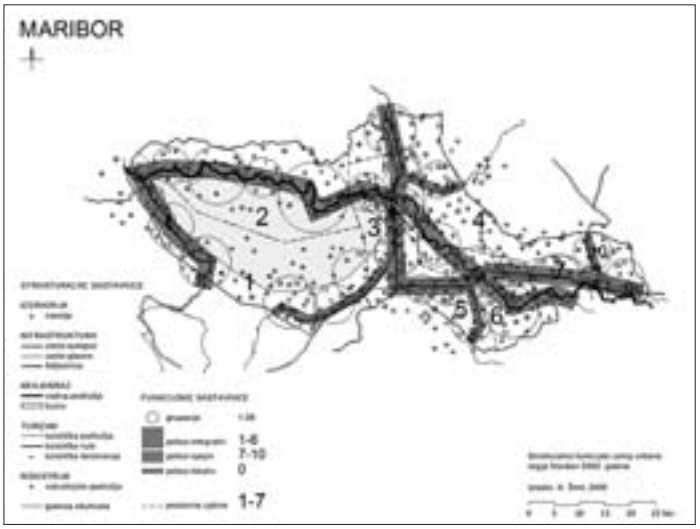

Strukturalno-funkcijski ustroj urbane regije Maribora 2002. godine

Strukturalno-funkcijski ustroj urbane regije Graza 2002. godine

podatci iz kartografskih i dopunskih izvora. U njima se identificiraju sastavnice regije koje se ugrađuju u model. Rezultati modela predočuju se tematskim kartama pojedinih sastavnica ili svih integralno.

B) Izrada funkcijskoga modela ustroja

U strukturalnome modelu identificiraju se funkcijske sastavnice regije. Nakon sastavnica identificiraju se njihove grupacije. Zatim se identificiraju i linearni potezi grupacija. Posljednja je identifikacija prostornih cjelina. I rezultati funkcijskoga modela predočuju se tematskim kartama s integralnim ili pojedinačnim prikazom pojedinih funkcijskih sastavnica.

Metoda valorizacije obilježja ustroja regije

Metoda valorizacije obilježja ustroja urbane regije sastoji se od:

- apsolutne valorizacije,
- relativne valorizacije i
- ocjene strukturalno-funkcijskoga ustroja.

A) Apsolutna valorizacija

Apsolutna valorizacija strukturalno-funkcijskoga modela sastoji se od izrade modela činitelja održivoga razvoja i apsolutne valorizacije obilježja s ocjenom ustrojstva urbane regije.

Izrada modela činitelja održivoga razvoja započinje analizom dviju skupina indikatora. Prvu skupinu čine indikatori ograničavanja korištenja sastavnica regije. To su indikatori ograničavanja korištenja izgradnje, infrastrukture, krajobraza i industrije. Drugu skupinu čine indikatori održivosti njezina sustava. To su indikatori integralnoga funkcionalnog sustava, decentralizacije, zajedničkoga smjera razvoja i lokalnoga razvoja.

Indikatori se analiziraju unutar grupacija i prostornih cjelina regije. Obilježja indikatora ugrađuju se u model činitelja održivoga razvoja. Predočuju se tematskim kartama s pojedinačnim ili integralnim prikazom činitelja. Rezultati se, također, tablično

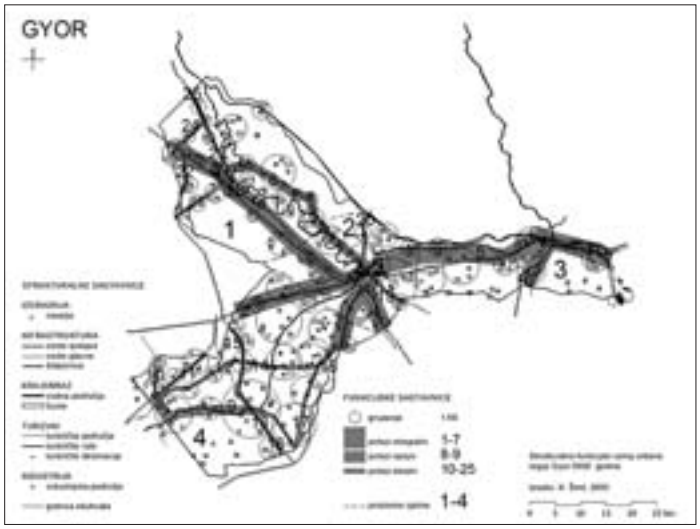

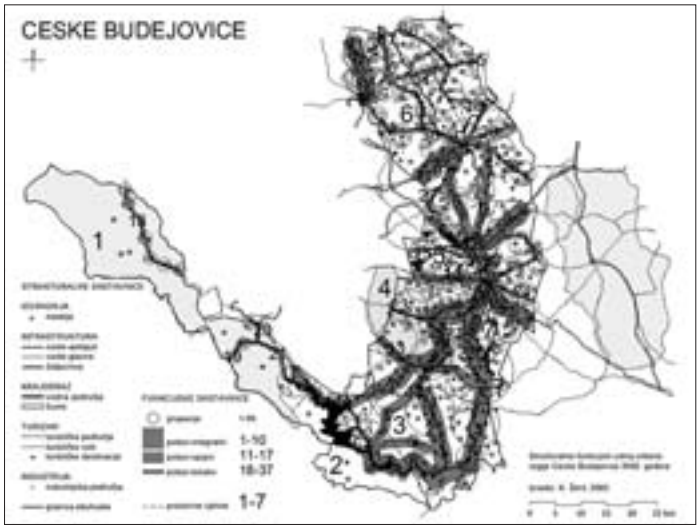

Strukturalno-funkcijski ustroj urbane regije Győra 2002. godine

Strukturalno-funkcijski ustroj urbane regije Čeških Budejovica 2002. godine

sistematiziraju. Izrađuju se tablice s brojčanim iskazom obilježja ustrojstva regije usklađenih s načelima održivoga razvoja.

Apsolutnom valorizacijom ocjenjuje se odstupanje od idealne regije – ustrojene sukladno načelima održivoga razvoja. Valorizira se ocjenom A-KOOR. Ocjena se iskazuje pojedinačno i skupno za sve činitelje: izgradnju, infrastrukturu, krajobraz, industriju, integralni funkcionalni sustav, decentralizaciju, zajednički smjer razvoja, lokalni razvoj i urbanu regiju. A-KOOR je decimalni broj od 0 do 1.

B) Relativna valorizacija

Relativna valorizacija strukturalno-funkcijskoga modela sastoji se od izrade modela činitelja održivoga razvoja, iskaza ocjena A-KOOR i od relativne valorizacije obilježja s ocjenom ustroja regije. Relativnom valorizacijom ocjenjuju se odstupanja obilježja istraživane od realne regije. Realnu regiju čini reprezentativni uzorak usporedivih regija. Uzorak regija odabire se prema kriterijima usporedivosti – neposrednog, lokalnog i globalnog okruženja. Za sve regije koje tvore uzorak izrađuje se model ustroja, model činitelja održivoga razvoja i iskaz ocjena A-KOOR. Ocjene se tablično sistematiziraju i iskazuje se njihova prosječna vrijednost. Ona predstavlja A-KOOR realne regije. Analizira se odnos A-KOOR istraživane i realne regije. Iskazuje se ocjena R-KOOR. R-KOOR je decimalni broj od -1 do 1.

C) Ocjena strukturalno-funkcijskog ustroja

Ocjena obilježja strukturalno-funkcijskog ustroja urbane regije sastoji se od apsolutne i relativne ocjene. Primjenom apsolutne valorizacije iskazuje se ocjena A-KOOR, a primjenom relativne valorizacije ocjena R-KOOR. Provodi se tablična sistematizacija ocjena A-KOOR i R-KOOR te se iskazuje ocjena KOOR. KOOR = A-KOOR (R-KOOR)

Rezultat istraživanja

Rezultati istraživanja prikazuju obilježja dvoraca i ocjenu strukturalno-funkcijskog ustroja urbane regije Osijeka (Hrvatska). Reprezentativni uzorak usporedivih regija čine urbane regije – Maribora (Slovenija), Graza (Austrija), Győra (Mađarska) i Čeških Budejovica (Češka).

R1/ Ocjena ograničavanja korištenja sastavnica urbane regije Osijeka
R1-1/KOOR izgradnje:[6] *0,4(+0,2)*
R1-2/KOOR infrastrukture:[7] *0,4(+0,2)*
R1-3/KOOR krajobraza:[8] *0,3(+0,1)*
R1-4/KOOR industrije:[9] *0,3(+0,2)*

U osječkoj je regiji u odnosu na usporedive regije:
– 20% više ograničenja korištenja izgradnje, infrastrukture i industrije,
– 10% više ograničenja krajobraza.

R2/ Ocjena održivosti sustava urbane regije Osijeka
R2-1/KOOR integralnoga funkcionalnog sustava:[10] *1(+0,5)*
R3-2/KOOR decentralizacije:[11] *0,8(+0,4)*
R3-3/KOOR zajedničkoga smjera razvoja:[12] *0,8/-0,2*
R3-4/KOOR lokalnoga razvoja:[13] *0,6/0*

U osječkoj regiji je u odnosu na usporedive regije:
– 50% više obilježja integralnoga funkcionalnog sustava,
– 40% više obilježja decentralizacije,
– 20% više obilježja zajedničkoga smjera razvoja,
– isti postotak obilježja lokalnoga razvoja.

R3/ Ocjena strukturalno-funkcijskog ustroja urbane regije Osijeka
R3-1/KOOR Osijeka:[14] *0,6(+0,2)*

U osječkoj je regiji 60% obilježja usklađenih s održivim razvojem, što je za 20% više nego kod uzorka usporedivih regija.

Analiza

A1/ Odnos gospodarskoga i održivoga razvoja

Gospodarski razvoj sastoji se od različitih oblika razvoja gospodarskih djelatnosti u prostoru. Za istraživanje uloge dvoraca u gospodarskom razvoju značajno je istražiti posljedice razvoja za dvorce. Tijekom razvoja dvorci trebaju sačuvati obilježja vrijedne kulturne baštine. Očuvanje tih vrijednosti omogućuje specifičan oblik gospodarskoga razvoja – održivi razvoj. Održivim se razvojem želi omogućiti obnova korištenih resursa kako bi ostali neizmijenjene kakvoće i stupnja iskoristivosti zbog budućih generacija. Zbog toga je održivi razvoj, zapravo, cilj suvremenoga korištenja dvoraca.

A2/ Odnos dvoraca i sastavnica turizma

Proučavaju se dvorci koji u razvoju regije tvore turistički aktivne sadržaje. Oni se ugrađuju u model regije kao strukturalno-funkcijske sastavnice turizma. Prikazane su kao pojedinačne destinacije, turističke rute i područja turističkih sadržaja. Detektiraju se u turističkim vodičima. Oni turistički sadržaji koji nisu oglašeni ne predstavljaju stvarno, nego željeno stanje. Prema tome, uloga dvoraca promatra se posredno, pomoću turizma.

A3/ Odnos ograničavanja korištenja i održivosti sustava

U strukturalno-funkcijskome modelu regije koriste se dvije vrste indikatora održivoga razvoja. To su indikatori ograničavanja korištenja i indikatori održivosti sustava. Održivi razvoj postiže se očuvanjem i ograničavanjem korištenja postojećih obilježja regije. U modelu regije analizira se pojava elemenata koji uzrokuju ograničavanje korištenja sastavnica izgradnje, infrastrukture, krajobraza i industrije. Održivi razvoj

6 Ograničavanje korištenja izgradnje – A-KOOR Osijek: 0,4; A-KOOR Maribor: 0,4; A-KOOR Graz: 0,1; A-KOOR Győr: 0; A-KOOR Češke Budejovice: 0,3; R-KOOR Osijek: 0,2.

7 Ograničavanje korištenja infrastrukture – A-KOOR Osijek: 0,4; A-KOOR Maribor: 0,4; A-KOOR Graz: 0,1; A-KOOR Győr: 0; A-KOOR Češke Budejovice: 0,3; R-KOOR Osijek: 0,2.

8 Ograničavanje korištenja krajobraza – A-KOOR Osijek: 0,3; A-KOOR Maribor: 0,4; A-KOOR Graz: 0,1; A-KOOR Győr: 0; A-KOOR Češke Budejovice: 0,2; R-KOOR Osijek: 0,2.

9 Ograničavanje korištenja industrije – A-KOOR Osijek: 0,3; A-KOOR Maribor: 0,1; A-KOOR Graz: 0,1; A-KOOR Győr: 0; A-KOOR Češke Budejovice: 0,1; R-KOOR Osijek: 0,1.

10 Integralni funkcionalni sustav – A-KOOR Osijek: 1; A-KOOR Maribor: 0,9; A-KOOR Graz: 1; A-KOOR Győr: 0,1; A-KOOR Češke Budejovice: 0,9; R-KOOR Osijek: 0,5.

11 Decentralizacija – A-KOOR Osijek: 0,8; A-KOOR Maribor: 0; A-KOOR Graz: 0,5; A-KOOR Győr: 0,1; A-KOOR Češke Budejovice: 0,9; R-KOOR Osijek: 0,4.

12 Zajednički smjer razvoja – A-KOOR Osijek: 0,8; A-KOOR Maribor: 1; A-KOOR Graz: 1; A-KOOR Győr: 0,1; A-KOOR Češke Budejovice: 0,9; R-KOOR Osijek: 1.

13 Lokalni razvoj – A-KOOR Osijek: 0,8; A-KOOR Maribor: 0; A-KOOR Graz: 0,2; A-KOOR Győr: 0,3; A-KOOR Češke Budejovice: 0,3; R-KOOR Osijek: 0,2.

14 Koeficijent obilježja održivoga razvoja – A-KOOR Osijek: 0,6; A-KOOR Maribor: 0,4; A-KOOR Graz: 0,4; A-KOOR Győr: 0,2; A-KOOR Češke Budejovice: 0,5; R-KOOR Osijek: 0,4.

postiže se i sustavom u kojem se ostvaruju održivi odnosi između prostornih cjelina regije. U modelu se analiziraju obilježja održivosti sustava: integralni funkcionalni sustav, decentralizacija, zajednički smjer razvoja i lokalni razvoj.

U ovome istraživanju analizira se uloga dvoraca kod ostvarivanja održivosti sustava regije.

A4/ Uloga dvoraca kod formiranja grupacija

Dvorci sudjeluju u formiranju grupacija koje tvore funkcijske poteze. Odnos tih poteza i prostornih cjelina jest indikator održivosti sustava.

Analiziraju se odnosi:

1. *broj sastavnica turizma / broj svih sastavnica (analiziraju se sve sastavnice) – Osijek:*[15] *0,25(+0,19);*

2. *broj grupacija sa sastavnicama turizma / broj svih grupacija (analiziraju se sve grupacije) – Osijek:*[16] *0,40(+0,21);*

3. *broj sastavnica turizma /broj svih sastavnica – u grupacijama s ograničavanjem korištenja (analiziraju se grupacije – indikatori ograničavanja korištenja) – Osijek:*[17] *3(-3).*

Turizam tvori 25% sastavnica regije. Grupacije s turizmom tvore 40% svih grupacija. To je za 19 i 21% više nego kod usporedivih regija.

Turizam utječe na tri puta veći broj sastavnica, no kod usporedivih regija to je čak šest puta.

A5/ Uloga dvoraca kod formiranja funkcijskih poteza

Dvorci su dio funkcijskih poteza. Oni su indikator održivosti sustava regije.

Analiziraju se odnosi:

4. *broj poteza sa sastavnicama turizma /broj svih poteza (analiziraju se svi potezi) – Osijek:*[18] *0,38(-0,03).*

Potezi s turizmom tvore 38% svih poteza. To je gotovo isto kao kod usporedivih regija.

A6/ Uloga dvoraca kod formiranja lokalnih, spojnih i integralnih funkcijskih poteza

U modelu regije postoje tri vrste funkcijskih poteza. To su lokalni, spojni i integralni potezi. Svaki od njih pokazuje različita obilježja održivosti sustava.

Analiziraju se odnosi:

5. *broj grupacija sa sastavnicama turizma u lokalnim potezima /broj svih grupacija u lokalnim potezima (analiziraju se svi lokalni potezi) – Osijek:*[19] *0,43(+0,25);*

6. *broj grupacija sa sastavnicama turizma u spojnim potezima /broj svih sastavnica u spojnim potezima (analiziraju se svi spojni potezi) – Osijek:*[20] *0,35(+0,14);*

7. *broj grupacija sa sastavnicama turizma u integralnim potezima /broj svih sastavnica u integralnim potezima (analiziraju se svi integralni potezi) – Osijek:*[21] *0,27(+0,02).*

U lokalnim je potezima 43% grupacija s turizmom. To je 25% više nego kod usporedivih regija.

U spojnim je potezima 35% grupacija s turizmom. To je 14% više nego kod usporedivih regija.

U integralnim je potezima 27% grupacija s turizmom. To je gotovo isto kao kod usporedivih regija.

A7 / Uloga dvoraca kod ostvarivanja održivoga sustava regije

U modelu regije postoje četiri indikatora održivosti sustava. Indikator integralnoga funkcionalnog sustava detektira se pojavom spojnih poteza, indikator decentralizacije zajedničkom pojavom lokalnih i spojnih poteza, indikator zajedničkoga smjera

15 Broj sastavnica turizma / broj svih sastavnica – Osijek A: 121/480=0,25; Maribor A: 1/362=0,001; Graz A: 65/596=0,10; Győr A: 49/378=0,13; Češke Budejovice A: 131/946=0,1.

16 Broj grupacija sa sastavnicama turizma / broj svih grupacija – Osijek A: 22/56=0,40; Maribor A: 10/28=0,36; Graz A: 5/46=0,10; Győr A: 4/68=0,06; Češke Budejovice A: 22/96=0,23.

17 Broj sastavnica turizma / broj svih sastavnica – Osijek A: 105/317 =3; Maribor A: 10/150=15; Graz A: 74/198=3; Győr A: 34/92=3; Češke Budejovice A: 141/390=3.

18 Broj poteza sa sastavnicama turizma / broj svih poteza – Osijek A: 20/26=0,38; Maribor A: 2/10= 0,20; Graz A: 12/20=0,10; Győr A: 13/25=0,52; Češke Budejovice A: 21/37=0,57.

19 Broj grupacija sa sastavnicama turizma u lokalnim potezima / broj svih grupacija u lokalnim potezima – Osijek A: 15/35=0,43; Maribor A: 0/0=0; Graz A: 5/13=0,38; Győr A: 6/43=0,14; Češke Budejovice A: 11/58=0,19.

20 Broj grupacija sa sastavnicama turizma u spojnim potezima / broj svih sastavnica u spojnim potezima – Osijek A: 7/20=0,35; Maribor A: 2/10=0,20; Graz A: 2/18=0,10; Győr A: 2/13=0,15; Češke Budejovice A: 6/15=0,40.

21 Broj grupacija sa sastavnicama turizma u integralnim potezima / broj svih sastavnica u integralnim potezima – Osijek A: 17/26=0,27; Maribor A: 8/29=0,28; Graz A: 9/33=0,27; Győr A: 6/33=0,18; Češke Budejovice A: 14/43=0,28.

razvoja pojavom integralnih poteza, a indikator lokalnoga razvoja pojavom lokalnih poteza u prostornim cjelinama regije.

Analiziraju se odnosi:

8. *broj grupacija sa sastavnicama turizma u spojnim potezima /broj svih grupacija u spojnim potezima (analiziraju se svi spojni potezi – indikatori integralnoga funkcionalnog sustava) – Osijek:*[22] *0,35(+0,14);*

9. *broj grupacija sa sastavnicama turizma u lokalnim i integralnim potezima / broj svih sastavnica u lokalnim i integralnim potezima (analiziraju se svi lokalni i integralni potezi – indikatori decentralizacije) – Osijek:*[23] *0,35 (+0,13);*

10. *broj grupacija sa sastavnicama turizma u integralnim potezima /broj svih sastavnica u integralnim potezima (analiziraju se svi integralni potezi – indikatori zajedničkoga smjera razvoja) – Osijek:*[24] *0,27 (+0,02); I*

11. *broj grupacija sa sastavnicama turizma u lokalnim potezima /broj svih sastavnica u lokalnim potezima (analiziraju se svi lokalni potezi – indikatori lokalnoga razvoja) – Osijek:*[25] *0,43(+0,25).*

Turizam tvori 35% obilježja integralnoga funkcionalnog sustava i decentralizacije. To je 13 i 14% više nego kod usporedivih regija.

Turizam tvori 27% obilježja zajedničkoga smjera razvoja. To je gotovo isto kao kod usporedivih regija.

Turizam tvori 43% obilježja lokalnoga razvoja. To je 25% više nego kod usporedivih regija.

Zaključak

A/

HIPOTEZA 1. je točna – Prikaz i vrjednovanje ustrojstva urbane regije Osijeka omogućava se izradom strukturalno-funkcijskoga modela.

CILJ 1. je ostvaren – Izrađen je i ocijenjen strukturalno-funkcijski model ustrojstva urbane regije Osijeka i usporedivih regija Maribora, Graza, Győra i Čeških Budejovica.

1/ R1

Ako se želi ostvariti održivi razvoj kao kod usporedivih regija, potrebno je:

- smanjiti ograničenja korištenja izgradnje, infrastrukture, industrije;
- održavati ograničenja korištenja krajobraza.

2/ R2

- Smanjiti obilježja integralnoga funkcionalnog sustava, decentralizacije, zajedničkoga smjera razvoja;
- održavati postojeća obilježja lokalnoga razvoja.

3/ R3

- Za 20% smanjiti usklađenost obilježja regije s održivim razvojem.

B/

HIPOTEZA 2. je točna – Moguće je uspostaviti metodu valorizacije kojom se pokazuje uloga kulturnoga naslijeđa u održivome razvoju regije.

CILJ 2. je ostvaren – Primjenom te metode pokazana je uloga dvoraca kao pokretača gospodarskoga razvoja.

22 Broj grupacija sa sastavnicama turizma u spojnim potezima / broj svih sastavnica u spojnim potezima – Osijek A: 7/20=0,35; Maribor A: 2/10=0,20; Graz A: 2/18=0,10; Győr A: 2/13=0,15; Češke Budejovice A: 6/15=0,40.

23 Broj grupacija sa sastavnicama turizma u lokalnim i integralnim potezima / broj svih sastavnica u lokalnim i integralnim potezima – Osijek A: (15/35=0,43+17/26=0,27)/2=0,35; Maribor A: (0/0=0+8/29=0,28)/2=0,14; Graz A: (5/13=0,38+9/33=0,27)/2=0,33; Győr A: (6/43=0,14+6/33 =0,18)/2=0,16; Češke Budejovice A: (11/58=0,19;+14/43=0,28)/2=0,24.

24 Broj grupacija sa sastavnicama turizma u integralnim potezima / broj svih sastavnica u integralnim potezima – Osijek A: 17/26=0,27; Maribor A: 8/29=0,28; Graz A: 9/33=0,27; Győr A: 6/33=0,18; Češke Budejovice A: 14/43=0,28.

25 Broj grupacija sa sastavnicama turizma u lokalnim potezima / broj svih grupacija u lokalnim potezima – Osijek A: 15/35=0,43; Maribor A: 0/0=0; Graz A: 5/13=0,38; Győr A: 6/43=0,14; Češke Budejovice A: 11/58=0,19.

4/ A1

Analizirana je uloga dvoraca u specifičnom obliku gospodarskoga razvoja – u održivome razvoju.

5/ A2

Sastavnice turizma analizirane su kao pokazatelji uloge turistički aktivnih dvoraca u modelu regije.

6/ A3

Sastavnice turizma analizirane su i kao indikatori obilježja održivoga razvoja.

8/ A4

Ako se želi ostvariti održivi razvoj, potrebno je:

- smanjiti broj turistički aktivnih dvoraca,
- smanjiti broj grupacija s turistički aktivnim dvorcima,
- povećati utjecaj turistički aktivnih dvoraca na sastavnice regije u njihovu okruženju.

9/ A5

- Održavati postojeći broj poteza u kojima se nalaze turistički aktivni dvorci.

10/ A6

- Smanjiti broj lokalnih i spojnih poteza u kojima se nalaze turistički aktivni dvorci;
- održavati postojeći broj integralnih poteza u kojima se nalaze turistički aktivni dvorci.

11/ A7

- Smanjiti ulogu turistički aktivnih dvoraca u ostvarivanju integralnoga funkcionalnog sustava, decentralizacije i lokalnog razvoja;
- održavati ulogu turistički aktivnih dvoraca u ostvarivanju zajedničkoga smjera razvoja.

Literatura

1. Bedford, N.; Rawson, J.; Warren, M. (2004.), *Czech & Slovak Republics*, Lonely Planet Publications Pty Ltd, Melbourne
2. Curwell, S.; Deakin, M.; Symes, M. (2006.), *Sustainable Urban Development*, Volume 1: Framework and Protocols for Environmental Assessment, Routledge
3. Fallon, S.; Bedford, N. (2003.), *Hungary*, Lonely Planet Publications Pty Ltd, Melbourne
4. Honan, M. (2002.), *Austria*, Lonely Planet Publications Pty Ltd, Melbourne
5. Leitmann, J. (1999.), *Sustaining cities – Environmental planning and management in urban design*, McGraw-Hill
6. Oliver, J. (2002.), *Croatia*, Lonely Planet Publications Pty Ltd, Melbourne
7. Šmit, K. (2002.), *Urbanistička obilježja širenja Osijeka od 18. do kraja 20. stoljeća* – magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Poslijediplomski znanstveni studij „Prostorno planiranje, urbanizam i parkovna arhitektura", Zagreb
8. Šmit, K. (2006.), *Strukturalna i funkcionalna transformacija osječke regije* – disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Poslijediplomski znanstveni studij „Prostorno planiranje, urbanizam i parkovna arhitektura", Zagreb
9. Obad Ščitaroci, M.; Bojanić Obad Ščitaroci, B. (1998.), *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka*, Ščitaroci, Zagreb
10. Wilson, N.; Fallon, S. (2001.), *Slovenia*, Lonely Planet Publications Pty Ltd, Melbourne
11. ***(1998.a), *Zakon o prostornom uređenju*, Narodne novine 30/94 i 68/98
12. ***(1998.b), *Pravilnik o sadržaju, mjerilima kartografskih prikaza, obveznim prostornim pokazateljima i standardu elaborata prostornih planova*, Narodne novine 106/98
13. ***(2004.a), *Agenda 21*, URL – http://www.un.org/esa/sustdev/documents/agenda 21.html, 6.11., Zagreb
14. ***(2004.b), *Indicators of Sustainable Development*, URL – http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/isd.htm
15. ***(2006.a), *Digitalne karte gradova,* URL – http://www.uk.map24.com, 4.6., Zagreb
16. ***(2006.b), *Digitalne karte gradova,* URL – http://imageatlas.globexplorer.com/ImageAtlas/view.do?group=ImageAtlas&lat=39.5276&lon=-97.142&zoom_level=1, 4.6., Zagreb
17. ***(2006.c), *Digitalne karte gradova,* URL – https://zulu.ssc.nasa.gov/mrsid/
18. ***(2006.d), *Digitalne karte gradova,* URL – http://www.viamichelin.com/viamichelin/gbr/tpl/hme/MaHomePage.htm, 4.6., Zagreb
19. ***(2006.e), *Digitalne karte gradova,* URL – http://earth.google.com, 4.6., Zagreb

Borka Milković, Lada Turato, Irma Huić

Frankopanski kašteli – prilog inventarizaciji, istraživanju i kreativnom promišljanju

Frankopan castles – addendum to inventory, research and creative thinking

Frankopanski kašteli, kao materijalno svjedočanstvo snage i značenja plemićke obitelji Frankopana, već dugi niz godina zaokupljaju pozornost istraživača i ljubitelja starina.

Zbog izuzetne kulturne i povijesne vrijednosti veći dio frankopanskih kaštela upisan je u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

Valorizacija impresivne frankopanske graditeljske ostavštine i iznalaženje načina njezina očuvanja i aktivnog uključivanja u suvremeni svijet svojevrsno je putovanje kroz prostor i vrijeme, kojega početke nalazimo u mnogobrojnim stručnim publikacijama, a nastavak u aktualnom projektu „Putovima Frankopana", definiranoga u sklopu sveobuhvatnog programa sanacije i revitalizacije kulturnih dobara Primorsko-goranske županije.

S obzirom na prostorni položaj i povijesni razvoj, skupina kaštela na području nekadašnje Vinodolske knežije, koja u posjed knezova Krčkih dolazi još početkom 13. stoljeća, čine zasebnu cjelinu. Ovu skupinu čine kašteli Trsat, Grobnik, Bakar, Kraljevica, Hreljin, Drivenik, Grižane, Bribir, Crikvenica, Novi Vinodolski i Ledenice.

Upravo na području Vinodola institucije lokalnih vlasti, uz stručnu pomoć nadležnoga Konzervatorskog odjela u Rijeci, već nekoliko godina ulažu napore u revitalizaciju Frankopanskih kaštela.

U svrhu inventarizacije i preliminarne procjene stanja vinodolskih kaštela Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci započeo je 2003. godine, u sklopu svoje redovite djelatnosti, sa sustavnom izradom arhitektonske dokumentacije postojećeg stanja za vinodolske kaštele. Do danas su izrađene snimke za kaštele Grobnik, Drivenik, Novi Vinodolski, Frankopansku kulu u Bribiru i za dvorac Nova Kraljevica u Kraljevici.

The Frankopan castles, as a material evidence of the strength and significance of the patrician family Frankopan, have been preoccupying researchers and antique lovers for quite some time.

Due to their exceptional cultural and historical value, most of the Frankopan castles were registered with the Register of cultural monuments of the Republic of Croatia – the list of the protected cultural monuments.

Valorization of the impressive Frankopan construction heritage and detection of ways for its preservation and active participation in the contemporary world is a kind of a voyage through time and space, whose beginnings we find in numerous scholarly publications, and continuation in the current project *Putovima Frankopana* (Following the paths of counts Frankopan) defined within the integrated program for rehabilitation and revitalization of cultural monuments in the Primorje County.

Considering their spatial setting and historical development, the groups of castles in the territory of the former Vinodol Principality, owned by the Krčki counts since the 13th century, form a separate entity. The following castles belong to this group: Trsat, Grobnik, Bakar, Kraljevica, Hreljin, Drivenik, Grizane, Bribir, Crikvenica, Novi Vinodolski and Ledenice.

The local government, with the help of the Rijeka Conservation Department, has been working on revitalizing the Frankopan castles in the Vinodol area for several years.

In order to inventory and perform the preliminary evaluation of the state of the Vinodol castles, the Ministry of Culture, the Direction for Preservation of Cultural Heritage, and the Rijeka Conservation Department have in 2003 begun, as part of their regular set of activities, with the systematic production of architectural documentation of the existing state of the Vinodol castles. Up until today, the images for the castles Grobnik, Drivenik, Novi Vinodolski, Nova Kraljevica and the Frankopan tower in Bribir have been completed.

kaštel
Frankopani
Vinodolska knežija
arhitektonska dokumentacija

castle
the Frankopans
Vinodol principality
architectural documentation

Borka Milković
Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci
Runjaninova 2, 10 000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4866 667
Fax +385 (0)1 4866 680
E-mail: borka.milkovic@min-kulture.hr

Mr.sc. Lada Turato
Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci
Užarska 26, 51 000 Rijeka, Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)51 311 317
Fax +385 (0)51 212 198
E-mail: ladaturato@net.hr

Irma Huić
Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu
Runjaninova 2, 10 000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4866 604
Fax +385 (0)1 4866 680
E-mail: irma.huic@min-kulture.hr

Frankopanski kašteli, kao materijalno svjedočanstvo snage i značenja plemićke obitelji Frankopana, već dugi niz godina zaokupljaju pozornost istraživača. Među kopnenim posjedima knezova Krčkih, kao primorsko kneštvo u neposrednoj blizini matičnoga feuda na Krku, posebno je mjesto uvijek zauzimalo područje Vinodola. Zemljopisni pojam Vinodola nije se uvijek podudarao s njegovim povijesnim granicama. Politička i povijesna prostornost često je bila šira od zemljopisnih međa nekadašnjeg i današnjeg Vinodola.

Područje Vinodolskog vlastelinstva poklapalo se s prostiranjem ranosrednjovjekovne župe Vinodol, koje su se granice protezale od Rijeke i Prezida na sjeverozapadu do sjeveroistočne granice sa župama Modruš i Senj. Zapadna granica srednjovjekovnoga Vinodola poklapala se s dijelom trase rimskog limesa, tzv. „Jelenskog zida". Vinodolski feud obuhvaćao je devet utvrđenih gradova: Drivenik, Grižane, Bribir i Novigrad (Novi) u dolini, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik na sjeverozapadu, te Ledenice na istoku.

Do dolaska knezova Krčkih Vinodol je bio kraljevska zemlja – savez neovisnih općina, koji je podmirivao propisane dadžbine i službe, ali bez vlastelinske eksploatacije. Na prostoru na kojem se nije bitnije osjećala vlast ugarskohrvatskih kraljeva ni Venecije, krčki knezovi uspjeli su se nametnuti najprije kao politička vlast, a tek su postupno postali posjednici i velikoposjednici. Sve kraljevske darovnice, ne ulazeći u problematiku njihove autentičnosti, pisane su uglavnom zato da bi utvrdile već postojeću vlast knezova Krčkih nad Vinodolom i Modrušem. Središta vinodolskih općina bila su u utvrđenim kaštelima, za održavanje kojih su bili zaduženi kmetovi. Velik broj ovih utvrda oštećen je u potresu 1323. godine, nakon čega se djelomično obnavljaju.

Tijekom 14. stoljeća kopneni posjedi krčkih knezova postupno se povećavaju, a do polovice 15. stoljeća Vinodol ostaje jedinstven feud. Smrću bana Nikole, frankopanski feud dijeli se na više gospodara iz frankopanske obitelji i dio vinodolskoga posjeda ženidbom prelazi u ruke grofova Celjskih. U to doba, tri neprijatelja s različitim namjerama i posljedicama posegnut će za Vinodolom: Mlečani, Turci i krajiška vojna vlast. Od pada Bosne 1462. godine frankopanski kopneni posjedi bili su prvi na udaru Turaka.

Tek nakon uspostave državne granice između Venecije i Hrvatskoga kraljevstva 1480. godine u kanalu između Krka i Senja Frankopanima su vraćeni Grobnik, Hreljin, Bakarac, kašteli Novi i Drivenik. Ledenice i Trsat nikada više nisu vraćeni u sastav vinodolskog posjeda. Kraj 15. i početak 16. stoljeća, uz daljnje objedinjavanje posjeda, Vinodolu donosi svojevrstan kulturni preporod jer osim što se ojačavaju bedemi, grade okrugle kule u Ledenicama, Novom, Grižanima, Driveniku, Hreljinu, Bakru i Grobniku, a naselja učvršćuju zidinama – grade se i brojne kapele, crkve i proširuju župne crkve.

Vinodol 1577. godine – ženidbenim vezama, ugovorima o zajedničkim imanjima i zamjeničnom nasljedstvu te, na koncu, oporukom – dolazi u posjed obitelji Zrinskih.

Vinodolska odnosno primorska imanja knezova Zrinskih činili su posjedi Grobnika, Bakra, Hreljina, Drivenika, Grižana i Bribira. Gradu Hreljinu Zrinski su pribrajali dio zaleđa u Gorskom kotaru. Posjedi ostalih vinodolskih gradova ostali su uglavnom u granicama nekadašnjih gradskih općina.

Bakar – koji je prometno bolje povezanim s kontinentalnim imanjima Zrinskih, posebice onima u Gorskom kotaru – postaje administrativno središte, a od 1641. godine uvozno-izvozna luka. Bribir preuzima ulogu mikroregionalnog centra i crkvenog središta u dolini. Novi, kojim upravljaju Frankopani Tržački, uništen je od Mletaka za uskočkoga rata krajem 16. stoljeća, no uspostavom mira ubrzo je potpuno obnovljen.

Zrinski su donijeli gospodarski napredak i društvenu nadogradnju vinodolskog društva, te ostavili značajan trag na polju graditeljstva, pismenosti i kulturne baštine. Zbog potreba trgovine i prestiža Zrinski grade neke od najznačajnijih građevina graditeljske baštine, među kojima prvo mjesto zauzima dvorac Nova Kraljevica. Održavaju se i obnavljaju drugi feudalni kašteli, a kao crkveni patroni, Zrinski grade i mnoge sakralne građevine na području Vinodola.

Pogled na Bakarski kaštel

Otkrivanjem Urote Zrinsko-Frankopanske i smaknućem Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 1671. godine, habsburška je dinastija dobila legalni izlazak na more. „Primorska dobra" Zrinskih, kao i frankopanski posjed u Novom, legitimno ostaju dio hrvatskog kraljevstva, ali ih u cijelosti kao feud prisvaja carski dvor. Rušenjem Zrinskih i Frankopana te osvajanjem njihovih posjeda i gradova, uz pojačanu ekonomsku eksploataciju i dugotrajnu kulturnu stagnaciju, stradat će i zauvijek nestati mnoga značajna povijesna i kulturna dobra ovoga prostora.

Valorizacija impresivne frankopanske graditeljske ostavštine i iznalaženje načina njezina očuvanja i aktivnog uključivanja u suvremeni svijet prvorazredan je stručni izazov. Inicijativu za početak obnove nalazimo u mnogobrojnim stručnim publikacijama, a početak realizacije u aktualnom projektu „Putovima Frankopana" definiranom u sklopu sveobuhvatnog programa sanacije i revitalizacije kulturnih dobara Primorsko-goranske županije.

Zbog svoje izuzetne kulturne i povijesne vrijednosti veći dio frankopanskih kaštela upisan je u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara. Upravo na području Vinodola, institucije lokalnih vlasti, uz stručnu pomoć nadležnoga Konzervatorskog odjela u Rijeci, ulažu već nekoliko godina napore u revitalizaciji Frankopanskih kaštela.

U svrhu inventarizacije i preliminarne procjene stanja vinodolskih kaštela Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski je odjel u Rijeci, u sklopu svoje redovite djelatnosti započeo sa sustavnom izradom arhitektonske dokumentacije postojećeg stanja za vinodolske kaštele. Do danas su izrađene arhitektonske snimke postojećega stanja za kaštele Grobnik, Drivenik, Novi Vinodolski, Frankopansku kulu u Bribiru, te za dvorac Nova Kraljevica u Kraljevici.

Grobnik

Na krajnjoj sjeverozapadnoj točki Vinodola, na brdu iznad Grobničkoga polja smjestilo se naselje Grobnik sa župnom crkvom sv. Filipa i Jakova te starim gradom na krajnjem sjeverozapadnom dijelu platoa.

Utvrda na mjestu današnjega „grada Grobnika" vjerojatno je postojala i prije 1225. godine kada Vinodol zaposjedaju knezovi Krčki, ali prvi pisani spomen Grobnika kao glavnog mjesta kotara sa satnikom i plovanom datira iz 1288. godine.

Kaštel Grobnik, snimka postojećeg stanja, presjek

Kaštel Grobnik, snimka postojećeg stanja,
južno pročelje

Kaštel Grobnik, snimka postojećeg stanja,
tlocrt prizemlja

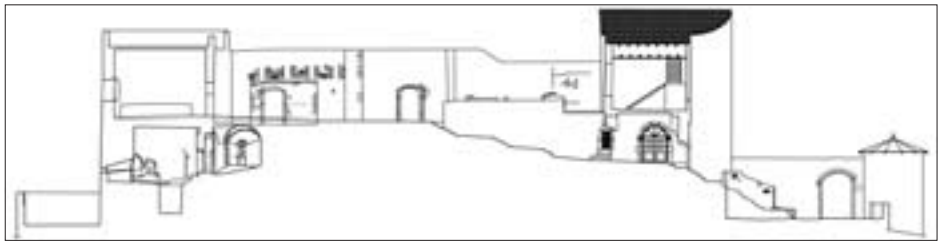

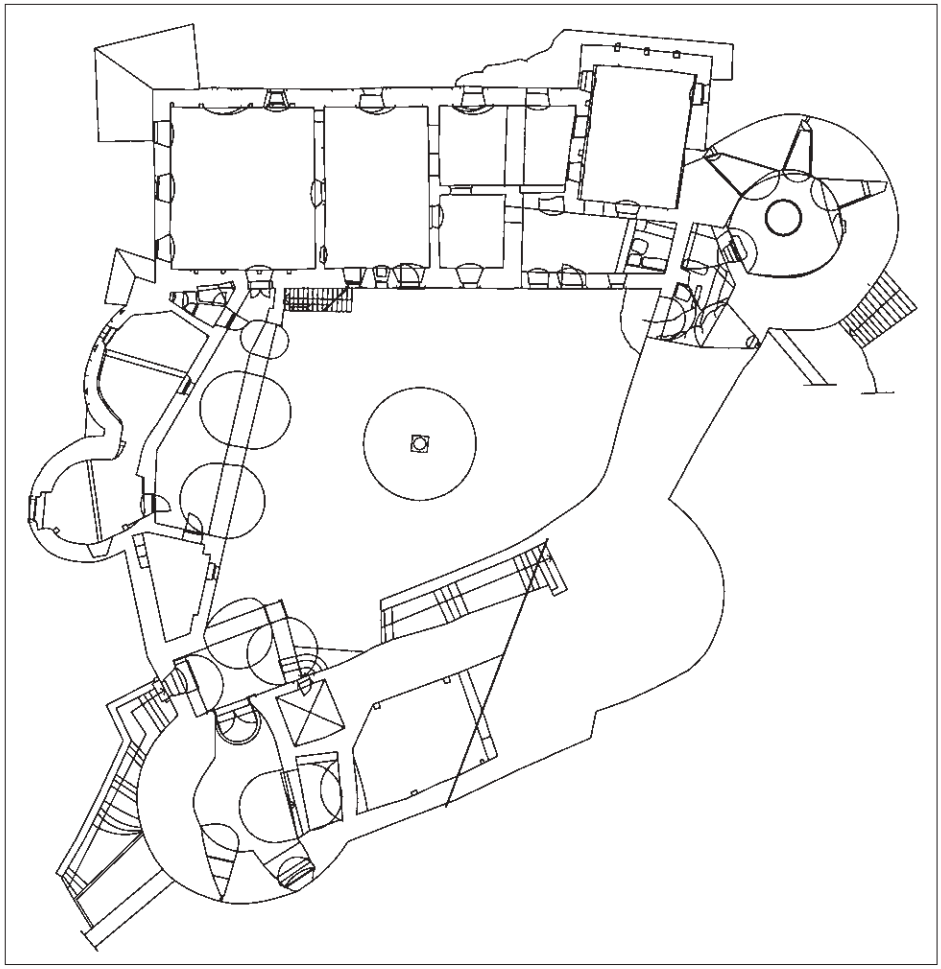

Grobnik, pogled na južno pročelje prije početka radova

Grobnik, pogled na južno pročelje tijekom radova

Novi Vinodolski, pogled na južno pročelje kaštela

Tlocrtnu osnovu današnjega grobničkog kaštela čini prostrano dvorište oblika nepravilnog četverokuta, s kojega je sjeverne strane smještena jednokatna zgrada nekadašnjeg palasa. Na zapadnoj strani dvorišta, u prizemlju i prvom katu nalazi se arkadni trijem iz kojega se pristupa prostorima dviju polukula u sklopu istočnoga zida kaštela. U južnom nastavku trijema, u jugozapadnom uglu dvorišta nalazi se svođeni pretprostor prizemlja velike kružne kule. Uz ovu se kulu, u zapadnom zidu kaštela, nalazi malen ulaz s kamenim konzolama – ostatcima mehanizma nekadašnjega pokretnog mosta. Uz južni zid kaštela, u nastavku jugozapadne kule smještene su ruševine zidanih građevina. Uz njihov se dvorišni zid nalazi stubište kojim se pristupa platou, uz današnji glavni ulaz u kaštel. Ovaj ulaz, kao i današnji izgled cijeloga jugoistočnog ugla, rezultat su neke od intervencija, vjerojatno s kraja 18. ili iz 19. stoljeća. S platoa se pristupa i prostoru prvoga kata okrugle kule u sjeveroistočom uglu kaštela. Između ove kule i palasa na sjevernom je pročelju istaknuta po postanku najmlađa, tzv. kvadratna kula. Palas i kvadratna kula imaju i podrum. U sredini dvorišta nalazi se kameno grlo vodospreme s grbovima „knezova Krčkih i Krbavskih". Sa sjeverne i zapadne strane kaštel je okružen pojasom zidova s manjim kružnim i polukružnim kulama.

U dijelu prizemlja kaštela danas je uređen ugostiteljski prostor, a prostori prvoga kata većim se dijelom koriste za potrebe Katedre Čakavskog sabora i galerije te etnografske zbirke. U jugozapadnoj kuli uređena je svečana dvorana.

Interventnim radovima na sanaciji kaštela, započetim 1980-tih godina, spriječena su urušavanja, dijelovi kaštela obnovljeni su i njegovi su prostori djelomično stavljeni u funkciju. Posljednjih se godina, uz radove sanacije, intenzivno i kontinuirano provode istraživanja kaštela i okolnoga prostora, kojega će rezultati formirati način njegove finalne prezentacije.

Novi Vinodolski

Kaštel je smješten u središtu grada Novog Vinodolskog na glavnomu gradskom trgu. Izvorno je građen u tlocrtnoj osnovi četverokuta s ugaonim kulama. U 18. stoljeću porušeno je sjeverno i istočno krilo, a u 19. stoljeću i kružna, jugozapadna kula, te se danas sklop sastoji od zapadnog i južnog krila te kvadratične kule na jugoistočnom uglu. Oba su preostala krila dvokatna i pokrivena plitkim dvostrešnim krovom s pokrovom od kupe kanalice. Kula je građena od klesanoga kamena, a ima prizemlje i četiri kata. Završna je etaža kule u 19. stoljeću svođena pa je dodano nazubljeno krunište. Južno pročelje sklopa, prema gradskom trgu, nedavno je uređeno.

Zgrada zapadnoga krila ima dva ulaza, s istoka i zapada, i to na različitim razinama. U prizemlju se nalaze prostorije knjižnice i općine, a na katu društvene prostorije i sub-

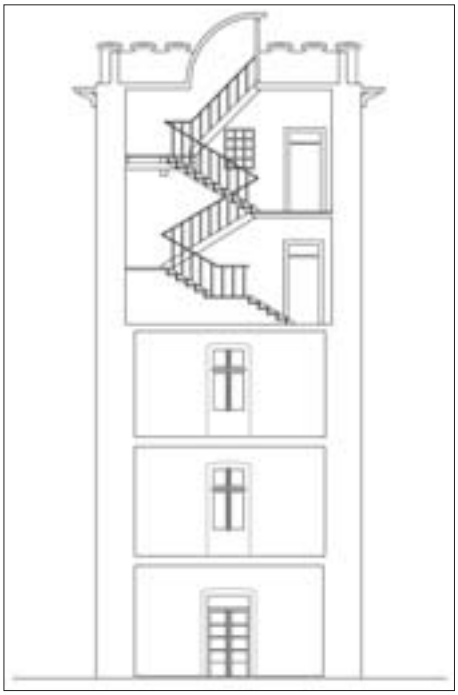

Novi Vinodolski, snimka postojećeg stanja, presjek

Novi Vinodolski, snimka postojećeg stanja, južno pročelje

standardni stambeni prostori. U južno krilo kaštela ulazi se s juga, s glavnoga gradskog trga. U prizemlju su smješteni prostori pošte, banke i dio knjižnice. Prostorije općine, muzeja grada i gradske vijećnice nalaze se na prvom katu i drugom južnoga krila.

U prizemlje kule, koje se povremeno koristi kao galerijski prostor, ulazi se s jugozapada. Prvi kat kule dostupan je iz prostorija općine pa se za njezine potrebe i koristi. Drugi kat kule koristi se kao izložbeni prostor muzeja, iz kojega je i omogućen pristup. Na treći i četvrti kat pristupa se kroz krovište muzeja.

Idejnim rješenjem sklopa predviđeno je odvajanje prostora općine i muzeja u zasebna krila. Svi prostori općine smjestili bi se u zapadno krilo, a prostori muzeja u južno krilo s proširenjem na kulu. Prizemlje zapadnoga krila i dalje bi se koristilo za potrebe knjižnice i matičnog ureda, a općinski bi se uredi nakon izmještanja neprikladnih stambenih prostora smjestili u prvom i drugom katu zapadnoga krila, s pristupom gradskoj vijećnici na jugozapadnom uglu. Zapadno i južno krilo, radi omogućavanja kombiniranoga korištenja prostora, bila bi povezana hodnikom u prvom i drugom katu. Prostor prizemlja kule „Kvadrac" i dalje će se koristiti za povremene izložbe, a prostori ostalih etaža za potrebe muzeja. Muzejski prostori kule bili bi povezani internim stubištem u kuli, preko kojeg bi se pristupalo i vidikovcu na vrhu. Predviđa se preoblikovanje završetka kule.

Drivenik

Kaštel u Driveniku pripada grupi ruševnih kaštela. Kaštel ima tlocrtnu osnovu kvadrata, kojoj su vjerojatno krajem 15. i početkom 16. stoljeća, prilikom utvrđivanja svih vinodolskih kaštela, prizidane kružne ugaone kule. Unutrašnji je tlocrt jugoistočne kule kvadratičan, a uz malu jugozapadnu kulu, u potezu južnoga zida, prislonjena je kula pravokutnog tlocrta u kojoj se i danas nalazi ulaz u kaštel. Kule su međusobno povezane zidom koji zatvara dvorište kaštela, u kojega se sjevernom dijelu najvjerojatnije nalazila štala ili stambena građevina. Kule su s unutarnje strane zidova dvorišta bile povezane drvenim obrambenim trijemovima.

Drivenik, pogled na ulazno pročelje

Do kraja 20. stoljeća kaštel je bio potpuno ruševan, a nedavno je konzerviran i djelomično rekonstruiran. Kako ne postoje podatci za eventualnu daljnju rekonstrukciju, razmišlja se o prikladnoj namjeni koja bi odgovarala ovome otvorenom prostoru.

Vinodolska općina i cijelo priobalje imaju potrebu za ljetnom pozornicom, a otvoreni prostor kaštela u Driveniku, uz minimalne intervencije, nudi gotovo idealne uvjete. Na sjevernom dijelu dvorišta postavila bi se montažna čelična konstrukcija pozorni-

ce, ispod koje bi se organizirali servisni prostori – sanitarije, spremišta i garderobe za glumce. Osim uređenja pozornice, potrebno je izraditi nova ulazna vrata u kaštel, od hrastovine sa željeznim okvirom, ukloniti zelenilo sa zidova i postaviti odgovarajuću rasvjetu s vanjske i unutarnje strane.

Bribir

Današnja Bribirska kula, s ostatcima sjevernog poteza zidina, nalazila se u sklopu srednjovjekovnoga kaštela porušenog u 19. stoljeću,. U južnom dijelu nekadašnjeg kaštela krajem 19. stoljeća izgrađena je zgrada današnje općine. Zgrada općine, kula i zapadni dio poteza zidina zatvaraju dvorište u kojem se nalaze spremišta. Zidine se nastavljaju i s istočne strane kule pa s okolnim zgradama formiraju prostrani trg.

Kula je romanička građevina kvadratnog tlocrta, izgrađena od relativno pravilnih kamenih blokova. Smještena je na stijeni, tako da je prilaz građevini s njezine sjeverne strane otežan. Ulaz u kulu danas se nalazi na istočnom pročelju i pristupa mu se recentno dograđenim kamenim stubištem koje svladava visinsku razliku između kote trga i ulaza.

Izvorni ulaz u kulu nalazio se na njezinu južnom pročelju u razini prve etaže, a pristupalo mu se pokretnim mostom iz kaštela. Masivni okvir ovih vrata, kao i konzole pokretnoga mosta, i danas se nalaze na južnom pročelju kule. Na istočnom pročelju kule, na svakoj etaži nalazi se po jedan prozor s kamenim ertama.

Unutrašnjost kule danas je uvjetno podijeljena na tri etaže. U prizemlju i prvom katu, u zapadnom dijelu tlocrta, smještene su po tri tijesne zatvorske ćelije svođene plitkim bačvastim svodom i sačuvanim okovom vrata. Tri etaže kule bile su donedavno povezane ruševnim drvenim stubištem. Pod druge etaže bio je betonski, a na vrhu kule nalazila se betonska kućica kroz koju se preko željeznog stubišta pristupalo terasi. Ograda terase bila je izrađena od betonskih stupića povezanih željeznim šipkama.

Idejnim rješenjem rekonstrukcije predviđena je restitucija osnovne izvorne komunikacije kula – nekadašnji kaštel (zgrada općine) mostom koji bi povezivao zazidana vrata na južnom pročelju kule i međupodest stubišta općine koji su na istoj razini. Most bi trebao biti izveden od suvremenih materijala – čelične rešetkaste nosive konstrukcije s podnicom od lima i s čeličnom ogradom sa staklenom ispunom. Predviđeno je uklanjanje pristupnoga stubišta s istočne strane kule i ukidanje ulaza u razini prizemlja, pa bi pristup kuli bio moguć samo iz zgrade općine.

U unutrašnjosti kule nisu predviđene značajnije izmjene. Na drugu etažu kule predviđa se smještanje izložbenog prostora s galerijom. Ruševno drveno stubište uklonjeno je i zamijenit će se novim. Međukatna konstrukcija bit će također drvena. U tijeku je sanacija zidova ćelija i kule. Betonska kućica i ograda terase uklonjeni su. Krov kule zatvoren je staklenim kubusom s piramidalnim završetkom. Predviđa se završna obrada kruništa zida za potrebe ophodne šetnice i vidikovca, s ogradom u kombinaciji čelične konstrukcije i staklene ispune.

Osim obnove kule predviđa se i preuređenje okolnoga prostora te preoblikovanje prostora trga.

Kula u Bribiru, pogled na istočno pročelje

Nova Kraljevica

Dvorac Frankopan-Nova Kraljevica smješten je nad morem, na krajnjem rtu koji se od Kraljevice proteže prema Bakarskim vratima, na način da dominira krajolikom i kontrolira ulaz u kraljevičku luku i Bakarski zaljev. Njegova tlocrtna osnova ima oblik pra-

Kraljevica, pogled na sjeveroistočno pročelje

Kraljevica, snimka postojećeg stanja, presjek

Kraljevica, snimka postojećeg stanja,
tlocrt prizemlja

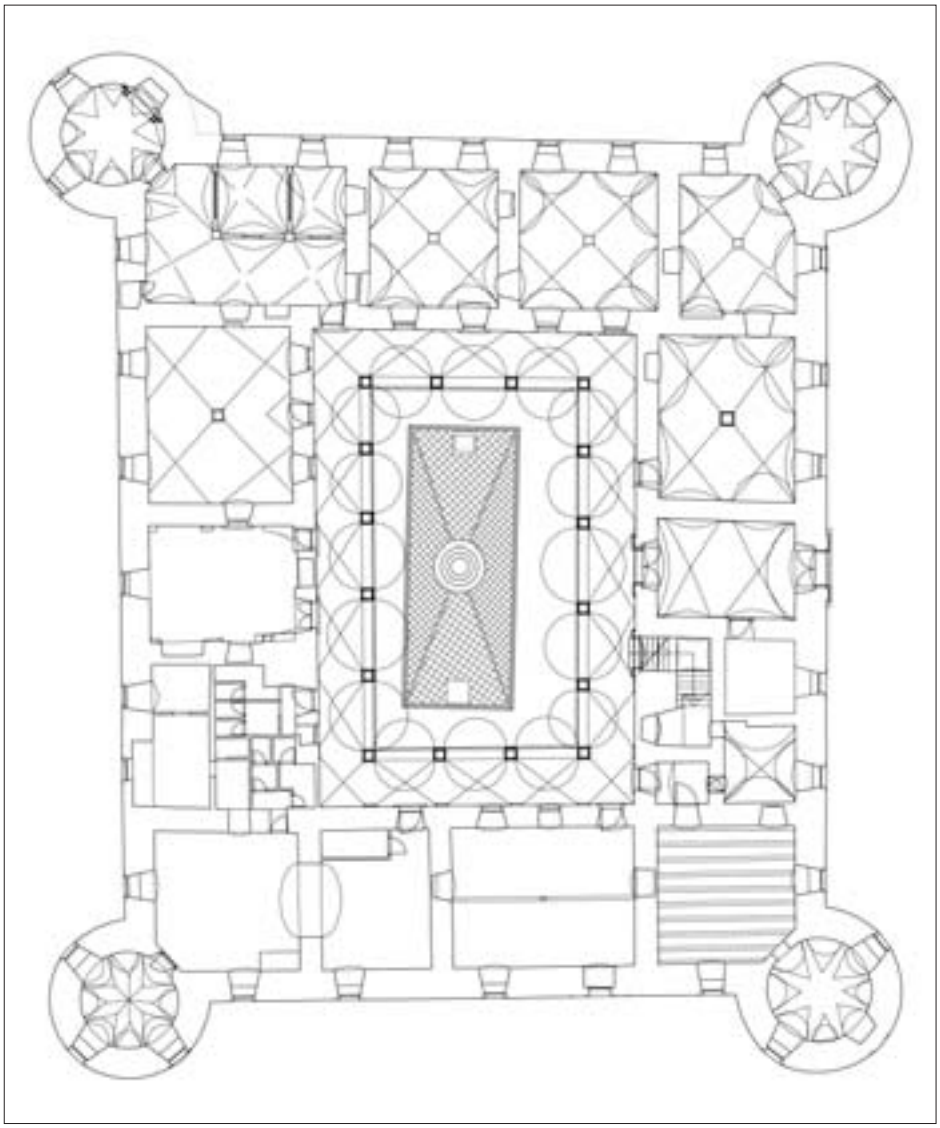

Kraljevica, grlo cisterne

Kraljevica, kamin

Kraljevica, dovratnik

Kraljevica, ulazni portal

vokutnika s kulama kružnog tlocrta na svakom uglu i pravokutnim atrijem s arkadnim trijemom u sredini. Dvorac je izvorno građen kao jednokatni. Drugi kat, koji je znatno izmijenio izvornu arhitektonsku proporciju, dograđen je u drugoj polovici 19. stoljeća. Tom su prilikom ugaone kule dobile nazubljeno krunište koje dvorcu, usprkos njegovoj izrazito rezidencijalnoj funkciji, daje izgled fortifikacije. U uglu sjeverozapadnoga pročelja i zapadne kule prizidana je vertikala instalacijskog bloka po cijeloj visini dvorca do potkrovnoga vijenca.

Dvorac Frankopan – Nova Kraljevica počeo je polovicom 17. stoljeća graditi Petar Zrinski kao rezidencijalni dvor obitelji Zrinskih i Frankopana. Funkciju plemićke rezidencije dvorac je zadržao do 1671. godine kada je, nakon otkrivanja Urote Zrinsko-Frankopanske, temeljito opljačkan te, kao i ostala imanja, zaplijenjen.

Tijekom 19. i 20. stoljeća dvorac je služio kao samostan, bolnica i nekoliko puta kao vojarna, pri čemu je pretrpio brojna rušenja, adaptacije i pregradnje. Od polovice do 80-ih godina 20. stoljeća dvorac Nova Kraljevica korišten je u različite, mahom neprimjerene svrhe (skladište građevinskog materijala, stolarija, streljana, socijalno stanovanje). Od 1989. godine dvorac počinje udomljavati različite javne, društvene, kulturne, ugostiteljske i poslovne sadržaje. U prizemlju dvorca danas su smješteni prostori zavičajne zbirke, galerije, radiopostaje Porto Re, turističke zajednice, restoran, poslovni i servisni

prostori te sanitarni čvor. U dijelu prvoga kata nalaze se prostori glazbenog društva, šahovski klub i prostori lokalnih ogranka političkih stranaka. Prostori prvoga kata u sjeveroistočnom krilu, cijeli drug kat i podrum ne koriste se. Većina nekorištenih prostora u izuzetno su lošem stanju.

U temeljnom arhitektonskom konceptu dvorca Nova Kraljevica ogleda se renesansna tradicija utvrđenoga dvora. Unatoč pljački te brojnim devastacijama i pregradnjama i danas su očuvani tragovi koji svjedoče o njegovoj bogatoj i luksuznoj opremi (mramorni dovratnici, kamin, tragovi opločenja, kameni okviri portala, grlo vodospreme).

U sklopu integralne obnove, a s obzirom na utvrđeno postojeće stanje, bit će potrebno ponajprije provesti sustavna konzervatorska istraživanja te konstruktivnu i građevinsku sanaciju struktura dvorca. Kako je projekt obnove na samom početku, namjena i način prezentacije dvorca još nisu potpuno definirani. Grad Kraljevica, kao vlasnik i krajnji korisnik dvorca, predlaže dopunu postojećih sadržaja otvaranjem multimedijalnog centra u prvom i hostela u dijelu drugoga kata dvorca. Prostori podruma koristili bi se u ugostiteljske svrhe.

Literatura

1. Kruhek, M. (1988.), *Vinodol od kneževa krčkih do zrinsko – frankopanske urote*, u: Prošlost i baština Vinodola, Zagreb
2. Laszowski, E. (1923.), *Gorski kotar i Vinodol*, Zagreb
3. Laszowski, E. (1902.), *Hvatske povjestne gradjevine*, Zagreb
4. Margetić, L. (1988.), *Pravni temelj vlasti Krčkih knezova*, Raščlambe
5. Margetić, L. (1988.), *Opseg Vinodola*, Raščlambe
6. Margetić, L. (1980.), *Krčki knezovi Frankopani*, Iz povijesti Vinodola, Rijeka
7. Matejčić, R. (1988.), *Prošlost i baština Vinodola*, Zagreb

Izvori

8. *Arhitektonska snimka i idejni projekt kule u Bribiru*, Konzervatorski odjel u Rijeci, broj elaborata A4 543
9. *Arhitektonska snimka i idejni projekt kaštela u Driveniku*, Konzervatorski odjel u Rijeci, broj elaborata A4 695
10. *Arhitektonska snimka kaštela Novi Vinodolski*, Konzervatorski odjel u Rijeci, broj elaborata A4 680
11. *Idejni projekt kaštela Novi Vinodolski*, Konzervatorski odjel u Rijeci, broj elaborata A4 705
12. *Kaštel Grobnik, Arhitektonska snimka postojeceg stanja*, Konzervatorski odjel u Rijeci, 2004.
13. *Dvorac Frankopan – Nova Kraljevica*, Arhitektonska snimka postojećeg stanja, Konzervatorski odjel u Rijeci, 2005.
14. *Dvorac Frankopan – Nova Kraljevica*, Idejno konzervatorsko rješenje, Konzervatorski odjel u Rijeci, 2006.

Mirna Bojić, Sanja Kopjar

Upravljanje zaštićenim spomenicima parkovne arhitekture na području Varaždinske županije

Management of registered monuments of garden arhitecture in Varaždin County

Nesumnjivo važan i nedjeljiv dio kulturno-povijesnog naslijeđa vezanog za dvorce i kurije jest i perivoj koji ih okružuje. Područje Varaždinske županije ima bogatu tradiciju perivojne kulture, što dokazuje velik broj javnih gradskih perivoja, šetališta, uličnih drvoreda, lječilišnih perivoja te perivoja dvoraca i kurija. Jedan dio toga bogatoga parkovnog naslijeđa zaštićen je Zakonom o zaštiti prirode u kategoriji *spomenik parkovne arhitekture*. Iz osvrta na njihovo vlasništvo, korištenje, održavanje, obnovu i izvore financiranja dobiva se uvid u njihovo aktualno stanje što upućuje na potrebu iznalaženja novih načina korištenja perivoja koji bi omogućili i primjereni režim održavanja.

Odredbe Zakona o zaštiti prirode propisuju mogućnost izdavanja koncesije i koncesijskih odobrenja za gospodarsko korištenje prirodnih dobara ili obavljanje određenih djelatnosti na području spomenika parkovne arhitekture. Pritom je za očuvanje perivoja važno definirati koje su to djelatnosti i precizirati uvjete zaštite prirode kojima tijekom koncesije mora udovoljavati koncesionar. Isto tako treba preispitati koliko prenamjena u sadržaju i načinu korištenja dvorca utječe na perivoj i u kojoj ih mjeri perivoj može podnijeti.

U dosadašnjim naporima na unaprjeđenju postojećeg stanja zaštićenih područja stečena su određena iskustva: na aktualnom primjeru Arboretuma Opeka navode se mogućnosti za njegovo održivo korištenje, zaštitu i obnovu. Sustavan pristup obnovi nekog sklopa dvorca i perivoja kroz prethodnu izradu *Programa uređenja, zaštite i obnove* dobro je polazište za daljnje aktivnosti.

Kvalitetno obnovljen i održavan dvorac s perivojem ili nekoliko takvih cjelina na nekom području čine dobru podlogu za gospodarski razvoj, prije svega razvitak turizma i ugostiteljstva koji za sobom povlače čitav niz drugih djelatnosti. Stoga ulaganje u obnovu dvoraca i perivoja zasigurno je strateško ulaganje u kulturne vrijednosti toga kraja i izvjesni inicijator gospodarskih aktivnosti.

The Varaždin County area boasts a rich tradition of garden architecture, as proven by a large number of public gardens and parks, promenades, alleys, spa gardens and manor and curias gardens. Part of this rich garden heritage is protected under the Legislation on nature protection in the category of *park architecture monument*. From examining garden ownership, use, maintenance, renovation and sources of financing, we gain insight into their current condition, which indicates the need for finding new ways of garden use.

Provisions of the Legislation on nature protection regulate the possibility for issuing concessions and concession approval for economic use of natural values or performing certain business activity in the area of the park architecture monument. It is important to define the exact nature of those business activities and precise terms of nature protection which the concessionaire has to fulfill. It is also necessary to reexamine the number of manor reuses, regarding content and ways of utilization, which could have possible negative effects on the garden.

The efforts to improve the current condition of protected areas provided certain insight: on the example of Opeka Arboretum we can see the possibilities for its sustainable use, preservation and renovation. Systematic approach to the renovation of a manor and garden complex through the drafting of an *Organization, renovation and preservation program* is a good starting point for further activities.

A manor with its surrounding garden which has undergone a quality renovation and is well maintained or several such complexes in a certain region constitute an excellent foundation for economic development, above all the development of tourism and hospitality, which will inevitably attract a number of other offers and activities. Therefore, investments into manor and garden renovation represent a strategic investment into cultural values of a certain region and will initiate economic activity.

spomenik parkovne arhitekture
održavanje perivoja
održivo korištenje perivoja
arboretum Opeka
program uređenja, zaštite i obnove perivojne arhitekture

park architecture monument
garden maintenance
sustainable use
Opeka arboretum
decoration, protection and renovation program

Mirna Bojić, dipl.ing.agr.
Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu prirode
Runjaninova 2, 10 000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)1 4866 105
Fax +385 (0)1 4866 100
E-mail: mirna.bojic@min-kulture.hr

Sanja Kopjar, dipl.ing.agr.
Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području Varaždinske županije
Kratka 1/IV, 42 000 Varaždin, Hrvatska / Croatia
Tel. +385 (0)42 300 640
Fax +385 (0)42 300 641
E-mail: zastita.prirode@vz.htnet.hr

S mnogo javnih gradskih perivoja, šetališta, uličnih drvoreda, lječilišnih perivoja te perivoja dvoraca i kurija, područje Varaždinske županije nedvojbeno ima bogatu tradiciju perivojne kulture. Jedan dio toga bogatoga parkovnog naslijeđa zaštićen je Zakonom o zaštiti prirode u kategoriji *spomenika parkovne arhitekture*. Prema zakonskoj definiciji kategorije to je „artificijelno oblikovani prostor (perivoj, botanički vrt, arboretum, gradski park, drvored, skupina i pojedinačno stablo te drugi oblici vrtnog i parkovnog oblikovanja) koji ima veću estetsku, stilsku, umjetničko-povijesnu ili znanstvenu vrijednost".

Na području Varaždinske županije između 29 zaštićenih prirodnih područja najbrojniji su upravo spomenici parkovne arhitekture. U toj kategoriji danas je zaštićeno 11 perivoja uz dvorce (*u Novom Marofu, Bajnskim dvorima, Jalkovcu, Klenovniku, Križovljangradu, Martijancu, Maruševcu, Šaulovcu, Velikom Bukovcu i Vidovcu*), 1 lječilišni perivoj (*Varaždinske Toplice*), 1 arboretum (*Opeka*), 1 groblje (*Varaždinsko groblje*), 2 skupine stabala i 4 pojedinačna stabla.

Kada govorimo o zaštićenim perivojima Varaždinske županije, treba spomenuti i *Trakošćan* koji je zaštićen u kategoriji park-šume, no zaštićeno područje obuhvaća i perivoj kojemu svakako pripada istaknuto mjesto u perivojnom naslijeđu Varaždinske županije.

Osvrt na stanje zaštićenih perivoja uz dvorce Varaždinske županije

Perivoji uz dvorce Varaždinske županije zaštićeni su Zakonom o zaštiti prirode od strane *Republičkog zavoda za zaštitu prirode* u razdoblju od 1961. godine do 1975. godine (među prvima Opeka, Trakošćan i Križovljangrad), dakle razmjerno davno. Zaštita tih prostora danas je uglavnom dvojaka jer ih je većina zaštićena i temeljem Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara kao neposredni okoliš spomenika kulture. Međutim, mehanizam zaštite nije se u provedbi ostvario u potpunosti: nakon donošenja rješenja o zaštiti uglavnom je zamrla svaka daljnja aktivnost. Osnovni razlog leži u nedostatku financijskih sredstava, ali i u nedovoljnom poznavanju potreba i zahtjeva zaštite tih osjetljivih povijesnih prostora u lokalnoj sredini.

Osnivanjem *Javne ustanove za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području Varaždinske županije* (u nastavku: Ustanova) prvi je put formirana i izdvojena institucija koje je osnovni zadatak koordinacija svih pitanja i aktivnosti vezanih za zaštitu, održavanje i promicanje zaštićenih područja iz županijske nadležnosti. S početkom rada Ustanove (2001. godine) uslijedile su aktivnosti vezane za detaljnije upoznavanje zaštićenih objekata, obilazak i utvrđivanje stanja u kojem se nalaze, identifikaciju granica obuhvata zaštite, dodatno prikupljanje, objedinjavanje i arhiviranje postojećih podataka o zaštićenim objektima, uspostava suradnje s vlasnici-

ma/korisnicima, kao i općenito sustavno praćenje stanja zaštićenih područja Varaždinske županije. Stanje koje je zatečeno ne može se ocijeniti osobito dobrim.

Zbog nedostatka financijskih sredstava većina se perivoja dugi niz godina ne održava niti uređuje, ili se to čini na neprimjeren način, što je uz prirodno starenje biljnog materijala, elementarne nepogode i nepovoljne ekološke uvjete, bolesti i štetnike ostavilo neizbrisiv trag u svim perivojima. Smanjen je broj egzota i prevladavaju samonikle vrste autohtone šume, travnjaci kao redoviti elementi kompozicije svakog perivoja gotovo su iščezli, a pojedini zaštićeni perivoji pružaju dojam guste šume. Nekadašnje vizure zatvorene su visokom vegetacijom ili izgradnjom novih građevina, dok su intervencije čovjeka u pojedinim perivojima prouzročile nepopravljive štete. Kolni je promet danas prisutan u dijelovima svakoga od zaštićenih perivoja, a to je ozbiljan problem pri ostvarenju ciljeva zaštite.

Postojeći elaborati, povijesne studije, programi i projekti vezani za zaštitu, obnovu i uređenje perivoja uglavnom su starijeg datuma ili uopće ne postoje, što je također velika zaepreka za daljnje primjereno održavanje, uređenje i obnovu zaštićenih perivoja.

U tabeli daje se pregled zaštićenih perivoja uz dvorce Varaždinske županije s osvrtom na vlasništvo, njihovo korištenje (u funkciji namjene dvorca), održavanje, obnovu, izvore financiranja za zahvate održavanja perivoja, kao i ocjena njihova aktualnog stanja.

Mjesto – dvorac	Vlasništvo	Korištenje	Održavanje	Obnova	Financiranje	Stanje
Bajnski Dvori	neriješeno	otvoreno šetalište	osnovni zahvati	ne	privatno	loše/dobro
Jalkovec	privatno	uz poslovni prostor	intenzivno	u tijeku	privatno	vrlo dobro
Klenovnik	bolnica	bolničko šetalište	osnovni zahvati	planirana	bolnica, županija	loše/dobro
Križovljangrad	neriješeno	otvoreno šetalište	minimalno	ne	općina	loše
Martijanec	privatno	uz stambeno-poslovni prostor	osnovni zahvati	planirana	privatno	loše/dobro
Maruševec	privatno	otvoreno šetalište	osnovni zahvati	ne	privatno	loše/dobro
Novi Marof	bolnica	bolničko šetalište	osnovni zahvati	u tijeku	bolnica, županija	dobro
Opeka	državno	otvoreno šetalište	osnovni zahvati	planirana	županija	loše/dobro
Šaulovec	privatno	uz stambeni prostor	osnovni zahvati	ne	privatno	dobro
Trakošcan	državno	otvoreno šetalište	osnovni zahvati	ne	država	dobro
Veliki Bukovec	privatno	otvoreno šetalište	osnovni zahvati	planirana	privatno	dobro
Vidovec	općina	uz stambeni prostor	osnovni zahvati	ne	općina	dobro

Stanje perivoja usko je povezano s namjenom i stanjem dvorca, stoga ih u obnovi treba tretirati kao jedinstveni sklop. Uvažavajući njihova osnovna spomenička obilježja i specifičnosti očuvanja, potrebno je pomno preispitati svaki prijedlog novog oblika korištenja cjeline dvorca-perivoja, odnosno koliko prenamjena u sadržaju i načinu korištenja dvorca utječe na perivoj i koliko ih perivoj može podnijeti.

Sredstva koja su se dosad izdvajala za perivoje svakako su nedostatna za njihovo održavanje pa je nužno promišljati o nekim drugim načinima i modelima financiranja kojima će se njega perivoja intenzivnije provoditi. Zbog specifičnosti samog perivoja, u odnosu na njegovu namjenu, teško je očekivati da će se određenom gospodarskom aktivnošću na samom perivoju osigurati onoliko sredstava koliko je doista potrebno.

Moguće je promišljati o nekim manjim djelatnostima kojima bi se stekla dodatna financijska sredstva, za koje Zakon o zaštiti prirode propisuje izdavanje koncesijskih odobrenja. Javne ustanove mogu dati koncesijska odobrenja na rok do tri godine za obavljanje djelatnosti na zaštićenom području, pri čemu se utvrđuju uvjeti koji su od važnosti za zaštitu prirode, kao i visina nadoknade za njihovo izdavanje.

Pogled na dvorac Opeka i arboretum

Šire gledajući, kvalitetno obnovljen i održavan dvorac s perivojem ili nekoliko takvih sklopova na nekom području čine dobru podlogu za gospodarski razvoj, prije svega razvitak turizma i ugostiteljstva, koji za sobom povlače čitav niz drugih djelatnosti. Stoga ulaganje u obnovu dvoraca i perivoja zasigurno predstavlja strateško ulaganje u kulturne vrijednosti toga kraja i izvjesni je inicijator gospodarskih aktivnosti.

Mogućnosti održivoga korištenja, zaštite i obnove na primjeru Arboretuma Opeka

Provedenom inventarizacijom stanja perivoja na području Varaždinske županije, razmatrajući pritom spomeničku vrijednost i postojeće stanje perivoja, utvrđeno je da prioritet u obnovi ima Arboretum Opeka. U cilju sustavnog pristupa njegovu očuvanju, Javna ustanova izradila je *Program uređenja, zaštite i obnove Arboretuma Opeka*. Nakon uvida u vrijednosti spomeničke cjeline, njegove probleme (ali i prednosti), Programom su se odredili ciljevi i potrebne aktivnosti. Razmotreni su izvori financiranja i navedeni mogući sudionici programa. Prije svega, željeli su se precizirati koraci koji će u konačnici voditi k obnovi i oživljavanju arboretuma.

Program uređenja, zaštite i obnove Arboretuma Opeka

Osnovna spomenička obilježja Arboretuma Opeka

Riječ je o romantičarskom perivoju nastalom u 19. stoljeću uz dvorac Opeka, naslonjenom uz prirodne šumske obronke s jedne strane i ravnicu u nizini s druge strane. Odlikuju ga brojne vizure, a svojom raznovrsnom dendrološkom zbirkom postiže brojne planove i scene upotpunjene koloritom vrsta, te je kao takav izniman i nadaleko poznat u europskim razmjerima. Prema popisu iz 1963. godine u arboretumu je bilo ukupno 14.016 dendroloških primjeraka, od toga 182 vrste, zbog čega je Opeka bila ubrajana među najbogatije arboretume u Europi. S vremenom, zbog povoljnih klimatskih uvjeta, ovdje su se razvili jedinstveni primjerci pojedinih vrsta, što predstavlja dodatnu vrijednost u arboretumu.

Perivoj je zbog osobitih estetskih, stilskih, umjetničko-povijesnih i znanstvenih vrijednosti proglašen zaštićenim spomenikom parkovne arhitekture – arboretumom, u površini od 52 ha, pa se na nj primjenjuju odredbe Zakona o zaštiti prirode (NN 70/05).

Nedjeljiv dio arboretuma svakako je i dvorac Opeka. Sklop dvorca i arboretuma preventivno je zaštićeno kulturno dobro od travnja 2004. godine, te se na nje primjenjuju i odredbe Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, 151/03, 157/03).

Prostorne značajke

Arboretum se nalazi u naselju Marčan, u Općini Vinica, 20 km zapadno od Varaždina, u području poznatom po brojnim dvorcima i kurijama, što omogućava umrežavanje takvih sadržaja u turističkim itinerarima, kao i zajedničku promociju svih takvih sadržaja.

S obzirom na reljefna obilježja i način oblikovanja, cijeli se sklop može podijeliti na dvije cjeline: pretežito ravničarski dio s jezerom i dvorcem što je intenzivno parkovno oblikovan te dio blago valovitog reljefa gdje su u prirodne šumske sastojine implementirane pojedine alohtone vrste, osobito četinjače.

Naslonjenost čitavog sklopa na prirodno šumsko područje udaljeno od urbanih središta još je jedna od prednosti ovog lokaliteta u doba kada tzv. „zeleni odmor" dobiva sve veću popularnost u Europi.

Isječak ortofoto-karte predjela Opeke

Stanje lokaliteta

Arboretum je zadržao svoju cjelovitost, nije ga zahvatila sudbina mnogih hrvatskih perivoja koji su razdijeljeni na manje parcele i pretvoreni u obradive površine, ili je čak na njihovoj površini izgrađen proizvodni pogon.

Vlasničko je stanje jasno. Arboretum i dvorac u vlasništvu su države, što omogućava objedinjavanje projekta pri traženju sredstava iz pretpristupnih fondova EU.

Sklop čini arboretum i dvorac pa to omogućuje veći izbor pri odabiru njegove namjene. Dvorac je napušten, ruševan i nema namjenu, a za njegovu su obnovu potrebna znatna financijska sredstva.

Evidentna je zapuštenost arboretuma i dugogodišnje neodgovarajuće održavanje, što je posljedica nedostatnih financijskih sredstava. Problem je i starost dendroflore: fiziološki oslabljena stabla propadaju pod utjecajem štetnika i bolesti pa su neotporna na jači vjetar ili snijeg.

Neplanskom sadnjom i izgradnjom pojedinih građevina narušena je kompozicija perivoja. Pojedini primjerci stabala prerasli su i zatvaraju vizure.

Ne postoji projektna dokumentacija potrebna za obnovu arboretuma. Prisutno je stihijsko i neorganizirano turističko korištenje.

Ciljevi programa

- Zaštititi sklop dvorca i perivoja od daljnjeg propadanja – kroz aktivnosti obnove i redovitog održavanja;
- Osigurati znanstveno utemeljenu, stručnu i kvalitetnu obnovu u skladu s aktualnim europskim spoznajama u obnovi povijesne perivojne arhitekture;
- Proširiti dosadašnju namjenu arboretuma – sukladno njenim stilskim, estetskim, dendrološkim, znanstvenim i kulturnim vrijednostima;
- Pronaći odgovarajuće rješenje za trajno korištenje sklopa dvorca;
- Definirati način i model financiranja obnove i trajnog održavanja Arboretuma Opeka.

Osnovni principi provedbe programa

- Afirmacija dijaloga među svim sudionicima u obnovi i revitalizaciji arboretuma;
- Koordinacija svih nadležnih službi u cilju stručne i kvalitetne obnove;
- Uključivanje svih razina vlasti, otvorenost prema svim idejama;
- Donošenje odluka na bazi prethodne rasprave;
- Transparentnost prema javnosti;
- Težnja održivome modelu financiranja.

Prijedlog aktivnosti s uvjetima

1. *Izraditi projektnu dokumentaciju za obnovu arboretuma*
   - Arboretum je povijesni perivojni prostor kojega se obnova mora provesti u duhu povelja o zaštiti i obnovi povijesnih perivoja (Venecijanska, ICOMOS-IFLA i Talijanska povelja);

Jezero kao jedan od elemenata romantičarskog perivoja

– Obnova se mora temeljiti na povijesnoj analizi i vrjednovanju postojećeg stanja (Studija obnove), o čemu će ovisiti izbor načina i metode obnove arboretuma;
– U obnovi se moraju afirmirati temeljne vrijednosti arboretuma, kao i pokušati udovoljiti potrebama suvremenog života, i to tako da se pritom očuvaju obilježja povijesnog perivoja i njegovih stilskih obilježja te jamči njegova zaštita;
– Arboretum se ne smije promatrati samo kao dendrološka zbirka, već je upravo raznolikost i brojnost vrsta jedan od sastavnih elemenata koji uz druge perivojne elemente čine njegovu ukupnu sliku;
– Studija obnove Arboretuma Opeka osnova je za izradu projektne dokumentacije obnove pa će ona odrediti smjernice i uvjete za Projekt obnove Arboretuma Opeka.

2. *Osmisliti nove oblike korištenja prostora prema sljedećim smjernicama*
   – Prema definiciji kategorije njegove zaštite, u Arboretumu Opeka mogu se odvijati samo one radnje i zahvati koji ga ne mijenjaju ili ne narušavaju vrijednosti zbog kojih je zaštićen (oblikovne, znanstvene, edukativne i kulturno-povijesne vrijednosti), a namijenjen je prije svega edukaciji, znanstvenom istraživanju i turističkom posjećivanju;
   – Odlučujući kriterij pri procjeni mogućih novih oblika korištenja arboretuma mora biti fizički i estetski kapacitet prostora, a ne ekonomski profit;
   – Arboretum mora biti dostupan javnosti za posjećivanje;
   – Zbog osjetljivosti prostora potrebno je odrediti kapacitet i način posjećivanja; treba izbjegavati manifestacije i proslave koje generiraju velik broj posjetitelja, a posjetitelji bi se trebali kretati po postojećim stazama;
   – Promet motornim vozilima unutar arboretuma mora se ograničiti na najmanju moguću mjeru, a za nužna dostavna vozila treba odrediti pravce kretanja;
   – Na području arboretuma ne smiju se dopustiti sportske aktivnosti poput biciklizma, jahanja, lova i sličnih sportova koji uzrokuju oštećenja ili su po svojoj prirodi neprimjereni za takav prostor;
   – U dogovoru s turističkim agencijama treba arboretum uključiti u turističke itinerare i čak ponuditi ekskluzivna prava pojedinim agencijama za dovođenje organiziranih turističkih grupa;
   – Vrtlarska škola u neposrednoj blizini ima dugu tradiciju upravo zahvaljujući Arboretumu Opeka, stoga je potrebno imati u vidu razne školske aktivnosti, kao i razvojne ideje škole o njenoj profilaciji u jednu od vodećih obrazovnih ustanova tog usmjerenja;
   – Bogata dendrološka zbirka dobra je baza i za osnivanje znanstveno-istraživačkog centra iz područja šumarskih znanosti.

3. *Osigurati sredstva za trajno održavanje arboretuma*
   – U cilju sprječavanja daljnje degradacije arboretuma nužno je osigurati financijska sredstva za njegovo redovito održavanje;
   – Minimalno godišnje održavanje arboretuma obuhvaća: osnovno održavanje travnjaka (redovita košnja trave najmanje 4-10 puta godišnje), orezivanje živice uz glavnu cestu (minimalno 3 puta godišnje), redovito održavanje i uređenje putova i staza (redovito čišćenje s rasprostiranjem sipine jedanput godišnje), orezivanje drveća i grmlja (jedanput godišnje), uklanjanje fiziološki propalih stabala za koje je izdano odobrenje, redovito skupljanje i odvoz otpadaka iz artboretuma;

- Prema prikupljenim ponudama, za takvo minimalno godišnje održavanje za parkovni dio arboretuma (površine 25 ha) potrebno je osigurati od 176.000,00 do 340.000,00 kuna godišnje.

4. *Uvesti nadzor nad cijelim područjem*
   - Arboretum je potrebno ograditi te imati nadzor nad ulaskom i izlaskom (to je ujedno i preduvjet za uspješnu provedbu obnove) kako bi se spriječilo otuđivanje biljnog materijala odnosno drugi oblici devastacije;
   - Nužno je uvesti čuvarsku službu; čuvar bi mogao osim nadzora perivoja prodavati i ulaznice te dijeliti informativne letke.
5. *Prezentirati lokalitet arboretuma*
   - Arboretum valja označiti primjerenom informativnom višejezičnom pločom na samom ulazu;
   - Izraditi odgovarajuci promidžbeni materijal: brošure, razglednice i slično;
   - Primjereno prezentirati arboretum u drugim turističkim materijalima i kartama;
   - Organizirati skupove s ciljem informiranja o tijeku obnove arboretuma.
6. *Utvrditi moguće izvore financiranja*
   - Proračunska sredstva resornih ministarstava (Ministarstvo kulture, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka);
   - Varaždinska županija: proračunska sredstva, naknade od koncesijskih odobrenja za obavljanje djelatnosti na zaštićenom području;
   - Fond za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost;
   - zainteresirani gospodarski subjekti;
   - pretpristupni fondovi EU;
   - vlastiti prihodi arboretuma.
7. *Očekivani rezultati programa*
   - Prezentacija i popularizacija Arboretuma Opeka;
   - ravnopravno uključivanje i doprinos svih nadležnih institucija u poboljšanje stanja arboretuma;
   - određivanje primjerenog načina korištenja sklopa dvorca i arboretuma;
   - osiguravanje financijskih sredstava za obnovu cjelovitog sklopa dvorca i perivoja;
   - izrada stručne dokumentacije potrebne za obnovu i početak obnavljanja;
   - osiguravanje trajnog nadzora i održavanja cjeline dvorca i perivoja.

Iako je prošlo kratko vrijeme od donošenja Programa, njegova je provedba već počela:

- U cilju poticanja dijaloga među svim nadležnim službama i drugim zainteresiranim stranama inicirani su sastanci o obnovi arboretuma.
- Javna ustanova naručila je Inventarizaciju dendroloških vrsta na području arboretuma s pregledom njihova stanja, koju je izradio Šumarski institut Jastrebarsko. To je jedna od stručnih podloga potrebnih za izradu Studije i Projekta obnove.
- Održan je sastanak u Ministarstvu kulture na kojem su sudjelovale nadležne službe zaštite kulture i prirode, predstavnici Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodnog gospodarstva, predstavnici Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, predstavnici Središnjega državnog ureda za upravljanje državnom imovinom, predstavnici Javne ustanove za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području

Varaždinske županije, predstavnici Općine Vinice i predstavnici Šumarskog instituta Jastrebarsko.

– Dogovoreno je da će se arboretum i dvorac Opeka sagledavati kao jedna cjelina pri određivanju njegova budućeg korištenja, uz primjenu svih uvjeta koje propisuju službe zaštite. Utvrđeno je da će se prema postojećim obrascima pripremiti dokumentacija za financiranje sredstvima pretpristupnih fondova EU. Rok za pripremu dokumentacije jest 10. srpnja 2006., a za njenu su pripremu zaduženi Konzervatorski odjel u Varaždinu, Uprava za zaštitu prirode Ministarstva kulture i Šumarski institut Jastrebarsko.
– U cilju promocije spomenika parkovne arhitekture, Javna ustanova Varaždinske županije izradila je dokumentarni film o zaštićenim spomenicima parkovne arhitekture na području županije.

Zaključak

Unatoč formalnoj zakonskoj zaštiti spomenika parkovne arhitekture u Varaždinskoj županiji, njihovo stanje i današnji izgled nedostojan je povijesne, umjetničke i kulturne vrijednosti koja im pripada. Rezultat je to nedovoljnog ulaganja u njihovo očuvanje, no to je i odraz odnosa društva prema kulturnoj baštini toga kraja: društva u kojem su perivoji i dvorci nedovoljno vrjednovani, priznati i cijenjeni kao kulturno-povijesni spomenici nekog prostora i vremena. Osim toga, potpuno je zanemaren potencijal koji ti lokaliteti imaju u gospodarskom razvoju šireg područja.

U dosadašnjim naporima na unaprjeđenju postojećeg stanja stečena su određena iskustva koja će se nastojati iskoristiti pri obnovi i revitalizaciji drugih zaštićenih područja. Sustavan pristup obnovi nekog sklopa dvorca i perivoja kroz prethodnu izradu *Programa uređenja, zaštite i obnove* dobro je polazište za daljnje aktivnosti.

Uz nastojanja na stručnoj i interdisciplinarnoj obnovi mora se poticati i dijalog među svim sudionicima obnove – kako nadležnih stručnih institucija, tako i svih posrednih ili neposrednih korisnika cjeline perivoja i dvorca. Važno je upoznati javnost sa svim koracima obnove jer se tako stječe njihovo povjerenje i podrška u svim aktivnostima. Povećanom prezentacijom tih lokaliteta jačat će svijest o njihovoj vrijednosti te će se, vjerujemo, povećati i sredstva namijenjena njihovu očuvanju.

Uočene su mogućnosti za stjecanje dodatnih izvora prihoda kroz obavljanje određenih djelatnosti, no isto tako treba iskoristiti mogućnost pretpristupnih fondova EU za tu svrhu.

Nesumnjivo, ulaganje u obnovu dvoraca i perivoja strateško je ulaganje u gospodarski razvitak cijeloga kraja. Vjerujemo da će nas dosljednost utvrđenim principima rada voditi k uspjehu u revitalizaciji perivoja i dvoraca.

Literatura

1. Bojić, M.; Kopjar, S. (2003.), *Zaštićeni spomenici parkovne arhitekture na području Varaždinske županije*, Zbornik radova Osmoga hrvatskog seminara perivojne kulture, Varaždin
2. Jurćić, I. (1995.), *Varaždinski vrtlari iz obitelji Nestl*, Kaj, XXVIII, 1-2, Zagreb
3. Jurćić, V.; Kurtela, M. (1985.), *Povijesni vrtovi i perivoji kontinentalne zone SR Hrvatske*, Zbornik radova Prvoga znanstvenog skupa o povijesnom naslijeđu vrtne umjetnosti u Jugoslaviji, Zagreb
4. Kopjar, S. (2002.), *Katalog zaštićenih dijelova prirode na području Varaždinske županije 2001.*, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Varaždinske županije, Varaždin
5. Obad Šćitaroci, M. (1991.), *Dvorci i perivoji Hrvatskog zagorja*, Školska knjiga, Zagreb
6. Obad Šćitaroci, M. (1992.), *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova*, Školska knjiga, Zagreb
7. Obad Šćitaroci, M. (1990.), *Obilježja perivoja uz dvorce Hrvatskog zagorja*, Zbornik radova Drugoga znanstvenog skupa o povijesnom naslijeđu vrtne umjetnosti u Jugoslaviji, Zagreb
8. *Zakon o zaštiti prirode*, Narodne novine 70/2005., Zagreb
9. *Program uređenja zaštite i obnove Arboretuma Opeka,* Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području Varaždinske županije, Varaždin, 2005.

Mirko Jandrić

Srednjovjekovni feudalni gradovi-dvorci u Pounju

Medieval feudal castles of the area along the Una river

Na širem prostoru doline rijeke Une, tijekom povijesti poznatom pod različitim nazivima, evidentirano je više od šezdeset lokaliteta feudalnih gradova-utvrda. Gotovo svi su izgrađeni još u razdoblju ranoga srednjeg vijeka, u doba kada se ovo područje nalazilo u sastavu srednjovjekovne hrvatske države. Izgrađeni ponajprije kao sjedišta feudalnih vladara, u razdobljima opasnosti od turske najezde dograđivani su i utvrđivani tako da čine jedinstvenu obrambenu mrežu.

Stjecajem povijesnih okolnosti, nakon turskog osvajanja spomenuti gradovi zadržavaju obrambenu ulogu, ovoga puta kao pogranično područje za obranu Osmanlijskog Carstva od napada sa Zapada.

Većina tih lokaliteta sačuvala se do danas samo u arheološkim tragovima. Ipak, znatan je broj gradova s očuvanim bedemima, kulama i drugim građevinama. To su prije svega Bjelaj, Havala, Ostrovica, Sokolac, Ostrožac, Velika Kladuša, Čava, Bosanska Krupa, ali i druge utvrde i kule. Izuzev Velike Kladuše, ni jedan od lokaliteta nema suvremenu namjenu.

Karakteristika ovih srednjovjekovnih feudalnih gradova jest njihova izrazita utilitarnost tijekom cijelog razdoblja postojanja, izuzev modernoga doba. Iako su izgrađeni u prvom redu kao fortifikacijske građevine, u povijesti su bili i rezidencijalno sjedište feudalnih vladara, što im daje karakter citadele.

Ovu utilitarnost prepoznao je i austrougarski namjesnik von Berks pa je unutar zidina Ostrošca sagradio zamak u neogotičkom stilu.

Imajući u vidu prirodne vrijednosti i ljepote te očuvanost krajolika, s rijekom Unom kao temeljnim prirodnim fenomenom, uloga srednjovjekovnih lokaliteta Pounja u turističkom je gospodarstvu neizbježna. Međutim, radi što potpunijeg očuvanja njihovih vrijednosti i značenja, nužno je utvrditi precizne kriterije i metode obnove.

On the wider area along the river Una, which was known under several different names throughout history, more than sixty sites of feudal settlements-fortresses have been recorded. Almost all have been erected during the early Middle Ages, when this area was part of the medieval Croatian state. Built primarily as seats of feudal rulers, they were upgraded and fortified during the times of Turkish invasion in order to form a single defensive network.

Due to historical circumstances, these settlements maintained their defensive role after the Turkish invasion, this time as part of the border area for the defense of the Ottoman Empire from the Western attacks.

Most of those sites are today preserved only in archeological traces. Still, a significant number of burgs' walls, towers and other buildings has been preserved, among them Bjelaj, Havala, Oštrovica, Sokolac, Ostrožac, Velika Kladuša, Čava, Bosanska Krupa, as well as other fortresses and towers. Apart from Velika Kladuša, none of the sites have contemporary use.

The characteristic of these medieval feudal settlements is their distinct applicability throughout their entire existence, except the present. Although they were built primarily as fortifications, throughout the history they also served as residential seats of feudal rulers, which gives them citadel characteristics.

This applicability was recognized by the Austro-Hungarian governor Lothar von Berks, who built a neo-Gothic castle within the Ostrožac walls.

Keeping in mind the natural value, beauty and preserved landscape, with the river Una as a fundamental natural phenomenon, the role of medieval sites along the river Una is unavoidable in a tourist economy. However, in order to preserve as much of their value and significance as possible, it is necessary to identify precise criteria and methods of reconstruction.

Pounje
srednjovjekovni dvorci
feudalni gradovi (burgovi)
zamkovi
Lothar von Berks

river Una
medieval castles
feudal settlements (burgs)
fortresses
Lothar von Berks

Mirko Jandrić, dipl.ing.arh.
Univerzitet u Bihaću, Tehnički fakultet
Ulica Dr. I. Ljubijankica bb, 77000 Bihać,
Bosna i Hercegovina
Tel. +387 (0)37 220 486
Fax +387 (0)37 220 486
E-mail: total@bih.net.ba

Stari grad Bjelaj, Bosanski Petrovac

Stari grad Ostrovica, Kulen Vakuf

Stari grad Sokolac, Bihać

Na uzvisinama, obroncima ili strmim liticama iznad rijeke Une i u njenoj neposrednoj blizini, tijekom srednjega vijeka podignuti su brojni feudalni gradovi, utvrde i kule. Nastajali su na području kojega je obilježje dvojnost i česte promjene pripadnosti. Uglavnom nastali još u predturskom razdoblju, počevši od 11. stoljeća pa nadalje, bili su glavna obrana Zapada od turskih osvajanja, a kasnije obrana turske carevine od napada austrijske vojske.

Kao i na cjelokupnomu europskom području, upravo na lokalitetima na kojima su nastali ovi plemićki gradovi-dvorci život kontinuirano teče, sukladno materijalnim ostatcima, još od neolitika. Prema rezultatima arheoloških istraživanja, na toponimima na kojima danas stoje ostatci srednjo vjekovnih feudalnih gradova ustanovljeni su tragovi neolitičke, antičke i kulture ranoga srednjeg vijeka. Burni su događaji ostavili materijalne dokaze o društvenim i političkim promjenama na ovim prostorima.

Upravo zbog tih činjenica, srednjovjekovni feudalni gradovi, utvrde i kule danas imaju povijesno, znanstveno, edukativno i gospodarsko značenje. Do današnjih je dana u području Pounja obilježja graditeljskoga naslijeđa zadržalo tridesetak od preko šezdeset povijesnih lokaliteta iz razdoblja srednjega vijeka. To su u prvom redu sljedeći lokaliteti: Stari grad Bihać (Bihać), Sokolac (Bihać), Brekovica (Bihać), Srbljani (Bihać), Grmuša (Bihać), Izačić (Bihać), Lipa (Bihać), Orašac (Bihać), Ripač (Bihać), Ostrovica (Kulen Vakuf), Havala (Kulen Vakuf), Stari grad Krupa (Bosanska Krupa), Japar (Bosanska Krupa), Jezerski (Bosanska Krupa), Otoka (Bosanska Krupa), Jasenica (Bosanska Krupa), Kalin grad (Bosanska Krupa), Stari grad Bužim (Bužim), Bjelaj (Bosanski Petrovac), Čovka (Bosanski Petrovac), Jasenovac (Bosanski Petrovac), Stari grad Cazin (Cazin), Ostrožac (Cazin), Pećigrad (Cazin), Stijena (Cazin), Tržac (Cazin), Šturlić (Cazin), Mutnik (Cazin), Stari grad Velika Kladuša (Velika Kladuša), Podzvizd (Velika Kladuša), Todorovo (Velika Kladuša), Vrnograč (Velika Kladuša) i Mala Kladuša (Velika Kladuša).

U ovom je priopćenju pozornost usmjerena na one feudalne gradove i utvrde koji, prema do danas sačuvanim ostatcima, svjedoče o zastupljenosti povremenih ili stalnih funkcija stanovanja. To su ponajprije: Sokolac, Havala i Ostrvica na području Bihaća, Bjelaj u Bosanskom Petrovcu, Ostrožac u Cazinu, Stari grad Krupa u Bosanskoj Krupi, Stari grad Bužim u Bužimu i Stari grad Velika Kladuša u Velikoj Kladuši.

S obzirom na raspoloživu tehnologiju, osiguranje osnovnih životnih funkcija stanovanja na ovim lokalitetima nije bilo jednostavno. Stavljajući naglasak na stanovanje, našu je pozornost nužno usmjeriti na osnovne zahtjeve stana, a to su opskrba vodom, zagrijavanje stambenih prostorija, osiguranje sanitarno-higijenskih potreba te čuvanje prehrambenih rezervi i organizaciju prehrane. U mirnim su se razdobljima stanovnici utvrde opskrbljivalisu se pitkom vodom donoseći je iz podgrađa koja su postojala u doba nastanka grada i koja i danas nose ista imena.

Najzaštićeniji dio srednjovjekovnih utvrda bila je kula. Ona, međutim, ni prema tadašnjim, a pogotovo prema današnjim standardima nije pružala potreban komfor za

duže zadržavanje. Osvjetljenje glavnih prostorija ostvareno je razmjerno velikim prozorima koji nisu imali drvene okvire, nego su prekrivani nauljenim platnom koje je moglo propuštati svjetlost. S obzirom na to da kula nema dimnjak, zagrijavanje se moglo postići samo vatrom s otvorenih ognjišta što su bila smještena u nišama, s otvorima za izlaz dima. Jedno je ognjište moralo biti u stalnoj uporabi zbog kuhanja za prehranu stanovnika.

Glede sanitarno-higijenskih potreba, stanarima kule bio je na raspolaganju jedino zahod smješten na najvišoj etaži, konzolno izbačen na nepristupačnoj strani iznad provalije, s rupom u kamenoj ploči poda.

Spavanje u kamenim prostorijama, bez odgovarajuće zaštite vanjskih otvora i primjerenoga zagrijavanja, omogućeno je umetanjem kamenih konzola u obodne zidove, preko kojih su postavljene drvene oblice obložene pokrivačima od vune, životinjskih koža i kozje dlake, preko sloja slame ili sijena i svega ostaloga što je moglo poslužiti kao prostirka.

Po opisanim okolnostima možemo zaključiti da je mobilijar stambenih prostorija bio vrlo oskudan. Analogijom sa sličnim feudalnim kućama u srednjem vijeku, u utvrdama se moglo naći nešto malo grubo obrađenoga namještaja romaničkog stila, znatno ispod razine umjetničkih centara. To su prije svega mogli biti malobrojni uporabni predmeti od drva, kao što su tronošci, stolci, klupe, okovani sanduci i ormari, burad za vodu, drveno posuđe i pribor za jelo, a od željeza sač, sadžak, verige, kotlovi i drugo posuđe.

Prema svemu iznesenome očito je da su osnovni uvjeti boravka u srednjovjekovnim feudalnim gradovima bili omogućeni, ali su ipak bili prilično teški. Stoga zaključujemo da je feudalac stanovao u utvrdi samo u slučaju neposredne opasnosti. Neusporedivo više udobnosti, iako manje sigurnosti, pružao je dvor u podgrađu, izgrađen uglavnom od drva.

Međutim, tijekom vremena na nekim je feudalnim utvrdama u Pounju, u razdoblju kasne gotike i renesanse, uočljivo slabljenje obrambene funkcije, ali i podizanje razine udobnosti stanovanja. To se ogleda u dogradnji namjenskih prostorija unutar utvrde, koje su služile za smještaj stoke, za poslugu, te dnevni boravak i spavaonice s izgrađenim dimnjacima.

Današnje stanje srednjovjekovnih feudalnih gradova u Pounju uvelike odražava prvobitna svojstva. Iako su protokom vremena, a osobito tijekom 19. i 20. stoljeća, pretrpjeli brojna oštećenja, dogradnje i preinake, neki su od njih sačuvali izvorne obrambene zidove i kule. Osim značenja koje se ogleda u njihovoj starosti i dokumentarnosti, jer na neposredan način svjedoče o povijesnim zbivanjima, srednjovjekovni feudalni gradovi u Pounju imaju i veliko znanstveno značenje koje se ogleda u arheološkim potencijalima, tehnološkim i stilskim karakteristikama, te kulturološkim svojstvima. Posebna su vrijednost njihova topografska obilježja i stanje očuvanosti prirodne okoline.

Problem, međutim, predstavlja njihov suvremeni status s gledišta formalno-pravnih uvjeta korištenja, namjene i moguće razine građevnih zahvata. Tadašnji austrougarski namjesnik Lothar fon Berks – koji je krajem 19. stoljeća unutar srednjovjekovnoga feudalnog grada Ostrošca izgradio neogotički zamak – sukladno međunarodnim konvencijama o zaštiti graditeljskoga naslijeđa – u današnje vrijeme ne bi bio u prilici ostvariti svoju zamisao. S druge strane, s obzirom na protjecanje vremena, njegova dogradnja, zajedno s autentičnim dijelovima lokaliteta, danas je predmet zanimanja stručne javnosti i zaštitarske prakse.

Očito se nameće potreba redefinicije stajališta glede revalorizacije i razine zaštitnih konzervatorskih zahvata jer se jedino osuvremenjivanjem funkcija, uvođenjem dostupnih tehnologija, izvorne vrijednosti i značenje mogu očuvati za generacije koje dolaze.

Stari grad Ostrožac, Bihać

Stari grad Orašac, Bihać

Velika Kladuša

Literatura

1. Lopašić, R. (1890.), *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb, Matica hrvatska
2. Redžić, H. (1979.), *Stanovanje u srednjovjekovnim utvrđenjima – Sokocu, Bilaju i Komotinu*, Sarajevo
3. Kozlićić, M. (2003.), *Unsko-Sansko područje na starim geografskim kartama*, Sarajevo-Bihać

Koraljka Vahtar-Jurković

Nekad perivoji vila – danas javni gradski perivoji Opatije

Once villas gardens – today public parks of Opatija

Opatija je jedan od najljepših primjera turističkih mjesta kojih je prepoznatljiva slika uobličena u jedinstvu urbanizma, arhitekture i gradotvornih elemenata perivojne arhitekture, među kojima se ističe devet javnih gradskih perivoja i perivojnih trgova. Osnovani su uglavnom kao perivoji vila, a slijedom promjena namjene građevina koje su okruživali i vlasničkih odnosa nastavili su život kao javni gradski perivoji o kojima godinama skrbi gradska komunalna tvrtka *Parkovi* d.o.o. U radu se prikazuju rezultati recentnih istraživanja perivoja *Angiolina*, perivoja Drage Gervaisa, perivoja *Esperia* i perivoja *Bulgaria*, provedenih radi utvrđivanja njihove valorizacije u nacionalnom i europskom kontekstu. Iznose se podatci o postojećem stanju, razvoju, stilskim obilježjima, te njihovoj vrijednosti i značenju. Zaključno se iznose preporuke za zaštitu i obnovu, kao i gospodarsko korištenje ovih perivoja. Utvrđuje se da su nekadašnji perivoji privatnih vila osnovani u 19. stoljeću, a danas su u funkciji javnih gradskih perivoja Opatije – vrijedan primjer suvremenoga korištenja perivoja kao dijela cjelokupnoga hrvatskog kulturno-povijesnog naslijeđa. Usporedivi su sa sličnim europskim primjerima jer su mnogi javni gradski perivoji turističkih središta na francuskoj Azurnoj obali ili talijanskoj Rivijeri cvijeća, primjerice – perivoji Nice, Sanrema i drugih mjesta, jednako tako osnovani krajem 19. stoljeća kao perivoji privatnih vila. Po uzoru na lokalne uprave ovih gradova koji na povijesnim perivojima temelje turističku promidžbu, potrebno je spoznati vrijednosti gradskih perivoja i drugih dijelova perivojne arhitekture Opatije, koja se razvija u kontinuitetu tijekom 160 godina, trajno ih održavati i djelotvorno štititi, te ih s ponosom predstavljati svijetu. Na njima bi trebalo graditi buduci razvoj grada – ne samo kao lječilišnog i turističkog središta nego i kao središta mediteranske perivojne kulture.

gradski perivoji
Opatija
vile

Opatija is one of the most beautiful examples of tourist destinations. Its easily recognizable image has been formed in the unity of urban planning, architecture and city-building elements of garden architecture, among which nine public parks and park squares are especially prominent. They were formed primarily as villas gardens, and continued to live on as public parks under the care of the town communal society *Parkovi d.o.o*. due to the changes in utilization and ownership.

This paper provides the results of recent research of the gardens *Angiolina*, *Drage Gervaisa*, *Esperia* and *Bulgaria*, conducted with the goal of identifying their valorization in the national and European context. It also brings data on the existing condition, development, stylistic features, and their value and significance. In conclusion, the paper states the recommendations for protection and reconstruction, as well as economic utilization of these gardens. It is affirmed that former gardens of private villas founded in the 19th century, which are today in the function of public parks of Opatija, represent a valuable example of contemporary use of gardens as part of the overall Croatian cultural-historical heritage. They are comparable to similar European examples because many public parks in the tourist centers on the French Riviera or the Italian Floral Riviera – for example, the parks in Nice, San Remo and other cities – were also founded at the end of the 19th century as gardens of the privately owned villas.

Following the example of the local administration of these cities, which base tourist promotion on historical parks, it is vital to realize the value of town gardens and parks and other parts of garden architecture in Opatija, which has been continuously developing through 160 years. It is also of utmost importance to continue their preservation and maintenance and proudly present them to the world. They should be the basis for the future development of the town, not only as a medicinal and tourist center, but also as a Mediterranean park culture center.

urban parks
Opatija
villas

Mr.sc. Koraljka Vahtar-Jurković
Primorsko-goranska županija, Županijski zavod
za održivi razvoj i prostorno planiranje
Splitska 2, 51000 Rijeka, Hrvatska/Croatia
www.zavod.pgz.hr
Tel. +385 (0)51 351 776
Fax +385 (0)51 212 436
E-mail: koraljka.vahtar-jurkovic@pgz.hr

Na području Primorsko-goranske županije brojna su ostvarenja perivojne arhitekture. U njezinu priobalnom dijelu ističe se perivojna arhitektura turističkih mjesta – Opatije, Crikvenice, Maloga Lošinja, Veloga Lošinja, Raba i drugih, kojih jači razvoj započinje krajem 19. stoljeća kada se afirmiraju kao klimatska lječilišta. Među svim navedenim gradovima Opatiju možemo smatrati najljepšim primjerom grada prepoznatljive slike i dojmljiva identiteta, ostvarenih u jedinstvu urbanizma, arhitekture i perivojne arhitekture. Rezultat je to njezina planskog razvoja kao mondenoga klimatskog lječilišta tadašnje Austro-Ugarske Monarhije krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Kada promatramo panoramu grada, kao najvažnije obilježje, osim plavetnila mora i zelene padine Učke uočavamo rahlu urbanu strukturu za koju je karakteristično da su pojedine građevine uronjene u bujno zelenilo. Ono, međutim, nije amorfna zelena masa, nego se radi o brojnim promišljeno i skladno oblikovanim elementima perivojne arhitekture, koje možemo svrstati u deset tipoloških kategorija: gradski perivoji i perivojni trgovi (skverovi), perivoji hotela, perivoji lječilišta (sanatorija), perivoji građevina javne namjene, perivoji vila i ljetnikovaca, zelene površine (nasadi) u naseljima višestambene izgradnje, kućni vrtovi, perivoji crkava i samostana, groblja, šetališta i ulični drvoredi.[1] Svi su ovi elementi bili zastupljeni u Opatiji od samih začetaka njezina intenzivnog razvoja krajem 19. stoljeća, osim zelenih površina (nasada) u naseljima višestambene izgradnje koje se pojavljuju u drugoj polovici 20. stoljeća. Bogatstvo perivojne arhitekture Opatije temelji se na iznimno povoljnim mikroklimatskim uvjetima i prednostima geografskoga položaja, a ogleda se ne samo u kvantiteti nego upravo u zastupljenosti različitih tipoloških kategorija, te prepoznatljivu oblikovanju i brižljivu održavanju koje pridonosi cjelokupnoj atraktivnosti grada.

Najznačajniji i najpoznatiji dio perivojne arhitekture Opatije jesu gradski perivoji i perivojni trgovi (skverovi), kojih je danas čak devet: perivoj *Angiolina*, perivoj sv. Jakova, perivoj *Margarita*, perivojni trg na Slatini, perivoj u Ulici Vladimira Nazora, perivoj Drage Gervaisa, perivoj *Imperial*, perivoj *Esperia* i perivoj *Bulgaria*. No, samo su perivoj *Margarita* i perivojni trg na Slatini bili u cijelosti i od osnivanja javnim perivojima. Današnji perivoji *sv. Jakova* i perivoj u Ulici Vladimira Nazora nastali su u sklopu jedinstvenoga perivojnog rješenja oko građevina izgrađenih na zemljištu *Društva južnih željeznica*.[2] Četiri su perivoja izvorno u cijelosti pripadala vilama – perivoji *Angiolina*, Drage Gervaisa, *Esperia* i *Bulgaria*, a jedan samo manjim dijelom – perivoj iza hotela *Imperial*.

U nastavku se analiziraju perivoji *Angiolina*, Drage Gervaisa, *Esperia* i *Bulgaria* kao primjeri suvremenoga korištenja nekadašnjih perivoja vila.

Perivoji Angiolina, Drage Gervaisa, Esperia i Bulgaria

Perivoji *Angiolina*, Drage Gervaisa, *Esperia* i *Bulgaria* nalaze se u središtu grada, unutar granica zaštićene kulturno-povijesne cjeline Opatije.[3]

1 Izvor: Vahtar-Jurković, 2002: 106.

2 Dioničko društvo iz Beča, kojega je ulaganjima osnovano klimatsko lječilište u Opatiji.

3 Rješenjem Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture Rijeka broj: 391/3-1969. od 15. rujna 1969. utvrđeno je da stari dio Opatije unutar opisanih i na karti prikazanih granica ima svojstvo spomenika kulture pa je određen njegov upis u Registar nepokretnih spomenika kulture. U dispozitivu rješenja stoji da se štiti i čitav obalni pojas – od Slatine, preko Punte Kolove, Ičića (potezom Ulice maršala Tita s obje strane) i Ike do Lovrana, te iza njega sve do Medveje, s obrazloženjem da je to područje vila i perivoja, te hotelskih zgrada prepoznatljivih za doba u kojem su nastali i društveni sloj za koji su građeni. Svojim oblikovanjem one predstavljaju visok domet arhitektonskih i prostornih ostvarenja, a načinom na koji su ukomponirani u pejsaž – oplemenjuju ga i vrjednuju, dajući mu jedinstven izgled. Izvan granica staroga dijela Opatije posebno je zaštićeno groblje na Novoj cesti. Izvor: Vahtar-Jurković, 2002: 157.

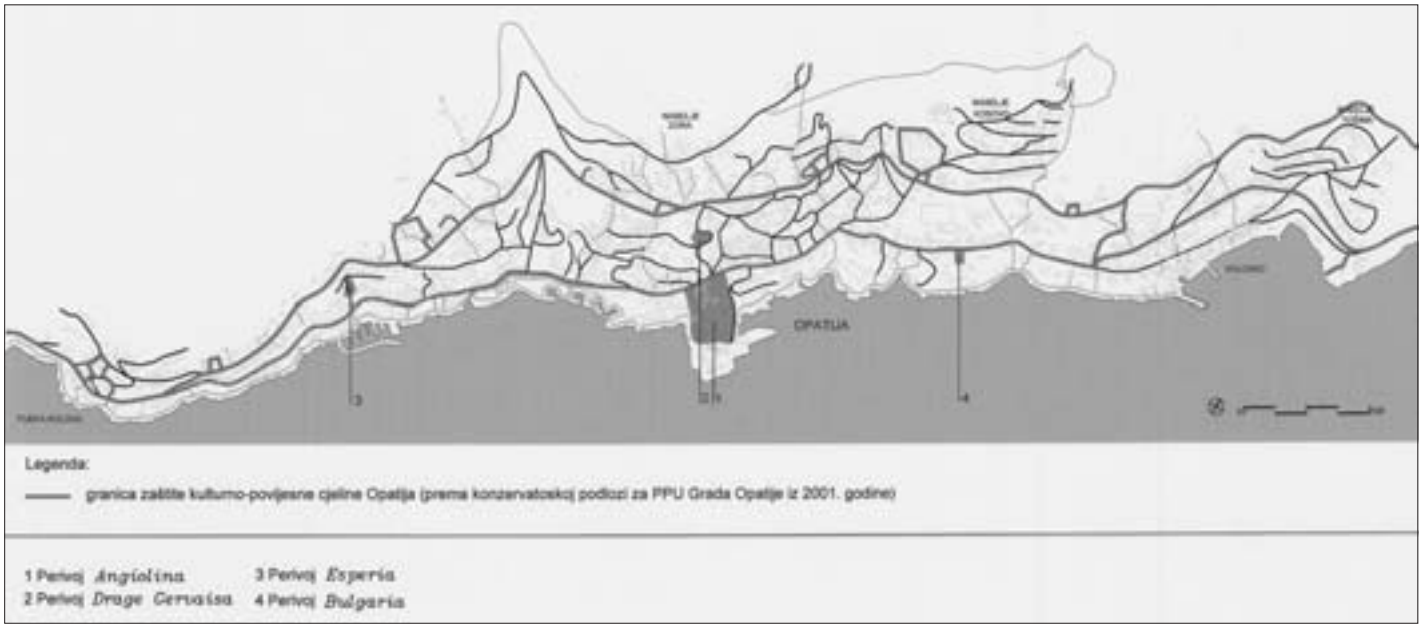

Smještaj perivoja *Angiolina*, Drage Gervaisa, *Esperia* i *Bulgaria* u Opatiji

Perivoj *Angiolina*[4]

Perivoj *Angiolina* nalazi se u samom središtu Opatije, između glavne ulice i mora, te između luke i kupališta *Angiolina*. Najveći je opatijski perivoj, površine 26.669 m².

Stari dio, sjeveroistočno od vile *Angioline*, uređivan je kao perivoj privatne vile u razdoblju od 1845. do 1860. godine. Sastoji se od labirinta staza koje se provlače gustom prirodnom šumom lovora, pa se tamo može uživati za ljetnih vrućina u ugodnoj hladovini. U tome dijelu perivoja nalazi se puno rijetkih biljaka i stabala, među kojima ima reprezentativnih primjeraka gigantske sekvoje, libanonskog cedra, velecvjetne magnolije i drugih vrsta, koje su vlasniku Higiniju Scarpi[5] s dalekih putovanja donosili prijatelji pomorci.

Godine 1882., kada posjed od tadašnjega vlasnika Viktora Chorinskoga otkupljuje Friedrich Schüler u ime *Društva južnih željeznica*, Carl Schubert[6] dobiva zadatak rekonstruirati stari dio perivoja i osnovati nove perivojne nasade na ostalome zemljištu u njihovu vlasništvu. Autor u knjizi *Der Park von Abbazia* navodi da je pritom želio zasaditi vazdazelena stabla i grmlje, kao i ono koje može izdržati tamošnje zime na otvorenom bez posebne zaštite, kako bi svježe zeleno lišće i cvjetovi azaleja, kamelija i rododendrona veselili lječilišne goste dok su okolne planine pokrivene snijegom. Predgovor knjige zaključuje podatcima o godinama uređenja pojedinih perivoja, pa saznajemo da je perivoj oko vile *Angioline* uređivan 1883. godine. Iz situacijskoga plana u knjizi očito je da je Schubert zadržao zatečenu koncepciju perivoja. Zadržava i niski parter ispred vile *Angioline*, ali ga oplemenjuje izvedbom historicističkog ornamenta.[7] Zarana perivoj poprima javni karakter i preuzima ulogu središta mjesta, središta susreta te društvenih okupljanja i događanja, o čemu svjedoče brojne razglednice. U to doba važno žarište interesa postaje glazbeni paviljon smještan sa zapadne strane vile. Završetak središnje osi simetrije vile *Angioline* prema moru naglašavao je stalagmit iz Postojnske spilje, smješten na prostoru ograđene terase na kojoj su se zadržavali gosti uživajući u pogledu na Kvarner. Terasa danas nema nekadašnje značenje jer se ispred nje nalazi kupalište *Lido*, a pogled prema moru zaklonjen je krošnjama visokih hrasto-

4 Perivoj je dobio naziv prema istoimenoj vili oko koje je uređen.

5 Higinio (Iginio) Scarpa (1794.-1866.), sin Paola Scarpe i Marije rođ. pl. Tomašić. Nastavio je i razvio trgovačke poslove svoga oca (trgovina drvom i žitaricama). Bio je vicekonzul Danske, konzularni agent Napulja, direktor Ugarskoga osiguravajućeg društva u Rijeci, bakarski i riječki vijećnik te predsjednik riječke Trgovinske komore. Godine 1821. vjenčao se s Angiolinom Sartori iz obitelji bogatih trščanskih trgovaca rodom iz San Rema. Angiolina je umrla 1832. u dobi od 30 godina, ostavivši sinove Pietra i Paola. U spomen na preminulu suprugu, Higinio Scarpa naziva ljetnikovac njezinim imenom. Izvor: Zakošek, 2005: 24.

6 Ravnatelj bečkoga Društva za uređenje parkova

7 Na ovome primjeru, ali i u cijelome rješenju perivojnih nasada na zemljištu *Južnih željeznica* možemo uočiti jasno izraženu autorsku koncepciju: u najvećoj mjeri zadržava se postojeća vegetacija koja je trebala svjedočiti o povoljnim klimatskim prilikama, a ispred glavnoga pročelja pojedinih građevina (vila, hotela i depandansi) ostavlja se otvoren pogled u oba smjera – na same građevine i iz tih građevina prema moru (ispred svake od njih možemo uočiti naglašenu os u smjeru mora!). Parterno oblikovan perivojni prostor ispred glavnoga pročelja autor usklađuje s historicističkim stilom u kojemu je ostvarena i sama građevina (vile: *Angiolina*, *Amalia*, sve vile na području *Mandria*, hoteli *Kvarner* i *Stephanie*).

Vila *Angiolina* – geodetski snimak perivoja

Vila *Angiolina*

Rondeau ispred vile *Angioline*

va. Na nekim starim fotografijama vidi se ribnjak kojega danas više nema.[8] Tijekom vremena uklonjeni su glazbeni paviljon, stalagmit i ribnjak, a polja su preoblikovana. Potrebno je naglasiti da se u literaturi često nalazi podatak da je perivoj devastiran gradnjom ljetne pozornice 1957. godine, što nije točno jer je ona sagrađena na terenu nasutome prije Prvoga svjetskog rata radi gradnje Lječilišne palače.[9]

Posebno je obilježje perivoja iznimno bogatstvo biljnih vrsta, od kojih su mnoge označene nazivom i zemljom podrijetla, pa ga možemo smatrati svojevrsnim botaničkim vrtom. Osnovu perivoja čini prirodni gaj lovora i hrasta medunca, u koji su unesene brojne druge vrste i egzote iz raznih krajeva svijeta.[10] Jedno od najpoznatijih polja, u kojemu rastu kamelije,[11] nalazi se istočno od vile *Angioline*, a prepoznatljivošću se posebno ističe šišanim šimširom oblikovan ornament *rondeaua* ispred vile, u kojemu se mijenja sezonsko cvijeće.

Središte interesa u perivoju jest vila *Angiolina*,[12] koje se izgradnja 1844. godine smatra prekretnicom u povijesti Opatije i obilježava kao početak razvoja turizma. Bila je središtem društvenoga života i sastajalištem najviših krugova europske aristokracije.[13] Građena je u stilu neoklasicizma, uz poštivanje načela modula i zlatnoga reza. U vanjskom izgledu naglašava se simetrija i arhitektonska plastika antičke oblikovne tradicije. Iako njezin projektant nije poznat, smatra se da mu je glavni uzor bio venetski arhitekt iz 16. stoljeća Andrea Palladio. Temeljito je preuređena u razdoblju 1986.-2001. godine, kada je svečanoj dvorani u prizemlju vraćeno izvorno uređenje i sjaj dekoracija. Tijekom povijesti nekoliko je puta mijenjala vlasnike, ali je njezina prevladavajuća namjena bila sjedište uprava Lječilišta i turističkih društava, te knjižnice. Danas je u vili sjedište ustanove *Festival Opatija*. Dvorana u prizemlju koristi se kao reprezentativni javni prostor Grada Opatije u svečanim prigodama i za različite kulturne namjene – koncerte, promocije knjiga, književne večeri i sl. Prema Prostornome planu Grada Opatije u njoj se namjerava smjestiti gradski muzej.

U perivoju je i upravna zgrada tvrtke *Parkovi*, koja – kao i nekadašnja *Švicarska kucica* (*Schweizerhaus*),[14] adaptacijom koje je nastala, ima obilježja alpske arhitekture.

Uz upravnu su zgradu staklenici i rasadnik površine oko 2500 m^2, u kojima se uzgaja sezonski biljni materijal namijenjen sadnji na cvjetne gredice u ovome perivoju, ali i drugim perivojima u gradu o kojima skrbi tvrtka *Parkovi*.[15] Prostornim planom uređenja Grada Opatije planirano je na ovome prostoru urediti muzej parka.

U perivoju se nalaze dva spomen-obilježja: spomenik Friedrichu Juliusu Schüleru,[16] prvotno smješten ispred hotela *Kvarner*, nalazi se u istočnome dijelu perivoja, a spomenik skladatelju Ivanu Mateticu Ronjgovu[17] uklopljen je u polju u blizini vile *Angioline*.

8 U izvadcima iz zemljišnih knjiga priloženim uz rješenje o zaštiti perivoja za k.č. 770 k.o. Opatija navedena je kao kultura zemljišta – ribnjak.

9 Izvor: Vahtar-Jurkovic, 2002: 184-186

10 Od stablašica i grmlja nalazimo: hrast crniku, hrast plutnjak, čempres, pačempres, himalajski čempres, tisu, kinesku patisu, tuju, običnu smreku, jelu, planinski bor, primorski bor, piniju, maslinu; impozantne primjerke himalajskih cedrova, kalifornijskih cedrova, vazdazelenih mamutovaca; ginkgo, velelisnu lipu, crvenolisnu bukvu, javor, viseću brezu, žalosnu vrbu, mnogo vrsta palmi, crni i zlatni bambus, japansku mušmulu, japanske banane, velecvjetne magnolije, gole magnolije; kijačasti ljiljan, mekolisne juke, oštrolisne juke, bugenviliju, trolisnu naranču, planiku, japansku aukubu, lovorvišnju, lempriku, tobirovac, mirtu, kozju krv, mekolisnu i oštrolisnu veprinu, božikovinu, japansku dunju, brnistru, bršljan i dr. Izvor: *** 1997: 14-44

11 Kamelije se smatraju jednim od simbola grada.

12 Izvor podataka o vili *Angiolini* jesu radovi i knjige Berislava Valuševa, te rad Borisa Zakošeka iz najnovije monografije o Opatiji iz edicije *Croatia Divina*.

13 Gosti su bili, primjerice, članovi dinastije Habsburg, ban Josip Jelačić i drugi. Izvor: MUZUR, 2005.

14 Smatra se da ju je dao izgraditi Scarpa ili Chorinsky kao odmaralište za goste. Izvor: *** 1997: 63

15 Uzgoj i razmnožavanje stablašica, ukrasnoga grmlja i trajnica obavlja se u rasadniku u Ičićima.

16 Ravnatelj *Društva južnih željeznica* iz Beča, ulaganjima kojega je Opatija osnovana kao klimatsko lječilište.

17 Ivan Matetić-Ronjgov (1880.-1960.), velik hrvatski skladatelj i folklorist. Bilježio je istarske i napjeve sjevernoga Primorja, pridonio razrješenju strukture istarske glazbe, posebno osebujne istarske ljestvice. Skladao je zborska djela, dvopjeve i solo-pjesme, gradeći ih na elementima folklora. *Galijotova pesan*, *Ćaće moj* i *Rožence* smatraju se remek-djelima hrvatske vokalne glazbe. Ronjgov je od 1904. do 1919. djelovao kao učitelj u Opatiji.

Perivoj vile *Gorove* na katastarskoj karti iz 1897. god.

perivoj Drage Gervaisa – geodetski snimak

Pogled na perivoj Drage Gervaisa

Perivoj je opremljen s nekoliko vrsta rasvjetnih tijela i košarica za otpatke, sustavom za navodnjavanje izvedenim u razdoblju od 2000. do 2002. godine, te oborinskom kanalizacijom ostvarenom 1995.-1997., 1999., 2000., 2003. i 2004. godine. Uz jugoistočni ulaz u perivoj postavljen je zdenac.[18] Sa sjeverne i istočne strane perivoj je ograđen metalnom ogradom, u sklopu koje su uređeni ulazi u perivoj s pločama na kojima je ispisan naziv perivoja. Nedostaju, međutim, ploče s podatcima o perivoju – njegovu povijesnome razvoju, vrijednosti i načinu zaštite.

S obzirom na doba osnivanja i uređenja perivoja *Angiolina* te na njegova obilježja, možemo utvrditi da se radi o historicističkome perivoju.[19] Znakovit je za taj izraz *rondeau* ispred vile *Angioline*, nasadi istočno od vile u prirodnu lovorovu gaju, ispresijecani s puno vijugavih putova, s odmorištima i klupama, te obilje egzota. Nadalje, na historicistički stilski izraz upućuju i nekadašnje perivojno-arhitektonske građevine, kao što su Švicarska kuća, glazbeni paviljon, ribnjak, stalagmit.

Perivoj Drage Gervaisa

Perivoj Drage Gervaisa uređen je krajem 19. stoljeća oko vile grofice Gorove.[20] Tadašnje oblikovanje vidljivo je na katastarskoj karti Opatije iz 1897. godine. Tijekom vremena nekoliko je puta rekonstruiran, pri čemu se broj polja i staza smanjivao. Preuređenjem 1997. godine,[21] prema prijedlogu arhitektonskog ateljea „Masha & Aby design",[22] stazom S-oblika podijeljen je na dva dijela. Nepravilnoga je oblika, površine 2265 m^2. U perivoju su zastupljene biljne vrste skupine cedrova, koja dominira sjevernim dijelom perivoja; kordiline, čempresi, velecvjetna magnolija, bor, tobirovac, lovor, lemprika, bršljan te druge vrste koje nalazimo i u ostalim opatijskim perivojima.

Uza stazu koja vodi kroz perivoj nalaze se klupe i košarice za otpatke. Glavno, jugoistočno pročelje škole naglašeno je posebno oblikovanim „trgom" u kojemu je postavljena spomen-bista Drage Gervaisa,[23] čije ime nosi perivoj i ulica. Uz južni rub perivoja nalazi se kamena slavina. Potkraj 2005. izvedena je instalacija navodnjavanja. Iz perivoja se pruža prekrasan pogled na more i Rijeku. Perivoj nema izražena stilska obilježja.

Perivoj *Esperia*

Perivoj *Esperia*[24] nalazi se u zapadnome predjelu Opatije zvanom Vasanska,[25] uz glavnu opatijsku ulicu, u blizini *Thalassotherapije*, hotela *Admiral*, hotela *Istra-Marina* i hotela *Adriatic*. Položaj perivoja može se povezati uz nekadašnji bujični potok

18 Autor oblikovanja zdenca je arhitekt prof. Zdenko Sila. Takvi su zdenci postavljeni na nekoliko mjesta u perivojima grada Rijeke. Na ovome su zdencu urezani podatci o povodu njegova postavljanja – 100. obljetnici Društva Crvenoga križa 1963. godine.

19 „Krajem 19. stoljeća izgradnja vila u Sloveniji i Hrvatskome primorju potiče razvoj parkova. U to doba parkovi pod utjecajem historicizma poprimaju zakasnjele oblike partera ukrašenih obiljem cvijeća. Historicistički perivoji – s parterima ukrašenim cvijećem, rondoima ispunjenim mozaičnim tipom nasada (s figuralnim formama) – nižu se u cijeloj zemlji." Izvor: *** 1966: 556.

20 Vila je sagrađena 1894. godine za plemkinju Izabellu Tereziju Rozaliju von Gorove, rođenu von Novak, iz Körösladányija u jugoistočnoj Mađarskoj. Nakon Drugog svjetskog rata sjedištem je nekoliko obrazovnih institucija, a sada u njoj djeluje gimnazija i hotelijerska škola. Prema prezimenu grofice cijeli se ovaj gradski predjel naziva Gorovo. Izvor: Zakošek, 2005 (b) : 245.

21 Iz razgovora s gospođom Mirom Đeldum utvrđeno je da izradi perivojnoga rješenja nisu prethodila istraživanja povijesne građe.

22 Radi se o arhitektima Maši Uravic i Abelu Šlosaru.

23 Drago Gervais (1904.-1957.), hrvatski književnik, odvjetnik i dramaturg, rođen u Opatiji. Ponajprije je poznat kao čakavski pjesnik.

24 Perivoj nosi naziv po istoimenoj vili uz koju je uređen.

25 U knjizi *Opatija: šetnja prostorom i vremenom* za ovaj se predio navodi da je to relativno velika katastarska podopcina koja je pripadala katastarskoj općini Veprinac i prostirala se između potoka Vrutki i potoka Lerčica. Toponim dolazi od vas=selo, pa bi Vasanska (tal. Vassania) bila seosko područje u odnosu na središte Opatije.

Perivoj *Esperia* – geodetski snimak

Vila *Esperia*

Pogled na perivoj *Esperia*

Lerčicu, nad kojim je izgrađena cesta. Sa sjeveroistočne je strane javno stubište, a s jugozapadne Ulica Maxa Josepha Örtela. Površina mu je 1439 m^2.

Osnovan je kao perivoj Penziona *Schlosser* krajem 19. stoljeća. Središtem perivoja vijugala je staza koja se u središtu razdvajala u dvije staze, između kojih je uređen središnji, šesterokutni, zvjezdasto oblikovan prostor za sjedenje.[26] Unatoč činjenici da je između građevine i perivoja od samog poačetka prolazila cesta, tada je bila ostvarena veza penziona s perivojem i morem, prema kojemu je omogućen pogled s terase vile, ali i s ograđene terase što je bila ravni krov spremišta (poslije garaže). Nakon Drugoga svjetskog rata nestao je središnji, zvjezdasto oblikovan, prostor za sjedenje. Prema kazivanju Mire Đeldum,[27] kada je vila nacionalizirana, perivoj je pripao na korištenje gradu pa otad o njegovu održavanju skrbi gradska tvrtka za održavanje perivoja. Perivoj je rekonstruiran i temeljito uređen 1996. godine.

Perivoj je izdužena trapeznog oblika, podijeljen vijugavom, dijagonalno položenom stazom na dva osnovna polja. Danas visoko raslinje gotovo u potpunosti skriva građevinu i onemogućuje pogled prema moru s nekadašnje terase iznad spremišta.[28] Perivoj nije ograđen.

Prilikom terenskog obilaska utvrđene su sljedeće biljne vrste: ružmarin, lemprika, niski juniperusi, lovor, visoke palme žumare, živice od šimšira, bambus, tobirovac, juke, magnolije, ruže penjačice i pampas trave. Među biljnim vrstama ističu se osobito visoki primjerci palmi žumara, lovor i bambus, koji čini živu ogradu prema Ulici Maxa Josepha Örtela.

U perivoju nema perivojno-arhitektonskih građevina, a od opreme samo nekoliko klupa i košarica za otpatke. Središnja je dijagonalna staza pošljunčana i odvojena od zelenih polja niskim komadima lomljenoga kamena. Uz javno stubište postavljena su tri tipska visoka rasvjetna tijela.

Perivoj nema izražena stilska obilježja.

Perivoj *Bulgaria*

Perivoj *Bulgaria*[29] nalazi se u predjelu između središta Opatije i Voloskoga, na području zvanom Škrbići, uz glavnu ulicu, gdje je i glavni ulaz u perivoj. Nalazi se na blago nagnutom terenu. Izduženoga je trapeznog oblika, površine 1000 m^2.

Dio je perivoja vile koja je na katastarskoj karti iz 1897. označena kao Vila *Natha*. Površina koja je danas javni perivoj tada je bila podijeljena u nekoliko polja s drvećem i grmljem, između kojih su se provlačili pošljunčani puteljci. Prema kazivanju Mire Đel-

26 U Državnom arhivu Rijeka pronađena je dokumentacija za gradnju ceste u perivoju Penziona *Schlosser* i za preuređenje spremišta u garažu, koju je za vlasnika Francesca Schlossera 1933. godine izradio Cesar Sirola iz Opatije. Na situaciji i nacrtu očito je i osnovno oblikovanje perivoja. Ovaj izvor možemo smatrati dragocjenim jer je to jedini dokument iz kojeg je vidljivo izvorno oblikovanje perivoja, kakvo možemo razabrati na staroj fotografiji. Dokument je sačuvan jer se radilo o dokumentaciji za gradnju ceste. Kako za uređenje perivoja nije bila potrebna građevna dozvola, nacrti nisu sačuvani.

27 Dugogodišnja ravnateljica tvrtke *Parkovi* iz Opatije

28 Uz ogradu terase nalazi se nekoliko spremnika za komunalni otpad, što je svakako – kao i trafostanica uza sjeveroistočni vrh perivoja – neprimjeren sadržaj, čak i za rubne dijelove javnoga perivoja, pa ih je potrebno premjestiti na primjerenije mjesto.

29 Perivoj nosi naziv po vili uz koju je uređen. Izvorni je njezin naziv bio vila *Natha* . U Državnome arhivu Rijeka čuva se dokumentacija za gradnju vile za vlasnika, gospodina Moscheka, prema projektu brace Schlesinger i L. Theyer. Uz presjek nalazi se situacija u mjerilu 1:500, iz koje se vidi da je današnji perivoj *Bulgaria* dio jedinstvene katastarske čestice 585 u katastarskoj općini Volosko, no dokumentacija ne sadrži nacrt perivoja. U istome arhivu nalazi se i dokumentacija za dogradnju vile, izrađena po arhitektu Carlu Conighiju, za vlasnicu Elisabeth von Oustinoff. Dokumentacija je zanimljiva jer je na listovima projekta rukom dopisano crvenom olovkom Vila *Bulgaria*. Ni ovaj dio dosjea ne sadrži nacrte perivoja.

Vila *Bulgaria*

Vila *Bulgaria* danas, utonula u perivoju

dum, kada je vila nacionalizirana, perivoj je pripao na korištenje gradu, pa o njegovu održavanju skrbi gradska tvrtka za održavanje perivoja. Prema njezinim riječima, u perivoju nisu obavljeni nikakvi naknadni oblikovni zahvati. No, u sadašnjem oblikovanju očito je smanjenje broja polja na ukupno četiri veće površine – dva izdužena bočna i dva središnja polja: gornji ovalnoga, a donji trokutnoga oblika. Tijekom vremena izgubljena je veza i odnos perivoja prema vili.

Od biljnih vrsta u perivoju nalazimo nekoliko čempresa, dva vrlo velika primjerka obalne sekvoje (s četiri odnosno pet debala), jedan primjerak visoke palme žumare, bambus, lovor, lovorvišnju, lempriku, pitosporum, velecvjetnu magnoliju. Recentno stanje perivoja ne pokazuje intenzivno održavanje. Postojeće stablašice prilično su izrasle, a niže su im grane posječene.

Perivojno-arhitektonskih građevina, pa ni opreme (klupa, košarica za otpatke) nema. Staze su posute šljunkom, a gredice obrubljene lomljenim kamenom. Rasvjeta je riješena s tri jednostavno oblikovana rasvjetna tijela.

Perivoj danas nema izražena stilska obilježja iako je uvidom na terenu utvrđeno da je nekadašnje perivojno oblikovanje bilo na tragu historicističkoga pristupa koje nalazimo i u drugim perivojima Opatije. Ono se očitovalo u oblikovanju niskoga dekorativnog partera ispred vile,[30] dok je ostali dio perivoja riješen poljima zasađenim stablima i grmljem, između kojih su bile uređene pošljunčane staze.

Vrijednost i značenje perivoja Angiolina, Drage Gervaisa, Esperia i Bulgaria

Najvrjedniji među perivojima koji su predmetom ovoga rada jest perivoj *Angiolina*, zaštićen od 1968. godine u kategoriji spomenika parkovne arhitekture. Njegova je vrijednost i u tome što ga možemo smatrati najstarijim perivojem klimatskih lječilišta na hrvatskoj jadranskoj obali[31] u kojemu je do danas u osnovi sačuvano oblikovanje s kraja 19. stoljeća. Iznimna je vrijednost prirodne osnove perivoja – lovorova gaja koji je, kao najveći takav sačuvani prirodni kompleks na Jadranu, jedinstven u biološkom, vegetacijskom pogledu. Botanička vrijednost očituje se u bogatstvu dendrološkoga i drugoga biljnoga materijala. Gradograditeljsko značenje perivoja *Angiolina* bilo je tijekom svih faza povijesnoga razvoja posebno naglašeno – ne samo u funkcionalnom pogledu, kao središta mjesta, nego i u urbanističkoj i ambijentalnoj slici grada. Neki njegovi dijelovi – vila *Angiolina* s *rondeauom*, polje s kamelijama, polje sa spomenikom Schüleru – mjesta su posebne prepoznatljivosti i česti motivi monografija, fotografija i razglednica.

30 To su kružno oblikovane površine omeđene šimširom u kojima su zasađene palme žumare, kojih su ostaci još vidljivi na terenu.

31 Opatija je prvo klimatsko lječilište na istočnoj obali Jadrana, a perivoj *Angiolina* prvi uređeni perivojni prostor u Opatiji. Godine 2005. navršilo se 160 godina od osnivanja perivoja.

Vrijednost perivoja Drage Gervaisa, *Esperia* i *Bulgaria* jest u očuvanju površina unutar zaštićene kulturno-povijesne cjeline Opatije od bilo kojeg oblika izgradnje, što je doprinos očuvanju osnovne urbanističke koncepcije Opatije. Značajno je zadržavanje izvorne namjene gradskoga prostora, koja je otvaranjem javnosti postala dostupna širem krugu korisnika, pa je timenjezina vrijednost povećana. Jednako su tako vrijedne biljne vrste u ovim perivojima jer su to vrste znakovite za Opatiju. Perivoj Drage Gervaisa, kao neposredni okoliš srednjoškolskih ustanova, ima dodatno izraženo edukativno značenje.[32]

Preporuke za zaštitu i obnovu te gospodarsko korištenje perivoja

Pojedinačnim rješenjem zaštićen je samo *Park Angiolina*. No, kako se ostali nalaze unutar zaštićene cjeline Opatije, može se reći da i oni uživaju određeni oblik zaštite u sklopu zaštite kulturno-povijesne cjeline. Naime, u konzervatorskom elaboratu *Valorizacija spomenika i modaliteti zaštite Voloskog i Opatije* te *Konzervatorskoj podlozi za Prostorni plan uređenja Grada Opatije* naglašeno je kako se treba posebno paziti da se ne smanjuju perivojne površine, i to radi očuvanja jednoga od osnovnih obilježja Opatije – rahle urbanističke strukture temeljene na pojedinačnim građevinama okruženim perivojima.

Perivoj *Angiolina*, koji je tijekom vremena uživao poseban status, neophodno je štititi u smislu očuvanja površine, koncepcije oblikovanja perivoja te stilskih obilježja, arhitektonskih građevina i osobito biljnih vrsta.[33] Zbog iznimne botaničke vrijednosti bilo bi potrebno napraviti preciznu inventarizaciju botaničke strukture prema obrascima sačinjenim na temelju preporuka međunarodnih institucija.[34] Moguće je ostvarenje ideje zabilježene u Prostornome planu uređenja Grada Opatije o uređenju muzeja perivoja na prostoru sadašnjih staklenika i rasadnika.

Perivoje Drage Gervaisa i *Esperia*, koji su nedavno preuređeni, potrebno je održavati.

S obzirom na to da je u perivoju *Bulgaria* sačuvan dio izvornog oblikovanja nekadašnjega perivoja, jedan od pristupa pri obnovi može biti zadržavanje postojećega stanja. No, kako je vrt vile preparceliran, a ovo je samo ostatak nekadašnjega perivoja, inzistiranje na zadržavanju izvornog oblikovanja značilo bi očuvanje ostatka cjeline. Stoga ne bi trebalo u potpunosti odbaciti mogućnost cjelovitoga novog umjetničkog oblikovanja perivoja. U prilog ovom pristupu govori i stanje biljnoga materijala. Potrebno je geodetski snimiti postojeće stanje perivoja i napraviti inventarizaciju biljnih vrsta. Nakon utvrđivanja njihova stanja valja donijeti stručnu odluku o zadržavanju vrijednih primjeraka i procijeniti mogućnost preoblikovanja perivoja, pri čemu je potrebno jasno razgraničiti gradski perivoj (javni prostor) od okućnice vile (privatni prostor). Perivoj treba opremiti odgovarajućom opremom i postaviti ploče s podatcima o perivoju. Prilikom uređenja valja koristiti biljne vrste znakovite za Opatiju.

Na ulazima u ove, ali i druge opatijske javne perivoje, te na drugim primjerenim mjestima unutar perivoja, potrebno je postaviti ploče s podatcima o njihovim obilježjima, povijesnom razvoju, vrijednosti i stupnju zaštite. Jednako tako potrebno je istaknuti pravila ponašanja radi očuvanja vrijednosti perivoja.

U svrhu opće, a posebno turističke promidžbe trebalo bi pripremiti opširnije publikacije, ali i manje tiskane materijale s kartom perivoja te sa svim važnim podatcima o povijesnom razvoju, recentnom stanju i važnosti perivoja.

Jedna od mogućnosti popularizacije jest ustanoviti trajnu mogućnost vođenih obilazaka perivoja.

32 Nažalost, grafitima „ukrašen" zid „trga" svjedoči o neprimjerenom odnosu prema uređenom okolišu škole.

33 U tome smislu potrebno je napomenuti da je neodrživa odrednica iz rješenja o zaštiti perivoja iz 1968. godine kojom je propisana zabrana sječe, ali i sadnje stabala i grmlja.

34 Obrazac B o botaničkoj strukturi perivoja napravljen je na temelju talijanskog obrasca. Izvor: Obad Ščitaroci, 1992: 84-85.

Bilo bi vrijedno povremeno organizirati tematska predavanja o vrijednosti i važnosti perivoja Opatije.

Tema perivoja trebala bi biti obveznim sadržajem službenih internetskih stranica grada – po uzoru na slična turistička središta Mediterana.[35] Sve ove oblike prezentacije perivojnoga naslijeđa treba pripremiti na hrvatskome i stranim jezicima zbog osobite važnosti perivoja u turističkoj promidžbi Opatije.

Zaključak

Zaključno možemo utvrditi da su nekadašnji perivoji vila – osnovani u 19. st., a danas u funkciji javnih gradskih perivoja Opatije – vrijedan primjer suvremenoga korištenja perivoja kao dijela cjelokupnoga hrvatskog kulturno-povijesnog naslijeđa.

Usporedivi su sa sličnim europskim primjerima jer su mnogi javni gradski perivoji turističkih središta na francuskoj Azurnoj obali ili talijanskoj Rivijeri cvijeća jednako tako osnovani kao perivoji privatnih vila krajem 19. st. – primjerice, perivoji palača Massena i Kotschooubey u Nici, perivoji vila Marsaglia, Ormond i Zirio u Sanremu te mnogi drugi.

Po uzoru na lokalne uprave ovih gradova, koji na povijesnim perivojima temelje turističku promidžbu, potrebno je spoznati vrijednosti gradskih perivoja, kao i drugih dijelova perivojne arhitekture Opatije koja se razvija u kontinuitetu tijekom 160 godina, trajno ih održavati i djelotvorno štititi, te s ponosom predstavljati svijetu. Na njima bi trebalo graditi budući razvoj grada, i to ne samo kao lječilišnog i turističkog središta nego i kao središta mediteranske perivojne kulture.

35 Primjerice, gradska uprava Sanrema ističe da upravo gradski perivoji mogu u najvećoj mjeri potvrditi prestiž grada, da se u njima može odčitati njegova prošlost i iznimno povoljne klimatske značajke. Stoga je njihova obveza – očuvanjem te dimenzije prošlosti unaprijediti ambijentalnu vrijednost i kakvoću života u gradu, te održavati turističku privlačnost na visokoj razini. Izvor: www.comunedisanremo.it

Literatura i izvori

1. Muzur, A. (2000.), *Opatija – Abbazia: šetnja prostorom i vremenom*, Grafika Zambelli, Rijeka – Opatija
2. Muzur, A. (2005.), *Zlatna knjiga gostiju Opatije*, 2. izdanje, Turistička zajednica grada Opatije, Opatije
3. Obad Ščitaroci, M. (1992.), *Hrvatska parkovna baština – zaštita i obnova*, Školska knjiga, Zagreb
4. Schubert, C. (1894.), *Der Park von Abbazia*, A. Hartleben's Verlag, Wien
5. Vahtar-Jurković, K. (2002.), *Opatija – urbanistički razvoj i perivojno naslijeđe*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, mentor: prof.dr.sc. Mladen Obad-Ščitaroci
6. Vahtar-Jurković, K. (2004.), *Opatija – urbanistički razvoj i perivojno naslijeđe*, Glosa, Rijeka
7. Valušek, B. (2001.), *Villa Angiolina Opatija*, Grad Opatija i Turistička zajednica Grada Opatija, Opatija
8. Valušek, B. (2005.), *Villa Angiolina u Opatiji*, Festival Opatija, Opatija
9. Zakošek, B. (2005.a), *Ishodišta – Villa Angiolina: Ljepota, tuga i profiti*, u: Opatija, ur. M. Majnarić, Croatia Divina: edicija za prirodne i kulturne znamenitosti, Tetraktis, Zagreb: 20-29
10. Zakošek, B. (2005.b), *Opatijski album*, Državni arhiv u Rijeci, Rijeka
11. *** (1997.), *Vodič opatijskim parkovima – Park Angiolina i Park sv. Jakova*, Grad Opatija i Turistička zajednica Grada Opatije, Opatija
12. *** (1966.), Enciklopedija likovnih umjetnosti, JLZ, IV sv., Vrtna arhitektura, Zagreb
13. *** (1968.), Opća enciklopedija, JLZ, sv. 1 i 4, Zagreb
14. *** (2002.), *Konzervatorska podloga za Prostorni plan uređenja Grada Opatije*, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu prirodne i kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka
15. Dosje penziona Schlosser, Državni arhiv u Rijeci
16. Dokumentacija tvrtke *Parkovi* d.o.o., Opatija
17. www.comunedisanremo.it

Stamatina Malikouti

Use and management of the cultural heritage in the urban context: the unification of the archaeological sites in Athens

Korištenje i upravljanje kulturnim naslijeđem u urbanom kontekstu: objedinjavanje arheoloških lokaliteta Atene

Objedinjavanje arheoloških lokaliteta, potaknuto Olimpijskim igrama 2004. godine, najveći je urbani zahvat u Ateni.

Glavni je cilj projekta zaustavljanje funkcionalnog i estetskog propadanja urbanoga prostora kao posljedice neadekvatnog korištenja i diskontinuiteta povijesnog sjećanja s jedne, te slabog simboličnog značenja i izrazito slabe svijesti o kulturnom nasljeđu s druge strane.

Ovaj projekt, koji jednim dijelom još uvijek traje, sastoji se od uspostave muzeja na otvorenom, koji bi pomoću ruta za pješake trebao ukomponirati degradirane elemente povijesnoga tkiva u moderni grad. Projekt kao cjelina uključuje brojne sitnije i krupnije zahvate u šest susjednih područja bogatih kulturnom baštinom, te čitav niz aktivnosti na regeneraciji povijesne jezgre.

U radu su prikazani povijest, pristup, ciljevi i identitet zahvata objedinjavanja, kao i konkretni rezultati, trenutačni status projekta i njegov utjecaj na urbano područje – s naglaskom na izazove, mogućnosti, opasnosti i perspektivu kroz pregled kratkoročnih pozitivnih i negativnih učinaka, promjena u korištenju prostora, konkretna postignuća i neopipljivu korist, vezano za estetiku urbanoga prostora i vraćanje prostora javnoj namjeni, kao i dugoročni utjecaj na turizam i tržište nekretnina. U širem smislu, rad istražuje proces planiranja te ekološke i društvene parametre da bi se utvrdilo postoji li potreba za redefiniranjem razvojnih ciljeva, kao i mogućnosti za implementaciju nove strategije planiranja u Ateni nakon olimpijskih igara.

The unification of the archaeological sites represents the largest urban intervention in Athens due to the 2004 Olympics.

The main aim of the project is the bluntness of the functional and aesthetic deterioration of the urban space due to the incovenient uses, the discontinuities of historic memory on the one hand, and, on the other, to the low symbolic significance and the lack of the cultural heritage perception to a great extent.

The project, which is partly in progress, consists in the creation of an open-air museum, as to incorporate the degradated elements of the historic fabric to the modern city through pedestrian roads; the whole project includes small and large scale interventions in six adjacent areas characterized by a strong cultural heritage, as well as a number of actions focusing on the regeneration of the historic centre.

The history, the philosophy, the aims and the identity of the unification operation as well as the concrete outputs and the present status, the impact of the project on the urban space are presented, with focus on the challenges, the opportunities, the threats and the pespectives through the examination of the positives and the negatives in a short term, the transformation of the land uses, the concrete achievements and the intangible benefits as regards the urban aesthetics and the retrieval of the public space, as well as the impact -in a long term- mainly on the tourism and the real estate market. In a wider sense, planning, environmental and social parameters are examined related with the need for the redefinition of the development goals and the possibilities to implement a new planning strategy in post-Olympic Athens.

atena
arheološka područja
upravljanje kulturnim naslijeđem

athens
archaeological sites
management of cultural heritage

Assoc.prof. Stamatina Malikouti
Technological Education Institute of Piraeus,
School of Applied Sciences, Department
of Civil Engineering
11, Dodonis str., 17563 P. Phaliro, Athens, Greece
Tel. +30 21 0984 5457
Fax +30 21 0984 5457
E-mail: malikouti@acn.gr

In March 2004, the results of an interesting life quality survey covering 215 cities worldwide have been published; according to a *EUROSTAT* questionaire opinion poll on the extent of satisfactory living conditions, Zürich and Geneva were in the first and second place respectively; as regards the other European cities, the Athens' citizens ranked their city to the last place after Lisbon, Marseilles, Rome, London, Madrid and Napoli.[1]

In the late 20th century, Athens and its metropolitan area -„Greater Athens"- in the Attica Region, with the successive mutations and the fragmentary character, is essentially a modern „metapolis" (Aesopos and Simaioforidis, 2001: 19), different both from the historic and the new planned cities of Europe, known more as a chaotic place, than an attractive city. By searching the past of the city, we can find the main reasons of the recent situation, related with the urban planning and development,[2]

1 *I KATHIMERINI*, 02.03.2004, p. 13.

2 The main problems related with the urban planning and development are the lack of planning strategy and the failure to implement Master Plans. The gap between the projects and the reality in modern Athens is an „*old story*" (Fessa, 2001: 255); it starts in 1833 with the first of its many plans, that was never to go beyond the drawings; anyway, we must notice two positive effects related with the planning alternatives of the first decades: the development of the plan in the north of the Attica Basin as an expansion of the existing urban core and the functional connection between the old shell and the new city (Papageorgiou, 1999: 27) – an advantage with a strong symbolic meaning, which became operative nowadays through the recent creation of the archaeological park.
The contemporary urban planning structure of the overgrown capital is established in the Mid-war, a period decisive for the peripheral inequalities in Greece; the population increased 145,5% to reach a total of 1.125.109 inhabitants in 1940. During this period and later on, apart the urbanization realized due to the usual causes, we must mark also the „forced" urbanization due to historical and geopolitical reasons (Papagiannakis, 1997: 47); the dominant needs were to confront the very acute problem of housing, not only the 230.000 Greek refugees who arrived from Asia Minor after 1922, but also the rural migrants, and to control the illegal construction outside the city zoning boundaries.
The Athens phenomenon is related with the way of development and housing in the post-war period, as well as with the parcelling out of land since the early 20th century; post-war Athens began to be rebuilt on top of its old structure and to spread out without control, within the framework of a specific capitalist development, the moving forces being the commercialisation of housing, the real estate market and the urban sprawl (Fessa, 2001: 256). We must mention that, for Greece, the period of the economic recovery did not begin with the end of World War II as it did in the other European countries. The reconstruction of the country, despite the establishment of the Ministry of Reconstruction in 1944, began with delay after the Civil War (1946-1949).
The population explosion of the 1950s, 1960s and 1970s, and the rapid urbanization of the Attica Basin in the 1980s and 1990s accelerate the negative impact on the urban space. The implementation of the Law 3741/1929 for the „*horizontal property*" drives to a specific type of urban apartment building constructed by small or medium-sized contractors operating on the „*quid-pro-quo*" system of exchanging land for built space; this type became „standard" in the central neighbourhoods of Athens (Aesopos and Simaioforidis, 2001: 21). The image of the city changes totally after the 1960s, due to the major infrastructure projects, the building craze, the traffic problems and the development of the tourism industry.
Urban planning reforms begin in 1979 with the Athens Master Plan and take a more radical character during the 1980s with the Master Plan of 1983 and the Law 1337/1983 for the *Operative Planning Reorganization* of every urban centre of the country in the local authorities' level; the 1985 Master Plan of Athens, revised in 1992, provided a multi-central city: the stabilization of the population in Greater Athens within the perspective of its decrease in a long term, the control of the overgrowth of the economic activities, the

the aesthetics of the urban space and the management of the cultural heritage,[3] infrastructure[4] and environmental issues,[5] as well as with the transformations in the socio-economic profile;[6] other decisive factors consist in a series of external impacts and, in particular, in the intense effort to „inscribe" Athens in the international board of metropolitan centres.[7]

enhancement of the historic character and landscape, the reduction of the environmental pollution, the upgrade of the life quality, the bluntness of the social inequalities, the design of the housing development and the protection from disasters were among its main and specific aims; in parallel, the *General Urban Plan* is ratified, based on which the land uses are reviewed and better controlled. Today, the Master Plan of 1992 has been updated and modified, as to incorporate the sustainability principles and the Olympic Games needs.

3 The degradation of the landscape provoked by the construction of the suburbs on the coasts and the forest areas as well as the functional and aesthetic deterioration of the urban space were the main features during the last decades; the main effects were the discontinuities and the low symbolic significance of the cultural heritage (Economou, 1999: 60). As regards the architectural heritage, the large scale demolition of the historic potential dates back to the period 1960-1985 (*Property*, 2004: 24); it is significant that the 57,5% of the existing buildings have been constructed then.

Table 1: The building stock of Athens 1919-2001.

Building age	1919	1945	1960	1970	1980	1985	1990	2001
Number of buildings in Athens / average	3.138 0,9%	13.676 3,9%	29.618 8,5%	48.156 13,8%	60.070 17,2%	62.677 18,0%	64.026 18,3%	68.148 19,4%

Source: Property S.A. ed., *Real Estate News*, issue No 26, 2004, p. 23.

Besides, we have to notice the negative impact of the vacant spaces in the city image; in 1999, the private vacant plots represent the 23,3% of the land uses in the metropolitan area of Athens; the big percentage of the abandoned semi-public spaces aggravates the bad situation, in combination with the incompatible additional and illegal constructions and the ugly view of the roofs, typical elements that characterize the „third dimension" of central and Greater Athens.

Although the problems mentioned above strengthen the degradated city's aesthetic, the situation in the historic centre is better since 1979; we must notice two major projects: the „Plaka" area regeneration which began in 1979, and the interventions in the Commercial Triangle after 1996. In addition, in the last years, considerable progress was made in the re-use of abandoned shells on the one hand and, on the other, a series of rehabilitation projects have been implemented in a major part of the urban area.

4 The low quality or the lack of urban infrastructure consist the constant problem of the city at least until the implementation of the major works projects due to the part-financing by the EC and in the perspective of the 2004 Olympics. The excessive problem of Athens related with the inefficiency of public transport and the traffic jam was known worldwide since the 1980s; the vehicle fleet has increased by 400% in the period 1975-2000 and by 68% in the years 1993-2000; especially in 2001, the ratio of the cars to the inhabitants was 248/1.000 (*www.athens.olympic.org*). The lack of green areas and, in general, of open public spaces is also a decisive disadvantage for the city: 6, 4 and 2,55 square metres of green surface correspond to each inhabitant in 1960, 1977 and 1994 respectively. In parallel, the deficiency of the urban equipment and other public amenities must be added to the negative features; the lack of information boards, the bad signalling and the problems of technical infrastructure cause serious difficulties. As regards the tourism infrastructure, the fall of the city's attractiveness is remarkable after 1985, due to the urban image degradation and the low quality of the tourism services, as well as the lack of promotion activities and the insufficient information on the cultural heritage. Besides, we must notice the low implementation of technology facilities in all levels (Economou, 1999: 145-147).

5 Among the cities with a serious smog and, in general, air pollution problem, Athens was the first in ozon concentration in Europe during the 1990s; the fuel consumption has increased by 36% in the same period; there is, also, a great problem due to the high concentration of suspended particles. Besides, we must refer to the noise pollution, and the waste management problem due to the limited use of recycling methods.

6 The phenomenon of neo-poverty and homelessness increased in Athens during the last decades as in other large centres and it is linked, not only with the influx of the economic immigrants, but also with the recent economic and social changes: the primary sector concentration, the changes in the family structure and the transformations in the structure and location of economic activities due to the intense de-industrialization and the increase of the employment in the tertiary sector (Agelidis, 1997: 98). In addition, Athens Greater area has already gone through de-urbanization and suburbia phase and is at the stage of development of new settlements and, consequently, intensifying social problems and disparities can be observed (Christofakis, 2003: 36).

7 The main external weight consists in the influx of economic immigrants and Greek refugees from the old „East Block" since early 1990s, due to the upheaval of 1989 and the raise of the Nationalism in the

Modern Athens is a metropolis of about four million inhabitants, open to the challenges and the risks of today: the European enlargement -which will place the city in the heart of the eastern part of the Union and open new development opportunities within Europe and the Middle East-, the international economic and technological networks, the mega-events, the international fear (Malikouti, 2004: 8).

The international role of Athens has been „sponsored" by the 2004 Olympics.

What does that mean for the city? Directly, ensuring a sport and transport infrastructure, indirectly an extensive operation involving urban planning and renovation, which is combined with economic, social, political and cultural parameters and in which the parties involved are the state, the productive and the scientific forces; the projects runned as to accomplish the needs and/or in the perspective of the Olympic Games are connected, either directly or in a wider sense with the urban space of Greater Athens.

The new athletic venues and the improvement of the existing ones, the upgrade of the tourism infrastructure and the new hospitality developments, the major transport works -including the new airport, the axes/road junctions and the metro/tram/suburban rail construction, the operative projects for the enhancement of the public transport, the Piraeus port upgrade, as well as the new parking places-, the quick im-

Balkans; most of them have been settled in central Athens; a smaller percentage of immigrants comes from Iraq, Iran and Southeastern Asia.

Table 2a: The percentage of the immigrants installed in the main regions of Greece in 2003.

area	immigrants	%(2003)
Greater Athens	**376.732**	**47,26**
Northern Greece	131.716	16,52
Ionian islands	20.524	2,57
Aegean islands	40.911	5,13
Creta	45.495	5,7
Peloponese	81.679	7,07

Source: *I KATHIMERINI*, 24.01.2003, p. 7.

Table 2b: The immigrants (including refugees) in Greece in the period 1951-2001.

YEAR	IMMIGRANTS
1951	30.571
1961	54.736
1971	92.568
1981	171.424
1991	167.276
2001	762.191

Source: *I KATHIMERINI*, 24.01.2003, p. 7.

In a second level we can notice the indirect impacts due to the tight monetary policy after the monetary unification of Europe, the trends and the requirements of the globalization practice and the recent international developments related with the terrorism.
Among the positives, we must refer to the strengthening of the international role of Athens during the last decades. Regarding the Balkans, the importance of Athens remains vital, but, anyway, supplementary to the Salonica -in Northern Greece- development, which became instrumental; however, Athens has a key-role in the Mediterranean, even though other regional centres, like Heraklion in Creta, come gradually to the fore (Papagiannakis, 1997: 50). In 1999, in Greece, there has been a systematic investigation regarding the metropolitan areas of Athens and Salonica, particularly in the framework of the Development Plan 2000-2006, later developed into the 3rd Community Support Framework for Greece, which is co-financed by the EC Structural Funds and national sources; in this Plan, the developmental role of Athens is defined through the Regional Operational Programme of Attica, as well as the other Sectoral Operational Programmes, and reinforced by the interventions in the framework of the 2004 Olympics (Christofakis, 2004: 11).

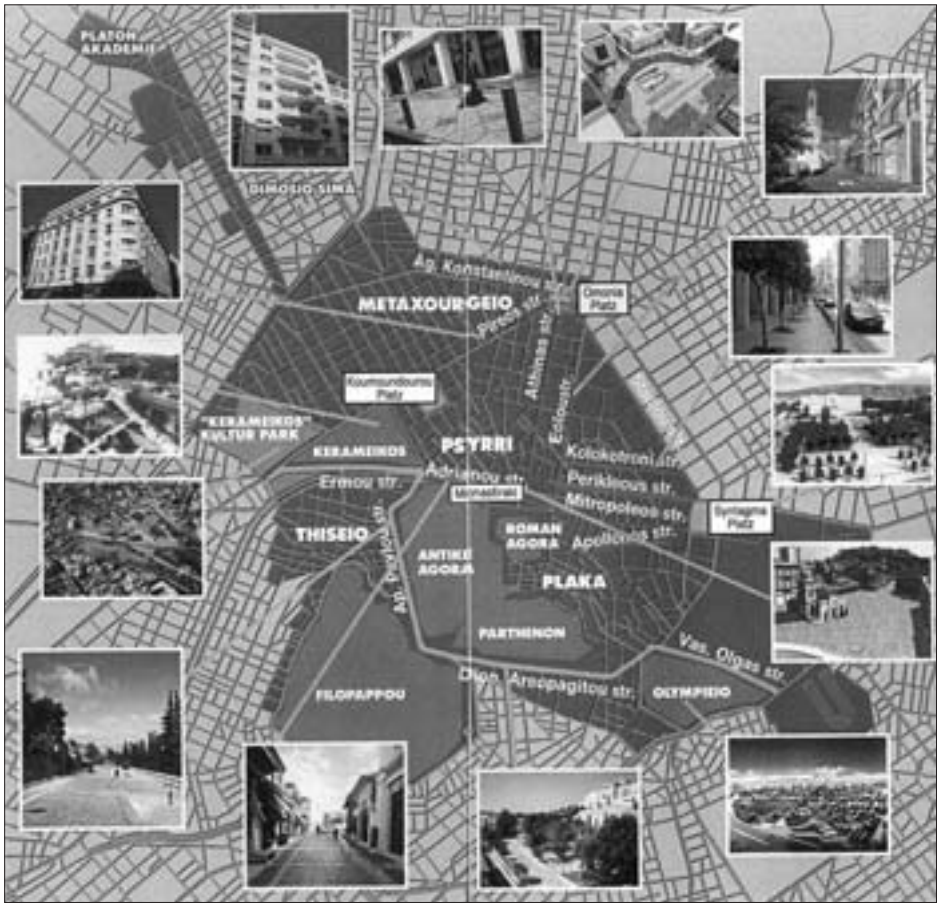

The large scale project for the unification of the archaeological sites in Athens
Source: Society for the Unification of the Archaeological Sites of Athens S.A., *„Urban culture: a step forward..."*, promotional publication 2003, leaflet in German, pp. 8-9.

provement of the telecommunications infrastructure and services, the increase of the implementation of technology facilities, could be counted as the obvious benefits of the Games; the already obtained and the expected profit from the efforts towards the amelioration of the environmental situation is also important; but, the worthy of reference consists in the planning and architectural interventions -mainly in the city centre-, actions of substantial contribution to the regeneration of the area (Malikouti, 2005).

The most important achievements of that kind could be summarized in the first results and the continuous dynamic of the multilevel and ambitious project for the unification of the archaeological sites in the Athens' historic centre, aiming mainly to incorporate the monuments and the elements of the historic fabric to the new city by a kind of a „cultural promenade" -called „Grand Promenade"- and an open-air museum including several pedestrian roads.[8]

The idea of the creation of an archaeological park was old; it dates back to the first urban planning attempts for modern Athens, in the 19th century and later on, until the World War II. During the last decades, the first proposal for the connection of the basic landmarks -Acropolis and Lycabettus- through a network of pedestrians dates back to 1976 (Papageorgiou, 2004: 430); in 1985, the idea is defined in the Master Plan of Athens.[9]

8 The pedestrian network consists of the walkways Areopagitou, Apostolou Pavlou, Hermou and Adrianou streets.

9 www.astynet.gr.

The whole project includes small and large scale interventions[10] in six areas adjacent to Acropolis,[11] characterized by a strong heritage, as well as a number of actions focusing on the regeneration of the historic centre of the city (fig. 1). Among them:[12]

- The regeneration of the main public spaces and streets; the project comprises the central axes rehabilitation and the reorganisation of the main squares; the interventions involve the reconstruction of the pavements and the street surface, the enhancement of the green spaces and the refurbishment of the main equipment.
- The refurbishment of the building facades in the project areas.[13]
- The removal of all the illegal advertising boards and signs, starting from buildings already restored; the project covers the whole of the historic centre.
- The upgrade of the traditional neighbourhoods[14] in the historic centre and the Commercial Triangle of Athens by the projection of their historic and cultural character and the enhancement of their architectural identity.
- The creation of the „Kerameikos park", a kind of major cultural park in the old gas industry area.
- Mid-scale interventions as to improve the functional and aesthetic image of the city – infrastructure for the disabled persons, master plan for lighting, signalling, enhancement of the blind walls.

As regards the bodies involved, the Ministry of Culture and the Ministry of the Environment, Physical Planning and Public Works have entrusted upon the Agency Unification of the Archaelogical Sites of Athens S.A.[15] to implement the whole series of projects.

Before the 2004 Olympic Games, the „Grand Promenade" and the enhancement of the archaeological sites have been completed, as well as the interventions in the most of the main project areas, where green spaces, open public areas, facilities for cultural events and recreation as well as public utility installations have been incorporated to the network of the major monuments and archaeological sites. The environment of the sites has been upgraded, the necessary infrastructure, water supply, lighting and fire prevention included; also, the facades of the surrounding buildings have been restored.[16] In addition, three main squares and the central axes have been remodelled.

According with general economic data, the whole cost was about 88 million euros until 2004; the financing is realized by a 10-year Programme of Public Investment, the ERD Funds and the Olympic Games national funds; the multi-level financing possibilities leaded to the quick completion of the works, strengthened by the European Union Enlargement Ceremony requirements.

As regards the present status, the works for the expropriation of the Korean Market and its reuse as a green space at the end of Hermou street are in progress; the intervention related with the Olympieion connection is under revision due to the insurmountable obstacles to transform the main traffic axes into pedestrian; besides, the project for the cultural park of Kerameikos has not been yet implemented.

To sum up, the complicated operation of the unification focuses on the projection of the remarkable heritage of central Athens as an ensemble through the „reuse" of the public space, the regeneration of the surrounding historic neighbourhoods and the upgrade of the urban aesthetics. It has raised a multilevel and interdisciplinary debate on the requirements and particularities covering both the preservation and development issues as well as on the appropriate practice as to link up successfully the

10 The proposals for the interventions are published in detail in ARCHITEKTONES (ARCHITECTS), volumes 11 and 12, 1998, pp. 36-53 and 32-58 respectively.

11 The Olympieion, the Northern and Southern slopes of Akropolis, the Philopappou Hill, the Ancient Agora, the Roman Agora and Library of Hadrian and the Kerameikos area.

12 The following brief presentation is based on the relevant information leaflets edited successively by the Unification of Athens' Archaeological Sites S.A. in 2004.

13 In parallel, two similar actions have been realized by the Municipality of Athens under the name „FAÇADE" -which is still in progress-, covering the buildings of the whole historic centre, and by the Ministry of the Environment, Physical Planning and Public Works covering the buildings in the Olympic axes.

14 Thession, Psirri, Metaxourgeio, Plaka.

15 The Agency, owned entirely by the two Ministries, was founded in October 1997; it is managed by a 9-member Board of Directors, in which both Ministries and the City of Athens are represented. Thanks to the General Director, Ms Dora Galani, architect, I was able to enrich this paper with important information.

16 The middle cost for every facade was 1.000-1.500 euros; the private owner co-finances about 50%-70%; the restoration follows the owners' will in general, except the buildings in Adrianou street, which is adjacent to the archaeological sites.

old and the new, as in every reuse project related with a monumental complex in an urban centre of a metropolitan character.

The impact of the project consists in a series of several positive results, the already visible and the expected ones in a mid- and long term.

Among the direct effects, we have to mention:

- The retrieval of the public space and the gain of the historic continuity of the city.
- The providing of a better quality of life due to the improvement in environmental, functional and cultural terms.
- The projection of the city's cultural identity.
- The increase in tourism, due to the Olympic Games legacy[17] on the one hand and, on the other, to the institution of a flat entrance ticket in the archaeological sites.[18]

In a wider sense, we can add:

- The realization that the retrieval of the public space and the upgrade of the urban aesthetics are essential for the „reuse" of the cultural heritage, in parallel with the implementation of its interpretation and accessibility techniques.
- The versatile procedure of the architectural competitions related with the remodelling of the main squares of Athens.
- The role of the unification project as the motive for similar small scale projects in other historic areas, like in the Ancient Gates of Piraeus – the seaport of Athens.[19]

Besides, some questionable issues related mainly with the planning and development practice raise:

- The control of the land uses in the upgraded areas; especially, an excessive extension of commercial uses – coffee shops, restaurants and clubs – is been already observed in the pedestrian network as well as in the adjacent historic neighbourhoods of Psirri and Thisseion.
- The consequent transformation of the social structure due to the new uses in the adjacent areas, where the residence gives place to offices, cultural venues and associations as well as entertainment facilities.
- The increase of the land values; the letting out and sale prices of the shops in the streets of the „Grand Promenade" have increased 100%-130% in comparison to the levels during 2002.[20]

As regards the perspectives of the project, the keeping up of the positive impact is critical for its sustainability; that means the continuous monitoring of the project implementation, the control of the regulations and the creative management related with the Athens development. It is necessary to draw the project future in the framework of the perspectives of the city in the post-Olympic period, the leading concept being an innovative approach of the recent planning principles and their combination with the Games legacy.

17 Like a lot of similar examples of cities associated with major pulse phenomena, Athens is in the way to be transformed in a tourism destination site. According to the recent data, after a five-year period of crisis, there is a remarkable increase of the tourism during 2005 regarding the arrival of visitors who stay in hotels, as well as the arrivals with cruiseships. According to the estimation of the Institute of Tourism Research data, during the first semester of 2005, totally 6.600.000 passengers arrived to the International Athens Airport and this is the best first semester performance; the international flights increased about 12% in comparison with the 2004 relative data; also, the coastal navigation companies recorded a 25% increase of the passengers in Piraeus port, although the prices raised considerably after the Olympic Games (Tsolis, 2005: B3).

18 According with the National Stastistcs Service of Greece, a 10% increase of the tickets is estimated during 2005, in comparison with the 2004 relative data.

19 The project for the unification of the archaeological sites of Piraeus started in 2003; nowadays, it is hanged in the balance due to expropriation problems.

20 Real Estate, 08.06.05, p. 3. Except of Areopagitou street, we have no residence in the rest of the unification area pedestrians.

Bibliography

1. Aesopos Y. and Simaioforidis G. (2001), *The Contemporary (Greek) City*, *METAPOLIS 2001*, Athens; Metapolis Press.
2. Agelidis M. (1997), *The multicentral structure of the metropolitan area of Athens: process-interventions-strategy*, Proceedings of the Athens Organization International Conference, *Athens-Attica: Planning Strategy towards Sustainable Development*, Athens, 22-24 May 1996, Athens: Athens Organization, p.98.
3. Christofakis M. (2004), *Athens Metroplitan Area: new challenges and development planning*, *City Futures* Conference, Chicago, 8-10 July 2004, p. 10, *www.uic.edu*.
4. Economou D., project responsible (1999), *Specific Strategy and Action Plan „Athens 2004"*, University of Thessaly-Urban and Physical Planning Research Centre.
5. Fessa-Emmanouil H. (2001), *Essays on Neohellenic Architecture*, Athens: Kostopoulos Foundation.
6. Malikouti S. (2005), *Post-Olympic Athens*, paper presented in the International Symposium *Urban Metamorphosis in Europe-Strategies, Structure and Infrastructure*, Centro Internationale di Studi sul Disegno Urbano-Dipartimento di Progettazione dell' Architettura-Faculty of Architecture/Florence University, 3rd session: „Atene-Napoli", 02-05.02.2005.
7. (2004), *Athens Urban Space-the Past, the Present, the Future*, paper presented during the European Intensive Programme *Urban Space and Tourism* (in the outlines of ERASMUS-SOCRATES), Technological Education Institute of Piraeus, Dept of Civil Engineering, 08-17.03.2004.
8. Papageorgiou-Venetas A. (2004), *The historic landscape of Athens. Evolution and perspectives*, *City and Space from the 20th to the 21st century*, Athens: National Technical University of Athens/School of Architecture-University of Thessaly/Dept of Planning and Regional Development-Association of the Greek Planners, pp. 413-437.
9. (1999), *Eduard Schaubert*, Athens: Odysseus.
10. Papagiannakis E. (1997), *The role of Athens in the framework of the national and international processes – the metropolitan areas in the network of the European and Mediterranean cities*, Proceedings of the Athens Organization International Conference, *Athens-Attica: Planning Strategy towards Sustainable Development*, Athens, 22-24 May 1996, Athens: Athens Organization, pp. 47-50.
11. Tsolis Z. (2005), *Tourism as an antidote against the investment 'stillness'*, *TO VIMA*, 14.08.2005, pp. B2-B3.

Rositsa Todorova Ilieva, Beatrice Valle

Re-use and valorisation as a large scale development strategy – the case of the *Insieme Groane* cultural pole

Prenamjena i valorizacija kao sveobuhvatna strategija razvoja – primjer kulturnoga središta *Insieme Groane*

Arhitektonski spomenici često se tretiraju kao samostalni objekti, što je praksa koja njihovo održavanje čini neodrživim i vodi k zanemarivanju i propadanju. Na taj se način izlažemo riziku da izgubimo ključne elemente naše kulturne povijesti. Na koji način možemo očuvati ovo arhitektonsko naslijeđe? I može li se takav program primijeniti na različite društvene i kulturne okvire?

Kroz istraživanje vrlo uspješne intervencije, restauracije i upravljanja programom vila u Italiji ovaj će rad predstaviti održivo rješenje ovoga problema.

Nedavno osnivanje kulturnoga pola *Insieme Groane* u sklopu parka *Parco delle Groane,* koji se proteže na 3200 hektara u središtu Milana, primjer je suradnje, razmjene i međusobne ovisnosti koja je neophodna za osiguravanje održive budućnosti za arhitekturu, kao i prirodne lokacije na tome području. Program nastoji ne samo promovirati i očuvati pojedine artefakte već i stvoriti širu regionalnu kulturnu mrežu koja će susjedne općine potaknuti da ujedine resurse. Ova ambiciozna strategija bila je vrlo efikasno oruđe pri restauraciji i revitalizaciji triju vila smještenih na području Groane: vile *Arconati* (dio drevnoga burga Castelazzo), vile *Visconti Borromeo Litta* i vile *Ricotti*. Program je također potaknuo interakciju između stanovništva kroz različite kulturne inicijative – glazbeni festival u vili Arconati, konferencije, umjetničke izložbe, koncerte klasične glazbe, kreativne radionice i nastupe jazz glazbenika.

„Kultura je danas", piše Renato Manheimer, „masovni pokret." U skladu s time, ovaj će rad analizirati uporabu kulturnih događanja kao katalizatora za ponovno otkrivanje i revalorizaciju arhitektonskog i pejsažnog blaga te ocijeniti uspjeh takvih programa.

Architectural monuments are often treated as autonomous entities, a practice that makes their maintenance unsustainable and leads to neglect and deterioration. Thus, we run the risk of losing key elements of our cultural past. How can we maintain this architectural heritage? And could such a program be applicable to different social and cultural environments?

By examining a highly successful intervention, restoration, and management program of villas in Italy, this paper will present a tenable solution to this challenge.

The recent creation of the *Insieme Groane* Cultural Pole as part of the 3200-hectares area of *Parco delle Groane* (1996) in the Milan metropolitan area is an example of the collaboration, exchange, and interdependence that are essential for securing a viable future for the architecture as well as for the natural sites of the area. The program strives not only to promote and preserve single artefacts but also to create a larger regional and cultural network that will encourage neighbouring municipalities to pool resources. This ambitious strategy has been a highly effective tool for restoring and revitalizing three villas situated in the Groane's area: *Villa Arconati* (part of the ancient burg of Castelazzo), *Villa Visconti Borromeo Litta* and *Villa Ricotti*. The program also stimulated the interaction among the resident population through various cultural initiatives – the Villa Arconati Music Festival, conferences, art exhibitions, classical music concerts, creative workshops and jazz performances.

„Nowadays" writes Renato Manheimer, „*culture* is a mass movement." In that spirit, this paper will analyse the use of cultural events as catalysts of the rediscovery and revaluation of architectural and landscape treasures and gauge the success of such programs.

Parco delle Groane
suradnja
vile
prenamjena
Milano

Parco delle Groanne
collaboration
villas
re-use
Milan

Rositsa Todorova Ilieva, cand.arch.
Collegio delle Università Milanesi
Via S.Virgilio, 10, 20142 Milano, Italia
www.collegiodimilano.it
Tel. +39 02 87397000
Fax +39 02 8137481
E-mail: rositsa.ilieva@collegiodimilano.it

Beatrice Valle, cand.arch.
Collegio delle Università Milanesi
Via S.Virgilio, 10, 20142 Milano, Italia
www.collegiodimilano.it
Tel. +39 02 87397000
Fax +39 02 8137481
E-mail: beatrice.valle@collegiodimilano.it

Localization and original function

„The best way to conserve a building is to find a destination for it".
Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc

„The principal rule of restoration is to give to the opera its temporary dimension and, moreover, to work for make it living and up-to-date".
Renato Bonelli

Let's start identifying the type of building we are dealing with: it is older than a century but situated in the middle of the country or far from the city centre; it does not represent an artistic or cultural object and has not a particular historical importance – excepted for a restorer or a researcher on architectural history; finally, being a private villa or a medieval castle does not necessary mean it has the importance and the dignity of a monument, not even the same uniqueness.

The difficulty of a large-scale fruition is probably the cause of its isolation and of its consequent oblivion. We can individuate the causes of this in a series of facts caused partly by its localization, partly by its original function.

First of all the place where it is situated is rarely served by appropriate transportation and reception services, because of their frequent isolation. Moreover, this building type lacks the most elementary structures for the reception of visitors and tourists – or, generally speaking, of the users like watering holes and hotels or hostels. Of course this kind of activities does not have the possibility to develop if the confluence of people is lower than a certain amount.

Considering these lacks, we can say that it cannot be a convenient tourist destination for the majority of people *i.e.* people that come from different regions and sites.

At the same time, the location where it is situated is so limited that it does not supply the least confluence of tourists required to make it economically sustainable. This is caused both by the physical lack of population and the negligence of the local public administration, which often does not have the capacity or will to understand the economic potential of the building.

A wieight for the owner: the costs

In this way the structure becomes a weight for the owner, which can be either the municipality or the private citizen. In fact they cannot abandon it and the maintenance – especially for very old structures – is very expensive. Moreover for the common citizen the ownership of such a kind of manufacture means payment of taxes. Taxes and maintenance expenses, which means no income, because the building lies empty and unused.

The truth is that often the owner does not even take care of the elementary maintenance of the object and prefers to abandon it instead of facing the costs. Even if it has a very precious historical and archaeological interest, the owner cannot appreciate it. In these cases the situation of degradation can worsen with a social factor: the abandoned block often becomes an occasional lodging for unauthorized inhabitants, giving birth to a regrettable and not-liveable situation in the quarter or zone. This bothers the neighbour-

hood and causes episodes of crime. Furthermore the negligence can cause a collapse of the structure and wreak havoc on things and persons. As a matter of fact this implies expenses for maintaining the building according to the current laws.

Finally, the ownership of an antique manufacture turns into a hell-like machine that brings the owner to poverty, because he is not able to see its potentiality or has no possibility to make the most of it.

Not a „monument"

In fact it is not easy to understand its archaeological value, because it has no historical or artistic value; as we sad before, we are not talking about a „monument", able to attract a large number of visitors. Tourist mean a relevant amount of money and that would give the building the possibility to sustain itself and, perhaps, become an income source for the owner.

The cause lies in its „lack of uniqueness". Most times, to an inexperienced eye, every villa or castle appears similar to another. It is a very sad market law, but necessary: the global asset of a country is limited and the buildings unnumbered. We have to build a hierarchy of priorities: which buildings should be conserved and which one are we obliged to abandon? Applying the criteria of restoration theory, we find in the first places those monuments that have the most rare characteristics, because we cannot accept to lose a treasure that has no copies. We must conserve them, as a proof of the ancient building techniques or the way of living in the past. Objects that have a particular artistic value are considered even more important: we mean (Boito), that a fresco by Michelangelo is more precious than one by an obscure artist of the XIII century, even if it is more ancient. And we cannot sacrifice that for this.

Unfortunately, the buildings we are going to examine rarely represent one of these examples and this is why they have been ignored.

For all the reasons we listed above, it appears evident that the best way to emphasize manors and villas is making them usable, fruitful and let them proceed on their function: the shelter of human activities – even if they are not the original one.

It is true, in fact, that often the original function does not exist any more, and it is not even possible to revitalize it. Castles cannot surely be used as a bulwark for defence: defence against what? And the old villas too, and the houses of nobles of the past cannot go on being private homes, except for very particular cases. In fact to keep some family palaces working is always impossible: both from an economical and a logistic point of view.

Finally the public administration or the private owner is obliged to pay for the maintenance of a completely unproductive structure, and they often have to face insurmountable obstacles like the absolute lack of funds. Obtaining the financial aid from the State is quite impossible, because also its money is limited and therefore kept for more important manufactures. In the meantime we have to deal with public servants that do not see the potential advantages in front of them.

Lack of tecnicians on the territory

Obviously this is not the municipal staff's fault: in very small territorial administrations the figure of a technician capable to value historical manufactures and their potentiality does not even exist, especially if we are talking about isolated episodes. And even if

Master plan for the Groane area

they are able to do it, they do not have enough budget to crank up the earning engine, so the loop turns into nothing.

Inevitably, the structure becomes very expensive, both for the owner and the society: there are problems caused by maintenance, by demolition and even by the eventual re-adaptation of the area, which should be used for modern and more productive purposes.

The true problem is that often the institute of beaux-arts does not accept the demolition of such archaeological treasures; even if they have no money for financing the owner.

As Ruskin says, we can compare the old buildings to old people. How often are they considered a weight for the community! They have to be nursed by rent houses, often with public money, even if they cannot produce any more, because they are too weak to do it. From a certain point of view, the modern point of view, they are useless people. Also relatives and nephews prefer to forget them and leave them alone in a situation of degradation. The fact is that everybody knows how important they are for the experience they have stored and the role of teachers they can assume.

The buildings we are going to analyse are characterized by the same destiny. They are useless if we are not able to see their potential, their capacity of teaching us our history. And also, through the commerce of culture, their capacity of producing richness.

Against the museums

All these facts are due to a wrong conception of old objects. We are used to put these things into museums. But we can consider museums also cemeteries. Surely it is the proper place for objects that have no more functions, that are really „dead", but we cannot put there an antique object that still works and can have some utility.

So, in the same way, why should we transform a villa or a castle into a museum of itself? It is like killing them. In fact we often consider that they cannot be inhabited any more because their original function is not possible any more – for example the residences of aristocracy. But we do not consider that there are many other activities that can be compatible with these. We cannot decide that nobody will be permitted any more to sit on that chairs and talk or listen to music into those rooms, only because they have some centuries. Besides, re-using them for the amusement or service of actual people is a celebration of their essence and cannot offend their architect or their history, if done with respect.

So the key words we like to use are „choose a good compromise". We must learn that also contemporary activities and modern people are worthy to live these buildings, not only to observe them behind a red cord, as if they were bodies into graves.

Relationship with technology

Moreover we can respect the essence of the building with the right use of modern technologies and a dose of good sense. Listening to Viollet-le-Duc, we can say with him: *„There are, sometimes, emergencies that cannot respect the* non possumus *of archaeologists. If an architect refuses to install gas pipes in a church, to avoid accidents and damages to the structure, we understand him, because we are able to lighten in another way. But If he does not accept to install a heater, saying that in the Middle Age did not exist this type of technology, and obliges people to freeze in the name of archaeology; well, this architect appears really ridiculous to us"*. Technology is

not only the way to make old buildings liveable, but also the medicine for their illness. The best way to supervise the worsening of their condition should not be a job for the researcher, but the attentions of people that everyday live inside those walls.

The „historical perspective"

The most important rule we should always respect is, anyway, the idea of a reversible intervention (Marco Dezzi Bardeschi), because objectives of preservation are study and education: we cannot alter the data content of the manufacture in a way to make them unintelligible for future generations. This is the concept of „historical perspective".

Hosting an event or something similar gives to the palace the possibility of autonomous maintenance.

The new function needs to be similar and compatible with the original one, but not necessarily the same. Certainly, we will not make a nightclub of a villa, but we can convert it into a nice concert music hall. In Italy, many beautiful examples are the headquarters of the main public activities in every principal town – like Rome, Milan, Florence, Venice, etc.

Keyword: network

The problem is that buildings spread on the national territory cannot work by themselves: they have to associate and create some kind of network. We mean that the public administration should care of promoting collaboration and organize a group of management for the resources and the activities – that can be cultural, sporty or touristy. Now, finding private and public economical support is really easy for this association, because it gives the possibility of a large scale planning of activities and services – it is not an isolated building, but many structures covering the whole territory and working together to serve the citizens.

We can demonstrate that a financial operation, really convenient, becomes in this way the instrument of a social exchange. It gives birth to flows of people and information, creates the opportunity to develop the communications medium and the tertiary of the area, gives birth to a series of cultural programs. All this converts the place in a tourist destination, even if it has never been.

And all this will cause social benefits and elevate the cultural and financial situation of the population.

Plan of the *Insieme Groane* cultural pole

Thinking on a large scale

Su Larga Scala (literally, the *large scale approach)* is an extremely effective strategy for preserving a region's architectural and landscape heritage. The Cultural Pole *Insieme Groane* is one arm of the Province of Milan's MetroPoli program. On the other hand, the Province is operating inside the regional politics regard the so-called cultural polycentrism. In fact the regional title n.9/1993 has effected major incultural interaction with and increased local awareness of the monuments. The mandate of this title allocates funds to both public and private restoration movements, a distinction of particularly significance when it comes to monuments that are still private property but in need of financial support for maintenance, such as manors.

MetroPoli was created as an effort to unite the cultural and natural resources of adjacent municipalities with various cultural events. Particular attention is paid to *distances* and *quality* of the event, factors that significantly influence an event's success. Today, the project is considered one of Lombardy's most successful experiments in cultural politics. In ten years, the project has been not only a solution to the problem but also a real engine of both cultural and economical growth. Eighty percent of the territory's residents have been involved in the effort. Such a high percentage is evidence of the great demand for cultural programs in the region. This demand is becoming more and more sensitive to the quality of the programs. In this way, institutions have higher and higher standards to meet. Thus, it is evident that once the mechanism has begun working, the outcomes are constantly improving.

The failures of similar programs are due to a lack of funding. Therefore cooperation among regions is fundamental. In fact, one of the key words of the project is *network*. A network encourages pooling resources to create a superior entity that can redistribute resources to support members in need. In this way, the project has evolved to the present point and is now ready to develop further and more ambitious programs. The final goal is working up a well-constructed territorial system that rediscovers, actualises and in the same time protects the cultural heritage of the Milan metropolitan area.

Up to now twelve cultural poles have been created with different destinations in relation to the specific features of the single site. *Insieme Groane* is one of the first ones. Thus, it is a model of the entire project.

Main goals of the project

- create a cultural and leisure-time pole that highlights the artistic, architectural and landscape heritage of the territory inside the Parco delle Groane area;
- enhance and develop a precedent of collaboration between local Institutions
- set up a new policy regarding the relations with private sponsors of the events, taking into consideration the importance of better management and enterprise encouragement
- promote several cultural events of particular artistic value able to involve people of the entire metropolitan area

Established by the unification of Parco delle Groane and the adjacent municipalities, this Pole embraces a vast green area situated in the northern part of the Milan Province. Portion of the territory that is clearly delimited by the two highly urbanized access roads: the high road Varesina and the Comasina one that facilitate getting to the centres of Arese, Baranzate, Bollate, Garbagnate Milanese, Lainate e Novate Milanese. Public connections are guaranteed by the regional railroads.

Environment characteristics of the Groane area

The territory is particularly rich in gardens, forests, parks and dense green areas thanks to the natural canal system that crosses it over. The most important canal is Villoresi, which extends from the Ticino River and crosses over in west-east direction the whole Province. For centuries, the incredible beauty of this area has profoundly touched citizens and artists alike, including the great Italian poet Petrarch, who in 1356 immortalized the territory of Bollate, in a sonnet.

History notes

The territory itself has very ancient roots. Attracted by the fertility and the great abundance of streams, the Ligurian and Celtic chose to settle there. Later there was established a connection between the villages and the Parish Church of Bollate, one of the most important religious and agricultural centres of the region, which that played a primary role in defending with Milan from the Barbarossa invasion. It's role remained central even under the dynasty of the Milanese dukes Visconti e Sforza. Between the XVI and the XVII centuries important noble families like the Arconati at Castellazzo di Bollate, the Borromeo Litta at Lainate, i Settala at Arese chose to build their splendid residences in some of the most beautiful places of the area. Undoubtedly, such high-quality architecture has defined the territory as a true nexus of art and culture.

In the XVIII century, the Austrian government financed the construction of great communication routes – the Varesina road is one of them while the railway links of Novate, Bollate e Garbagnate were made only by the end of the XX century like a part of the regional transport system.

During the last 50 years in this part of the Province, there has been a profound urban transformation that has completely altered the nature of the territory. The solid agricultural past has been strongly compromised by the new industries that made the area one of the most efficient of the hinterland. The so-called economical boom after the Second World War has contributed to the developing of textile, chemical, rubber and mechanical industries, operating in the area.

This process was inevitably accompanied by an intense urbanisation and a mass migration of the population causing as a matter effect the chaotic expansion of some cities and the relevant decrease of agriculture.

How does it work

Insieme Groane has strived since the very beginning to elaborate and develop the concept of a network, in terms of both resources and efficient communication and interaction between the single sites. The municipalities of Bollate, Arese, Lainate, Garbagnate, Novate, Branzate, and Cesate (which is going to join the Pole in 2007) have joined forces against negligence and underfunding to ensure the conservation and revitalisation of their architectural heritage.

Paths taking into consideration the idiosyncrasies of the territory and the presence of The Groane Park – the most precious *green lung* in the Province — have been planned. One of the possible start points is the landscape oasis (part of the Bollate park area) called „Il Caloggio", connected to the ancient burg of Castellazzo by a pleasant picturesque path. There, one can taste the spirit of the small agricultural town and in the same time the majesty of the noble Villa Arconati. The next stop is the Ricotti La Valera Villa in Arese (distant only 3.5 km), and finally the Visconti Borromeo Litta Villa in Lainate (distant 6.5 km from Arese). Other itineraries could include Novate – birthplace of Giovanni Testori, one of Italy's most important writer, journalist and art critic — and the church of SS. Gervaso e Protaso, which houses the oil painting „Birth of St.Mary" of the great Baroque painter Camillo Procaccini. Another event of particular interest and originality is the Bollate Marketplace of antiques that takes place each Sunday. Also of note is Garbagnate, a town characterised by the numerous old masonries and farmsteads with their typical inside yards. Obviously, the potential of this region depends on the correct and constant maintenance of this cluster of cultural artefacts.

The Villas

Villa Arconati – the „little Versailles" forgotten

The Castellazzo complex with its vast woods, agricultural fields and moors dominated by the aristocratic Arconati Villa and its burg, represents an exceptional unit in the Milan hinterland. (More than 8000 square metres, 167 rooms, and 365 windows)

This „little Versailles" was built by Galeazzo Arconati, a Milan nobleman who received as a gift from the Holy See the statue of Pompeii now fostered in the villa. Legend has it that Julius Caesar was killed at the foot of this statue.

The same Arconati was the one that put together the Leonardo's Codice Atlantico donated later to the Pinacoteca Ambrosiana.

The French garden of the villa is in relatively good condition and still maintains its original features and layout. As for the villa, it is in urgent need of restoration as the old owners have entirely emptied its interior.

What distinguishes this Villa of the other ones is that two years ago it has been chosen among thousands on the Italian territory to be the one to be saved. In 2004, FAI (Funds for the Italian Environment) with the initiative „Sites of the heart" allowed all citizens to vote for the monuments they would like to save the most. The Arconati Villa won the first place. This event of high social and cultural significance made possible the immediate intervention and the survival of the material and cultural richness of the building and the entire complex. The citizen's enthusiasm offers evidence of the awareness of Italian youth of their cultural heritage and of their enthusiasm to be active agents in their history.

The villa's revitalisation was conceived as a project with a specifically social aim—it was expected to offer as much as possible to the community.

In truth, music festivals were not new to Arconati. In 1989, Villa Arconati began to host public classical music concerts. The stage was constructed behind the villa with the pleasant view of the park. It can hold 2200 seats and is covered by a 2000 square meter, lightweight, reversible tensile structure.

Since then, the venue has hosted some of the international music scene's most prestigious artists.

Thanks to the intense collaboration among the public administrations of Bollate, Arese, Garbagnate Milanese, the province of Milan, the property of the Villa and the

supporters of the event, this musical and cultural project is Milan's most prestigious summer event.

The event's outstanding success inspired others to begin similar programs at other villas. Thus, *Insieme Groane* was born.

Recently, others have spearheaded initiatives that made use of the villa's open spaces. The public can now visit the Villa's gardens, including „The garden of the wonders" and „The garden of the music." In the summer, there are also creative workshops for children as well as thematic conferences.

Villa Visconti Borromeo Litta

According to documents dating back to 867 A.D., Lainate gets its name from the Napoleonic adjective *ladenate*-fertile, rich. In the early 1400's, Earl Vitaliano Borromeo acquired many territories of Lainate. By the bequest of Pirro Visconti Borromeo, in

the late 1500's, the Villa began to host nobles and artists, and became the heart of the village for the next four centuries.

In 1980, by request of the public administration of Lainate, the Monuments and Fine Arts Bureau of Milan rediscovered Villa Borromeo Visconti Litta and its art patrimony and placed the villa's architectural structures and gardens in the Bureau's intervention program, thus letting the process of restoration begin. The restoration focused on rebuilding of roofs and eliminating of water leaks, which would save the Ninfeo and its fabulous mosaics from collapse and permanent damage. The intervention, supported by private donors, the local public administration, and the central Bureau, helped to focus the restoration. Since 1990, more than the half of the gardens have become accessible to the public, for free. That summer, in collaboration with a group of volunteers, restored sections of Ninfeo are as well. The success of this initiative was immediate. Interest increased, and, in 1992, guides and voluntary fountain attendants, in the association with the „Amici Villa Litta di Lainate," started to offer guided tours. In the same year, the public administration with an own restoring and valorising project on the Ninfeo, has access to the regional law L.R. 33/91 FRISL.

In September 1996, water in the villa's fountains began to flow once more.

Like Villa Arconati, this project has been a catalyst for further progress. The public enthusiasm has resulted in the creation of a non-profit organisation – Amici di Villa Litta—(Friends of Vila Litta) that will continue to ensure proper preservation and maintenance of the villa.

The main goals of the association are:

– To preserve the historical and artistic heritage of Villa Borromeo Visconti Litta of Lainate;

– To manage and educate the community about Villa Borromeo Visconti Litta, in conjunction with the municipal administration of Lainate;

– To search for artefacts that once belonged to the Litta family and are now in museums throughout the world;
– To enhance community interest in Villa Litta with guided tours, theatre performances, historical exhibitions in old style costumes, brochures and event publications, and continuous research efforts on Villa Litta with documents, archives, and biographical sources;
– To involve students and high schools on the territory with specific classes on artefacts, with a focus on those at the Villa;
– To train volunteer tour;
– To promote cultural activities, seminaries, and artistic events.

Today, the Association has 147 partners, both residents of Lainate and of other areas. Nearly 80 of them serve as active tour guides between May to October. The Municipality of Lainate allows the association to use the area's public spaces.

Villa Ricotti La Valera

Villa Ricotti La Valera is a central structure surrounded by greenhouses and cottages.

The heart of the villa has a typical H-shaped layout, which is limited on one side and surrounded by a large internal cloister in gravel with porticos and antique vases filled with lemon shrubs. The southern wing, where the many 18th century halls stand overlooking the Italian garden, was built for receptions and boasts four extensive lawns bordered by box trees and Ticino gravel, as well as a fountain with special water effects and citrus planted in antique vases.

A precious green tunnel formed by hornbeams runs along the southern wing. A Moorish style Coffee House with pebble mosaics stands to its west.

The 100-meter tunnel is bisected by an imposing gate supported by four statued columns. This shows the way to the park, the result of the century-long labour of gardeners. The park has extensive lawns, little hills ,and rare species of ancient trees. A wide grassy path runs entirely through this cool shady oasis, the perfect place to relax. If one walks through its considerable grounds—over ten hectares—one will walk through a magnificent landscape, rich in visual perspectives and sudden colour contrasts, created by the variety of trees. The lemon-house stands next to the park and the Italian garden. This ancient country-style building was once the winter shelter for lemon plants, which are now protected in modern greenhouses.

The lemon house is an exceptionally bright place, fifty-meter length, and characterized by high ceilings with original chestnut beams, fireplaces, and numerous southern-facing windows. With a view of the garden, the lemon house is now used as a relaxing dining hall, with a large ground-floor hall that comfortably seats 250 people. The extensive 500-square-meter area of the first floor is ideal for cocktail events, exhibitions, and company meetings. Both areas are available for use.

The Italian Garden and the Park can be used for different leisure activities, including cocktails, walks, and photographs.

Bibliography

The Concept of *Restoration*

1. Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *L'architecture raisonne*, 1854-68.
2. John Ruskin, *The seven lamps of Architecture*, 1849.
3. Camillo Boito, *I restauri in architettura: dialogo primo*, Milano, 1893.
4. Renato Bonelli, voce *Restauro* in *Enciclopedia universale del'arte*, vol. XI.

Parco Delle Groane

5. Piero Bolchini, *Il Parco delle Groane*, Centro studi piano intercomunale milanese – Milano, 1969
6. Paola S., Rizzotto M.S.; Boriani M., Augelli F., *Cesate e il Parco delle Groane* (A.A. 1990/91)
7. Stefania Galliano, Maria Alessia Milani; rel. Maria Valeria Erba; correl. Patrizio Mosca, *Progetto di riqualificazione e recupero storico-ambientale e ricreativo nel Parco delle Groane* – Milano: Politecnico, 1995/96
8. Dario Domante; rel. Maria Cristina Treu, *Riqualificazione di un brano della periferia metropolitana: il Parco delle Groane e i comuni di Arese, Bollate e Garbagnate Milanese* – Milano: Politecnico, 2001/02
9. Simonetta Brenna, Simone Gabrielli, Francesco Merlino; rel. Alfredo Drugman, *Il territorio delle Groane: un museo* – Milano: Politecnico, 1989/90

Villa Arconati

10. Patrizia Ferrario, prefazione di Alberto Grimoldi, *La regia Villa: il Castellazzo degli Arconati fra Seicento e Settecento*, Bollate Nirone, Rotary club, 1996
11. Cesare de Seta, Gian Alberto Dell'Acqua, *Giancarlo Ossola e Villa Arconati di Castellazo* – Milano, Fabbri, 1989
12. Borsa E. , Spadafora R. , Torzuoli E. , Garrone G. , Vasile A.; Prof. Boriani Maurizio , Arch. Giambruno Cristina, *Villa Arconati* – (AA 1991/92)
13. Giada Depiaggi, Roberta Tosi, rel. Maurizio Boriani; correl. Maria Cristina Giambruno, *Il futuro di un'architettura dimenticata: le serre di villa Arconati a Castellazzo di Bollate* – Milano: Politecnico, 1999/00
14. Stefania Pellegrinelli, Enrica Rigamonti, Sara Chiara Venturini, rel. Andrea Bruno, correl. Alessandro Magli, *Villa Arconati a Bollate: conservazione e innovazione tra collezionismo e spettacolo* – Milano: Politecnico, 1996/97
15. Roberta Magnaschi; rel. Paolo Caputo, *Villa Arconati e borgo del Castellazzo. un ipotesi di riutilizzo alla „scala" metropolitana* – Milano: Politecnico, 1994/95

Villa Litta

16. Codispoti Oriana, Ucciardi Antonina, Vanzulli Ilaria; Bondani M., Tessoni M., *Le serre di villa litta a Lainate. rilievo e conservazione,* (A.A. 2001/02)
17. Casarola M. , Provasi C. , Santambrogio A. , Todisco S. , Vergani S.; Prof. Dezzi Bardeschi Marco, Prof. Kirova Tatiana, *„Il ninfeo" di Villa Litta a Lainate,* (A.A.1997/98)
18. Bossi M., Geroni A., Patruno G.; Boriani M., Giambruno M.C., *Parco Villa Litta di Lainate; restauro architetture vegetali*, (A.A. 1991/92)
19. Aggugini L., Benicchio C., Damonti S.; Boriani M., *Studio per il recupero del giardino di Villa Litta Visconti Arese in Lainate,*(A.A. 1987/88)
20. *Villa Borromeo Visconti Litta, Lainate*: Guida ragionata alla Villa di delizia del conte Pirro I Visconti Borromeo, del marchese Pompeo Litta e del duca Giulio Litta in Lainate raccontata dagli „Amici di Villa Litta di Lainate" / s.n.. – Lainate (MI): s.e., 1993

21. Beba Bordogna, Valeria Ripa; rel. Lionella Scazzosi, *Progetto di conservazione del giardino storico di Villa Borromeo Visconti Litta a Lainate* – Milano: Politecnico, 2003/04
22. Lucilla Grassini, Maria Cristina Visetti; rel. Antonio Piva; co-rel. Elena Cao, *Villa Litta a Lainate tra Ludus e Cultura*, – Milano: Politecnico, 1990/91
23. Eliana Colombo, Mariangela Fossati; rel. Amedeo Bellini; co-rel. Eugenio Vassallo, *Villa Litta a Lainate: progetto di conservazione e programma d'uso*, – Milano: Politecnico, 1985/86

Villa Ricotti la Valera

24. Cazzani A., Centemeri R., Radice R., Sarti L.; Boriani M., *Parco casa MariettI-Ricotti*, (A.A. 1986/87)
25. Lorenzo Conti, Nicola Muscio; rel. Maurizio Boriani, *Valera di Arese: proposta di un piano di recupero* – Milano: Politecnico, 1989/90

Zvjezdana Klarić

Lipicanci – plemenito kulturno naslijeđe Hrvatske

Lipizzaner horses – cultural heritage of Croatia

Hrvatska je jedna od zemalja koja se može pohvaliti s jednom od najstarijih ergela u Europi – ergelom Đakovo koja ove godine slavi 500 godina postojanja. U povijesti dvoraca i dvorskih perivoja lipicanski konji zauzimaju istaknuto mjesto kao neizostavni gosti svih dvorskih svećanosti zbog svoga aristokratskog držanja, muzikalnosti i bijele boje. Bili su ljubimci kraljeva i najvišeg plemstva. Među najistaknutije ljubitelje svakako pripadaju grofovi Vraniczany, Eltz, biskup Strossmayer, Jankovici... Nakon pada Austro-Ugarske Monarhije dolazi do osnivanja hrvatskih poznatih ergela (Lipik, Đakovo, Stančić), proslavljenih vrhunskim lipicanskim uzgojem. Osim u dresurnom i zaprežnom športu, danas hrvatski lipicanci imaju i plemenitu namjenu, te sudjeluju u projektu oživljavanja dvoraca i perivoja kako bi i nakon 500 god. dati doprinos kulturnom identitetu Europe.

Croatia is one of the countries which can boast one of the oldest stables in Europe – the Đakovo stables, which are celebrating its 500th anniversary this year. In the history of manors and manor gardens, Lippizaners play an important role as unavoidable guests of all manor festivities, due to their aristocratic posture, sense of rhythm and striking white color. They were favored by kings and highest nobility. Among their most prominent devotees are the counts Vraniczany and Eltz, bishop Strossmayer, the Jankovic family... After the fall of the Austro-Hungarian Monarchy, several prominent Croatian stables have been founded (Lipik, Đakovo, Stančić), made famous by the top-line breeding of Lippizaners. Today, apart from the dressage and tandem sports, Croatian Lippizaners also have a noble purpose, and are taking part in the project of reviving manors and gardens, thus contributing to the cultural identity of Europe.

SNOVI I REALNOST
KULTURNO NASLIJEĐE
LIPICANCI
FINANCIJSKI PLAN

DREAMS AND REALITY
CULTURAL HERITAGE
LIPIZZANER HORSES
FINANCIAL PLAN

Zvjezdana Klarić
Udruga „Lipicanska barokna raskoš“
T. Marinic 33, 10430 Samobor, Hrvatska/Croatia
http://konjiibarok.tripod.com
Tel./Fax: +385 (0)1 3365 117
E-mail: zvjezdana_klaric@yahoo.com

Hrvatska je zemlja koja se može pohvaliti da je do današnjih dana sačuvala jedan poseban i dragocjen kulturni spomenik jednomu od najplemenitijih konja na svijetu – lipicanskom konju. Taj je spomenik živ, produktivan i aktivan. Stare kronike bilježe da su ti konji mogli prekasati put od Lipice do Beča (500 km) za – osam dana!

Zbog svojih urođenih osobina, raskošnih kretnji, bijele boje, elegantne pojave, poslušnosti i brzog učenja ubrzo su postali miljenici kraljeva i najvišega plemstva. U 18. stoljeću nije bilo moguće zamisliti dvorske svečanosti bez nastupa bijelih konja – lipicanaca. Godine 1735. u Beču je otvorena Visoka španjolska škola jahanja, koja i danas čuva slavu carskih konja, simbola baroka.

U Hrvatskoj započinje njihov uzgoj početkom 18. stoljeća. Godine 1700. u Suhopolju plemićka obitelj Janković osniva lipicansku ergelu kupnjom vrhunskih pastuha iz ergele Lipica (Slovenija). U Suhopolju je osnovana i naša autohtona linija Tulipan, koja stoji uz ostale svjetske linije (Maestoso, Neapolitano, Pluto, Favory, Siglavy, Conversano).

Tijekom 19. st. plemići u Hrvatskoj osnivaju ergele: primjerice, 1845. godine ergela Aladara Jankovića u Cabuni; 1855. proslavljena je u cijelom svijetu ergela biskupa Strossmayera u Đakovu, a 1857. godine ergela na plemićkom posjedu grofova Eltz u Vukovaru.

Nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije osniva se 1919. godine prva državna ergela u Stančiću pokraj Zagreba. Najplemenitiji čistokrvni, pomno odabrani primjerci privatnih ergela, te posebno kvalitetni pastusi ergele Lipica i Kladrub, postaju hrvatsko vlasništvo. Da je rad u ergeli bio na najvišoj svjetskoj razini, svjedoče i rezultati na međunarodnom turniru 1938. godine u Aachenu u Njemačkoj. Naši pastusi osvajaju sva prva mjesta i postaju međunarodni prvaci lipicanske pasmine konja u Europi. Svjetski stručnjaci odlično ocjenjuju uzgoj konja u Hrvatskoj (posebice ergele Stančić).

Danas, zahvaljujući Hrvatskom stočarskom savezu, ergeli Đakovo, vrhunskim privatnim uzgajivačima i vlasnicima lipicanaca – imamo osiguranu budućnost ove najplemenitije rase konja poznate u cijelom svijetu. Osnivanjem udruga uzgajivača, sudjelovanjem na izložbama, stručnoj edukaciji u inozemstvu, natjecanjima u vožnji zaprega i dresurnom jahaćem športu – lipicanac nosi i novi zadatak. Vrhunski hrvatski lipicanci, naime, aktivno sudjeluju u projektu oživljavanja i očuvanja hrvatskih dvoraca i perivoja. Raskošne barokne predstave u povijesnim kostimima, uz baroknu glazbu i ples lipicanaca, atraktivan su način prezentacije tradicijskog uzgoja i rada s ovim konjima koji su bili nezaobilazan ures staja i perivoja hrvatskih dvoraca. Ova atraktivna i kulturno vrlo vrijedna turistička ponuda privlači turiste, ali i stručnjake te domaće posjetitelje. Projekt bilježi odličan uspjeh i ulazi u četvrtu godinu kontinuiranoga rada.

Udruga Lipicanska barokna raskoš, kojoj je sjedište u Samoboru (nedaleko od Zagreba), nizom će prezentacija i 2006. godine prikazati raskošnu hrvatsku plemićku baštinu u najljepšem svjetlu koristeći i bijele ponosne pastuhe – potomke državne ergele Đakovo, kako bi pridonijela očuvanju dvoraca i kulturnog identiteta Europe, koji se, nažalost, ubrzano gubi.

Istraživanje

Research

villas

stately homes and castles

Nada Grujić, Egon Lokošek, Matko Vetma

Obnova Kneževa dvora na Lopudu

Renewal of the Rector's palace in Lopud (Dubrovnik)

Knežev dvor na Lopudu višestruko je značajan spomenik. Premda mu je funkcija bila dvojna (sjedište uprave i stalna rezidencija otočkoga kneza), tipologija mu je karakteristična za dubrovačku ladanjsku arhitekturu. Štoviše, jedan je od njezinih rijetkih sačuvanih primjera iz druge polovice 15. stoljeća s jednokatnom kućom i prizemnim krilom, koji tvore specifičan L-tlocrt. Arhitektura Kneževa dvora pokazuje sretan spoj funkcionalnog (asimetričnog u prizemlju) i formalnog (simetričnog na katu) rasporeda prostorija, te njihovo smišljeno povezivanje s vrtnim površinama. Arhitektonska dekoracija kako vanjštine tako i interijera pokazuje gotičke i renesansne stilske oblike i visoku razinu njihove izvedbe.

Lopudski Knežev dvor zatečen je kao ruševina zasađena agrumima. Njegovo propadanje nije, međutim, bilo praćeno raznošenjem i rasprodajom klesanih elemenata. Ta rijetka okolnost, kao i činjenica da su istražni radovi rezultirali mnogim nalazima, omogućit će restauraciju vanjštine i ponavljanje izvornoga tlocrtnog rasporeda u unutrašnjosti u obje etaže; popločenja će se izraditi prema pronađenim uzorcima, a pedesetak klesanih fragmenata okvira otvora i kamenog namještaja omogućuju njihovu restauraciju.

Izlaganje sadrži prikaz statičkog rješenja koje u najvećoj mogućoj mjeri respektira zatečene dijelove povijesne arhitekture, a izbjegavanje nekih drastičnih zahvata omogućila je i činjenica da je dvor podignut na stijeni i da je očito izdržao sve dubrovačke potrese. Prikazat će se idejni i izvedbeni projekt same obnove, te detaljnije objasniti rješenja pojedinih segmenata kojima se vrhunski spomenik osposobljava za suvremeno stanovanje.

Dobra suradnja svih sudionika na ovom zadatku, posebno ona s kolegama iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku koji su od početka uključeni u sve faze rada, konačno i želja novih vlasnika da se poduzme sve kako bi se ovaj spomenik obnovio – obećavaju uspjeh ovoga pothvata.

The Rector's palace in Lopud is a heritage monument for multiple reasons. Even though it had a dual purpose – the seat of the government and permanent residence of the Prince (Rector), its typology is typical of the Dubrovnik country estate architecture. In fact, it is one of the rare preserved examples of such architecture from the second half of the 15th century with a two-storey house and a single-storey wing composing a specific L-shaped floor plan. The Palace's architecture is an example of a fortunate combination of a functional (asymmetric on the ground floor) and formal (symmetric on the first floor) arrangement of rooms and their well thought out connection with the garden. Decoration of both the exteriors and interiors shows forms of Gothic and Renaissance style and a high craftsmanship in their making.

The Rector's Palace used to be a ruin planted with citrus fruits. Its dilapidation was not, however, accompanied with the usurpation or selling off of stone-carved elements. This rare circumstance and the fact that on-site research resulted in a number of findings will later make it possible to renovate the exterior and restore the original floor plan on both floors; new tiles were laid adhering to patterns found, whereas around fifty fragments of stone-carved frames and stone furniture enabled that these also be restored.

This paper will include an overview of the static solution which has, to the greatest possible extent, respected the preserved elements from the original architecture. The paper will, furthermore, show the preliminary and the final design of the renovation itself and elaborate on solutions regarding certain segments which made this top-level monument fit for modern living.

Good cooperation between all parties working on the project, especially with colleagues from the Conservation Department in Dubrovnik who were involved in all project phases from the beginning, as well as the new owners' desire to do whatever needs to be done to renovate this monument, are a promise of a successful end result.

Lopud
Knežev dvor
istraživanje
projekt obnove

Lopud (Dubrovnik)
Rector's palace
research
project for renewal

Prof.dr.sc. Nada Grujić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Odsjek za povijest umjetnosti
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.ffzg.hr
Tel. +385 (0)1 4856 534
E-mail: ngrujić@ffzg.hr

Egon Lokošek, dipl.ing.arh.
Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
Kačićeva 26, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.arhitekt.hr
Tel. +385 (0)1 4639 386
Fax +385 (0)1 4828 079

Matko Vetma, dipl.ing.arh.
Arhitektonski biro Studio Vetma arh d.o.o.
Petra Kresimira IV 46, 20000 Dubrovnik,
Hrvatska / Croatia
Tel. +385 (0)20 413 642
Fax +385 (0)20 413 642
E-mail: studiovf@du.htnet.hr

Lopudski Knežev dvor jedan je od vrhunskih spomenika arhitekture druge polovice 15. stoljeća na dubrovačkom području. S obzirom na tipološka i arhitektonska obilježja, ima sve bitne karakteristike ljetnikovca. Štoviše, u okvirima dubrovačke ladanjske izgradnje predstavlja njezin najraniji sačuvani i najkvalitetnije izvedeni primjer. Iz navedenoga proizlaze i specifičnosti i kriteriji njegove obnove.

Imajući u vidu dosadašnja loša iskustva s obnovom dubrovačkih ljetnikovaca, treba i na ovome mjestu ponoviti kako je degradacija krajolika dokinula svaku mogućnost namjene koja bi bila na razini arhitektonskih vrijednosti što su ih ljetnikovci posjedovali. Utoliko će biti jasnije prednosti zahvata koji ovdje predstavljamo.

Kao prvo valja istaknuti da lopudski Knežev dvor ima dobro očuvanu neposrednu i širu okolicu, ne samo u smislu prirodnog već i civilizacijskog okruženja. Premda je riječ o građevini koja je ruševna već više od stotinu godina, nije bila devastirana, odnosno nisu razneseni njezini klesani dijelovi. Jednako je važno istaknuti da je lopudski Knežev dvor konačno dobio vlasnike svjesne njegovih arhitektonskih vrijednosti, vlasnike koji su u mogućnosti i koji žele da obnova bude provedena na najbolji način. Omogućili su temeljita istraživanja koja su osnovni preduvjet svih daljnjih postupaka i pretpostavka uspješne obnove.

Rezultati istražnih radova nisu poslužili samo za određivanje smjernica obnove, već su uvelike dopunili naše dosadašnje poznavanje stambene arhitekture 15. stoljeća. To se ponajprije odnosi na tehniku gradnje, infrastrukturu i opremu, a utoliko je važno što se dosad rijetko ukazala prilika provesti istraživanja na tako kvalitetnom spomeniku. Koliko je ovaj cijeli pothvat dobitak za našu graditeljsku baštinu, toliko je i doprinos našoj znanosti o povijesnoj arhitekturi.

Ovaj prilog sveden je na osnovne informacije o povijesti izgradnje, arhitektonskim obilježjima lopudskog Kneževa dvora i rezultatima istraživanja. Ukratko će se prikazati i statičko rješenje i idejni projekt njegove obnove. Opširniji tekst i detaljni opisi (sondi i nalaza), te analizu komparativne građe, sadrži elaborat. U pripremi je za tisak i studija posvećena Kneževu dvoru na Lopudu i njegovoj obnovi.

Povijesni okvir gradnje

O gradnji lopudskog Kneževa dvora nisu još pronađeni arhivski podatci, ali vrijeme nastanka određeno je na osnovi analize njegove arhitekture i nekih općenitih povijesnih podataka. Lopud je dobio status knežije i svoga kneza tek 1447. godine. Dotad su otoci Šipan, Lopud i Koločep imali jednoga kneza. Prema Matijaševiću koji je 1773. posjetio Lopud, prvo je prebivalište za lopudske knezove bilo izgrađeno izvan naselja, nedaleko od Gospe od Šunja. Tek kasnije knezu je dodijeljena velika zgrada, podignuta „na istaknutom mjestu posred navedenog naselja a do nje od obale vodi dugačka i ravna ulica kneza".[1]

1 Statut grada Dubrovnika (1272.), Dubrovnik, 1990, str. 111. Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, (1440.) Zagreb, 2004, str. 75. Josip Lučić, „Prinos građi o spomenicima Lopuda i Koločepa", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16 (1986.), str. 211; „Lopud u opisu Ivana Marije Matijaševica god. 1773.", *Zbornik Dubrovačkog Primorja i Otoka*, IV, Dubrovnik, 1993, str. 18.

Knez se birao na godinu dana, bio je vrhovni upravitelj i sudac te vodio brigu o obrani otoka. U odsutnosti zamjenjivao ga je kancelar koji je vodio knjige prodaja, oporuka, bračnih ugovora, tužbi, presuda i katastra. U jednoj presudi iz 1574. spominje se ured (*officio)* kancelara, a u zaključku o imenovanju novih činovnika iz 1656. navode se i kazne koje se moraju odslužiti *in carcere di questo Palazzo*. Pri preuzimanju službe sastavio bi se inventar kneževe palače.[2]

I arhitektonskim rješenjem i kvalitetom izvedbe lopudski dvor nadilazi ostala sjedišta uprave na dubrovačkom teritoriju. Lopud je u 15. i 16. st., nakon Dubrovnika, bio najvažnije pomorsko središte Republike. Postao je to i brojem stanovnika i bogatstvom koje su stekli. Lopuđani su bili vrsni pomorci i trgovci, u lopudskoj uvali gradili su se te u njoj nalazili zaklon i dubrovački brodovi. Na otoku su bila imanja i ljetnikovci brojnih dubrovačkih vlasteoskih porodica. Sačuvani primjeri stambene arhitekture 15. i 16. st. pokazuju specifične tipološke osobine i visoke domete u oblikovanju klesanih dijelova. Stoga ni Knežev dvor nije mogao za njima zaostajati.

Sredinom 15. stoljeća, u razmaku od samo nekoliko godina, dubrovačka vlada uređuje sjedišta svoje uprave na širem teritoriju. Na Kneževim dvorovima u Slanom (1446.), u Trstenici (1448.) i na Šipanu (1448., 1449., 1450.) bili su uposleni vrsni dubrovački zidari i korčulanski klesari koji su se dokazali na velikim sakralnim, javnim i privatnim gradnjama u Dubrovniku.[3] I dok dvorovi u Slanom i na Šipanu, koje izvode ti majstori, danas više ne pokazuju očekivanu kvalitetu, lopudski ih dvor nadilazi vrsnoćom gradnje i izrade klesanih dijelova. Donja granica gradnje lopudskog dvora bila bi, dakle, 1447. godina; gornju granicu približno određuju karakteristike njegove arhitekture i stilski oblikovanih elemenata.

Knežev dvor na Lopudu, pogled s terase na pročelje

Tipološka, arhitektonska i stilska obilježja

Kneževi dvorovi izgrađeni na raznim stranama dubrovačkog teritorija imaju sličnosti koje proizlaze iz njihove programske specifičnosti – objedinjavanja više funkcija. U istoj zgradi bile su i prostorije javne namjene (uredi, zatvori) i prostorije stambene namjene koje su morale omogućiti privatnost. Sjedište tzv. ladanjskih knezova trebalo je i arhitekturom predstavljati središnju vlast na određenom području. Zgrada se uvijek ističe položajem, građom i pomnije oblikovanim otvorima. Na Elafitskim otocima uzori se nalaze u ladanjskoj arhitekturi. Pokazuju to Kneževi dvorovi i na Šipanu i na Lopudu. Kod oba se u kompoziciji cjeline primjenjuje karakterističan L-tlocrt,[4] no organizacijom unutrašnjosti i oblikovanjem vanjštine lopudski je dvor zrelije i svakako reprezentativnije rješenje.

Na parceli približno kvadratnog oblika, ograđenoj visokim zidovima, izgrađeni su jednokatna kuća i na nju okomito prizemno krilo završeno terasom. S istočne i sjeverne strane je vrt, a ispred pročelja kuće krilo i ogradni zidovi omeđuju dvorište u kojega su jugozapadnom kutu ostatci manjeg zdanja („kule").

Gradnja se odvijala u doba kada se rabe i gotički i renesansni elementi, što za dubrovačko područje znači vrijeme od 50-ih godina 15. stoljeća, pa sve do 30-ih godina 16. stoljeća. No, lopudski Knežev dvor postavlja se na same početke takvih stilskih kombinacija. U organizaciji prostora i rasporedu otvora izrazitija je vezanost za gotičku nego za renesansnu koncepciju: raspored prostorija podređen je prije funkciji nego nekoj pravilnoj shemi. Karakteristično je za gotičku stambenu arhitekturu i oblikovanje vanjštine, koje je odraz unutrašnjeg rasporeda: funkcionalnu podjelu i hijerarhiju prostorija slijedi i otvori položajem, veličinom i ukrasom. I dok je u prizemlju to provedeno u potpunosti, na katu, u onom dijelu koji je izložen pogledu, javlja se aksi-

2 Ante Marinović, „Lopudska Universitas", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* III (1954.), str. 181-235; presuda iz 1574. odnosi se na izgon žene lopudskog kancelara (str. 23); o zatvoru vidi na str. 205,206. U sačuvanim inventarima iz 17. st. spominju se i neke prostorije: *camera, camera nella sala, stanza d'abasso, porte maggiori.*

3 Cvito Fisković, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947, str. 25-122. Na Kneževim dvorovima rade Ivan Tepsić, Božidar Bogdanović, Radoje Pribilović, Radin Brajković, Đuras Stjepković, Radivoj Bogetić, Đuro Utišenović i Radonja Grubačević. U Dubrovniku se javljaju na Franjevačkom i Dominikanskom samostanu, na Kneževu dvoru i palači Sandalja Hranića, na zvoniku gradskog sata i mostu pred vratima od Ploča.

4 Opširnije u: Nada Grujić, „Dubrovačka ladanjska arhitektura 15. stoljeća i Gučetićev ljetnikovac u Trstenome", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (1994.), str. 141-165.

jalno simetričan raspored.[5] Na taj je način naglašena zona stambenih i reprezentativnih prostorija.

Klesani okviri otvora i kamenog namještaja po stilskim su obilježjima relativno pouzdani pokazatelji u postavljanju datacije, ali i određivanju razine izvedbe. Trifora i monofore lopudskog Kneževa dvora na najvišoj su razini klesarskog umijeća 15. st. na dubrovačkom području. Gotičke monofore, kojih su lukovi ukrašeni motivom tordiranog užeta, rađene su po uzoru na Knežev dvor u Dubrovniku.[6] Trifora pripada tipu dosta raširenom u drugoj polovici 15. stoljeća, ali ih izvedbom nadmašuje. Zidni umivaonik u dvorani kata pokazuje velike sličnosti s onim koji izrađuje Marko Andrijić 1474. za dvoranu drugog kata Ranjinine palače na Pustijerni i onim koji 1494. naručuje Ivan Gučetić za svoj ljetnikovac u Trstenu.[7] Kamin s kaneliranim pilastrima u sjevernoj sobi kata jasno pokazuje opredjeljenje u pogledu stila: takav oblik okvira zvan *alla fiorentina* javlja se u Dubrovniku dolaskom firentinskih majstora 60-ih godina 15. stoljeća. Konačno, portal šiljastog luka u ogradnom zidu lopudskog dvora znatno je veći i bolje obrađenog okvira nego portal šipanskog dvora, koji je datiran godinom 1450. i sačuvao je nad ulazom i obvezni reljef sv. Vlaha. Oba pripadaju istom tipu i pojednostavljena su varijanta portala dubrovačkog Kneževa dvora iz 1440. godine, koji je mogao poslužiti i kao formalni i kao simbolički predložak.

Datacija Kneževa dvora postavlja se, dakle, u doba prvoga izrazitijeg prodora renesansnih oblika među tradicionalne, gotičke, koji su na reprezentativnim javnim i privatnim zgradama još uvijek preferirani. Stoga se i ovdje na pročelju postavljaju samo gotički otvori, a renesansni prozori na manje vidljive bočne fasade.

Rezultati istražnih radova

Knežev dvor bio je ruševan više od stotinu godina. Unutar njegovih perimetralnih zidova i na površini dvorišta ispred pročelja bio je zasađen i obrađivan voćnjak koji je zabilježen već na austrijskom katastru iz 1836./78. Istraživanja su se u prvoj fazi (srpanj 2005.) koncentrirala na izvođenje kontrolnih sondi te na vađenje zemlje i raslinja iz kuće i iz južnoga dijela dvorišta. U drugoj fazi (rujan 2005.) nastavljeni su radovi u dvorištu i oko „kule", u trećoj fazi (studeni 2005.) dokraja je očišćen i prostor „kule". Stražnji i bočni vrt, s obzirom na vrijednost nasada i neznatnu potrebnu korekciju dolaca, ostavljaju se u zatečenom stanju do završetka radova.

U unutrašnjosti kuće otkriveni su tragovi poploćenja i razdjelnih zidova. Povezivanjem nalaza u tlu (fragmenata poploćenja i otisaka pregradnih zidova kanatne građe) s tragovima zidova na ostatcima žbuke i u kamenoj građi utvrđena je izvorna podjela prostora u prizemlju, razina podova i položaj horizontalnih i vertikalnih komunikacija. U zapadnom i istočnom zidu sačuvane su sve kamene, zaobljene konzole grednika prizemlja; one koje su pripadale gredniku kata urušile su se zajedno sa završnim klesancima perimetralnih zidova. Određivanju prostorne podjele na katu pomogla je ponajprije činjenica da su u žbuci ostali otisnuti tragovi pregradnih zidova, a sačuvan kameni namještaj ukazao je na namjenu pojedinih prostorija.

Prizemlje kuće podijeljeno je poprečnim zidovima u četiri prostorije. Najveća dvorana prizemlja („saloča") približno je u sredini i povezana s prostorom ispred pročelja. Njezino je poploćenje sačuvano duž cijeloga istočnog zida. Pronađeni fragmenti pokazuju da je poploćenje bilo izvedeno opekom (vel. 25x12x2 cm) i utvrđen je vez: uz uzdužne zidove prostorija okomito je položen jedan red opeke, a na preostaloj površini slagane su u vezu „riblje kosti". Određena je širina stubišta (125 cm) koje je iz „saloče" vodilo u središnju dvoranu kata i visina odmorišta. Sa sjeverne strane

5 Takva se kompozicija pročelja, s obzirom na različitu funkcionalnu i prostornu organizaciju prizemlja i kata, nalazi i u mnogim lopudskim kućama 15. i 16. st. Usp.: Nada Grujić, „Prilog tipologiji stambene arhitekture na Lopudu", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 27 (2003); 65-72.

6 Nalaze se na dijelovima koji su nastali 40-ih godina 15. stoljeca (projekt Onofrio di Giordano de la Cava, kiparski radovi Petra Martinova iz Milana), a kasnije i na nekim gradskim kućama.

7 Nada Grujić, „Ranjinina kuća u Dubrovniku od XV. do XX. stoljeca", *Peristil* 39 (1997), str. 69-84 (str.74). Dokument je objavio Cvito Fiskovic , n. dj. (7), str. 146. Nada Grujić, n.dj. (4), str. 157, 158.

Pročelje, monofora 1. kata

Pročelje, trifora 1. kata

Zidni umivaonik u dvorani 1. kata

„saloče" nalazile su se sprema i kuhinja, koje jedine nisu sačuvale popločenje. Uz istočni zid bila je septička jama u koju vode kanali iz „pila" i nužnika u kuhinji te dva nužnika na katu. S južne strane saloče nalaze se dvije prostorije koje su zacijelo pripadale kancelariji: prva je veoma uska i nema popločenja (mogući arhiv), a druga s izravnom komunikacijom na dvorište bila je ured notara. S obzirom na sačuvane dijelove kamene opreme (nužnik, umivaonik), čini se da je njezin stražnji dio bio odijeljen od prednjega tankom pregradom.[8]

Na katu je podjela pravilnija, gotovo simetrična, tako da se pregradni zidovi prizemlja i kata, osim onoga uz stubište, ne podudaraju. Središnja dvorana, osim što je osvijetljena triforom i monoforom, povezana je vratima s terasom, odnosno sa stražnjim vrtom koji se nalazi na razini kata. Dvorana je opremljena zidnim umivaonikom i velikim zidnim ormarom profiliranog okvira u začelnom zidu. Prema rasporedu bočnih prostorija imala je po dvoja vrata u bočnim pregradnim zidovima, kojih su tragovi jasno otisnuti u žbuci zapadnog i istočnog perimetralnog zida. Sa sjeverne strane dvorane nalazi se prostorija koja ima pravokutan zidni ormar, klupice („pižule") u niši prozora te kamin s kaneliranim pilastrima. Jedino se u ovoj sobi na katu našao trag popločenja. U istočnom dijelu sobe nalazila su se dva nužnika (svaki s malim prozorom za zračenje), nekad odijeljena tankom pregradom. Lijevi je pripadao sobi, desni dvorani. Njihove se kanalizacijske glazirane cijevi, promjera oko 30 cm, prate do septičke jame ispod prizemlja. S južne strane dvorane bile su dvije sobe odijeljene pregradnim zidom.

Ukupno su u kući (140 m^2 po etaži) zatečena četiri uzidana ormara profiliranih okvira, jedan kamin, dva ognjišta, jedan velik zidni umivaonik bogato ukrašenog okvira, dva umivaonika jednostavnijeg okvira, no svakako najviše iznenađuje broj nužnika – njih četiri (u prizemlju: u dijelu „ureda" i u kuhinji, a na katu, jedan uz sobu, drugi uz dvoranu). Riječ je o pravokutnim nišama kamenog okvira s kružnim otvorom u donjoj ploči i s utorima za vratnice. Jedna je velika septička jama u stražnjem dijelu kuhinje s kanalom za otjecanje izvan kuće, druga je jama s vanjske strane bočne južne fasade.

8 Na ugaonim zidovima vide se rupe na visini od 216 cm u koje su bili zabijeni klinovi; služili su da se o njih objesi zidna oplata ili profilirana greda na koju su se stavljali ili vješali razni predmeti. Takvi su klinovi zvani u dokumentima *pironi (peroli) de armatura*. Vidi u: Verena Han, „Drveni gotičko-renesansni vijenac iz Tudizićeve palače u Dubrovniku", *Prilozi povijesti u Dalmaciji* 10 (1956.), str. 133-136. Za usporedbu vidi nalaz u jednoj od prostorija prizemlja u Gučetićevu ljetnikovcu u Rijeci dubrovačkoj: Nada Grujić, „Ljetnikovac Klementa Gučetica u Rijeci dubrovačkoj – podloga, zamisao izvedba", *Radovi IPU* 11/1987, str.133.

Ostatci popločenja u dvorani prizemlja

Dio klesanih fragmenata pronađenih prilikom istraživanja

Krilo sadrži cisternu i ložu koja se otvara na prostor pred pročeljem velikim polukružnim lukom. Otkriven je prag od velikih kamenih ploča debljine 10 cm i fragmenti popločenja kakvo je i u prizemlju. I zidovi lože i njezin konzolni svod bili su ožbukani. Kada su s terase uklonjeni naknadno postavljeni kameni klesanci, pronađeni su ispod njih mnogi ulomci debeloga vapnenog naboja zaglađene površine kojim je terasa nekada bila pokrivena.[9] Sondom u razdjelnom (četveroslojnom) zidu između lože i cisterne, utvrđena je građa cisterne, njezina dubina (6,47 m od poda terase) i neobičan oblik njezina svoda: dva križna svoda koji u srednjem dijelu prelaze u bačvasti svod.

Ispred pročelja je zbog sadnje bila stvorena visoka terasa koja je uklonjena da bi se otkrio izvorni prilaz. Prostor ispred pročelja većim je dijelom sigurno bio popločen s obzirom i na javnu funkciju prostorija u prizemlju. Izvorna razina pokazala se uz ulazni portal, kao i pravilni zid sa sjeverne strane te dva reda popločenja neke vrste rampe koja je blagim nagibom svladavala visinsku razliku između ulaza u dvorište i ulaza u kuću. Pronađen je i zid s južne strane rampe, koji se lomi pod pravim kutom omeđujući prolaz uz sjevernu i istočnu fasadu „kule".

U donjem dijelu „kule" otkrivene su dvije male prostorije (od kojih je jedna mogla služiti kao zatvor, a druga za čuvara), dok je u gornjem dijelu, iznad svoda, postojala prostorija koja je imala ognjište, pilo i nužnik.

U samoj kući, u dvorištu i vrtu, uzidano u stube pronađeno je pedesetak fragmenata arhitektonske dekoracije. Posebno je važno da većina pripada otvorima pročelja i kamenom namještaju te će se vratiti na svoje mjesto. Skupljena je i veća količina klesanaca koji potječu s perimetralnih zidova kuće i s ogradnih zidova.

Prijedlog konzervatorskih smjernica

S obzirom na sačuvanost perimetralnih zidova i arhitektonske dekoracije *in situ* te na broj i stanje očuvanosti pronađenih fragmenata koji nedostaju na otvorima, predložena je restauracija vanjskih zidova. Na svim perimetralnim zidovima moguće je dozidati posljednje redove s pronađenim klesancima. Izvorna je visina utvrđena po odvodu krovnoga kanala. Trebat će podignuti zabatne zidove i zgradu pokriti dvostrešnim krovom po zadanim predlošcima, a za pokrov će se koristiti već nabavljena stara kupa kanalica.

Sve dijelove okvira otvora treba učvrstiti i vratiti na mjesto sve pronađene fragmente, ukoliko se utvrdi da su dovoljno dobro očuvani. U slučaju da su odveć oštećeni ili da neki manji fragment nedostaje, izradit će se novi prema predlošcima koji postoje na samoj zgradi, birajući kamen iste kvalitete.

U unutrašnjosti će se vratiti razdjelni zidovi u prizemlju i na katu na mjesta koja su utvrđena prilikom istraživanja i ponovit će se njihova kanatna konstrukcija. Pravci razdjelnih zidova argumentirano su prikazani u elaboratu i naznačeni u pratećim tlocrtima prizemlja i kata. Primijenit će se načelo da se svi oni elementi koji nisu ostavili traga, a morali su postojati (npr. okviri vrata u unutrašnjosti ili stube) – izvedu u drvu. Podove u prizemlju treba izvesti prema nalazima, odnosno u onim prostorijama gdje je pronađeno popločenje od opeke vel. 25x12x2 cm i u vezu kako je utvrđeno. U prostorijama gdje nisu pronađeni tragovi izvornog popločenja preporuča se ponoviti kotu prema nalazu, a podnu plohu podesiti budućoj namjeni. Sve zidove u prostorijama prizemlja treba ožbukati, pa i one (spremište i kuhinju) koje nisu sačuvale tragove žbuke.

9 U odnosu na evidenciju i opis koje je 1968. izradio Institut za povijest umjetnosti, stanje ovog spomenika ostalo je gotovo nepromijenjeno, što je doista rijedak slučaj na dubrovačkom području.

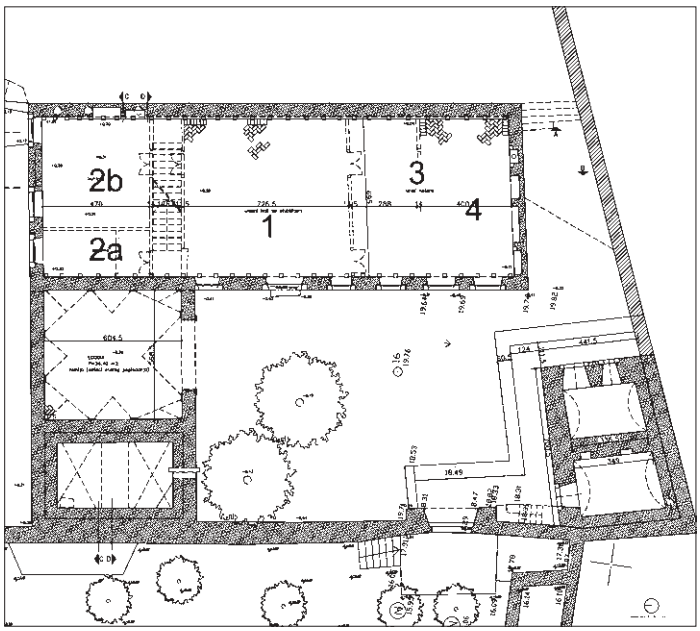

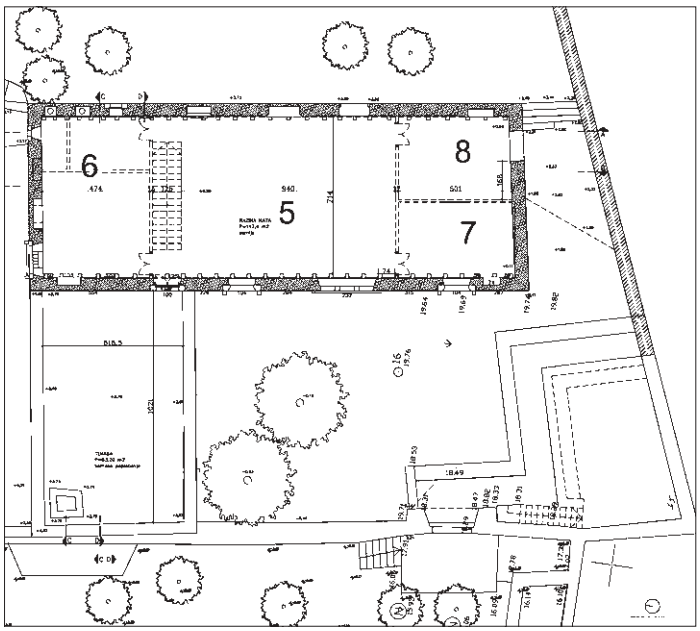

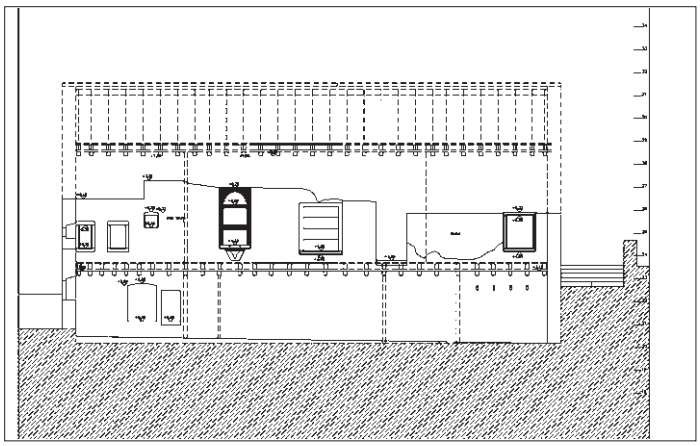

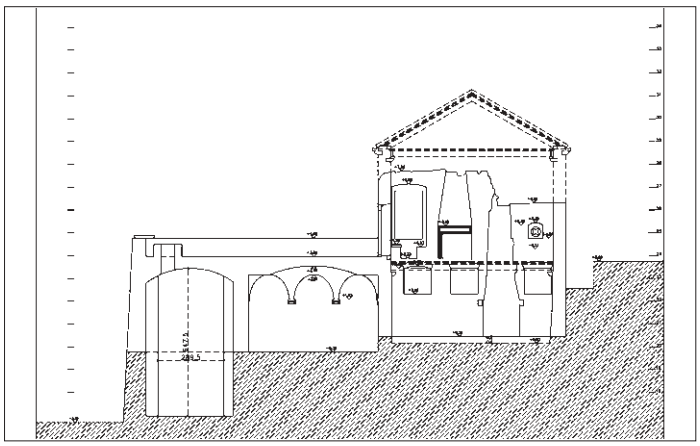

Predložene su detaljne upute za restauraciju svakoga pojedinog elementa kamenog namještaja u prizemlju i na katu. U kuhinji i kancelariji treba obnoviti ognjišta ovisno o podacima. U tim prostorijama oštećeni su i zidni umivaonici i nužnici. Ukazano je na sva oštećenja kamenih dijelova i navedeno koji zidni ormari trebaju dobiti police i drvene vratnice, s obzirom na funkciju prostorije. Sva vrata trebaju dobiti drvene okvire i dvokrilne vratnice, a svi nužnici jednokrilne vratnice.

Drveni grednik koji treba uspostaviti nad prizemljem određen je u osnovnoj podjeli položajem sačuvanih kamenih konzola. Za pojedinosti drvene međustropne konstrukcije u obje etaže postoje istodobni predlošci.[10] Rasteretni luk trifore u dvorani određuje visinu grednika na katu. Sve prostorije dobivaju drvene podove, osim one s kaminom gdje je postojalo popločenje. Drvenarija prozora razradit će se tijekom rada na izvedbenom projektu, a u skladu s osnovnim oblicima toga vremena. Zidove svih prostorija kata treba ožbukati prema nalazima: završni vapneni zaglađeni sloj sačuvan je u nišama ormara i zidnih umivaonika.

Tlocrt Kneževa dvora s označenim nalazima

Tlocrt kata s označenom prostornom podjelom prema tragovima izvornih zidova

Uzdužni presjek s označenom podjelom prostorija i visinom krovišta prema nalazima

Poprečni presjek kroz kuću i krilo s cisternom i loggiom

10 Sačuvani grednici 15. st.pronađeni su u 2. katu Ranjinine palače, u dvoranama 2. kata i 3. kata palače Tudizić-Bućić, obje na Pustijerni (Ulica Brace Andrijića 10, 4/6).

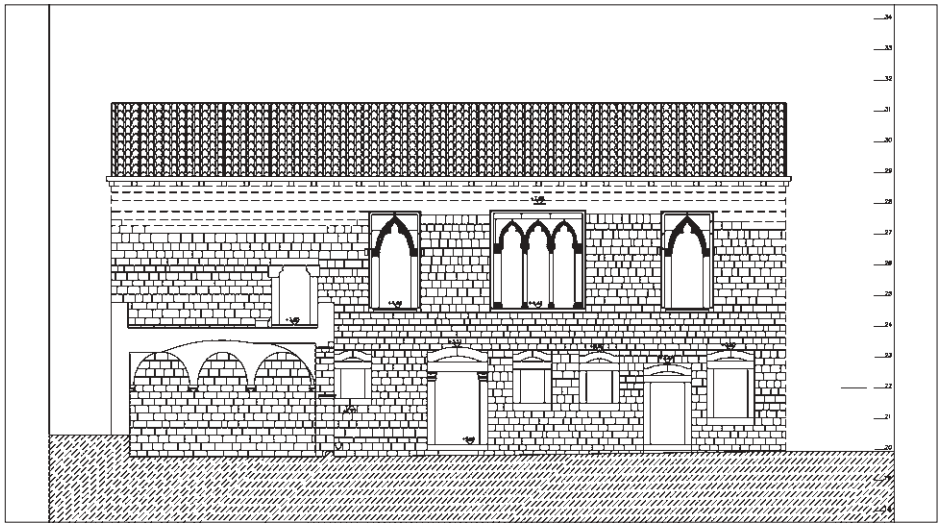

Pročelje s označenom visinom krovnog vijenca i nagibom predviđenog krovišta

Jednako su detaljno razrađene i sve upute za obnovu krila, odnosno cisterne, lože i pokrova terase (prema boji pronađenih ulomaka i sastavu kojeg će potvrditi analiza). Dvorište, zbog deponirane vrijedne kamene građe, nije do kraja ispitano pa će se pristup, u skladu s nalazom izvornoga stanja, riješiti naknadno.

Projekt obnove

Na osnovi nalaza istražnih radova, a slijedeći tragove u kamenim zidovima, vrste i slojeve upotrebljenih materijala, dimenzije i proporcije ugrađenih elemenata, pročitana je prostorna organizacija i namjena prostora iz vremena u kojem je nastao. Ostatci dvora sadrže tragove pregradnih zidova i stubišta, kao i međukatnih konstrukcija od drvenih grednika , ostatke podnih popločenja i zidnih žbuka, a svi ovi elementi definirani su istražnim radovima koji su objavljeni u elaboratu kulturnopovijesne valorizacije sa smjernicama za obnovu Kneževa dvora na Lopudu.

U spomenutim istražnim radovima u potpunosti je definiran izvorni koncept tlocrtne dispozicije i organizacije prostora, koji je toliko jednostavan da nudi prilagodbu današnjim funkcijama bez bitnih promjena. U tolikoj je mjeri moderan da je i u današnje vrijeme taj 500 godina stari koncept moguće prilagoditi načinu suvremenoga stanovanja.

Dvor je temeljen na čvrstoj stijeni koja je vidljiva u pločniku samog prizemlja, a njegov stražnji nosivi kameni zid oslanja se na istu stijenu koja je dijelom otklesana u prostorijama prizemlja. Činjenica da su nakon 500 godina sačuvani svi vanjski nosivi kameni zidovi govori o visokom stupnju graditelja koji su odabrali pravo mjesto za gradnju, misleći o lokacijskim uvjetima, kao i geomehaničkim uvjetima koje je nudilo zemljište. Septičke jame i odvodnje izmještene su izvan perimetra unutrašnjeg prostora a sustav odvodnje oborinske vode sa zidova koji su dijelom ukopani govori o visokom stupnju promišljanja i izvedbe detalja važnih za fiziku zgrade.

Vanjski nosivi kameni zidovi zgrade, osim što nose vertikalna opterećenja koja se na njih ravnopravno razastiru, u konceptu namjene prostorija nose elemente obilježja unutrašnjeg rasporeda prostora i daju mu obilježje, pa tako u njima postoje kameni ormari s policama, kameni umivaonici, kamene niše nužnika, kameni kamin i ognjišta, a prema nizanju tog inventara može se točno odrediti svrha prostora i njegov položaj. Time točno znamo gdje se nalaze kuhinja, soba, prostorija notara, dvorana, spavaća soba kneza, nužnik za posjetitelje i sl.

Nosivi zidovi zidani su od kamenih klesanaca manjih dimenzija u pravilnim korševima obostrano, s ispunom od lomljenog kamena u vapnenom mortu. Svi elementi kamenih okvira vanjskih otvora vrata i prozora, kao i kameni elementi arhitektonske plastike unutrašnjeg plašta istoga zida, sačuvani su i mogu se restaurirati.

Put obnove

Nakon detaljne geodetske i arhitektonske snimke, potom arhivskih i istraživanja na samoj građevini, izrađen je projekt koji zadržava sve osnovne vrijednosti i karakteristike dvora, uz prilagodbe koje su nužne da bi se u njemu i danas moglo živjeti.

Knežev dvor na Lopudu neće biti zgrada stalne muzejske postave; njegova će dvoznačna funkcija povezivanja javnog i stambenog (ladanjskog) prostora postati isključivo stambena, privatna, ladanjska, rezidencijalna, što je uostalom opet dio njegove povijesti određene trenutkom kada je iz državnog postao privatno vlasništvo.

Navest ćemo u ovom dijelu samo neke odrednice koje nas vode prema konačnom cilju obnove i koje slijedimo kako ne bismo upali u određene zamke što ih današnje vrijeme i njegove mogućnosti pružaju.

1. Očuvati u potpunosti građevnu parcelu s ogradnim zidom , zgradom i ostatcima kule, glavnim ulazom iz ulice i zadržati ih u potpunosti kao povijesni sklop bez dodatka ikakvih pomoćnih ili drugih zgrada unutar kompleksa.
2. Obnoviti sve građevne elemente i oblike koji na dvoru postoje, kao i restituirati sve one kojih su tragovi, oblici, dimenzije i položaj interpretirani i definirani istraživanjima.
3. Uspostaviti prostornu i funkcionalnu cjelinu koja se u potpunosti oslanja na izvornu dispoziciju, karakter, volumen i oblikovanje unutrašnjeg prostora.
4. Upotrebom materijala i konstrukcija prilagoditi se izvornim dimenzijama i oblicima, a njihovu završnu obradu maksimalno približiti karakteru vremena i prostora u kojem je zgrada nastala.
5. Dvorište ispred zgrade definirati kao prostor ulaza i prožetosti vanjskog i nutarnjeg, također koristeći sve osobine oblika i obrade već spomenutih materijala.
6. Vrtove sa stablima i zelenilom sa sjeverne i istočne strane preurediti na način podizanja njihovih vrijednosti, a uz to omogućiti njihovu bolju povezanost sa zgradom u vizualnom i funkcionalnom smislu.

Projekt rekonstrukcije

Projektom rekonstrukcije u prizemlju je predviđen ulazni hal, prostorno u potpunosti definiran kao izvorna prostorija s drvenim jednokrakim stubištem koje vodi na kat u prostor dvorane.

Osim ulaznog hala u prizemlju su još kuhinja s blagovaonicom, te manja soba s kupaonicom i wc-om. Prostor loggie u izvornom je obliku orijentiran na dvorište, dok je cisterna zasebna prostorija bez posebne namjene.

Na katu su predviđene ove prostorije: dvorana, spavaća soba, kupaonica i radna soba. Iz dvorane se također izlazi postojećim vratima na terasu na zapadnoj i u vrt na istočnoj strani zgrade.

Visina prostorija određena je ostatcima elemenata međukatne konstrukcije, tako da je visina prizemlja 3,50 m, dok je visina kata 5,15 m.

Krovište je dvostrešno bez posebne namjene, odnosno upotrijebit će se za smještaj uređaja za kondicioniranje zraka i ostalih tehnoloških postrojenja ukoliko to bude potrebno.

Projektom rekonstrukcije stabilizirat će se i ojačati vanjski kameni nosivi zidovi, dio zidnog platna koje nedostaje dogradit će se od kamena identične strukture i obrade koji je pohranjen na lokaciji. Buduci je prethodno urušen sa same građevine, tehnika zidanja bit će identična izvornoj, a međukatne konstrukcije izvest će se od drvenih grednika, kao i konstrukcija krovišta koje će biti prekriveno tradicionalnim pokrovom – kupom kanalicom.

Pregradni zidovi izvest će se poput izvornih od drvenih kanatnih stijena s ispunama koje će biti prekrivene vapnenom žbukom izrađenom prema uzorcima koji su pronađeni unutar zgrade. Sva unutrašnja i vanjska stolarija bit će prilagođena vremenu i tipu izvornog interijera.

Stropovi prostorija bit će vidljivi drveni grednici s daščanom oplatom i letvicama, a na podovima su prema zatečenim ostatcima u prostorima prizemlja – tavele.

Dvorište je također bilo popločeno kamenim klesancima koji su pronađeni u donjem dijelu ulaznog dijela uz glavni ulazni portal.

Umjesto zaključka

U ovom kratkom pregledu pokušali smo navesti samo neka od razmišljanja i činjenica koje nas vode u postupku procesa obnove Kneževa dvora na Lopudu. Vjerujemo da ćemo naša saznanja tijekom rada nadopuniti, da ćemo neke od polaznih točaka detaljnije usmjeriti.

Zahvat provodimo uz stalni nadzor nadležne konzervatorske službe koja je u projektu prisutna od samog početka te prati i dobiva na uvid sve faze istražnih radova, dokumentaciju, kao i faze projektne dokumentacije.

Svjesni smo odrednica i odabranih metoda sanacije koju provodimo u tehnološkom i konzervatorskom smislu, no osim toga napomenut ćemo kao važnu činjenicu da je obnova dvora u potpunosti privatno ulaganje, te da smo u skladu sa zakonskim normama i zahtjevima investitora formirali ekipu koja uz maksimalnu odgovornost nastupa u poslovima za koje je odabrana, da svi njeni članovi posjeduju potrebne kvalifikacije i reference propisane zakonskom regulativom i ujedno provjerama dugogodišnje suradnje.

Na koncu ovog teksta, a na početku realizacije obnove Kneževa dvora na Lopudu, treba zahvaliti vlasnicima, ujedno investitorima, gospođi Marini i gospodinu Christeru Agellu – najzaslužnijima za ovaj pothvat koji bi nakon toliko godina trebao lopudskom dvoru vratiti nekadašnji sjaj.

Literatura

1. Grujić, N. *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb
2. Grujić, N. (1989.), *Pretpostavke za obnovu dubrovačkih ljetnikovaca*, *Obnova Dubrovnika 1979-1989*, Dubrovnik, 1989, str. 346-363
3. Maroević, I. (2005.), *Održiva namjena dvoraca u odnosu na prepoznavanje i zaštitu njihovih spomeničkih svojstava, Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima*, Zagreb, 2005, str. 165-172

Maja Nodari, Zehra Laznibat

Sklop ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner na Pilama u Dubrovniku

Complex of the Rubrizius-Galjuf-Doršner summer house on Pile in Dubrovnik

Na primjeru obnove i rekultivacije povijesnoga vrta ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner u ovome su radu prezentirane sve faze u složenom procesu izrade kulturno-povijesne dokumentacije koja služi kao podloga za izradu projekta rekonstrukcije.

Ljetnikovac Rubrizius-Galjuf-Doršner smješten je u sjevernom dijelu predjela Pila, u blizini povijesne jezgre Dubrovnika. Vrt ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner ubraja se među najveće prigradske ladanjske vrtove, a zbog oblikovnih obilježja može se svrstati u kategoriju dubrovačkih povijesnih vrtova „zlatnoga doba", preoblikovanog u doba 19. stoljeća.

Rad analizira i istražuje ladanjski sklop unutar širega zapadnoga gradskog predjela Pila, usko povezanog s povijesnom jezgrom Dubrovnika, s važnom funkcijom u njegovu razvoju. Donosi se kulturno-povijesni pregled predjela, analiza postojećeg stanja sklopa i arhivske građe, kao i recentni nalazi prilikom preliminarnih istražnih radova u predjelu vrta. Rezultati istražnih radova, kao i njihova prezentacija upotpunit će valorizaciju spomeničkoga sklopa Rubrizius-Galjuf-Doršner i donijeti nove spoznaje o povijesno-graditeljskoj slojevitosti Pila, prostora još nedovoljno rasvijetljenog u okvirima razvoja Dubrovnika.

On the example of renewal and re-cultivation of the historical garden of the Rubrizius-Galjuf-Doršner summer house, this paper presents all of the phases in the complex process of production of the cultural-historical documentation, which serves as a foundation for drafting the reconstruction project.

Rubrizius-Galjuf-Doršner summer house is situated in the northern part of the Pile district, near the historical part of Dubrovnik. The summer house's garden is among the largest suburban estate gardens, and due to its configuration features, can also be classified as belonging to the category of the Dubrovnik „golden age" historical gardens, reshaped in the 19th century.

The paper analyzes and examines the estate complex of the wider western district of Pile, closely connected with the historical part of Dubrovnik, which plays an important role in its development. It provides a cultural-historical outline of districts, an analysis of the existing condition of the complex and the archive material, as well as recent findings of the preliminary research work in the garden area. The results of research work and their presentation will complete the valorization of the monument complex Rubrizius-Galjuf-Doršner and ensure new knowledge on historical-architectural stratification of Pile, which is still insufficiently known in the framework of the development of Dubrovnik.

Dubrovnik
ljetnikovac Rubrizius-Galjuf-Doršner
ladanjska arhitektura
renesansni dubrovački perivoji

Dubrovnik
Rubrizius-Galjuf-Doršner summer house
Dubrovnik renaissance gardens

Mr.sc. Maja Nodari, povj. umjetnosti
Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Dubrovniku
Cvijete Zuzorić 6, 20 000 Dubrovnik,
Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)20 323 191
Fax +385 (0)20 323 488
E-mail: maja.nodari@min-kulture.hr

Zehra Laznibat, dipl.ing.arh.
Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Dubrovniku
Cvijete Zuzorić 6, 20 000 Dubrovnik,
Hrvatska / Croatia
www.min-kulture.hr
Tel. +385 (0)20 323 191
Fax +385 (0)20 323 488
E-mail: zehra.laznibat@min-kulture.hr

Kulturno-povijesni pregled predjela Pila

Sklop ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner smješten je na prostoru zapadnoga predgrađa Pila koje se u dokumentima najranije spominje 1255. godine kao „uersus Pilem".[1] To je područje vrlo usko povezano s povijesnom jezgrom, nastavljajući smjer dvaju osnovnih putnih pravaca s istoka prema zapadu, a znakovito ime predjela, od grčke riječi *pylai* što označava vrata, potvrđuje kako je ovaj gradski predjel imao važnu funkciju u razvoju grada, od njegova utemeljenja.[2]

Veza grada i posjeda u Gružu i Rijeci Dubrovačkoj bila je uspostavljena pravcem povijesnoga puta uz crkvu sv. Andrije, vezujući se na liniju Ulice Prijeko, dok se na osovinu Ulice Za Rokom nastavlja nekadašnji put kroz Pile. U 15. stoljeću, 1436. godine, trasom vodovoda Onofrija de la Cave, koja dolazi sa zapada i preko rezervoara Mlini spušta se do Minčete, uspostavljena je još jedna komunikacija koja će odrediti prostorni karakter ovoga predjela.

Premda je 1433. godine donesen zaključak Senata Dubrovačke Republike o utvrđivanju gradskoga predjela Pila,[3] do toga zahvata nikada nije došlo, što je zacijelo omogućilo rahlu izgradnju najbližega, zapadnog predgrađa. Nedvojbeno da je u 15. stoljeću ladanjska izgradnja intenzivnija u neposrednoj okolici Grada, gdje su ljudi i njihov imutak bolje zaštićeni. Posjedi i putovi dali su ovom prostoru prvi raster, podložan zakonitostima konfiguracije terena, na kojemu se nisu mogla razviti velika poljodjelska dobra. Zato se u bližim gradskim predgrađima javljaju vrtovi u kojima se uzgajalo različito bilje za potrebe njihovih vlasnika, dajući ukupnom prostoru kultivirani izgled. Prema arhivskim podatcima iz 15. stoljeća (dokument iz 1424.), na prostoru Pila spominju se vrtovi plemića Ivana (Julija) Volzo i vrt građanina Milete.[4]

Na predjelu Pila postojale su brojne sakralne građevine – što javnog, što privatnog karaktera – od kojih je manji broj sačuvan u izvornom oblikovanju, dok su pojedine doživjele intervencije kasnijega vremena. Neke su pak crkve i kapele ostale zabilježene samo u arhivskim dokumentima, a neke se raspoznavaju u arheološkim tragovima. Prema ubikaciji nestalih građevnih spomenika u Dubrovniku,[5] istraženih po Lukši Beritiću, među nestalim crkvama i samostanima na Pilama spominju se crkve sv. Tome i sv. Domina na predjelu Jamine (naredba o njihovu rušenju iz 1378. g.), crkva sv. Ilije na brežuljku (spominje se u Zakonu o udajama i mirazu, 1235. g.), crkva sv. Josipa na predjelu Dančе (na lokalitetu „Osibovo" postojala do isteka 18. st.), crkva sv. Marije na Pilama (1348. g.), crkva sv. Vida (1348. g.), koja se nalazila s južne strane povijesne ulice Između vrta, te franjevački samostan sv. Tome s crkvom, smješten na dijelu prostora koji zauzima hotel „Imperial" i sklopa ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner. Uz danas postojeću (i obnovljenu) crkvicu sv. Feliksa, srednjovjekovne provenijencije, dokumenti još 1380. godine spominju kako njen vrt graniči s vrtom franjevaca iza crkve sv. Tome.[6]

Južni dio predgrađa Pila imao je karakter srednjovjekovnog naselja, s posebno razgranatom radioničko-zanatskom djelatnošću i složenijim manufakturnim pogonima.

1 Josip Lučić, *Prošlost Dubrovačke Astareje, Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366.*, Zagreb, Dubrovnik, 1970, str. 21

2 Igor Fisković, *Tradicije i inovacije u urbanističkome liku starog Dubrovnika*, „Dubrovnik", 4/1994, Dubrovnik, 1994, str. 103 i 132

3 Lukša Beritić, *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb, JAZU, 1958, 35

4 DAD, Min. Cons. 3,f. 164, zaključak Maloga vijeća o regulaciji odvoda kišnice, 1424. g.

5 Lukša Beritic, *Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji br. 12, 1960.

6 Lukša Beritić, nav. dj. (bilješka 5), str. 78-84

Bilo je to organiziran i planiran, „industrijski" proizvodni predio grada. Kao tako uređen i naseljen prostor, Pile se formiraju tijekom 15. stoljeća.[7]

Ako analiziramo prikaz Pila sa slike iz crkve sv. Andrije s prijelaza 17. u 18. stoljeće, zapaža se izvangradska matrica gradnje, temeljena na pravcima povijesnih putova i trasi vodovoda, koja se zbog konfiguracije terena protezala na tri razine Konala. Poprečne pješačke komunikacije omogućile su prilično pravilnu parcelaciju, formirajući tako *insule* suburbane gradnje. Takva parcelacija, nastala po tipu organizacije prostora nakon regulacije predjela Prijeko (1296. g.), bila je uobičajena na vanjskim terenima Grada.[8] Na slici se raspoznaje nekoliko srednjovjekovnih crkvica uz glavne putne pravce nadomak povijesnoga Dubrovnika, simbolično naglašavajući Ulicu Između vrta kao kralježnicu predjela. Uz tu ulicu ritmički su bile razmještene srednjovjekovne crkvice: sv. Feliks, sv. Vid, sv. Andrija i, dalje prema zapadu, Tri crkve na Boninovu. Isto tako, zanimljivo je primijetiti i položaj crkve sv. Ivana na Srednjem Konalu, kao i položaj poprečne pješačke komunikacije koja je flankirala sjeverozapadni rub i zapadni zid sklopa Rubrizius-Galjuf-Doršner, zaobilazeći ga do prostranoga platoa na mjestu današnjega hotela „Imperijal". U jugoistočnom dijelu slike vidljiv je ograđeni ljetnikovac Pucić, kojega je prikazom određena vremenska donja granica slike iz crkve sv. Andrije na Pilama.

Pile oko 1902. godine

Proces izgradnje predgrađa Pila odvijao se u spoju s Gradom i njegovim fortifikacijskim sustavom, u specifičnom odnosu gusto zbijenog i obzidanog grada prema svojoj neposrednoj okolici. Dubrovnik je sam izašao van svojih zidina, svjesno primjenjujući drugu matricu izgradnje izvan zidina, te u tom procesu oblikovanja leži začetak koncepta koji će obilježiti njegov okvir – sustav koji se svojom slobodnom artikulacijom javio kao opreka zatvorenoj cjelini gustog, čvrsto organiziranog i mjerilom ujednačenog tkiva.

Dio slike u crkvi sv. Andrije s prikazom Pila i dijela Konala s prijelaza 17. u 18. stoljeća

Razdoblje francuske okupacije u Dubrovniku odrazilo se u prostornom smislu i na područje Pila, uglavnom na osiguranje i utvrđivanje strateško-sigurnosnih pozicija, posebice na izgradnju komunikacija. Najvažniji projekt u razdoblju francuske uprave bilo je trasiranje i izgradnja puta od Pila do Gruža, kojim se odigrao dugoročni razvoj i objedinjenje grada s prigradskim područjem. Razdoblje pak austrijske uprave na dubrovačkom području, kao odraz izvrsno ustrojene administracije Carevine, imalo je važan utjecaj na razvoj cijeloga dubrovačkog područja. Tu se u prvom redu misli na preciznu izradu katastarskih karata s popisom posjeda, tj. katastarskih operata po stanju iz 1837., s reambulacijom iz 1876. godine, crtanih koloriranom tehnikom u mjerilu 1: 2880, sačuvanih u arhivu mapa u Splitu, koje su dragocjen izvor podataka pri obradi graditeljskog naslijeđa, pa se stoga koriste i u izradi ove dokumentacije.

Konac 19. i početak 20. stoljeća ostavio je svoj oblikovni trag i na predjelu Pila. Na trasi Novoga puta, što se pruža od zapadnih gradskih Vrata od Pila, današnjom Ulicom branitelja Dubrovnika, prema Gružu, uspostavlja se nov urbanistički pravac, usmjeravajući rast grada prema novom, zapadnom, poslovnom i prometnom središtu. Nižu se, s obje strane puta, nove prigradske kuće s vrtovima, a uz pojavu rezidencijalne reprezentativne arhitekture i skromnije građanske izgradnje, uokvirene vrtovima, od kraja 19. stoljeća do tridesetih godina 20. stoljeća definiran je u najvećoj mjeri današnji izgled ovog predjela. Unatoč slojevitim intervencijama, do danas je zadržan karakter i osobitost razmatranoga područja Pila, s naglaskom na očuvanost izvorne matrice izgradnje, temeljene na rasteru povijesnih ulica i ograđenih stambenih cjelina, predstavljajući stalnu prostorno oblikovnu vrijednost nekadašnjih predgrađa Dubrovnika, zasnovanu i provedenu na principu vrtnog urbanizma.[9]

7 Marija-Planić-Lončarić, *Planirana izgradnje na području Dubrovačke Republike*, Zagreb, 1980, str. 117-120

8 Marija Planić-Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980, str. 117-120

9 Bruno Šišić, *Vrtni prostori povijesnog predgrađa Dubrovnika* (od Pila do Boninova), HAZU, Zagreb-Dubrovnik, 2003.

Ljetnikovac Rubrizius-Galjuf-Doršner

Povijesno-prostorna analiza sklopa ljetnikovca

Ljetnikovac Rubrizius-Galjuf-Doršner organiziran je na prostranoj parceli unutar perimetra kamenoga ogradnog zida koji sa sjeverne strane prati zakrivljeni pravac povijesne ulice Između vrta, sa zapada Ulicu Marijana Blažića, dok je cijelom sklopu jugoistočno postavljen hotel „Imperial", s omanjim pristupnim platoom.

Smješten podno uspona prema Konalima, u neposrednoj blizini gradske jezgre u zidinama, postavljen u prvom redu predgrađa, nekada pravilno „kasetiranim" stambeno-vrtnim insulama predjela Pila.[10] Vrt ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner ubraja se među najveće prigradske ladanjske vrtove, veličine oko 2500 m^2, a zbog oblikovnih karakteristika može se svrstati u kategoriju dubrovačkih renesansnih povijesnih vrtova.[11]

Parcela posjeda, s dominantnim vrtnim površinama, položena je na blago terasastom terenu kojega konfiguraciju slijede i krajobrazno uvažavaju sva vrtno-gradbena i hortikulturna rješenja ovoga ladanjskog sklopa. Smještaj ljetnikovca – posebice prostranost i obrada njegovih vrtnih površina, hortikulturno uređenje, najposlije i reprezentativnost ladanjske kuće – u pristupu i pokušaju određivanja tipologije ladanjskog boravišta govori u prilog određenja sklopa kao suburbanog ljetnikovca u neposrednoj blizini grada koji je služio za odmor, dokolicu, ali i stalno stanovanje.[12]

U dosadašnjim istraživanjima ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner ne razaznaje se prvotni vlasnik koji je taj ladanjski sklop posjedovao u doba njegova nastanka – su-

Austrijska katastarska karta

Suvremena katastarska karta

10 Uljena slika Grada okruženog sklopovima uređenih vrtova iz 17. st., vlasništvo Dubrovačkih muzeja

11 Bruno Šišić, nav. dj. (bilj. 12), str. 255

12 Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800.-1880.)*, Zagreb, MH, 1941, str. 244
Dr. Rubrizius, vlasnik vrta i posjeda, bio je ujak Josipa Berse koji raskošni vrt spominje iz sjećanja u svojim gimnazijskim danima, oko 1880. g., a kroz lik dr. Rubriziusa ocrtava se i dubrovački intelektualni krug toga doba.

deći prema arhitektonsko oblikovnim elementima – u 16. stoljeću. Prema vlasničkim ispisima, a sukladno stanju katastarskih operata iz 1837. godine navodi se kao vlasnik ljetnikovca posjednik (possidente) Mato Curić, sin dragomana (prevoditelj za turski jezik) Đura Curića iz Smirne.[13] Kasniji će mu vlasnik, 1886. g., biti dr. Ivo Rubrizius, potomak austrijskog činovnika i poznatog botaničara Josepha Rubriziusa, koji je 1819. godine bio *kancelist* okružnog načelnika u Dubrovniku, da bi se 1840. godine službom ponovno vratio u Dubrovnik.[14] Nadalje, razmatrani ladanjski sklop od 1920. godine u vlasništvu je Mile Rubrizius ud. Iva, preudate Štambuk, potom je u vlasništvu Miša Jančića Nikova, od 1921. Krista Galjufa, danas obitelji Galjuf-Doršner, te u većinskom vlasništvu Društva prijatelja dubrovačke starine iz Dubrovnika.

Ladanjska kuća

Analiza postojećega stanja

Ladanjska kuća

Reprezentativna ladanjska kuća postavljena je na središnjem mjestu parcele. Tlocrtna forma zgrade jest vrlo izdužen pravokutnik, s istaknutim sjevernim dijelom recentnije nadograđenoga korpusa. Današnja je kamena dvokatnica višedijelnoga, pravilnoga unutrašnjeg rasporeda prizemlja, s koridorskom organizacijom prostorija na katovima, dok je vertikalna komunikacija uspostavljena dvokrakim stubištem smještenim u stražnjem dijelu zdanja. Krovište je četverostrešno, povišeno za jedan kat nad središnjim dijelom zgrade. Kuća je u lošem građevnom stanju, osobito njezin stražnji dio.

Pristupna šetnica vrta

Pregledom strukture zidnoga plašta na južnom pročelju kuće moguće je utvrditi nekoliko razvojnih graditeljskih faza. Takvom analizom, kao i usporedbom arhivske katastarske karte, građevnih planova te slike iz crkve sv. Andrije moguće je zaključiti da je središnji dio kuće bio jezgra prvotnoga ljetnikovca, a da su mu dogradnje istočno i zapadno naknadno pripojene. Pročelje je izrazito horizontalnog pružanja, perforirano s devet aksijalnih osi, koje se u zoni krovišta sažimlje na četiri osi prozorskih otvora. Prozori prizemlja zadržali su u sekundarnoj ugradnji okvire ranijeg oblikovanja, višestruke, stubaste profilacije, s vidnom korekcijom visine otvora.

Vrt ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner

Vrtni prostor ljetnikovca terasasto je uređen i podijeljen na prostrani, prednji, reprezentativni dio, dok su bočni i stražnji vrtovi manje površine i skromnije obrade.

Prednji vrt sklopa koncipiran je centralno postavljenom dvojnom šetnicom, na nju okomito postavljenom šetnicom uz južni ogradni rub parcele, te istočnim i zapadnim vrtnim površinama.

Glavni ulaz u sklop ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner nalazi se na južnomu ogradnom zidu koji je prema povijesnim izvorima bio natkriven paviljonom. Prilikom otvaranja vrtnoga prostora u 19. stoljeću, sniženjem i preoblikovanjem južnoga ogradnog zida taj je paviljon uklonjen.

Kameno pristupno stubište u širini glavne šetnice usmjereno je na glavni portal i predvorje kuće. Popločana je pačetvorinastim kamenim pločama u središnjem dijelu, dok je sa strana prema obrubnim zidićima obrađena oblutcima na tradicijski način. Specifičnost ove organizacije prostora unutar dubrovačkoga klasičnog vrtnog nasli-

13 Mato Curić sin je Đura Curića, dragomana iz Smirne. Mato Curic bio je konzul u Istambulu. Matov se otac Đuro oženio Nikom, kćeri Lovra Budmani. No, Mato je dijete iz drugoga Đurova braka s Teresom Pini iz Carigrada (s prvom ženom Đuro Curić nije imao djece). Mato je jedini Đurov sin. Matova je žena Marija, kći Nikole Boškovića. Njezin je otac iz Orahova Dola, bojadisar tkanina, a doselio je u Dubrovnik, na Pile, 1781. g. (Za podatke zahvaljujemo dr. Nenadu Vekariću.)

14 Bruno Šišić, nav. dj. (bilj. 12), str. 261

Mramorni stup u vrtu ljetnikovca

jeđa ogleda se i u uspostavi druge, usporedne šetnice,[15] približno iste širine, ali zemljane završne obrade. Dvije su šetnice obrubljene i razdijeljene stuporedima koji su nosili dvostruku odrinu. Stupovi su osmerostrane osnovice, vitkoga tijela, s prstenastim osmerostranim podlogama jednostavnih kapitela, s jednostrukim utorima na vrhu koji nose pergolu.

Udvojena šetnica danas je postavljena u osi ladanjske kuće, naglašavajući simetričnost glavnoga, južnog pročelja. Kako je vidljivo iz analize zidnoga plašta kuće da je jezgra nekadašnjeg ladanjskog zdanja produžena, odnosno da je izvorna zgrada tendirala središnjem dijelu parcele, a da je zapadni i istočni dio dograđen, nameće se zaključak da ovakva udvojena odnosno dvostruka šetnica nije izvorno korespondirala kao središnja os kuće, što nikako nije u tradiciji povijesnih dubrovačkih vrtova. To znači da je dvostruka šetnica nastala nakon proširenja kuće, odnosno višestrukih graditeljskih intervencija tijekom 19. stoljeća.

Povišena horizontalna zemljana šetnica proteže se uz južni ogradni zid sklopa koji se transparentnom željeznom ogradom otvara prema pristupnom platou hotela „Imperijal". Na zapadnoj strani prednje šetnice, prema nacrtu iz 1886. godine, vidljiv je položaj tri para stupova natkrivenih odrinom, u nacrtu označen „pergolato viale". Tragovi te intervencije danas nisu vidljivi. U pravcu pružanja unutarnjega ruba te šetnice, podno stabla tise, smješten je mramorni stup, istovjetne dimenzije, materijala i obrade kao i jedan od stupova na ogradi u Ulici Dantea Alighierija, nedaleko od ovoga sklopa. Ovdje se radi o iznimno značajnom nalazu koji će pružiti dodatne podatke za proučavanje najranijega razdoblja u razvoju grada. Naime, otkriveni stup u potpunosti odgovara drugome stupu, gledano od juga prema sjeveru, na zidu terase nekadašnjega ladanjskog sklopa Restić, danas posjed gosp. Mihovila Ercegovića. Stupovi u Ulici Dantea Alighierija zbog materijala i obrade već su odavna zapaženi i interpretirani kao starokršćanski nalazi, te su više puta objavljivani u znanstvenoj literaturi.[16]

Nalaz mramornoga stupa u vrtu ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner dopunjuje hipotezu o postojanju ranokršćanske crkve na predjelu Pila, posvećene sv. Lovru, koja je simbolično čuvala prilaz prvoj jezgri naselja. Važno je pritom naglasiti legendarnu povezanost ovog titulara sa sv. Stjepanom, čija je crkva smještena na suprotnom kraju, pri samom izlazu iz naselja prve jezgre Dubrovnika.[17] Otkriveni mramorni stup u vrtu ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner prezentiran je u duhu romantizma, na način da je postavljen na kamenu bazu, dok mu je na vrhu izložena kamena vrtna vaza od malteškoga kamena. Reutilizirani mramorni stup oštećen je u Domovinskom ratu 1991. godine.

Zapadna vrtna površina prednjega vrta, s vodnjakom u središnjem dijelu, raščlanjena je sjekomice postavljenom opekom na nepravilne vrtne likove. Istočna je vrtna površina manje dimenzije, pravilnije artikulirana, a pristupa joj se s dvojne šetnice.

Bočni zapadni vrt

Proteže se sa zapadne strane ladanjske kuće, uz šetnicu koja vodi u stražnji vrt, od koje je odvojen potpornim zidom. Do bočnoga vrta uspinje se s nekoliko stuba, a njegovo središnje mjesto zauzima kruna gustijerne, s očuvanom crpkom za vodu iz 19. stoljeća. Uz ogradni zid vrta nalaze se fragmenti arhitektonske kamene plastike, slične obrade i motivike kao na renesansnoj klupi što se nalazila u prednjem vrtu.[18]

Stražnji vrt

Manji, stražnji vrt nepravilna oblika, smanjen izgradnjom kuće početkom 20. stoljeća, pruža se na terasastom terenu, uz ogradni zid prema Ulici Između vrta. U stražnjem

15 Bruno Šišić, nav. dj. (bilj. 12), str. 257

16 Igor Fisković, *Tradicije i inovacije u urbanističkom liku starog Dubrovnika*, „Dubrovnik", br. 4/1994, str. 103-123
Ivica Žile, *Naselje prije grada*, „Dubrovnik", br. 4/1997, str. 96-123

17 Igor Fisković, nav. dj. (bilj.19), str. 109

18 Renesansno oblikovana klupa nalazila se na površini zemljane, dvojne šetnice u prednjem vrtu, da bi 1997. g. bila prenesena u vrt kuće Ucović na Boninovu.

Luneta portala na kući u stražnjem vrtu

Novopronađeni zid u sjeverozapadnome dijelu vrta

dijelu vrta ljetnikovca smješteni su ostatci građevina koje se mogu vezati za arhivske dokumente o ubikaciji nestalih povijesnih građevina izvan gradskih zidina, na predjelu Pila.[19]

Na donjoj terasi stražnjega vrta, uz kameno stubište nalazi se ruševina kuće nepravilnoga tlocrta. Jednokatnica, kamene gradnje, prizemlja nadsvedenoga jedrastim svodom, organizirana po vertikali u dvije razine s dva neovisna ulaza. Pristup je prizemlju preko portala na južnome pročelju koje završava lunetom s reljefnim prikazom Gospe s Isusom, a katu se pristupa vratima na sjevernome zidu kuće.

Osvrt na ulaz u prizemlje kuće akcentira se na ugaono postavljen portal kojega su dovratnici gotičke morfologije, dok vidljive reške na zidnom platnu potvrđuju njegovu sekundarnu ugradnju. Na unutrašnje rubove obrnutih gotičkih kapitelnih zona naslanja se u širini svijetloga otvora prekratka arhitravna greda koja nosi lunetu profiliranoga šiljastog oblika. U središtu arhitravne grede plitki je reljef križa, sa na haste bočno oslonjenim mačem i kopljem – simbolima boli i patnje, anticipirajućim znakovima Gospine žalosti.[20] U sredini lunete visoki je reljef Bogorodice s Djetetom, modelom i interpretacijom kvatročentističkoga doba, obradom i oblikovanjem nešto kasnijeg razdoblja. Modelacija likova razlikuje se od poznatih (pa i dubrovačkih) kvatročentističkih kiparskih prikaza teme. Isus je prikazan kao odraslo dijete. Stilizacija Gospinih ruku i draperije ukazuje na to da je skulptura mogla nastati prema slikarskom predlošku. Pretpostavlja se da je luneta s reljefom Gospe s Isusom ovdje prenesena s obližnje, zacijelo u potresu 1667.g. nestale crkve.

Na drugoj terasi, u sjeverozapadnom kutu stražnjega vrta, uz unutrašnju stranu ogradnoga zida nakon čišćenja vrta otkriven je zid blago zakrivljene plohe, s ostatcima unutarnje povijesne vapnene žbuke s dodatkom samljevene cigle. Struktura kamenoga zida, slaganog u redove, neujednačene je visine i kvalitete. Uz istočni rub pronađenoga zida može se pretpostaviti da je to bio i kraj nekadašnje građevine, s obzirom na to da je vidljiva struktura presjeka i ispune poprečnoga zida.

Prema ubikaciji nestalih građevina izvan gradskih zidina, na ovom užem prigradskom prostoru Pila spominje se i lokacija crkve sv. Vida. Pretpostavka je istraživača Lukše Beritića da je crkva sv. Vida bila na obližnjem prostoru današnjega dječjeg vrtića. Ta je pretpostavka pobijena nakon zaštitnih arheoloških istraživanja tijekom dogradnje zgrade vrtića.[21] Prema svemu sudeci, ovaj nalaz zida – vrlo indikativno postavljen na sjecištu povijesnih komunikacija, doduše s blagim zaobilaženjem, što je vidljivo i na slici iz crkve sv. Andrije (17./18. st.) – upućuje da je na ovom lokalitetu moguće tražiti prežitke crkve *S. Vithus ad Pillas*.[22]

19 Lukša Beritić, nav. dj. (bilj. 5), str. 61-83 Risto Jeremić-Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Beograd 1939, str. 188-189

20 Novi zavjet, Evanđelje po Luki (2,35) „Mač boli će probosti Marijinu dušu".

21 Zahvaljujemo kolegi, arheologu mr. Ivici Žile na podatku o rezultatima arheoloških istraživanja.

22 Jeremić-Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Beograd, 1939, str. 188

O postojanju crkve sv. Vida na ovome užem gradskom predjelu postoji nekoliko arhivskih dokumenata, oporuka – tako se u dokumentu iz 1451. godine, u oporuci o raspodjeli legata Vlatka Gojanovića,[23] navodi da nakon što su klarise napustile crkvu sv. Vida, pokraj nje su živjele isposnice (*recluse*). S obzirom na tu spoznaju i na danas postojeće stanje u prostoru, odnosno ruševinu jednokatnice slojevite građe na prvoj terasi stražnjega vrta ljetnikovca – trebalo bi potanko istražiti ovaj vrtni prostor kako bi se donijeli zaključci glede, za sada, pretpostavke smještaja toga sakralnog sklopa.

U povijesnim dokumentima spominje se kod crkve sv. Vida i općinski bunar, kako to proizlazi iz zaključaka Maloga vijeća od 24. ožujka 1436. Naime, pred poligonalnom ruševnom građevinom u stražnjem vrtu i danas se nalazi gustijerna s krunom bunara, koje se morfološka obilježja dugo zadržavaju na ovom području, kao i na dijelu cijele srednje Dalmacije.

Analiza povijesnih izvora

- Transkript i prijevod dokumenta (DAD, Min. Cons. 3, f. 164., iz 1424.g.). o regulaciji odvoda kišnice iz 1324. (hrvatski prijevod), gdje se spominje i „Sanctum Vitum”:

Odlučeno je da se naloži navedenim nadzornicima gradnje da moraju podići (uzvisiti) zid koji se nalazi pored (zidara) iznad puta kojim se silazi ka vratima s druge strane, visok jedan lakat, kao što je sad, te s jedne strane (zida) prema drugoj, tako da se voda, koja se slijeva iz pravca Gruža, ne može slijevati prema vratima (od Pila?). I trebaju očistiti i (dati učvrstiti) ... što se nalazi između vrta plemića Ivana (Julija) Volzo i vrta Milete, tako da se voda slijeva drugim pravcem, dakako, prema Sv. Vidu između vrta. I, dakako, neka daju obnoviti put pored vrata kojim se silazi od Sv. Andrije. Također, neka voda protječe ka moru, a ne u jarak.[24]

Dokument o regulaciji odvoda kišnice iz 1324.

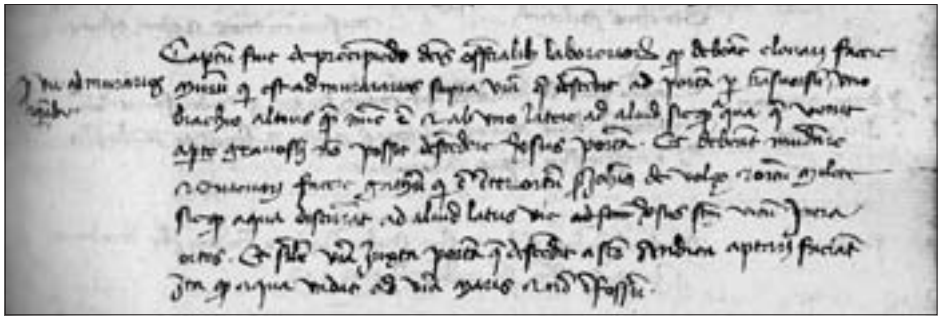

- Slika iz crkve sv. Andrije

Osim već u tekstu iznesene analize karaktera i matrice izgradnje zapadnoga predgrađa Pila, slika iz crkve sv. Andrije donosi još značajnih podataka koji se odnose na sklop ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner. Potrebno je iznova istaknuti važnost poprečne pješačke komunikacije koja ide zapadnom stranom crkve sv. Ivana pa se spušta i blago zaobilazi razmatrani ladanjski sklop. Može se pretpostaviti da je neka važna povijesna građevina onemogućila pravilno protezanje ulice uza zapadni zid sklopa. Upravo je to lokacija pronađenoga zida s južne strane Ulice Između vrta. Na slici se jasno vidi cijela, prilično pravilna parcela ograđena kamenim zidom, a na sredini je smještena ladanjska kuća koja odgovara izvornom dijelu današnjega korpusa zgrade.

23 Lukša Beritic, nav. dj., str. 83

24 DAD, Min. Cons. 3, f. 164., iz 1424.g. Zahvaljujemo na prijevodu gosp. Nikši Selmaniju iz Dubrovačkoga državnog arhiva. *Captum fuit de precipiendo dictis officialibus laboreriorum quod debeant elevari facere murum quod est ad murarios supra viam qua descedit ad portam per transversum, uno brachio altus quod nunc est et ab uno latere ad aliud sic quod aqua qua venit a parte Gravosii non possit discedere versus portam. Et debeant mundare et .... facere ... quod est inter ortum ser Johanne de Volzo et ortum Milete sic quod aqua discurrat ad aliud latus videlicet versus Sanctum Vitum intra ortos. Et scilicet viam iuxta portam qua discenditur a Sancto Andrea aptare faciant. Item quod aqua vadat ad viam maris et non in fossum.*

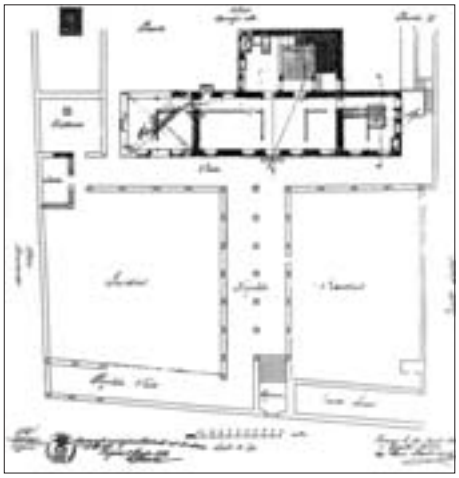

Nacrt za adaptaciju iz 1886. god.

Antun Barać, Brsalje (Jamine), 1834./1835.

- Austrijska katastarska karta iz 1837. s reambulacijom iz 1878. godine

Usporedbom stanja koje je ubilježeno u arhivskoj katastarskoj karti iz 1837. godine s prikazom na slici iz crkve sv. Andrije vidljivo je da je parcela sklopa već u prvoj polovici 19. stoljeća izmijenila izvorni oblik. Ladanjska kuća, označena česticama zgrada 266, 267 i 268, zahvaća ukupan današnji tlocrtni gabarit, na način da je čestica zgrade 268 označena kao njezin istočni ograđeni dio. Na karti je prikazana udvojena šetnica, kao i geometrijska artikulacija prednjega vrtnog prostora.

- Građevni planovi – nacrti za adaptaciju ladanjske kuće, s kraja 19. stoljeća (Građevni planovi općine Dubrovnik, kutija br. 43/4)

U nacrtu za adaptaciju kuće dr. Iva Rubriziusa iz 1886. godine zapadni i istočni dograđeni dio prikazani su kao novi: zapadni drukčijom oznakom, a istočni tanjom debljinom zida. Razmatranjem arhivske katastarske karte, priloženog nacrta, kao i analize stanja na terenu, moguće je zaključiti kako je središnji dio kuće bila jezgra ladanjskog zdanja, a to je svakako imalo utjecaja na prostornu organizaciju prvotnoga vrta.

- Akvarel Antuna Barača iz 1834./ 35. godine, Brsalje, Jamine

Vrlo zanimljiv kulturno-povijesni likovni prikaz Vojničke poljane donosi, uz ostale pojedinosti i pogled na jugozapadni potez ogradnoga zida sklopa Rubrizius-Galjuf-Doršner, s ulazom i nekadašnjim paviljonom iznad njega. Usporedbom građevina koje okružuju Vojnički trg na akvarelu s austrijskom katastarskom kartom zaključuje se da su grafički prikazi usklađeni pa se mogu smatrati i pouzdanim izvorima za proučavanje izgleda toga predjela u prvoj polovici 19. stoljeća.

25 Mladen Obad Ščitaroci, *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova*, Zagreb, 1992, str. 133-140

Geodetska snimka sklopa / areal zaštitnih arheoloških radova

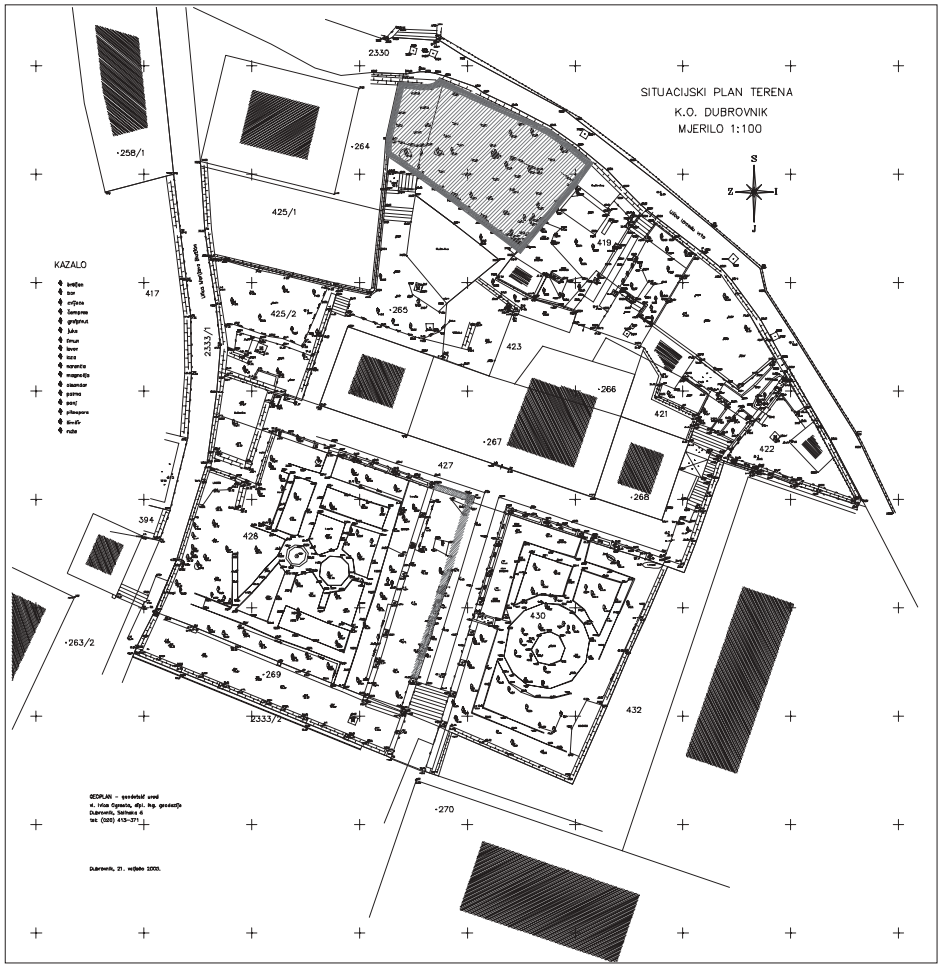

Zaključak

U obnovi povijesnih vrtova rijetko će se moći primijeniti samo jedna metoda obnove, a najčešće će biti potrebno ujediniti nekoliko metoda zajedno (rekonstrukcija, konzervacija, rekompozicija). Bez obzira na to koja se metoda obnove primjenjuje, svaka intervencija u povijesnim vrtovima mora se temeljiti na znanstvenim istraživanjima.[25] Da bi se utvrdili osnovni principi i metodologija obnove povijesnoga vrta, kao izrazite spomeničke vrijednosti, nužno je prethodno provesti zaštitne istražne radove.

1. Potrebno je izvršiti zaštitna arheološka istraživanja u sjeverozapadnome dijelu gornjega, stražnjeg vrta ljetnikovca kako bi se ispitalo postojanje ostataka moguće crkve sv. Vida. Nadalje, za lokalitet crkve vezuje se i postojanje grobova (prema arhivskim dokumentima) pa je potrebno istražiti širi areal stražnjega vrta.
2. Potrebno je arheološki ispitati izvornu raščlanjenost prvotnoga, renesansnog vrta, što se odnosi na sondiranje duž zemljane šetnice prednjega vrta.

Povijesni vrt ljetnikovca Rubrizius-Galjuf-Doršner valoriziran je po svojim odlikama kao povijesni vrt slojevita razvoja, s dominantnom fazom 19. stoljeća, pa je njegovu obnovu i rekultivaciju potrebno rješavati sukladno njegovu zatečenom vrtno-gradbenom slogu. Svi zatečeni arhitektonski elementi prednjega vrta: južni ogradni zid s

horizontalnom šetnicom nad njim, glavna, udvojena šetnica s obrubnim zidićima i stupovima, predvorje kuće, kao i vrtni likovi rekonstruiraju se prema zatečenom stanju. Vrtno-perivojno rješenje treba uskladiti s karakterom cjeline vrta.

Mramorni stup, kao izniman nalaz osobite vrijednosti, nužno je restauratorski obraditi i primjereno prezentirati.

U zapadnome bočnom vrtu sklopa već i danas pohranjeni su elementi kamene arhitektonske plastike, koje treba sačuvati i na primjereni način prezentirati u sklopu rješenja ukupnoga vrtnog prostora.

Uređenje stražnjega vrta ljetnikovca uvjetovano je zaštitnim arheološkim istraživanjima i rekonstrukcijom kuće s reljefom Gospe s Isusom na portalu, označene kao čestica zgrade 265. k.o. Dubrovnik. Rekonstrukcija kuće s reljefom u stražnjem vrtu sklopa zahtijeva cjelokupan konzervatorski postupak – od izrade detaljne dokumentacije postojećeg stanja, istražnih radova, do izrade projekta i restauratorske obrade skulpturalnoga dijela portala.

Nakon završenih istražnih radova i prezentacije arheoloških nalaza bit će moguće predstaviti važnu i za grad još dovoljno nerasvijetljenu povijesno-graditeljsku slojevitost predjela Pila, a perivojnim uređenjem nekad zapušten vrtni prostor napokon će biti primjereno tretiran.

Literatura

1. Beritić, L. (1958.), *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb, JAZU
2. Bersa, J. (1941.), *Dubrovačke slike i prilike od 1800-1880*., Matica hrvatska, Zagreb
3. Fiskovic, I. (1994.), *Tradicije i inovacije u urbanističkom liku starog Dubrovnika*, Dubrovnik, 4/1994., Dubrovnik
4. Horvat-Levaj, K. (2006.), *Između ljetnikovaca i palača – reprezentativna stambena arhitektura dubrovačkog predgrađa Pila u 18. st*., Kultura ladanja, zbornik radova sa znanstvenih skupova Dani Cvita Fiskovića, Zagreb
5. Jeremić, R., Tadić, J. (1939.), *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika,II*., Beograd
6. Lučić,J. (1970.), *Prošlost dubrovačke Astareje, Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366*., Zagreb, Dubrovnik
7. Obad Ščitaroci, M. (1992.), *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova,* Školska knjiga, Zagreb
8. Peković, Ž. (1991.), *Građevni razvoj zvonika Franjevačke crkve u Dubrovniku*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 17/1991.
9. Planić-Lončarić, M. (1980.), *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb,
10. Prijatelj, K. (1960.), *Dubrovački akvareli Antuna Baraća*, Beritićev zbornik, Dubrovnik
11. Sopta, J. (2004.), *Samostan Male braće*, Zagreb
12. Šišić, B. (2003.), *Vrtni prostori povijesnog predgrađa Dubrovnika od Pila do Boninova*, HAZU, Zagreb-Dubrovnik
13. Žile, I. (1997.), *Naselje prije grada*, Dubrovnik br. 4/97., Dubrovnik

Katja Marasović, Ivo Vojnović

Istraživanje i prijedlog obnove kule Cipico u Kaštel Novome

Research and renewal proposal of the Cipico castle in Kaštel Novi

Po uzoru na ostale kaštelanske posjednike te za zaštitu težaka i posjeda od Turaka, trogirski plemić Pavao Antun Cippico, unuk Koriolana Cippica, 1512. godine gradi svoju kulu i utvrđeno naselje na hridima u moru južno od crkve sv. Petra od Klobučca. Kula se u velikoj mjeri sačuvala do danas. To je trokatnica približno kvadratnoga tlocrta, s četverostrešnim krovom i prizemljem sagrađenim u pokosu terena. Međutim, postoje dokazi da je izvorno ona imala još jedan, i to konzolno izbačeni, kat – *mašikul*, poput kule koju je trogirski biskup Marcello podigao godine 1500. u Marini pokraj Trogira.

Kuli se prilazilo preko drvenoga pokretnog mosta. Osim svoje obrambene uloge, ona je bila namijenjena i povremenom boravku obitelji Cippico. Imala je dva balkona na drugom katu, jedan na jugu iz najranijega razdoblja i drugi koji je naknadno ugrađen na sjeverno pročelje. Jednokrako je stubište postavljeno uz istočni zid, a drvene međukatne konstrukcije oslanjale su se na kamene konzole, i kako je to običaj u kulama, naizmjenično se mijenjao smjer greda na svakomu katu. Na pročeljima se ističu renesansni otvori s karakterističnom profilacijom vijenca, od kojih neki imaju kanelirane doprozornike. S obzirom na položaj otvora i balkona na pročeljima te renesansnoga pila u unutrašnjosti, može se zaključiti da je izvorno *piano nobile* bio na drugomu katu.

Krajem 19. stoljeća, tada već ruševnu kulu kupuje obitelj Katalinić i uz nju s istočne strane gradi spremište za vino, koje je poslije dograđeno prema jugu. Sa zapadne strane sagrađena je lučica. Na taj je način kula izgubila svoj izbočeni položaj u odnosu na naselje. Sedamdesetih godina 20. stoljeća kula je rekonstruirana i u njoj je 1987. osnovana *Galerija Studin*, a 1991. Zavičajni muzej Kaštela. Organiziraju se izložbe, predavanja i razni događaji, te ona postaje značajno središte kulturnoga života Kaštela. Danas je želja novoga vlasnika da kulu zajedno sa spremištem vina preuredi u hotel.

Like many other Kaštela patricians, the Trogir nobleman Pavao Antun Cippico, grandson of Koriolan Cippico, built his tower and fortified settlement in 1512 on the cliffs south of the St. Peter's Church and Klobučec in order to protect his estates and peasants from Turkish invasion. Most of the tower has been preserved until today. It is a three-storey construction with a square layout, with four-eave roof and a ground floor built into the hill. However, there is evidence that it originally had another, forward console floor – *mašikul* – like the tower bishop Marcello of Trogir erected in 1500 at Marina near Trogir.

The tower could be reached through the wooden drawbridge. It had two balconies on the second floor, the one on the south side from the earliest period, and the subsequently added one on the northern façade. The staircase was installed along the east wall, and wooden beam constructions reclined against the stone consoles, with – as was customary in towers – the beams being placed in opposite directions on each floor. Renaissance apertures with characteristic coronals are prominent on the façade, some of which have channeled window frames. Considering the setting of apertures and balconies on the façade, and the Renaissance column in the tower interior, it can be deduced that the *piano nobile* was originally situated on the second floor.

At the end of the 19th century, the already ruinous tower was bought by the Katalinić family. Along its eastern side they built a wine depository, which was later extended toward the south side. On the west side, a small sea-port had been constructed. Thus, the tower lost its gibbous placement in relation to the settlement.

In the 1970s the tower was reconstructed and from 1987 it housed the Studin Gallery, and from 1991 the Kaštela Native Museum. It housed exhibitions, lectures and numerous other events and thus became an important cultural center of the Kaštela region. The new owner plans to transform the tower and its wine depository into a hotel.

kula Cipico
Kaštel novi
prijedlog obnove

Cipico castle
Kaštel novi
Renewal proposal

Doc.dr.sc. Katja Marasović, dipl.ing.arh.
Građevinsko-arhitektonski fakultet Sveučilišta u Splitu
Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Mediteranski centar za graditeljsko naslijeđe
Bosanska 4, 21000 Split, Hrvatska / Croatia
Tel. +385 (0)21 360 082, 347 798
E-mail: katja.marasovic@st.htnet.hr

Ivo Vojnović, dipl.ing.arh.
Ured ovlaštenog arhitekta
Mihaljevića 1, 21000 Split, Hrvatska / Croatia
Tel. +385 (0)21 314 977
Fax +385 (0)21 314 979
E-mail: ivo.vojnovic@st.t-com.hr

Poput splitskih i trogirskih plemića koji su radi obrane od Turaka na obali Kaštelanskoga zaljeva podigli svoje utvrde, trogirski plemić Pavao Antun Cippico sagradio je početkom 16. stoljeća kulu u moru, u blizini crkve sv. Petra od Klobučca i sjeverno od nje formirao utvrđeno naselje. Naselje je dobilo naziv Kaštel Novi (*Castel Cippico Nuovo*) kako bi se razlikovao od naselja njegova djeda Coriolana Cippica, koje nosi naziv Kaštel Stari (*Castel Cippico Vecchio*).

Trogirski knez Aloysio Aurio izdao je 7. studenoga 1512. godine odobrenje[1] za gradnju, u kojem među ostalim stoji: *„Dozvoljavamo i dodjeljujemo ovom presudom rečenom gospodinu Pavlu Antunu Cippicu, na osnovi dodijeljene nam ovlasti, povodom časne i ponizne molbe, da sagraditi može u moru o svom trošku jednu zidanu kulu ispod hridi ispod crkve sv. Petra u Trogirskom Velom polju i da na tim hridima sagradi jedan revelin, 60 paša u kvadrat, iduci prema terenu rečenog pokojnog gospodina Koriolana, postavljajući njegov pokretni most na kopno, i utvrditi rečeni revelin i kulu sa svime što je potrebno i čini se zgodno rečenom gospodinu Pavlu Antunu za očuvanje sebe i svojih težaka, svojih i njihovih stvari, kao što je ostalima dodijeljeno."*

Kula i naselje spominju se u dokumentima prvi put 1515. godine, kada su ih napali Turci u noći 13. lipnja. Stanovnici su se spasili bježeći brodovima koji su iz Trogira došli po njih.[2]

Na temelju odobrenja za gradnju može se zaključiti da je čitavo utvrđeno naselje Pavla Cippica sagrađeno na hridima u moru, što je čest slučaj u Kaštelima.[3] Bilo je okruženo zidovima s tri strane: s istoka, sjevera i zapada. Prema jugu nije bilo utvrđeno, već su se bočni zidovi pružali prema jugu do dubine koja je jamčila sigurnost. Unutar naselja naselili su se stanovnici srednjovjekovnih potkozjačkih sela.

Postojala su samo jedna vrata, i to na istočnomu dijelu sjevernoga zida, kojima se s kopna prilazilo preko kamenoga mosta i drvenoga pokretnog mosta. Trg, koji je nakon prestanka opasnosti od Turaka nastao zasipanjem toga prostora, dobio je naziv Brce.[4] I pred kulom Cippico postojao je most, što potvrđuju otvori za lance pokretnoga mosta na sjevernomu pročelju kule, koji se spominje i u povijesnim izvorima.

Kula i naselje stradali su 1523. godine u požaru. Venecijanska je vlast pomogla obnovu kule, mosta i kuća težaka novcem i građevnim materijalom.[5] U još jednom požaru koji se dogodio 1575. godine, izgorjele su sve kuće naselja, koje je tada imalo 80 „*dimova*", a težaci su brodovima pobjegli u Apuliju. Alviž Cippico popravio je kulu i kuće naselja, te je uspio vratiti svoje težake na njihova ognjišta.[6]

Nakon prestanka turske opasnosti krajem 17. stoljeća naselje se širi van zidova i nasipa se obala. Članovi obitelji Katalinić, poznati trgovci vinom, sredinom 19. stoljeća otkupljuju od obitelji Cippico tada već ruševnu kulu[7] i uređuju je. Krajem 19. stoljeća s istočne strane grade prizemno spremište, naknadno ga proširuju prema jugu. Tada se za potrebe trgovine zapadno od kule gradi i luka.

1 Dozvola za izgradnju Pavlu Antunu Cippicu, Sveučilišna knjžnica u Splitu, M-31, preveo Vjeko Omašić.

2 Karaman, D.F. (1891.) *Castel Nuovo*, Buletino di arceologia e storia dalmata XIV, Split, str. 80.

3 Marasović, K. (1996.) *Kaštel Novi i kula Cippico*, Kaštelanski zbornik 5, Kaštela 1996., str. 35-52; Marasović, K. (2003.) *Nastanak i razvitak kaštelanskih utvrđenih naselja*, Histria antiqua, br. 11, str. 511-528.

4 Pera, J. (1997.) *Povijest Kaštel Štafilica*, Kaštela, str. 22. – *„Mijenja sam, da se postanak rieći brce ima tražiti u riečima „brvna" i „brci", to jest u krupnim i malim balvanima, od kojih je bio sastavljen pomični most na Vratima Sela*".

5 Karaman, D.F. (1891.) *Castel Nuovo*, Buletino Dalmato .... XIV, str. 78. i 79. Materijal za popravak kule i naselja sastojao se od: *„dvije grede (bolzoni) od ariša i 25 starih dasaka za popravak mosta kaštela, a za popravak kuća 100 dasaka vrste „puja", 100 greda, 25.5 tisuće čavala i 500 čavala druge vrste"*.

6 Karaman, D.F. (1891.) *Castel Nuovo*, Buletino Dalmato .... XIV, str. 79.

7 Podaci iz Austrijske katastarske izmjere, Povijesni arhiv u Splitu, Arhiv mapa.

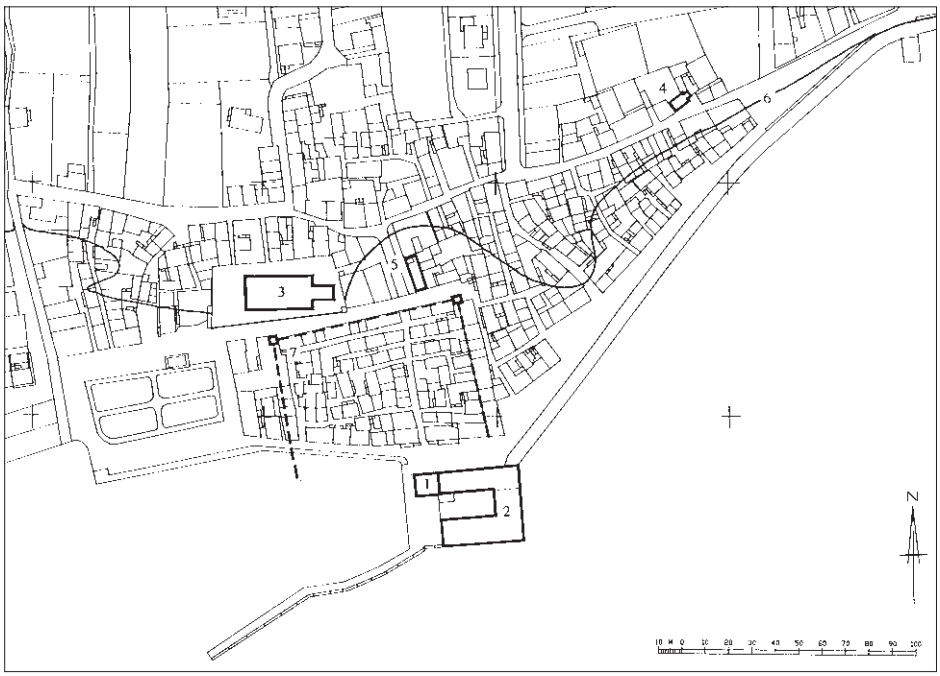

Plan Kaštel Novoga (izvor: Katja Marasović, 1996.)
1. kula Cippico, 2. spremište Katalinić,
3. crkva sv. Petra, 4. crkva sv. Roka, 5. loža,
6. linija pretpostavljene izvorne obale,
7. obrambeni zidovi naselja

Postojeće stanje

Kula Cippico je trokatna građevina gotovo kvadratnoga tlocrta, s četverostrešnim krovom i prizemljem sagrađenim u pokosu terena. Na sredini sjevernoga pročelja jesu „kopnena" vrata, a istočno od njih jedna uža, naknadno probijena. Vratima se prilazilo drvenim pokretnim mostom kojega su otvori za lance još sačuvani u razini prvoga kata. Nad vratima je mramorna ploča s natpisom koji je danas potpuno nestao. Iznad nje je kameni grb obitelji Cippico. Lijevo i desno su dva reljefa lava. Na južnoj strani bila su „morska" vrata koja su bila glavna veza s Trogirom jer znamo da se u ono doba uglavnom prometovalo brodovima. Tu su, dakle, Cippicovi pristajali brodovima i tu se ukrcavalo ulje i vino pohranjeno u prizemlju kule te odvozilo u konobe njihovih kuća u Trogiru. Ta su vrata u slučaju opasnosti služila za evakuaciju. Iznad njih također je grb obitelji. U unutrašnjosti prizemlja vidljivi su otvori za topove, kojih su grotla prema van na nekoliko mjesta zazidana.

Na prvomu katu nalaze se po dva prozora na svakom pročelju osim na istočnom, gdje su prozor i vrata. Ta grubo izvedena vrata bez okvira nastala su u 19. stoljeću na mjestu prijašnjega prozora kao veza s potkrovljem dograđenoga skladišta vina. Prozori na sjevernom, istočnom i južnom pročelju imaju profilirani natprozornik. Drugi je kat na sjevernom i južnom pročelju rastvoren balkonskim vratima, od kojih ona sjeverna imaju trostruke renesansne kanelure i profiliranu klupčicu što je naknadno tučena. Vrata na južnom pročelju jednostavna su, bez kanelura, s jednostavno profiliranim nadvratnikom. Prozori na istočnom pročelju imaju profiliranu klupčicu i doprozornike ukrašene kanelurama, dok su oni na zapadu jednostavnog izraza i bez klupčice. Na sjevernom i južnom pročelju trećega kata nalazi se po jedan prozor identičnoga sloga, s kaneliranim doprozornicima, profiliranom klupčicom i jednostavno profiliranim natprozornikom. Na istočnom su pročelju dva prozora. Južni je istoga formata kao i oni na sjeveru i jugu, ali nema kanelirane doprozornike, a klupčica mu je gotičke profilacije. Sjeverni prozor na istomu pročelju naknadno je probijen u niši kamina. Na za-

Kula Cippico u Kaštel Novome (izvor: Mario Klaić)

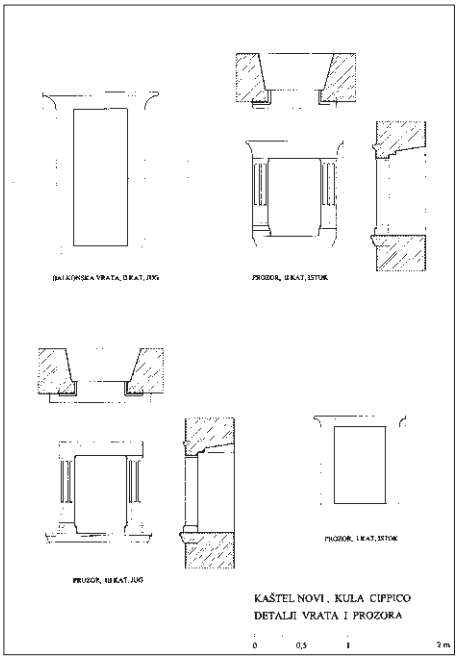

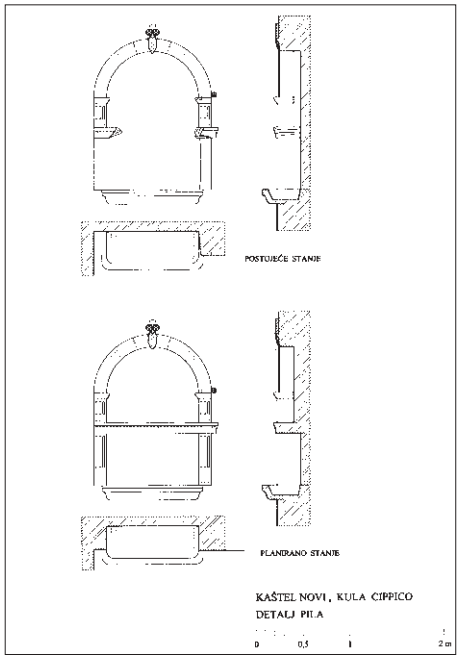

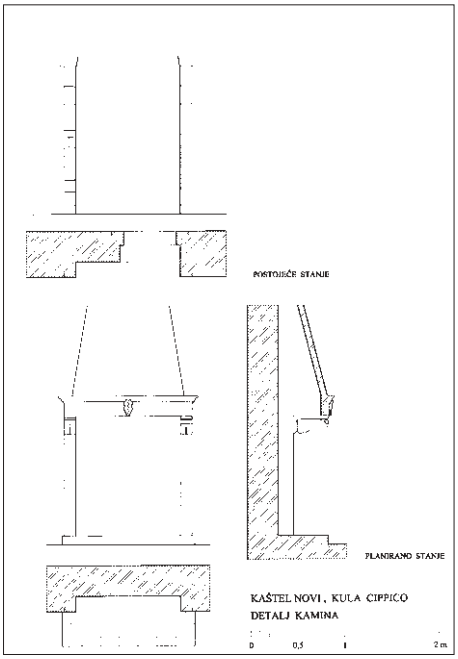

Kula Cippico, tipovi vrata i prozora
(izvor: Ivo Vojnović, 2006.)

Kula Cippico, pilo na drugomu katu južnoga pročelja
(izvor: Ivo Vojnović, 2006.)

Kula Cippico, kamin na trećemu katu istočnoga pročelja
(izvor: Ivo Vojnović, 2006.)

padnom su pročelju dva prozora s jednostavno profiliranim nadprozornikom. Između njih je zazidani prijašnji otvor kojega je kameni okvir veoma oštećen.

Glavnina prozora na kuli ima sličnu mjeru: 70 cm širine i 103 cm visine. Jedina dva prozora koja odstupaju od ovih mjera jesu dva prozora na prvomu katu sjevernoga pročelja. Njihova je mjera 87 cm širine i 123 cm visine. Važno je naglasiti da na kuli Cippico postoji karakteristična profilacija nadvratnika i natprozornika koja podsjeća na lotosov cvijet. Kameni elementi na pročeljima doživjeli su razna oštećenja. Gotovo svi otvori, osim vrata u prizemlju dobili su karakteristične utore po obodu otvora za postavljanje drvenog okvira škura. Uništene su tako renesansne kanelure, profilirane klupčice i vijenci. Velika oštećenja po rubovima otvora nastala su i zbog korozije željeznog okova za ovjes škura. Razaranje kamena uzrokovala je i neposredna blizina mora, a požari koji se spominju u povijesnim izvorima zasigurno su ostavili svoj trag. Neka su oštećenja posljedica topovske paljbe.

U unutrašnjosti kule na južnom pročelju drugoga kata očuvano je renesansno kameno pilo koje se sastoji od kamenoga korita, police i luka iznad nje, na kojemu je grb obitelji Cippico. Na trećem je katu još jedno pilo jednostavnijeg oblika, te već prije spomenuta niša kamina.

Postojeće su međukatne konstrukcije od armiranoga betona a izvedene su sedamdesetih godina 20. stoljeća prilikom uređenja kule. Izgled prijašnje drvene međukatne konstrukcije, vjerojatno iz 19. stoljeća, zabilježen je na arhitektonskoj snimci iz 1966. godine.[8] Na zidovima su sačuvane trbušaste jednostavno profilirane kamene konzole. Drvena krovna konstrukcija iz 19. stoljeća, zajedno s drvenom napom komina koji je bio u potkrovlju, sačuvana je do danas.

Prva renesansna faza

Analizom postojećega stanja, a na temelju povijesnih izvora i komparativne građe, moguće je pretpostaviti izvorni izgled kule Cippico i slijed kasnijih preinaka.

8 Arhitektonski snimak kule Cippico u Kaštel Novome, mjerilo 1:50, Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, 1966., snimila Stanka Machiedo.

Kula je sagrađena između 1512., kada se ugovara njezina izgradnja, i 1515. godine kada je bila napadnuta od Turaka. Ona je sagrađena *„infra ultimas seccas in mari"* (*ispod posljednjih hridi u moru*),[9] oko 100 metara daleko od izvorne obale.[10] Postoje dva ugovora vezana za njenu gradnju, oba iz 1512. godine. Prvi je ugovor između Pavla Cippica te majstora Pavla Zudenića i Jakova Markovića o gradnji donjega dijela kule:[11] *„Napraviti temelj rečene zgrade u moru postavivši najprije temelje široke najmanje pet stopa i u kvadrat sedam paša (12,17 metara) idući s tim temeljima stepenasto u pokosu prema zadnjem redu prema gore tako da zadnji red bude šest paša (10, 43 metara) u kvadrat iznad vode"*, tako da na dnu zid bude širine 5 stopa (1,74 metara), a na vrhu 3 stope (1,04 metara). Visina gradnje na najdubljemu mjestu bila bi 8 stopa (2,78 metara). Veličina tlocrta današnje kule nad pokosom jest 10,6 na 9,6 metara, a debljina zida na tome je mjestu 70 centimetara.

Dana 25. siječnja 1512. godine[12] Pavao Antun Cippico sklopio je drugi ugovor s majstorima Pasinom iz Pavije, Nikolom Leonićem, Nikolom Zudenićem i Matijom Benišićem za izradu kamene građe:[13] *„Rečeni majstori klesari obećaše i obvezaše se reč. gosp. Pavlu Antoniju učiniti 120 paša blokova tako da manji on njih bude dug i širok 2 stope i manji da bude visok 1.5 stopu. Ovi da budu obrađeni na puntu puntarola i na puntu od mlata u pokosu (*ad pontam pontaroli, ed ad pontam martelli in scarpam) *kako dolikuje dobrim majstorima tako da mogu ugraditi bez ikakvog drugog troška gosp. Pavla Antonia. Za svaki pak mali blok rečenog kamena obrađen kao gore, reč gosp. Pavao Antun. obećao je dati i isplatiti 15 malih solida: također spomenuti majstori se obvezaše reč. gosp. Pavlu Antonu učiniti 10 miljaria kamena obrađenih 'na miljarij' kako dolikuje dobrim majstorima."*

Postoje, međutim, pokazatelji koji upućuju na to da je kula izvorno imala još jedan kat[14] u obliku *mašikula*:[15]

- Kule na svojemu najvišem katu obično imaju obrambeni element: krunište, mašikul ili breteš, a kula Cippico u svom današnjem obliku nema ni jedan od tih elemenata;
- Kula Cippico je po tlocrtnoj dimenziji, po visini katova pa čak i po rasporedu otvora na pročeljima vrlo slična biskupskoj kuli u Marini iz 1500. godine koja je imala mašikul na zadnjem katu i koji je na temelju ostataka rekonstruiran;[16]
- Kulu Cippico gradili su majstori Pavao Zudenić i Jakov Marković iz Trogira, isti majstori koji su kasnije gradili Kaštilac u Gomilici, kojega kula također ima *mašikul*. U ugovoru o izgradnji Kaštilca[17] od 25. siječnja 1529. godine stoji *„više ili manje slično utvrdi gospodina Pavla Cippica, trogirskog plemića"*.

Za razliku od kule u Marini, gdje su se sačuvale konzole *mašikula* i dijelovi njegova unutarnjega zida, kula Cippico sačuvana je točno do razine dna konzola, tako da se na njoj nije sačuvao ni jedan element *mašikula*. Međutim, prilikom izrade konzervatorskog elaborata za uređenje kule 2005. godine[18] uočen je jedan detalj koji nedvojbeno dokazuje da je kula imala još jedan kat. Na današnjemu zadnjem katu kule, u njegovu sjeveroistočnom kutu, točnije – na sjevernoj strani istočnoga zida, sačuvani su ostatci zidne niše i u njoj recentno otvoren prozor. Niša je zapravo sačuvano ložište kamina. S obje su se strane sačuvali kameni pragovi kamina i iznad njih ostatci odsječenih konzola i vijenca kamina. Nad njima je prvi red kamena sa skošenjem karakterističan za napu koja se, idući prema vrhu, sužavala i pretvarala u dimnjak. Ona je očito uklonjena zajedno s cijelim četvrtim katom. Nape su obično bile vidljive u interijeru, pa je očito da današnja mala visina trećega kata od samo 2,1 metra nije izvorna, već je prostor bio viši, a međukatna je konstrukcija ležala iznad konzola mašikula, kako je to slučaj u kuli Kaštilca u Kaštel Gomilici.

Biskupska kula u Marini pokraj Trogira (izvor: Katja Marasović)

9 Ugovor o gradnji kule: Fisković, C. (1981.) *Osobitosti trogirsko-splitskih kaštela, ljetnikovaca*, Kulturna baština 11-12, Split, str. 43-44.

10 Marasović, K. (1996.) *Kaštel Novi i kula Cippico*, Kaštelanski zbornik 5, Kaštela 1996, str. 35-52.

11 Ugovor o gradnji kule: Fiskovic, C. (1981.) *Osobitosti trogirsko-splitskih kaštela*, *ljetnikovaca*, Kulturna baština 11-12, Split, str. 43-44.

12 Prema venecijanskom računanju vremena kalendarska godina započinje prvog ožujka.

13 Ugovor za izradu kamene građe: Fiskovic, C. (1981.) *Osobitosti trogirsko-splitskih kaštela, ljetnikovaca*, Kulturna baština 11-12, Split, str. 43-44.

14 Marasović, K. (1996.) *Kaštel Novi i kula Cippico*, Kaštelanski zbornik 5, Kaštela 1996, str. 35-52.

15 Mašikul je zidani obrambeni element konzolno izbačen iz linije zida koji brani zidove u vertikalnom smjeru.

16 Machiedo, S. (1987.) *Rekonstrukcija i adaptacija kule u Marini*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, br. 4/1987.-5/1979., str 185.

17 Fiskovic, C. (1950.) *Umjetnički obrt XV-XVI stoljeca u Splitu*, Zbornik Marka Marulica, Zagreb, str. 159., bilj. 84.

18 Vojnović, I. (2005.) *Kula Cippico*, Kaštel Novi, Konzervatorski elaborat, 2005.

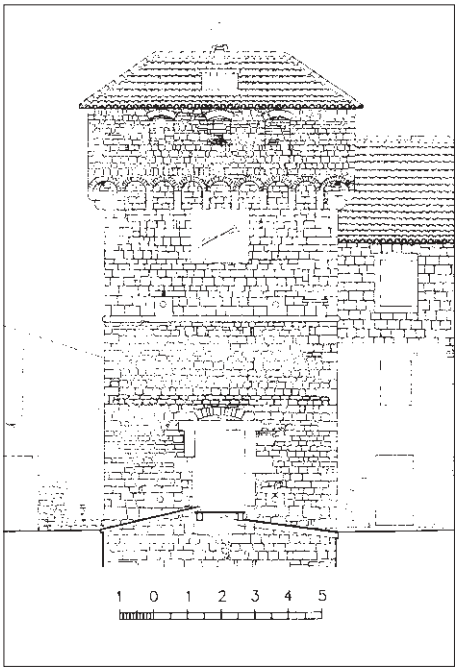

Kula Kaštilca u Kaštel Gomilici, sjeverno pročelje (izvor: Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, 1977., snimili Neno Ivanišević i Igor Bikić)

Na temelju rasporeda konzola na kuli u Marini i mašikula na kuli u Kaštel Gomilici, na kojemu su se sačuvali prozori i krovna konstrukcija, može se pretpostaviti da je mašikul kule Cippico imao na svakomu zidu deset konzola (ne računajući one ugaone) i da je imao po četiri prozora na svakomu pročelju. Mašikul je obično bio od sedre (kula Kaštilca u Kaštel Gomilici) ili opeke (kula Cambi) kako bi što manje teretio konzole na kojima je bio sagrađen. Lukovi koji su nosili plašt u oba su sačuvana kaštelanska primjera od opeke. Mašikul je porušen vjerojatno u drugoj polovici 19. stoljeća. U naselju postoji predaja da je kuća sjeveroistočno od kule sagrađena materijalom kule. Prema austrijskom katastru ta je kuća sagrađena u isto vrijeme kada je kula postala ruševina.[19]

Kula je osim svoje obrambene uloge bila namijenjena i stanovanju, a poput ostalih kaštelanskih utvrda sigurno je imala i gospodarsku ulogu.[20] Sudeći po položaju reprezentativnoga pila i ostatcima balkona, *„piano nobile"* bio je na drugomu katu, što je tipično za kaštelanske utvrde. Na južnom pročelju sačuvana je jedna kompletna konzola i četiri odsječene, te dvoja vrata balkona. Na sjevernom pročelju sačuvano je pet odsječenih konzola i dvoja vrata balkona. Krajnje istočne konzole sjevernoga i južnoga balkona nisu sačuvane. Prema nekim pokazateljima balkoni nisu građeni u isto vrijeme:[21]

- na pojedinim odsječenim konzolama sjevernoga balkona mogu se uočiti profilacije kaseta na bočnim stranama, dok bočne strane konzole južnoga balkona nemaju ukrasa;
- u zidu kule oko konzola sjevernoga balkona postoje tragovi prezidavanja i umetanja manjih redova kamena, što se oko konzola južnoga balkona ne može uočiti, pa se može zaključiti da su ugrađene prilikom gradnje kule;
- konzole južnoga balkona prolaze kroz čitavu debljinu zida, što kod onoga sjevernog nije slučaj;
- vrata južnoga balkona ugrađena su prilikom gradnje kule, dok su ona sjeverna nastala preuređenjem prozora koji su se prije tu nalazili.

Iz toga proizlazi da je južni balkon građen istodobno s kulom, a sjeverni je ugrađen kasnije. Pravilo je u kaštelanskim utvrdama da je njihovo južno pročelje, koje gleda prema moru, bilo vrlo reprezentativno jer nije izloženo neprijatelju, dok sjeverni dio ima obrambeni karakter. Stoga je i logično da je izvorno balkon bio samo prema moru, kao i na kuli u Marini.

Konzole južnoga balkona trostruke su, s gotičkom profilacijom, bez ukrasa na bočnim stranama. S obzirom na mali izbačaj konzole južnoga balkona (omjer ukupne visine i konzolnog izbačaja jest 1:1), može se pretpostaviti da je imao punu kamenu ogradu. Pokazalo se, naime, da su konzole iz kasnijeg vremena, s ogradom od stupića, više konzolno izbačene, zbog toga što je težina ograde manja. Kako dosad nisu pronađeni elementi ograde balkona, nije moguće rekonstruirati njen izvorni izgled.

Druga renesansna faza

Kula Cippico, kao i ostale kaštelanske utvrde, doživjela je preinake još u 16. stoljeću. Na sjeverno pročelje uzidan je balkon, što se ne uklapa u obrambenu ulogu kule. Iako su konzole balkona očuvane u maloj mjeri, može se uočiti da su profilacije kaseta na njihovim bočnim stranama slične onima koje se nalaze na konzolama balkona kule Ferro u Kaštel Štafilić u. Taj balkon ima ogradu od profiliranih renesansnih stupova, a nose ga dvostruke konzole s tipičnim renesansnim ukrasom. Ostatak završetka iste takve konzole pronađen je u unutrašnjosti kule Cippico, na zapadnom zidu prizemlja,

19 Podatci iz operata austrijskog katastra iz 1831. godine reambuliranog sedamdesetih godina 19. stoljeća. Povijesni arhiv u Splitu, Arhiv mapa.

20 Marasović, K. (2002.) *Kaštelanski kašteli*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, mentor prof.dr.sc. Vladimir Bedenko. U prizemlju kaštelanskih utvrda proizvodili su se i pohranjivali poljodjelski proizvodi.

21 Marasović, K. (1996.) *Kaštel Novi i kula Cippico*, Kaštelanski zbornik 5, Kaštela 1996, str. 35-52.

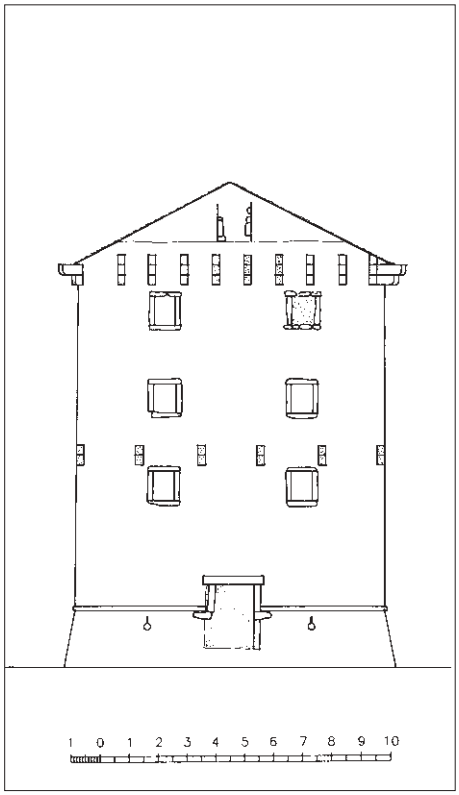

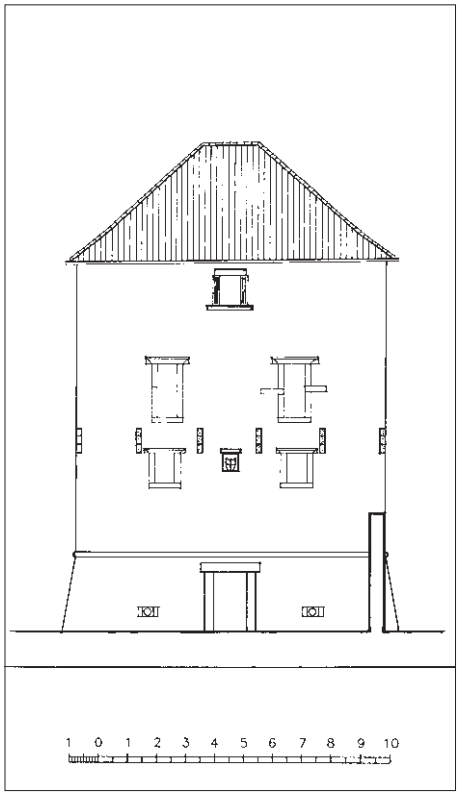

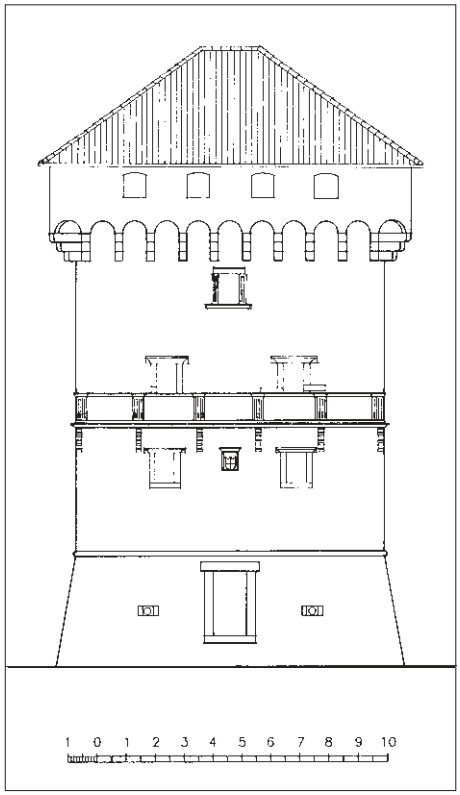

Biskupska kula u Marini pokraj Trogira, sjeverno (morsko) pročelje prije obnove (izvor: Katja Marasovic, 1996., prema arhitektonskoj snimci iz 1970. koju je izradio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture)

Kula Cippico u Kaštel Novome, južno (morsko) pročelje, postojece stanje (izvor: Katja Marasovic,

Kula Cippico u Kaštel Novome, južno (morsko) pročelje, pretpostavljeno izvorno stanje (izvor: Katja Marasović 1996., dopunio Ivo Vojnović 2006.)

Kula Cippico, očuvana konzola južnoga balkona (izvor: Katja Marasovic, 1996.)

gdje je ona naknadno ugrađena. Dimenzije njena presjeka odgovaraju ostatcima konzola balkona na sjevernomu pročelju kule. Stoga raspolažemo svim elementima potrebnim za rekonstrukciju sjevernoga balkona na kuli Cippico.

Prilikom ugradnje balkona prozori, koji su se tu prije nalazili, pretvoreni su u vrata. Oni su imali renesansnu profiliranu klupčicu koja je iskorištena za prag balkonskih vrata, pa je njezina profilacija otučena da ne bi smetala kamenoj ploči balkona. Zbog ugradnje konzola balkona, na prvom su katu izvedeni novi, većega formata, i postavljeni između konzola, dok su oni prijašnji najvjerojatnije prebačeni na treći kat zapadnoga pročelja.

Prijedlog obnove

Posljednjih 20 godina kula Cippcio zauzimala je važno mjesto u kulturnom životu Kaštela. Godine 1987. u njoj je osnovana Galerija Studin, a od 1991. Zavičajni muzej Kaštela. Tu su organizirane razne izložbe i predavanja, a neko se vrijeme prizemlje kule se koristilo kao gradska sala za vjenčanja.

Želja je novoga vlasnika da kulu, zajedno sa spremištem vina, preuredi u hotel. Kula bi se u tom projektu ipak izdvojila i uredila kao ekskluzivni smještajni prostor. Međutim, trebalo bi osigurati da jedna etaža dobije javnu namjenu kako bi bila pristupačna javnosti.

Prilika je to da se obnovi završni kat, mašikul, čime bi kula dobila toliko potreban akcent koji je izgradnjom okolnih građevina izgubljen. Rekonstrukcijom renesansnih balkona naglasio bi se njen rezidencijalni karakter. Osim toga, trebalo bi na primjeren način urediti neposredni okoliš kule, koja je danas zbijena između prometnice i luke.

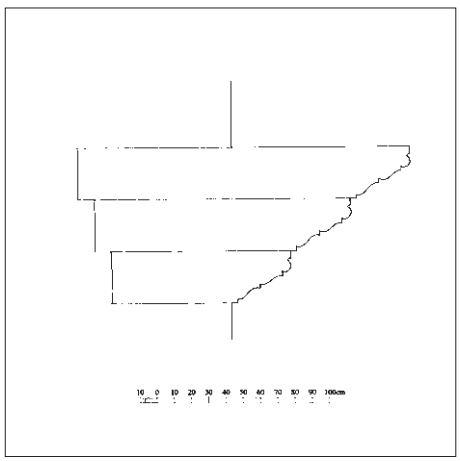

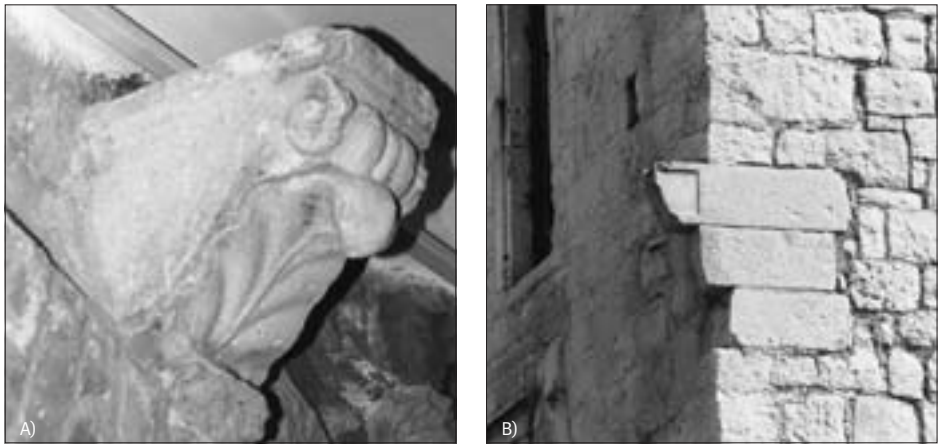

Kula Cippico, očuvani elementi konzole sjevernoga balkona:
a) ostatci trostruke renesansne konzole na sjevernom pročelju,
b) završetak renesansne konzole, naknadno ugrađen u zapadni zid prizemlja

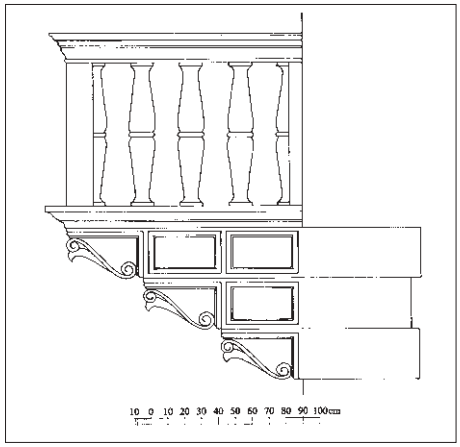

Kula Ferro u Kaštel Štafiliću, renesansni balkon

Kula Cippico, rekonstrukcija sjevernoga balkona (izvor: Katja Marasović, 1996.)

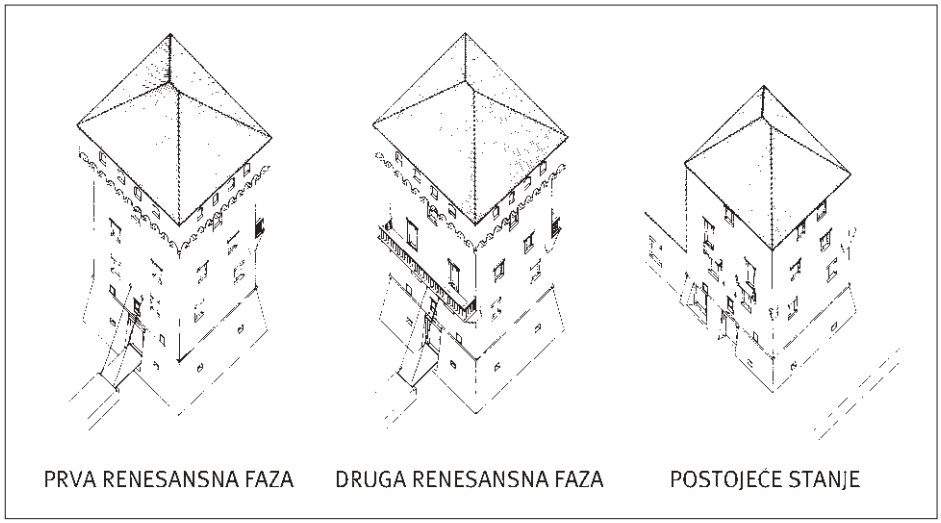

Kula Cippico u Kaštel Novome, prostorni razvoj (izvor: Katja Marasović, 1996., dopuna: Ivo Vojnović, 2006.)

Djelomična rekonstrukcija pokretnoga mosta i jarka naglasila bi ulaz u kulu i onemogućila parkiranje neposredno uz njene zidove.

Planiranim zahvatom uređenja kuli bi se u velikoj mjeri vratio njen izvorni izgled te naglasila uloga najstarije i najznačajnije građevine u naselju Kaštel Novi.

Darja Radović-Mahečić

Ljetnikovci i vile između dva svjetska rata – i avangarda i tradicija

Villas and summer houses between two World Wars – both an avangarde and tradition

Moderna arhitektura tridesetih godina jest razdoblje kada su novi tehnički, funkcionalni i oblikovni standardi postavili vibrantne parametre i žive katalizatore današnje hrvatske arhitekture i njezina kulturnoga krajolika. U sklopu projekta „Graditeljska baština 19. i 20. stoljeća", u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu izrađen je Registar spomenika moderne arhitekture na tlu Hrvatske – svojevrsna topografija građevina i sklopova koji predstavljaju najviše domete razdoblja između dva svjetska rata, među kojima vile i ljetnikovci imaju važno mjesto. Namjera je bila na odabranim primjerima pokazati vitalnost moderne arhitekture u nas, ostvarene s obzirom na funkcionalni i socijalno angažirani program, ali i vezano za tradiciju i podneblje, od kontinentalne do jadranske Hrvatske; od središta i rasadnika arhitekata – grada Zagreba – kao apsolutnoga kulturnog žarišta; preko Splita, koji postaje drugo graditeljsko središte; Sušaka koji se prisilno razvija kao samostalan grad; Istre, Rijeke i Zadra pod talijanskom vlašću; do strogo čuvane dubrovačke gradske jezgre i udaljenih otoka. Posrijedi je napor da se sagleda važno razdoblje hrvatske arhitekture koja u samo dvadesetak godina doseže i identitet i vrhunac, a sadrži djela i koncepte koji se ravnopravno nose s dostignućima europske arhitektonske kulture, pa i avangarde.

Nakon provedene evidencije, prikupljanja i analize podataka, te kreiranoga modela vrjednovanja, potrebno je stvoriti kompatibilnost spomenika moderne arhitekture s prostornim planovima i projektima pojedinih gradova i regija unaprjeđujući znanja lokalne zajednice i kulturni turizam. Iako pripada tzv. perifernoj umjetnosti, rado ističemo kako je Hrvatska u pogledu gradogradnje i arhitekture visoko urbani i u Europu integriran povijesno-umjetnički prostor. Zaštita znakovitih građevina kao umjetničkih djela zahtjevan je istraživački, ekonomski i fizički problem, za koji su ovim istraživanjem napravljeni temelji.

Modernist architecture of the 1930s represents the period in which new technical, functional and standards of form set up vibrant parameters and live catalysts of contemporary Croatian architecture and its cultural landscape. The Register of Monuments of Contemporary Architecture on the Territory of Croatia was compiled as part of the project „Architectural heritage of the 19th and 20th century" at the Zagreb Institute of Art History. It is a sort of topography of buildings and assemblies representing the best achievements between the two World Wars, with villas and summer houses playing an important role. The goal was to demonstrate, based on our chosen examples, the vitality of Croatian modernist architecture, regarding the functional and socialy engaged program, tied to the tradition, from the continental Croatia to the Adriatic Croatia; from its center and the main pool of architects – the city of Zagreb – as an absolute cultural center; through Split, which is developing into the second construction center; Sušak, which is unwillingly being transformed into an independent town; Istria, Rijeka and Zadar under the Italian rule; up to the strictly preserved Dubrovnik town center and the outlying islands. The aim was to create an overview of an important period in Croatian architecture, which gained its identity and reached its peak in a period of only twenty years, and which consists of works and concepts on par with the achievements of the European architectural culture, even avangard.

After generating a register, collecting and analyzing data and creating a valorization model, it is necessary to ensure compatibility of the monuments of modernist architecture with the spatial plans and projects conducted in individual towns and regions by improving the awareness of the local community and cultural tourism. Even though it belongs to the so-called periferal art, we like to emphasize that when it comes to city-building and architecture, Croatia belongs to the category of highly urban and well-integrated European historicaly-aestethic spaces.

vile
ljetnikovci
razdoblje između dva svjetska rata
kultura ladanja
arhitektura moderne

villas
summer houses
the period between the two World Wars
country estate culture
architecture of Modernism

Dr.sc. Darja Radović-Mahečić
Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68,
10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.hart.hr
Tel. +385 (0)91 2097 912
Fax +385 (0)1 6112 742
E-mail: darja.radovic@zg.t-com.hr

Opstanak znakovitih građevina, koje predstavljaju vrijednosti i aspiracije kultura koje su potaknule njihovo stvaranje, ovisi ponajprije o prepoznavanju njihove kulturne i društvene važnosti. U sklopu projekta „Graditeljska baština 19. i 20. stoljeća", u Institutu za povijest umjetnosti izrađen je Registar spomenika moderne arhitekture na tlu Hrvatske, svojevrsna topografija građevina i sklopova koji predstavljaju najviše domete razdoblja između dva svjetska rata, među kojima vile i ljetnikovci imaju važno mjesto. Namjera je bila na odabranim primjerima pokazati vitalnost moderne arhitekture u nas, ostvarene s obzirom na funkcionalni i socijalno angažirani program, ali i vezano za tradiciju i podneblje, od kontinentalne do jadranske Hrvatske; od središta i rasadnika arhitekata – grada Zagreba, kao apsolutnoga kulturnog žarišta; preko Splita, koji postaje drugo graditeljsko središte; Sušaka koji se prisilno razvija kao samostalan grad; Istre, Rijeke i Zadra pod talijanskom vlašću; do strogo čuvane dubrovačke gradske jezgre i udaljenih otoka. Posrijedi je napor da se sagleda važno razdoblje hrvatske arhitekture koja u samo dvadesetak godina doseže i identitet i vrhunac, a sadrži djela i koncepte koji se ravnopravno nose s dostignućima europske arhitektonske kulture, pa i avangarde.

U povijesti naše arhitekture zabilježeno je da u godinama oko Prvoga svjetskog rata vile u Hrvatskoj mahom grade secesijski modernisti: Aladar Baranyai, Vjekoslav Bastl, Viktor Kovačić, Hugo Ehrlich, Rudolf Lubinsky, Pollak i Bornstein, no već na Graditeljskoj izložbi 1930. zapažene su vile Freudenreicha i Deutscha u Zagrebu, projekt ljetnikovca Mladena Kauzlarića u Primorju i Antuna Ulricha za Dubrovnik.[1] Razdoblje koje kulminira tridesetih godina, okrunjeno je bilo izložbom *Pola vijeka hrvatske umjetnosti* 1938., na kojoj su istaknute vile Vladimira Šterka, Alfreda Albinija, Frana Cote i Ernesta Weissmanna, te obiteljska kuća Stjepana Planića u Zagrebu, Zlatka Neumanna u Varaždinu, grupa kuća na Bačvicama i Vila Meštrović Fabjana Kaliterne u Splitu, vile Kazimira Ostrogovića i Vladimira Potočnjaka u Primorju, Harolda Bilinića i Lavoslava Horvata u Dubrovniku.[2] U povodu izložbe napisani su i brojni ogledi koji sumiraju segment arhitekture, među kojima je najopsežniji onaj Vladimira Potočnjaka u kojemu se, uz navedene, kao graditelji vila ističu i Stjepan Hribar, Bela Auer, Slavko Löwy te Kauzlarić i Gomboš.[3] Odmah po izgradnji, izvan Hrvatske, predstavljane su bile vile Šterka, Vidakovića te Ernesta Weissmanna.[4]

Za sve vile i ljetnikovce uvrštene u naš Registar uvjet je bio da su im istraženi izvorni dokumenti, da su djela visoko arhitektonski ili kulturno-povijesno valorizirana i, što je možda najvažnije, da im je do danas sačuvano takvo opće stanje u kojem se još uvijek jasno razaznaje izvorna ideja. Smatrajući, međutim, da sama arhitektonska djela najbolje svjedoče o fenomenu arhitekture i ulozi pojedinih autora, pa time neposrednije uspostavljaju odnos s vladajućim teorijskim postulatima, predlošcima i provjerenim istovremenim iskustvima arhitekture srednjoeuropskoga i mediteranskoga kulturnog kruga, nismo odustali ni od primjera vila danas narušena izgleda jer

1 Graditeljska izložba za međunarodnoga kongresa graditelja u Zagrebu, katalog izložbe, Zagreb, 1930.

2 *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, Hrvatsko društvo umjetnosti (prir.), katalog izložbe, Zagreb, 1938.

3 Vladimir Potočnjak, Arhitektura u Hrvatskoj 1888.-1938., u: *Građevinski vjesnik*, 4-5, Zagreb, 1939, str. 49-79

4 Ljubomir Ilitch, L'architecture en Yougoslavie, u: *Architecture d'aujourd'hui*, 6, Pariz, 1933, str. 49-55; Maisons de Banlieue, Yougoslavie, Maison a Zagreb, architecte: Weissmann, u: *Architecture d'aujourd'hui*, 2, Pariz, 1939, str. 56

želimo li popraviti shvaćanja i životne uvjete današnjice – razumijevanje, ali i zaštita recentne prošlosti jest preduvjet.

Antologijski primjeri – evidencija, interpretacija, vrjednovanje

Vila Pfefferman (Jurjevska 27a, Zagreb, 1928.-1929., Marko Vidaković, danas – Veleposlanstvo Češke Republike)[5] jedan je od najranijih proboja ideje „novoga građenja" koji je u Zagrebu stigao do cilja odnosno – do realizacije.[6] Dokazano je da su praški đaci, poput Vladimira Šterka, Ivana Zemljaka i Marka Vidakovića, prvi ozbiljili soliterna zdanja kristaličnih oblika međuratne moderne arhitekture u Zagrebu. Vidaković, koji u Hrvatskoj nema mnogo realizacija (pa ga se ni ne spominje u Hrvatskoj likovnoj enciklopediji),[7] važan je za tridesete godine kao teoretičar i kritičar. Nacrti za ljetnikovac Pfefferman urudžbirani su u rujnu 1928., po mnogočemu godini prijelomnoj za arhitekturu funkcionalizma u gradu Zagrebu. U Umjetničkom paviljonu te je godine gostovala izložba suvremene čehoslovačke arhitekture koje se modernizam rađa, kao i u Hrvatskoj, s ključnim djelovanjem polaznika Wagnerove arhitektonske škole u Beču na prijelazu 19. u 20. stoljeće. U Zagrebu je to bio Viktor Kovačić, u Pragu Jan Kotera, a obojica su dobila priliku odgojno djelovati u domaćoj svojoj sredini. Karakteristike predstavljene nove čehoslovačke arhitekture jesu: prilagodba suvremenim potrebama, potpuna pročišćenost i jednostavnost u koncepciji, isticanje konstrukcije, velike plohe na pročeljima, dugački stakleni zidovi bez okvira, ravni krovovi bez vijenaca i streha, kako je u „Tehničkom listu" tada izvijestio još jedan praški đak – Pavao Jušić.[8]

Jednokatna vila Pfefferman nalazi se u definiranom ljetnikovačkom predjelu, povučena je od ulične linije i smještena na najširem dijelu nepravilne parcele. Arhitekta je pri projektiranju komfornoga stanovanja jedne obitelji prilagođenog okolišu najviše zanimala stroga funkcionalistička kompozicija; adiranje, tj. izmicanje pojedinih različito proporcioniranih geometrijskih dijelova kuće u konačni volumen. Taj snažni, dobro uravnoteženi kubus rani je, beskompromisni primjer vile izvedene po svim konstruktivnim i stilskim načelima moderne arhitekture u Hrvatskoj. Komentatori *Arhitektonske izlo*Žbe *zagrebačkih in*Žinjera *i arhitekata* u Umjetničkom paviljonu 1932. vilu proglašavaju jednom od najinteresantnijih gradnji te kažu da je „seriozan rad dostojan da uđe u svaki evropski priručnik o modernoj arhitekturi".[9] Zbog svoje aktualne funkcije vila je potpuno izolirana od očiju javnosti. Nadograđeno joj je sjeverno gospodarsko krilo, izmijenjen upečatljivi visoki prozor središnjega *halla*, a recentno su dokinute i stupnjevane razine terasa. Mnogo je puta publicirana u stručnom tisku, pa i u francuskom časopisu za promociju moderne arhitekture „L'architecture d'aujourd'hui" 1933., baš kao i Vila Radan.[10]

Plasticitet Vile Radan (Jabukovac 39, Zagreb, 1931.-1933., Vladimir Šterk – danas Veleposlanstvo Republike Austrije),[11] s velikim polukružnim volumenom koji se proteže svim etažama, signal je neospornoga baštinjena utjecaja češke moderne arhitekture. U predjelu Tuškanca, namijenjenu za izgradnju „bogatije opremljenih porodičnih zgrada", zadatak je bio projektirati vilu i njezin interijer koji su trebali dostojno reprezentirati status vlasnika, uspješnoga veletrgovca, te funkcionalno organizirati život mnogočlane obitelji. Raskošna vila ima četiri etaže, a smještena je uza sjeverni rub parcele kako bi se prostorije za dnevni boravak što više orijentirale prema jugu i vrtu s bazenom.[12] Kroz kuću se, kao njezina vezivna ideja, provlači dramatično spiralno stubište koje započinje „izvan tijela zdanja, a završava kao šiljak na njezinu krovu".[13] To spiralno kretanje unosi dodatnu pokrenutost u dinamično razvedene površi-

Vila Pfefferman, Zagreb, 1928.-1930., Marko Vidaković

Vila Radan, Zagreb, 1931.-1933., Vladimir Šterk

5 Jurjevska 27a, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odsjek, Državni arhiv u Zagrebu

6 Aleksander Laslo, Arhitektonski vodič, Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, u: *Arhitektura*, 186-188, Zagreb, 1983.-1984, str. 126-127; Aleksander Laslo, Zagrebačka arhitektura 30-ih, Vodič, u: *Arhitektura*, 200-203, Zagreb, 1987, str. 97-112

7 Željka Čorak, Arhitekt Marko Vidaković – in memoriam, u: *Vjesnik*, Zagreb, 31.1.1976;
Željka Čorak, Prijelomne godine u Zagrebu, u: *U funkciji znaka, Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb, 1981, str. 94-100

8 Pavao Jušić, Pregled savremene čehoslovačke arhitekture, u: *Tehnički list*, 6, Zagreb, 1928, str. 90-92

9 Slavko Batušić, Feuilleton – posljednje manifestacije naših arhitekata, u: *Hrvatska revija*, 5, Zagreb, 1932, str. 333

10 Marko Vidaković, Vila Pfeffermann, u: *Arhitektura*, 1, Ljubljana, 1931, str. 2-4;
Iz knjige Mesar – Spinčić „Stanovanje" Ljubljana, u: *Arhitektura*, 3, Ljubljana, 1931, str. 87; Bogdan Rajakovac, Naša arhitektura, u: *Jugoslavenski nacionalni album*, J. Grubišić (ur.), Zagreb, 1933, str. 53; Ljubomir Ilitch, 1933, nav. dj.

11 Jabukovac 39, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odsjek, Državni arhiv u Zagrebu

12 Vladimir Šterk, Vila Radan u Zagrebu, u: *Arhitektura*, 2, Ljubljana, 1933, str. 33-34

13 Željka Čorak, U funkciji znaka, Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata, Zagreb, 1981, str. 143

Vila Botteri, Zagreb, 1932.-1933., Frane Cota i Zvonimir Požgaj

Vila Deutsch, Zagreb, 1937.-1938., Frane Cota

Vila Maixner, Zagreb, 1933., Alfred Albini

ne i volumen vile, koja je građena od cigle s armiranobetonskim stropnim konstrukcijama. Riječ je o jednoj od najraskošnijih i najcitiranijih zagrebačkih vila koja je zbog neodržavanja u lošem općem stanju.

Arhitekt i kipar Frane Cota za samo je nekoliko realiziranih svojih građevina redom izborio mjesta među najistaknutijim arhitektonskim ostvarenjima razdoblja između dva svjetska rata. Kiparstvo je završio na Umjetničkoj akademiji u Beču, arhitekturu na Tehničkom fakultetu u Zagrebu, ali ga je dvojno zanimanje na kraju dovelo do pomanjkanja narudžbi kod obje skupine potencijalnih naručitelja.[14] Danas ga se smatra jednim od najtalentiranijih međuratnih arhitekata. Njegova Vila Botteri (Tuškanac 54a, Zagreb, 1932.-1933., Frane Cota i Zvonimir Požgaj) ostaje do danas jednim od najoriginalnijih ozbiljenja sustavnoga arhitektonskog mišljenja međuratnog razdoblja, u kojem se odabrana geometrijska pojavnost zdanja maksimalno prilagođuje komforu stanovanja investitora u suglasju s prirodom.[15] Iza zatvorenoga glatkog, simetričnog uličnog pročelja s urezanim polegnutim prozorima nalaze se pomoćne prostorije, dok se blagovaonica, dnevna soba i tzv. muški salon prostiru u punoj širini kuće na dvorišnoj strani. Na pravokutno tijelo kuće na sjevernoj se strani veže okomito izvučeno krilo sa zimskim vrtom i čajanom. Na južnoj strani vrta smješten je četvrtasti bazen, a na ravnoj su krovnoj terasi paviljon i tuševi. Vila je održavana i u dobrom stanju. Vila Deutsch (Vončinina 20, Zagreb, 1937.-1938., Frane Cota)[16] jedno je od najsnažnijih djela i antologijski primjer moderne hrvatske arhitekture 20. stoljeća.[17] Njezine četiri etaže i 520 m¸ korisne površine uzdižu se na visinu 19 metara iznad razine ulice. Visokokomforna rezidencija s bogato raščlanjenim stambenim prostorom jest uopće prva zagrebačka obiteljska kuća opremljena osobnim dizalom, čime se arhitekt vješto oslobodio ograničenja uvjetovanih zahtjevnom konfiguracijom terena i ostvario virtuoznu ekspresivnu skulpturalnu kompoziciju vile smještene na obronku. Kipar karakterističnoga reduktivizma forme i realistične portretne plastike, Cota je vilom Deutsch dosegao vrhunac apstraktnog oblikovnoga govora i radikalne stereometrijske, upravo klesane čistoće. Obje su vile vrhunska djela „poetike funkcionalima" i ponajbolji lokalni odgovori na retoriku internacionalne moderne arhitekture.

Masivna Vila Maixner (Mallinova 14, Zagreb, 1933., Alfred Albini)[18] izdvaja se veličinom na strmome terenu, a svoju originalnost duguje neočekivanom spoju dvaju materijala i omjeru njihove primjene. Linija kontakta glatke žbuke i bunjastoga kamenog podnožja pritom ne korespondira s visinom etaža, tako da nekoliko francuskih prozora poput kopči povezuje kuću i njezin podest. Sva je originalnost sadržana u odnosu tradicionalno-moderno. U formi volumena, formatu prozora i nagibu krovnih ploha pred nama je gotovo klasičan objekt mediteranskoga prostornog tona, a u slobodnom tretmanu plohe i tlocrtne dispozicije, primijenjenom materijalu i prema općem

14 Lida Roje-Depolo – Aleksander Laslo, Frane Cota, Retrospektivna izložba, katalog izložbe, Gliptoteka HAZU, Zagreb, 1995.

15 Slavko Batušić, 1932, nav. dj.; Stjepan Planić, Prilike u kojima su izašle prve naše arhitektonske knjige, u: *KnjiŽevnik*, 3, Zagreb, 1932, str. 112-113; *Pola vijeka hrvatske umjetnosti* (katalog izložbe), Zagreb, 1938, str. 196, 205; Mladen Ivanko, Arhitekt i kipar Frane Cota, u: *Čovjek i prostor*, 3-4, Zagreb, 1982, str. 34-35

16 Ostavština Frana Cote u vlasništvu obitelji; Vončinina 20, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odsjek, Državni arhiv u Zagrebu; Lana Bede, Kuća ponuđena pogledu, vila Deutsch arhitekta i kipara Frana Cote 1937.-1938, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, 2005. (rukopis)

17 Aleksander Laslo, Arhitektura, u: *Frane Cota, Retrospektivna izložba*, katalog izložbe, Gliptoteka HAZU, Zagreb, 1995.

18 Mallinova 14, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevni odjel, Državni arhiv u Zagrebu

Vila Margetić, Zagreb, 1934.-1935., Zlatko Neumann

Vila Spitzer, Zagreb, 1931.-1932.,
Mladen Kauzlarić – Stjepan Gomboš

dojmu prepoznaje se kuća koja nesumnjivo pripada oslobođenomu modernom građenju, odnosno umjerenomu međuratnom modernizmu. Nesumnjivo je riječ o ostvarenju koje je istovremeno suvremeno i s jakim oslonom u graditeljskom naslijeđu, „naša vlastitost u odnosu na svjetska zbivanja",[19] kako će sam Albini, koji se nikad nije priklonio izrazito radikalnoj struji, okarakterizirati arhitekturu aktualnoga trenutka.[20] Očuvano je izvorno stanje, ali je vila zapuštena.

Radikalno purističko oblikovanje, kakvo su zahtijevala programatska pravila funkcionalne moderne arhitekture, po povratku u Zagreb od Adolfa Loosa 1927. uspostavio je podizanjem nekoliko kockastih obiteljskih kuća arhitekt Zlatko Neumann. Po svojim dimenzijama jedna je od najmanjih obiteljskih vila hrvatske moderne arhitekture Vila Margetić (Petrova 184, Zagreb, 1934.-1935., Zlatko Neumann),[21] koja i danas svjedoči o izborenoj poziciji moderne arhitekture tridesetih godina kao širega društvenog programa. Isticana kao remek-djelo Neumannova opusa i ovoga poglavlja hrvatske arhitekture, Vila Margetić primjer je avangardističke metodologije koja se ovdje realizira kao terasasta kompozicija s reduciranim elementima u oblikovanju pročelja. Očuvanoj ljepoti simetrije suzdržanoga glavnog pročelja danas su, nažalost, suprotstavljene intervencije i dogradnje južnoga dvorišnog pročelja. A da su obiteljske vile malih dimenzija Neumannu bile programsko-projektantski izazov,[22] svjedoče i dvije kockaste vile sa spojenim stražnjim dvorištima u istočnome predjelu Varaždina – Vila Oblath i Vila Freidländer (Slavenska 22 i Masarykova 18, Varaždin, 1934.-1935., Zlatko Neumann),[23] danas dograđivane.

Svakako treba istaknuti i pojedine reprezentativne ansamble vila, poput izuzetnoga dojma koji izaziva kolonija obiteljskih i najamnih stambenih vila različitih autora podignutih između 1931. i 1941. godine u Novakovoj ulici koja odražava opće karakteristike modernoga pokreta u Zagrebu i Hrvatskoj, te utjecaje kojima je on bio izložen.[24] Gradnja vila u Novakovoj ulici bila je propisana strogim građevinskim zakonom na razini grada koji je određivao postotak iskoristivosti parcele, način gradnje i izgled pročelja. Ističe se rana, amblematska Vila Spitzer (Novakova 15, 1931.-1932., Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš)[25] – ujedno najkvalitetnija vila tandema koji je s petnaestak realiziranih vila u Zagrebu i na Jadranskoj obali ostvario nesumnjivo najznačajniji opus ovoga stambenog tipa tijekom međuratnoga razdoblja. Vila Spitzer, s

19 Alfred Albini, Arhitektura sadašnjice, u: *Kolo Matice hrvatske*, Zagreb, 1935, str. 284-287

20 Zvonimir Vrkljan, In memoriam – Alfred Albini, u: *Čovjek i prostor*, 11, Zagreb, 1978, str. 4; Andrej Uchytil, Arhitekt Alfred Albini, magistarski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1990, rukopis, str. 128-130, 196; Andrej Uchytil – Zrinka Barišić, Alfred Albini, u: *Arhitektonski fakultet 1919./1920. – 1999./2000.*, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 2000, str. 175

21 Petrova 184, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odsjek, Državni arhiv u Zagrebu

22 Zlatko Neumann, Das Kleinhaus, u: *Der Sturm*, 4-5, Berlin, 1927, str. 1; Ljubo Babić i drugi, Mi o Loosu, u: *Arhitektura*, 11, Ljubljana, 1933, str. 171; Zlatko Neumann, O problemu prostora u arhitekturi, u: *Tehnički list*, 11-12, Zagreb, 1939; Boro Pavlović, Arhitekt Zlatko Neumann, učenik i suradnik Adolfa Loosa, u: *Arhitektura*, 101, Zagreb, 1969, str. 61-68; Aleksander Laslo, Die Loos-Schule in Kroatien, u: (ur.) Roland Schachel i dr., *Adolf Loos* (katalog izložbe), Beč, 1989, str. 307-327; Aleksander Laslo, Zlatko Neumann & sedam svjetiljki novog građenja, katalog izložbe, Galerija Modulor, Zagreb, 1990.

23 Dokumentacija Gradskog arhiva u Varaždinu; Nada Benić-Hlebec, Konzervatorska studija za Generalni urbanistički plan grada Varaždina, Zagreb, siječanj 2005.

24 Nacrti u Državnom arhivu u Zagrebu prema adresama; Radovan Ivančević, Novakova ulica – zagrebački Weissenhof, u: *Čovjek i prostor*, 10, Zagreb, 1986, str. 6-28; Sanja Filep, Einflüsse Österreichischer und Deutscher Architektur der Zwischenkiegszeit auf die Kroatische Moderne, Detail: Novakstrasse, disertacija, Fakultet za arhitekturu i urbanizam, Stuttgart, 2000. (rukopis); Aleksander Laslo, Das Gewicht des Stadtraums, u: *Werk, Bauen + Wohnen*, 9, St. Gallen, 2001, str. 24-37

25 Novakova 15, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odsjek, Državni arhiv u Zagrebu; Ostavština Mladena Kauzlarića u Muzeju grada Zagreba; Hela Vukadin-Doronjga, Zagrebačke obiteljske kuće i vile Mladena Kauzlarića (međuratna moderna), magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, 2005. (rukopis)

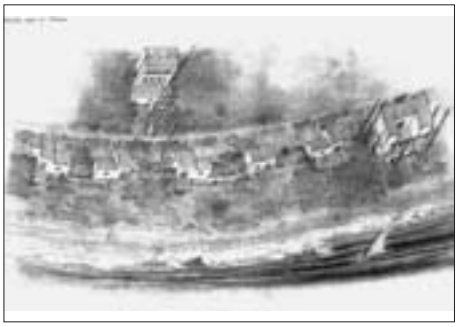

Vile za odmor Križni rat, Hvar, projekt 1933., Alfred Albini

Vila Dukat, Hvar, 1933.-1944., Alfred Albini

Vila Ladany, 1936., Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš

corbusierovskom dubokom terasom posljednjega kata, bila je vrhunski primjer „Zagrebačke škole arhitekture" i programatska gradnja arhitekata okupljenih oko Drage Iblera i „Zemlje". Kao posljedica neodgovornih intervencija Novakova se ulica nalazi „spomenički" u lošem stanju. To se u prvom redu odnosi na pionirsku vilu Spitzer, gdje je zatvaranjem terase između betonskih okvira i dodavanjem kosoga krova narušena izvorna oblikovna misao i ideja o trima njezinim razinama. Cijela ulica zavrjeđuje obnovu pod stručnim vodstvom.

Manje je poznat primjer ansambl vila za odmor – Križni rat na Hvaru. Na strmu šumovitu rtu, s južne strane grada Hvara, na dotad neizgrađenome dijelu otoka arhitekt Alfred Albini projektirao je 1933. jedinstveni ansambl od sedam vila za odmor.[26] Iako je zemljište već bilo isparcelirano, arhitekt Albini koncipirao je jedinstveni potez koji u luku prati obalu Križnoga rata. Zamislio je osnovni građevinski tip, od kojega odudaraju vila postavljena na dominantan položaj i posljednja u nizu, vila atrijskoga tipa na samome rtu. Od cjelovito zamišljena jedinstvenoga urbanističkog projekta Albini je ostvario tek dvije kuće: Zorislava Dukata i u modificiranom obliku kompozitora Rudolfa Matza. Obje su vile vješto uklopljene u teren i koriste se prirodnim njegovim nagibom za funkcionalno diferenciranje pojedinih prostora. Zajednička su im kratka vanjska stubišta, terase i gustijerna – arhitektonski elementi programski vezani za mediteransko podneblje. Vila Dukat (Križni rat 14, Hvar, 1933.-1934., Alfred Albini) za današnje je pojmove skromnih dimenzija, a njezina je vrijednost u maksimalnoj prilagodbi terenu, zbog čega kapitalizira smještaj u sjenovitoj borovoj šumi i dalekometnu vizuru na pučinu mora. Kuća je prizemna, obložena kamenom i njezina je dispozicija nastala izmicanjem dvaju građevnih tijela pravokutnoga tlocrta. Važno je spomenuti da Albini ovim svojim projektom i djelomičnom realizacijom posredno postaje jednim od sudionika u početku tridesetih godina zahuktale diskusije o primjerenosti moderne arhitekture u Dalmaciji (Kosta Strajnić – Vinko Brajević), potaknute natječajnim projektima Nikole Dobrovića za Split i Dubrovnik.[27] Albini je svojom arhitekturom dokazao simpatije za nedogmatski pristup.[28] Nedaleka Vila Ladany (Križni rat 1, Hvar, 1936., Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš)[29] postavljena je na terasu, tj. na širi, grublje obrađeni kameni podest. U kutu prizemlja vile, s najboljom pogledom na pučinu, lukovima je formirana *loggia,* unutar koje i danas visi dizajnirana svjetiljka okvira od kovine nalik lampionu. Sve Kauzlarić-Gomboševe vile – a u drugoj polovici tridesetih godina projektiraju vile za odmor na Hvaru (Ladany i Ronin), Korčuli (Mahler i Grünwald) i Koločepu (Rusko) – nastaju unutar osnovne geometrijske sintakse, dok njihove interijere uvijek resi kvalitetan raspored, jednostavnost i moderan namještaj. Vile iz tridesetih godina na Križnome ratu zasad su nedirnuta izvornoga stanja.

Arhitekt Kazimir Ostrogović djelovao je nakon zagrebačke diplome 1934. uglavnom na Sušaku, a u Primorju je ostvario prve samostalne realizacije, među ostalim – vile u Crikvenici i Malinskoj. Vila Koch (Cukličevo 1, Malinska, 1934.-1935., Kazimir Ostro-

26 Arhiv Alfreda Albinija, Muzej grada Zagreba; Andrej Uchytil, Arhitekt Alfred Albini (magistarski rad), Arhitektonski fakultet u Zagrebu, 1991, str. 133

27 Kosta Strajnić, Dubrovnik bez maske, uzaludni napori i teška razočaranja, Dubrovnik, 1930; Kosta Strajnić, Savremena arhitektura Jugoslavena, Nikola Dobrović i njegovo značenje, u: *Arhitektura*, 4, Ljubljana, 1932, str. 108-113

28 Vinko Brajevic – Kosta Strajnić, Misli o čuvanju dalmatinske arhitekture, Split, 1931.

29 Ostavština Mladena Kauzlarića u Muzeju grada Zagreba

Vila Koch, Malinska, Krk, 1934.-1935., Kazimir Ostrogović

Vila Fuhrmann, Zagreb, 1935., Stjepan Planić

Vila Cuvaj, Zagreb, 1937., Stjepan Planić

gović),[30] koja nema ni 100 m², smještena je na izuzetnoj lokaciji, u pustoj uvali na pješačkom putu koji uza samo more vodi od Malinske prema Portu. Jasno i suvremeno komponiranu jednokatnu vilu, blago skošenoga krova, u dijelu prizemlja podignutu na stupove, arhitekt je punom širinom orijentirao prema moru, a niveliranjem terena organizirao je odnos prema šetalištu, plaži i maloj luci, kako za stanare, tako i za njihov čamac. Nema vernakularnog osluškivanja podneblja, upotrebe karakterističnog materijala ili reinterpretacije tradicionalnih motiva i oblika, razlikovanja gradske i izvangradske arhitekture. Samo je dobiveni arhitektonski zadatak – vila za odmor – suvereno riješen prema načelima novoga građenja koja zahtijevaju i uključivanje okolne prirode u projekt, i to na kontrolirani način. Iako kuća i danas zadivljuje svojom pojavnošću (jer odskače od okolnih, gusto građenih vikendica i recentnih apartmanskih kuća), početkom devedesetih godina zatvoreno joj je prizemlje, no oličeno je tamno kako bi istaknutima ostali svijetli originalni dijelovi kuće.

Pitanjima stanovanja arhitekt Stjepan Planić dao je značajan doprinos ne samo nizom svojih djela već i zalaganjem za promjenama („Raditi i stanovati u vrtovima!"). Zbog svoje elementarne geometrije, njegova Vila Fuhrmann (Gornje Prekrižje 30, Zagreb, 1935., Stjepan Planić)[31] okrugloga tlocrta slovi i kao najavangardnija realizirana vila u razdoblju između dva svjetska rata. Idealna forma priskrbila je vili ulogu simbola, što je kapitalizirano nizom izložaba, članaka i knjiga u kojima je ona predstavljala nova shvaćanja u arhitekturi te nov odnos arhitekta i naručitelja.

Kuća je bila sagrađena izvan grada, na mjestu s krasnim vidikom. Njezin je valjkasti volumen proizašao iz arhitektove želje da investitoru u invalidskim kolicima omogući proživjeti impresije kao prije na kakvoj praznoj livadi, jer „vanjski zid ne ograničava prostor", kako je isticao Planić, a kružna forma, uza svu ostalu simboliku, donosi i onu o ognjištu i obiteljskom krugu. Planić je težio primordijalnim vrijednostima; okrenut taktilnim kvalitetama materijala i međuigri s prirodnim okruženjem, nastojao je vezati arhitekturu za tlo. Njegov je pristup stambenoj arhitekturi načelno bio neposredan, ali sredinom tridesetih godina inzistira upravo na geometrijskoj pojavnosti kao posljedici sustavnoga rješavanja programskih zadataka. „Zagrebačku školu arhitekture" karakteriziraju elegancija i suzdržanost, nerijetko i shematičnost izraza, pa je u takvom ozračju Vila Fuhrmann uistinu bila eksperiment, a nesumnjivo i iznenađenje. Kuću okrugloga tlocrta, s podestom od zelenoga medvedničkog kamena, s kontinuiranim prozorima i šatorastim krovom, unatoč adaptacijama što su se na njoj odvijale u posljednjih petnaestak godina, i danas vrjednujemo kao jedinstven stambeni prostor u kojem Planić uspješno spaja retorike avangardi i lokalne graditeljske tradicije.

Još je raskošnija Vila Cuvaj (Zamenhoffova 17, Zagreb, 1937., Stjepan Planić)[32] koja potkrepljuje ranu tvrdnju Slavka Batušića, koji za Planića kaže da „dobro zna sve teori-

30 Privatna arhiva Aleksandra Lasla

31 Gornje Prekrižje 30, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevni odjel, Državni arhiv u Zagrebu.
Arhiv Stjepana Planica u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu; Stjepan Planić, Obiteljska kućica, u: *Građevinski vjesnik*, 4, Zagreb, 1934, str. 51-52; Stjepan Planic, Dva pisma o stanovanju, u: *Priručnik kućevlasnika o stanovanju zakonima i porezima*, Zagreb, 1936, str. 3-34; Tomislav Premerl, Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata, (katalog izložbe), Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1976. (naslovnica i plakat); Radovan Ivančević, Planićev krug olovkom, u: *Život umjetnosti*, 31, Zagreb, 1981, str. 40-61;
Arhitekt Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhive arhitekta, katalog izložbe, Darja Radović-Mahečić – Ivana Hanićar (ur.), Gliptoteka HAZU – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2003.; *Stjepan Planić – Kroatisch architect/Architecte Croate*, Centrale Bibliotheek van de KU Leuven, Leuven, Belgija 2004.-2005., plakat

32 Zamenhoffova 17, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odjel, Državni arhiv u Zagrebu; Arhiv Stjepana Planića, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Vila Blažeković, Zagreb, 1936.-1937., Drago Ibler

Vila Kraus, 1936.-1937., Ernest Weissmann

je o svrsi i funkcionalnosti, ali one nikad ne zarobljuju njegovu invenciju".[33] Planićev projekt Vile Cuvaj nesumnjivo je nadahnula poetika Franka Lloyda Wrighta (velika ostakljenja, snažna streha, odnos građevine i razinâ vrta). O svojim nastojanjima oko ove prostrane kuće, a protiv konvencionalnih i konzervativnih shvaćanja što zaostaju za svojim vremenom, Planić je progovorio u svomu *Trećem pismu o stanovanju* 1937. godine.[34] On ističe osnovne uvjete ugodnoga stanovanja, za koje su potrebne dobro proporcionirane prostorije i njihova međusobna komunikacija. Na neizgrađenomu dijelu zemljišta detaljno planira hortikulturno rješenje, s obveznom vijugavom stazom te niskim i visokim raslinjem. Osim u kompoziciji, simpatije za načela organičke arhitekture odčitavamo u maštovitoj upotrebi i kombiniranju materijala, posebno u živosti stvorenoj teksturom pročelja (kameni podest; prepečena, brižno slagana cigla istaknuta na konveksnom dijelu zone prvoga kata; raster i linearnost metalnih ograda, stakleni zidovi itd.).[35] Vila je u dobrom stanju i u posjedu prvoga vlasnika. Nedaleka višeznačna Vila Blažeković (Zamenhoffova 1, Zagreb, 1936.-1937., Drago Ibler)[36] jest remek-djelo arhitekta Drage Iblera, po mnogima ključne figure razdoblja. Polazište kreaciji bili su: veliko, dobro pozicionirano šumovito zemljište i zahtjevan, obrazovan i imućan investitor. Izražajna jednokatna vila raskošnih dimenzija ima T-tlocrtnu dispoziciju, komponiranu po sustavu slobodnoga plana, prema kojoj se veliki i svijetli unutarnji prostori pretapaju s vanjskima: od zimskoga vrta, preko balkona, natkrivene i otkrivene terase, do parka – jer želja je arhitekta i naručitelja bila maksimalno sačuvati posvojenu hrastovu šumu. Originalan je upravo dijalog s okolišem koji kulminira ekspresivnim kontrastom iskoračenoga staklenog krila vile nad visokim potpornim zidom iz modro zelenoga kamena. I Ibler je za ovu jedinstvenu građevinu fluidnih prostora uravnoteženo upotrijebio tradicionalne materijale prirodnog okoliša, drvo i kamen, ali i mnogo staklenih zidova. Iako je investitor parcelu na samomu spoju Nazorove i Zamenhoffove ulice ostavio za vrt, a vila se smjestila visoko na obronku, donja je parcela u međuvremenu prodana i postoji opasnost da bude i izgrađena.[37]

Zagrebački diplomant Ernest Weissmann jedan je od trojice hrvatskih arhitekata koji u ovom razdoblju surađuju u atelijeru Le Corbusiera u Parizu, a koji ga je, među osta-

33 Slavko Batušić, Becić – Babić – Miše i „Zemlja", u: *Hrvatsko kolo*, 12, Zagreb, Matica Hrvatska, 1931, str. 339-346

34 Stjepan Planić, Treće pismo o stanovanju, u: *Plin*, 4, Zagreb, 1937, str. 46-50

35 Radovan Ivančević, Stjepan Planić i avangarda moderne hrvatske arhitekture, u: (ur.) Stjepan Planic, *Problemi savremene arhitekture* (reprint), Zagreb, 1996, str. 7-40; Darja Radović-Mahečić, Treba znati... o arhitektu Stjepanu Planiću, u: *Stjepan Planić 1900.-1980.* (katalog izložbe), Zagreb, 2003, str. 29-55

36 Zamenhoffova 1, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevni odjel, Državni arhiv u Zagrebu

37 Zdenko Kolacio, Između dva rata, u: *Čovjek i prostor*, 107, Zagreb, str. 1-2; Željka Čorak, U funkciji znaka, Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata, Zagreb, 1981, str. 207-211; Željka Čorak, Pola stoljeća Zamenhofove ulice, u: *Zagreb pisani prostor*, Zagreb, 1994, str. 53-58

Vila Podvinec, Zagreb, 1937., Ernest Weissmann

Vila Vesna, Lopud, 1938.-1939., Nikola Dobrović

Vila Adonis, Dubrovnik, 1939.-1940., Nikola Dobrović

lim, odabrao i za jugoslavenskoga predstavnika pri CIAM-u. Weissmann je, unatoč prvoj nagradi na Međunarodnom natječaju za Zakladnu i kliničku bolnicu na Šalati 1931., uspio u Zagrebu realizirati samo dvije vile. Vila Kraus (Nazorova 29, Zagreb, 1936.-1937., Ernest Weissmann)[38] jest, prema riječima Aleksandera Lasla, primjer uspješne interpretacije dviju kapitalnih modernističkih prostornih koncepcija. „Amalgamirajući slobodni plan (Plan libre/Free plan) s prostornim planom (Raumplan/Plan of Volumes), ugrađujući Loosovu vertikalnu volumetrijsku diferencijaciju pojedinih prostornih elemenata u Corbusierov domino-model, efektno je provjerio i dokazao vjerodostojnost dvojice apsolutnih modernističkih autoriteta".[39] Nepovoljnu konfiguraciju terena Weissmann svladava oblikovanjem kuće poput sojenice, ostvarujući dodatnu vrijednost vrta.[40] Za Vilu Podvinec (Jabukovac 29, Zagreb, 1936.-1937., Ernest Weissmann), koja je bila prostorno ostvarenje Weissmannove programatske maksime „Suvremena građevinska tehnika – nova arhitektura", a opširno je prikazana 1939. u „L'architecture d'aujourd'hui", možemo samo napisati *In memoriam* jer je 2000. potpuno devastirana.[41]

Avangardnima držimo i realizirane vile praškoga đaka Nikole Dobrovića na dubrovačkom području. Vila Vesna (Obala Ivana Kuljevana, Lopud, 1938.-1939., Nikola Dobrović) projektirana je kao kuća za odmor obitelji Barić, a sagrađena je usvojenom tehnologijom u armiranom betonu. Za razliku od Hotela „Grand" te vila Rusalke i Adonis istog autora, volumen Vile Vesna zatvoren je prema svome okolišu. Horizontalnim elementima balkona, krovne terase i trakastih prozora suprotstavljeni su posađeni čempresi i eukaliptusi, a razmjerno velika visina kuće s prednje je strane artikulirana osebujno interpretiranim oblaganjem kamenim pločama. Kao sloj termoizolacije, na ravnomu krovu kuće izveden je bio plitki bazen s vodom, prekriven drvenom oplatom, poput palube, koja je od kiše i insolacije propala već nekoliko godina nakon završetka gradnje. Okoliš kuće je sačuvan, a stanje konstrukcije zadovoljavajuće, kao i stanje atektoničkih obloga. Potrebna je obnova fasade, vanjske stolarije i unutarnje opreme.[42] Godina gradnje Vile Adonis (Trogirska 4, Dubrovnik, 1939.-1940., Nikola Dobrović) upisana je u armiranom betonu na pročelju. Pionirski su na toj gradnji: fasada sa zračnom šupljinom, potpuna armiranobetonska konstrukcija s visokozidnim nosačima i sanitarni čvor u središtu vile. Unutrašnje su prostorije vrlo malene, ali su zato vanjski prostori kuće raskošnih dimenzija i uvjetno ih se može smatrati reinterpretacijom tradicijskih prostora trijemova i *loggia* dubrovačkih renesansnih ljetnikovaca. Neposredno uza sjevernu stranu kuće 1982. je probijen priključak na Jadransku magistralu pa je time značajno degradiran okoliš kuće.[43]

Uska, dvoetažna Vila Jakšić (Šetalište N. i M. Pucića 4 na Lapadu, Dubrovnik, 1935., Drago Galić)[44] sagrađena je u brižno oblikovanom vrtu uz more i spoj je prostorne dispozicije moderne arhitekture te tradicijskih elemenata svojstvenih mediteran-

Vila Jakšic, Dubrovnik, 1935., Drago Galić

38 Nazorova 29, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Građevinski odjel, Državni arhiv u Zagrebu

39 Aleksander Laslo (izbor teksta), Iznimke, u: *Arhitektura*, 200-203, Zagreb, 1987, str. 23

40 Neven Šegvić, Haarlemski egzodus Ernesta Weissmanna, u: *Čovjek i prostor*, 1-2, Zagreb, 1991, str. 16-19; Bogdan Rajakovac, Iz sjećanja na Ernesta Weissmanna, u: *Čovjek i prostor*, 1-2, Zagreb, 1991, str. 20-21

41 Maisons de Banlieue, Yougoslavie, Maison a Zagreb, architecte: Weissmann, u: *'Architecture d'aujourd'hui*, 2, Pariz, 1939, str. 56

42 Privatni arhiv Krunoslava Ivanišina; Marina Oreb, Graditeljska ostvarenja Nikole Dobrovića na dubrovačkom području, u: *Arhitektura urbanizam*, 93, Beograd, 1985, str. 24; Krunoslav Ivanišin, Arhitektura faustovskih meditacija, u: *Čovjek i prostor*, 1-2, Zagreb, 1997, str. 40-42; Miloš R. Perović – Spasoje Kunić, Nikola Dobrović, eseji, projekti, kritike, Beograd, 1998.

43 Izvori Mary Stulli i Krunoslav Ivanišin, Dubrovnik

44 Ostavština Drage Galića u Hrvatskom muzeju arhitekture Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Palača Banac, Dubrovnik, 1938.-1939., Lavoslav Horvat i Harold Bilinić

skom ladanju. Arhitekt pomno smješta vilu na kosome terenu, odmjerava volumen i pojedine otvore te konstrukcijske elemente i krovište primjereno podneblju. Takvo „poštivanje" tradicije i uklapanje prema okolini osnovna su kreativna snaga autora i iskaz novoga moderniteta.[45] Cjelina se danas gubi u gustoj i predimenzioniranoj okolnoj izgradnji.[46] Veličinom i raskoši izdvaja se stereometrijski čista, a opet klasična Vila Banac na markantnoj dubrovačkoj lokaciji (Put Frana Supila 23, Dubrovnik, 1938.-1939., Lavoslav Horvat i Harold Bilinić[47] – danas Umjetnička galerija). Vila je kamenim zidom odijeljena od ulice i u prizemlju je komponirana oko prostranog atrija. U zoni katova panoramskim je vizurama u kontaktu s morem. Prostorna dispozicija monumentalne vile smišljena je širokom gestom, a njezin je modernizam deklariran ponajprije ekspresivnošću pojedinih prostora te izostankom suvišnih oblikovnih detalja. U izvedbi i detalju značajna je bila suradnja dvaju arhitekata. Lavoslav Horvat već je pokazao dar za postupno pročišćavanje od kompromisnih eklekticističkih aplikacija, a Harold Bilinić bio je cijenjeni stručnjak za gradnju kamenom kao dugogodišnji Meštrovićev suradnik.[48] Sadašnja je namjena uzorna.

Zaključak

Vile nastale između dva svjetska rata spomenik su ne samo kulturi i ukusu domaćih arhitekata koji su zastupali nova funkcionalna načela već i njihovim investitorima koji su ih podržavali i omogućavali im da grade u novome duhu. Najčešće nisu dugo bili u posjedu svojih nekretnina jer je buknuo Drugi svjetski rat, nakon kojega su vile ili odlazile u ruke privilegiranim novim vlasnicima, ili je njihova funkcija postajala javna. Nakon provedene evidencije, prikupljanja i analize podataka, te kreiranoga modela vrjednovanja, potrebno je stvoriti kompatibilnost spomenika moderne arhitekture s prostornim planovima i projektima pojedinih gradova i regija unaprjeđujući znanja lokalne zajednice i kulturni turizam. Iako pripada tzv. perifernoj umjetnosti, rado ističemo kako je Hrvatska glede gradogradnje i arhitekture visokourbani i u Europu integrirani povijesno-umjetnički prostor. Moderna arhitektura tridesetih godina jest razdoblje kada su novi tehnički, funkcionalni i oblikovni standardi postavili vibrantne parametre i žive katalizatore današnje hrvatske arhitekture i njezina kulturnoga krajolika. Zaštita znakovitih građevina kao umjetničkih djela zahtjevan je istraživački, ekonomski i fizički problem. Njihov opstanak najprije ovisi o prepoznavanju njihove kulturne i društvene vrijednosti, za koji su ovim istraživanjem napravljeni preduvjeti.

45 Drago Galić, u: *Arhitekti članovi JAZU*, Drago Galić (ur.), 437, Zagreb, 1991, str. 108-113

46 Izvor: Tomislav Premerl

47 *Osnove arh. Harolda Bilinica*, u: *Svijet*, 1, Zagreb, 1933, str. 3-5

48 Tomislav Premerl, Moderna i kontinuitet ladanjske kulture – arhitekture, u: *Kultura ladanja, Zbornik radova sa znanstvenih skupova „Dani Cvita Fiskovica" održanih 2001. i 2002. godine*, Nada Grujić (ur.), Zagreb, 2006, str. 351-361

Literatura

1. Brajević, V; Strajnić, K. (1931.), *Misli o čuvanju dalmatinske arhitekture*, Split
2. Ćorak, Ž. (1981.), *U funkciji znaka – Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb
3. Domljan, Ž. (1986.), *Arhitektura 20. stoljeća u Hrvatskoj*, u: *Arhitektura 20. vijeka*, Beograd-Zagreb-Mostar, str. 32-42
4. Ivančević, R. (1996.), *Stjepan Planić i avangarda moderne hrvatske arhitekture*, u: (ur.) Stjepan Planić, *Problemi savremene arhitekture* (reprint), Zagreb, str. 7-40
5. Kečkemet, D. (1976.), *Moderna arhitektura u Dalmaciji*, u: *Arhitektura*, 156-157, Zagreb, str. 65-79
6. Laslo, A. (1983.-1984.), *Arhitektonski vodič – Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine*, u: *Arhitektura*, 186-188, Zagreb, str. 120-131
7. Laslo, A. (1987.), *Raumplan, plan libre, ili ...*, u: *Arhitektura*, 200-203, Zagreb, str. 35-40
8. Laslo, A. (1987.), *Zagrebačka arhitektura 30-ih Vodič*, u: *Arhitektura*, 200-203, Zagreb, str. 97-112
9. Laslo, A. (1989.), *Die Loos-Schule in Kroatien*, u: Roland Schachel i dr., Adolf Loos, katalog izložbe, Beč, str. 307-327
10. Laslo, A. (1998.), *Zagreb 1923-37. Architecture of Inter-war Zagreb*, u: *Shaping the Great City, Modern architecture in Central Europe 1890-1937,* Eve Blau – Monika Platzer (ur.), katalog izložbe, Prestel, München-London-New York, str. 186-195
11. Planić, S. (1932., 1996.) (ur.), *Problemi savremene arhitekture*, Zagreb (reprint 1996.)
12. Planić, S. (1939.), *50 godina arhitekture u Hrvatskoj*, u: *KnjiŽevnik*, 2, Zagreb, str. 49-64
13. Plejić, R. (2003.), *Utjecaj Praške škole na arhitekturu moderne u Splitu*, disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, rukopis
14. Potočnjak, V. (1939.), *Arhitektura u Hrvatskoj 1888.-1938.*, u: *Građevinski vjesnik*, 4-5, Zagreb, str. 49-79
15. Premerl, T. (1983.), *Mogućnost slobodnog ostvarivanja modernih arhitektonskih načela – Individualna stambena izgradnja između dva svjetska rata*, u: *Čovjek i prostor*, 4, Zagreb, str. 27-30
16. Premerl, T. (1989.), *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata – Nova tradicija*, Zagreb, 1989.
17. Premerl, T. (2006.), *Moderna i kontinuitet ladanjske kulture – arhitekture*, u: *Kultura ladanja, Zbornik radova sa znanstvenih skupova „Dani Cvita Fiskovića" održanih 2001. i 2002. godine*, Nada Grujić (ur.), Zagreb, str. 351-361
18. Rajakovac, B. (1933.), *Naša arhitektura*, u: *Jugoslavenski nacionalni album*, J. Grubišić (ur.), Zagreb, str. 39-55
19. Radović-Mahečić, D. (2003.), *Treba znati... o arhitektu Stjepanu Planicu*, u: *Stjepan Planić 1900.-1980.*, Gliptoteka HAZU, katalog izložbe, Zagreb, str. 29-55
20. Rubbi, A. (1989.-1990.), *Stambena arhitektura u Puli od početka stoljeća do danas*, u: *Arhitektura*, 208-210, Zagreb, str. 33-36
21. Strajnić, K. (1930.), *Dubrovnik bez maske, uzaludni napori i teška razočaranja*, Dubrovnik, 1930.
22. Strajnić, K. (1932.), *Savremena arhitektura Jugoslavena. Nikola Dobrović i njegovo značenje*, u: *Arhitektura*, 4, Ljubljana, str. 108-113
23. Vukadin-Doronjga, H. (2003.), *24 sata heroja, Mladen Kauzlarić – ukus međuratnog Zagreba*, Muzej grada Zagreba, katalog izložbe, Zagreb
24. Vukadin-Doronjga, H. (2005.), *Zagrebačke obiteljske kuće i vile Mladena Kauzlarića* (međuratna moderna), magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb, rukopis
25. Zdravković, I. (1940.), *Potreba primjene moderne arhitekture na Primorju*, u: *Građevinski vjesnik*, 8, Zagreb, str. 89-90
26. *** (1991.), *Arhitekti članovi JAZU*, Drago Galić (ur.), 437, Zagreb
27. *** (2000.), *Arhitektonski fakultet 1919./1920. – 1999./2000.*, Mladen Obad Šćitaroci (ur.), Arhitektonski fakultet, Zagreb

Dragan Damjanović

Klasicistička obnova dvorca Odeschalchi u Iloku po projektima arhitekta Karla Rösnera iz 1839. godine

Renewal of the Odeschalchi manor in Ilok in a Classicist style based on the drawings by Karlo Rösner from 1839

Dvorac Odescalchi u Iloku jedan je od najznačajnijih spomenika graditeljstva u Slavoniji. Sagrađen u drugoj polovici 18. stoljeća od strane rimskih graditelja, temeljito je obnovljen i nadograđen dva puta tijekom 19. stoljeća, prvi put krajem 30-ih godina po projektu bečkog arhitekta Karla Rösnera. U povijesti hrvatske umjetnosti Rösner je poznatiji po svome posljednjem i najznačajnijem radu – Strossmayerovoj katedrali svetog Petra u Đakovu (1866.-1882.). Njegov je rad u Iloku bio dosad posve nepoznat, ne samo u hrvatskoj već i u austrijskoj stručnoj literaturi.

Nakon završetka školovanja na bečkoj Akademie der bildende Künste (1818-1824.) Rösner se zapošljava na toj instituciji kao korektor. Kako je bilo uobičejno u to doba, on boravi na usavršavanju u Rimu 1830.-1833. godine, gdje se po svoj prilici i upoznaje s obitelji Odescalchi. Nakon povratka u glavni grad Monarhije 1835. godine, vraća se na Akademiju gdje postaje nastavnikom za crtanje ornamenata i gipsane modele. Ugled koji je stekao radom na Akademiji omogućio mu je dobivanje nekoliko poslova poput nadogradnje augustinskoga samostana Klosterneuburg 30-ih godina 19. stoljeća i redemptorističke crkve Presvetog Spasitelja na Rennwegu u Beču (1834.-1836). Oblikovne karakteristike dviju spomenutih građevina pokazuju brojne paralele s rješenjem koje će Rösner primijeniti obnavljajući dvorac u Iloku 1838.-1839. godine. Riječ je o specifičnom spoju baroknih i klasicističkih elemenata koji su prevladavali u tadašnjoj arhitekturi Beča (kod arhitekata kao što je npr. Josef Kornhäusel), a koje je Rösner uvelike dugovao svojemu glavnom nastavniku na Akademiji – Pietru von Nobilu.

Zadatak koji je Odescalchi dodijelio Rösneru bio je ponajprije pregradnja staroga pročelja dvorca, kojem se ovom obnovom daje klasicističko lice, te nadogradnja južnoga krila.

Odescalchi manor in Ilok is one of the most significant construction monuments in Slavonia. It was built by Roman builders in the second half of the 18th century, and was thoroughly renewed and upgraded twice during the 19th century – the first time in the 1830s according to the projects by the Vienna architect Karl Rösner. In the Croatian art history, Rösner is better known for his last and most significant work – the Strossmayer St. Peter Cathedral in Đakovo (1866-1882). His work in Ilok has been completely unknown until now, not only in Croatian, but also Austrian literature.

After finishing the Vienna Building Arts Academy – Akademie der bildende Künste (1818--1824.), Rösner stayed on as a reviser. As was customary at the time, he spent his specialization in Rome (1830-1833), where he most likely met the Odascalchi family. After returning to the capital of the Austro-Hungarian Monarchy in 1835, he went back to the Academy, where he thought a class on ornament drawing and producing plaster models. The reputation he gained while working at the Academy enabled him to acquire a number of jobs like the upgrade of the Augustine monastery Klosterneuburg in the 1830s and the Redemption Church of the Holy Savior in Renneweg in Vienna (1834-1836). The configuration features of the two above mentioned buildings display numerous parallels with the solution Rösner will apply when renewing the Ilok manor in 1838-1839. He used a specific combination of Baroque and Classicist elements that were dominant in the Viennese architecture of the time (in the works of architects like Josef Kornhäusel, for example), which Rösner most likely picked up from his main tutor at the Academy, Pietro von Nobilo.

The task which Odascalchi assigned to Rösner was to baffle the old manor façade, which gained a Classicist face with this renovation, and upgrade the south wing.

Ilok
dvorac Odescalchi
Karl Rösner
klasicizam
arhitektura 19. stoljeća

Ilok
Odescalchi manor
Karl Rösner
Classicism
19th century architecture

Mr.sc. Dragan Damjanović
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
www.ffzg.hr
Tel. +385 (0)91 545 3849
E-mail: ddamjano@ffzg.hr

Uvod

Dvorac Odescalchi u Iloku jedan je od najznačajnijih i najslojevitijih spomenika graditeljstva u Slavoniji. Na temeljima srednjovjekovne utvrde niknuo je trokrilni dvorac na kojem se gradilo i nadograđivalo u nizu navrata tijekom stotinu godina, od kraja 18. do kraja 19. stoljeća, te je još uvijek dobrim dijelom nejasno što je koja od ovih intervencija ostavila na građevini. Samo je najranija, srednjovjekovna, te barokna povijest dvorca i prostora oko njega većim djelom istražena.[1] O intervencijama 19. stoljeća, koje su dominantne u današnjem izgledu građevine, nije se dosad znalo gotovo ništa, i to ponajprije zbog toga što je arhiv obitelji Odescalchi, točnije rečeno – dio njihova arhiva koji se odnosi na Iločko vlastelinstvo, nestao nakon Drugoga svjetskog rata.[2] Istraživanja bečkih arhiva i tamošnjega arhitektonskog tiska pokazala su da je dvorac temeljito obnovljen najmanje dva puta tijekom 19. stoljeća; prvi put 1839. godine od strane arhitekta Karla Rösnera, projektanta đakovačke katedrale, a drugi put, pedeset godina kasnije od arhitekta Hermanna Müllera, jednoga od učenika Friedricha von Schmidta.

Obnova dvorca Odescalchi 1839. godine

Karl Rösner hrvatskoj je povijesti umjetnosti poznat gotovo isključivo kao autor projekta po kojemu je (djelomično) realizirana đakovačka katedrala, točnije rečeno – njezin arhitektonski dio. Kasnija istraživanja pokazala su kako je u nas radio i pri prvim romantičarskim intervencijama na zagrebačkoj katedrali 50-ih godina 19. stoljeća, izrađujući projekte za nove lustere u glavnom i pobočnim brodovima,[3] ali ni domaća ni austrijska literatura nije poznavala njegove radove na nadogradnji dvorca u Iloku. Uopće, opus Karla Rösnera ostao je dosad nedovoljno, tek fragmentarno istražen. Ne postoji monografsko djelo o njemu, samo su pojedine građevine iz opusa temeljitije obrađene[4] iako je riječ o jednom od najznačajnijih arhitekata Habsburške Monarhije u razdoblju od sredine 20-ih do kraja 60-ih godina 19. stoljeća. Rodio se u Beču 1804. godine kao najstariji od trojice sinova Antona i Felicite Rösner. Između 1818. i 1824. završio je studij na Akademiji likovnih umjetnosti u istome gradu, na kojoj je arhitekturu tada predavao Pietro v. Nobile, čelni čovjek bečkoga klasicizma, pa stoga i ne čudi da je početak samostalnoga Rösnerova stvaralaštva u cjelini obilježen dominacijom toga stila. Odmah po završetku studija (od 1826. do 1835.) zapošljava se kao korektor na Akademiji, boraveći pritom tri godine (od 1830. do 1833.) na stipendiji odnosno usavršavanju u Rimu.[5] Kako za rad u Iloku, tako i za cijelo njegovo buduće stvaralaštvo – ova će stipendija odigrati ključnu ulogu. Iako je u Rim poslan kako bi se, u skladu s tadašnjim principima arhitektonskog obrazovanja, upoznao s temeljima klasične baštine, od antičkih je spomenika snažniji trag na njegovo kasnije stvaralaštvo ostavio ulazak u romantičarski krug tamošnjih njemačkih umjetnika, Nazarenaca. Upoznaje se sa slikarima Overbeckom, Steinleom i Korneliusom, te s kiparom Thorvaldsenom,[6] ali i s ranokršćanskom arhitekturom koja postaje, u skladu s

1 Đuro Šimičić, Vladimir Marković, Zorislav Horvat (2001.), *Ilok – dvorac Odescalchi, Konzervatorsko-restauratorska istraživanja dvorca u Iloku,* Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb. Dijelovi studije objavljeni su, a o srednjovjekovnoj utvrdi govori se u članku: Horvat, Zorislav (2002.), *Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca u Odescalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne*, Prilozi Instituta za arheologiju br. 19, str. 195-212. O baroknim intervencijama na dvorcu: Vladimir Marković (2003.), *Rimsko proćelje dvorca Odescalchi u Iloku*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, br. 27, str. 185-195.

2 Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, *Dvorci i perivoji u Slavoniji od Zagreba do Iloka*, Zagreb, 1998, str. 177.Radove u 19. st. spominje i Horvat, A.: *O klasicizmu u Slavoniji*, Osječki zbornik, XVII, Osijek, 1979: 295.

3 Čorak, Željka, *Katedrala i XIX. stoljeće*, u: Zagrebačka katedrala, Globus/Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988, str. 264

4 Najcjelovitiji pregled arhitektova djelovanja i stvaralaštva dala je Dagmar Redl u svome diplomskom radu o dvjema crkvama svetoga Ivana Nepomuka u Beču, u Meildingu i Leopoldstadtu (Praterstraße). S obzirom na temu, autorica se usredotočuje ponajprije na spomenute dvije građevine, donoseći tek manje tekstove o ostalim važnijim Rösnerovim gradnjama te kratak pregled njegova života i stvaralaštva, ne proširujući uopće otprije poznat arhitektov opus. Dagmar Redl, *Zwei Pionierbauten des romantischen Historismus – Die beiden Johann – Nepomuk – Kirchen Karl Rösners in Wien – Leopoldstadt und Wien – Meidling, Wien*, Institut für Kunstgeschichte (Diplomarbeit), 1997.-98. Dio svojih istraživanja publicirala je 1997. u članku *Karl Rösner (1804-69), Ein Wiener Architekt von europäischem Format*, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, LII, 1998., Heft 3-4, str. 550-574.

5 Constant Wurzbach: *Karl Rösner*, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Wien, Band 26, 1874, str. 247, Redl (1998.), str. 1

6 Wurzbach, Wien, Band 26, 1874, str. 248, Redl (1998.), str. 1

Ilok, unutrašnje dvorište dvorca Odescalchi, stara fotografija, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

tadašnjim općim kretanjima u umjetnosti njemačkoga kulturnog kruga (Gärtnerova djela u Münchenu, Hübscheva u Karlsruheu itd.) ključnim polazištem za sakralne gradnje mladog arhitekta.

Krećući se u umjetničkim krugovima Rima, Rösner zasigurno upoznaje i članove obitelji Odescalchi, koji su uostalom relativno rijetko posjećivali Ilok, zadržavši konstantno Rim kao svoje stalno prebivalište. Po povratku u Beč on zasigurno održava, neposredno ili preko svojih rimskih prijatelja, stečene veze,[7] što je i potaklo tu grofovsku obitelj da ga angažira na obnovi i nadogradnji dvorca, to prije što je on i iz posve praktičnih razloga za taj posao bio daleko podobniji od talijanskih graditelja. Obnovitelj je dvorca, naime, morao snimiti postojeću situaciju zgrade, dakle otputovati u Ilok, a to je jednom bečkom arhitektu – Dunavom koji je tada bio već dobro povezan riječnim prometom – bilo mnogo lakše učiniti nego kakvom rimskom graditelju. S druge pak strane valja napomenuti da je Rösner 1839. godine, kada ga Odescalchiji angažiraju na obnovi dvorca, iako vrlo mlad, već izuzetno ugledno ime bečkoga graditeljstva, iza kojega stoji cijelo desetljeće praktičnog bavljenja projektiranjem. U drugoj je polovici dvadesetih, naime, s Josefom Kornhäuselom vodio nadogradnju samostana u Klosterneuburgu pokraj Beča – jedan od najvećih građevinskih pothvata u Metternichovoj Austriji na polju sakralne arhitekture uopće.[8] Kako je ovaj samostan stajao pod direktnom zaštitom Habsburgovaca, igrajući ulogu carske zadužbine, poput Escoriala u Španjolskoj, jasno je koliki je ugled imao Rösner u tadašnjem Beču. Njegovo se angažiranje u Iloku stoga može promatrati i kroz prizmu htijenja grofova Odescalchi da svoj dvorac povjere arhitektu vezanom za Carski dvor, čime se pokazivala i materijalna moć obitelji, ali se istodobno računalo i s dobivanjem kvalitetnoga arhitektonskog rješenja.

O Rösnerovu radu u Iloku doznajemo ponajprije kroz njegovu prepisku iz 1838.-1839. godine s bratom Antonom, tada jednim od predstojnika već spomenutoga samostana u Klosterneuburgu. Potvrdu ove intervencije nalazimo i u samom Iloku na natpisu s

7 S pojedinima će od njih, kao npr. s Overbeckom, ostati prijatelj cijeli život pa će, dobrim dijelom zahvaljujući Rösnerovu posredovanju, Overbeck kasnije raditi kartone za oslikavanje katedrale u Đakovu.

8 Röhrig, Huber, „...höchst frappant und pittoresk...", Bidermeier in Klosterneuburg, Mayer & Comp., Klosterneuburg-Wien, 1993, str. 143

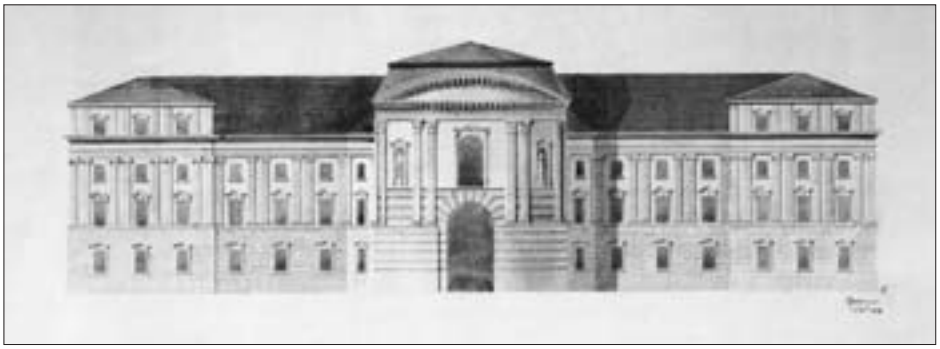

Karl Roesner: Pročelje klasicističkog krila samostana Klosterneuburg pokraj Beča, Arhiv samostana, publicirano u: Bidermeier in Klosterneuburg, str. 143, Roesner, 1. Dez. 1828.

Predvorje klasicističkog krila samostana Klosterneuburg, Rösner, 1828.; fotografija: D. Damjanović, 31.10.2005.

grbom iznad kolnog ulaza u dvorac, u kojem se navodi 1839. godina kao vrijeme kada je građevinu restaurirao Livije III. Odescalchi (1833.-1885.).[9] Nedostatak izvorne projektne dokumentacije onemogućuje nam točnu rekonstrukciju Rösnerovih intervencija, no na osnovi podataka dobivenih iz spomenutih pisama i sačuvanih grafičkih prikaza Iloka iz prve polovice 19. stoljeća, te naposljetku usporedbom rješenja fasada Odescalchijeva dvorca s ostalim Rösnerovim djelima iz 20-ih i 30-ih godina, može se okvirno utvrditi koji su dijelovi današnjega pročelja nastali kao rezultat tih zahvata.

Podatci iz pisama prilično su šturi. Neposredno prije Božića 1838. godine, Karl Rösner piše bratu Antonu kako mu je grof Odescalchi povjerio pregradnju dvorca i da stoga uskoro putuje u Ilok.[10] Čini se da mu se boravak u Iloku odužio na gotovo tri tjedna, budući da se bratu javlja ponovno tek 13. siječnja iduće godine, javljajući kako se sigurno vratio u Beč. Tom prilikom konkretno navodi da mu je povjereno uređivanje vanjske fasade dvorca.[11]

Nakon posjeta Iloku i snimanja situacije uslijedila je izrada projekata za novu fasadu i pregradnju dvorca, na kojima je intenzivno radio u veljači 1839. godine.[12] Čini se da se Rösner pobrinuo da i izvođači radova i zidari dođu iz prijestolnice Monarhije, budući da u nešto kasnijem pismu bratu ističe kako šalje u *Siebenburgen* (Sedmogradsku, Transilvaniju) jednoga polira i pet zidara za izvođenje radova.[13] Kako se ni u korespondenciji ni u svim ostalim Rösnerovim biografijama ne spominje ni jedan rad za Transilvaniju, a upravo je u tom razdoblju (prva polovica 1839. godine) radio izvan Beča samo za Ilok, vjerojatno je riječ o lapsusu samog arhitekta koji je Slavoniju zamijenio Sedmogradskom. Natpis na pročelju potvrđuje da su Rösnerovi radovi u Iloku po svoj prilici dovršeni iste, 1839. godine.

Već je spomenuto kako iločki dvorac ima tri krila – južno, istočno i zapadno. Južno je najstarije, podignuto tijekom 18. stoljeća na temeljima srednjovjekovne utvrde, kojemu je poslije dograđeno sjeverno pročelje s rimskom neožbukanom fasadom.[14] Prvi katastarski plan grada iz oko 1860. godine već nam pokazuje sva tri današnja krila, te je sigurno da kasnija historicistička intervencija nije prostorno proširivala objekt.[15]

Do Rösnerova pojavljivanja u Iloku 1839. na građevini su se dogodile najmanje dvije veće intervencije. Po svoj je prilici krajem 18. stoljeća dvor ožbukan, možda i 1792. godine, budući da ova godina stoji ispod grba na altani na ulazu u dvor. Je li pritom dograđena i spomenuta altana, ostaje nepoznato. Njezini barokno-klasicistički oblici navode nas na pomisao da je dio intervencije s kraja 18. ili prve polovice 19. stoljeća, no ne može se isključiti ni mogućnost da ju je podigao arhitekt Müller 1889. Tijekom 18. stoljeća počela je vjerojatno izgradnja zapadnoga krila građevine i djelomice istočnoga krila,[16] na kojemu Rösner kasnije najviše intervenira.

9 Livius III. Restavravit MDCCCXXXIX; Balthasar Perfecit MDCCCLXXXIX

10 Arhiv samostana u Klosterneuburgu (dalje ASK); Rösnerova ostavština (dalje RO), Pisma (dalje P); Korespondencija Karla s Ambrosom, Pismo br. 47, 19. 12. 1838.

11 ASK, RO, P; Korespondencija Karla s Ambrosom, Pismo br. 48, 13. 1. 1839.

12 ASK, RO, P; Korespondencija Karla s Ambrosom, Pismo br. 49, 24. 2. 1839.

13 ASK, RO, P; Korespondencija Karla s Ambrosom, Pismo br. 50.

14 Marković, 2003: 187-8

15 Horvat, Marković, Šimičić, 2001: 39

16 Horvat, Marković, Šimičić, 2001: 35

Jakob Alt, Ilok, detalj grafike s prikazom izgleda dvorca Odescalchi, 1820., Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

G. Hels: Ilok, detalj grafike s prikazom izgleda dvorca Odescalchi, 1857-64., Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

Ilok, krovište istočnoga krila dvorca danas, pod šetnice, fotografija: Đuro Šimićić, Hrvatski restauratorski zavod, oŽujak 2006.

Ilok, istočno krilo dvorca prije početka posljednjih restauracijskih radova, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

Grafički izvori iz prve polovice 19. stoljeća potvrđuju nam da je Rösner sasvim sigurno intervenirao u istočnom krilu dvorca, pa će stoga i na ovaj dio građevine biti obraćeno najviše pozornosti. Arhitekt dograđuje dvokatno istočno krilo vjerojatno radi stvaranja simetrije s već postojećim zapadnim krilom. Ne pokriva ga pritom krovom, nego ga na vrhu popločuje, stvarajući tako neku vrstu velikog balkona, šetnice.[17] Balkon je okruživalo krunište, tipičan element arhitekture romantičnoga historicizma. Grafike iz sredine 19. stoljeća pokazuju nam da je gornji dio fasade južnoga krila bio vrlo jednostavno raščlanjen, plitkim lezenama. Zid se otvarao u donjem dijelu s pravokutnim, a u gornjem s ovalnim prozorima.

Kako je današnja fasada zgrade u cjelini nastala intervencijom krajem 19. stoljeća, teško je pouzdano zaključiti da je Rösner oblikovao donje dijelove fasade južnoga krila, budući da ih grafički izvori nikada ne prikazuju, no oblikovne sličnosti rješenja postojećega kolnog ulaza iločkoga dvorca s nadograđenim klasicističkim dijelovima samostana u Klosterneuburgu upućuju na zaključak da je i ono Rösnerovo djelo. Motiv rustike i način na koji se ona spaja u zoni luka kolnog ulaza u Iloku i s vanjske i s dvorišne strane, identičan je kolnom ulazu u kompleks samostana u Klosterneuburgu, dok eliptične prozore koje susrećemo u gornjim dijelovima fasade istočnoga krila

17 Balkon je potvrđen konzervatorskim istraživanjima. Pod šetnice vidi se i danas u krovištu istočnoga krila, koje je kasnije bilo u cjelini pokriveno. (Zahvaljujem se za podatak gosp. Đuri Šimićicu iz Hrvatskoga restauratorskog zavoda.)

Kolni ulaz u dvor u istočnom krilu, vanjska strana; fotografija: Đuro Šimičić, Hrvatski restauratorski zavod, ožujak 2006.

iločkoga dvorca nalazimo u samostanskom predvorju. Naravno, arhitektonska je plastika samostana daleko bogatija, no moguće je da je takva bila prije historicističkih intervencija i u Iloku. Kao posebnu zanimljivost valja istaknuti oblikovno rješenje dvorišne strane kolnog ulaza u Iloku s otvorom potkovičastog oblika uokvirenog radijalno raspoređenim fugama. Dakako, moguće je da daljnja istraživanja pokažu kako je kasnija, historicistička intervencija na ovome dijelu strukture bila mnogo izraženija. U unutrašnjosti kolnog ulaza pete svodova pokazuju tipičnu, prilično suhu klasicističku raščlambu, te su vjerojatno i one nastale kao rezultat Rösnerove intervencije. Velika razlika u tretmanu gornjega i donjega dijela fasade istočnoga krila ne treba čuditi, budući da je istodobno pojavljivanje kruništa, eliptičnih prozora i bunjata, dakle srednjovjekovnih i klasicističkih elemenata na jednoj zgradi, često u arhitekturi ranoga historicizma.

Dok su intervencije na istočnom krilu zgrade barem donekle jasne, ostaje potpuno nesigurno što Rösner radi i radi li uopće išta na južnom pročelju zgrade. Nesumnjivo je da ga obnavlja, budući da je teško vjerovati da se obnavlja i nadograđuje istočno krilo a da se pritom ostavlja netaknutim južno, glavno krilo zgrade. Preoblikuje li Rösner pritom radikalno prijašnju fasadu i nadograđuje li altanu, ostaje nepoznato iako njezino oblikovno rješenje asocira na Rösnerov rad u Klosterneuburgu.[18]

Oblikovni jezik Rösnerovih intervencija na iločkom dvorcu pokazuje tipične karakteristike bečke arhitekture kraja tridesetih godina. Nakon smrti već spomenutog arhitekta Pietra von Nobilea, koji je svojim djelima poput *Burgtora* i „hrama" u Kaisergartenu stvorio najznačajnija i „najčišća" djela klasicizma u Beču,[19] arhitekturom počinje dominirati konzervativizam (i u tome korespondira s općepolitičkom situacijom u državi pod Metternichovim upraviteljstvom), dolazi do otklona od čistoga klasicizma i povratka barokno-klasicističkoj mješavini, u koju s vremenom počinje ulaziti sve više srednjovjekovnih elemenata stvarajući stilske mješavine što ih obično nazivamo (ovisno o dominaciji ove ili one stilske komponente) baroknim klasicizmom, romantičnim klasicizmom i romantičnim historicizmom. Negdje na razmeđu baroknoga klasicizma (kako pokazuju dijelovi fasade oko kolnog ulaza u iločki dvorac) i romantičnoga historicizma (gornji dijelovi fasade južnoga krila s kruništem) stoji i rješenje iločkoga dvorca. Kao takvo, i unutar opusa Karla Rösnera igra ključnu ulogu, budući da navješćuje njegov drukčiji pristup arhitekturi četrdesetih godina, kada se posve okreće romantizmu, odnosno stilskom pravcu koji obično nazivamo *Rundbogenstil*.

Historicistička obnova dvorca

Kao svojevrsnu nadopunu istraživanjima vezanim za Rösnerove intervencije u Iloku valja se ukratko osvrnuti na kasnije, zrelohistoricističko preoblikovanje dvorca iz 1889. za Balthasara Odescalchija (1885.-1909.), koje je građevini dalo najvećim dijelom današnji izgled.

Konzervatorska istraživanja fasade iločkoga dvorca pokazala su kako su cjelokupna današnja žbuka, a isto tako i svi okviri prozora, dimnjaci itd., nastali prilikom obnove iz druge polovice 19. stoljeća. Koliko je pritom poštivana raščlamba Rösnerove fasade, ostaje nejasno, budući da je tada cjelokupna stara žbuka obijena.[20] Bečki tisak daje samo osnovne podatke o ovoj intervenciji, navodeći da je izvedena od strane arhitekta Hermanna Müllera.[21] Kao i s Karlom Rösnerom, i odabir Müllera od strane Odescalchijevih nije bio slučajan. Riječ je o uglednom bečkom arhitektu kasnoga 19. stoljeća, specijaliziranom za podizanje ladanjskih objekata. Rodom Štajerac, završio je poput većine ondašnjih arhitekata najprije Visoku tehničku školu u prijestolnici

18 Moguće je da Rösner, radeći na dvorcu, preuređuje istodobno i vrt Odscalchijevih, gdje i danas stoji klasicističko stubište, nekad uokvireno s dva klasicistička mala obeliska.

19 Wagner-Rieger, R.: *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert,* Oesterreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien, 1970, str. 71

20 Za podatke se zahvaljujem konzervatoru gosp. Đuri Šimičiću

21 *** *Baudirektor Architekt Hermann Müller*, Monatschrift Wiener Bauhütte, Wien, Nr. 6, 30. 6. 1909, str. 105-106

Kolni ulaz u dvor u istočnom krilu, unutrašnja strana; fotografija: Đuro Šimićić, Hrvatski restauratorski zavod, oŽujak 2006.

Kolni ulaz u dvor u istočnom krilu, peta svoda u unutrašnjosti; fotografija: Đuro Šimićić, Hrvatski restauratorski zavod, oŽujak 2006.

Monarhije (od 1874.), a potom specijalnu školu Friedricha von Schmidta na bečkoj Akademiji (1879.-1882.).[22] Nakon toga zapošljava se u atelijeru svoga učitelja, pomažući mu pri izgradnji neogotičke zgrade bečke vijećnice. Ubrzo se osamostaljuje, postaje predsjednikom bečkoga Cottage-Vereina (od 1884.) i asistent na bečkoj obrtnoj školi (od 1889.). Radio je ponajprije vile u Hietzingu kod Beča, Ischlu, Rottenmannu, Beuronu na Rajni, a nesumnjivo su ga – upravo kao stručnjaka za arhitekturu ladanjskih zdanja – Odescalchi i pozvali da im adaptira dvorac u Iloku.[23]

U čemu se sastojala Müllerova intervencija na tome objektu, ne može se zasad ništa podrobnije reći. Prije navedene oblikovne sličnosti raščlambe fasade dvorca s Rösnerovim radovima iz tridesetih godina i općenito s tadašnjom bečkom arhitekturom – možda su najbolji dokaz da je, postavljajući posve novu fasadu, ipak djelomično poštivao zatečeno stanje.

Zaključak

Otkriće da je autor klasicističke pregradnje dvorca Odescalchi u Iloku Karl Rösner, jedan od najznačajnijih bečkih arhitekata 19. stoljeća, dovodi do potpunog prevrednovanja dijela arhitektonskih slojeva 19. stoljeća na ovome objektu. Njegovo pojavljivanje u Iloku valja dovesti u kontekst težnji bogatoga slavonskog visokog plemstva da angažira na svojim gradnjama najznačajnija imena onodobne (srednjo)europske arhitekture, o čemu svjedoči i zapošljavanje Alajosa Hauszmanna na izgradnji dvorca Pejačevića u Podgoraču[24] i Viktora Siedeka na nadogradnji dvorca Eltz u Vukovaru.[25]

22 *** *Friedrich von Schmidt (1825-1891), Ein gotischer Rationalist*, Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1991, str. 235

23 *** *Baudirektor Architekt Hermann Müller*, Monatschrift Wiener Bauhütte, Wien, Nr. 6, 30. 6. 1909, str. 105

24 Šćitaroci, 1998: 248

25 Šćitaroci, 1998: 344

Dodatak

S obzirom na njihovu važnost u obradi teme donose se na kraju dva ključna pisma Karla Rösnera njegovu bratu mu Antonu, vezana za obnovu iločkoga dvorca.

1. Arhiv samostana u Klosterneuburgu, Rösnerova ostavština, pisma; Korespondencija Karla s Ambrosom, pismo br. 47 od 19. 12. 1838.

„Liebster Ambros

Ich danke dir herzlich für den Wein. Ich muß ihn schnell trinken, weil ich Samstag abends um 7 Uhr nach Pest und von dort nach Ilock gehe, zum Fürsten Odescalchi, der mir die Umstaltung seines Schlosses anvertrauen will, in 14 Tagen bin ich wieder da. Willst du mir etwa einen Brief mitgeben so ist nach Samstag Zeit nur ihn zu schicken. Jetzt lebe wohl. Ich danke dir herzlich. Für den überschickten Wein die Betty wird die Flaschen zurückschicken.

Grüße Anton.

Ich hoffe es fängt bei mir an zu Tagen, muß die Jägerzeilkirche stellen, sich die Aussichten wieder recht Fassungsvoll.

Lebe wohl, recht wohl.

Dein Bruder.

Roesner

2. Arhiv samostana u Klosterneuburgu; Rösnerova ostavština, pisma; Korespondencija Karla s Ambrosom, pismo br. 48 od 13. 1. 1839.

Liebster Ambros

In der Nacht von Freitag auf Samstag um 12 Uhr bin ich Gott sei Dank glücklich von meiner Reise zurückgekehrt. Obwohl sie mit mancher Beschwerlichkeit verbunden war, so war sie doch in jedem Anbetracht vortheilhaft für mich, und ich bin im Ganzen recht froh, daß es so gekommen ist.

Ich habe die äußere Umstalltung von dem alten Schloße Illock vorzunehmen, eine nicht sehr umfangreiche aber interessante Arbeit.

Ich besuche dich sobald, ich nur abkommen kann, denn es haben sich mir jetzt mancherlei Dinge zur Besorgung angehäuft. Ich übersende dir hier einen Brief von der Tante, und freue mich wahrlich dich bald wieder zu sehen.

Dein Bruder Carl, Sonntag, den 13. Jänner.

Literatura

1. Čorak, Ž. (1988.), *Katedrala i XIX. stoljece*, u: Zagrebačka katedrala, Globus/Krščanska sadašnjost, Zagreb, str. 257-304
2. Goebl, R. (1988.), *Karl Rösner*, Österreichisches biographisches Lexicon 1815-1950, Band 9, str. 563
3. Horvat, A. (1979.), *O klasicizmu u Slavoniji*, Osječki zbornik, XVII, Osijek, str. 289-330
4. Horvat, Z. (2002.), *Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca u Odescalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne*, Prilozi instituta za arheologiju, Zagreb, br. 19, str. 195-212
5. Horvat, Z., Markovic, V., Šimićić, Đ. (2001.), *Ilok – dvorac Odescalchi; Konzervatorsko-restauratorska istraživanja dvorca u Iloku*; Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb
6. Marković, V. (2003.), *Rimsko proćelje dvorca Odescalchi u Iloku*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, br. 27, str. 185-195
7. Obad Ščitaroci, M., Bojanić Obad Ščitaroci, B. (1998.), *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka*, Zagreb
8. Redl, D. (1998.), *Karl Rösner (1804-69), Ein Wiener Architekt von europäischem Fomat*, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, LII, Heft 3-4, str. 550-574
9. Redl, D. (1998.), *Zwei Pionierbauten des romantischen Historismus – Die beiden Johann – Nepomuk – Kirchen Karl Rösners in Wien – Leopoldstadt und Wien – Meidling,* Diplomarbeit, Institut für Kunstgeschichte, Wien, 1997-1998.
10. Röhrig, F., Huber, W. (1993.) *„...höchst frappant und pittoresk...", Bidermeier in Klosterneuburg*, Mayer & Comp., Klosterneuburg-Wien (Katalogbuch – katalog izložbe)
11. Wagner-Rieger, R. (1970.), *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert,* Oesterreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien
12. Wurzbach, C. (1874). v.: *Karl Rösner,* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben, 26. Band, 1874, str. 247-248
13. *** *Baudirektor Architekt Hermann Müller*, Monatschrift Wiener Bauhütte, Wien, br. 6, 30.6.1909, str. 105-106
14. *** *Friedrich von Schmidt (1825-1891), Ein gotischer Rationalist*, Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1991.
15. *** *Rösner, Karl*, Thieme/Becker, Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler, Band 28, 1934, str. 346

Arhivski izvori:

1. Archiv des Stifts Klosternueburg, Rösners Nachlaß, Briefe (Arhiv samostana u Klosterneuburgu; Rösnerova ostavština, pisma; Korespondencija Karla s Ambrosom Rösnerom)

Andrej Žmegač, Marijana Vojtić

Principovac – područna zgrada iločkoga vlastelinstva

Principovac – satellite building of the Ilok manor

U radu je riječ o glavnoj zgradi na Principovcu, izdvojenom posjedu iločkoga vlastelinstva. Principovac leži jugozapadno od Iloka, na povišenom položaju, uz cestu prema Šidu.

Glavna zgrada historicističkih obilježja ima povišeno središnje tijelo nalik kuli, dva prizemna simetrična krila te još jedno, možda naknadno dograđeno, treće krilo, tako da joj tlocrtni raspored ima T-oblik. Pretpostavku o kasnom nastanku zgrade demantira katastarska karta iz 1864. godine, gdje je već vidljivo takvo trokrilno prostiranje zgrade. Opis iz 1886. godine pak potvrđuje današnju organizaciju zgrade i u volumenskom, visinskom smislu, a zanimljivo njezino imenovanje kao *tvrđavice* odnosno *kaštela* u istom opisu daje osnove za pretpostavku da je već imala i historicističku opremu pročelja. Niz slijepih arkadica u ulozi potkrovnog vijenca i ravan završetak povišenog tijela omiljeni su načini izvedbe kule u historicističkim gradnjama ili restauracijama. Napokon, katastarska izmjera iz 1903. godine pokazuje povećan i „cjelovit" sklop popratnih zgrada, sustavno razmještenih oko središnje, prilazne osi, očito u svrhu stanovitoga reprezentativnog efekta.

Glavna zgrada Principovca prostorno je jednostavna, a izvedba pročeljnih historicističkih oblika pokazuje vrlo skromnu, provincijsku razinu. To je razumljivo s obzirom na namjenu zgrade i cijeloga tamošnjega gospodarskog sklopa, no istodobno je valjalo očekivati i ambiciozniju arhitekturu na položaju tako bliskom sjedištu vlastelinstva. Vrijednost joj je, međutim, u zanimljivom spoju stambeno-gospodarske i reprezentativno-rekreativne namjene, iskazane središnjim vidikovcem. On je svakako uspostavljen zbog iznimnoga povišenog položaja s kojeg se otvara lijep pogled na Ilok i okolicu.

Premda nije podvrgnuta režimu zaštite kao kulturnoga dobra, zbog njezina cjeloukupnog značenja preporuča se određivanje barem *blage* razine zaštite.

The subject of this paper is the main building on Principovac, a satellite building of the Ilok manor. Principovac is situated south-west of Ilok, on a hill by the road to Sid.

The main building with its historicist features has an elevated central body similar to a tower, two symmetrical wings on the ground floor, and one additional wing, possibly subsequently constructed, so its layout has the shape of a letter T. The assumption that the building was constructed much later is confuted by the cadastre map dating from 1864, in which the T-shaped layout is clearly visible. The description from 1886 verifies today's organization of the building in volume and height, while its designation as a small fortress or citadel provides the basis for the assumption it already had its historicist outfitting on the façade. A number of blind arcades in the role of an attic coronal and the straight ending of the elevated body are a favorite way of tower construction in historicist buildings or restorations. Finally, the cadastre measurement from 1903 indicates an increased and „integral" assembly of satellite buildings, systematically deployed around the central, approach axis, clearly for the purpose of a certain representative effect.

The main building on Principovac is spatially simple, and the implementation of the façade historicist forms indicates a modest, provincial level, which is understandable, considering the utilization of the building and the entire estate. At the same time, however, it was to be expected that the architecture would be more ambitious on a position so close to the seat of the estate. Its value lies in the interesting combination of residential-economic and representative-recreational use, expressed in the central viewing platform. It was erected due to its exceptionally elevated position with and incredible view of Ilok and its surroundings.

Although the building was not submitted to the cultural monument protection regime, we recommend at least a mild protection regime be instituted due to its overall significance.

Principovac
Ilok
pustara
vidikovac
kula
historicizam

Principovac
Ilok
heath
viewing platform
tower
historicism

Dr.sc. Andrej Žmegač
Institut za povijest umjetnosti
Ul. grada Vukovara 68, 10 000 Zagreb,
Hrvatska / Croatia
www.hart.hr
Tel. +385 (0)1 6115 362
Fax +385 (0)1 6112 742
E-mail: azmegac@hart.hr

Marijana Vojtić, dipl.ing.arh.
Institut za povijest umjetnosti
Ul. grada Vukovara 68, 10 000 Zagreb,
Hrvatska / Croatia
www.hart.hr
Tel. +385 (0)1 6112 728
Fax +385 (0)1 6112 742
E-mail: mvojtic@hart.hr

U istraživanju graditeljskog naslijeđa iz razdoblja feudalizma, u prvome redu njegove stambeno-reprezentativne sastavnice, dosad je bilo malo riječi o pratećim, sporednim građevinama. Posve je razumljivo da je glavna istraživačka pozornost usmjeravana na središnje zgrade feudalnih vlastelinstava odnosno posjeda, u kojima je u načelu stanovao vlastelin pa su stoga funkcionalno i konceptualno bile prilagođene kultiviranom reprezentativnom prebivanju. Simboličko značenje građevine iz koje se upravlja posjedom i u kojoj živi gospodar i prethodne generacije njegove obitelji možda već stoljećima – učinilo je njegovu rezidenciju mjestom osobite pozornosti, projekcije određenih ideja i koncentracije estetskih i ekonomskih vrijednosti. Zbog toga takve zgrade, dvorci i kurije, privlače pozornost kao nerijetko rafinirani izrazi oblikovnih shvaćanja prošlih razdoblja, kao i statusnih i individualnih težnji svoga tvorca, naručitelja.

Detalj karte iz 1886. godine

U našim uvjetima obično u bliskom susjedstvu dvoraca, posebice kurija, nalazimo međutim i zgrade gospodarskih namjena – poput kolnica, staja, hambara, sjenika i ostaloga što je presudno za uspješno gospodarenje. O prisutnosti takvih zgrada, nerijetko u priličnom broju, svjedoče primjerice karte najranije naše katastarske izmjere, nastale nakon sredine 19. stoljeća. Ponegdje su one, kada bi pripadale primjerice kurijama, znale površinom biti i veće od glavne zgrade posjeda. No odsutnost simboličke, značenjske dimenzije značila je za te zgrade razmjerno jednostavno i brzo iščezavanje, jednako kao i nastanak novih zgrada koje bi ih nadomjestile, u primjerenijim oblicima i možda na drugome mjestu. Stoga je na katastarskim kartama tijekom desetljećâ moguće pratiti promjene njihova rasporeda, a do danas očuvan je obično tek dio takvih cjelina vidljivih na starijim kartama. Kako su takve zgrade, u usporedbi s dvorcima, predstavljale nižu arhitektonsku razinu, o njima postoji bitno manje povijesne dokumentacije pa su nam, razumljivo, manje poznate. Zbog toga, kao i zbog nerijetko zanimljivih i vrijednih rješenja, one zaslužuju primjerenu pozornost, ipak znatniju od one koja im je dosad bila posvećivana. Gospodarske zgrade mogu biti vrlo zanimljive i dragocjene u sklopu rješavanja pitanja suvremene namjene dvoraca/kurija, gdje mogu biti vrlo slobodno privedene novoj namjeni, onoj koja ne bi bila prihvatljiva za glavnu zgradu posjeda.

Ponešto drukčiji tip građevina na vlastelinstvu – mogli bismo reći gospodarski u širem smislu – vezan je za udaljene, izolirane manje posjede. Riječ je o zgradama što su stajale na tim majurima (pustarama, salašima), a važnije među njima služile su i za prebivanje, stanovanje radnika odnosno upravitelja posjeda. Nerijetko imaju kombiniranu stambeno-gospodarsku namjenu, utoliko što im je jedan dio, jedno krilo ili jedna etaža, namijenjen stanovanju, a drugi dio gospodarskom korištenju. Niti iločko vlastelinstvo u tome pogledu nije bilo iznimkom pa ćemo u nastavku prikazati jednu od tamošnjih zgrada što pripada u tu skupinu, ali ima i neke specifične osobine.[1]

1 Zahvaljujemo g. Mati Batoroviću, ravnatelju Muzeja grada Iloka, na pomoći u obradi građe o ovoj temi.

Sjeveroistočno pročelje

Jugoistočno pročelje

Južno pročelje

Posjed Principovac

Veliko imanje u Srijemu stekla je talijanska plemićka obitelj Odescalchi krajem 17. stoljeća. Poslije, kada je podijeljena i ostala zemlja stranom visokom plemstvu i kada je uređena granica između Vojne krajine i civilnih posjeda, iločko je vlastelinstvo bilo najveće u Srijemu – uzimajući u obzir cijeli prostor od Vinkovaca do Zemuna – a prostiralo se većim dijelom istočno od Iloka, u prostoru današnje države Srbije i Crne Gore. Od nekoliko njegovih zasebnih posjeda ovom nas prilikom zanima posjed Principovac, jugozapadno od Iloka, uz cestu prema Šidu.[2] Riječ je o terenu što pripada sjevernim obroncima Fruške gore i prema sastavu tla nije tako plodan kao njezini južni obronci koji se spuštaju u dolinu Save. Međutim, položaji prema Dunavu pogodni su za uzgoj vinograda pa su do danas pretežito korišteni na taj način. Na Principovcu, koji se proteže kao izduljena površina u smjeru sjeveroistok-jugozapad, u njegovu sjevernom dijelu još je razmjerno cjelovito očuvana skupina gospodarskih zgrada. Riječ je o mjestu gdje završava donekle zaravnjena povišena površina, neka vrsta visoravni, i počinje se spuštati prema Dunavu, to će reći prema Iloku. Glavna i najveća zgrada stoji na sjevernoj strani, nad dolinom. Lijepo je vidljiva iz Iloka i s raznih položaja oko njega. Izduljena je u poprečnom smjeru, zapad-istok, a nad prizemnom zonom u njezinu se središtu diže za kat više tijelo, završeno ravnim krovom. Pročelja sadrže temeljne i jednostavno izvedene pojedinosti iz neogotičkog repertoara artikulacije pročelja poput šiljatih nadvoja prozorâ i vratâ te slijepih arkadica u ulozi vijenca oko ravnoga krova (terase). U širini toga tijela nastavlja se prema jugu prizemno krilo koje bismo mogli nazvati trećim krilom građevine. Osim što su neke suvremene, recentne intervencije na zgradi predstavljale devastaciju njezinih izvornih odnosno ranijih vrijednosti, posljednja se devastacija zbila u doba okupacije toga područja nakon 1991. godine, kada je zgrada oštećena i opljačkana, a nestala su i krovišta nad zapadnim i južnim krilom. Tako danas stoji zanemarena, a pojedini njezini dijelovi propadaju izloženi oborinama. Južno od glavne zgrade stoje još tri manje gospodarske građevine, od kojih su dvije također bez krova.

Katastarske karte i opisi

Prvi dojam o glavnoj zgradi Principovca upućivao bi da je podignuta negdje potkraj 19. stoljeća, sudeći po njezinim historicističkim obilježjima, a da je kasnije dograđeno i prizemno krilo prema jugu. No raspoloživi podatci, u prvome redu katastarske izmjere, svjedoče da zgrada ima ipak nešto dulju i složeniju povijest. Najranija katastarska snimka onoga područja, iz 1864. godine,[3] pokazuje već zgradu današnjega prostiranja, dakle T-rasporeda. Prema jugu, u uglovima parcele stajale su još dvije zgrade, od kojih danas postoji još samo ona zapadna. Međutim, dalje prema jugu stanje je bilo drukčije od današnjega: nije bilo osnoga prilaza glavnoj zgradi smjerom

2 Zanimljivo je, premda još nerazjašnjeno, podrijetlo naziva posjeda. Drugi posjedi vlastelinstva nerijetko su dobivali imena prema članovima obitelji Odescalchi, poput Inocenc dvora, Emilijina dvora, Flaminijina dvora, Sofijina dvora. (M. Batorović, *Vlastelinstvo Odescalchi u Iloku i Srijemu,* Hrašće, 15, 1999., str. 16)

3 Hrvatski državni arhiv, Zagreb: Državna geodetska uprava, Srijemska županija, Ilok

Sjeverno pročelje središnjeg tijela

Detalj katastarske karte iz 1864. godine

Detalj katastarske karte iz 1903. godine

jug-sjever, već je, suprotno tomu, put uz parcelu prolazio poprečno, smjerom zapad-istok. Na susjednoj, južnijoj parceli vidimo u njezinu istočnom dijelu također jednu zgradu T-tlocrtnog rasporeda. Osnovni je zaključak što ga omogućuje ova snimka, dakle, da je glavna zgrada u ono doba već postojala, i to s izvedenim južnim krilom. Raspored na parceli načelno pak iskazuje težnju za organiziranjem s obzirom na os što prolazi središtem glavne zgrade. Iduća katastarska izmjera kojom smo se poslužili potječe iz 1903. godine i sadrži također dragocjene podatke koji upotpunjuju sliku o povijesnoj organizaciji ove cjeline. Najprije valja zamijetiti da su dvije susjedne parcele iz starije izmjere sada spojene u jednu parcelu, a njezin je prostor proširen i na zapad, sve do puta što ondje i otprije prolazi. Nema više poprečnoga puta što je prije dijelio dvije parcele, pa se sada uvećana parcela proteže smjerom sjever-jug. Zbile su se i znatne promjene u broju i rasporedu zgrada: bočno uz glavnu zgradu sa svake je strane simetrično podignuta po jedna vrlo izduljena, uska zgrada; dalje prema jugu dvije su zgrade poznate iz prijašnje snimke, a jugoistočno pak stoji zgrada koju također prepoznajemo kao građevinu što je postojala već 1864. godine, ali sada bez svoga „trećega krila", odnosno rizalita. Napokon, na južnome kraju parcele još su dvije novopodignute zgrade, smještene simetrično na produljenu os glavne zgrade. Za izmjeru te, 1903. godine na raspolaganju je stajao i poljski prednacrt koji je u pojedinostima drukčiji i informativniji jer je konačna verzija nacrta ponešto shematizirana, pojednostavljena. U tome je prednacrtu označeno da su osim glavne zgrade samo još dvije starije zgrade i jedna od novijih zgrada prema jugu bile zidane, a ostale su građevine naznačene kao sporedne, vjerojatno i drvene. Po tome je vidljivo da je južna starija zgrada T-tlocrta, vidljiva na karti iz 1864. godine, također bila drvena. Prednacrt označava i dvije starije građevine, smještene južno od glavne zgrade, kao malo ukošene, „zaokrenute", a ne posve ortogonalno postavljene prema glavnoj zgradi, što je na konačnoj karti shematizirano.

Za upotpunjavanje slike o povijesti glavne zgrade Principovca vrijedan je i njezin opis u inventaru vlastelinstva iz 1886. godine.[4] Navođenje njezinih dimenzija (duljine, širine) potvrđuje, dakako, stanje poznato još iz dvadesetak godina starijeg katastra, no važan je opis koji u glavnim crtama odgovara današnjem izgledu: središnji je dio bio za kat viši, završen terasom ograđenom željeznom ogradom. Valjda zbog toga tijela građevina je na jednome mjestu nazvana *tvrđavicom,* na drugom *kaštelom.* Kroz središnje tijelo vodilo je stubište do terase. Krila su služila stanovanju, u svakome su bile po četiri sobe s tri kuhinje (vjerojatno u smislu ognjišta). U trećem krilu, prema jugu,

4 *Inventar iločkog vlastelinstva 1886. godine,* Osijek 2001., 60-61

Prilaz glavnoj zgradi s juga

Pogled s vidikovca prema jugu

Sjeverno pročelje gospodarske zgrade

Pogled prema Iloku

nalazila se staja za volove. Na istoj parceli nabrojeno je i opisano još pet zgrada, dakle više nego u katastru iz 1864., a manje negoli u onome iz 1903. godine. Može se pretpostaviti da još nije postojao jedan od štagljeva/kukuružarnika („čardaka") i još jedna drvena zgrada na južnoj strani parcele.[5]

Oris građevnog razvoja

Unatoč prividno jednostavnoj i čitkoj građevnoj strukturi te razmjerno iscrpnim arhivskim podatcima, nije jednostavno sa sigurnošću opisati građevni razvoj ove zgrade bez ciljanoga sondiranja zidova. Moglo bi se postaviti hipotezu da cijela građevina ima ishodište u svojem zapadnom krilu, što je nekoć moglo postojati kao samostalna građevina. Naime, krilo ima zaseban, vlastiti zid na istočnoj strani, što je vidljivo u zabatnoj zoni, izbočenoj u odnosu na ziđe središnjeg dijela. Da je građevina nastala odjednom ili da je, obratno, zapadno krilo bilo prigrađeno starijem središnjem tijelu, takvoga zabata vjerojatno ne bi bilo. U neko doba građevina je bila dograđena prema istoku, dobivši simetričan raspored dvaju krila sa središnjim tijelom. Je li ono od početka bilo završeno kao vidikovac, ne može se znati. Svakako je imalo široka vrata namijenjena gospodarskim potrebama na sjevernom i južnom pročelju. Vjerojatno je naknadno dozidano južno krilo, vidljivo već na katastarskoj karti iz 1864. godine, a imenovano 1886. godine volovskom stajom. Do te je godine međutim, kako smo vidjeli, morao biti približno uspostavljen današnji izgled građevine jer onodobni opis navodi središnje tijelo završeno terasom. Kada je pak posrijedi neogotička artikulacija pročelja, s velikom se sigurnošću može zaključiti da je i ona tada već postojala jer naziv *tvrđavica* odnosno *kaštel* dobro odgovara historizirajućoj namjeri takve „opreme"; motiv slijepih arkadica često je korišten u historicističkim obnovama srednjovjekovnih gradova u sklopu završnog vijenca, a ravan završetak povišenog tijela podsjeća na također ravno, odnosno kruništem završene kule takvih restauracija. I nakon historicističke intervencije zadržana su široka vrata u gospodarskoj ulozi, a jedan od-

5 Nesumnjivo je u svezi s popisom vlastelinstva i velika karta iz iste godine koja se čuva u iločkome muzeju. Ona najvažniju parcelu Principovca ističe i bilježi je već u novom obliku, kao izduljenu i uvećanu.

Unutarnji sjeveroistočni ugao središnjeg tijela građevine

Unutarnji jugoistočni ugao središnjeg tijela građevine

Pogled iz prizemlja središnjeg tijela građevine prema Iloku

govarajući otvor, ovaj put posve zazidan, prepoznatljiv je i na južnome zidu, pa je očito da je tu postojala mogućnost gospodarskog komuniciranja kroz središnje tijelo. Naknadno je odvojen zapadni dio središnjeg tijela kako bi ondje bila smještena vjerojatno nova stubišna konstrukcija. Izvorni unutarnji prolaz prema stubištu poslije je zazidan, a otvorena su zasebna vrata s pročelja na mjestu dotadašnjeg prozora. U središnjem tijelu nailazi se na pojedinosti dosad nerazjašnjene svrhe, kao što su uglovne ispune, skošeno zazidani uglovi prostorija. Jedna se nalazi u jugoistočnom uglu veće prostorije prizemlja i čini se da je izvorno sadržavala šiljato završenu nišu, možda za smještaj kakve figure. Daljnje dvije ispune izvedene su u južnim uglovima stubišnog prostora, no za razliku od prije spomenute, ove dvije ispune protežu se i kroz veći dio kata.

Neogotičke okvire dobili su i otvori dvaju krila, a svako je imalo po jedna vrata[6] na sjevernu stranu. Izvorni raspored otvora, pa i artikulacija južnih pročelja, manje su jasni zbog znatnijih kasnijih pregradnji, no i ta je strana dvaju krila imala neogotičke oblike sudeći po tragovima lukova na zapadnom krilu. Unutarnja organizacija toga krila recentno je posve preinačena, a raspored u istočnom krilu sadrži elemente izvorne organizacije, ali uz kasnija pregrađivanja, zazidavanje izvornih i otvaranje novih otvora.[7]

Zaključak

Arhitektura glavne zgrade na Principovcu mora biti ocijenjena skromnom jer je prostorno posve jednostavna, a „stilski" nepretenciozna. Izvedba njezinih neogotičkih pročelja pokazuje provincijsku razinu shvaćanja stila, što se očituje u pojednostavljivanju oblikâ, u izvedbi primjerice profilacija koja se ne oslanja na arhitektonsku tradiciju, u konfuznoj ulozi okvira središnje plohe kata, u motivu plitkih zubaca nad njom, koji nije ni slijepa arkadica, ni kruništе, ni friz. Donekle razumljivo za ovakav tip arhitekture, očito nije angažiran neki istaknuti graditelj, ali s druge strane, s obzirom na položaj zgrade na domak Iloka, bila bi očekivana narudžba i nešto ambicioznije arhitekture. Zgrada je u današnjim oblicima nastala, po svemu sudeći, prije djelovanja H. Bolléa u Srijemu, koji je u Erdeviku izveo župnu crkvu (od 1885.), u Iloku obnovio

6 Vrata su danas zazidana, možda je bila riječ samo o naznaci motiva vrata.

7 U svezi s područnim zgradama iločkoga vlastelinstva zanimljivo je spomenuti Engelov zapis iz 1786. godine, gdje se govori kako osim glavnog sjedišta „postoje još tri dvorca, sagrađena na okomitim brežuljcima, sada pusta i napola razvaljena; u jednom je uređen stan za vlastelinskog činovnika" (F. Š. Engel, *Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srema,* I, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, 19, 1971., str. 306). Na žalost, ne znamo koji su to bili lokaliteti.

crkvu franjevačkog samostana (od 1892.), a na pustari Višnjevci tamošnju glavnu zgradu (1903.).[8] Rekli bismo da svoju skromnu arhitektonsku vrijednost zgrada nadoknađuje iznimnim povišenim položajem, zbog čega je i dobila vidikovac. S te se točke lijepo vidi okolni posjed, ali i sjedište vlastelinstva, s dvorcem i zvonikom franjevačkog samostana. Stjecajem okolnosti, historicistički artikulirano povišeno tijelo podsjeća na kulu pa opis potkraj 19. stoljeća zgradu naziva *kaštelom* posve se vodeći njezinim izgledom, a nimalo njezinom namjenom. Glede korištenja zbila se zapravo osebujna kombinacija između gospodarsko-stambene i rekreativno-reprezentativne namjene, kako bismo mogli nazvati korištenje terase kao vidikovca. Može se, naime, pretpostaviti da je obitelj vlastelina sa svojim gostima mogla dolaziti onamo uživati u pogledu na Ilok. Istaknuta uloga ove zgrade, kojoj je gospodarsko korištenje dopunjeno opisanom specifičnom namjenom, iskazuje se, čini se, i u strogo organiziranom, neuobičajenom osnom rasporedu pratećih manjih zgrada kompleksa, poredanih tako da uokviruju prilaz s juga. Takav raspored izrazito je vidljiv u katastarskoj karti iz 1903. godine. Glavna os, osim toga, vodi upravo prema sjedištu cijeloga vlastelinstva, iločkom dvorcu. Uz takvu orijentaciju, valja podsjetiti da zgrada istodobno svoje reprezentativno pročelje okreće prema Iloku, a ne prema prilaznoj strani. To pokazuje da je (dakako) bila važna i vizura iz doline na Principovac.

Očuvane zgrade na Principovcu pripadaju tvrtki Iločki podrumi i trebale bi dobiti ugostiteljsko-rekreativnu namjenu. To je dobro rješenje, a nepostojanje formalne zaštite u smislu kulturnog dobra omogućit će posve slobodno planiranje građevnih zahvata. No, zbog stanovitih vrijednosti što ih posjeduje glavna zgrada, poput osebujne kombinacije povijesnih namjena i istaknuta položaja, valjalo bi je ipak podvrgnuti *blagom* režimu zaštite.

8 V. Frkin, *Hermann Bollé i obnova franjevačkih sakralnih objekata,* Život umjetnosti, 29-30, 1980., str. 184; T. Stahuljak, *Hermannu Bolléu ad maiorem gloriam,* Život umjetnosti, 26-27, 1978., str. 115; H. B. Paukovic, *Pustare u Sremu,* Ruma, 1997., str. 52; Likovna enciklopedija Jugoslavije, I, Zagreb 1984., str. 153-154

Eduard Kušen

Lokacija i temelji Staroga grada Ivanca kao gospodarsko dobro

Location and foundings of the Old Town of Ivanec as an economic asset

Dvorac Stari grad Ivanec bio je zapaljen tijekom Drugoga svjetskog rata, poslije čega više nije obnavljan da bi krajem 1950-ih godina njegovi ostatci bili uklonjeni s ključne parcele ivanečkoga trga.

Od 1974. godine objavljen je niz članaka s prikupljenom građom o samome dvorcu, njegovu okruženju, ali i o razvoju naselja Ivanec. Ovi su tekstovi s vrijednim grafičkim prikazima snažno utjecali na urbanističko i prostorno planiranje naselja Ivanec, osobito njegova središnjeg dijela, što je dovelo do posebnog odnosa prema prostoru na kojemu je bio Stari grad. Načelno je onemogućena bilo kakva izgradnja na toj lokaciji prije izvršenih arheoloških istraživanja, a plediralo se za podizanje kreativno oblikovanoga faksimila dvorca, poglavito s kulturno-turističkim sadržajima. U međuvremenu su provedena nepotpuna arheološka istraživanja ovoga lokaliteta sa zanimljivim nalazima.

Raniji objavljeni radovi na temu dvoraca i perivoja Hrvatskoga zagorja s kraja 20. stoljeća Stari grad Ivanec ravnopravno su tretirali s ostalim zagorskim dvorcima i kurijama, bez obzira što on više nije postojao. Međutim, najnoviji tekstovi sve češće iz sustava dvoraca sjeverozapadne Hrvatske izostavljaju lokalitet i arheološko nalazište Staroga grada Ivanca. Isto tako, pretežito površna urbanistička praksa, propisima oslobođena konceptualnog razmišljanja, sve više relativizira važnost Staroga grada u kontekstu razvojnoga resursa Grada Ivanca. Stoga se ovom prigodom javlja stručna i znanstvena obveza da se lokalitet i kulturno-povijesno naslijeđe, obilježeno sintagmom Stari grad Ivanec još jednom vrjednuje – kako s kulturološkog, tako i s gospodarskog gledišta.

The Old Town Ivanec manor had been burnt during the Second World War, after which it was never renovated, and at the end of the 1950s its remains were removed from the key parcel of the Ivanec square.

Since 1974 a number of articles have been published, with the gathered material about the manor and its surroundings, as well as the development of the town of Ivanec. These texts and their valuable graphic overview had a large impact on the urbanistic and spatial planning of Ivanec, especially its central part, which resulted in special consideration for the space the Old Town was situated on. Basically, any construction on this location was prevented before archeological research could be done, with requests being made for the construction of a creatively shaped copy of the manor, which would house mainly cultural and tourist content. In the meantime, incomplete archeological research of this site has been conducted with interesting results.

Earlier published work about manors and gardens of the Hrvatsko Zagorje region from the end of the 20th century treated the Old Town Ivanec on par with the other Zagorje manors and curias, regardless of the fact that it no longer existed. However, the newest texts are more often leaving out the site and archeological discovery of Old Town Ivanec off the list of manors of north-western Croatia. Also, the mainly superficial urbanistic practice, exempt from conceptual thinking by regulations, is additionally diminishing the significance of Old Town in the context of developmental resource of the town of Ivanec. Therefore, we have a professional and scientific duty to once more valorize the site and cultural-historical heritage of Old Town Ivanec, both from the cultural and economic standpoint.

dvorac Ivanec
Ivanec
Stari grad Ivanec

Ivanec manor
Ivanec
Old Town Ivanec

Dr.sc. Eduard Kušen
Institut za turizam
Vrhovec 5, 10000 Zagreb, Hrvatska/Croatia
www.iztzg.hr
Tel. +385 (0)1 3909 666
Fax +385 (0)1 3909 667
E-mail: eduard.kusen@iztzg.hr

Naselje Ivanec prvi se put spominje 1396. godine u listini belskoga priora Ivana Paližne – mlađega kao dio belskog posjeda viteškoga reda ivanovaca.[1] Kasnija arheološka istraživanja pokazat će da se već tada začetak naselja Ivanec nalazio u jugoistočnome kvadrantu sjecišta dviju cesta, danas državne (Varaždin-Lepoglava) i županijske ceste (Prigorec-Jerovec), i to vrlo blizu potoka Bistrice koji izvire na sjevernoj strani planine Ivanščice, a ulijeva se podalje u polju u rijeku Bednju.

To se raskrižje do današnjih dana (600 godina) neupitno razvijalo kao središte naselja Ivanec, s naglaskom na spomenuti jugoistočni kvadrant, s povijesnim središnjim funkcijama, kao što su župna crkva, župni dvor, stari grad, perivoj, a negdje do sredine 18. stoljeća i mjesno groblje. Danas jugoistočni kvadrant ovoga raskrižja u percepciji građana čine župna crkva, župni dvor i novi Caritasov dom za umirovljenike, te gradski perivoj, a manje lokalitet Staroga grada Ivanca, kojega su ruševine uklonjene krajem 1990-ih godina. U međuvremenu Ivanec je bio trgovište, pa središte kotara, onda središte (velike) općine, a sada središte manjega područja, ali sa statusom grada. Od druge polovice 19. stoljeća, u razdoblju od sto godina, Ivanec se razvijao kao rudarsko mjesto, a potom, nakon supstitucije rudarske djelatnosti, kao naglašeno industrijsko mjesto. Nakon Domovinskoga rata industrija je stagnirala, broj radnih mjesta je prepolovljen, a broj stanovnika ipak i dalje raste: 1981. godine 4.715 stanovnika, 1991. 5.342 stanovnika, da bi 2001. godine dosegao 5.434 stanovnika, poglavito zbog urbaniziranih uvjeta života.

Tijekom 1950-ih godina za lokaciju ivanečkoga dvorca bio je izrađen projekt Doma kulture u maniri *zadružnih domova*. Na sreću, taj se projekt nije ostvario. Nekako u isto vrijeme, sredinom 1950-ih, u tadašnjem Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu izrađen je projekt za obnovu preostalih dviju kula sjevernoga krila Staroga grada Ivanca, ali do izvedbe nije došlo, pa je dvorac do kraja srušen 1959. godine.

U novonastalim uvjetima cijena građevnoga zemljišta i u Ivancu raste, s obzirom na položajnu rentu koja je najveća u samom središtu naselja (Trg hrvatskih ivanovaca), a pada prema njegovoj periferiji. Dakako da to ima presudan utjecaj na gospodarsku percepciju o neizgrađenoj, „slobodnoj" građevnoj parceli na jugoistočnoj strani središnjega trga, na kojoj se nalazio Stari grad Ivanec. Iako su urbanistički planovi, doneseni tijekom 1980-ih i početkom 1990-ih, te turistički dokumenti s kraja 1990-ih godina, nedvosmisleni glede izgradnje na ovoj lokaciji – njihova relativizacija usvojenoga koncepta u izmjenama i dopunama ovih dokumenata, koje su slijedile, upućuje na oprez ako se zna upornost građevnoga lobija kada su u pitanju vrijedne lokacije.

Cilj je ovoga rada objediniti i prikazati svu dostupnu dokumentaciju vezanu za Stari grad Ivanec, zatim prikazati urbanistički koncept korištenja lokaliteta bivšega ivanečkoga dvorca i susjednih javnih površina, osobito gradskoga perivoja i središnjega

1 Najranija povijest Ivanca cjelovito je prikazana u knjizi M. Kraša „Ivanec, prilozi povijesti Ivanca do 1940. godine".

Slika 1. Kukuljevićev grad Ivanec, razglednica, 1896. Izvor: Ivanečki kalendar '74 (1974.), str. 42

Slika 2. Stari grad Ivanec na katastarskoj karti, 1860. Izvor: M. Obad Ščitaroci (1991.), Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja, str. 92

trga, te tijek aktivnosti oko provođenja ovoga koncepta putem arheoloških istraživanja, detaljne urbanističko-arhitektonske razrade i planiranja razvoja turizma.

Povijest Staroga grada Ivanca

Iako je lokalitet Staroga grada Ivanca, prema arheološkim istraživanjima,[2] bio naseljen znatno ranije od prvoga spominjanja imena naselja Ivanec 1396. godine, ipak je nama poznat oblik dvorca Ivanec (katastarske karte, razglednice i druge fotografije) razmjerno novijega datuma. Na lokalitetu Staroga grada arheolozi su, između ostaloga, otkrili dijelove srednjovjekovne sakralne arhitekture (gotičke kapele i staroga kaštela), s pripadajućim materijalnim elementima. Među raznim dosadašnjim nalazima ima i kamenih projektila koji upućuju na to da je kapela nekad imala i obrambenu funkciju.

Prema pisanju M. Obada Ščitarocija,[3] obitelj Pethő de Gerse podigla je u prvoj polovici 16. stoljeća u Ivancu kaštel. O njegovu nastanku, gradnji i izgledu ne zna se mnogo. Godine 1564. kralj Ferdinand potvrđuje Pethőovcima grad Belu, kaštel Ivanec (*Ivancz cum castello*) i druge posjede. U listini kralja Ferdinanda II. 1632. godine spominje se kaštel u Ivancu, po tradiciji sagrađen iz ruševina stare križarske crkve. Grof Ladislav Erdődy obnovio je oko 1744. godine dvorac Ivanec, nakon što ga je 1742. godine dobio od kralja Karla VI., što je potvrdila i kraljica Marija Terezija. Kod obnove izgrađen je drugi kat i povećana udobnost boravka u njemu, a u opkope oko dvorca dovedena je voda. Nakon 54 godine parničenja, dvorac Ivanec ponovno se vraća nasljednici Pethőovaca 1817. godine. Sljedeće je godine dvorac Ivanec u cijelosti pripao obitelji Kukuljević Sakcinski, u vlasništvu koje je ostao sve do kraja Drugoga svjetskog rata. Stari grad Ivanec koristio se u prvoj polovici 20. stoljeća dvonamjenski – deset soba na prvom katu kao stambeni prostor obitelji Kukuljević Sakcinski odnosno Šaban, a ostatak kao kotarski uredi.

Dvorac Ivanec mijenjao se tijekom svoje prošlosti više puta – od kaštela do dvorca. Na njemu su ostali tragovi brojnih generacija i raznih vlasnika, izmiješala su se različita stilska obilježja. Posljednji su se put dogodile promjene 1927. godine, kada se zbog dotrajalosti urušila sjeverozapadna kula, na mjestu koje je potom prigrađena „altana".

2 Prema arheološkim istraživanjima lokaliteta Staroga grada Ivanca, koje je od 1998. do 2004. godine provodio zagrebački Institut za arheologiju, ovdje su se prvi žitelji nastanili prije više od 3000 godina. Primjerice, prema ulomcima keramike iz mješanoga sloja može se zaključiti da je riječ o ostatcima posuđa iz kasnoga brončanog doba, između 13. i 12. stoljeća prije Krista (intervju voditelja arheoloških istraživanja, mr. sc. Jurja Belaja za Varaždinske vijesti, 21. VII. 2004.).

3 U sklopu svojih istraživanja Mladen Obad Ščitaroci bavio se i slučajem Staroga grada Ivanca s pripadajućim perivojem, što je i objavio u knjizi „Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja" (1991.).

Slika 3. Unutrašnjost dvorišta dvorca početkom 20. stoljeća
Izvor: M. Obad Ščitaroci (1991.), Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja, str. 91

Slika 4. Pogled s jugozapada na Stari grad Ivanec i župnu crkvu, 1929.
Izvor: B. Jagetić-Daraboš (2005.), Mjesta u podnožju Ivančice kroz razglednice, str. 25

Slika 5. Dvije preostale sjeverne kule Staroga grada Ivanca, 1948.
Izvor: Ivanečki kalendar '74 (1974.), str. 43

Za jednoga od partizanskih napada Stari grad Ivanec zapaljen je 27. listopada 1943. godine. Iako je tom prigodom izgorio samo dio krovišta, preostali je dio zgrade prepušten daljnjem propadanju, te je srušen i uklonjen petnaestak godina kasnije.

Dokumentacija

Trebalo je proteći daljnjih petnaestak godina, kada je na temeljima Staroga grada Ivanca već stasalo drveće stihijski proširenog perivoja, pa da se pojavi prvo godište Ivanečkoga kalendara (1974.) u kojem je objavljen zaokruženi tekst o povijesti Ivanca i njegova dvorca, ilustriran s jedanaest crteža i fotografija Staroga grada.[4] Spomenute ilustracije sastojale su se od razglednice dvorca Ivanec iz 1896. godine (Slika 1.), kopije katastarske karte središta Ivanca, snimljenoga 1860. godine (Slika 2.), i različitih fotografija – ponajviše onih iz arhiva poznatoga ivanečkog majstora umjetničke fotografije Petra Jagetića (Slika 5.). Znakovit je bio tekst kojim je prije 30 godina završavao ovaj prikaz ivanečke povijesti: *Ne zbog romantike, i ne zbog Žala za „starim dobrim" vremenima, već zbog nasušne potrebe za valorizacijom svoje prošlosti, Ivanec treba više pozornosti posvetiti svom povijesnom znamenju. Danas to nisu samo povijesni, već kulturni i turistički atributi grada, što Ivanec i postaje. Poljaci su po završetku Drugoga svjetskog rata srušenu Varšavu obnovili kopijama zgrada uništenih za vrijeme bombardiranja. Svakako su za to imali valjanih razloga. Ivancu nedostaje muzej, galerija, biblioteka, kulturni ugostiteljski prostor, hotelski prostor i sl. Stari grad Ivanec je idealna lokacija i oblik koji bi mogli primiti i međusobno pomiriti ove sadržaje. I bez obzira na ovu ideju, lokacija na kojoj se nalazi Stari grad Ivanec zaslužuje posebnu pozornost. Otvorena lokacija s crkvom i parkom čini jedinstvenu cjelinu, te bi njeno ustupanje za neprimjerene sadržaje i oblike moglo predstavljati novu brzopletost i nepromišljenost.*

Ladislav Šaban, jedan od nasljednika Staroga grada Ivanca iz 1946. godine, prikupio je i u Ivanečkim kalendarima[5] objavio brojne podatke vezane za povijest Staroga grada i za tri posljednje generacije obitelji Kukuljević Sakcinski koje su njime gospodarile. Od posebne su važnosti fotografije interijera stambenoga dijela ivanečkoga dvorca (Slike 6. i 7.), koje je on sačuvao i objavio u posljednjem godištu Ivanečkog kalendara (1994.). U istoj su publikaciji objavljene kopije projekata rekonstrukcije preostaloga sjevernog krila Staroga grada Ivanca, izrađenih 1955. godine, a čuvanih u Planoteki Republičkoga zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu (Slike 8. i 9.). U općoj euforiji priprema za proslavu 600-godišnjice prvoga spominjanja imena Ivanca, majstor umjetničke fotografije Petar Jagetić posebno je obradio fotografiju Staroga grada Ivanca iz 1940. godine, koja je 1994. godine objavljena na naslovnoj stranici iste publikacije (Slika 10.) i na svoj način postala simbolom svih napora za restituciju ove građevine. Time je zaokružen sažeti prikaz dostupne građe o povijesti i graditeljskim značajkama Staroga grada Ivanca.

4 Urednici Ivanečkog kalendara '74., M. Kraš i E. Kušen, pripremili su nekoliko tekstova, od kojih se posebno isticao onaj pod naslovom „Stari grad Ivanec" (Povijest Ivanca). S različitim vremenskim razmacima, od 1974. do 1994. godine tiskano je ukupno 9 godišta Ivanečkog kalendara, koja su povremeno donosila nove spoznaje i rezultate istraživanja o povijesti Ivanca, osobito Staroga grada Ivanca.

5 Ladislav Šaban, profesor na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, objavio je u tri godišta Ivanečkoga kalendara (1977., 1986. i 1994.) radove vezane za povijest Staroga grada Ivanca.

Slika 6. Dvor u Ivancu, salon s portretima povijesnih osoba, 1923.
Izvor: Ivanečki kalendar '94 (1994.,) str. 48

Slika 7. Dvor u Ivancu, palača, 1923.
Izvor: Ivanečki kalendar '94 (1994.), str. 49

Pripreme za kreativnu restituciju

Pledoaje za kreativnu restituciju Staroga grada Ivanca nalazimo već u prije spomenutom završetku teksta *Stari grad Ivanec* u Ivanečkom kalendaru iz 1974. Rad na razvijanju ovoga koncepta nastavlja se dalje u tri smjera – kroz planove razvoja turizma, kroz prostorne i urbanističke planove, te u ostalim oblicima promicanja i ostvarenja ideje o restituciji Staroga grada Ivanca.

Planovi razvoja turizma

Stari grad Ivanec promišljan je turistički kroz nekoliko atrakcijskih aspekata – kao arheološki lokalitet, kao lokacija vezana za znamenite osobe i povijesne događaje, kao obnovljena kulturno-povijesna graditeljska baština, kao kulturna ustanova i kao reprezentativni turističko-ugostiteljski sadržaj. Za prvu fazu turističkoga korištenja predlagano je da se arheološki lokalitet obilježi i opremi interpretacijskim pločama koje posjetitelje informiraju o kulturno-povijesnim značajkama lokaliteta i o rezultatima arheoloških istraživanja. Taj se učinak pojačava ako se lokalitet uključi u neki od kulturnih itinerara. Na tome tragu lokalitet Staroga grada Ivanca uvršten je u sustav obilaska širega područja Varaždina te sustav zagorskoga i podravskoga kulturno-turističkog itinerara, koji su osmišljeni prigodom izrade studije *Mogućnosti i uvjeti turističkog uključivanja kulturno-povijesnih vrednota VaraŽdina u turističke resurse*,[6] koja je izrađena u Institutu za turizam u Zagrebu 1990. godine (Slike 11. i 12.).

Strateške osnove razvoja turizma Grada Ivanca iz 1997. godine (Slika 13.) posvećuju posebnu pozornost povijesnom središtu Ivanca, osobito lokalitetu Staroga grada, te određuju sljedeće:

- izvršiti kreativnu restituciju Staroga grada Ivanca;
- urediti ugostiteljske sadržaje (hotel, gradski restoran, gradska kavana, gradski podrum);
- urediti zavičajni muzej;
- urediti središnji gradski trg ispred Staroga grada kao pješačku gradsku površinu;
- osigurati južni pristup Starome gradu s južne obilaznice centra i pripadajuća parkirališta.

Valja pridodati da ako se u sklopu novih inicijativa i obavljenih predradnji zgrada „Stare škole" – koja se nalazi na rubu povijesne zone središta Ivanca, dvjestotinjak metara od lokaliteta Staroga grada – obnovi i uredi u *Zavičajni muzej Grada Ivanca,* tada bi izostao ovaj sadržaj u restituiranom dvorcu pa bi se time osigurale veće prostorne mogućnosti za preostale sadržaje.

6 U istraživanjima kulturno – povijesnih turističkih potencijala, koje su u Institutu za turizam u Zagrebu 1990. godine proveli E. Kušen, P. Tadej i B. Šimenc, utvrđeno je da je za razvoj kulturnoga turizma Varaždina neophodno uključiti i širu okolicu, koja obuhvaća i arheološki lokalitet Staroga grada Ivanca.

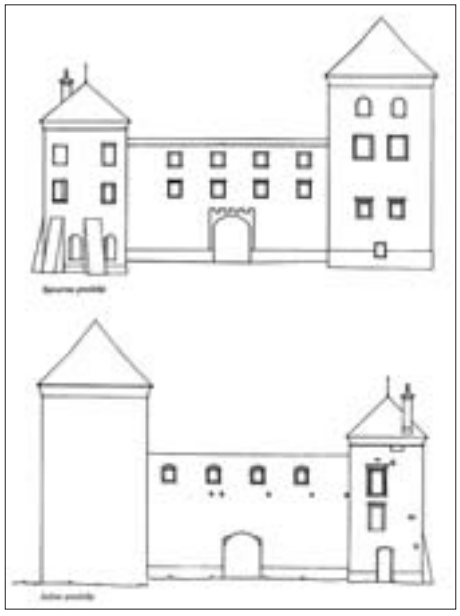

SLIKA 8. PROJEKTNA DOKUMENTACIJA STAROGA GRADA IVANCA – SJEVERNO I JUŽNO PROČELJE, 1955.
IZVOR: IVANEČKI KALENDAR '94 (1994.), STR. 54.

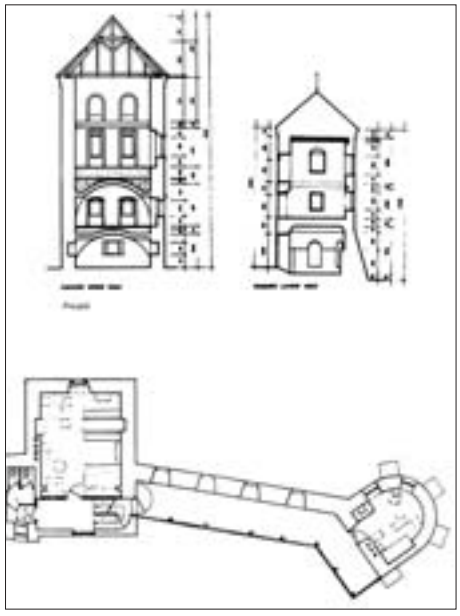

SLIKA 9. PROJEKTNA DOKUMENTACIJA STAROGA GRADA IVANCA – PRESJECI I TLOCRT 1. KATA, 1955.
IZVOR: IVANEČKI KALENDAR '94 (1994.), STR. 55

SLIKA 10. FOTOGRAFIJA STAROGA GRADA IVANCA, 1940.; AUTOR: PETAR JAGETIĆ
IZVOR: IVANEČKI KALENDAR '94 (1994.), NASLOVNICA

Spomenute su Strateške osnove, osim programski, uključile lokalitet Staroga grada i u cjelovit prostorni koncept turističke prostorne organizacije Grada Ivanca (Slika 13.).

Istodobna izrada *Strateškoga marketinškog plana VaraŽdinske Županije* iste godine (1997.) prihvaća ovaj koncept pa *Povijesni kompleks središta Ivanca* uvrštava u rang regionalnih turističkih atrakcija na svome području.

URBANIZAM I PROSTORNO PLANIRANJE

I prije izrade navedenih turističkih dokumenata, zamisli o restituciji Staroga grada Ivanca ugrađene su u ivanečke urbanističke planove.

Generalnim urbanističkim planom Ivanca i kontaktnih građevnih zona[7] iz 1982. godine određuje se, između ostaloga:

- Plan namjene površina: *Spomenički dio centra sa Župnom crkvom i Župnim dvorom te zaštićenim parkom i velelisnom lipom predodređuje reprezentativnije sadržaje. Stoga je tu planiran reprezentativni muzejsko-galerijski objekt povezan s ugostiteljsko-smještajnim kapacitetima.*
- Mreža pješačkih i biciklističkih prometnica: *U samom središtu Ivanca, između upravno-administrativnog, društveno-kulturnog, trgovačko-poslovnog i spomeničkog kompleksa predložene su pješačke ulice (i trg) s posebnim režimom opskrbe i servisa.*
- Promet: *određena je trasa nove jugozapadne obilaznice (Župna crkva – „Stara pošta") za potrebe uređenja pješačke zone na središnjem trgu.*
- Mjere zaštite spomeničkih područja, cjelina i spomenika kulture: *Ivanečki grad – dvorac... ...Lokacija na kojoj se nalazio zaslužuje posebnu pozornost*.

Spomenuti Generalni urbanistički plan stvorio je i obvezu izrade detaljnijega urbanističkog plana za područje užega središta Ivanca, gotovo na razini urbanističkog projekta, kojemu bi prethodio javni urbanističko-arhitektonski natječaj. U tom su smislu do kraja 1980-ih godina provedene opsežne pripreme, poglavito na izradi geodet-

7 Nacrt Generalnoga urbanističkog plana Ivanca i kontaktnih građevnih područja izradio je Urbanistički institut SR Hrvatske 1982. godine. Iste je godine ovaj plan i donesen.

sko-arhitektonskih podloga za raspisivanje javnoga natječaja. Na kraju je sve znatno pojednostavljeno i završilo je izradom Detaljnoga urbanističkog plana užega centra Ivanca, donesenog 1992. godine.

I dok je Generalnim urbanističkim planom za lokalitet Staroga grada Ivanca bila određena samo namjena površina, *muzejsko-galerijska i ugostiteljsko-smještajna,* ovim Detaljnim urbanističkim planom određen je oblik građevine koja se na ovom lokalitetu može podići, a to je oblik kreativno restituiranoga Staroga grada Ivanca (Slika 14.).

U Ivanečkom kalendaru 1994., na 57. stranici otisnut je dio Detaljnoga urbanističkog plana užega centra Ivanca iz 1982. godine, koji u tome dijelu obuhvaća cijeli spomenički dio središta Ivanca, Trg hrvatskih ivanovaca, te okolne prilazne ceste i planirane građevine. Iz toga Detaljnoga urbanističkog plana mogu se iščitati neki bitni podatci:

- Točno je određen oblik, veličina i položaj objekta za restituciju Staroga grada Ivanca.
- Određeno je mjesto i način javnoga pristupa objektu koji će se restituirati, s pripadajućim parkirališima. Ovaj je priključak vezan na južnu obilaznicu spomeničkoga dijela.
- Određeno je i mjesto gospodarskoga cestovnog priključka spomenutog objekta na zapadnoj strani.
- Središnji je trg određen kao pješačka zona s fontanom na tradicionalnoj lokaciji.
- Određene su građevinske linije objekata uza središnji trg. Određena su mjesta na postojećim cestama do kojih seže pješačka zona.
- Određen je sustav perifernoga razmještaja parkirališta za njihovu supstituciju u pješačkoj zoni.
- Određena je trasa jugozapadne obilaznice središnjega trga.

Važno je istaknuti da je riječ o izvornoj verziji plana koja odražava i dalje razrađuje koncepciju uređenja užega središta Ivanca, kakvu je odredio Generalni urbanistički plan. To je važno spomenuti stoga što su ubrzo zaredale brojne izmjene urbanističkih planova, koje su djelomično narušile ovaj koncept, osobito donošenje novoga Urbanističkoga plana uređenja Ivanca (2001.).

Prva izmjena urbanističke dokumentacije, koja je fizički i ostvarena, zbila se u krajnjem jugozapadnom dijelu spomeničkoga dijela središta mjesta – izgradnjom umirovljeničkoga doma Caritas, kojom se smanjila slobodna travnata površina, ali se nije bitno narušila mogućnost južnoga prilaza građevini koja se treba restituirati u budućnosti.

Natječaj za oblikovanje središnjega trga nije raspisan, pa su dvije građevine (gradska vijećnica i stambeno-poslovna zgrada) izgrađene po slobodnoj stručnoj procjeni. I dok je slobodna stručna procjena u slučaju tih dviju spomenutih zgrada programski i oblikovno konceptualno prihvatljive, u slučaju prigradnje kafića uz robnu kuću to se ne bi moglo reći.

Zapuštanje izgradnje jugozapadne obilaznice i neraspisivanje javnoga ili pozvanoga arhitektonsko-urbanističkog natječaja dovelo je u međuvremenu do velikih i skupih cestograđevnih radova koji su ivanečki središnji trg pretvorili u rigidno cestovno čvorište i parkiralište, u novije vrijeme tek ukrašeno cvijećem živih boja.[8] Time je nanesena golema materijalna šteta kvaliteti života građana, a osobito turističkom razvoju Ivanca.

Osim toga, svega sto metara od središnjega trga smještena je nova višestambena zgrada (POS) mimo spomenutoga koncepta urbanističkog uređenja povijesnoga središta Ivanca.

U međuvremenu je donesen novi Urbanistički plan uređenja Ivanca u kojem je prijašnji urbanistički koncept nedovoljno naglašen, a posljednja inačica izmjena Provedbe-

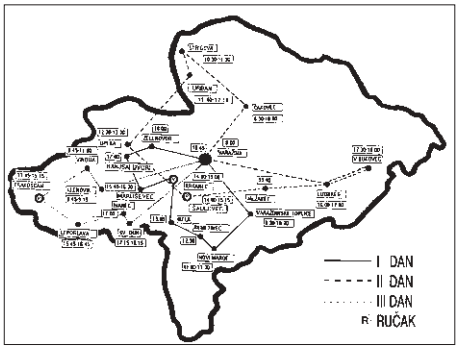

Slika 11. Plan turističkih kulturnih itinerara u široj okolici Varaždina
Izvor: Časopis Turizam (1994.), str. 167

Slika 12. Osnovni kulturno-povijesni itinerari sjeverozapadne Hrvatske
Izvor: Mogućnosti i uvjeti turističkog uključivanja kulturno-povijesnih vrednota Varaždina u turističke resurse (1990.), str. 70

8 Turistička zajednica Grada Ivanca podigla je tijekom lipnja 2006. – godine, na preostalomu „zelenom" trokutu, sačuvanom na mjestu bivše fontane hortikulturnu instalaciju „cvijetna fontana" u znak humanizacije ovog prostora, ali i kao podršku za kreativno uređenje Trga u pješačku zonu s pravom fontanom na povijesnoj lokaciji.

Slika 13. Uloga povijesnoga središta Ivanca (B) u planovima razvoja turizma grada Ivanca
Izvor: Strateške osnove razvoja turizma Grada Ivanca (1997.), str. 24 a

noga urbanističkog plana užega središta Ivanca postala je normativno sporna, te je ovaj plan na kraju stavljen izvan snage.

Zanimljivo je upozoriti na činjenicu da je Prostorni plan Varaždinske županije (2000.) – kao nadređeni plan Prostornomu planu uređenja Grada Ivanca (2000.) i, dakako, Urbanističkomu planu uređenja Ivanca (2001.) – izrijekom utvrdio da su spomenute Strateške osnove razvoja turizma Grada Ivanca (1997.) jedna od bibliografskih jedinica na kojima se temelji županijski prostorni plan, dok spomenuta dva plana nižega reda to nisu učinila.

Ostale aktivnosti

U već spominjanom Ivanečkom kalendaru iz 1994. objavljen je i tekst *Moguća obnova Starog grada Ivanca.*[9] Autor, između ostaloga, navodi sljedeće: *Ideja da se obnovi Stari grad Ivanec, a nakon njegova potpunog rušenja i da se izgradi njegova nova kopija (faksimil), su prilično stare. Takve ideje su nailazile na znatan otpor, s jedne strane, onih koji su apriori bili protiv svega što je vlastelinsko, bogataško, pa i buržujsko, a s druge strane, onih koji su bili za moderno, za staklo, za ravne krovove, za beton a protiv opeke, malih prozora i pokrova crijepom. Zanimljivo je da su se izgradnji faksimila suprotstavljali i pojedini povjesničari umjetnosti (do službenog zahtjeva za takvu gradnju nije ni dolazilo), koji su takav svoj stav obrazlagali načelom da svako vrijeme treba graditi u svom stilu, a ne graditi klasicističke objekte. Izgradnja faksimila nije klasicistička gradnja. Primjerice, faksimil tornja na trgu Sv. Marka u Veneciji, čiji se original srušio koncem 19. stoljeća, nitko ne smatra klasicističkom građevinom. Kako bi danas izgledao trg Sv. Marka i cijela Venecija bez ovog tornja, čija je starost tek stotinjak godina?*

Nadalje, upozoreno je da Ivanec od rušenja Staroga grada nema fizionomije, nema lica po kojem bi ga se moglo prepoznati. U *marketinško doba* promicanja svega i svačega, prepoznatljivost proizvoda i tvrtke, predodžba grada ili naselja ne smije se više zanemarivati ni iz samo *gospodarskih razloga.* Nedostatak identiteta grada Ivancu već donosi gospodarsku štetu koja se ubuduće može samo povećati. Prepoznatljivost mjesta jest i jedno od jamstava za *uspješan razvoj turizma*. U nematerijalnoj sferi, identitet mjesta pridonosi osjećaju zadovoljstva i sigurnosti njegovih stanovnika.

Na kraju autor upozorava: ...*valja imati na umu da se takve lokacije, u okviru prethodnih radova, moraju i posebno istraživati. Za početak to su arheološka istraživanja.*

Ugledna stručnjakinja iz povijesti umjetnosti i vrsna poznavateljica ovih krajeva, Marija Mirković u svom je radu *Postupnost razvoja mjesta Ivanec*, objavljenog u knjizi „Zbornik – 600 godina Ivanca" (1997.), između ostaloga, skrenula pozornost na Stari grad Ivanec sa sljedećim naglascima:

- Atribuira ga kao renesansni grad.
- Srednjovjekovna crkva sv. Ivana Krstitelja unutar Staroga grada bila je obnovljena i pregrađena u baroku, te srušena 1844. godine.
- Neuobičajena blizina župne crkve i dvorca u slučaju Ivanca može se tumačiti na nekoliko načina. Jedan je od njih i eventualno postojanje samostana (ivanovaca) na mjestu Staroga grada.
- Važno je provesti temeljita arheološka istraživanja na mjestu gdje su stajali ivanečki grad i kapela sv. Ivana Krstitelja. Zemlja ovdje skriva tajne o nastanku Ivanca i značenju objekta uz koji je nastalo srednjovjekovno naselje.

9 U tekstu *Moguca obnova Starog grada Ivanca*, autora E. Kušena (1994.), iznesene su sve aktivnosti vezane za navedenu ideju.

– Dok ta istraživanja ne budu gotova, valja u planiranju daljnjega razvoja ivanečkog urbanizma pripaziti na neke momente. Središnji trg treba i vizualno, a ne samo po funkciji, učiniti središnjim okupljalištem, orijentirajući ga prema nevidljivoj jezgri. Toj dragocjenoj „zelenoj" oazi u srcu grada treba pristupiti s najvećim oprezom, poštedjeti je od svake izgradnje, spriječiti neprikladnu izgradnju njezinim obodom, a istraživanjem, koje mora biti sustavno i stručno, proniknuti u korijenje grada koje seže svakako dublje nego 600 godina. Tek će se tada smjeti pristupiti mogućoj rekonstrukciji ivanečkoga dvorca.

Godine 1998. započelo se s arheološkim istraživanjima lokaliteta Staroga grada, koja su s velikim prekidima trajala do 2004. godine. Iako su bila osigurana mala sredstva, pa su istraživanja obavljena djelomično, ipak se došlo do značajnih spoznaja, ali to je druga tema.

Zaključak

Lokalitet na kojem je krajem 1950-ih godina srušen Stari grad Ivanec ima svoju kulturno-povijesnu, ali i gospodarsku važnost, osobito za grad Ivanec u kojem se nalazi. Sve dosadašnje aktivnosti vezane za ovaj lokalitet – osobito uz zaštitu kulturnih dobara, urbanističko planiranje, planiranje razvoja turizma, arheološka istraživanja i osiguranje identiteta Ivanca – teže njegovu komplementarnom kulturno-povijesnom i gospodarskom vrjednovanju.

Koncept kreativne restitucije Staroga grada Ivanca, u sklopu i na načelima zaštite kulturnih dobara, i njegova primjerenoga gospodarskog korištenja – nastao od početka 1970-ih do kraja 1990-ih godina – relativiziran je u najnovijim prostorno-planskim i urbanističkim dokumentima Grada Ivanca, ali i nekim fizičkim intervencijama, vjerojatno zbog spleta različitih nesretnih i nespretnih okolnosti. Ne postoje ozbiljniji razlozi da se ostvarenje spomenutoga koncepta ne nastavi, poglavito kroz intenziviranje arheoloških istraživanja i osiguranje uvjeta za pretvaranje susjednoga središnjeg trga u pješački dio grada, svakako na osnovi raspisanog arhitektonsko-urbanističkog natječaja.

Slika 14. Planirani položaj restitucije Staroga grada Ivanca u Provedbenom urbanističkom planu Centra Ivanca
Izvor: Ivanečki kalendar '94 (1994.), str.57

Literatura

1. Cetinski, V.; Kušen, E. (1997.), *Strateške osnove razvoja turizma Grada Ivanca*, Turistička zajednica Grada Ivanca, Zagreb
2. Jagetić-Daraboš, B. (2005.), *Mjesta kroz razglednice*, Vall 042 d.o.o., Varaždin
3. Kraš, M. (1996.), *Ivanec, prilozi povijesti Ivanca do 1940. godine*, Zlati ajngel, Varaždin
4. Kraš, M.; Kušen, E. (1974.), *Stari grad Ivanec – Povijest Ivanca*, Ivanečki kalendar '74., NIŠP Varaždin, Varaždin, str. 36-49
5. Kušen, E. et al. (1990.), *Mogućnosti i uvjeti turističkog uključivanja kulturno-povijesnih vrednota Varaždina u turističke resurse*, Institut za turizam, Zagreb
6. Kušen, E. (1994.), *Moguća obnova Starog grada Ivanca*, Ivanečki kalendar '94., TIVA Varaždin, Varaždin, str. 53-59
7. Kušen, E. (1994.), *Mogućnosti razvitka kulturnog turizma u VaraŽdinu*, Turizam, vol. 42, br. 9-10, Zagreb, str. 164-167
8. Mirković, M. (1997.), *Postupnost razvoja mjesta Ivanec*, Zbornik 600 godina Ivanca, HAZU, Zavod Varaždin i Grad Ivanec, Ivanec, str. 247-254
9. Obad-Ščitaroci, M. (1991.), *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja*, Školska knjiga, Zagreb
10. Šaban, L. (1977.), *Pogled u prošlost Ivanca*, NIŠP Varaždin, Ivanec, str. 143-158
11. Šaban, L. (1986), *Povijest Ivanečkog grada* (II), NIŠRO Varaždin, Ivanec, str. 91-97
12. Šaban, L. (1994.), *Povijest Starog grada Ivanca (III)*, TIVA Varaždin, Ivanec, str. 45-52
13. * (1997.), *Strateški marketinški plan Varaždinske županije*, Institut za turizam, Zagreb

Valentina Šerbec, Novela Rimay Ferenčak, Margita Malnar

Stambeno-gospodarski sklop kurije Keglević u Topolovcu
postojeće stanje, današnja namjena i prijedlog mogućega načina korištenja

Keglević manor complex in Topolovac (Sisak)
present state, contemporary use and proposal for possible future use

Sklop kurije Keglević izgrađen je početkom 19. stoljeća i činio je žarište oko kojega se razvilo naselje Topolovac, smješteno jugoistočno od Siska, na sjevernoj obali rijeke Save, uz Park prirode Lonjsko polje. Pojedine građevine i prostorne cjeline kurije Keglević upisane su u Registar nepokretnih kulturnih dobara kao kulturno dobro.

Tijekom vremena sklop kurije Keglević izgubio je svoja izvorna obilježja. Nekad ugledan i uređen vlastelinski posjed, danas je zapušten prostor s oronulim građevinama u kojima su smještene socijalno ugrožene obitelji. Većina je zgrada u poluruševnom stanju i zahtijeva statičku sanaciju.

Unatoč devastiranom stanju u kojem se nalazi, kurija sa svojim gospodarskim zgradama, uza svoju spomeničku vrijednost, ima i ekonomski potencijal koji se odgovarajućom obnovom može aktivirati. Revitalizacija će svakako podići ekonomsku vrijednost sklopa kurije, te bi trebala osigurati uvjete za njegovo daljnje uzdržavanje i očuvanje. Predlažemo da se prilikom obnove uvedu novi sadržaji koji će biti gospodarska osnova za daljnje održavanje sklopa kurije.

S obzirom na položaj imanja te velike pejsažne površine koje su u posjedu vlasnika imanja, to je idealan prostor za uzgoj konja i razvoj konjičkoga sporta, uz formiranje pratećih turističko-rekreacijskih sadržaja. Postoji mogućnost organiziranja jahaćkih tura unutar imanja te izleta po okolnim livadskim površinama i nasipima uz Savu.

Obnova i revitalizacija sklopa kurije Keglević izrazito je skup i zahtjevan proces koji obvezuje na temeljitu arhitektonsko-konzervatorsku pripremu kako bi se napravila prihvatljiva obnova zgrada i perivoja jer bi se time sačuvala njegova osnovna vrijednost – cjelina povijesnih stambenih i gospodarskih zgrada u ladanjskom okruženju kao temelj za kvalitetnu turističko-rekreacijsku ponudu županijskoga značenja.

The complex of Keglević manor has been built at the beginning of the 19th century and served as a center around which Topolovac settlement developed. It is situated south-east of Sisak, on the northern bank of the river Sava, near the Lonjsko polje nature park. According to the urban plan of Topolovac, Keglević complex is protected within the first zone of protection of the historical settlement.

The Keglević manor complex has lost its original features during time. Once a prominent and well-kept patrician estate is now neglected, with its haggard buildings serving as residential quarters for poor families. Most of the buildings are half-ruinous and are in need of static rehabilitation.

Despite the devastation, the manor and its outbuildings have not only cultural value, but also economic potential which could be activated with adequate renewal. We propose that during renewal new content be added which would serve as an economic basis for further maintenance of the manor complex.

Considering the fact that the estate is situated within the Topolovac settlement, the large landscape areas owned by the estate are ideal for horse breeding and the development of equestrian sport, with the formation of ancillary tourist-recreational content. There is possibility for organizing different tours for riders within the estate, circular tours through the surrounding meadows and embankments along the river Sava and along the old Sava armlet and ponds.

Renewal and revitalization of the Keglević manor complex is an expensive and demanding process which requires a thorough architectural-conservationist preparation in order to conduct acceptable renewal of the buildings and gardens and preserve their original value – the integrity of historical residential and outbuildings as the basis for quality tourist-recreational offer with county significance.

dvorac Keglević
kulturno dobro
revitalizacija dvoraca
Topolovac (Sisak)

Keglević manor
cultural monument
manor revitalization
Topolovac (Sisak)

Valentina Šerbec
Novela Rimay Ferenčak
Margita Malnar
Sisačko-moslavačka županija,
Županijski zavod za prostorno uređenje
i graditeljstvo,
Trg bana J. Jelačića 6, 44 000 Sisak
Tel. +385 (0)44 521 008, 521 023
Fax +385 (0)44 521 008, 521 023
E-mail: margita.malnar@smz.hr,
novela.rimay@smz.hr,
valentina.serbec@smz.hr

Dvor (kurija) i stambeno-gospodarski sklop s perivojem nekadašnjeg imanja Keglević u Topolovcu jedan je od rijetkih takvih sačuvanih graditeljskih cjelina na području Sisačko-moslavačke županije. Vrijednost ovom kasnobarokno-klasicističkom sklopu daju, osim izuzetne kulturno-povijesne i ambijentalne vrijednosti, gospodarsko-industrijske zgrade (koje su inače rijetko sačuvane iz toga razdoblja) i preostala vegetacija bivšega perivoja (nasadi platana). Današnja iskorištenost sklopa kurije nerazmjerna je njegovoj ulozi koju bi mogao imati u kreiranju identiteta toga područja.

Topolovac, smještaj u prostoru

Naselje Topolovac smješteno je na lijevoj obali Save nizvodno od Siska, u Donjoj Posavini na putu prema Parku prirode Lonjsko polje. Vrhunac svoga značenja i najveći kulturni razvoj doživljava u 19. stoljeću kao sjedište vlastelinstva Keglević.

Rijeka Sava na području naselja Topolovac često je mijenjala tok i korito, tako da je ovisno o tome Topolovac bio bliže ili dalje od Save. Određeno vrijeme Sava je prolazila kroz današnje središte naselja Topolovac u kojem je bilo smješteno zimovalište za brodove. Ignjat pl. Pongrac, brodarski mjernik, 1793. godine predlaže – u sklopu svoga prijedloga hidroregulacije Save – presijecanje brojnih meandara, između ostalih i meandra Save ispred Topolovca, što je izvedeno u razdoblju od 1890. do 1900. godine prokopom između sela Crnac i polja Bacan. Time je tok rijeke Save udaljen od naselja Topolovac, a odsječeni je meandar s vremenom presušio.

Keglevićev posjed tijekom prošlosti

Topolovac je jedno od najstarijih naselja nizvodno od Siska do Jasenovca. Posjed *Totuševina* (poslije Topolovac) u početku je u vlasništvu Totuševića. Tijekom 15. stoljeća na posjedu se izmijenilo nekoliko vlasnika. Između 1524. i 1526. godine Petar Keglević dolazi u posjed područja na objema stranama Save od Siska do ušća Lonje. Otada će to područje, koje se zvalo *Totuševina*, a poslije vlastelinstvo Topolovac, biti u posjedu obitelji Keglević više od tri stoljeća.

Naselje Topolovac, plan regulacije slijeva Save 1793. godine

Prodorom Turaka u 16. stoljeću stanovništvo napušta to područje, te se tek krajem 17. i početkom 18. stoljeća, nakon oslobođenja zemlje od turske vlasti revitalizira život na posjedu i u naselju. Obitelj Keglević 1831. godine podiže malen dvorac s još dvije stambene građevine i velikim gospodarskim sklopom. Tijekom vremena oko toga se sklopa razvilo naselje Topolovac.

Prema starom katastru iz 1861. godine na imanju su već bile izgrađene kurija i stambene zgrade uz cestu, zgrada staje, gospodarske zgrade uz ribnjak i jedna gospodarska zgrada iza zgrade staje, postavljena uz put koji je vodio na Ulicu Ostrovo. U današnjim granicama imanja bila su izgrađena i dva drvena objekta. Na istočnome dijelu imanja bio je ribnjak, a lijevo od stambenih zgrada lijepo uređen perivoj.

Nakon Keglevića, tijekom 19. stoljeća, vlasnici se imanja izmjenjuju: plemić Kuković, zatim Švicarac Escher (oko 1870.), grof Miklouš (1886.), nadvojvoda Friedrich Habsburški (do 1918. godine). Posjed je često mijenjao vlasnike, a razlog je tome neproduktivnost i nerentabilnost posjeda. Tlo je bilo nepogodno za poljodjelstvo, velikim dijelom i poplavljeno. Zbog čestih gospodarskih kriza namještenici iznajmljuju stanove na posjedu, a rade za druge gospodare. Tako je već u drugoj polovici 19. stoljeća posjed izgubio svoju reprezentativnu ulogu i postao dom za najamne radnike i njihove obitelji.

Naselje Topolovac, katastarska karta, 1861.

Prema topografskoj karti iz 1965. godine vidi se da se u međuvremenu dogodila izgradnja različitih gospodarskih građevina, od kojih je danas većina srušena. Također se dogodila dogradnja između jednokatne i prizemne stambene zgrade uz ulicu.

U odnosu na stari katastar iz 1861. godine na imanju su sačuvani kurija, stambene zgrade uz cestu i zgrada staje. Od naknadno izgrađenih građevina još postoje: zgrada špiritane, staklenik i gospodarske zgrade uz cestu (lijevo od ulaza na imanje).

Godine 1921. osnovano je Državno dobro Topolovac (u sastavu kojega je i sklop kurije Keglević) i pripojeno Državnom dobru „Belje". Topolovačko se imanje prostiralo na lijevoj obali Save od Siska do rijeke Lonje. Gospodarsko dvorište u Topolovcu bilo je uzorno uređeno, spominje se velik i uređen perivoj. U Topolovcu je radila tvornica špirita, velika mljekara te pogon za proizvodnju maslaca i sira. Na posjedu u Topolovcu proizvodilo se i povrće, te sadnice voćaka i cvijeća.

Sklop kurije Keglević, tada Poljoprivredno dobro Topolovac, Konzervatorski zavod u Zagrebu registrirao je 1963. godine kao nepokretni spomenik kulture. Zaštićeni sklop obuhvaća kuriju, dvije stilske jednokatnice, staju s klasicističkim stupovima i veliko četverokatno skladište. Zgrada skladišta (magazina) iz 1824. godine, koja je izvana bila dvokatna, a u unutrašnjosti je imala četiri etaže s veoma zanimljivom drvenom konstrukcijom svodova – nedavno je srušena.

Zaštićeni spomenički sklop kurije zauzima površinu od 51 510 m^2, od čega se prema katastru 35 917 m^2 vodi kao gospodarsko dvorište, 2 902 m^2 kao oranica, 7 129 m^2 kao šuma (u naravi je perivoj), 1 380 m^2 kao stambene i stambeno-poslovne zgrade, te 4 182 m^2 površine kao gospodarske i poslovne zgrade.

Smještaj sklopa Keglević, današnji obuhvat

Nakon 1990. godine imanje je služilo za odlaganje različitog otpada, a u nekoliko zgrada smješteni su stanari, uglavnom socijalni slučajevi. Gospodarske su zgrade devastirane, a perivoj je potpuno zapušten i teško se nazire njegov izvorni oblik. U posljednjih desetak godina naselje Topolovac ima 960 stanovnika i dobiva svoj urbanistički plan uređenja (2005.) kojim je određen i način korištenja prostora vlastelinstva te okolnih parcela. Urbanističkim planom naselja Topolovac, unutar prve zone zaštite povijesne cjeline naselja, pojedinačno je zaštićen sklop kurije Keglević. Pojedine građevine i prostorne cjeline kurijalnoga sklopa Keglević upisane su u Registar nepokretnih kulturnih dobara kao kulturno dobro:

a) Povijesni graditeljski sklop: stambeno-gospodarski sklop dvorca Keglević kao registrirano kulturno dobro 1. kategorije;
b) Povijesna stambena građevina: dvor (kurija) Keglević kao registrirano kulturno dobro 1. kategorije;
c) Povijesne gospodarske građevine: gospodarski sklop dvorca Keglević kao registrirano kulturno dobro 1. kategorije;
d) Krajobrazne cjeline: perivoj dvora Keglević registrirano kulturno dobro 2. kategorije.

Kurija Keglević, uličnо pročelje

Kurija Keglević, dvorišno proljeće

U neposrednoj blizini sklopa Keglević nalazi se središnji športsko-rekreacijski predio naselja Topolovac, velike pejsažne površine, Savski poloj, stari rukavac Save, stari napušteni ribnjaci i trstici koji širem području daju ladanjski ugođaj.

Prostor vlastelinstva Keglević, zajedno s većim pejsažnim i poljodjelskim okolnim površinama, danas je u privatnome vlasništvu.

Unutar imanja nalaze se sljedeće građevine i prostorne cjeline: kurija (dvor), staja-konjušnica, špiritana (gospodarska zgrada), stambene zgrade, ostale gospodarske zgrade i perivoj.

Kurija (dvor) Keglević

Kurija (ili dvor) Keglević najznačajnija je zgrada feudalnoga sklopa. Sagrađena je 1831. godine. Kao i većina kurija, ova je zgrada razmjerno malih dimenzija i skromnog oblikovanja. Upravo zahvaljujući svojim skromnim dimenzijama, koje su se mogle prilagoditi suvremenim uvjetima stanovanja kurija je korištena, te je na taj način sačuvana od potpunog propadanja i uništenja.

Kurija Keglević, tlocrt prizemlja i uličnо pročelje

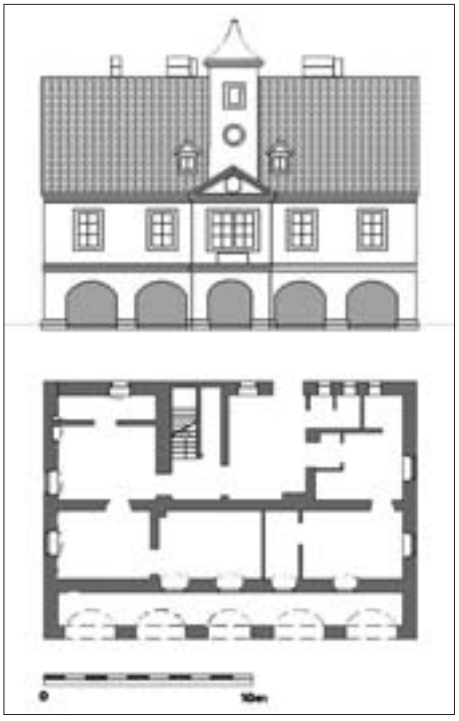

Kurija je jednokatna stambena zgrada s potkrovljem, pravokutnoga tlocrta s izrazito naglašenim središnjim dijelom što završava zabatom u kojem je grb Tome Keglevića Bužimskoga. Nad zabatom je tornjić. Ulaz je u kuriju s dvorišne strane. Tlocrtne veličine kurije jesu 17,90 x 12,55 m. Prizemlje (koje je gotovo na razini okolnoga terena) ima trijem s arkadama. Danas su vidljiva četiri lučna otvora, a pretpostavka je da ih je bilo pet (jedan je lučni otvor zazidan i ugrađen je prozor). Zajedno s krovom kurija je visoka 12,15 m. Tornjić u prednjem dijelu je visine 14,50 m. Građena je masivno, od opeke u vapnenom mortu, debljine su zidova u prizemlju do 70 cm, na katu do 60 cm i u potkrovlju 40 cm (zabatni zidovi). Stropne konstrukcije su drveni grednici. Krovište je drveno, dvostruka stolica. Pokrov je kurije (dvostruki biber crijep) u stanju gotovo potpunoga raspadanja. Krovne plohe duž cijele zgrade imaju kontinuiranu deformaciju između sljemena i streha u obliku ulegnuća koje iznosi između 20 i 40 cm. Odvodnja krovnih voda nije u funkciji pa se oborinske vode zadržavaju na tlu oko zgrada i oštećuju zidove. Na pročeljima je žbuka mjestimično otpala do visine 1,8 m od površine terena.

Poduzeće za projektiranje i građenje Conex d.o.o. izradilo je 1997. godine izvješće o postojećem stanju konstrukcije kurije. Nakon provedenoga snimanja postojećega stanja, pregleda konstrukcije, elemenata odvodnje i ostalih građevnih elemenata važnih za ocjenu stanja građevina utvrđeno je da je ziđe u razmjerno dobrom stanju. Vertikalne, subvertikalne i horizontalne pukotine zidova milimetarskoga su zijeva, a većim su dijelom u bliskoj prošlosti zapunjene mortom. Zbog nefunkcionalne odvod-

Staja-konjušnica, južno pročelje

Staja-konjušnica, sjeverno pročelje

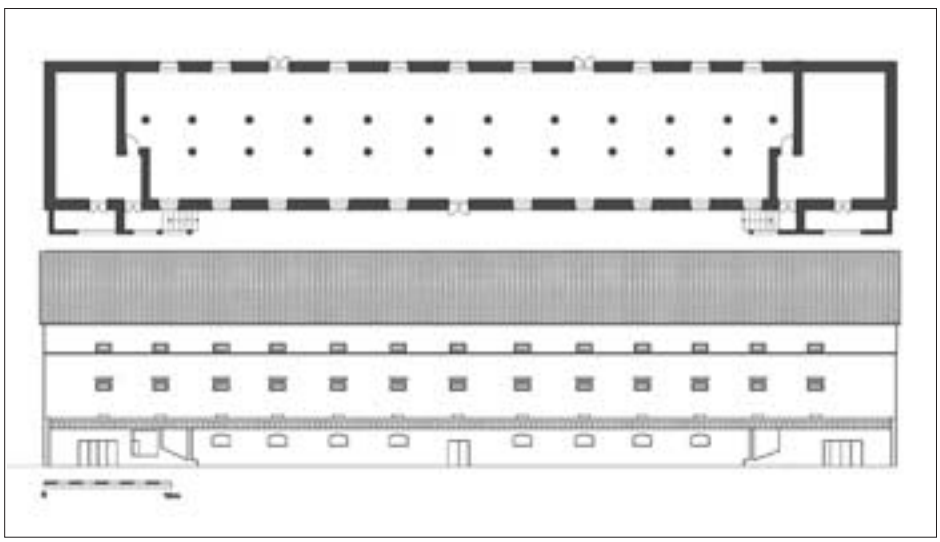

Staja-konjušnica, tlocrt i pročelje

nje krovnih voda vidljivo je blago slijeganje središnjega dijela pročelja. Na obje krovne plohe uočena je progresivna deformacija krovne konstrukcije.

Radi sprječavanja daljnjega propadanja zgrade potrebno je što prije sanirati krovnu konstrukciju, pokrov, zidove i odvodnju krovnih voda kako bi se spriječilo daljnje vlaženje zidova.

Staja-konjušnica

Staja-konjušnica s masivnim stupovima potječe iz 19. stoljeća. Zgrada je razmjerno dobro očuvana pa je na njenu obnovu potrebno posebno obratiti pozornost. Tlocrt

Staja-konjušnica, unutrašnjost prizemlja, masivni stupovi

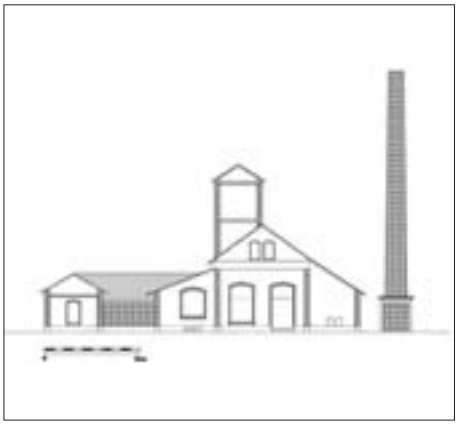

Špiritana i dimnjak, pogled

Špiritana, današnje stanje

zgrade je izduženi pravokutnik veličina 66,6 x 13,5 metara. Staja je dvokatna, visine oko 16,8 m. Prizemlje je trobrodno s dvostrukim redom masivnih stupova i češkim svodom. Zgrada je zidana opekom i ožbukana. Prizemni zidovi debljine 85 cm, oštećeni su od vlage. Nosiva konstrukcija prvoga kata jesu stupovi od opeke s drvenim grednikom, a na drugom je katu drvena skeletna konstrukcija s drvenim grednikom. Stubište je dvokrako, drveno. Krov pokriven crijepom u dobrom je stanju. Pokrov nadstrešnice koja se proteže dužinom cijeloga pročelja u visini prizemlja, izvorno pokriven biber-crijepom, prilikom prijašnjih je građevnih preinaka izveden od salonita što je sada u raspadanju. Prizemlje je služilo kao staja za konje, a katovi (nižih visina) kao žitnica.

Špiritana

Špiritana je gospodarska zgrada izvedena u 19. stoljeću. Zgrada je trobrodna s nadvišenim središnjim dijelom iznad kojega je tornjić. Uz središnju je zgradu dozidana i manja prizemna zgrada. Cijeli je sklop tlocrtnih veličina oko 33,0 x 16,0 m, a najviša visina središnjega dijela, tj. tornjića, jest 17,6 m. Uza zgradu nalazi se visok kružni dimnjak (visine 27,0 m), građen od opeke s naglašenim postamentom. Zidovi građevine izvedeni su od opeke i ožbukani su. Na pročeljima su istaknuti pilastri, okviri prozora i vijenci izvedeni od opeke. Izvorni pokrov biber – crijepom zamijenjen je salonitnim pločama koje su u stanju raspadanja.

Tijekom 1960-ih godina rađena je rekonstrukcija zgrade za potrebe poljoprivredne zadruge, prilikom koje se nije vodilo računa o izvornim povijesnim konstruktivnim elementima i otvorima. Na građevini se primjećuju ostatci nasilne konstruktivne sanacije u obliku neprimjerenih novih betonskih prozora, betonskih stupova u unutrašnjosti, čeličnih rešetkastih nosača i betonskih prozora. Od prvobitnog izgleda zgrade ostali su sačuvani samo vanjski nosivi zidovi i ukrasi na prednjem pročelju.

Kretanje unutar zgrade opasno je zbog oštećene nosive konstrukcije. Zgrada zbog svoga raščlanjenoga tlocrtnog oblika, viševodnih krovova i visokoga dimnjaka ima izrazitu ambijentalnu vrijednost. Potrebno ju je žurno statički sanirati.

Stambene zgrade

Tri zgrade (dvije katnice i jedna prizemnica), smještene uz kuriju, zajedno s njome čine uličnu sliku cijeloga kurijalnog sklopa. Stambeni niz jednokatnice (prizemne pri-

Stambene zgrade, ulično pročelje

Stambene zgrade, pogled iz dvorišta

gradnje i prizemnice s visokim potkrovljem uz glavnu prometnice), duljine oko 52 m, značajan je samo zbog ambijentalne vrijednosti, a u njemu dominira duljina spojenih pročelja i velika površina krova jednokatnice.

Zgrada do kurije jest zidana jednokatnica, pročelja ukrašenoga plitkim pilastrima. Izvorni pokrov biber-crijepom zamijenjen je salonitnim pločama. Žbuka je oštećena.

Druga je zgrada prizemnica s visokom krovištem pokrivenim biber-crijepom. Prozori potkrovlja ugrađeni su na oba zabatna zida.

Treća zgrada u nizu, jednokatnica, oblikovno je najzanimljivija, a zabatom je okrenuta prema glavnoj ulici i oblikuje istočni ulaz u imanje. Zgrada je masivne građe, sa svodovima i drvenim spiralnim stubištem na kat. Obilježja zabatnih pročelja jesu lučni otvori u potkrovlju. Na zgradu se dovezuje oronula gospodarska zgrada.

Zgradama je potrebna građevna sanacija.

Ostale gospodarske građevine

Od preostalih gospodarskih građevina na imanju možemo izdvojiti samo zidanu prizemnu zgradu tlocrtnih veličina otprilike 16,0 x 24,0 m, koja potječe iz istoga stilskog razdoblja kao i zgrada špiritane. Određeno je vrijeme bila korištena kao svinjac. Zidovi građevine izvedeni su od opeke i ožbukani su. Na pročeljima su istaknuti pilastri, a okviri prozora i vijenci izvedeni su od opeke. Krovna konstrukcija je čelična. Na vrhu krova nalazi se svjetlarnik, a ostali dio krova pokriven je salonitskim pločama. Zgrada ima izrazitu ambijentalnu vrijednost, vanjskim je izgledom usklađena sa špiritanom, te je prilikom obnove potrebno zadržati oblikovne elemente pročelja.

Ostale građevine na imanju oronule su i ruševne stare zidane i drvene građevine, nastale tijekom 20. stoljeća za potrebe poljoprivrednoga dobra, nemaju posebnu arhitektonsku i ambijentalnu vrijednost i nije ih potrebno čuvati.

Gospodarska građevina, prednje pročelje

Gospodarska građevina, bočno pročelje

Gospodarska građevina, nacrt prednjeg pročelja

Perivoj

Perivoj

Čitava površina kurijalnoga sklopa Keglević obrasla je gustom vegetacijom. Visoki drvoredi platana, topola, jablanova i drugoga drveća staništa su brojnih ptica koje su se nastanile unutar sklopa kurije.

Prema podatcima iz starih katastarskih karata perivoj je zauzimao puno veću površinu nego danas. Velik dio uređenoga šetališta prostirao se jugozapadno od špiritane. Danas je taj prostor devastiran neplaniranom izgradnjom, a prema UPU naselja Topolovac predviđen je za komunalnu i društvenu namjenu. Ono što danas razmatramo kao perivoj Keglević samo je unutarnje dvorište.

Postojeće pješačke staze zapuštene su i samo se po nekim detaljima (raspored visokoga drveća, položaj građevina, stare katastarske karte) može uočiti njihovo nekadašnje postojanje. Rekonstrukcija i uređenje perivoja, zajedno s okolnim pejsažnim površinama, jednako je važan prostorni element kao i uređenje zgrada na imanju.

Koncepcija razvoja i revitalizacije sklopa kurije

S obzirom na to da se kurija nalazi na turističkom pravcu Sisak – Lonjsko polje, potrebno ju je aktivnije uključiti u djelatnost turizma. Unatoč devastiranom stanju u kojem se nalazi, kurija sa svojim pripadajućim prostorom i sklopom gospodarskih zgrada, uza svoju spomeničku vrijednost, ima i ekonomski potencijal koji se uz odgovarajuću obnovu može aktivirati. Revitalizacija će svakako podići gospodarsku vrijednost cjeline kurije i trebala bi osigurati uvjete za njeno daljnje uzdržavanje i očuvanje.

Predlažemo da se prilikom obnove kurijalnoga sklopa uvedu novi gospodarski sadržaji, koji će biti ekonomska osnova za daljnje održavanje. Ekonomska je osnova presudna za dugoročan proces revitalizacije koji svojim uspješnim ostvarenjem može jedini osigurati očuvanje zaštićenih nepokretnih spomenika.

Konzervatorskom podlogom, izrađenom za Prostorni plan uređenja grada Siska, za stambeno-gospodarski sklop dvora Keglević utvrđeni su uvjeti zaštite sklopa kurije – kurije, ostalih zgrada i perivoja.

Prilikom izrade prijedloga namjene i načina korištenja sklopa kurije, uz uvjete propisane konzervatorskom studijom, uvažavani su i zahtjevi današnjega većinskog vlasnika imanja koji planira čitav prostor koristiti kao lokaciju za uzgoj konja i razvoj konjičkoga športa, terapijskoga jahanja i slično, uza što bi se vezali ostali turistički sadržaji.

Prilikom revitalizacije i korištenja imanja za predviđenu namjenu problem će predstavljati zatečeni zanatski pogoni (mehaničke radionice). Dio prostora sklopa kurije Keglević (koji nije predviđen za zaštitu) Urbanističkim planom uređenja naselja Topo-

lovac planiran je u sklopu gospodarskoga predjela (pretežito zanatska namjena). Vlasnik ovoga dijela prostora nema trenutačno namjeru graditi nove građevine, ali radovi koji se odvijaju u zatečenim zgradama prilično su bučni.

Radi zaštite tradicije, arhitektonskih i ambijentalnih vrijednosti sklopa kurije Keglević moguća je samo obnova, popravak i održavanje postojećih građevina. Građevne prilagodbe i prenamjene povijesnih zgrada i njihovih dijelova moguće je izvesti samo ukoliko ti radovi neće narušiti postojeći arhitektonsko-urbanistički integritet građevine i okoliša, te ako će osigurati njihovo bolje održavanje.

Neodgovarajuće, nekvalitetne i degradirane građevine biti će uklonjene. U duhu organizacije i prostornih mogućnosti kurijalnoga sklopa izgradit će se nove ili zamjenske građevine.

Uređenje i održavanje perivojne površine provest će se u skladu s karakterom povijesno-stilskog okruženja.

Potrebni zahvati na građevinama rješavat će se pojedinačno s obzirom na arhitektonska, građevna, stilska, urbanistička i ambijentalna obilježja pojedinih građevina te njihova neposrednog okruženja. Radikalni zahvati na izvornoj konstrukciji i organizaciji prostora nisu mogući.

S obzirom na položaj bivšega Keglevićeva imanja unutar pejsažnoga predjela naselja Topolovac, velike slobodne pejsažne površine koje su u posjedu vlasnika imanja idealan su prostor za uzgoj konja i razvoj konjičkoga športa, uz formiranje pratećih turističko-rekreacijskih sadržaja. Postoji mogućnost organiziranja raznolikih jahačkih tura unutar imanja, kružna tura po okolnim livadskim površinama, nasipima uz rijeku Savu, uz stari savski rukavac i ribnjake.

Kurija (dvor) Keglević

Zgrada je smještena na samomu glavnom ulazu u imanje. Zbog svoga položaja lako korespondira sa susjednim športsko-rekreacijskim sadržajima i planiranim ugostiteljskim objektima u blizini imanja. Izrazito dobar položaj za ulazni informacijski prostor šireg područja i turističke ponude grada Siska (veza Stari Grad Sisak – rijeka Sava – park prirode Lonjsko polje). Kao jednu od mogućih namjena današnji vlasnik nudi mogućnost uređenja muzeja konjičkoga športa i muzeja staroga oružja.

Staja-konjušnica

Kako se prostor imanja namjerava koristiti za uzgoj konja i konjičkoga športa, zgrada staje zadržala bi svoju prvotnu namjenu.

Špiritana

Zgrada špiritane zahtijeva najobimniju i najskuplju sanaciju, čime bi se mogao dobiti reprezentativni ugostiteljski objekt s klupskim sadržajima.

Stambene zgrade

U zgradama se planira, po iseljavanju sadašnjih stanara, urediti dom za starije osobe ili penzionski smještaj kao dopuna konjičkoga rehabilitacijskog programa.

Ostale gospodarske građevine

Ostale zgrade na imanju koristile bi se kao pomoćni prostori osnovnih djelatnosti imanja, sanitarni prostori i dodatna spremišta. Iznimno, izdvojena zidana prizemnica

sa svjetlarnikom, koja ima i stražnje dvorište, mogla bi se koristiti kao cvjetni rasadnik, prostor za prodaju sadnica i cvijeća.

Zaključak

Obnova i revitalizacija sklopa kurije Keglević izrazito je skup i zahtjevan proces koji obvezuje na temeljitu arhitektonsko-konzervatorsku pripremu kako bi se napravila prihvatljiva obnova zgrada i perivoja jer bi se time sačuvala njegova osnovna vrijednost – cjelina povijesnih stambenih i gospodarskih zgrada u ladanjskom okruženju kao osnova za kvalitetnu turističko-rekreacijsku ponudu županijskoga značenja.

Literatura

1. Maroević, I. (1986.), *Sadašnjost graditeljske baštine*, Društvo povjesničara umjetnosti srednje Hrvatske
2. Matovina, M. (1988.), *Prijatelji Posavina i Resava,* Sisak, Mjesne zajednice Prelošćica, Roanda i Topolovac
3. Mavar, Z.; Mutak K.; Diklić, B. (2001.), *Katalog ruralnih naselja: Lonjsko polje,* Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb
4. Štambuk, M.; Rogić, I. (2001.), *Budućnost na rubu močvare: razvojni izgledi naselja na Lonjskom polju*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar: 5-7, Zagreb
5. Slukan Altić, M. (2003.), *Sisak – povijesni atlas gradova, II. svezak*, Državni arhiv Sisak i Hrvatski državni arhiv, Zagreb
6. *** (1996.), *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
7. *** (1993.), *Osnove korištenja i zaštite prostora,* Općina Sisak, Zavod za planiranje i razvoj Sisak
8. *** (1997.), *Kurija Topolovac*, *Izvješće o postojećem stanju konstrukcije*, Zagreb, „Conex"
9. *** (2002.), *Konzervatorska podloga za izradu Prostornog plana uređenja Grada Siska*, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb
10. *** (2001.), *Prostorni plan uređenja Sisačko-moslavačke županije*, Službeni glasnik Sisačko-moslavačke županije (SMŽ) 4/01
11. *** (2002.), *Prostorni plan uređenja Grada Siska*, Službeni vjesnik SMŽ 11/02, Urbing d.o.o., Zagreb
12. *** *Zagreb* (2005.), *Urbanistički plan uređenja naselja Topolovac,* Službeni glasnik SMŽ 03/05, CPA, Zagreb
13. *Spomenica Osnovne škole Topolovac* od 1875. g.

Izvori

Fotodokumentacija:

Županijski zavod za prostorno uređenje Sisačko-moslavačke županije

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu graditeljske baštine, Zagreb

Grafički prilozi:

Županijski zavod za prostorno uređenje Sisačko-moslavačke županije

Zdravko Šabarić

Utvrda Stari grad Đurđevac i legenda o picokima

The Old town of Đurđevac and the Picok legend

Utvrda Stari grad, scenska igra Legenda o Picokima i geografsko-botanički rezervat Đurđevački pijesci tri su znamenitosti Đurđevca, zaštićene kao nacionalno dobro Republike Hrvatske.

Stari grad (spomenik kulture prve kategorije) sagrađen je najvjerojatnije u 14. stoljeću, sačuvan je većim dijelom kao jedinstvena graditeljska dragocjenost sa živim kulturnim aktivnostima. U utvrdi je smještena „Galerija Stari grad" s tri salona, zavičajnom zbirkom i reprezentativnim prostorom u kojem je smještena donacija umjetnina Ivana Lackovića Croate s više od 2000 predmeta (slike, skulpture, etno-predmeti, plakati i dr.).

Oko utvrde svake se godine organizira jedinstvena scenska igra na otvorenome pod nazivom Legenda o Picokima, kojom se uprizoruju događaji iz 1552. godine kada su turski osvajači pobijeđeni i poniženi odustali od opsade, a Đurđevćanima je ostao nadimak – Picoki. Ova priredba ima status nematerijalnoga kulturnog dobra Republike Hrvatske.

Utvrda i scenska igra, bez obzira na svoje značenje i status, nemaju još uvijek odgovarajući marketinški reciprocitet na nacionalnoj razini. Za to postoji čitav niz višestranih objektivnih i subjektivnih razloga kao što su: prespor organizacijsko prestruktuiranje, zapostavljenost ili nedovoljno uvažavanje kulturnih i turističkih potencijala kontinentalne Hrvatske, zanemarivanje tzv. tranzitnog turizma, sociološka specifičnost i mentalitet lokalne sredine, kulturološka politika lokalne politike, rizici organizatora manifestacije, (ne)mogućnosti kapitalnog ulaganja, ostvarivanje prihoda od spomeničke rente i dr.

The Old Town of Durđevac, the Picok Legend, a replay of the 16-century battle and the geographic-botanical reserve Đurđevački Pijesci are three landmarks of Đurđevac protected as Croatian national heritage.

The Old Town, a cultural monument of the first category, built most likely in the 14th century, has been preserved almost in its entirety as a unique building heritage with live cultural activities. The fortress houses the Old Town Gallery consisting of three exhibition saloons, a local collection and a representative exhibition space with over 2,000 art objects donated by Ivan Lacković Croata (paintings, sculptures, folk art objects, posters and other).

Every year the fortress stages a unique event called the Picok Legend, a replay of the 1552 battle in which the Ottoman invaders, defeated and humiliated, gave up the siege of the fortress and after which the people of Đurđevac earned nickname Picoki (picok = rooster in the local language). This event was granted the status of a non-material cultural good of the Republic of Croatia.

The fortress and the battle replay have not yet been marketed on the national level reciprocally to their importance and status. This is to be blamed on a number of reasons, subjective and objective alike: slow organizational restructuring, neglect or insufficient appreciation of cultural and tourist potentials of inland Croatia, neglect of the so called transit tourism, sociological specificity and local mentality, local authorities' cultural policies, risks involved in organizing the event, (im)possibility of capital investments, revenue from monument annuity and other.

Đurđevac
utvrda Stari grad
galerija
donacija Ivana Lackovića Croate
legenda o Picokima

Đurđevac
the Old Town
gallery
donation by Ivan Lacković Croata
the Picoki legend

Zdravko Šabarić
Centar za kulturu
Starogradska 21, 48 340 Đurđevac, Hrvatska / Croatia
Tel. +385 (0)48 812 230
Fax: +385 (0)48 812 230
E-mail: centar.za.kulturu@kc.t-com.hr

Prilaz utvrdi

Plakat Legenda o Picokima 2002. godine

Geografsko-botanički rezervat Đurđevački pijesci

Utvrda Stari grad Đurđevac, scenska igra Legenda o Picokima i poseban zemljopisno-botanički rezervat Đurđevački pijesci glavne su znamenitosti ovoga grada i ovoga dijela Podravine. Zbog svoje povijesne povezanosti i prožimanja (posebno prve dvije) možemo govoriti o svojevrsnom „đurđevačkom tropletu" ili „đurđevačkom triptihu". Sve tri znamenitosti registrirane su kao nacionalna vrijednost:

- utvrda Stari grad, spomenik kulture prve kategorije (registracija 1969. godine, reg. broj 480);
- Legenda o Picokima, nematerijalna kulturna baština (preventivna zaštita 2003. godine, registracija 2006.);
- Poseban zemljopisno-botanički rezervat Đurđevački pijesci (1963. godine).

Utvrda Stari grad i Legenda o Picokima nedvojbena su kulturološka vrijednost od nacionalnog značenja, ali, nažalost, još uvijek nedovoljno promovirana kao turistička posebnost. Gledajući sa znanstvenog stajališta, također ne možemo biti zadovoljni. Dosad nije objavljeno cjelovito izdanje u obliku primjerene monografije. Istina, u obliku separata ili kroz maturalne i diplomske radove učenika i studenata ova se tema često provlači, što nikako ne opravdava niti zamjenjuje spomenute činjenice. Najcjelovitije su obrađeni Đurđevački pijesci, i to kao doktorska disertacija dr. Ivana Kranjčeva, te daljnja znanstvena istraživanja i publiciranje knjige „Đurđevački pijesci" istoga autora.

Utvrda Stari grad

Povijesni događaji i razdoblja često se valoriziraju, prilagođavaju i traju u oblicima aktualnih potreba. Ovisno o aspektu – političkom, gospodarskom, kulturološkom ili turističkom – selektiraju se događaji, stvarni ili oni koje je stvorila ljudska mašta, zapisani ili oni u narodnoj predaji. Đurđevac u tome smislu njeguje svoj *image* koji je utemeljen u jednom jedinom fortifikacijskom objektu – utvrdi poznatoj pod nazivom Stari grad.

Dakako da ova utvrda nije samo građevina. Unutar i oko zidina ove višestoljetne građevine upisana je i povijest toga dijela Podravine. Ona je danas simbol i ponos grada Đurđevca, neosporna povijesna činjenica srednjeg vijeka i kasnije. No, pogrešno bi bilo zaključiti da je ova utvrda i povijesna odrednica Đurđevca, odnosno da i Đurđevac kao naselje nastaje njenom izgradnjom.

U 14. stoljeću ova utvrda nije prva i jedina u đurđevačkom području. Prva je izgrađena južno od Đurđevca, danas u predjelu Pri turnu ili Sošica. Još se uvijek otkrivaju tragovi građevnoga materijala prilikom poljodjelskih radova. Nažalost, do danas na tome području nisu izvršena nikakva arheološka istraživanja, tako da konkretnih materijalnih dokaza nema. Idući dalje u povijest toga kraja, mogli bismo doći i do burnoga rimskog razdoblja i provincije *Pannonia*, ali to je tema za neka druga razmatranja.

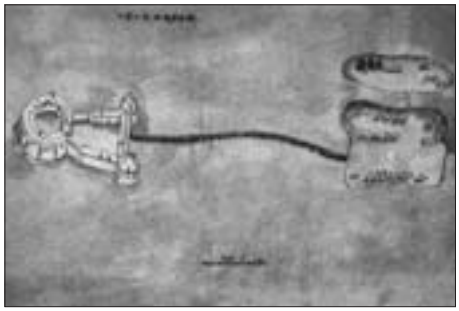

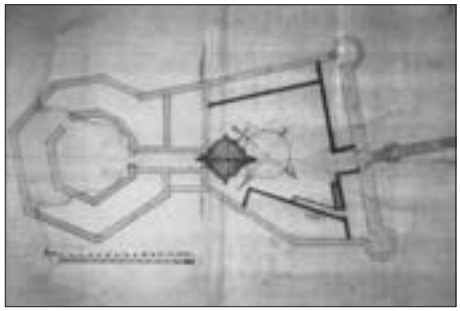

Đurđevac i utvrda Stari grad na starim zemljovidima i crtežima

Današnja je utvrda sagrađena za potrebe đurđevačkog vlastelinstva. Još i prije turskih nasrtaja utvrda je bila razlogom međusobnih razračunavanja i otimanja feudalaca u stjecanju imutka i političke moći.

Prema dr. Rudolfu Horvatu novu je utvrdu sagradio hrvatski ban Mikac nakon što mu je 1326. godine kralj Karlo Roberto Anžuvinac darovao veliko imanje u Podravini. Ima i drukčijih tvrdnji. Paškal Cvekan, franjevac, tumači da je utvrdu dao sagraditi pečujski biskup Sigismund Ernušt, pozivajući se na konkretan materijalni dokaz – kamenu ploču s grbom i datacijom – 1488. godina.

Prodorom Turaka u ove krajeve bitno se mijenja način života Podravaca, pa čak i sam krajolik. Zbog straha lokalnog stanovništva, to inače plodno područje postaje neobrađeno i zapušteno, a utvrda postaje važna građevina kao najisturenija obrambena točka prema osmanlijskim nasrtajima s istoka.

Godina 1552. bila je početak tragedije za podravska sela. Te su godine Turci obnovili rat s kraljem Ferdinandom. I dok se ratovalo u Ugarskoj, iz smjera Požege turski vojskovođa Ulama-beg započinje s osvajanjima Podravine. Najprije pada Virovitica, razara se kaštel Gorbonok (Kloštar Podravski), napada tvrđava Prodavić (Virje), a potom i utvrda u Đurđevcu.

Vojna je posada u Đurđevcu hrabro odolijevala turskim nasrtajima, pa i nanijela značajne gubitke neprijatelju. Budući da nije uspio s tim jurišima osvojiti utvrdu, Ulama-beg prekida s opsadom i kreće u daljnje pohode prema jugozapadnim krajevima.

Dakako da time nije prestala ratna opasnost za ove krajeve. Turci su i dalje povremeno, ali bezuspješno, napadali Đurđevac, no pri bijegu popalili bi imovinu okolnih sela. Čitav kraj uz Dravu, od Virovitice do Koprivnice, bio je gotovo napušten, a stanovništvo se iselilo preko Drave u južnu Ugarsku. Dio stanovništva ipak se zadržao u Đurđevcu. Razlog je tome prije svega utvrda u koju su se mogli skloniti u slučaju opasnosti. Osim toga, i kralj Ferdinand, da bi obranio ovaj dio Podravine, još više utvrđuje tu fortifikaciju i ojačava vojnu posadu, a zapovjednikom kraljevske vojske u graničnim utvrdama u Koprivnici, Đurđevcu i Prodaviću imenuje 1548. godine svoga kapetana Luku Sekelja.

Plemićki se grad pretvara u obrambenu utvrdu. S vanjske strane utvrda se ojačava kontraforama, uređuje se dvorište s ugaonim kulama, a prozori i vrata smanjuju se ili pretvaraju u puškarnice. Česta ratna izvješća Luke Sekelja o stanju na terenu, s opisima stanja utvrde i potrebnim radovima, vojnim potrebama, građevno-fortifikacijskim preinakama i dr., danas su dragocjena pisana građa za povijesna izučavanja toga hirovitog razdoblja u Podravini.

Veća sigurnost nastupa krajem 17. stoljeća, točnije nakon 1699. godine, potpisivanjem mira u Srijemskim Karlovcima, pa se i narod vraća na napuštenu zemlju i u do-

move. Đurđevačka je utvrda i dalje zadržala svoju vojnu namjenu, sve do dokidanja Varaždinske krajine 1871. godine i pripojenja građanskoj Hrvatskoj, gdje u kraljevo ime vlada ban, a ne general.

Problem utvrđivanja godine izgradnje ostat će nepoznanica sve do cjelovitijega povijesnog istraživanja i nalaza konkretnih podataka koji će odagnati nagađanja i pretpostavke. Takvi podatci sigurno se još i danas nalaze u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci u Beču ili u zbirci planova Ratnog arhiva u Beču. Dotad se koristimo raspoloživim činjenicama i logičkim zaključcima. Korpus utvrde danas je vidljiv i očuvan u svome izvornom obliku, onakvom kakav poznajemo na crtežu utvrde i mjesta najvjerojatnije iz druge polovice 16. stoljeća, a sačuvanoga u kodeksu planova spomenute biblioteke u Beču. Poslije, zbog funkcionalnih odnosno strateških potreba, prilagođuje se izgled dogradnjom dviju cilindričnih kula i središnjom četvrtastom kulom koja je povezivala nepravilnu poligonalnu građevinu u osnovi prstenasti oktogon.

S obzirom na nalaz različitoga građevnog materijala i načina gradnje, potvrđene su pretpostavke o kontinuitetu adaptacija i nadogradnji. Isto tako, arheološkim istraživanjima potvrđena je pretpostavka o izgradnji utvrde na drvenim šipovima u močvarnom terenu. Cijela je utvrda građena opekom, osim nekih manjih arhitektonskih aplikacija koje su od kamena i od drva (stolarija, podna površina unutrašnjeg dvorišta i hodnika).

Kako je građevina duže vrijeme bila bez stalnih stanara, prepuštena je zaboravu, devastaciji od strane lokalnog stanovništva, pa i nebrizi lokalnih vlasti. Ne shvativši vrijednost utvrde kao dijela zavičajne baštine, skidao se građevinski materijal za stambenu izgradnju, tako da je od dvorišnih bedema i kružnih ugaonih kula ostao samo trag na južnome dijelu vanjskog dvorišta. Srećom, ostala je sačuvana osnovna poligonalna građevina s četvrtastom kulom.

Godine 1893. u utvrdu se useljavaju Sestre milosrdnice koje tamo vode Djevojačku školu do 1909. godine, kada se opet useljava vojska. Nakon Drugoga svjetskog rata utvrda se prepušta gospodarskim i građanskim potrebama (obrtničke radionice, Narodno sveučilište, ugostitelji, radiopostaja). U novije doba, ali to su bile više parcijalne adaptacije i građevne prilagodbe, bilo je povremenih pokušaja očuvanja zdanja u drugoj polovici prošlog stoljeća, ali očito ne s dugoročnijim ciljem i stručnim nadzorom.

Konkretniju odluku o cjelovitom uređenju i prenamjeni utvrde donosi 1984. godine Skupština općine Đurđevac i tadašnja Samoupravna interesna zajednica (SIZ) za kulturu i informiranje. Cilj je takve odluke bio pretvoriti Stari grad u multimedijalni i ugostiteljski prostor s nizom sadržaja koji će ga revitalizirati.

Arheološka istraživanja i obnova utvrde

Projektnim zadatkom predviđeno je uređenje prizemlja za ugostiteljske potrebe (pivnica i restoran) i vjenčaonicu, zatim prostorije na katu za muzejsko-galerijsku djelatnost i smještaj lokalne radiopostaje, te napokon potkrovlje za smještaj još jedne galerije. Nakon uređenja građevine na kraju je planirana rekonstrukcija dvorišnih bedema i kružnih kula.

Bez obzira na poneke nespretnosti i neznanja u preobrazbi te utvrde, neosporna je činjenica da je to ipak najodlučnija i najcjelovitija odluka lokalnih vlasti u zbrinjavanju naslijeđenoga kulturnog dobra.

Hodnik utvrde

Unutrašnje dvorište Staroga grada

Godine 1985. Arhitektonski studio (AS) iz Zagreba izrađuje projektnu dokumentaciju (glavni projektant dipl.ing.arh. Vesna Matijević-Milić), nakon čega počinju arheološka istraživanja u realizaciji tadašnjega Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika iz Varaždina pod konzervatorskim nadzorom dipl.ing.arh. Zlate Jeras-Pohl, a poslije nje prof. Branka Lučića. Istodobno se obavljaju i radovi na sanaciji utvrde, kada se otkriva niz arhitektonskih detalja koji su nekada bili sastavni dijelovi građevine poput kasnogotičke trifore, gotičkih prozorskih otvora i nekih detalja renesansne građevne plastike.

Plan obnove rađen je na osnovi sačuvanih planova i crteža iz navedene austrijske biblioteke i zbirke te Državnog arhiva u Zagrebu. Korišten je najstariji sačuvani plan datiran oko 1660. godine, a on je zapravo zbirka planova i zapisa vrsnoga graditelja i inženjera Martina Stiera.

Dva najvrjednija elementa građevne plastike na utvrdi, iz kojih se može iščitavati i povijest toga zdanja, jesu trifora i kamena ploča s grbom Ernušta Sigismunda. Na ova dva elementa uočavaju se renesansne graditeljske aplikacije koje su dolazile iz Ugarske. Nažalost, daljnje razvijanje toga stilskog razdoblja u ovim krajevima zaustavljeno je zbog već prije spomenutih vojnih razloga, tako da estetika i ornamentika padaju u drugi plan. Dobro sačuvana kamena ploča s grbom Ernušta Sigismunda pravo je remek-djelo heraldičkoga kamenoklesarstva i smatra se jednim od najljepših renesansnih grbova sjeverne Hrvatske.

Grb je uklesan u četvrtastoj ploči od crvenog mramora veličine 63x53x7,5 cm. U središtu se nalazi štit sa stiliziranom utvrdom i dvije šestokrake zvijezde iznad kojih je biskupska mitra s fanonom. Sve zajedno okruženo je vijencem od plodova prirode toga kraja. U dnu ploče uklesan je tekst na latinskom jeziku ARMA SIGISMVNDI EP(ISCOP)I QVI(N)QVE ECCLESIENSIS ANNO DO(MIN)I 1488., što bi u prijevodu značilo: Grb Sigismunda biskupa pet crkava godine gospodnje 1488. Izvornik se danas nalazi u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, a kopija je ugrađena u zid utvrde na prvomu katu s unutrašnje strane.

Utvrda i Đurđevac iz zraka

Utvrda Stari grad danas

Godine 1992. Grad Đurđevac osniva Centar za kulturu, ustanovu kojoj prepušta upravljanje utvrdom i kojoj utvrda postaje i sjedištem. Dobrom suradnjom lokalnih vlasti i ove ustanove, uz primjerenu stručnu i financijsku potporu, građevina se postupno dovodi svojoj logičkoj namjeni – spomeniku kulture koji postaje središtem kulturnih zbivanja.

U posljednjih dvadesetak godina otkad traje cjelovita obnova utvrde, uključujući i okoliš, napravljen je najveći iskorak u revitalizaciji. Iako još nisu dovršeni svi planirani rekonstrukcijski i restauratorski radovi, kulturna događanja i česti obilasci govore da utvrda postaje značajno kulturno i turističko odredište s prepoznatljivom fizionomijom.

Preostali su radovi na uređenju prizemlja, zapravo preuređenje postojeće pivnice i restorana u nov reprezentativni ugostiteljski prostor koji uključuje i uređenje atrija, te prostorije za turistički ured i suvenirnicu. Svi ovi radovi planirani su za dovršenje 2006. godine. Na prvomu katu uređeni su galerijski prostori (mali i veliki salon), u kojima se tijekom godine izmijeni desetak izložaba, i jedan galerijski prostor u kojem je smješten Zavičajni fundus sa stalnom postavom slika i skulptura u vlasništvu Galerije. Značajan dio prostora na istomu katu upravo se adaptira za Zavičajni muzej, za koji je izrađena projektna dokumentacija. Projektom je predviđeno da cijeli prostor kata bude jedinstven muzejsko-galerijski prostor s kružnom komunikacijom.

Godine 2006. obilježava se 30. obljetnica Galerije Stari grad. Naime, 1976. godine u Đurđevcu je osnovano Likovno udruženje kao udruga građana s pripadajućim galerijskim prostorom. Od početka rada Galerija je bila središte brojnih kulturnih zbivanja. Isprva uređena za prezentaciju ponajprije amaterskog stvaralaštva, površine oko 70 m2, danas je narasla na prostor površine veće od 200 m^2, s tendencijom proširenja s muzejskom zbirkom. U ovih trideset godina priređeno je gotovo 300 izložbi.

Novi galerijski prostor i donacija Ivana Lackovića Croate

Najreprezentativniji galerijski prostor nedvojbeno je potkrovlje utvrde. Taj je prostor uređen 1997. godine, prije svega za smještaj donacije umjetnina Ivana Lackovića Croate. U tlocrtnoj poziciji prostor slijedi osnovni poligonalni oblik (nepravilni oktogon) površine 681 m^2 iskoristiva galerijskog prostora. Osim svojim sadržajem, interijer je interesantan i zbog originalne krovne konstrukcije, sustava tzv. dvostruke visulje, izvedene tesanom hrastovom građom. Da bi se prezentirao takav izvorni interijer, bilo je potrebno izvesti neke složene statičko-konstrukcijske prilagodbe shodno novoj namjeni. Na tom zadatku angažiran je niz stručnjaka, posebno s Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagreba, u suradnji s Upravom za zaštitu spomenika kulture. Rezultat je toga vrlo lijep novi stari ambijent s vidljivim spletom greda i rogova te vidljivom datacijom postanka (J. Sieber, 1872./4.). Svečanim otvorenjem novoga galerijskog prostora 6. prosinca 1997. godine, koji je bio prvorazredan događaja za cijelu zemlju, đurđevačka Galerija Stari grad još je više ojačala svoje mjesto na kulturološkoj karti Hrvatske.

Ivan Lacković Croata već je i prije darovao nekoliko stotina umjetnina iz svoje zbirke, koje su se povremeno izlagale u Đurđevcu i izvan njega. Te su izložbe bile neka vrsta najave nečega novog i značajnog što će trajno ostati te na neki način opravdanje velikih sredstava koje je grad izdvojio za taj projekt. Zanimljivo je istaknuti da donator nije želio zaokružiti svoju donaciju konačnim uređenjem i otvorenjem domicilnog

Galerija Stari grad – Donacija Ivana Lackovića Croate

Galerija Stari grad – veliki salon

Obnovljeni prilaz utvrdi

prostora, nego ga je stalno nadopunjavao. Tko zna kako bi donacija izgledala da, nažalost, iznenadna smrt (28. kolovoza 2004.) nije prekinula višegodišnje kontinuirano pritjecanje umjetničkih predmeta iz nepresušnoga vrela u Ilirskoj 10 u Zagrebu.

Donaciju Ivana Lackovića Croate možemo uvjetno podijeliti u četiri skupine:

A) Likovna zbirka (slike i skulpture), ukupno 1752 predmeta

Najveći dio odnosi se na radove hrvatskih slikara 19. i 20. stoljeća, a ostatak su djela umjetnika iz još 26 zemalja svijeta. Riječ je o slikama, crtežima i grafikama širokog spektra likovnog promišljanja, raznolike tehnološke interpretacije u vremenskom rasponu od renesanse do najsuvremenijih kretanja u umjetnosti. Umjetnici su zastupljeni s jednim ili nekoliko radova, pa čak i čitavim kolekcijama. Upravo ova brojnost zastupljenih radova nekih slikara otvorila je mogućnosti da su dosad organizirane i samostalne izložbe nekih majstora. Tako su u ovom galerijskom prostoru priređene izložbe Rembrandta (bakropisi), Dürera (grafike), Krste Hegedušića (slike, crteži, grafike), a planiraju se i nove izložbe poput one Anke Krizmanić i dr. Vrijedno je spomenuti i neke druge metodičke projekte iz ove donacije poput izložbe Istočni prostor, Krajolik, Portreti, Popularna grafika, Struktura i red, Šareni svijet i dr.

B) Etnografska zbirka, inventirano 160 predmeta

Zbirku čine pretežito tekstilni predmeti s područja Moslavine i Posavine koje je Lacković uglavnom kupovao od seljanki na zagrebačkoj tržnici Dolac.

C) Zbirka plakata, ukupno 360 primjeraka

Veći dio plakata odnosi se na izložbe slikara u zemlji i svijetu, zatim politički plakati vezani za stvaranje hrvatske države, kulturne događaje u Hrvatskoj i dr.

D) Stručna biblioteka

Donaciju knjižnih svezaka čine pretežito knjige s područja likovnih umjetnosti, među njima i rijetka izdanja iz 19. stoljeća koje je Lacković kupovao po antikvarijatima. Ukupno je darovao oko dvije tisuće knjiga i kataloga.

Legenda o picokima

Uz mnoge dvorce, utvrde i slična zdanja, ljudska je mašta stvorila i oblikovala neobične priče koje su kroz usmenu predaju ili zapise danas postale dijelom kulturne baštine. Tako je i s đurđevačkom Legendom o Picokima. Koliko se god ova legenda činila potpuno nemogućim događajem, previše fantastičnom, izmišljenom, ipak neke indicije, kao i povijesne činjenice, naslućuju barem dijelom neke stvarne i logične vjerojatnosti.

Cijela priča temeljena je na stvarnim povijesnim događajima koji su vezani za tu utvrdu i ovaj kraj. Čak je precizirano i vrijeme događaja – početak kolovoza 1552. godine. Ratna izvješća iz toga doba pretpostavljenom stožeru, upućena od strane zapovjednika utvrde kapetana Luke Sekelja, svjedoče o turskom „zulumu", jurišu i opsadi Đurđevca, ali bez uspjeha. Zbog kojih razloga Ulama-beg, vođa turske vojske, iznenada prekida opsadu, još je uvijek povijesno i vojno nerazjašnjeno. Nepobitno su postojali neki razlozi zbog kojih turska vojska podiže „čadorje" i napušta ovo područje. Razloge pokušavaju odgonetnuti brojni „stratezi", koji su ponekad i logični: močvarni teren, čvrsti bedemi utvrde, snažna obrana, lukavstvo i odlučnost branitelja, novonastale vojno-strateške pozicije na drugim okupiranim područjima, pa sve do gotovo nemogućih razloga koji su danas osnovna priča scenske igre Legenda o Picokima.

A ta je priča u osnovi vrlo jednostavna. Dobro branjenu đurđevačku utvrdu, u koju se u vrijeme opasnosti sklanjalo i lokalno stanovništvo, Turci nikako nisu uspjeli osvojiti. Branitelji grada odbijali su sve napade pa to primorava Ulama-bega na poduzimanje drukčije vojne taktike – provesti dugotrajnu opsadu, s krajnjim ciljem izgladnjivanja vojne posade i sklonjenog stanovništva. Nakon dužeg vremena opsade, kada se već činilo da je predaja ključeva Staroga grada gotova stvar, na iznenađenje već izluđenoga Ulama-bega, u turski tabor iz smjera „gladu izmorenog Staroga grada" kao „džule" je ispaljen živi projektil – pijetao. Turski vojskovođa, potpuno izbezumljen i iznenađen događajem, prekida opsadu i odlazi iz đurđevačkoga kraja.

A što se zapravo događalo u Starome gradu? Turska vojska gotovo da je ostvarila krajnji cilj. Stalnim odbijanjem turskih nasrtaja branitelji grada bili su potpuno iscrpljeni, ponestalo je i streljiva, a što je najvažnije – i hrane. Zbog svega toga nastala je konfuzna situacija unutar zidina utvrde. Prema predaji, nastalu situaciju rješava mudra starica. Predlaže kapetanu grada da posljednji preostali zalogaj – maloga pijetla (koji se u lokalnom govoru naziva picek, malo iskrivljeno picok) – ispali iz topa prema Turcima jer se od njega ionako neće moći prehraniti svi zatočenici. Ulama-beg nasjeda tome lukavstvu – prividu tolikog obilja hrane. „Mudro" zaključuje da „...ovdje nepotrebno gubi vrijeme, jer ovi prokleti kauri imaju hrane i za bacanje". Nadmudreni i posramljeni, Turci odlaze dalje u pohode koji obećavaju veće uspjehe i dobitke, ostavljajući u „amanet" nadimak „Picoki". „...a vi tamo, pernati junaci, što picekima bojeve bijete, ime Picoka dovijeka nosili. Picokima vam se djeca zvala, a unuci vaši ostat će – Picoki...", riječi su Ulama-bega koje izgovara na kraju tradicionalne scenske igre.

Ovaj zanimljivi događaj generacijama je prenošen usmenom predajom, opisivan u pjesmama i crticama pučke književnice Mate Matočec (pjesme „Picoki" i „Gjurgjevačkom Starom gradu", crtica „Odakle ime Picoki?", časopis „Evolucija", 1933. godine), a najcjelovitije je dočaran 1968. godine prvim uprizorenjem pod naslovom „Napad Turaka na Stari grad". To je zapravo i početak Legende o Picokima ili popularno nazivane – „Picokijade".

Ova jedinstvena scenska igra prikazuje se svake godine, u pravilu u posljednji vikend u lipnja, kao središnja priredba trodnevne manifestacije koja uključuje tridesetak i više raznih kulturnih, zabavnih, športskih i gospodarskih priredaba. Scenska igra Legenda o Picokima odigrava se na otvorenom prostoru oko utvrde, na približno istom prostoru na kojem su se prema predaji zbivali i stvarni povijesni događaji. Scenarij za tu pučku igru napisali su 1968. godine Vlasta Tompak i Martin Mihaldinec prema ideji Ante Perokovića, tadašnjih prosvjetnih djelatnika, a redatelj je bio Pavle Mihajlović, kazališni redatelj amater.

Legenda o Picokima

Plakat Legenda o Picokima 2004. godine

Današnju Legendu oblikovao je zagrebački glumac Drago Bahun koji je režirao još nekoliko predstava. Tijekom svih ovih godina na sceni su u raznim ulogama, uživo ili svojim glasom, prodefilirali brojni zagrebački, varaždinski, virovitički i riječki dramski umjetnici, te domaći glumci amateri. U predstavi su posebno impresivne scene ratnih okršaja u kojima sudjeluje nekoliko stotina statista, na desetke konja i konjanika, zaprega, a sve je to popraćeno spektakularnim pirotehničkim, tonskim i svjetlosnim efektima. Iako su predstavu režirali pretežito domaći redatelji amateri, povremeno su angažirani i profesionalni redatelji kao spomenuti Drago Bahun, zatim Damir Mađerić, dok će ove godine ovaj posao obaviti Krešimir Dolenčić prema adaptiranom scenariju glumca Vida Baloga.

Legenda o Picokima svojom je tematikom i originalnošću inspirativno djelovala na mnoge slikare, pisce i glazbenike, tako da su nastala brojna tematska umjetnička djela. Spomenimo likovna ostvarenja Josipa Turkovića, Ivana Tomerlina, Pere Topljaka, Zdravka Šabarića i dr., pjesme, pripovijetke i osvrte Mare Matoćec, Đuke Tomerlina Picoka, Božice Jelušić, Velimira Piškorca, Ivančice Lovašen, Zdravka Seleša, Vladimira Miholeka, Marice Hasan i dr. Neke su od pjesama i uglazbljene, a izdane su i dvije slikovnice: „Podravska Legenda" (D. Horvatić – J. Turković) i „Sada znam tko su Picoki, a ti?" (M. Kristić Lichtner – Z. Šabarić).

Stari grad i Legenda o picokima – sudionici gospodarskoga razvoja grada Đurđevca

Kako i u kolikoj se mjeri može đurđevačka utvrda Stari grad sa svojom Legendom o Picokima uključiti u gospodarski razvoj, aktualna su pitanja Grada i glavnog organizatora Turističke zajednice grada Đurđevca. Stoji tvrdnja da Đurđevac ima sjajnu „priču" koja je nedovoljno marketinški i turistički razvijena. Toga su posebno svjesni organizatori popularne Picokijade, koji se s tom činjenicom susreću svake godine. Neprestano se traže novi modeli, izrađuju marketinški programi, no očekivano kvali-

Kulturna manifestacija „picokijada"

tetno partnerstvo nikako se ne nalazi unatoč zalaganjima glavnog organizatora. Gdje je problem? Prema našim spoznajama postoji nekoliko razloga za to.

Presporo organizacijsko prestruktuiranje

Legenda o Picokima i utvrda Stari grad, gledajući ih kao kulturološku cjelinu, dobar su primjer njegovanja i očuvanja zavičajne baštine. Barem na prostoru sjeverozapadne Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća Legenda o Picokima bila je nezaobilazan manifestacijsko-turistički događaj. Teško da će se ponoviti neke od tih godina kada je organizator bez velike muke ostvarivao znatne prihode, s kojima se, istini za volju, ponekad i čudno raspolagalo.

Kako znamo, u prijašnjem društveno-političkom sustavu sva je moć bila politički obojena, pa tako u i načinu organiziranja javnih priredbi. Čelni lokalni političar(i), koji je bio isto tako pozicioniran i u organizacijskom dijelu manifestacije, razmjerno je lako rješavao i financijsku konstrukciju. Danas je to posve drukčije, pa je upravo u tome dolazilo do određenih organizacijskih teškoća. Jednostavnije rečeno, u kapitalističkom sustavu zadržali su se socijalistički odnosi, što se, srećom, u posljednje vrijeme postupno mijenja.

Zapostavljenost ili nedovoljno uvažavanje kulturnih i turističkih potencijala kontinentalne Hrvatske

Osim časnih iznimaka, u kontinentalnom dijelu Hrvatske brojne kulturološke vrijednosti nerijetko bivaju zaobiđene od strane državnih institucija. Ovaj je problem česta tema kulturnih i turističkih skupova na županijskim i turističkim skupovima. Između ostalih, takve su konstatacije izrečene i na međužupanijskom skupu održanom 26. siječnja 2006. godine u Koprivnici.

Ne umanjujući vrijednost kulturne baštine južnog dijela Hrvatske, ali u inicijalnom financijskom praćenju daleko je kvalitetnija i brojnija njezina zastupljenost u resornom proračunu. Valja vjerovati je da će se s vremenom i taj odnos promijeniti s obzirom na nove turističke trendove koji bitno mijenjaju izgled klasične destinacije. To više ako se uzme u obzir i činjenica da najveće turističke zemlje nemaju more kao glavno ili konačno odredište.

Marketinška istraživanja i zastupljenost u tranzitnom turizmu

Đurđevačke kulturološke i prirodoslovne znamenitosti, koliko god bile značajne i zastupljene u stručnoj literaturi i popularnim publikacijama, očito još nisu dovoljno ot-

krivene kao važna turistička destinacija u širem smislu. Opće je poznata činjenica da se turistima u tranzitu, koji se ljeti sele iz sjevernih dijelova Europe, ne nude prihvatljivi sadržaji koji bi bili razlogom njihova usputnog zaustavljanja. Neke su ankete pokazale da ovi turisti, za koje smatramo da u Hrvatsku dolaze samo radi mora i sunca, nisu baš tako indiferentni na usputni krajolik i njegov sadržaj.

Kulturne znamenitosti, manifestacije i smještaj u sjevernom dijelu Hrvatske mogu biti veoma zanimljivo usputno odmorište ukoliko su primjereno organizirani i osmišljeni.

Sociološka specifičnost i mentalitet lokalne sredine

Bilo bi iluzorno razmišljati o đurđevačkom kraju, pa i ovom dijelu Podravine, kao o turističkoj sili, gdje bi općinski ili gradski proračun bio ovisan o turističkoj djelatnosti. Stoljetna tradicija, način življenja i zemljopisni položaj logički su odredili i načine gospodarskoga razvoja. No, to ne znači da kulturna baština treba biti izvan takvih gospodarskih kretanja i njezin nevažan segment. Za to su potrebne dobre i kontinuirane marketinške aktivnosti – kako u lokalnoj sredini, tako i šire.

Mentalitet Podravaca poznat je. To su veoma vrijedni i skromni ljudi, ljubomorno vezani za svoju zemlju i pomalo rezervirani prema novim ponudama. Ulazak u nešto nepoznato za njih je uvijek sumnjiv i rizičan.

Kulturološka politika lokalne politike

Odnos lokalnih vlasti prema kulturnim vrijednostima u vlastitoj sredini od izuzetne je važnosti za njezinu sudbinu. To je opće pravilo koje vrijedi i za ovaj grad. U novije vrijeme, uzmimo razdoblje u posljednjih trideset godina, lokalna je politika imala uglavnom respektabilan odnos prema svojim najvažnijim znamenitostima. No, i u tom razdoblju kulturna su promišljanja imala svoje oscilacije, na što su utjecali neki novi gradski prioriteti.

U nekom ranijem razdoblju taj je odnos bio ovisan o sklonostima političkih čelnika i općoj politici, a danas o politici stranke na vlasti. Konkretno, u gradu Đurđevcu (a tako je i mnogim drugim sredinama) donesen je Plan nastavka uređenja i revitalizacije utvrde Stari grad, koji je usvojilo Gradsko vijeće, imenujući istodobno i povjerenstvo za njegovo praćenje i provedbu. U početku dinamika radova imala je svoj planirani ritam, no promjenom lokalne vlasti prioritete dobivaju neki drugi programi, a i stručno povjerenstvo mijenja svoj sastav. Ovakav tijek događaja gotovo da je postao općim pravilom.

Rizici organizatora

Legendu o Picokima, središnju kulturno-zabavnu i turističku manifestaciju grada Đurđevca, redovito organizira Turistička zajednica. Osim organizacije, ona snosi i glavni poslovni rizik, prije svega u pokrivanju veoma visokih troškova. Posljednjih nekoliko godina intenzivnija su prilagođavanja novim tržišnim okolnostima, ali to je još uvijek daleko od stvarnih mogućnosti.

Legenda o Picokima, s obzirom na realne mogućnosti, vrlo je skup projekt. Na središnju priredbu – scensku igru – otpada više od polovice ukupnih troškova. Da bi cjelokupna manifestacija bila atraktivna, a time i mogućnost pokrivanja troškova bila izglednija, nužni su kulturno-zabavni programi s isto tako atraktivnim interpretatorima.

Informativni pano o starom gradu

Za kvalitetniji pomak neophodan je i kvalitetan partner – glavni sponzor ili zlatni sponzor koji bi prije svega financijski podržao glavne priredbe. Na tom se planu radi gotovo cijele godine i puno je urađeno. Nažalost, načelna obećanja teško se ostvaruju. Izrađeni su i kvalitetni marketinški programi po uzoru na Sinjsku alku, Špancirfest i dr., ali bez nekih značajnijih rezultata. Ući u ovakvim današnjim uvjetima u organizacijski i programski rizik s najjačim imenima kazališta i estrade, bez naznake sigurnoga pokrića eventualno loših poslovnih rezultata, teško je zamisliti.

Osim toga, za organizatora mogu biti pogubni i vremenski uvjeri jer jedna nepogoda – kiša (a ona je tada prilično česta) – pokvari velik trud i financijska ulaganja organizatora. Naime, glavna priredba, scenska igra, odigrava se na otvorenom prostoru, a s obzirom na veličinu i složenost scenografije, ne postoji alternativni prostor. Dakako da to utječe na posjećenost i ostalih programa ove trodnevne manifestacije.

(Ne)mogućnosti kapitalnog ulaganja

Realne potrebe daljnjeg ulaganja, pa i stalno održavanje postignute razine kulturnih sadržaja i objekata, u stalnoj su nedorečenosti na relaciji investicija – investitor. Iako u lokalnoj vlasti postoji svijest (pa bila ona i načelna) o potrebi ulaganja u zavičajnu baštinu, stavke za to u gradskom proračunu prilično su nesigurne i ovise o već navedenim razlozima.

Stoga je neophodna početna inicijativa na najvišoj razini, uz jasnu obvezu i ostalih ulagača u neki nov kulturni projekt. Dobar je primjer za to adaptacija dijela utvrde Stari grad za smještaj donacije Ivana Lackovića Croate. Proces adaptacije dijela građevine, od izrade projektne dokumentacije do početka radova, sporo se ostvarivao. Razlog tome bila su nedostatna lokalna sredstva. Napokon, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske odlučilo je tada ući u projekt sa značajnim sredstvima koja su obvezivala i lokalne izvore u ostvarenju ulaganja.

Grad Đurđevac sudjelovao je u projektu s najvećim postotkom od oko 70 % sredstva, kreditno se zaduživ̌si. Ukupni projekt iznosio je 2.515.181,98 kn, a financijski je zatvoren na sljedeći način: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – 600.000,00 kn, Koprivničko-križevačka županija – 400.000,00 kn i Grad Đurđevac – 1,515.181,96 kn. Iz navedenoga je vidljivo da je Grad izdvojio najveća sredstva, prihvaćajući inicijaciju resornoga ministarstva. Valja istaknuti da se i u programe daljnje revitalizacije utvrde Ministarstvo kulture redovito uključuje kroz projekte javnih potreba u kulturi, što se u posljednje vrijeme baš ne može reći i za županijski proračun.

Problematika spomeničke rente

Za imaoca kulturnoga dobra određene je pogodnosti stvorilo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske donoseći Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, kojim se otvara mogućnost ubiranja spomeničke rente kao cijene za gospodarsku uporabu kulturnih dobara. No, valja reći da prvi pokušaj primjene zakona, donesenoga još 1999. godine, nije donio željene rezultate u cijeloj Hrvatskoj, a pogotovo u Đurđevcu. Bez obzira što se jedna ugostiteljska tvrtka koristila trećinom spomeničkoga dobra prve kategorije – utvrdom Stari grad – nije se uspjela prikupiti ni jedna jedina kuna. Razlog su tome nedorečenost zakona i nerentabilno poslovanje ugostiteljske tvrtke.

Ovim zakonskim rješenjima taj bi se problem mogao bitno umanjiti, stvarajući realne pretpostavke za stjecanje određenih vlastitih prihoda, barem kao participacija za održavanje spomeničkoga dobra.

Posjećenost

Pogled na Stari grad Đurđevac

Đurđevačka utvrda Stari grad sa svojim sadržajima unutar i izvan nje neosporna su kulturna i turistička atrakcija. Pod sadržajima ovdje podrazumijevamo izložbene sadržaje (stalne i povremene), ugostiteljsku ponudu i, dakako, najatraktivniju manifestaciju – Legendu o Picokima. Gledajući u cjelini, popularna Picokijada najposjećenija je priredba, na što se logički nadovezuje i najveća posjećenost galerijskim prostorima.

Brojnost i teritorijalna zastupljenost posjetitelja varira i ovisi o nizu čimbenika, kao što su: atraktivnost programa priredaba, socijalne mogućnosti, vremenske (ne)prilike, marketing organizatora, kvaliteta partnera u projektu i dr. Galerijski sadržaji ostvaruju se tijekom čitave godine i intenzitet posjećenosti može se približno procijeniti. Izložbeni i drugi kulturni programi u Starome gradu određuju i dovode domaću i stranu publiku, ovisno o vrsti sadržaja, njegovu trajanja i načinu prezentacije.

U proteklih nekoliko godina porastao je broj posjetitelja, pretežito u sklopu jednodnevnih izleta ciljanih na đurđevačko područje ili u sklopu nekoga većega turističkog paketa. Organizatori su uglavnom turističke agencije, koje dovode turiste iz Zagreba, a potom i iz drugih krajeva Hrvatske. Tijekom godine to su umirovljenici, sindikalni izleti, a potkraj školske godine intenziviraju se đačke ekskurzije. Posjetitelji su i druge strukture stanovništva. Naime, u Đurđevcu – s obzirom na vrlo dobre smještajne kapacitete (hotel „Picok", koji se još proširuje i kategorizira na četiri zvjezdice) te odlične uvjete za šport i rekreaciju (športska dvorana, športski tereni, teretana, trim-staza i dr., a sve u neposrednoj blizini) – idealni su uvjeti za pripreme športaša, rekreativaca te održavanje domaćih i međunarodnih skupova bilo koje vrste.

Valja istaknuti i dobru suradnju pojedinih domaćih gospodarskih subjekata i institucija s Centrom za kulturu, koji prakticiraju dovesti svoje goste, sudionike skupova i poslovne partnere u galerijski prostor Staroga grada, a njih je doista mnogo. Na taj se način ostvaruje dio vlastitih prihoda od ulaznica, ili kroz određene kompenzacijske poslove u realizaciji kulturnih sadržaja ili usluga za održavanje građevine.

Zaključak

Glavne đurđevačke znamenitosti, potvrđene i registrirane kao kulturno blago od nacionalnog značenja, neosporan su potencijal i u gospodarskom razvoju lokalne sredine i šire zajednice. Da bi te vrijednosti imale i svoje stvarno gospodarsko oživotvorenje, nužno je kvalitetno planiranje i koordinacija nositelja investicijskog ulaganja, uz stalnu nazočnost struke odnosno suglasje sa stručnim službama Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Institutom za turizam, Hrvatskom turističkom zajednicom i lokalnim resornim institucijama.

To znači, u konkretnom slučaju, da vlasnik materijalnoga i nematerijalnoga kulturnog dobra – Grad Đurđevac – preko svojih investicijskih nositelja, Centra za kulturu i Turističke zajednice – nađu s potencijalnim poslovnim partnerom zajednički interes. Za taj i takav partnerski odnos postoje realne pretpostavke. Takvi su odnosi bili dosad vrlo skromni ili na razini pokušaja.

Ulaskom u Europsku Uniju i na ovom će području biti potrebno mijenjati ustaljena promišljanja. Novi odnosi prema kulturnom nasljeđu temeljit će se na drukčijim zakonskim odnosima, kojih je usklađivanje već u tijeku. Nova zakonska određenja daju

realnije osnove, a djelovat će i poticajno. No, isto je tako uvjetovano dosljedno i dugoročno provođenje preuzetih obveza prema kulturnim dobrima. Tako utemeljeni odnosi imaju mogućnost upravo na koordiniranoj sprezi i djelovanju spomenuti dva odnosno tri subjekta, stvarajući na taj način svoje mjesto u gospodarskom razvoju toga područja, pod zajedničkim nazivom – kulturni turizam.

Literatura

1. Cvekan, P. (1991.), *Đurđevac kakav nije poznat*, Đurđevac
2. Feletar, D., Đurić, T. (1992.), *Stari gradovi, dvorci i crkve sjeverozapadne Hrvatske*, Koprivnica
3. Horvat, R. (1933.), *Hrvatska Podravina*, Zagreb
4. Horvat, R. (1940.), Povijest Gjurgjevca, Zagreb
5. Kolar-Dimitrijević, M., Matoćec, M. (1993.), *Koprivnica*, Zagreb
6. Kudumija, M. (1968.), *Đurđevac*, Đurđevac
7. Obad Šćitaroci, M.; Bojanić Obad Šćitaroci, B. (1998.), *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka*, Zagreb
8. Sperber, M.; Cvetnić, V. (1998.), *Rainbow Bridge, Ispod duge most*, *Regenbogen-Brücke*, Čakovec
9. Tomerlin, Đ. (1989.), *Picok, Življenje v (naj)starešem Gjurgjevcu*, Đurđevac
10. Vidakovic, M. (1939.), *Analiza strukture i predlog za regulaciju podravskog Đurđevca*, inauguralna disertacija, Zagreb
11. ** (1970.), *Kajkavski kalendar*, Čakovec
12. ** (1981.), *Podravski zbornik 80*, Koprivnica
13. ** (1985.), *Stari grad Đurđevac – Konzervatorska studija*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu
14. ** (1996), *Đurđevečki zbornik*, Đurđevac
15. ** (2003.), „Podravina", broj 3, Koprivnica

Ratko Vučetić

Prilog razvoju i tipologiji kurija u kontinentalnoj Hrvatskoj

Addendum to development and typology of curias in continental Croatia

U stručnoj literaturi termin kurija uglavnom se koristi za zgrade baroknoga razdoblja (plemićke, župne i kanoničke kurije). Prema povijesnim izvorima, u kontinentalnoj Hrvatskoj kurija se često spominje u srednjem vijeku, no uglavnom se tumačila kao „dvorno mjesto", tj. parcela, iako se termin odnosi i na tip zgrade. Pojava kurija može se pratiti od 12. i 13. stoljeća, ali učestalost i široka primjena te rasprostranjenost kurija zabilježena je na prijelazu iz srednjega vijeka u novi vijek.

Termin kurija javlja se u ranomu srednjem vijeku, pomalo je nejasnoga značenja, s čitavim nizom istoznačnica. U osnovi označava dvor, tj. plemićku rezidenciju. Tvrdnja prema kojoj kurija nastaje iz seoske kuće može se u potpunosti odbaciti. Vjerojatnije je na nastanak seoske kuće utjecao upravo razvoj reprezentativne arhitekture. U srednjoj Europi od 12. stoljeća ovaj termin znači će palaču, a od 13. stoljeća utvrđenu kuću nižega plemstva. U 14. stoljeću kurija će biti čvrsto fiksiran tip pretežito jednokatne gospodarsko-rezidencijalne zgrade. Od 16. stoljeća kurija se pojavljuje i kao *palas* burga, jezgra kaštela, a često i dvoraca, te sjedišta gospodarstva. Osnovni tip troprostorne zgrade zadržat će se dugo do u 18. stoljeće.

Kao element prostorne organizacije u razdoblju od 12. do 15. stoljeća kurije su vezane za gradska naselja, a od 15. stoljeća postaju sjedišta nižega plemstva na ladanju. Tijekom 15. i 16. stoljeća prilikom podjele veleposjeda dolazi do „kurijalizacije", tj. stvaranja niza manjih posjeda organiziranih oko kurija – sjedišta imanja. Ubrzo zatim počinje i proces njihova utvrđivanja. Proces kurijalizacije u osnovi je opći proces koji započinje u Slavoniji u 15. stoljeću, u 16. stoljeću širi se u sjeverozapadnu Hrvatsku, a u 17. stoljeću zahvatit će Gorski kotar, Primorje i dio Istre.

Kurije se mogu podijeliti u dva tipa – kao samostojeće zgrade i kao dio složenoga građevnog sklopa.

According to historic sources, in continental Croatia *curia* is often mentioned in the Middle Ages, however mainly in the meaning of „a place to hold court", i.e. a plot, even though there is no doubt that the term has also referred to the type of the building.

Due to insufficient research, typological development of curias and their functions in earlier times have remained largely unknown. By examining available historic sources, analyzing the preserved buildings and comparing them with similar buildings from Central Europe, it is possible to determine the basic typological features of curias.

Curia as a term first appeared in the early Middle Ages. In essence it denotes a court, i.e. an aristocratic residence. The assertion that curia had evolved from a village house can be completely discarded. More likely it was the representative architecture that influenced the development of a village house. In the 12th century Central Europe this term denoted a palace, whereas in the 13th century it was a fortified house of lower nobility. In the 14th century curia is a strongly defined type of a single-storey building with residential and farming units. Starting with the 16th century curia will also become a burg palace and the nucleus of a citadel, but also of manors and estate seats. The primary type – a three-room building – will continue long into the 18th century.

As an element of physical space organization from the 12th to the 15th century curias are connected to towns, whereas from the 15th century onwards they became seats of lower nobility's country estates. In the 15th and 16th centuries, during the fragmentation of large feudal estates, there was a process of *curiaeization,* i.e. creation of smaller land holdings organized around curias – estate seats. Soon afterwards they began to fortify themselves.

Curiae can be divided into two basic types: 1. freestanding buildings, and 2. a part of a building complex.

kurije
kontinentalna Hrvatska
tipologija kurija
funkcije kurija

curias
continental Croatia
typology of curias
functions of curias

Dr.sc. Ratko Vučetić
Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68, 10000 Zagreb,
Hrvatska / Croatia
www.hart.hr
Tel. + 385 (0)1 6115 362
Fax + 385 (0)1 6112 742
E-mail: rvucetic@hart.hr

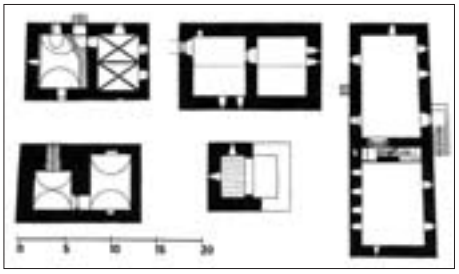

TLOCRTI ČEŠKIH TURZA – KURIJA IZ 13. I 14. ST.
PREMA: D. MENCLOVÁ, *ČESKÉ HRADY I*, PRAHA, 1976.

Termin KURIJA, prema Enciklopediji hrvatske umjetnosti, „označava kuću plemića ili crkvenog uglednika (kanonika, župnika), koja služi vlasniku kao stalno boravište, a nalazi se na posjedu, u selu ili u gradu. Jednokatne kurije neznatno se razlikuju od skromnijih velikaških dvoraca, a prizemne od građanskih i seljačkih kuća. Osim zidanih, gradile su se i od drva, a najviše ih je bilo u Zagorju i Turopolju...".[1] Slično tumačenje donosi i B. Klaić, prema latinskom *curia*.[2] *Curia* u značenju vijećnice ili dvora zabilježena je i u „Gazophylaciumu", rječniku „latinsko-ilirskom".[3] Slično objašnjenje izneseno je i u Etimologijskom rječniku.[4] U istom rječniku, na drugomu mjestu, riječ dvor protumačena je kao sinonim za palaču, odličniju kuću na selu ili vlastelinovu kuću.[5] Pojam kurije na primjeru srednjovjekovnoga Gradeca dugo se vremena tumačio kao kuća, no poslije je određen kao „grunt ili dvorno mjesto", tj. parcela.[6] Jednostrano tumačenje koje se može primijeniti na parcelaciju grada i koje je općeprihvaćeno zaustavilo je pokušaje drukčijega tumačenja pojma koji se prema povijesnim izvorima mogao i drugačije objasniti.

Ovakvo, uopćeno određenje kurije opće je prihvaćeno u povijesti umjetnosti kontinentalne Hrvatske, a uobičajeno se odnosi na kurije baroknoga razdoblja. Neprecizno određena veza između kurije i dvorca, te kurije i građanske ili seoske kuće potaknula je nastanak dvaju do krajnosti različitih stajališta o nastanku kurija. Prema jednomu od njih kurija je malen dvorac nastao prema uzoru na velikaške rezidencije, a prema drugomu njezin je nastanak vezan za tradiciju seoske kuće i istovjetan način života nižega plemstva i seljaštva, koja se razlikuju samo prema statusu.

Latinski termin *curia,* kao i drugi termini (*civitas, urbs, oppidum, arx, pallatium, burgus, castrum, castellum itd.)* koji tijekom srednjega vijeka označavaju različite tipove naselja ili arhitekture, često nejasnog ili istog određenja, preuzeti su iz antike, ali s drukčijim značenjem.

Pojam *curia* – istoga značenja kao i *curtis*, ili *pallatium* u smislu dvora, tj. grupe zgrada, sjedišta agrarnih, ali i rezidencijalnih funkcija – javlja se u ranomu srednjem vijeku.[7] Funkcionalno, kurija se može dovesti u vezu s antičkim *villama rusticama*, središtima agrarnih naselja na ladanju.

U povijesnim izvorima ranoga srednjeg vijeka ova se vrsta građevina spominje kao *curia, curia fossata i curtis*.[8] U srednjoj Europi kurije se spominju od 9. stoljeća kao utvrđena plemićka sjedišta (dvorovi) nastala pod utvrdom – gradištem. Kurije ovoga razdoblja nastaju u ranim gradovima Velikomoravske države (Stáre Misto, Mikulčice),[9] a čak dvije, Pribinin dvor i dvor njegova sina Kocelja, spominju se u Ptuju.[10] Plemićki dvorovi nastaju u podgrađima ili predgrađima utvrda, na komunikacijskim pravcima. Za razliku od gradišta, koje se uglavnom nalazi na izoliranomu, povišenom položaju, dvor zbog povoljnijega smještaja uz prometnicu postaje žarište naseljavanja i jezgra ranih gradova, što se preklapa i s njegovom gospodarsko-rezidencijalnom

1 *Enciklopedija hrvatske umjetnosti I*, Zagreb, 1995., str. 497

2 B. KLAIĆ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1986., str. 768

3 I. BELOSTENEC, *Gazophylacium*, Zagreb, 1740. (knjiga je napisana 1675.), pretisak: Zagreb, 1998., str. 386

4 P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1972., knjiga druga K-Poni, str. 242

5 Nav. dj., knjiga prva A-J, str. 465-467. Vidi i pod Palača, knjiga druga, str. 590

6 V. BEDENKO, *Zagrebački Gradec*, Zagreb, 1989., str. 31. Na ovomu mjestu iznesen je pregled različitih stajališta koja se odnose na termin kurija na primjeru Gradeca.

7 *Lexikon des Mittelalters III*, München, 2002.; Curia, str. 386 i 387; Curtis, 392 i 393. Određenje termina ovime nije iscrpljeno. Za daljnja objašnjenja vidi navedene natuknice i druge termine na koje se upućuje u tekstu.

8 G. P. FEHRING, *Arheologija srednjeg vijeka*, Zagreb, 2004., str. 158

9 F. HOFFMAN, *České misto ve stridoviku*, Praha, 1992., str. 22-31

10 I. I J. CURK, *Ptuj, Ljubljana*, 1970., str 53-59; J. Curk, *Ptuj, Medieval Towns*, Ljubljana 1999., str. 154-159

ulogom. Sklop plemićkoga dvora sastojao se od rezidencijalno-stambenog dijela, gospodarskog dijela i crkve, ograđenih zidom, tj. drvenom ogradom.

Prema dosadašnjim spoznajama moguće je odrediti dva smjera u daljnjem razvoju kurija.[11] Jedan smjer je vodio prema nastanku utvrda s kulom, a drugi preko predgrađa i dvorova-majura doveo do razvijenih kasnosrednjovjekovnih dvorova. Tijekom 10. stoljeća dolazi do spajanja dvaju tipova prebivališta, „pfalza" (dvora) i „volksburga" (gradišta), iz čega nastaje u 11. i 12. stoljeću „srednjovjekovni plemićki grad" – burg.[12]

Termin kurija u srednjoj Europi ponovno će se javiti u 12. stoljeću. Na području današnje Slovačke i Češke zabilježen je na mjestima slavenskih gradišta, ili u njihovoj neposrednoj blizini, na kojima nastaju srednjovjekovni burgovi, tj. kraljevske i biskupske rezidencije (Cheb, Roudnice nad Labem, Strahonice).[13] Kurija je ovdje poistovjećena s *pfalcom*, tj. s rezidencijom ili palačom unutar utvrde. Slična prostorna situacija 12. stoljeća – visinskoga burga (nastaloga na slavenskom gradištu) i gospodarsko-rezidencijalnoga središta (nastaloga na nižem položaju uza središnju gradsku komunikaciju, iz kojega će se razviti katedralni sklop u 15. stoljeću – *Stadtkrone*) – može se zamijetiti i u austrijskom Grazu.[14] Na području Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, u kraljevskom burgu u Esztergomu, koji se sastojao od dva dijela – kraljevskog i nadbiskupskog se nadbiskupski dvor naziva *curia archiepiscopalis*.[15] Iako pouzdano nije potvrđena točna pozicija prvoga biskupskog dvora na zagrebačkom Kaptolu, vjerojatna je pretpostavka o njegovu položaju sa sjeverne strane katedrale.[16] Prema N. Klaić, biskup Stjepan II. poklanja kanonicima svoj dom (*curiam nostram)* sa sjeverne strane katedrale, a on na suprotnoj, južnoj strani gradi kapelu sv. Stjepana koja će postati jezgra novoga biskupskog dvora.[17] Pokušamo li analizirati prostornu situaciju Kaptola i Gradeca, vidjet ćemo da na Gradecu postoji kraljevska utvrda, a pod njom na Kaptolu, prvomu poznatom srednjovjekovnom gradskom naselju kontinentalne Hrvatske, nastaje kao osnovni element prostorne organizacije naselja (uz katedralu) – biskupski dvor. Kao i u prije spomenutim primjerima (Graz), možemo prepoznati sličnu prostornu situaciju visinskoga burga i kurije s crkvom (ovdje katedralnom) na nižem položaju, uza središnju gradsku komunikaciju. Na južnoj strani Kaptolskoga trga, na vrhu današnje Bakačeve ulice, u razdoblju od 1242. do 1284. godine (dovršetak utvrđivanja Gradeca?) nalazili su se i banski dvori – *curia bani*.[18] Nakon stabilizacije vlasti i društvenih promjena prije tatarskih provala, u drugoj polovici 13. stoljeća kanonici počinju podizati kurije uz prilaznu, sjevernu cestu Kaptolskom trgu, pa se ondje formira cestovno naselje – Kanonička ves.[19] Za razliku od drugih biskupskih sjedišta na području Ugarske, sjedište Zagrebačke biskupije nije se nalazilo u utvrđenome burgu, a očito je da su osnovnu strukturu naselja činile kurije. Arhitektura kurija ovoga razdoblja nije nam poznata, a tek se donekle može pretpostaviti prema poznatim primjerima iz srednjoeuropskoga prostora.

Izgradnja plemićkih dvorova-kurija odraz je socijalne diferencijacije i feudalizacije. U razdoblju kolonizacijskih procesa, intenziviranih stvaranjem srednjovjekovnih kraljevstava, od 12. do 13. stoljeća u srednjoj Europi zabilježena je pojava većega broja kurija, vezanih za nastanak novih vlastelinstava. Na području Ugarske ovaj je tip arhitekture zabilježen u 11. stoljeću u Bratislavi i Višegradu, te u još nekim primjerima.[20] Povećanje broja plemićkih rezidencija nižega plemstva olakšano je i slobodnijim pravom na izgradnju, za koju nije bila potrebna kraljevska dozvola – za razliku od burgova (*castruma)* kojih je izgradnja bila podložna regalnim pravima.

Na području Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva nakon donošenja Zlatne bule 1222. godine, kojom je ograničena kraljevska vlast, sve se više osjeća difuzija političke moći.

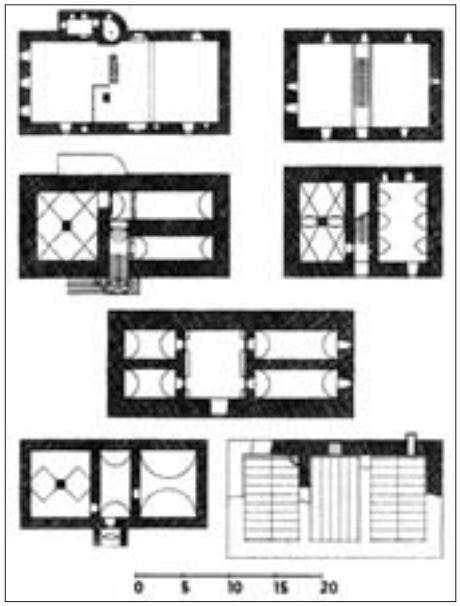

Tlocrti čeških turza – kurija iz 14. st.
Prema: D. Menclová, *České hrady I*, Praha, 1976.

11 G. P. Fehring, nav. dj., str. 158 i 159.

12 D. Menclová, *České hrady I*, Praha, 1972., str. 33-35 i 55-59

13 D. Menclová, nav. dj., str. 80-83

14 Za izdavača H. Stroobl, Graz-World Heritage, Graz, 2001., str. 36

15 L. Gerevich, *The rise of Hungarian towns along the Danube, Towns in Medieval Hungary*, Budapest, 1990., str. 50

16 R. Vučetić, *Prostorni razvoj privilegiranih srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do kraja 18. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2005., str. 115-119

17 N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb, 1982., str. 383

18 V. Bedenko, *O prostoru Kaptola u srednjem vijeku*, Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094.-1994., Zagreb, 1995., str. 639

19 N. Klaić, nav. dj., str. 442

20 G. Buzás, M. Szoke, *Houses in the fourteenth century town of Visegrád*, Varia Archaelogica Hungarica IX, Budapest-Pécs, 2000., str. 119

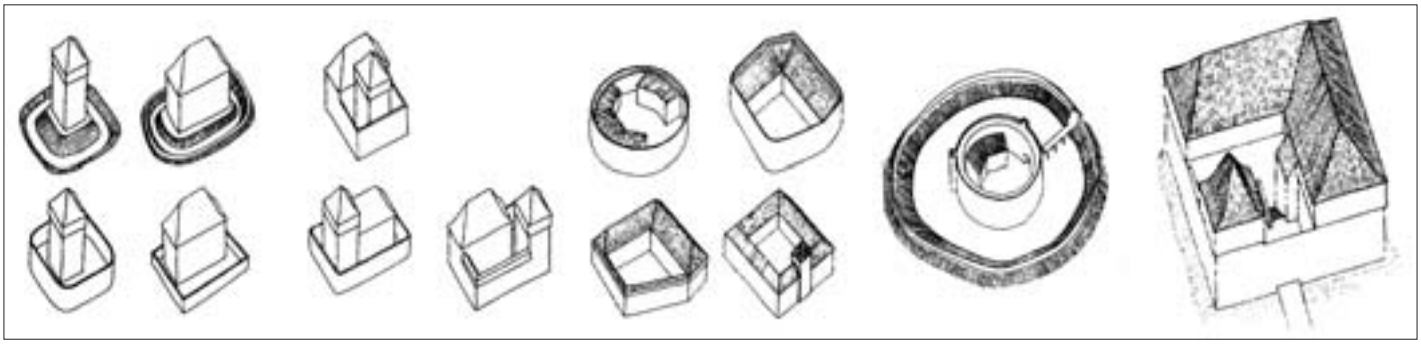

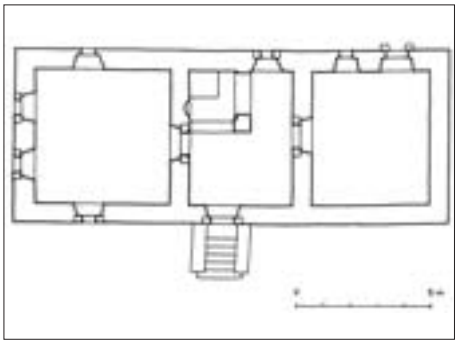

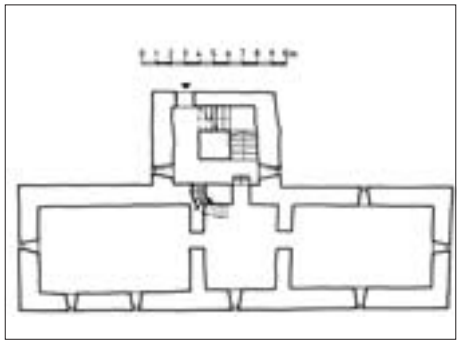

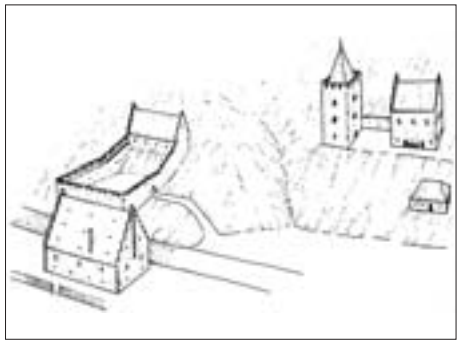

Rekonstrukcija utvrđenih srednjovjekovnih kurija u Češkoj
Prema: T. Durdik, *Fortifications in the medieval villages of Bohemia*, Ibi bulletin 50, Haag, 1997.

Gotička kurija u Alsóorsu, tlocrt prizemlja
Prema: T. Koppány, *A Balaton környekéil müemlékei*, Veszprém, 1993.

Kurija Suitia – rekonstrukcija prizemlja
Prema: M. Mattinen i drugi, *Suitian kartanolinna*, raportti 4, Helsinki, 1992.

Kurije u Višegradu iz 1323.-1342. godine (rekonstrukcija)
Prema: G. Buzás, M. Szöke, *Houses in the fourteenth century town of Visegrád*, Varia Archeologica Hungarica IX, Budapest-Pécs, 2000.

Takvo stanje dovodi do promjene kraljevske politike koja se sve više oslanja na gradove. Grad postaje uporište obrane i kraljevske vlasti, a nizinske zemljane utvrde (jezgre većine ranih gradova) postupno gube funkcije, te ih zamjenjuju gradske utvrde s kulama. Obrambena funkcija uglavnom je svedena na kulu. U drugoj polovici 13. stoljeća jačaju kolonizacijski procesi doseljavanjem stranaca, ali i seljaci stječu status *hospita*, dotad rezerviran samo za strane doseljenike. Proces promjene statusa stanovništva, kojem nalazimo analogije u sličnim procesima 12. i 13. stoljeća u Poljskoj i Češkoj, u Ugarskoj će biti dovršen polovicom 14. stoljeća kada nestaju *jobagioni castri*. Ključne prostorne promjene u osnovi nisu ni topografske ni tehničke naravi, već su strukturalne, uvjetovane društveno-ekonomskim promjenama.[21] U kolonizacijskim područjima od druge polovice 13. stojeća plemstvo gradi kurije.[22] Za razliku od burgova, kurije su građene na nižim položajima, u blizini naselja. Na području Češke za građevine koje se u povijesnim izvorima spominju kao kurije koristi se i termin „tvrz".[23] Osnovnu strukturu ovoga tipa građevina čini utvrđena kuća, tj. stambena dvoprostorna, četverokutna kula. Za razliku od burgova smještenih na izoliranim položajima, kurije se nalaze u naseljima ili njihovoj blizini, uz komunikacijske pravce. U složenijim građevnim strukturama kula je ograđena zidom, ponekad i opkopima, te povezana s crkvom. Pokušamo li usporediti prostorne odnose i mogući tip arhitekture s naseljima kontinentalne Hrvatske 13. stoljeća, možemo zamijetiti da za nastanak gradskih naselja presudnu ulogu nije imala veza s burgom, tj. sustav *castra*, kako se to uobičajeno tumači. Kastrumi 13. stoljeća u gradskim se naseljima ili ne spominju, ili se termin odnosi na kulu. Takvi prostorni odnosi mogu se prepoznati u Virovitici, Samoboru, Gradecu, Varaždinu i Križevcima.[24] Kurija, tj. dvor u kojem upravne poslove obavljaju križevački župani, pretpostavljena je u srednjovjekovnim Križevcima u blizini naselja, za razliku od kastruma Kalnika, smještenoga na izoliranom položaju, ujedno i sjedištu županije.[25] U Varaždinu, Virovitici i Samoboru nastanak gradskog naselja nije vezan za postojanje burga, ali u sva tri primjera može se

21 E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary*, Budapest, 1986., str. 360.

22 E. Fügedi, nav. dj., str. 55.

23 D. Menclová, nav. dj., str, 427-433. U mađarskom jeziku značenje slično češkom terminu *tvrz* ima izraz *palota*-palaća.

24 R. Vučetić, nav. dj.

25 M. Kruhek, *Križevačka tvrđava i utvrde Križevačke kapetanije*, Povijesni prilozi 20, Zagreb, 2001., str. 87-131

potvrditi postojanje kula. Termin palača, kojega se značenje uglavnom poistovjećuje sa značenjem kurije u drugoj polovici 13. stoljeća, pojavljuje se u Varaždinu i Virovitici, te na Gradecu i Kaptolu. Premda do danas spomenute građevine nisu sačuvane, a nisu ni precizno ubicirane, na osnovi analogija sa sličnim primjerima u srednjoeuropskom prostoru s velikom se vjerojatnošću može pretpostaviti i slična građevna struktura (u našim primjerima vjerojatno se radi o drvenoj arhitekturi), te smještaj u odnosu na naselje (uz gradski trg, tj. na križanju putova). Prema prostornoj situaciji (smještaju uz komunikaciju, na nižem položaju) i strukturi građevine (romanička kula uz koju je sagrađena crkva) crkva sv. Jurja u Belcu odgovarala bi osnovnom tipu „tvrze" koji se javlja u Češkoj u 13. stoljeću.

Do intenzivnije izgradnje kurija u srednjoj Europi dolazi u 14. stoljeću. Zapadna je Europa u 14. stoljeću u razdoblju krize. Istodobno, u srednjoj Europi pojavljuje se i učvršćuje jaka centralizirana država modernoga poretka. Razvoj rudarstva u srednjoj Europi i povećanje potreba zapadne Europe za poljodjelskim proizvodima povećali su važnost prometnih putova i doveli do ubrzanoga razvoja srednjoeuropskih država i posebice gradova. Obnova kraljevske vlasti u doba Anžuvinaca bila je zasnovana na reformi ekonomije i uprave. Za vladavine Karla Anžuvinskoga Ugarskom počinje reorganizacija feudalnoga sustava, jačanje središnje vlasti, sređivanje financija i uspostava trgovačkih veza sa susjednim državama. Ujedno dolazi do razvoja rudarstva, obrta i stvaranja cehova. Političke i gospodarske promjene pogodovale su doseljavanju trgovaca i prevladavanju novčane rente, a time jača i uloga gradova.

Za Karlove vladavine sjedište kraljevstva postaje Visegrád. Od toga se doba može dokumentirano pratiti izgradnja kuća i kraljevske kurije, te kuća dvorskoga plemstva i kraljevskih službenika. Razdoblje 14. stoljeća ujedno je doba intenzivne zamjene drvenih građevina onima sagrađenim u čvrstome materijalu.[26] Prema dosadašnjim istraživanjima građevne strukture Višegrada mogu se odrediti neka zajednička obilježja izgradnje kurija.[27] Osnovni tip kuće određen je kao ruralna rezidencija koju plemstvo prenosi u grad. Kuće građene u drugoj četvrtini 14. stoljeća građene su od drva, kombinacijom kamenoga prizemlja i drvenoga kata, ili samo kamenom. Idealan primjer višegradske kurije bila bi zidana, podrumljena katnica, postavljena usporedno s ulicom, s ulazom u sredini duže strane. Odnos dužine i širine kuće bio bi 3:1, tj. većina kuća bila je duga oko 30 metara i širine 10 do 15 metara. Prenošenjem tipa ruralne kuće-kurije u grad, može se odrediti i razvoj kurija u dva smjera – prema gradskoj palači i prema sjedištu imanja u vlasništvu nižega plemstva.[28] Težnja prema reprezentativnosti te razmjerno mirno razdoblje bez vojnih sukoba utjecat će i na razvoj kurija, koje se od 14. stoljeća grade kao samostojeće zgrade bez fortifikacijskih elemenata, koji su bili karakteristični za prethodno razdoblje. Na češkim se primjerima

Kurija pod Ružicom
Prema: G. Szabo, *Orahovićke gradine*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, nova serija, sv. XIII, Zagreb, 1913.-1914.

Kurija pod Ružicom – današnje stanje; snimio R. Vučetić

Kurija pod Ružicom – ulaz u podrum, današnje stanje; snimio R. Vučetić

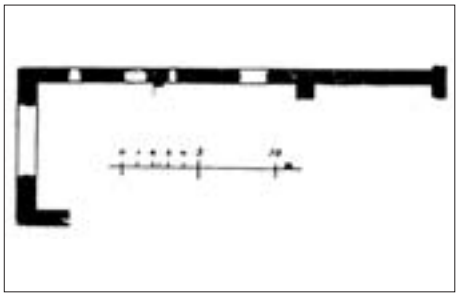

Kurija pod Ružicom, tlocrt
Prema: G. Szabo, *Orahovićke gradine*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, nova serija, sv. XIII, Zagreb, 1913.-1914.

26 E. Fügedi, nav. dj., str. 115 i 116

27 G. Buzás, M. Szoke, *Houses in the fourteenth century town of Visegrád*, Varia Archaeologica Hungarica IX, Budapest-Pécs, 2000., str. 119-128

28 E. Fügedi, nav. dj., str. 115 i116. Od druge polovice 14. stoljeća kurije postaju komforne nastambe koje kao središta imanja zamjenjuju burgove.

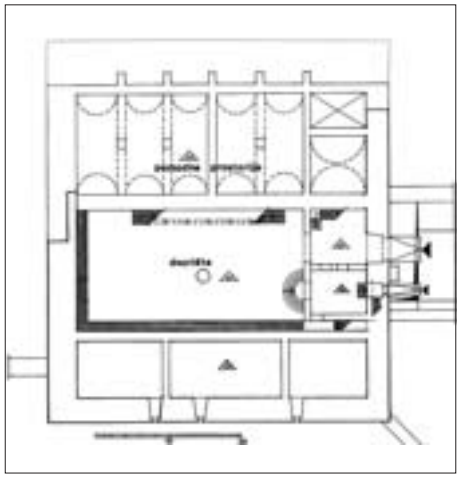

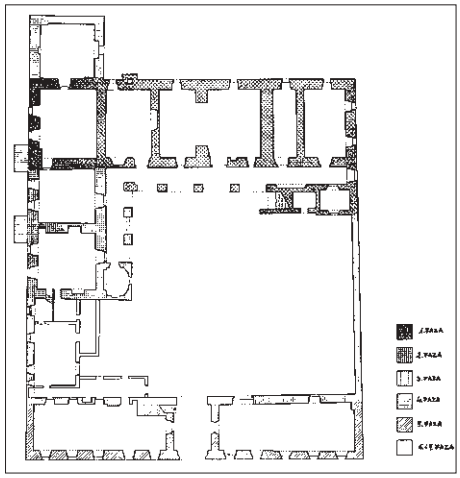

Ilok – analiza tlocrta palasa Knezova Iločkih
Prema: Z. Horvat, *Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca Odeschalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne*, Prilozi Instituta za arheologiju 19, Zagreb, 2002.

Miljana, faze razvoja
Prema: V. Markovic, *Barokni dvorci Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 1975.

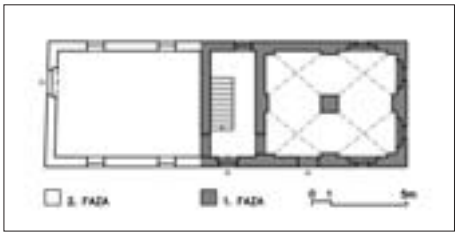

Kurija Kaptol – rekonstrukcija faza razvoja, tlocrti prizemlja
Prema: konzervatorska studija Instituta za povijest umjetnosti

može pratiti i promjena u rasporedu prostorija. Od dvoprostorne utvrđene kuće kurije se pretvaraju u rezidencijalne zgrade s višedijelnom, horizontalnom podjelom prostorija i sa središnje postavljenim ulazom.[29] Daljnji razvoj dovest će do nastanka troprostornih građevina sa središnjom dvoranom, kojega se rasprostiranje i trajanje može pratiti od 15. stoljeća do duboko u 18. stoljeće.

U kontinentalnoj Hrvatskoj tijekom 14. stoljeća kralj Karlo 1333. godine s banom Mikcem dogovara izgradnju kraljevskoga dvora uz južne gradske zidine Gradeca.[30] I u ovome slučaju možemo pretpostaviti da je kraljevska palača na Gradecu odgovarala tipu plemićkih kuća u Višegradu, kao i kanoničke kurije Kaptola. Prema Kaptolskim statutima iz 1334. godine svaki kanonik (Kaptol se sastojao od 32 kanonika) imao je pravo na svoju kuću-curiju.[31] Broj kurija u 14. stoljeću, kao ni njihov izgled – nisu nam poznati. Neke su od njih u 14. stoljeću bile zidanice. Treći primjer poznat iz povijesnih izvora jest koprivnička *curia* koja se u povijesnim izvorima spominje 1353. godine.[32] Položaj koprivničke kurije može se prepoznati na planovima Koprivnice 16. stoljeća. U ovoj fazi istraživanja možemo tek utvrditi da se kurije koje se u 14. stoljeću spominju na području kontinentalne Hrvatske nalaze u gradskim naseljima, te da se radi o slobodnostojećim zgradama.[33]

Na anžuvinskom dvoru druge polovice 14. stoljeća može se pratiti i druga razvojna linija – prema kojoj kurija postaje jezgra dvorca. U kraljevskim dvorcima u Diósgyoru i Zólyomu (danas Zvolen u Slovačkoj) pojavljuje se novi tip kraljevske rezidencije – dvorac s unutrašnjim dvorištem, u kojem je naglašena rezidencijalna funkcija, a fortifikacijska je uloga sekundarna.[34] Od 15. stoljeća ovaj tip rezidencije širi dvorsko plemstvo. Među magnatskim obiteljima Ugarskoga Kraljevstva, koje su imale posjede i na području kontinentalne Hrvatske, posebno su mjesto imali Celjski i Iločki. Obje su obitelji imale veleposjede u kontinentalnoj Hrvatskoj i tijekom 15. stoljeća njihovi su pripadnici uživali bansku čast. I Celjski i Iločki imali su dinastičkih pretenzija. Celjski su bili namjesnici Češke, a Nikola Iločki bio je bosanski „kralj". Iločki su bili vlasnici posljednjega kraljevskog grada kontinentalne Hrvatske, a zahvaljujući moći Celjskih, grad Celje bio je posljednji privilegirani grad Štajerske. Njihove gradnje tijekom 15. stoljeća vrhunac su tadašnjih arhitektonskih dosega i odraz društvenih i prostornih promjena karakterističnih za područje čitavoga kraljevstva. Obje obitelji podižu svoje rezidencije u gradskim naseljima (Celju i Iloku) koja u 15. stojeću stječu status slobodnih kraljevskih gradova. Njihove se rezidencije u povijesnim izvorima

29 D. Menclová II, nav. dj., str. 106

30 V. Bedenko. nav.dj., str. 102-106. Autor donosi različita stajališta i polemike o položaju dvora. Prema V. Bedenku palača se nalazila na jugozapadnom uglu Gradeca. Pitanje točnoga položaja i dalje ostaje otvoreno.

31 L. Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991., str. 210

32 *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XII, Zagreb, 1914., str. 149 i 150

33 Najstariji sačuvani sloj kanoničkih kurija Kaptola (kbr. 7, 26 i 27) uglavnom se datiraju u 16. stoljeće, a radi se o samostojećim zgradama uvučenim od ulične linije.

34 E. Fügedi, nav. dj., str. 118

spominju kao kurije. Na dvorcima Celja i Iloka mogu se zamijetiti i prve naznake renesanse:[35] položaj u gradu, unutrašnje dvorište, nepostojanje fortifikacijskih elemenata ili njihovo svođenje na minimum, prozorski otvori velikih dimenzija, rastvoreni prema okolnom prostoru itd. Duh renesanse u celjskom se dvoru osjeća i u postavi antičke skulpture u nišu nad glavnim ulazom u dvorac.[36] Renesansni utjecaji prisutni su i na drugim rezidencijama obiju obitelji: Trenčin – dvorac Barbare Celjske i Varpalota – dvor kneževa Iločkih.[37] Rezidencijalna arhitektura utvrđenih dvoraca, smještenih na nižim položajima i u blizini srednjovjekovnih gradskih naselja, uobičajena je u kontinentalnoj Hrvatskoj u drugoj polovici 15. stoljeća. Slična prostorna i oblikovna obilježja mogu se zabilježiti u Ludbregu, Đurđevcu, Valpovu, Ribniku, pa i u Brinju. Vlasnici ovih dvoraca pripadaju dvorskom plemstvu i bez sumnje šire utjecaje s kraljevskoga dvora u naše krajeve. Tendencija spuštanja na niže položaje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj bit će uobičajena od kraja 15. stoljeća, a vezana je za mađarsko plemstvo koje u Hrvatsku dolazi s Ivanišom Korvinom.

U strukturi dvorca Iločkih, u njegovoj jezgri, tj. *palasu*, može se prepoznati trodijelna podjela prostora, uobičajena za kurije 15. stoljeća.[38] Zasad najstarija kurija, očuvana do visine krova, a sagrađena u 15. ili početkom 16. stoljeća, sačuvana je na posjedu kneževa Iločkih u blizini Orahovice. Prostorne promjene koje će tijekom 15. i 16. stoljeća zahvatiti čitav prostor sjeverozapadne Hrvatske mogu se iščitati na posjedu Iločkih u Orahovici, a moguće ih je usporediti s napuštanjem njihova visinskoga burga i izgradnjom, tj. pregradnjom kurije u Varpaloti u raskošan dvorac s unutrašnjim dvorištem i kulama na uglovima.[39] Iznad Orahovice, na vrhu brda nalaze se ostatci srednjovjekovnoga burga, podno njega smještena je Ružica, renesansna utvrđena rezidencija Iločkih, a na još nižoj poziciji, uz rub doline, i danas stoje ostatci kurije. Kuriju je opisao Gjuro Szabo:[40] „tu se nije pomišljalo na obranu, već na udobnije prebivanje u ravnici, u sredini velikog posjeda. Zidovi su znatno slabiji, odaje vrlo prostrane, prozori isto onako veliki kao i u središtu gornjeg grada, a sudeć po karakteru zidova, potječu iz istog vremena kao i silni gornji grad. Zanimljiv je malen gotski prozor sa starim okvirom...pogotovo je spomena vrijedna sasvim neobična konzola kamina iz jednog komada kamena vrlo lijepo istesana". Uz tekst Szabo je priložio i tlocrt kurije. Uvidom u današnju situaciju može se utvrditi da je kurija uglavnom sačuvana u istome stanju kao i kada je opisuje Szabo. Prema tlocrtu može se pretpostaviti troprostorna podjela, kao i u Iloku, te funkcionalna podjela na gospodarsko prizemlje i reprezentativni kat. Gotovo identična plemićka kurija troprostorne podjele i danas je sačuvana u Alsóorsu na Balatonu.[41] Za čitav srednjoeuropski prostor karakteristično je postojanje plemićkih sjedišta – kurija, osnovne troprostorne podjele, koja se oslanja na tradiciju anžuvinskih i luksemburških gradnji, a u daljnjem se razvoju nalaze na pragu renesansnih razmišljanja.[42] Ovaj tip građevine, tipičan za srednjoeuropski prostor, odavde se širi i u druge dijelove Europe, što bi svakako trebalo provjeriti daljnjim istraživanjima. Na širenje kurija upućuje i primjer kurije Suitia iz Finske. I ovdje se radi o elementarnoj troprostornoj građevini datiranoj oko 1500. godine.[43] Osim građevnih obilježja, spomenimo i društvenu funkciju koja se očituje i u nasljednom pravu, prema kojemu su žene, tj. udovice, mogle naslijediti burg, ali nisu mogle njime upravljati, već su morale sagraditi novu rezidenciju – kuriju izvan burga (*domus extra castrum*).[44]

Proces kurijalizacije kontinentalne Hrvatske čini se da je počeo u prostoru današnje Slavonije. Tijekom 15. stoljeća ovdje se spominje čitav niz plemićkih kurija.[45] U drugoj polovici 15. stoljeća u Slavoniji počinje proces utvrđivanja kurija. Fortifikacijski elementi pretežito su svedeni samo na ulazni dio i najnužniji zid, koji je rastvoren strijel-

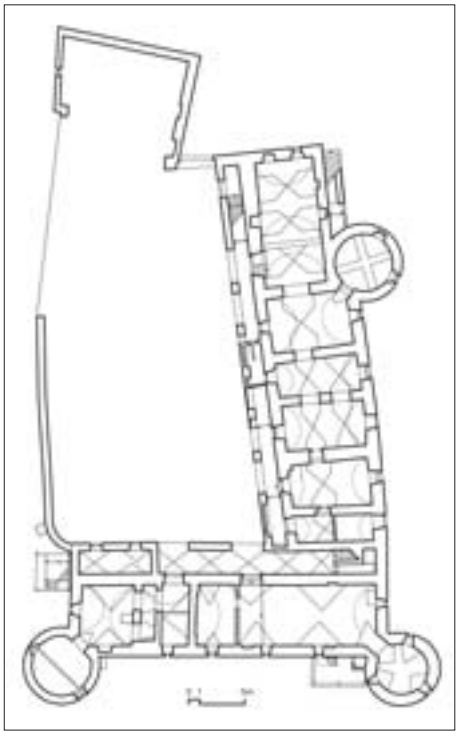

Mali Tabor, tlocrt prizemlja
Prema: arhitektonska dokumentacija Instituta za povijest umjetnosti

35 Za Ilok vidi: V. Markovic, *Rimsko proćelje dvorca Odescalchi u Iloku*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 27, Zagreb, 2003., str. 185

36 I. Stopar, *Knežji dvorec u Celju*, Varsto spomenikov 38, Ljubljana, 1999., str. 98-112

37 E. Fügedi, nav. dj., str. 140 i 144

38 Vidi: Z. Horvat, *Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca Odescalchi*, Prilozi Instituta za arheologiju 19, Zagreb, 2002, str. 195-212

39 E. Fügedi. nav. dj., str. 144

40 G. Szabo, *Orahovićke gradine*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, nova serija, sv. XIII, Zagreb, 1913-1914.

41 T. Koppány, *A Balaton környékének müemlékei*, Veszprém, 1993., str. 73

42 D. Menclová II, nav. dj., str. 488

43 M. Mattinen i drugi, *Suitian kartanolinna*, Raportti 4, Helsinki, 1992.

44 E. Fügedi, nav. dj., str. 61

45 S. Andrić, *Rana povijest Iloka i Iločkih*, Potonuli svijet, Slavonski Brod, 2001., str. 67-143 i J. Bösendorfer, *Crtice iz Slavonske povijesti*, ponovljeno izdanje: Vinkovci, 1994.

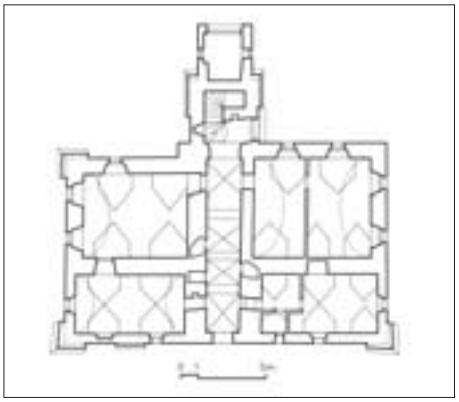

Kurija Poklek, tlocrt prizemlja
Prema: planoteka Instituta za povijest umjetnosti

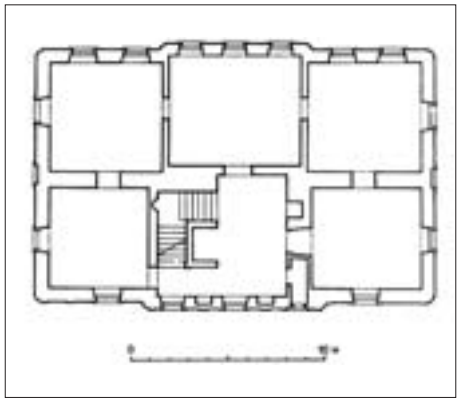

Kurija u Donjoj Bedekovćini
Prema: V. Markovic, *Barokni dvorci Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 1975.

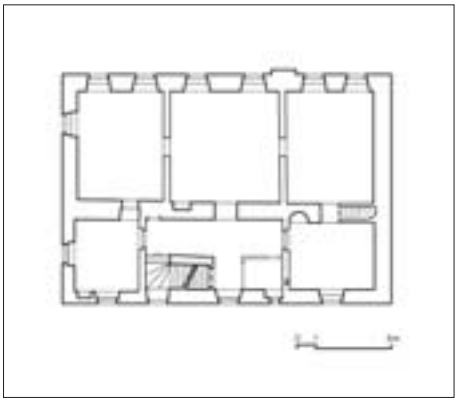

Župna kurija u Taborskom, tlocrt kata
Prema: V. Stagličić, *Izgradnja župnih kurija u Hrvatskom zagorju u drugoj polovici 18. stoljeća*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, vol. 26, Zagreb, 2002.

Palas Staroga grada u Krapini
Prema: I. Standl, 1868., fotodokumentacija Ministarstva kulture

Krapina, kurija sub castro, veduta s početka 19. st.
Prema: Muzej grada Zagreba

nicama. U razvijenim obrambenim sustavima kurije se utvrđuju opkopima i zidovima utvrđenim kulama u uglovima. U primjerima kada se kurija utvrđuje zidom pojavljuju se dva načina postave kurije: u sredinu utvrđenoga prostora ili uz njegov rub, tj. uza zid. Utvrđena kurija u povijesnim se izvorima uobičajeno naziva *fortalitium ili castellum,* a da bi se kurija utvrdila, bila je potrebna kraljevska dozvola.[46] Osnova *castelluma* jest dakle kurija koja je utvrđena. Kastel bi prema ovakvom određenju bio rezidencija sagrađena poput burga, no manja i slabije fortificirana.[47] Nakon turskih prodora, krajem 15. i u 16. stoljeću proces kurijalizacije širi se u sjeverozapadnu Hrvatsku. Ekonomske promjene prisilile su plemstvo da se posveti razvoju gospodarstva. Nestaje srednjovjekovni vitez, a plemić postaje rentijer.

Daljnji razvoj i tipologija kurija te njihove funkcije mogu se pratiti u prostoru sjeverozapadne Hrvatske, a osobito u Hrvatskom zagorju. Kurija se može prepoznati kao *palas* 16. stoljeća u burgovima (Krapina, Ozalj), u primjeru Klenovnika imat ćemo više kurija sagrađenih na istom mjestu, u zajedničkom sklopu sa sakralnim građevinama, i utvrđenih zidom. Iz kurije se razvija kaštel (Mali Tabor, Velika Horvatska, Gorica, Jastrebarsko) dodavanjem kula i ograđivanjem zidom. U 18. stoljeću iz nekih kurija nastaju dvorci, dok neke postaju sjedišta aloda – marofi. Tip kurije moguće je prepoznati i u brojnim gostinjcima u manjim gradskim naseljima (Zlatar, Pregrada, Donja Stubica). U kurijama 18. stoljeća (i plemićkim i župnim) i dalje je moguće prepoznati osnovnu troprostornost koja se zadržava kao reprezentativan stambeni prostor na katu.

Proces kurijalizacije u 17. stoljeću širi se iz sjeverozapadne Hrvatske u Gorski kotar, Hrvatsko primorje i u Istru (Pazinska grofovija) – Brod na Kupi, Čabar, Podvorac u Grobniku, Lupoglav.

46 E. Fügedi, nav. dj., str. 61

47 E. Fügedi, nav. dj., str. 137

Zaključak

Termin kurija javlja se u ranomu srednjem vijeku, pomalo je nejasnoga značenja, s čitavim nizom istoznačnica. U osnovi označava dvor, tj. plemićku rezidenciju. Tvrdnja prema kojoj kurija nastaje iz seoske kuće može se u potpunosti odbaciti. Vjerojatnije je na nastanak seoske kuće utjecao upravo razvoj reprezentativne arhitekture. U srednjoj Europi od 12. stoljeća termin kurija značit će palaču, a od 13. stoljeća utvrđenu kuću nižega plemstva. U 14. stoljeću kurija će biti čvrsto fiksiran tip pretežito jednokatne gospodarsko-rezidencijalne zgrade. Od 16. stoljeća kurija se pojavljuje i kao *palas* burga, jezgra kaštela, a često i dvoraca, te sjedišta gospodarstva. Osnovni tip troprostorne zgrade zadržat će se dugo do u 18. stoljeće. Kurije se mogu podijeliti u dva tipa – kao samostojeće zgrade i kao dio složenoga građevnog sklopa.

Kao element prostorne organizacije u razdoblju od 12. do 15. stoljeća kurije su vezane za gradska naselja, a od 15. stoljeća postaju sjedišta nižega plemstva na ladanju. Proces kurijalizacije zapravo je opći proces koji počinje u Slavoniji u 15. stoljeću, u 16. stoljeću širi se u sjeverozapadnu Hrvatsku, a u 17. stoljeću zahvatit će Gorski kotar, Primorje i dio Istre.

Grafičke priloge uredila
Marijana Vojtić, dipl.ing.arh.

Neva Grgičević-Mihalić

Zapažanja s putovanja po dvorcima varaždinskoga kraja

Observations from the tour of castles of the Varaždin region

Dana 10. kolovoza 2006. godine turistički smo obišli deset baštinskih lokaliteta varaždinske regije. Putovanje je obuhvatilo dvorce i/ili perivoje Vinicu Gornju, Opeku, Zelendvor, Bajnske dvore, Maruševec i Čalinec (Vinica), Vidovec, Jalkovec i Šaulovec (Varaždin) te Belu I. i Belu II. (Novi Marof). Dvorci Opeka i Bela I. su ruševine. Gospodarsko korištenje iznašlo se za Belu II. i u Zelendvoru. Očuvani, ali u stanju zapuštenosti i propadanja sada su Vinica Gornja, Maruševec, arboretum Opeka i Bajnski dvori. Dva dvorca u privatnom vlasništvu nedostupna su javnosti (Šaulovec i Jalkovec), dok se Vidovec kao stambena zgrada održava prema potrebama i mogućnostima stanara.

Konzervatorsko-restauratorsko stanje ovih naslijeđenih građevina i lokaliteta, upućenost mjesnog stanovništva u njihovu povijest i značenje, kao i nepostojanje odgovarajućih cestovnih putokaza ukazuju na neprovođenje sustavne zakonske i konzervatorske brige za hrvatske dvorce i perivoje – s jedne strane, a s druge – na pasivnost lokalne zajednice u revitalizaciji kulturnoga naslijeđa. To je u suprotnosti s globalnim nastojanjima kulturnog i gospodarskog korištenja baštine u cilju kulturnog predstavljanja zavičaja, postizanja gospodarskih koristi i ostvarivanja psihosocijalnih dobrobiti.

On August 10, 2006 we did a tour of ten heritage sites in the Varaždin region. The ten castles and/or gardens encompassed by our tour were: Vinica Gornja, Opeka, Zelendvor, Bajnski dvori, Maruševec and Čalinec (Vinica), Vidovec, Jalkovec and Šaulovec (Varaždin) and Bela I and Bela II (Novi Marof).

Opeka and Bela I are ruins. Bela II and Zelendvor were put to an economic use. Preserved, but uncared-for and falling into decay are Vinica Gornja, Maruševec, arboretum Opeka and Bajnski dvori. Two of the manors, Šaulovec and Jalkovec, are in private ownership and unavailable to the public. Vidovec, used as a residential building, is being maintained in line with its occupants' needs and financial ability.

The state of conservation and restoration of these inherited buildings and sites, the local population's knowledge of their history and significance, and non-existence of adequate signposts indicate the absence of systematic legal and conservation care for Croatian manors and gardens as well as the passiveness of the local community in the revitalization of their cultural heritage. This is contrary to global attempts to use the heritage for presenting the culture of one's country or region, gain economic benefits and achieve psychosocial advantages.

kulturno naslijeđe
dvorci
nacionalni/regionalni identitet
lokalni razvoj
varaždinska županija

historical heritage
castles
national/regional identity
local development
varaždin county

Neva Grgičević-Mihalić, dipl.ing.bio.
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijest i filozofiju znanosti
Odsjek za povijest medicinskih znanosti
Gundulićeva 24, 10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
Tel. + 385 (0)1 4825 413
Fax + 385 (0)1 4825 391
E-mail: neva@hazu.hr

Ako je povijest niz događaja, osoba, datuma i društvenih prekretnica, na koji su nam način oni danas važni? Za iskazivanje počasti, za sjećanje, za prepričavanje potomcima? Ili da se po doživljenom događaju obogatimo znanjem, po proživljenom iskustvu mudrošću? Za život svagdašnji.

Onda? Što mi zapravo možemo znati o našem *prošlome*, o našim *prošlima* i na temelju čega? Kako možemo dokazati njihovo postojanje i njihove dosege pokazati našim potomcima i putnicima u Hrvatskoj? Jer događaji prođu, osobe umiru, sjećanja postaju nepouzdana pa uminu. Ipak, mi znamo. Znamo i možemo znati zato što je povijest za sobom ostavila ostatke, i to one koji su jedini mogli pričekati naše vrijeme – materijalnu baštinu.

Materijalna baština: oruđe, ljudski kostur, grobni inventar, uporabni predmet, ukrasni predmet, umjetnički predmet, kuća, crkva, vila, dvorac. Netko je tu, u Hrvatskoj, bio i stvarao. Bio je i gradio. A hrvatsku zemlju je osjećao jer ne gradi se dom, niti se svojevoljno pokapa u zemlji koju se ne smatra svojom.

Hrvatski dvorci? Zar takvo što još postoji? Hrvati nisu imali brojno i bogato plemstvo jer nisu imali čvrstu političku samostalnost kao drugi europski narodi. Hrvati su živjeli 50-ak godina u socijalizmu koji je prisilio privatne vlasnike, obitelji „buržuja" i aristokracije, da se poput „pravih" kršćana odreknu privatne imovine koju su unutar obitelji, ponekad više stoljeća, stvarali i kultivirali, te se izjednače s pukom, njegovim načinom života i, susljedno tome, njegovim kulturnim dometima. Potom i da odu iz Hrvatske koja je tako ponovno izgubila najznačajnije svoje plemićke obitelji, a one su predstavljale hrvatski politički identitet u dugom razdoblju nepostojanja nacionalne države. Njihovi dvorci postajali su socijalne ustanove, skladišta, hangari, bolnice, konglomerati socijalnih stanova, izvor građevnog materijala. Poneki su zajedno s umjetninama, bibliotekama i arhivima spaljivani, pljačkani, devastirani. Je li se moglo preživjeti i drukčije? Moglo se. Gotovo uvijek se može.

U Hrvatskoj je građeno malo dvoraca, sačuvano je još manje. Takva je bila povijest, reći će se. Ali, povijest nije *uvijek* izgovor. Ratovi su se vodili na područjima svih europskih država – nacionalni, vjerski, građanski, klasni, imperijalistički. Imale su više pa se više sačuvalo. Istina. Povijest *više* ne može biti izgovor. Engleski, škotski, irski, francuski, njemački, španjolski, talijanski, poljski, češki, austrijski, mađarski – dvorci. Predstavljeni su knjigama, brošurama, mrežnim stranicama, imaju funkcije gospodarske, turističke, kulturne, razvojne. Posjećeni su i žive. Dvorci hrvatski? Dvije-tri iscrpne kulturno-povijesne knjige, članci poznati u stručnim krugovima, poneki kraći tekst na mrežnim stranicama pripadajuće općine s fotografijama bez kulturološko-povijesnih podataka, novinska izvješća o pravno problematičnim kupoprodajnim ugovorima i o propustima zakonskog sustava, poneka provedena prenamjena, povijesno-arhitektonski devastirajuća „restauracija", ruševine obrasle u travu i

grmlje: dvorci nestaju. Prijedloga, elaborata i stručnih članaka ne nedostaje. Nedostaje sustavna briga za baštinu provediva kroz modernu kulturnu i zakonsku politiku prema spomeničkoj baštini.

No ono čega ponajprije nema jest poštovanje prema njoj. Poštovanja nema jer nema identifikacije. Po tome slijedi da bez baštine ne može biti ni samopoštovanja. Čiji je to dvorac ili perivoj? Kakva je to bila obitelj? Čime je pridonijela kulturi kraja? Koliko su ove tise stare? Tko je pošumio perivoj? U Hrvatskoj vrlo su rijetki lokalni stanovnici koji bi znali na ta pitanja odgovoriti. Oni često ne znaju pokazati put do nekog dvorca, kojiput ne znaju ni da postoji. Ili, kao s prijezirom, izjavljuju da „*ovdje nema nikakovog dvorca. Samo ruševine*". Očigledno, kontinuitet je prekidan i prekinut. Identitet se gubi. Hoće li se lokalne zajednice pobrinuti za svoje dvorce? Jer i dalje se traje. Stoga traje nada da će prosječan Hrvat naučiti što je europska uljudba: kultura i povijest. Da je po kulturi narod narodom, po njoj opstaje i po njoj jest.

U kolovozu 2006. godine krenuli smo u obilazak dvoraca u okolici Varaždina. Uobičajena auto-karta za takvu se namjeru pokazala potpuno nedostatna, odgovarajući turistički materijali za dvorce ionako ne postoje pa nam je za orijentaciju služila skica načinjena približnim označavanjem položaja pojedinog dvorca prema dvjema kartama objavljenim u monografiji M. Obada Šćitarocija „Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja" i u prvom izdanju knjige T. Đurića i D. Feletara iz 1971. godine „Stari gradovi i dvorci sjeverozapadne Hrvatske". No, na ovaj način, neizvjesnost i upornost traženja i uzbuđenje pronalaženja ovo su putovanje učinili za nas jedinstvenim iskustvom. Putopisna zapažanja s putovanja pokušali smo prenijeti tekstom koji slijedi.

Opeka, pogled iz ruševne unutrašnjosti dvorca na prozor-triforu jugoistočnog pročelja

Vinica

Južno od obala Drave, dvadesetak kilometara cestom od Varaždina prema Mariboru, dolazi se do *Vinice*. Nakon nekoliko upita stanovnicima gradića počinjemo sumnjati da smo imena dvoraca pravilno zapamtili. – *Jeste li vi sigurni da tražite dvorce, a ne Ulicu grofova Bombelles?* Asocijacija je ipak prisutna. Ali ipak da: tražimo *Vinicu Donju* i *Vinicu Gornju*. Zaustavljanje, pitanje, kruženje, naposljetku nalazimo *Vinicu Gornju*, praznu crvenu dvokatnu baroknu zgradu isprane fasade, smještenu na gradskom trgu. Dojam je odgovarajući: to je nakon Drugoga svjetskog rata bila tvornica rublja. Od vremena vlasništva *grofova Patačić* nad ovim dvorcem sačuvan je viničkistup sramote koji svjedoči o viničkoj tradiciji sudbovanja, ali kao putnici mi ovdje nemamo na osnovi čega zaključiti da se Viničani ponose takvom svojom poviješću.

Kroz mjesto cestom dalje južno, oko 2 km, i natpis na velikoj drvenoj tabli najavljuje održavano „turističko područje" – ulaz u *Arboretum Opeka*. Dan je 10. kolovoza 2006. godine. To je područje sve drugo, ali održavano nije. Druga dva ulaza u *Arboretum* zagrađena su visokom metalnom ogradom – probijenom. Od *dvorca Opeka* očekujemo ruševno stanje, ali ne i od *Arboretuma*. Očekivali smo uživanje u začudnostima i ljepoti biljnog svijeta, u motivima dekorativne dendrologije, u detaljima opisanim u *on-line* katalogu *Arboretum Opeka, Vinica,* koji je izradila Poljoprivredna i veterinarska škola u Vinici. Očekivanje ostaje neispunjeno. Sva je sreća što je drveće i grmlje dugovječno, živo, autopoetično. Kroz *Arboretum* botanički natpisi i objašnjenja na drvenim stupovima izblijedjeli su i nečitljivi. Kultivirano grmlje raste u društvu divljih biljnih vrsta, a soliterna stabla zbog podrasta i prisustva fiziološki odbačenih dijelova manje su soliterna, manje dostojanstvena. Betonske klupe s klimavim drvenim daskama, duž šumskih staza koje su još nedavno, očito je, bile uređene. Činjenica da je upravo nasuprot *Arboretumu* Poljoprivredna škola, izaziva nevjericu.

Opeka, grb grofova Draškovića na pročelju dvorca

Opeka, stražnje jugozapadno pročelje

Površine od 64 hektara, *Arboretum* je 1961. godine zaštićen kao spomenik hortikulture od strane prijašnjega republičkog, sada Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Nakon nedavnoga ratnog uništenja Arboretuma Trsteno pokraj Dubrovnika, *Opeka* je najstariji sačuvani hrvatski arboretum. Nasađivali su ga egzotama i drugim biljnim vrstama i varijetetima, a na osnovi bioloških osobitosti, kompozicijskih, koloristićkih i dekorativnih vrijednosti dopremljenih biljaka, *grof Marko Bombelles stariji*, oko sredine 19. stoljeća, i njegov sin, *Marko Bombelles mlađi*. *Arboretum* je formiran na način ležerne stilizacije pejsaža, način karakterističan za englesku perivojnu arhitekturu. Usprkos sadašnjem stanju, ljepota Arboretuma uspijeva doći do izražaja pogledom iz daljine – na čistinama se otvaraju vedute složenih kompozicija.

„Ti" *grofovi Bombelles* stara su francuska plemićka obitelj, ženidbom s grofovima Draškovićem u drugoj polovici 19. stoljeća došli su u posjed *Opeke* i *Zelendvora,* a njihov je posjed nad ovim lokacijama trajao do 1945. godine. Natpis – *Renovavit comes Marcus Bombelles Anno MCMX* – na jugoistočnom pročelju *dvorca Opeka* izjavljuje da je te godine dvorac na uzvisini perivoja obnovio *grof Marko Bombelles ml*.

Izgrađen u 18. stoljeću, obnovljen prije ni stotinu godina, dvorac je potpuna ruševina. Do njegova smo ulaza, kao pritisnutog pod velikim grbom grofova Draškovića, stigli glavnom stazom kroz Arboretum. Unutar zidova pijesak, zemlja, grafiti, srušene drvene grede, urušeni podovi. Prozorska okna bez okvira i prozorski okviri bez stakla. Pokoji prazni prozorski okvir oglasi se kada ga vjetar pogurne. Ili je to vjetrokaz? Pogled na prvi jugoistočni prozor prvoga kata – ne iz unutrašnjosti, jer je zapravo nema, nego s unutrašnje strane dvorca. Zadivljujuće je kako ta neogotička trifora arhitektonski i vizualno zabljesne kada pogled nakon što pregleda ostalo padne na nju: postaje nestvarna ruševina na kojoj se nalazi. Pokraj jugoistočnih vrata dvorca kojima se izlazilo u perivoj, potpuno obrasla u granje i travu, na lukovima, vjerojatno je negdašnja terasa, ali se za nju može samo naslućivati prvobitna ljepota i organska povezanost s prirodom oko dvorca. Visoka metalna mrežasta ograda neposredno uza zidove jugoistočnog pročelja dvorca – postavljena vjerojatno zato da bude svakome očito kako ne postoji namjera saniranja ruševine – nasilno ga odvaja od šetnice i perivoja. Ne toliko vizualno, koliko praktično. Zaljubljeni to najbolje znaju popraviti: jedan je par osvojio prostor za svoje intimno doživljavanje na ruševinama zazidanih arkada unutrašnjeg dvorišta. U visokoj i sasušenoj travi dvije glave čekaju odlazak samopozvanih gostiju dvorca. Penjačice nastavljaju zelenim premazima pokrivati dvorska pročelja. Do zakrivanja.

Na južnom izlazu iz *Vinice* nailazi se na raskrižje koje će se pokazati važno za one koji obilaze dvorce varaždinskog kraja. Međutim, ni po čemu se to ne može zaključiti kada se na raskrižje stigne. Nazovimo mi to raskrižje *Raskršćem sv. Ane* jer je svetičin

Bajnski dvori, pogled iz dvorca prema Varaždinu

Bajnski dvori, drvored na ulazu u perivoj

Bajnski dvori, terasa istočnog krila, pogled sa sjevera

poklonac s desne strane ceste. Obilježja ni putokaza nema. Tabla s oznakom Općine Maruševec sadrži, doduše, znak dvorca – bez kilometraže. Sreća je za putnike što nailazi jedna mještanka s biciklom: cestom lijevo dolazi se do *Zelendvora*, desno su *Bajnski dvori*, cestom ravno nastavlja se prema jugoistoku za *Ćalinec* i *Maruševec*.

Bajnski dvori

Bajnski dvori su na oko 8 km jugozapadno od *Vinice*. Tabla s oznakom Bolnice Bajnski dvori ničim ne sugerira da se ne radi o običnoj bolničkoj zgradi. Drvoredi pejsažnog perivoja koji vode prema „bolnici" jedini su znak koji putnika, vođenog uglavnom naslutom, usmjerava uz brijeg, prema dvorcu zakrivenom vegetacijom. Sablasna vratareva kućica i raštrkane zgrade uz put, jednom dijelovi dvorskoga gospodarstva, s nadodavanim, a sada nefunkcionalnim instalacijama i natpisima psihijatrijskih odjela i bolničke kantine podsjećaju na koncept, građevnu improvizaciju i dizajn označavanja partizanske bolnice. Napuštene. Veliko uleknuće pokraj ulazne aleje perivoja, u podnožju brijega, okruženo je visokim stablima i pokojom klupom s oštrim šiljcima istrunutih drvenih greda. Penjemo se dalje i zastajemo kada se pogledom na sjeveroistok pred očima otvaraju ravnice bojane u nijanse zelenog. Sve do predgrađa Varaždina. Čovjek koji pod drvećem perivoja kosi travu uporno ne podiže glavu, ne obazire se na došljake.

Na vrhu brežuljka stoji ostatak historicistički obnovljenoga baroknog dvorca – njegovo istočno krilo. Dvorac je, naime, od ruku lokalnog pučanstva eksplozivom raznesen krajem Prvoga svjetskog rata. Preostali je dio poput arhitektonskog filigrana jer na prozorima i terasi dvorca željezne su mrežaste rešetke. Prozori su i otvoreni i razbijeni. Kako je glavni ulaz bio na izgorjelom dijelu dvorca, preostala su dva manja ulaza, sada obrasla travom i grmljem. Sredinom 20. stoljeća nasuprot dvorcu sagrađena bolnička zgrada, jednako kao i stambena višekatnica u blizini, potvrđuju dojam o kulturnom primitivizmu naručitelja i o baštinskom neznanju graditelja. Počinjući od kamene balustrade koje mali dio još stoji, stube što su se spuštale na sjevernoistočne puteljke perivoja napukle su, propale u podlogu – sada vode u razgranato nisko šumsko raslinje.

Obitelj *de Bajna* koja je sagradila *Bajnske dvore* dala je krajem 15. i početkom 16. stoljeća dva hrvatska bana. U dvorcu su poslije živjeli *grof Ivan Erdödy* i supruga *Terezija Raczysky* koja je lokalnom pučanstvu učinila brojna dobročinstva. U obrasloj dvorskoj kapelici pokopan je ovaj bračni par. Dok grb omraženoga *grofa Festetića,* koji je naslijedio dvorac nakon *Erdödyjevih*, dva lava u reljefu, eksplozija nije uništila.

Zelendvor

Vraćajući se iz *Bajnskih dvora* na *Raskršće sv. Ane*, nastavljamo cestom ravno, istočno od *Vinice*. Zelendvorski je kraj prostrana ravnica što se pretapa u šumu. Stoga *Ze-*

lendvor jest svakako zelen, ali odavno nije dvor: prizemni barokni dvorac izgorio je u požaru nakon Drugoga svjetskog rata. Ono tu neočekivano jest da čovjek koji radi na uređivanju restorana u sklopu zelendvorskog lovišta ne zna da je ovdje bio dvorac. Na bočnoj fasadi obnovljene gospodarske zgrade u kojoj je lovački restoran ispisan je velik zeleni natpis *Zelendvor 1870* – s godinom osnutka lovišta. Iako skladno obojena lovačka kuća – s artificijelnim jelenovim okrunjenim glavama na pročelju, postavljenima u maniri vješanja lovačkih trofeja – nudi, sasvim vjerojatno, komforan boravak, okoliš kuće s dječjim igralištem, pustim klupama za posluživanje na otvorenom i nepokošenom travom u zabrani za lovačke pse upućuje na snižavanje ugostiteljskih kriterija. Ovo su šumsko lovište, dopremivši iz inozemstva veći broj fazana i sitnu divljač, unaprijedila također dva grofa *Bombelles* – *Marko stariji* i *Marko mlađi.* Početkom 20. stoljeća austrougarski prestolonasljednik dolazio je u *Zelendvor*, u goste *Bombellesima*. I danas, pojedinačnim ili skupnim lovom, u *Zelendvoru* se love prepelice, fazani, trčke, šljuke, golubovi, patke, zečevi i divlji kunići.

Da su na ovoj lokaciji pokapani članovi dviju plemićkih obitelji – *grofovi Draškovići* i *Bombellesi*, nema ni znaka. Kapelica – obiteljski mauzolej, skrivena je među drvećem. Gledajući pažljivije uokolo raspored vegetacije, dâ se naslutiti da je tu postojao perivoj.

Čalinec

Ponovno se vraćamo na *Raskršće sv. Ane*. Cestom prema *Maruševcu najprije se* ulazi u mjesto *Čalinec*. Pitamo stanovnike za lokaciju dvorca, ali oni s uvjerenjem tvrde da *Čalinec* nema dvorca, samo ruševine. U smjeru u kojem su nam pokazali pokušavamo s razdaljine nazreti krov i oblik zgrade u udolini. Cesta do nje po rubovima je obrasla visokom travom i raslinjem. Zaključak je da po žezi ne želimo hodati do ruševine. Ionako nismo uvjereni da nas mještani točno upućuju prema čalinečkom dvorcu koji je bio cilj našeg dolaska u ovo mjesto. Zato, odustajemo, nismo uspjeli provjeriti jesu li izrezbareni donji rub terase i drvene strehe dvorca *Čalinec,* fotografski dokumentirani u knjizi Obada Ščitarocija, istrulili ili ne. *Čalinec*, od 17. do 19. stoljeća, od *baruna Vragovića* do *grofova Pongratza* i natrag. Naprijed, izgleda, nema.

Maruševec

Izlaskom iz *Čalinca* ulazimo u *Maruševec*. Na južnom izlazu iz mjesta cestovni su putokazi za *dvorac Maruševec*. Kula i krovovi dvorca naziru se kroz krošnje. Iz poštovanja prema baštini ne pada nam na pamet automobilom proći ispod lûka koji nadsvođuje prolaz kroz kulu na ulazu dvorca. Nisu svi toga mišljenja, mnogi ne koriste glavu uopće: naime, u prolazu su razbijene boce i grafitima ispisane narkomanske poruke.

Maruševec, pogled iz perivoja na dvorac

Ulazimo u dvorište dvorca. Dvorac je monumentalan, zadivljujući u historicističkim detaljima i u romantičarskom konceptu sačuvanja zidina, provedenom dosljedno, ali minimalistički. Na prvi je pogled za našu sredinu dvorac iznadprosječno očuvan. Daljnje promatranje suočava nas sa stvarnošću: otvoreni i razbijeni prozori, zidne pločice na kojima je naljepnica od piva, otvorena vrata koja vode u unutrašnjost zidina i iza kojih nadire zapuh ustajalosti i vlage, komadići zelenog stakla od boca, oštećene stube uokolo dvorca, još razbijenog stakla od boca, suha i nijema fontana pred glavnim, južnim pročeljem dvorca. Pogled kroz ključanicu zabravljenih glavnih vrata uspijeva obuhvatiti popločan pod, stropnu lampu i bijelo podnožje s oblim prozorom

Maruševec, perivoj

Maruševec, dograđena kula iz 19. stoljeća s grbom grofova Schlippenbach

Maruševec, grb obitelji Pongratz iznad ulaznih vrata

koje očito pripada velikom stubištu. Dostojanstvu dvora dodaju stepeničasti zabati na istočnom i zapadnom pročelju glavnoga krila: oni kao da krune krovište dvorca, ali i cijeli arhitektonski sklop.

Na ulaznoj kuli grb je pruskoga *grofa Schlippenbacha* koji je 1877. potpuno obnovio dvorac. No, višestoljetni posjednici Maruševca bili su *baruni Vragovici*. Njihov *Marjaševac* kao zidani grad spominje se, kako je napisao E. Laszowski, godine 1547. godine – u razdoblju renesanse. Nakon *Schlippenbacha* dvorac i perivoj obnavljao je i održavao novi vlasnik, *grof Pongratz*. Svoj je grb postavio nad nova ulazna vrata na glavnom, južnom pročelju. Godina završetka njegovih radova na dvorcu upisana je na sporednim, sjeverozapadnim vratima – 1901. Tako je zajedno s grbom *Vragovića*, od nekoliko plemićkih obitelji koje su ga posjedovale, ovaj dvorac obilježen grbovima njih triju.

S jugozapadne strane dvorca nalaze se gospodarske zgrade, i napuštene i naseljene. Udaljavanjem od dvorca čistina pred njim prekida se visokim stablima pejsažno koncipiranog perivoja, perivoj se spaja sa šumom.

Isprva radosni zbog otkrića ljepote *Bajnskih dvora*, sada melankolični zbog duge nezainteresiranosti zajednice za jedan uščuvan i prekrasan dvorac, s nadom da će novi-stari vlasnici *Maruševca* uspjeti stići na vrijeme, nastavit ćemo put cestom za Grede, u smjeru Varaždina. Želimo u *Vidovec*.

Vidovec, zapadno pročelje istočnog krila

Vidovec

Dvorac Vidovec u mjestu *Vidovec* služi kao stambena zgrada. Historicistički dvorac, zbog svoje lokacije u samom naselju i po drvenim arhitektonskim sastavnicama inače zidane zgrade, doima se jednostavnošću i toplinom – svojstvenima prije kuriji negoli dvorcu. Ostatci perivoja okružuju ga. Tijekom 19. stoljeća i dalje, u dvorcu su stanovali *plemeniti Bužanovi, grofovi Patačići, barunske obitelji Kušević* i *Jordis-Lohausen*.

Arkade u prizemlju dvorca novo su obojene, ispod njih suši se rublje. S tê, istočne strane, drvena loža na katu u lošijem je stanju. Od drva je i balkon na prvom katu zapadnog pročelja, dobro očuvano stubište te klimavi podovi prizemlja i prvog kata, gdje su odloženi sportski bicikli. U predsoblju prvog kata čuje se centrifuga perilice za rublje. Tu je i nečija uredna tuš-kada: ovo je baštinski objekt, ali živjeti se mora. Osim vrata u privatni stan, u ovom predsoblju još su dvoja. Jedna zatvaraju skladište neke tvrtke, a druga prostorije u kojima je stari namještaj. Na ulaznoj strani dvorca drveni prozori s cvijećem, zavjese u prvom sloju prozirne bijele, u drugom neprozirne crvene, cvijeće u vazama ispred dvorca: stanari s malo sredstava, a s puno smisla za uređivanje prostora svoga doma, uspjeli su – barem u određenoj mjeri i u detaljima – postići ljupkost i produžetak života ovoga dvorca.

Jalkovec

Izlazimo još jednom na cestu prema Varaždinu. Od *Vidovca* do Varaždina ima oko 8 kilometara. *Jalkovec* dodiruje jugozapadna predgrađa Varaždina. Na putu prema tamo ne snalazimo se lako po varaždinskim cestama jer nigdje za *Jalkovec* nema putokaza. Nakon nekoliko upita parkiramo pred obnovljenim bijelim portalom, visokom i šiljatom željeznom ogradom. Pokraj nje prolazi cesta dalje prema jugozapadu. *Jalkovec* je zatvoreni posjed kod kojega je u tijeku obnova, kućice za radnike i građevni materijal postavljene su oko dvorca. Zbog klasičnih linija arhitekture dvorca istražujemo postoje li geometrijske pravilnosti u rasporedu biljaka koje čine perivoj. Nismo u dobroj poziciji za to – pogled kroz ogradu ne može biti dovoljan. Mlada živica s unutrašnje strane ograde još uvijek omogućava da se pogledom stigne do sjevernog pročelja dvorca i do njegova visokoga, elegantnog neoklasicističkog trijema.

Kao najmlađi dvorac Hrvatskoga zagorja, *dvorac Jalkovec* izgrađen je 1911. godine za uglednu varaždinsku obitelj industrijalaca *Leitner*. Projekt je izveo njemački arhitekt *Schulze Naumburg* koji u to doba gradi dvorce i u Njemačkoj. Ranije je dvorac pripadao *Mirku plemenitom Josipoviću* koji je 1886. godine izgradio željeznicu od Zagreba do Čakovca s prugom Zabok-Krapina.

Iako je javnosti nedostupan, drago nam je da se *Jalkovec* obnavlja, a još nam je draže što smo ovamo došli u razdoblju rasta živice, kada je ona još mlada i niska jer s vremenom ni posjet dvorcu pogledima neće biti moguć.

Šaulovec

Sljedeći naš cilj je *dvorac Šaulovec*. Koga god upitamo, upućuje nas samo okvirno – spominje mjesta koja su blizu *Šaulovca*: *Beretinec*, *Tužno, Črešnjevo* – dalje na jugozapad. Oko 8 km. Vođeni putokazima za spomenuta mjesta, s lijeve strane ceste primjećujemo veliku izblijedjelu tablu s natpisom *Dvorac Šaulovec* i znakom tvornice „Varaždinka". Zaključujemo da je *Šaulovec* samo lokacija, ne i cijelo mjesto. *Šaulovec* je izgradila i do suvremenoga doba posjedovala stara i ugledna hrvatska plemićka obitelj *Kiš*.

Krovovi dvorca na vrhu brijega uzdižu se iznad završetaka drveća pejsažno oblikovanog perivoja. Iz doline dvorac izgleda prostran, a perivoj gust. Automobilom se uspinjemo po cesti poprilično oštećenog asfalta. Pred ulazom u sklop dvorca parkiramo i zagledamo unutra. Doima se da je dvorac u dobrom stanju, ali mi vidimo samo djelić. Radi se o baroknom dvorcu, u historicizmu obnovljenom, sada ponovno u privatnom vlasništvu. Iza ulaznih vrata, sa svake strane puta, znakovi su zabrane prolaza i prosti kipovi crnih pantera koji – osim na nedostatak smisla za kultivirano i skladno – ukazuju na negostoprimstvo vlasnika. Spremamo se krenuti dalje, razočarani što se dvorac u cijelosti ne može vidjeti ni izvana. U tom trenutku otvaraju se vrata pred džipom stanara dvorca. Kada izlazi iz automobila da ju za sobom zatvori, ohrabrimo se i započinjemo razgovor. Čovjek nam potvrđuje da *Šaulovec* nije selo, nego samo *„ovo ovdje"*. Posjeta dvorcu nema, osiguranje oko dvorca je, navodno, radi mjera opreza, strogo. – *A što, vi, povijest?* – pita nas. – *Da*. – Naši su odgovor i osmijeh. Pokušavamo ozračje učiniti uljudnijim pa ga pitamo za put do *Bele* i podbelskih dvoraca. Upućuje nas na cestu kroz *Črešnjevo* i dalje. Vidjevši da smo neodlučni – jer ipak je već kasno popodne, a mi se moramo vratiti u Zagreb – uvjerava nas da to nije dalek put. Zahvaljujemo mu i vežemo sigurnosne pojas.

Bela

Bela I., zapadno pročelje s četverokutnom kulom

Vozeći se prema jugu kroz mala mjesta na obroncima Ivančice, nekoliko puta zastajemo propitkujući jesmo li na dobrom putu. Cesta postaje uža, neravnija i oštećenija – kao svaka cesta koja vodi u planinsko područje. Ulaskom u mjesto *Bela* odmah se uočavaju ruševine *Bele I* i skele oko cilindričnih kula sjevernog pročelja *Bele II*. Dvije djevojke i dva mladića, odjeveni kao za izlazak u grad, stigli su automobilom te, kao i mi, dugo obilaze i fotografiraju stariji dvorac.

Barokna *Bela II*, udaljena od *Bele I* približno stotinu metara prema zapadu, izgrađena je u 18. stoljeću. Sada se obnavlja radi prenamjene u hotel. U njoj je do 60-ih godina 20. stoljeća živio potomak obitelji *baruna Ožegovića*. *Barun Metel Ožegović*, preminuo 1890. godine, bio je poznati ilirac i osnivač Ilirske čitaonice u Varaždinu.

Bela I je na prvi pogled pravi srednjovjekovni kaštel, građen sa svim obrambenim elementima: sa širokim opkopom koji je nekada bio ispunjen vodom, mjestom za pomični most na koje je nanesena zemlja – neprekidno i trajno spajajući dvorac sa zemljištem oko njega, s malim i niskim ulaznim vratima na trokatnoj četverokutnoj kuli, puškarnicama, obrambenim kulama – sada otvorenim prema nebu i urušavanjem skraćenim. Bedemi i branište ovoga dvorca opisani su u imovinskom spisu iz godine 1606., koji je pročitao i o tome, kao i o postojanju uklesanoga križa *ivanovaca*, pisao E. Laszowski. Pitomost kućice na dva lûka, koji su nekada bili umočeni u vodu jarka, smiruje započeta naša zamišljanja povijesnih ratnika i borbi koje su vodili.

Dvorac je ruševnom stanju. U ovom slučaju za to ipak nije kriva sadašnjost. Oko i preko njega protjecali su od početka 16. stoljeća brzaci križarski – *hospitalaca Reda sv. Ivana Jeruzalemskog*, brzaci plemićki – obitelji mađarsko-hrvatskog *kralja Korvina*, *grofova Pethö de Gerse* i *Erdödy*, brzaci osvajački, vlasnički, sudbeni, crkveni i osobni. Kao stariji dvorac, bivao je zapuštan od svojih vlasnika kada oni u njemu više nisu boravili, a sudske su parnice bile u tijeku – ponajviše je propao vjerojatno u razdoblju od 1606. do 1653. godine. Naime, E. Laszowski navodi listinu *grofa Nikole Zrinskoga* iz 1653. koja opisuje ovaj dvorac kao *dirutum castrum*.

Raspored visokog drveća na prilazu dvorcu ukazuje na plansku sadnju. A visoka je trava izrasla u opkopu i uokolo dvorca. Budi nadu pogled na nov sitni crveni crijep na krovištu dvorca: lokalitet duge povijesti ipak netko ne želi prepustiti propadanju.

Umjesto zaključka

Dosta je dvoraca za jedan dan. Umorni, zadovoljni i ponosni na pronalazak dvoraca i lokaliteta koje smo danas krenuli tražiti, izlazimo na cestu koja prolazi kroz *Belu* i vodi jugoistočno, u Novi Marof. Vožnja kroz Ivančicu i njene šume odmara nâs, navikle na kompozicije sivila i klaustrofobičnosti zagrebačkih cesta. Nakon 12-ak kilometara izbijamo na ulaz u Novi Marof. I *Novi Marof* ima dvorac. Do njega ćemo drugi put.

Razmišljamo: najznakovitiji je detalj našeg putovanja prozor i pripadajuće mu zavjese na prvom katu Vidovca. Raspoređene tako da crvena zavjesa zaklanja cijeli prozorski otvor, dok je bijela skupljena na sredini – ne samo da su usklađene s bojama cvijeća po prozorima i u dvorištu dvorca, nego nam rastvaraju istodobni uvid i u dekadentnost života i u radosnost njegova prisustva.

Ne želimo jednim od treptaja našega intenzivnoga putopisnog doživljaja zaključiti tekst. Zato ćemo postaviti pitanja. Ako svi slični lokaliteti u Hrvatskoj budu konačno stavljeni pod zaštitu države kao kulturna dobra, možemo li očekivati da će univerzal-

na pravna definicija kulturoga dobra doista u Hrvatskoj podrazumijevati i njegovu efektivnu zakonsku zaštitu?

Hoće li se konačno oko obnove dvoraca više angažirati lokalne zajednice, uviđajući da je neki dvorac, dok postoji, često jedini baštinski kapital, a time i simbol nekoga kraja u predodžbama putnika o njemu? U ime toga, za koju godinu, hoćemo li se mi imati razloga vratiti u posjet varaždinskome kraju?

Literatura

1. *Arboretum Opeka, Vinica, Katalog*, Poljoprivredna i veterinarska škola, Arboretum Opeka, Vinica, URL: http://free-vz.htnet.hr/Arboretum-Opeka/pdf, kolovoz 2006.
2. Đurić, T.; Feletar, D. (1971.), *Stari gradovi i dvorci sjeverozapadne Hrvatske*, Kulturno-prosvjetno društvo „Zrinski", Čakovec
3. Laszowski, E. (1903./4.), *Povjesne crtice o gradu Beli u županiji varaždinskoj*, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, nova serija, sv. VII, 1903./4., str. 191-202
4. Laszowski, E. (1903./4.), *Povjesni podaci o obitelji Vragovića maruševačkih*, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, nova serija, sv. VII, 1903./4., str. 203-206
5. Obad Šćitaroci, M. (1991.), *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja*, Školska knjiga, Zagreb
6. *Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima* (2005.), međunarodni znanstveno-stručni skup, zbornik radova, urednik: M. Obad Šćitaroci, Arhitektonski fakultet, Zagreb

Biografije

Biographies

villas

stately homes and castles

Mario **Beusan**	Rođen je 25. lipnja 1944. u Zagrebu, gdje je završio gimnaziju, diplomirao i magistrirao na Arhitektonskom fakultetu na poslijediplomskom studiju „Arhitektura u turizmu" s temom *Prilog istraživanju dvoraca i kurija Hrvatskog zagorja – efikasnija zaštita i turizam*. Autor je brojnih znanstvenih radova u području zaštite i reanimacije zagorske feudalne arhitekture. Radi kao profesor na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu.	Born in 1944 in Zagreb where he also completed high school education and earned B.S. and M.S. degrees from the Faculty of Architecture. He was enrolled in the postgraduate study program „Architecture in Tourism" and wrote a thesis *Contribution to the investigation of manors and curiae of Hrvatsko Zagorje – more efficient protection and tourism.* He is the author of numerous papers on protection and reanimation of feudal architecture in Zagorje. He is a professor at the Faculty of Architecture in Zagreb.
Jasenka **Bertol-Vrček**	Rođena je 1947. u Zagrebu. Diplomirala je 1971. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, magistrirala 1987. na Građevinskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirala 1999. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Aktivno sudjeluje u znanstveno-istraživačkom radu. U stručnom radu pretežito se bavi područjem fizikalnih svojstava zgrada te revizijama projekata glede toplinske zaštite zgrada i uštede energije.	Born in Zagreb in 1947. She earned her B.S. from the Faculty of Architecture in Zagreb in 1971, her M.S. from the Faculty of Civil Engineering in 1987 and her Ph.D. from the Faculty of Architecture in 1999. Actively participates in research projects. Her professional interests include mainly physical features of buildings and project revisions regarding thermal insulation and energy savings.
Mirna **Bojić**	Od 1999. zaposlena je u Upravi za zaštitu prirode. Upisala je poslijediplomski studij *Prostorno planiranje, urbanizam i parkovna arhitektura* na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Svakodnevno radi na evidentiranju, planiranju i upravljanju zaštićenih prirodnih područja te očuvanju krajobraza. Član je IUCN-ove Svjetske komisije za zaštićena područja (WCPA). Koautor je izložbe „Nacionalni parkovi i parkovi prirode RH" (2002.)	She has worked at the Institute for Nature Protection since 1999. She is enrolled in the postgraduate study program *Regional Planning, Town Planning and Landscape Architecture* at the Faculty of Architecture in Zagreb. She works on registering, planning and managing the protected nature areas as well as on preserving the landscape. She is a member of IUCN World Commission for Protected Areas. She was the co-author of the 2002 exhibition „National and Nature Parks in Croatia".
Bojana **Bojanić Obad Ščitaroci**	Dr. sc., diplomirana inženjerka arhitekture, doktorica tehničkih znanosti iz područja arhitekture i urbanizma, ovlaštena arhitektica. Autorica je šest knjiga, tridesetak znanstvenih i sedamdesetak stručnih radova iz područja urbanizma, prostornog planiranja te tradicijske i pejsažne arhitekture.	MA in architecture, PhD in technical sciences from the field of architecture and urbanism and licensed architect. She is the author of six books, thirty scientific papers and some seventy papers on the topic of urbanism, spatial planning, traditional architecture and landscape architecture.
Nikša **Božić**	Rođen je 1972. u Splitu. Diplomirao je arhitekturu na Sveučilištu u Zagrebu 1998. godine. Asistent je na Katedri za urbanizam, prostorno planiranje i pejsažnu arhitekturu Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Sudjeluje kao istraživač-suradnik na nekoliko znanstvenoistraživačkih projekata iz područja urbanizma i perivojne arhitekture.	Born in 1972 in Split. He earned a B.S. degree in architecture from the University of Zagreb in 1998. He is a teaching assistant at the Department of Urban Planning, Physical Planning and Landscape Architecture of the Faculty of Architecture in Zagreb. He is a researcher-collaborator on several research projects on urban planning and landscape architecture.
Fausta **Bressani**	Rođena 1961., diplomirana je pravnica. Od 2005. godine ravnateljica je regionalne direkcije kulturnih dobara regije Veneto. Veliko iskustvo ima u području regionalne administracije u sektorima zdravstva, proračuna i regionalnog odvjetništva.	Born in 1961, has a degree in law. As of 2005, she is director of the Veneto Region Directorate of Cultural Goods. Has an immense experience in regional administration, particularly in the health sector, budgeting and regional law practice.
Silvia **Brunoro**	Rođena 1973., diplomirala 1998. i doktorirala arhitekturu 2003. Od 1999. radi kao asistent na kolegijima Dizajn konstruktivnih sustava 1 i 2, a od 2004. honorarni je istraživač u Laboratoriju za održavanje građevina (LEM) pri Fakultetu za arhitekturu Sveučilišta u Ferrari. Sudjeluje u europskom istraživačkom projektu COST ACTION C16 „Urban Building Envelopes".	Born in 1973, graduated in 1998 and Phd in Technology of Architecture in 2003. Since 1999, she is assistant to the courses of *Design of Construction Systems* (1 and 2) and, since 2004, she is contract researcher at the Building Maintenance Laboratory (LEM) of the Department of Architecture, University of Ferrara. She is a member of the European Research COST ACTION C16 „Urban Building Envelopes".

Zvjezdana **Budor Klarić**

Rođena je 1975. godine u Zagrebu. Završila Ekonomski fakultet u Zagrebu – smjer turizam. Zaposlena je u gradskoj upravi Dugoga Sela kao stručna suradnica za gospodarstvo. Radi na regionalnim, nacionalnim i međunarodnim razvojnim projektima Dugoga Sela. Obavlja stručne poslove za Turističku zajednicu Grada Dugo Selo.

Born in Zagreb in 1975. Graduated from the Faculty of Economy in Zagreb with a major in tourism. Works at the town government of Dugo Selo as a staff associate for economy. Works on the Town of Dugo Selo regional, national and international development plans. Performs professional jobs for Dugo Selo Tourist Board.

Maddalena **Coccagna**

Rođena 1972, diplomirala *cum laude* 1998. godine, doktorirala arhitekturu 2001. na Sveučilištu u Ferrari gdje od 1998. godine radi kao honorarni istraživač, a od 2005. i kao honorarni predavač. Od 1999. radi i kao projektant.

Born in 1972, graduated *cum laude* in 1998 and *PhD* in Technology of Architecture in 2001, at the Department of Architecture, University of Ferrara, where she is contract researcher since 1998 and contract professor since 2005. She works as an architect since 1999.

Dragan **Damjanović**

Rođen je 1978. u Osijeku. Završio je studij povijesti i povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Znanstveni je novak na Odsjeku za povijest umjetnosti istoga fakulteta. Magistrirao je 2005. s temom *Vukovarski arhitekt Fran Funtak*. Glavni mu je interes vezan za povijest hrvatske arhitekture 19. i 20. stoljeća.

Born in Osijek in 1978. He holds a B.A. in history and art history from the Faculty of Philosophy in Zagreb. He is a junior researcher at the Department of Art History at the same institution. In 2005 he earned a master's degree with a thesis *Vukovar architect Fran Funtak*. His main field of interest is history of Croatian architecture in the 19th and 20th centuries.

Gianluca **di Giorgio**

Diplomirao zaštitu kulturnog naslijeđa na Sveučilištu Lecce. Bavi se istraživanjem arhivske i pisane građe te zakonodavstva iz područja kulturnog naslijeđa. Od 2005. član je radne grupe projekta *Villas* u provinciji Campobasso kao stručnjak za područje očuvanja kulturnog naslijeđa.

Graduated in Preservation of Cultural Heritage at the University of Lecce. He deals especially with the study of the archives, the libraries and the legislation of Cultural Heritage. In 2005 he gained a special assignment from Province of Campobasso within the Villas project as Cultural Heritage Preservation expert.

Roberto **di Giulio**

Redoviti profesor na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Ferrari gdje predaje kolegij Projektiranje konstruktivnih sustava. Glavni je istraživač u Laboratoriju za održavanje građevina (LEM); njegove istraživačke aktivnosti uključuju studije istraživanja svojstava građevnih materijala, metodologije projektiranja, strategije održavanja građevina te građevnu patologiju. Surađuje s javnim i privatnim partnerima u zemlji i inozemstvu.

Architect, full professor at the University of Ferrara, Faculty of Architecture, where he teaches *Design of Construction Systems*. As responsible of the Building Maintenance Laboratory (LEM), his research activity concerns studies of materials performances and building design methologies to investigation of maintenance strategies and building pathology, including collaboration with public and private national and international partners.

Biserka **Dumbović-Bilušić**

Mr.sc., diplomirana inženjerka arhitekture, magistrirala je na poslijediplomskom studiju *Graditeljsko naslijeđe* Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od 1981. radi kao arhitektica-konzervatorica u nekadašnjem Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, danas Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel u Zagrebu. Autorica je oko stotinu konzervatorskih studija te tridesetak stručnih i znanstvenih radova iz područja zaštite industrijske arheologije, povijesnih naselja i krajolika, te *Vodiča arhitekture grada Samobora i okolice*.

MA, she has a Bachelor's degree from the Faculty of Architecture of the University of Zagreb where she also obtained Master degree in Built Heritage. Since 1981 she has worked as an architect conservator at the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments in Zagreb, now Conservation Department of the Ministry of Culture in Zagreb. She is the author of about one hundred conservation studies and thirty scientific and research papers on the protection of industrial archaeology, historic places and landscapes as well as the author of *The Architectural Guide to Samobor and its surroundings*.

Alan **Frkanec**	Rođen je 1966. u Zagrebu. Školovao se do 1980. u Hrvatskoj, a od 1980. godine u Njemačkoj. Prediplomski studij na Kemijskom odsjeku Prirodoslovnog fakulteta Sveučilišta u Ulmu završio je 1990., a godinu dana kasnije dobiva pristupnicu za polaganje prvog stupnja na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Tübingenu. Djeluje kao savjetnik njemačkih poduzeca građevne industrije. Specijalizirao se za sanaciju građevina. Suradnik je poduzeća Vidikovac d.o.o. u Zagrebu.	Born in Zagreb in 1966. He was first educated in Croatia (until 1980) and then Germany (after 1980). In 1990 he earned a bachelor's degree from the Department of Chemistry of the Faculty of Natural Sciences of the University of Ulm. The following year he was invited to take the test for the first degree at the School of Medicine of the University of Tübingen. He works as a consultant to German construction companies. He specializes in building renewal and reconstruction. He collaborates with a Zagreb-based company Vidikovac d.o.o.
Silvia **Galli**	Predsjednica i tehnička direktorica arhitektonskog ureda *TEA Engineering* iz Padove. Dugi niz godina radila je u području hidrauličkog inženjerstva i analize okoliša. Bila je član LIFE tehničke grupe za procjenu i voditelj nekoliko Interrreg IIA projekata. Nadležna je za radnu grupu regije Veneto na *Projektu Villas* i član Regionalne komisije za studije utjecaja na okoliš.	She is the president and the technical director of TEA Engineering l.t.d. in Padova. She worked for many years in the field of hydraulic engineering and of environmental analysis. She participated to the LIFE Assessment technical group and she was the project manager of some Interreg IIA projects. She is the responsible of the Veneto regional Group in *Villas* project and a member of the Regional Commission for the Environmental Impact Evaluation.
Roberta **Galli**	Jedna je od osnivačica arhitektonskog ureda *TEA Engineering* iz Padove, vanjski stručni suradnik pri Regionalnoj komisiji za projekte zaštite okoliša. Bavi se projektima obnove građevina i okoliša. Radi kao suradnik na području ekonomskih procjena pri IUAV-u (Sveučilišni institut za arhitekturu u Veneciji), a nadležna je i za tehničku grupu Regionalnog instituta za Vile Veneta uključenu u *Projekt Villas*.	One of the founders of TEA Engineering l.t.d. in Padova, external expert appointed by the Regional Commission for the Environmental Plans, she deals with architectural and environmental restoration projects. Currently she is collaborator of *Economy and Civil Estimo* at the IUAV (University Institute of Architecture in Venice) and responsible of the IRVV technical group involved in the *Villas* project.
Nada **Grujić**	Rođena je 1938. u Zagrebu. Diplomirala je povijest umjetnosti i francuski jezik 1963. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, magistrirala 1973. i doktorirala 1980. godine. Od 1964. do 1990. radila je u Institutu za povijest umjetnosti u sklopu istraživačkih projekata i studija sekcije „Povijest naselja". Od 1980. radila je intenzivno na spomenicima dubrovačkog područja i njihovoj obnovi nakon potresa 1979. i rata 1991./92. Od 1990. radi na Filozofskom fakultetu, a od 1997. u zvanju je redovitog profesora. Od 2002. predaje redovito na Europskom poslijediplomskom studiju povijesti arhitekture u Rimu.	Born in Zagreb in 1938. She earned her B.A. in art history and French language from the Faculty of Philosophy in Zagreb in 1963 and M.A. and Ph.D. degrees in 1973 and 1980, respectively. From 1964 to 1990 she worked at the Institute for Art History where she was involved in *History of Settlements* research projects and studies. Since 1980 she has worked intensively on the reconstruction of Dubrovnik's heritage monuments damaged by the 1979 earthquake and 1991-92 war activities. Since 1990 she has worked at the Faculty of Philosophy where she received a full-time teaching position in 1997. As of 2002 she is a lecturer at the European postgraduate study in the history of architecture in Rome.
Irma **Huić**	Diplomirana je inženjerka arhitekture. Od 2002. godine zaposlena je kao stručna suradnica-konzervatorica za nepokretna kulturna dobra u Konzervatorskom odjelu u Zagrebu pri Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske.	Holds a Bachelor of Science degree in Architecture. She has worked as an associate-conservator for immovable cultural goods at the Ministry of Culture's Conservation Department in Zagreb since 2002.
Rositsa Todorova **Ilieva**	Rođena 1984 u Sofiji (Bugarska). Sudjelovala je na nekoliko projekata koje je podupirala Europska unija izrađujuci studije i pišuci članke na temu europskog kulturnog naslijeđa. Diplomirala je na dva sveučilišta – talijanskom i bugarskom – 2003. godine, a zatim se upisala na poslijediplomski studij arhitekture na Milanskom politehničkom institutu gdje je pohađala kolegije iz obnove i prenamjene.	Born in 1984 in Sofia (Bulgaria). She participated in several projects promoted by the European Union elaborating papers and studies focused on the *European Cultural Heritage*. She obtained successfully both Italian and Bulgarian diplomas in 2003, since when she has been studing Architecture at the Polytechnic Institute of Milan, where she attended specific courses in restoration and re-use technologies.

VEDRAN **IVANKOVIĆ**

Rođen je 1978. u Mostaru. Diplomirao je 2002. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, gdje od 2003. radi kao znanstveni novak-asistent na kolegijima Katedre za urbanizam, prostorno planiranje i pejsažnu arhitekturu. Apsolvirao je doktorski poslijediplomski studij *Prostorno planiranje, urbanizam i parkovna arhitektura*. Autor je nekoliko znanstvenih radova u međunarodnim zbornicima i publikacijama, znanstveno-stručni suradnik u jednoj znanstvenoj knjizi i autor niza eseja o arhitekturi. Koautor je na glavnom projektu rekonstrukcije Staroga mosta u Mostaru i suradnik na izradi prostornih planova.

Born in Mostar in 1978. He earned his bachelor's degree from the Faculty of Architecture in Zagreb in 2002. Since 2003 he has served as a junior researcher and a teaching assistant at the Department of Urban Planning, Physical Planning and Landscape Architecture. He has completed a postgraduate study program „Regional Planning, Urban Planning and Landscape Architecture". He is the author of several scientific papers included in international books of proceedings and publications, a collaborator on a scientific book and the author of a number of works on architecture. Along with several physical plans, he is the co-author of the main project for the reconstruction of the Old Bridge of Mostar.

NADA **JAČMENICA-ZUBIĆ**

Diplomirana inženjerka arhitekture, diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1999. radi kao stručna suradnica – konzervatorica u Ministarstvu kulture – Konzervatorski odjel u Karlovcu, a od 2004. kao viša stručna savjetnica – konzervatorica u Odjelu za nepokretno kulturno nasljeđe u Zagrebu. Autorica je nekoliko konzervatorskih studija iz područja zaštite kulturnih dobara.

Holds a Bachelor of Science degree in Architecture from the Faculty of Architecture of the University in Zagreb. Since 1999 she has worked as an associate-conservator at the Ministry of Culture's Conservation Department in Karlovac, and since 2004 as a senior associate-conservator at the Department for Immovable Cultural Heritage in Zagreb. She is the author of several conservation studies from the field of cultural goods protection.

BOŽIDAR **JAKOVIĆ**

Rođen je 1981. u Zagrebu. Diplomirao je ekonomiju na Sveučilištu u Zagrebu 2004. godine. Asistent je na Katedri za informatiku na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i polaznik poslijediplomskog studija *Informatički management*. Ujedno obnaša i funkciju tajnika istoimenog studija.

Born in Zagreb in 1981. He earned his bachelor's degree from the Faculty of Economy of the University of Zagreb in 2004. He is a teaching assistant at the Department of Information Sciences at the same faculty and a postgraduate student in *Information Management*. He has also served as a secretary of the same study program.

MIRKO **JANDRIĆ**

Rođen je 1960. u Grahovčićima (Bosna i Hercegovina). Diplomirao je 1985. na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Poslijediplomski studij *Graditeljsko nasljeđe* u Splitu pri Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu odslušao je 1989. Od 1991. godine živi i radi u Bihaću.

Born in Grahovčici (Bosnia and Herzegovina) in 1960. He earned his bachelor's degree from the Faculty of Architecture of the University of Sarajevo in 1985. In 1989 he completed all courses at the Faculty of Architecture in Zagreb's postgraduate study program *Built Heritage in Split*. Since 1991 he has lived and worked in Bihac (Bosnia and Herzegovina).

VLASTA **KLARIĆ**

Mr.sc., rođena je u Ivanić Gradu 1960. godine. Muzeologinja je, predavačica na izbornom kolegiju „Kulturni turizam" Katedre za muzeologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i poslovna tajnica Zajednice kulturnog turizma Hrvatske.

Born in Ivanic Grad in 1960. Holds a Master of Science degree. She is a museologist, a lecturer at the Department of Museology of the Faculty of Philosophy in Zagreb (teaches „Cultural Tourism") and a secretary of the Croatian Union of Cultural Tourism.

ZVJEZDANA **KLARIĆ**

Rođena je 1964. u Zagrebu, vlasnica pet baroknih pastuha i predsjednica udruge „Lipicanska barokna raskoš" te dopredsjednica Konjogojske udruge za uzgoj čistokrvnih lipicanskih konja – Prigorje. Seniorska je natjecateljica u dresurnom jahanju.

She was born in 1964 in Zagreb. She owns five baroque stallions. She is the president of „Lipizzaner Baroque Splendor" association and vice-president of Horse breeding Association for Breeding Full-Blooded Lipizzaner Horses – Prigorje. She is a senior contestant in dressage riding.

DAMIR **KRAJNIK**

Rođen je 1977. u Zagrebu. Diplomirao je 2000. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, gdje je zaposlen od iste godine kao znanstveni novak-asistent na kolegijima Katedre za urbanizam, prostorno planiranje i pejsažnu arhitekturu. Apsolvirao je 2006. godine doktorski poslijediplomski studij *Prostorno planiranje, urbanizam i parkovna arhitektura*. Autor je nekoliko znanstvenih radova u međunarodnim zbornicima i publikacijama te znanstveno-stručni suradnik u jednoj znanstvenoj knjizi. Autor je nekoliko arhitektonsko-urbanističkih projekata, kao i suradnik na nizu stručnih projekata iz područja urbanizma, prostornog planiranja i perivojne arhitekture.

Born in Zagreb in 1977. He earned his B.S. from the Faculty of Architecture in 2000 and has seen served as a junior researcher-assistant at the Department of Urban Planning, Physical Planning and Landscape Architecture. In 2006 he completed all courses at the postgraduate study *Regional Planning, Town Planning and Landscape Architecture*. He is the author of several papers in international books of proceedings and publications and a collaborator on a scientific book. He is also the author of several architectural and urban planning projects and a collaborator on a number of projects in the field of town planning, physical planning and landscape architecture.

BRANKA **KRIŽANIĆ**

Diplomirana inženjerka arhitekture, diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1981. godine. Zaposlena je u Ministarstvu kulture Republike Hrvatske, Upravi za zaštitu kulturnog naslijeđa – Konzervatorskom odjelu u Karlovcu. Viša je stručna savjetnica konzervatorica na poslovima istraživanja i obnove kulturnog naslijeđa. Članica je stručnog tima Međunarodnoga turističko-kulturnog projekta „S obje strane Kupe", ECOVAST-a, Kulturnog vijeća Karlovačke županije i Odbora za obnovu povijesne cjeline grada Karlovca.

Holds a Bachelor of Science degree from the Faculty of Architecture of the University of Zagreb (1981). She works at the Ministry of Culture's Conservation Department in Karlovac. She is a senior advisor-conservator for research and restoration of cultural heritage. She is on the expert team of the international tourism and cultural project „On both sides of the river Kupa", a member of ECOVAST and Cultural council of the County of Karlovac as well as of the Committee for the Reconstruction of the Historic Center of Karlovac.

MARTINA **KRIŽANIĆ**

Diplomirana je povjesničarka umjetnosti i etnologinja. Od 2005. godine radi u Ministarstvu kulture, u Upravi za zaštitu kulturnog naslijeđa.

Holds a Bachelor of Arts degree in Art History and Ethnology. Since 2005 she has worked at the Ministry of Culture, Institute for the Protection of Cultural Heritage.

SANJA **KOPJAR**

Rođena je 1972. u Varaždinu, diplomirana je inženjerka agronomije – vrtlarstva i oblikovanja pejsaža. Zaposlena je kao stručna voditeljica u *Javnoj ustanovi za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Varaždinske županije*, gdje se bavi i zaštitom perivojnih prostora. Autorica je projekata i programa kojih je pokretač Ustanova (*Program uređenja, zaštite i obnove Arboretuma Opeka, Katalog zaštićenih dijelova prirode*) te nekoliko stručnih radova.

Born in Varaždin in 1972, holds a bachelor's degree in agriculture – horticulture and landscape architecture. She works at the Public Institution for Protected Natural Values Management of the Varaždin County, where she is also engaged in protection of gardens. She is the author of projects and programs initiated by the Institution (Reconstruction, conservation and renovation of arboretum Opeka, Catalogue of the Protected Nature Parts) as well as of several scientific papers.

EDUARD **KUŠEN**

Dr. sc., diplomirani inženjer arhitekture, rođen je 1936. godine u Ivancu. Magistrirao je 1982. i doktorirao 2000. godine na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nakon arhitektonske operative i savjetničkog mjesta u hrvatskom Ministarstvu za prostorno uređenje i zaštitu okoliša, od 1987. godine radi u Institutu za turizam u Zagrebu. Autor je znanstvene knjige Turistička atrakcijska osnova.

Born in Ivanec in 1936. Holds a Bachelor of Science degree in Architecture. He earned his M.S. and Ph.D. degrees in 1982 and 2000, respectively, from the Faculty of Architecture of the University of Zagreb. Since 1987 he has worked at the Institute for Tourism in Zagreb. Prior to that, he worked as an architect and advisor at the Ministry of Physical Planning and Environmental Protection. He is the author of the book *Turistička atrakcijska osnova* (Tourism Attraction Base).

ZEHRA **LAZNIBAT**

Rođena je 1964. godine u Kotoru. Diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1988. godine. Završila je poslijediplomski studij *Graditeljsko naslijeđe* pri Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1997.-1999.). Zaposlena je u Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku kao viša savjetnica za nepokretna kulturna dobra.

Born in Kotor in 1964. She earned her bachelor's degree from the Faculty of Architecture of the University of Sarajevo in 1988. In 1997-99 she was enrolled in the postgraduate study program *Built Heritage* at the Faculty of Architecture of the University of Zagreb. She works at the Conservation Department in Dubrovnik as a senior advisor for immovable cultural goods.

RAFFAELLA **LIOCE**

Diplomirala je arhitekturu na IUVA u Veneciji gdje trenutačno radi kao honorarni profesor. Jedna je od osnivačica arhitektonskog ureda *TEA Engineering* u Padovi i bavi se projektima unaprjeđenja kulturnog i prirodnog nasljeđa. Od 2000. godine projektni je i financijski voditelj projekata koji se financiraju iz fondova Europske unije (Interreg IIIA i B).

She graduated in architecture at the IUVA in Venice where she currently works as a contract professor. She's one of the founders of TEA Engineering l.t.d. in Padova, and deals with projects in field of cultural and natural heritage enhancement. From 2000 she is the project and financial manager for the projects co-financed by the European Community (Interreg III A and B).

EGON **LOKOŠEK**

Rođen je 1948. godine u Splitu, diplomirao 1971. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2000. godine viši je predavač na Katedri za arhitektonske konstrukcije i zgradarstvo Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, suradnik na znanstvenom projektu „Atlas arhitekture Republike Hrvatske", savjetnik Uprave za zaštitu kulturnog nasljeđa Konzervatorskih odjela u Zagrebu i Splitu te član povjerenstva za zaštitu kulturnog nasljeđa Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Born in Split in 1948. He earned his bachelor's degree from the Faculty of Architecture of the University of Zagreb in 1971. Since 2000 he has been senior lecturer at the Department for Architectural Structures and Building Construction of the Faculty of Architecture in Zagreb, a collaborator on the project „Architectural atlas of the Republic of Croatia", an advisor at the Institute for the protection of Cultural Heritage Conservation Departments in Zagreb and Split and a member of the Ministry of Culture's Commission for the Protection of Cultural Heritage.

DANILA **LONGO**

Rođena 1974., diplomirala 1999. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Ferrari gdje je i doktorirala 2004. godine. Od 2004. radi na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Ferrari kao suradnik u Laboratoriju za održavanje građevina (LEM), kao znanstveni novak te kao honorarni nastavnik (od 2005.).

Born in 1974, graduated in 1999 on the Architecture School of the University of Ferrara (Italy) and *PhD* in Technology of Architecture in 2004. Since 2004 she is member of the Building Maintenance Laboratory (LEM) staff as research assistant at the Faculty of Architecture in the University of Ferrara where she is contract professor since 2005.

ELEONORA **LUPO**

Rođena 1976. u Siracusi, 2001. diplomirala industrijski dizajn na Politehničkom učilištu u Milanu. Radi kao dizajner u Milanu. Surađivala je u *Studio di Architettura d'interni G. Grattini*. Specijalizirala je multimedijalni dizajn 2003. godine te stekla magisterij iz područja kiparstva i izrade nakita 2004. godine. Pohađa doktorski studij iz industrijskog dizajna i bavi se istraživanjima u području projektiranja i inovativnih procesa vrjednovanja kulturnog nasljeđa.

Born in Siracusa in 1976, graduated 2001 in Industrial Design at Politecnico, Milano. She works as designer in Milano. She collaborated in the Studio di Architettura d'interni G. Grattini. Specialisation in Multimedia Design in 2003 and a Master in Sculpture and jewellery in 2004. She is PhD student in Industrial design with a research on Design and innovation processes for cultural heritage valorisation.

EHRENFRIED **MACHALKA**

Područje profesionalnog djelovanja su alatni strojevi i elektronska automatizacija, a hobi povijest tehnike, osobito obnova dvoraca i njihovih ruševina. Uz obnovu vlastitog dvorca, radi i kao koordinator organizacija u istočnoj Sloveniji. Član je upravnog odbora *Steirische Burgenvereina*, nevladine i neprofitne udruge za zaštitu dvoraca, palača i ruševina u Štajerskoj. Sudjeluje u nekoliko projekata koji se financiraju iz fondova Europske unije, poput Euregio, Interreg IIIA i drugih.

His profession is the machine tool and electronic automation business. His hobby is technic history, particularly restoring castles and their ruins. Aside doing so on his own castle, he holds the position of coordinator with organisations in east Slovenia in the board of directors of Steirische Burgenverein, a non-government and non-profit society to protect the castles, palaces and their ruins in Styria. Activity in several cooperation projects of the European Union like Euregio, Interreg III A and others.

STAMATINA **MALIKOUTI**

Izvanredni profesor na Institutu za tehnološko obrazovanje u Pireju. Predavač na poslijediplomskom studiju *Zaštita spomenika* (modul „Obnova povijesnih središta") Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta u Ateni. Sudjelovala je u radnoj grupi istraživačkog projekta *Prilagođene gradske zgrade* (2005-2006) na Građevinskom odjelu Tehničkog sveučilišta u Ateni. Voditeljica je grčkog dijela Interreg IIIB Cadses projekta *Villas* (2004-2006).

Assoc. professor at the Technological Education Institute of Piraeus. Lecturer, MSc *Monument Preservation* (module: „Historic Centres Regeneration"), School of Architecture, National Technical University of Athens. She participated in the working group of the research project *Friendly Urban Buildings* (2005-2006), Archimedes II, TEI of Piraeus, Dept of Civil Engineering. Project responsible (for the Greek partner) of the Interreg IIIB Cadses Project *Villas* (2004-2006).

MARGITA **MALNAR**

Diplomirana inženjerka arhitekture, apsolvirala je poslijediplomski studij *Graditeljsko naslijeđe* pri Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1994. do 1995. zaposlena je u Uredu za prostorno uređenje Sisačko-moslavačke županije. Nakon osnivanja Županijskog zavoda za prostorno uređenje prelazi na rad u Zavod, gdje radi kao stručna savjetnica, te koordinira izradu i sudjeluje u izradi niza prostornih planova, kao i druge prostorno-planske dokumentacije.

Holds a Bachelor of Science degree in Architecture, has completed all coursework at the postgraduate study program *Built Heritage* at the Faculty of Architecture, University of Zagreb. In 1994-95 she worked at the Office for Physical Planning of the Sisak-Moslavina County. With the establishment of the County Institute for Physical Planning, she became expert advisor there and has coordinated and participated in elaboration of a number of physical plans and other planning documentation.

KATJA **MARASOVIĆ**

Rođena je 1961. u Splitu, diplomirala na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1985., magistrirala 1996., a doktorirala 2002. s temom *Kaštelanski kašteli*. Bavi se istraživanjem i obnovom Dioklecijanove palače i povijesne jezgre Splita te kaštelanskih utvrda i naselja. Sudjelovala je na znanstvenim skupovima i objavila više radova. Stručno se usavršavala u Italiji, Francuskoj i SAD.

Born in Split in 1961. She earned her B.S. and M.S. degrees from the Faculty of Architecture, University of Zagreb in 1985 and 1986, respectively. In 2002 she earned a Ph.D. with thesis *Kaštela citadels*. She is engaged in research and reconstruction of Diocletian's Palace, the historic centre of Split and Kaštela citadels and settlements. She has participated in conferences and published several papers. She has also pursued professional training in Italy, France and the USA.

CARLA **MASTANTUONO**

Diplomirala zaštitu povijesnog naslijeđa na Sveučilištu Tuscia, magistrirala psihologiju upravljanja u području umjetnosti na sveučilištu *La Sapienza* u Rimu. Od 2003. radila u službi zaštite arheološkog naslijeđa gdje se bavila edukacijskom djelatnošću, a također je radila i na katalogiziranju spomenika kulture. Trenutačno radi kao suradnica Regionalne uprave za kulturno i krajobrazno naslijeđe.

She graduated in Cultural Heritage Preservation at the University of Tuscia and obtained the II degree Master in Art Management Psychology at the University *La Sapienza* of Rome. She has been working with the local Archaeological Heritage Superintendence since 2003, dealing especially with educational activities. She also worked as a cataloguist. Now she collaborates with the Regional Directorate for the Cultural Heritage and the Landscape.

ZOFIA **MAVAR**

Mr.sc., rođena je 1947. u Krakowu u Poljskoj. Magistrirala je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta tehničkih znanosti u Krakowu. Na istom je fakultetu specijalizirala zaštitu i uređenje povijesnih cjelina i krajolika. Od 1973. radi u Ministarstvu kulture – Upravi za zaštitu kulturne baštine u Zagrebu, gdje je od 2004. voditeljica Odsjeka za kulturno-povijesne cjeline. Autorica je niza studija i projekata uređenja graditeljskog naslijeđa, povijesnih cjelina i krajolika. Objavljuje članke i aktivno sudjeluje u radu brojnih znanstveno-stručnih skupova u zemlji i inozemstvu.

Born in Krakow, Poland in 1947. She earned an M.S. degree from the Faculty of Architecture of Politechnical University in Krakow. At the same faculty she has specialized in protection and renovation of historic complexes and landscape. Siince 1973 she has worked at the Ministry of Culture, Institute for the Protection of Cultural Heritage in Zagreb, where she is head of the Department for Cultural and Historic Sites. She is the author of numerous studies and projects on the renovation of built heritage, historic places and landscape. She publishes articles and actively participates in many domestic and international conferences.

BORKA **MILKOVIĆ**

Diplomirana je inženjerka arhitekture. Od 2000. godine kao stručna suradnica-konzervatorica, zaposlena u Ministarstvu kulture – Upravi za zaštitu kulturne baštine u Konzervatorskom odjelu u Rijeci.

Holds a Bachelor of Science degree in Architecture. Since 2000 she has worked as an expert advisor-conservator at the Ministry of Culture, Institute for the Protection of Cultural Heritage, Conservation Department in Rijeka.

IVA **MURAJ**

Rođena je 1972. u Zagrebu, asistentica je Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu na kolegijima *Arhitektonske konstrukcije i fizika zgrada I-IV* te sudjeluje kao znanstvena novakinja na projektu *Arhitektonske konstrukcije u funkciji zaštite okoliša*. Magistrirala je 2004. s temom *Arhitektura moderne u djelu Egona Steinmanna*. Polaznica je doktorskog poslijediplomskog studija *Graditeljsko naslijeđe* Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu.

Born in Zagreb in 1972. She is a teaching assistant at the Faculty of Architecture in Zagreb in courses *Architectural Structures and Building Physics I-IV* and a junior researcher on the project *Architectural constructions and the protection of environment*. She earned a master's degree with a thesis *Modern Architecture in the Work of Egon Steinmann*. She is enrolled in the doctoral study program *Built Heritage* at the Faculty of Architecture in Zagreb.

Emilio Natarelli

Arhitekt i urbanist, živi i radi u Campobassu (Italija). Radio je na nekoliko urbanističkih planova te planova uređenja širih područja. Arhitektonski radovi publicirani su mu u stručnim časopisima. Također je objavljivao priloge o krajobrazu te povijesti arhitekture i urbanizma. U projektu *Villas* voditelj je tehničke grupe projektnog partnera iz Campobassa.

Architect and town planner, lives and works in Campobasso (Italy). He has drawn up several town plans, also of wide-area kind, and has made up architectural works published on specialized journals. He has also published essays about landscape and about history of architecture and town planning. For the Villas project he is the Technical Planning Group leader of the PP3 – Province of Campobasso.

Maja Nodari

Mr.sc. povijesti umjetnosti, rođena je u Dubrovniku 1948. Magistrirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1974. s temom *Dubrovačka stambena arhitektura*. Do 1994. bila je zaposlena kao urednica u kulturi na Hrvatskom radiju, a potom kao viša savjetnica za nepokretna kulturna dobra u Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku.

Born in Dubrovnik in 1948. She earned a master's degree from the Faculty of Philosophy, University of Zagreb in 1974 with a thesis *Residential Architecture in Dubrovnik*. She is a senior advisor for immovable cultural goods at the Conservation Department in Dubrovnik. Prior to that, she worked for Croatian Radio as an editor for culture news.

Mladen Obad Šćitaroci

Prof.dr.sc., diplomirani inženjer arhitekture, redoviti je profesor Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na kolegijima Katedre za urbanizam, prostorno planiranje i pejsažnu arhitekturu (povijest urbanizma, urbanističko planiranje, pejsažna arhitektura, obnova povijesnih perivoja). Autor je deset knjiga, šezdesetak znanstvenih radova, oko 150 stručnih projekata iz područja urbanizma i pejsažne arhitekture te voditelj znanstvenih projekata.

PhD, MA in architecture, is a full-time professor at the Faculty of Architecture of the University of Zagreb. He teaches courses at the Department for Urban Planning (History of Urbanism, Urban Planning, Landscape Architecture, Restoration of Historic Gardens). He is the author of ten books, some sixty scientific papers and around 150 professional projects from the field of urbanism and landscape architecture; he is also lead-researcher of scientific projects.

Lea Petrović

Rođena je 1979. u Zagrebu. Diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2003. gdje je i zaposlena od 2004. godine u svojstvu znanstvene novakinje na znanstvenom projektu *Osnove vrednovanja prostora za opću teoriju prostornog i krajobraznog planiranja*. Asistentica je na Katedri za urbanizam, prostorno planiranje i pejsažnu arhitekturu na kolegijima *Osnove urbanizma*, *Parkovna arhitektura*, *Urbanističko planiranje I-IV* te *Urbana afirmacija obalnih i otočnih naselja*.

Born in Zagreb in 1979. She earned her B.S. degree from the Faculty of Architecture, University of Zagreb in 2003 and has since served there as a junior researcher on the project *Criteria for the Valorization of Space and Landscape in Croatia*. She is a teaching assistant at the Department for Urban Planning, Physical Planning and Landscape Architecture in courses *Introduction to Urban Planning, Landscape Architecture, Urban Planning I-IV* and *Urban Recognition of Coastal and Insular Settlements.*

Emanuele Piaia

Rođen 1979., diplomirao 2005. na Sveučilištu u Ferrari gdje trenutačno radi na doktorskoj disertaciji iz područja tehnologije arhitekture. Od 2005. godine suradnik je u nastavi tehnologije arhitekture na Arhitektonskom fakultetu u Ferrari. Za svoje nastavne aktivnosti dobio je državnu nagradu „E. Collamarini".

Born in 1979, graduated in 2005 at the University of Ferrara where he is PhD candidate in Architecture Technology since 2006. He has been taking part to interior didactics at the Department of Architecture of Ferrara for the architecture technology course since 2005 and he is, for his academic career, the winner of the national „E. Collamarini" award.

Adam Pintarić

Rođen je 1955. godine u Podgorju Bednjanskom. Diplomirao je 1980. godine na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1981. radi na poslovima urbanizma i kao voditelj stambeno-komunalne problematike u Općini Ivanec. Od 1987. godine ravnatelj je muzejske ustanove *Dvor Trakošćan*. U razdoblju od 1993. do 2001. bio je gradonačelnik Grada Ivanca. Posljednjih godina u muzeju *Dvor Trakošćan* radi na definiranju stalnoga postava muzeja te osmišljavanju obnove i revitalizacije kulturnoga dobra Trakošćan.

Born in Podgorje Bednjansko in 1955. He earned a bachelor's degree from the Faculty of Architecture, University of Zagreb in 1980. In 1981 he worked at the Ivanec Municipality on urbanism and housing issues. In 1987 he became the director of the Trakošćan Castle Museum. From 1993 to 2001 he was the major of Ivanec. For the last several years he has worked in Trakošćan Castle Museum on defining the Museum's permanent display and on renovation and revitalization of this cultural good.

GENNARO **POSTIGLIONE**

Izvanredni profesor na kolegijima *projektiranje interijera* i *muzeografija* na Politehničkom učilištu u Milanu. Njegova istraživanja usredotočena su na odnose između kulturnih tradicija i moderne arhitekture sa posebnim naglaskom na nordijske zemlje i kulturu stanovanja. Voditelj je mreže *First Modern European Architecture-Museum* koja ima za cilj očuvanje, promidžbu i objavljivanje članaka o kulturnom nasljeđu putem predstavljanja vlastitih kuća europskih arhitekata. Autor je nekoliko knjiga, u Italiji promiče spoznaje o nordijskoj arhitekturi.

He is an associate professor in Interior Design and Museography at the Politecnico of Milano. His researches along the years have focused on the relationship between cultural traditions and modern architecture, with specific attention to Nordic countries and culture of dwelling. He is the leader of the First Modern European Architecture – Museum net which aim is to preserve, promote and divulgate the cultural heritage represented by European architects' own houses. Author of several books, he is promoting the knowledge of the Nordic architecture in Italy.

DARJA **RADOVIĆ MAHEČIĆ**

Dr.sc., rođena 1963., viša je znanstvena suradnica i voditeljica projekta *Graditeljska baština 19. i 20. stoljeca* u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu, u kojem na znanstveno-istraživačkim projektima sudjeluje od 1985., a zaposlena je od 1990. godine. Diplomirala je povijest umjetnosti i komparativnu književnost u Zagrebu te magistrirala (1993.) i doktorirala (1998.) s temama moderne arhitekture između dva svjetska rata. Autorica je i koautorica nekoliko knjiga, izložbi, dvadesetak znanstvenih radova te nekoliko desetaka stručnih radova.

Born in 1963. She is a senior associate and head of the *Built Heritage of the 19th and 20th century* project of the Institute for Art History in Zagreb. She has been involved in research projects at the Institute since 1985 and employed there since 1990. She earned B.A. in art history and comparative literature in Zagreb and M.A. and Ph.D. degrees on modern architecture between two world wars in 1993 and 1998, respectively. She is the author and co-author of several books, exhibitions, around twenty research papers and several dozens of essays.

NOVELA **RIMAY-FERENČAK**

Diplomirana je inženjerka arhitekture, zaposlena u Županijskom zavodu za prostorno uređenje Sisačko-moslavačke županije. Diplomirala je 2001. godine na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Apsolvirala je poslijediplomski znanstveni studij. Suradnik je na nekoliko prostornih planova i ostalih dokumenata s područja prostornog planiranja na području Sisačko-moslavačke županije.

Holds a Bachelor of Science degree in Architecture, works at the County Institute for Physical Planning of the Sisak-Moslavina County. She earned her bachelor's degree from the Faculty of Architecture in Zagreb in 2001. She has completed all coursework at the postgraduate study program. She collaborates on several physical plans and other documents related to physical planning in Sisak-Moslavina County.

PETER **ALAN ROE**

Osnivač je *ARA Associates,* tvrtke koja se bavi savjetodavnim uslugama, izradom komercijalnih strategija, trgovinom i ugostiteljstvom u području kulturnog i perivojnog turizma. U *Kraljevskom hortikulturnom društvu* osnovao je odjel za nakladništvo kako bi se poboljšali prihodi te razmjenjivale opće i specijalizirane informacije. U *Kraljevskom hortikulturnom društvu* član je trgovačkog vijeća i predsjedatelj odjela za nakladništvo.

He is the founder of ARA Associates Limited, formed to provide consultancy for cultural and gardens tourism, and related commercial strategies, including retail and catering. At the *Royal Horticultural Society* (RHS) he also created the „Publishing Division", to generate commercial revenues and to spread both general and specialist information, and to service the membership. He has been retained by the RHS, and is a non-executive Director on its Commercial Boards and the Chairman of its Publishing Board.

PAOLO **ROSATO**

Doktor znanosti, profesor ekonomije i procjene nekretnina na Tehničkom fakultetu Sveučilišta u Trstu i Arhitektonskom fakultetu u Veneciji (IUAV). Bavi se istraživanjima ekonomskih čimbenika prirodnih izvora, evaluacijom i procjenom nekretnina. Autor je članaka na temu ekonomskih čimbenika okoliša i višekriterijske analize s posebnim težištem na upravljanju vanjskim svojstvima te ekonomskom procjenom i zaštitom prirodnih i kulturnih resursa.

Phd, full professor of Economics and Real Estate Appraisal at the Faculty of Engineering, University of Trieste and Faculty of Architecture, IUAV – Venice. His research interests are natural resources economics, policy evaluation and real estate appraisal. He is the author of papers concerning environmental economics and multiple criteria analysis, with a special focus on externalities' management and economic assessment of environmental and cultural resources protection.

Lucia **Rotaris**

Doktor znanosti, pridruženi istraživač na Tehničkom fakultetu i profesor ekonomije turizma na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Trstu. Bavi se javnim financijama i evaluacijom zaštite okoliša. Objavila je radove na temu procjene vanjskih troškova prouzročenih prometom na području Italije te analize potražnje tehnikom sveobuhvatne analize.

Phd, she is associate researcher at the Faculty of Engineering and professor of Tourism Economics at the Faculty of Economics of University of Trieste. Her research interests are public economics and environmental policy evaluation. She has published papers concerning the evaluation of the external costs produced by transport in the Italian context and the analysis of demand preferences via the conjoint analysis technique.

Sara **Scrimieri**

Diplomirala je povijest i očuvanje umjetničkog nasljeđa. Radi u arhitektonskom uredu *TEA Engineering* kao suradnik na projektima unaprjeđenja i očuvanja nasljeđa.

She graduated in History and Conservation of the Artistic Heritage. Currently she works at TEA Engineering s.r.l., collaborating for the development of enhancement and conservation projects.

Valentina **Šerbec**

Diplomirana inženjerka arhitekture, diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1992. godine. Zaposlena je u Županijskom zavodu za prostorno uređenje Sisačko-moslavačke županije na poslovima koordinacije i izrade prostornih planova.

She earned a bachelor's degree from the Faculty of Architecture in Zagreb in 1992. She works at the County Institute for Physical Planning of the Sisak-Moslavina County where she is responsible for coordination and drawing up of physical plans.

Zdravko **Šabarić**

Rođen je u Hampovici 1954. godine. Diplomirao je likovne umjetnosti na Pedagoškoj akademiji u Zagrebu. Bavi se slikarstvom, grafičkim dizajnom, umjetničkom fotografijom i istraživanjem zavičajnog nasljeđa. Objavio je tri grafičke mape, ilustrirao desetak knjiga za djecu i odrasle, izlagao na više od 200 izložbi u zemlji i inozemstvu te na trideset samostalnih izložbi. Autor je niza tekstova u katalozima izložbi, monografijama i stručnim časopisima. Za svoj rad primio je više priznanja grada Đurđevca.

Born in Hampovica in 1954. He holds a bachelor's degree in fine arts from the Teacher Training College in Zagreb. His areas of interest are painting, graphic design, artistic photography and research into local heritage. He has published three graphic maps, illustrated ten books for children and adults, exhibited at more than 200 group exhibitions in Croatia and abroad and at 30 exhibitions. He is the author of numerous articles published in exhibition catalogues, monographs and professional journals. He has received several awards from the town of Đurđevac for his work.

Krunoslav **Šmit**

Rođen je 1972. godine u Osijeku. Diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1991. godine, gdje je 2002. i magistrirao, a 2006. doktorirao. Asistent je na Katedri za urbanizam, prostorno planiranje i pejsažnu arhitekturu. Dobitnik je nekoliko stručnih nagrada. Član je predsjedništva Udruženja hrvatskih arhitekata i Izvršnog odbora Društva arhitekata Zagreba od 2005.

Born in Osijek in 1972. He earned his B.S. from the Faculty of Architecture, University of Zagreb in 1991 and his M.S. and Ph.D. degrees from the same university in 2002 and 2006, respectively. He is a teaching assistant at the Department for Physical Planning, Urban Planning and Landscape Architecture. He has received several awards for his professional work. He is a member of Croatian Association of Architects and, since 2005, of the Executive Board of the Association of Architects of Zagreb.

Amelia **Tomašević**

Rođena je u Rijeci 1949. godine. Završila je Fakultet za turistički i hotelski menadžment u Opatiji. Magistrirala je 2002. godine. Trenutno je pred završetkom doktorata na Fakultetu za turistički i hotelski menadžment u Opatiji. Direktorica je Turističke zajednice grada Zagreba.

Born in Rijeka in 1949. She earned a bachelor's degree from the Faculty of Tourism and Hotel Management in Opatija. In 2002 she earned a master's degree. She is currently completing her doctoral studies at the Faculty of Tourism and Hotel Management. She is a director of the Zagreb Tourist Board.

Costatino **Toniolo**

Ravnatelj je Regionalnog instituta Vile Venete (Istituto Regionale Ville Venete).

Head of the Regional Institute for the Veneto Villas (Istituto Regionale Ville Venete).

Lada **Turato**	Diplomirana inženjerka arhitekture, magistrirala je na poslijediplomskom studiju *Graditeljsko nasljeđe* pri Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2001. godine zaposlena je kao arhitektica-konzervatorica za nepokretna kulturna dobra u Konzervatorskom odjelu u Rijeci pri Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske.	She earned a bachelor's degree in architecture and a master's degree in *Bulit Heritage* from the Faculty of Architecture, University of Zagreb. Since 2001 she has worked as an architect-conservator for immovable cultural goods at the Ministry of Culture's Conservation Department in Rijeka.
Koraljka **Vahtar-Jurković**	Mr.sc., voditeljica je Odsjeka za zaštitu okoliša i kulturno-povijesno nasljeđe u Županijskome zavodu za održivi razvoj i prostorno planiranje Primorsko-goranske županije. Diplomirala je 1981. na Fakultetu graditeljskih znanosti u Rijeci. Završila je poslijediplomski studij *Prostorno planiranje, urbanizam i parkovna arhitektura* na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1998.-2000.), magistrirala 2002. godine.	MS, she is the head of the Department for Environmental Protection of the County Institute for Sustainable Development and Spatial Planning of the County Primorsko-goranska. She graduated in 1981. from the Faculty of Construction University of Rijeka. She attended a graduate study *Spatial planning, Urbanism and Landscape Architecture* at the Faculty of Architecture of the University of Zagreb (1998-2000). She obtained Master's degree in 2002.
Beatrice **Valle**	Rođena 1984. godine, studira od 2003. godine na Arhitektonskom fakultetu Politehničkog učilišta u Milanu. Područje interesa usmjerila je ka očuvanju arhitektonskog nasljeđa. Namjerava nastaviti specijalistički studij na Politehničkom učilištu u Milanu.	Born in 1984. She has been studying since 2003 at the Faculty of Architecture of the Polytechnic of Milan with appreciable results. She has oriented her study interests on the conservation of the architectural heretage. She will continue on specialisation at the Polytechnic of Milan.
Zoran **Veršić**	Rođen je 1966. u Zagrebu. Diplomirao je 1991. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, magistrirao 2001. na znanstvenom poslijediplomskom studiju *Graditeljsko nasljeđe* na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1992. zaposlen je na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu kao viši predavač na kolegijima *Arhitektonske konstrukcije i fizika zgrada* te voditelj kolegija *Arhitektonske konstrukcije V*.	Born in Zagreb in 1966. He earned his bachelor's degree in 1991 a master's degree in 2001 from the Faculty of Architecture, University of Zagreb where he attended postgraduate study program *Built Heritage*. Since 1992 he has worked at the Faculty as a senior lecturer in courses *Architectural Structures and Building Physics* and as a lead lecturer in *Architectural Structures V*.
Matko **Vetma**	Rođen je u Dubrovniku 1958. godine. Diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1983. u klasi prof. Nevena Šegvica. Od 1984. do 1996. radi u Upravi za zaštitu kulturne baštine – Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku. Od 1996. do 2004. zaposlen je u tvrtki za restauraciju i obnovu arhitektonske baštine Građevinar-Quelin d.d. kao tehnički direktor, a od 1999. do 2004. kao direktor tvrtke. Od 2005. radi u tvrtki Studio Vetma na mjestu odgovornog projektanta i voditelja projekata.	Born in Dubrovnik in 1958. He earned his bachelor's degree from the Faculty of Architecture, University of Zagreb in 1983 in the class of professor Never Segvic. From 1984 to 1996 he worked at the Institute for the Protection of Cultural Goods, Conservation Department in Dubrovnik. From 1996 to 2004 he was a technical director and from 1999 to 2004 the director of Građevinar-Quelin d.d., a company specialized in restoration and reconstruction of architectural heritage. Since 2005 he has worked at Studio Vetma as the head planner and head of projects.
Giuseppantonio **Vincelli**	Od 1989 radi kao arhitekt i urbanist. Također se bavi restauracijom, projektiranjem interijera te industrijskim dizajnom. Voditelj je brojnih povijesnih, umjetničkih i arhitektonskih istraživačkih projekata na regionalnoj, nacionalnoj te europskoj razini. Objavio je nekoliko studija iz područja povijesti umjetnosti te arhitekture. U projektu Villas sudjeluje kao član radne grupe projektnog partnera PP3 (Pokrajina Campobasso).	He has been working since 1989 as an architect and town planner. He also deals with restoration, interior and industrial design. He is the responsible expert of many historical, artistic and architectural researches both at a regional/provincial level and at a european level. He has published several studies regarding history, art and architecture. For the *Villas* project he is a Technical Planning Group member of the PP3 – Province of Campobasso.

Ivo **Vojnović**

Rođen je 1959. godine u Splitu, diplomirao na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1984. Pohađao je poslijediplomski studij *Graditeljsko nasljeđe* u Splitu, gdje je radio u Konzervatorskom odjelu. Sudjelovao je na znanstvenim skupovima i objavio nekoliko radova na području istraživanja i obnove povijesne arhitekture. Godine 2002. osniva svoj arhitektonski ured kojemu je specijalnost istraživanje i projektiranje u povijesnim sredinama, a osobito u povijesnim jezgrama Splita, Trogira, Hvara, Korčule i Kaštela.

Born in Split in 1959. He earned a bachelor's degree from the Faculty of Architecture, University of Zagreb in 1984. He was enrolled in postgraduate study program *Bulit Heritage* in Split, where he also worked at the Conservation Department. He has participated in conferences and published several papers on research and reconstruction of historic architectural monuments. In 2002 he established his own architectural office specializing in research and design in historic centers, in particular the historic centers of Split, Trogir, Hvar, Korčula and Kaštela.

Marijana **Vojtić**

Diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 2000. godine. Od 2001. do 2004. radila je u Hrvatskom restauratorskom zavodu kao suradnica konzervatorica – restauratorica. Od 2004. zaposlena je u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu.

She earned a bachelor's degree from the Faculty of Architecture in Zagreb in 2000. From 2001 to 2004 she worked at the Croatian Conservation Institute as an associate conservator-restorer. Since 2004 she has worked at the Institute for Art History in Zagreb.

Nikolina **Vrekalo**

Diplomirana povjesničarka umjetnosti, rođena je u Drnišu 1977. godine. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zaposlena je u Ministarstvu kulture – Upravi za zaštitu kulturne baštine u Zagrebu. Objavila je trideset stručnih članaka s područja likovne kritike i povijesti umjetnosti.

Born in Drniš in 1977. She earned a bachelor's degree in art history from the Faculty of Philosophy, University of Zagreb. She works at the Ministry of Culture, Institute for the Protection of Cultural Heritage in Zagreb. She has published thirty articles in the field of art criticism and art history.

Ratko **Vučetić**

Dr.sc., rođen je u Zagrebu 1965. godine. Diplomirao je povijest umjetnosti i etnologiju na Odsjeku za povijest umjetnosti. Magistrirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Zaposlen je u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu. Sudjeluje u znanstveno-istraživačkom projektu „Umjetnička topografija Hrvatske" i projektu „Graditeljska baština od 16. do 19. stoljeća" Instituta za povijest umjetnosti, gdje istražuje graditeljsko nasljeđe, prostornu organizaciju, razvoj gradskih naselja i arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj.

Born in Zagreb in 1965. He earned his bachelor's degree in art history and ethnology as well as his master's and Ph.D. degrees from the Faculty of Philosophy in Zagreb. He works at the Institute for Art History in Zagreb where he is currently involved in „Art Topography of Croatia" and „Built Heritage from the 16th to the 19th Century" projects investigating built heritage, physical space organization, development of urban settlements and architecture in continental Croatia.

Theo **Zaffagnini**

Rođen 1968., diplomirao 1993. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Firenci. Doktorirao 1998. iz područja tehnologije arhitekture. Od 1999. radi kao profesor i istraživač na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Ferrari gdje je član nastavnog vijeća doktorskog poslijediplomskog studija *Tehnologija arhitekture*.

Born in 1968., graduated in 1993 from the Architecture School of the University of Florence (Italy) and *PhD* in Technology of Architecture in 1998. Since 1999 he is professor and researcher at the Faculty of Architecture in the University of Ferrara (Italy) where he is member of the teachers board of the PhD Course in Technology of Architecture.

Andrej **Žmegač**

Dr.sc., rođen je u Zagrebu 1961. godine. Od 1990. radi u Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu. Magistrirao je 1991., a doktorirao 1997. godine. Bavi se istraživanjem fortifikacijskoga graditeljstva od 13. do 19. stoljeća, kao i dvorcima i perivojima.

PhD, was born in Zagreb in 1961. Since 1990 he works at the Institute for the History of Art in Zagreb. He obtained Master's degree in 1991 and PhD in 1997. His field of interest are fortification buildings from 13th to 19th century, as well as manors and gardens.

Veneto Region
Culture Office

IRW Regional Institute
of Villas of the Veneto

Province of Campobasso

University of Ferrara
Department of Architecture

University of Trieste
Department of Civil Engineering

IBACN - Institute of Cultural Heritage of
the Emilia Romagna Region

Municipality of Corfu

Office of The Governmment of Carinthia
Department for Spatial Planning
and Development

Umbria Region

University of Zagreb
Faculty of Architecture

Fund for Regional Development
of Republic of Croatia

County of Zagreb

County of Krapina-Zagorje

County of Varaždin

County of Požega-Slavonia

County of Koprivnica-Križevci

villas

stately homes and castles

Project VILLAS is partly financed
by EU through the
Community Initiative
Interreg IIIB (2000-2006) Cadses

www.villas-eu.org
www.dvorci.hr

ISBN 953-6229-49-8